Румен Аврамов

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

II Из българското стопанско минало

Румен Аврамов
Комуналният капитализъм

II

ФОНДАЦИЯ БЪЛГАРСКА НАУКА И КУЛТУРА

Фондация „Българска наука и култура“

Център за либерални стратегии

РУМЕН АВРАМОВ

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

Из българското стопанско минало

II

Движението на парите

София, 2007

На корицата: Кирил Прашков,
из серията „Отговорна живопис“, 2006

© Румен Аврамов, автор, 2007
© Кирил Прашков, художник, 2007

ISBN 978-954-90758-8-5 (ФБНК)
ISBN 978-954-9671-08-7 (ЦЛС)

КРАТКО СЪДЪРЖАНИЕ

Том I

Встъпителни бележки
Кратък пътеводител из „Комуналният капитализъм“

Българското стопанско минало – размерност и едри щрихи

Капитализъм без капитал
Капитализъм без капитал
Сизиф I – вътрешният контур
Сизиф II – външният контур
Прагът на кризите

Допирът с външния свят
Кредитори и длъжник
Икономическата условност – механика, хора, култура

Том II

Движението на парите
Духът на икономическите институции
Българска народна банка
Банките на кооперативния свят
Откъм частните банки
Икономика на длъжниците

Том III

Ценности и интелектуална среда
Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм
Плащът на корупцията
Икономическата политика и икономическото познание

Дългата перспектива: философия на българското стопанско развитие

Приложения (т. I–III)
Речник
Биографични бележки
Показалец на упоменатите лични имена
Показалец на упоменатите институции
Списък на графиките и илюстрациите
Цитирана литература

СЪДЪРЖАНИЕ

том I

ВСТЪПИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ / **17**
Кратък пътеводител из „Комуналният капитализъм“ / **30**

БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО МИНАЛО – РАЗМЕРНОСТ И ЕДРИ ЩРИХИ

Усещане за история / **35**
Ритмиката на стопанската история / **39**
Времевите маркери / **39**
Циклите и повтарящите се мотиви / **45**
Макроикономически щрихи / **52**

КАПИТАЛИЗЪМ БЕЗ КАПИТАЛ

КАПИТАЛИЗЪМ БЕЗ КАПИТАЛ / **73**

Началата и границите на българската спестовност / **74**
Институциите на спестовността. Дългосрочен и акционерен капитал / **99**
Цена на капитала / **118**

СИЗИФ I – ВЪТРЕШНИЯТ КОНТУР / **129**

Икономика на трансферите / **129**
Фискализъм / **133**
Данъчно бреме / **133**
Как се прави бюджет / **146**
Държавата излива ресурси / **161**
„Персоналната държава“ / **161**
Привилегии за индустрията / **166**
Държавата поема загуби / **174**
Сладките ресурси на банките / **181**
Народна банка / **181**
Държавните банки / **207**
Макроикономическият грабеж – инфлация и дефлация / **223**

СИЗИФ II – ВЪНШНИЯТ КОНТУР / **241**

Скачените съдове на вътрешния и външния дълг / **241**
„Продуктивната" задлъжнялост (1889–1912) / **251**
Цикълът на дълговия капан (1919–1939) / **260**
Реалната тежест на външния дълг / **281**
„Икономическите" дългове / **281**
„Политическите" дългове – тежестта на репарациите / **293**
Дълговият комплекс / **308**

ПРАГЪТ НА КРИЗИТЕ / **313**

Образът на кризата / **313**
От популистки решения към часа на истината / **326**
Първи стабилизационен цикъл (1919–1929) / **332**
Втори стабилизационен цикъл (1929–1936) / **346**

ДОПИРЪТ С ВЪНШНИЯ СВЯТ

КРЕДИТОРИ И ДЛЪЖНИК / **367**

Външният дълг като политика / **370**
Принципите / **370**
България в дълговата политика – репарациите / **374**
България в дълговата политика – Бежанският заем / **381**
Външният дълг като икономика / **395**
Икономиката на репарациите – някои поуки / **396**
Живата история на дълга – четири илюстрации / **401**
Генуа (1922) / **402**
Защо Обществото на народите? / **405**
Отговорността на кредиторите и на длъжника – България и глобалната кредитна експанзия (1924–1929) / **409**
Проектът от Стреза (1932) и планът „Брейди" (1994) / **432**
Многоглавата общност на кредиторите / **440**
Банките и техните държави / **441**
Държателите на български книжа и техните асоциации / **451**
В търсене на общия знаменател / **462**
Ресурсите на длъжника / **462**
Ресурсите на кредитора / **482**
Разломът на мораториумите / **488**
1990, 1932 и преди това / **488**
Мораториумът от 1932 и след това / **500**

ИКОНОМИЧЕСКАТА УСЛОВНОСТ – МЕХАНИКА, ХОРА, КУЛТУРА / **537**

Conditionality / **537**
Предметното и телесното / **540**
Предметът: залозите / **540**
Тялото: човешкият контрол / **549**
Стопанска диктатура – екстремална икономическа условност / **579**
Погледът на окупатора / **581**
Погледът на администратора: Междусъюзническата комисия / **586**
МСК като икономическа условност / **586**
МСК – „пазител на либерализма" и проводник на доктрина / **587**
МСК като олицетворение на власт / **589**
МСК като Паричен съвет / **591**
Хората на икономическата условност / **603**
Образът на „наместника" / **603**
Мотивът „кариера" / **605**
Мотивът „бизнес" / **617**
Мотивът „знание" / **620**
Националните щрихи / **626**
Враждебната среда: „отвън" и „отвътре" / **629**
Българските *алтер его* на външния контрол / **636**
Хората на контакта / **636**
Договаряне на условията / **647**
Заемът от 1902 или силата на силния / **648**
Заемът от 1909 или слабостта на силния / **665**
Човекът от предната линия / **684**
Типажът / **684**
Личността / **689**
Самотата на преговарящия / **700**
Културата на икономическата условност / **716**
Реформите – всичко става с натиск отвън / **717**
Структурни реформи срещу намаляване на дълга (1932) / **718**
Една програма за структурни реформи: „Планът Стефанов" (1933) / **724**
Пароксизъм и капитулация (1933–1934) / **733**
Освобождаване на напрежението (1934–1935):
границите на българския авторитаризъм / **737**
Институционалното плагиатство / **744**
Езикът и символиката на икономическата условност / **754**

Съкращения и бележки

Използвани съкращения в текста / **781**
Използвани съкращения на източниците / **784**
Бележки / **789**

том II

ДВИЖЕНИЕТО НА ПАРИТЕ

ДУХЪТ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ / **17**

Недостижимите доверие и независимост / **17**
Двете лица на Търговско-индустриалните камари / **29**
Една обществено-държавна мегаломания:
водноелектрическата централа „Въча“ / **42**
Остатъчните възможности на гражданската автономия –
Голямата компенсационна сделка /**55**
„Идеалната“ банка / **63**

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА / **73**

Свещената догма – БНБ като светая светих / **77**
Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия / **110**
Невъзможният баланс / **110**
Едно „влизане“ в БНБ – Анкетната комисия от 1920–1922 / **145**
Постановка, отговорност, вина / **147**
На ръба и отвъд закона / **162**
Целесъобразност / **172**
Епилог: Втори дубъл, 1945 / **195**
Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт / **199**
Тактическите дилеми на една търговска банка
и на кредитора от последна инстанция / **263**
Пулсиращите функции / **315**
Хранителят на информация / **331**

БАНКИТЕ НА КООПЕРАТИВНИЯ СВЯТ / **347**

Българска земеделска банка / **348**
Наследството на Земеделските каси и обществения проект БЗБ / **348**
Капитал, ресурси, връзки с държавата / **363**
Кредитът на БЗБ – на кого и с какво качество / **376**
Посестримата враг: Българска централна кооперативна банка / **385**

ОТКЪМ ЧАСТНИТЕ БАНКИ / **403**

Последователните вълни на (полу)естествен отбор / **404**
Културата на частното банкиране / **415**
Консервативни анклави? / **415**
Вътрешните кредити / **454**
Ръката на политиката – „списъкът Тевене" / **464**
Консолидация и надзор / **481**
Фалитът на „Гирдап" / **502**
Репутацията, политиката, държавата / **503**
Видимата ръка на БНБ / **510**
Самоизяждане / **516**
Микрокосмосът на българския капитализъм:
Българска черноморска банка А.Д. (Анхиало), 1921–1943 / **526**
Междувоенна стопанска България
в огледалото на Черноморската банка / **527**
Числата: финансовият профил / **548**
Хората и парите / **562**
Равносметка / **580**

ИКОНОМИКА НА ДЛЪЖНИЦИТЕ / **585**

Леснодостъпен и евтин кредит. Демонизиране на кредитора / **588**
Политическа икономия на лошите кредити / **596**
Една кредитна еуфория (1927–1929) / **596**
Лекуване на последиците (1930–1934) / **625**
30-те и 90-те години / **625**
Първите стъпки / **628**
Разпределение на тежестите / **635**
Лекуване на лечението (1934–1938) / **657**
Облигациите на Погасителната каса / **657**
Институцията на трансфера / **663**

Съкращения и бележки

Използвани съкращения в текста / **675**
Използвани съкращения на източниците / **678**
Бележки / **683**

том III

ЦЕННОСТИ И ИНТЕЛЕКТУАЛНА СРЕДА

ЕДНА СТОПАНСКА СУБКУЛТУРА:
БЪЛГАРСКИЯТ КООПЕРАТИВИЗЪМ /**17**

Кооперация и капитализъм / **19**
Кооперация срещу акционерство / **19**
Погледът отвън / **32**
Делничен кооперативизъм / **43**
Икономическото битие / **43**
Политическото котило / **74**
Кооперативният човек / **100**

ПЛАЩЪТ НА КОРУПЦИЯТА / **121**

Корупцията като фон и като историческа скоба / **121**
Смутните времена – бульонът на първоначалните натрупвания / **128**
Извори / **154**
Кокошкарство: оттук-оттам / **154**
Външната контактна зона / **161**
Държавната банка: БНБ и културата на корупцията / **203**
Един паметник на българската (анти)корупция:
докладът на Изпитателната комисия от 1910 / **228**
Корупция и репресия / **247**

ИКОНОМИЧЕСКАТА ПОЛИТИКА
И ИКОНОМИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ / **275**

Действието / **276**
Кръгът на политиците в икономиката / **276**
Кръгът на експертите / **293**
Професорите на власт / **310**
Съсловното и груповото мислене / **324**
Съзерцанието и обяснението / **348**
Науката / **348**
Начало / **348**
Теория / **350**
Емпирия и повседневие / **380**
Институциите на знанието / **392**

ДЪЛГАТА ПЕРСПЕКТИВА: ФИЛОСОФИЯ НА БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСКО РАЗВИТИЕ

Липсващото звено / **428**
Прекъснатост / Непрекъснатост / **432**
Разнообразие / Еднородност / **435**
Времето напред: Европа / **454**

Съкращения и бележки

Използвани съкращения в текста / **469**
Използвани съкращения на източниците / **472**
Бележки / **477**

Приложение (т. I–III)

Речник / **513**
Биографични бележки / **533**
Показалец на упоменатите лични имена / **563**
Показалец на упоменатите институции / **571**
Списък на графиките и илюстрациите / **585**
Цитирана литература / **597**

ДВИЖЕНИЕТО НА ПАРИТЕ

Заклинанието „различия в икономическия манталитет“ се появяваше в разнообразни регистри при досегашното пътуване из контактната зона между България и външния свят. Дешифрирането на формулата започна през конфликтите, възникнали при прекия сблъсък на стопанското ни битие с погледа (и действието) отвън.

В разделите, които следват (т.II и т.III), опитите за разкодиране продължават с набези към сърцевината на българската икономическа култура: институциите, движещи парите (основно банките), специфичните обичаи на това движение (кредита), особените субкултури на кооперативизма и корупцията. То завършва с поглед към характера на самото икономическо познание.

ДУХЪТ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Недостижимите доверие и независимост

Една от най-разпространените илюзии от началото на прехода беше представата, че в обозримо бъдеще България ще се сдобие със стабилни и независими институции на пазарната икономика. Безбройните умозрителни документи от онези години бяха пълни с идилични картини на свободни хора в свободни институции, работещи единствено за общественото благо, неподвластни на заинтересован натиск. Естествено, подобни надежди бяха преди всичко бягство от непосредственото тоталитарно минало.

Заради високите очаквания, онова, което последва, се превърна в едно от големите разочарования. Вместо устойчивост, бяхме свидетели на крайна нестабилност във всички центрове на икономическата и политическата власт. Вместо независимост, виждахме многото лица на попечителството, безволието и размитата отговорност. Символ на първите години на прехода станаха бруталните форми на зависимост като рекет, корупция и политически клиентелизъм. Самата съдебна система, която по определение е арбитърът ("независимият трети") между институциите, започна да олицетворява пристрастност, безсилие пред произвола, самодоволна кастовост. А политическата класа бързо се приучи да упражнява „диктата на демокрацията", като легитимно и евтино купуваше общественото мнение, манипулираше чрез закона, прочистваше държавния апарат и ключовите постове в съответствие с поредното изборно статукво.

Както често се случва в българското стопанско минало, еталонът и рамката на събитията се определяше от Българска народна банка (БНБ). Най-отрезвяващият удар върху доверието към нароилите се в началото фасадни финансови структури бе кризата от 1996–1997 г., която срина и без това ниската репутация не само на търговските, но и на централната банка. През 1996 г., обществото на свой гръб си даде сметка за това, което беше публична тайна сред банковите среди и за което някои предупреждаваха от няколко години[1]: БНБ не е институция, стояща над играта, а възел в овладяването на икономиката. Подобно на други бивши комунистически страни (по сполучливия синтез на Марек Дабровски) се създаваше олигар-

хия чрез ограбване сеньоража на централната банка (т.е. чрез пряк грабеж на Държавното съкровище). Преди да стане инструмент за лечение и стабилизация, Паричният съвет бе терминална диагноза за току-що „модернизираната" БНБ.

В първоначалния модел на реформите, нищо не въплъщаваше по-ясно представата за независимост на пазарните институции, отколкото новият статут на Народна банка. Тя бе преформатирана на хартия като образец на автономен и недосегаем институт, призван да стане „гарант" на промените. Шест години по-късно, банката се възприемаше като синоним на безпринципна пристрастност, размита отговорност и непрозрачност. През 1997 г. всичко се връщаше на изходната точка. Името на пазарните институции трябваше да се гради от нула, а тяхната независимост да се преосмисли*.

За попарените свръхочаквания има поне две причини. Едната е непознаване на реалностите в развития свят, които (напълно обяснимо) бяха силно идеализирани. Поназнайваше се за външната, официална страна на институциите, която е продукт на продължителна еволюция и канонизирани правила. Това, което не се разбираше, бяха скритите пружини в стопанския живот на тези страни. Малко внимание се обръщаше на тънките, но ефективни мрежи на зависимост, които обграждат пазарните институции. Самостоятелността им не е празна декларация, но също толкова безспорен факт е влиянието, упражнявано върху тях чрез добре смазани, регламентирани или неформални лостове.

Втори източник на илюзии е непознаването на собственото минало. Спонтанно подетото разкрасяване на докомунистическата ни стопанска история беше подвеждащо, макар и обяснимо след поругаването ѝ без нюанси през предишните десетилетия. На преден план излизаха единствено предполагаеми ценности и достойнства, които отричат комунистическите години. Същевременно в сумрак оставаха действителни движещи сили на стопанството, институциите и пазарите от онези години. Целта на книгата – да се опита да възстанови нишки на икономическата памет между реалии от днешния ден и от „първия български капитализъм" – е трудно достижима, ако не се преосмислят статутът и поведението на институциите от онези дни. Простото умиление пред тях е куха поза. Безкритичният възторг не обяснява нито съвременната, нито някогашната нерационалност, която се крие зад официалната хроника. Той е не по-малко заблуждаващ от марксистката партийна традиция, приписваща иманентно зло на капитализма от висотата на някакви телеологични виждания за линейния и необратим ход на историята.

Има ли някакви исторически „корени" крахът на първите икономически институции на прехода и мъчителното им утвърждаване след кризата от средата на 90-те години? Отговорът на този въпрос иска препрочитане на принципите, по които те са функционирали в миналото, което на свой ред отвежда към друга серия от въпроси – възможна ли е изобщо тяхната независимост? Защо това качество е

---

* Любопитно е, че подобна съдба има и друг символ на „независимостта", какъвто е прокуратурата.

така трудно достижимо в български условия? Кои са нишките на зависимостта?

Независимостта обикновено се възприема като комбинация от условия, позволяваща на дадена институция да поставя и да преследва целите си без външна намеса и помощ, да осигурява сама дейността си, да проявява свобода при избора на решения. Икономическата рамка на тази комбинация се задава от съществуващите бюджетни ограничения*: по-строгите създават по-независими институции, по-меките водят до размиване на отговорности и до изпадане в мрежа от кръстосани зависимости, най-вече от държавата. Именно по такива мрежи текат корупцията и/или натискът от разнопосочни интереси. Едно общество е толкова по-зряло, колкото по-ясно успее да структурира плетеницата, налагайки *някакви* правила за регулиране конфликтите на интереси. Няма социум, успял да го направи изцяло, но икономиките на прехода са особено далече от подобна яснота, а сред тях България е от най-изостаналите. Нахвърлям кратки бележки върху този феномен.

Копиране на чужди модели. Вграден източник на недоверие към институциите е вече коментираното тяхно изграждане чрез заимстване♦. Макар пренасянето на чужди модели да се прави с допускането, че те са по-престижни и приемливи за местната публика, действителността обикновено е друга. Приведеният пример с БНБ показва редица капани на копирането, които подкопават, а не утвърждават авторитета на институцията. Особено вредно и дестабилизиращо за статута ѝ е обществено усещане за *куха форма* без корени и съдържание, без органично социално минало и традиция.

Освен казуса с Народна банка, могат да се приведат и множество други примери. Тук споменавам само проточилото се с години създаване на Софийската фондова борса. Както обикновено, първоначалната идея е да се „пренесе" външен модел, като през юли 1906 г. е определена комисия за проучване на трите основни типа борси – Лондонската, Парижката и Берлинската. Проектозаконът е внесен в началото на 1907 г. и приет през март. Подложен е обаче на остри атаки заради своята непълнота и механичното копиране от германския образец. Законът не влиза в сила в течение на година и половина, след което (през юли 1908 г.) е създадена нова комисия за неговото ревизиране.

Становището на Търговско-индустриалните камари (ТИК) е, че в страната не съществуват условия за създаване на фондова борса и се налага коренна преработка на текста. Оказва се, по-специално, че повечето от едрите търговци жители във Варна и Бургас са чужденци, които нямат право да членуват в борсата. Новият проект е внесен едва през октомври 1911 г. и приет през февруари 1912 година. Но и тогава становището на ТИК остава отрицателно. Камарата твърди, че при слабия

---

* С термина е прието да се обозначават финансовите потоци към институцията. Те постъпват от собствена дейност, от кредит и (евентуално) от трансфери или субсидии.

♦ Вж. *Икономическата условност... / Институционалното плагиатство.*

контрол върху акционерните дружества в България, учредяването на фондова борса е преждевременно[2]. В крайна сметка тя е отворена през 1914 г., но започва дейността си едва след войната, благодарение на усилията на Стоян Бочев, който остава неин неизменен секретар. Като емблематична институция на капитализма, Софийската борса е просмукана с всички условности на българския му вариант. Тя остава едно анемично учреждение, със слаба ликвидност, доминирана от няколко добре идентифицируеми играчи и изложена на прищевките на държавните регулации.

Икономически мрежи. Поради исторически особености, капитализмът у нас (повече от другаде) възниква върху *масови* структури, създаващи естествена почва за политическо и всякакво друго проникване. Навсякъде, където обстоятелствата градят подобни социални конструкции, възниква стремеж те да бъдат използвани, овладени и капитализирани. Дали това са читалища, клубове, кооперации, спестовни, или акционерни дружества, е без особено значение. Важното е, че веднъж възникнали (спонтанно, или с умисъл), те стават проводник на влияние, магнит за интереси, пари и корист♦.

На друго място привеждам импресия на Андрей Ляпчев за прохождането на дружествата в България[3]. Но нека отбележа, че в края на XIX в. той съвсем ясно експонира изначалното изкористяване на множащите се еднотипни стопански и обществени образувания. Сочните му анекдотични примери с лек архаичен привкус резюмират закваската на връзките между политическата и икономическата власт в страната. Без да е измислено у нас, превземането на структурите отвътре и пряката намеса на политиката в икономически конфликти съпътства зараждането както на първия, така и на втория български капитализъм. Схемата остава, възпроизвежда се с всяко следващо разместване на пластовете и се консумира с наслада при поредната властова промяна, слагаща ръка върху готовата институционална инфраструктура. Моделът се превръща в тривиален факт от живота, в част от онези битови дадености, които наслояват в стопанския манталитет дълбоко неверие и подозрителност към всяка икономическа институция.

Размити права на собственост и правен нихилизъм. „Свещеното" право на собственост никога не е било неприкосновено в България. То е потъпкано тотално през комунистическите години, но е или ограничавано, или деформирано, или игнорирано и в по-далечни времена.

Новата българска икономика възниква върху вакуума, оставен от изселващите се турци и от напускащите страната руски войски. В марксистката историография аграрният преврат след Освобождението се представя като революционен акт, т.е. като безусловно позитивно, „справедливо" и морално оправдано събитие[4]. Каквато и да е неговата интерпретация обаче, това е смущаваща от правна гледна точка бу-

---

♦ Вж. *Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм; Плащът на корупцията.*

ря, в която се преплитат пряко присвояване (с последваща легализация) и по-законни форми на придобиване. В началото става дума за стихиен процес, където руските окупационни власти дават рамо за узаконяване правата на собственост върху част от заетите от българи земи. А новата независима държава сглобява съдебен апарат и нормативна уредба за разрешаване на споровете, чиято практика по много начини фаворизира придобиването от българи на чифлишките земи на напусналите турски бежанци. За четири години (1879–1883 г.) 28% от турската поземлена собственост в Южна България и между 15 и 20% в Княжеството преминават в български ръце[5]. Подобно преразпределение на основния актив в икономиката е съпоставимо по мащаб с днешната приватизация и въпреки приетите законодателни рамки, аграрният преврат – като всеки преврат – си остава школа за правен нихилизъм.

Размитите, не добре установени права на собственост се превръщат в хроничен проблем. Десетилетия по-късно, през 1927 г., Ст. Бочев отбелязва, че слабото развитие на ипотечния кредит се дължи и на „неуредицата, в която е потънала поземлената собственост у нас – неуредица, поради която огромното число от собственици нямат редовно законно установена и безспорна собственост“[6]. Това впрочем е причина и за трудното прохождане на ипотечното кредитиране в рамките на БНБ. По първия устав на банката от 1879 г., тя е лишена от тази функция именно поради нотариално недостатъчно обезпечената собственост[7]. Ситуацията е представена живописно и в дописка на в. „Марица“ от 5 юни 1879 г. за откриването на БНБ. „По време на предидущата власт никой не беше обезпечен, че притежава нещо: всеки беше в опасност да види най-законно добития си имот грабнат чрез съдилището; никакъв документ, и най-тържественият даже, не можеше да уварди притежателя от посеганията на съдилищата и на кадиите. Тази необезпеченост не може освен да се продължава и сега, особено след преврата, който се случи в последното време и през който много имущества измениха притежателите си. Една сериозна банка обаче... не може да приеме в залог имущества, на които собствеността може на всякой час да излезе съмнителна, които не са узаконени чрез неоспорими документи“[8].

Този пейзаж по никакъв начин не внушава респект към закона, което е добре доловено от външния поглед. В момент на афект (през 1910 г.) Жорж Буске лансира запазило актуалността си обобщение: „...Всеки, който се е занимавал със сделки в България, е принуден да признае, че представата за договор и за силата на формалните конвенции е навлязла твърде повърхностно в манталитета. Право, което не е подкрепено от ефективна сила, няма шансове за успех в България.“[9]

Същата преценка се повтаря от друг чужденец, в друго време. По повод конфликта с правителството около спорното решение за въвеждане на данъчни бонове през 1930 г., френският пълномощен министър в София отбелязва: „Инцидентът показва колко повърхностна сред тези хора е идеята за законност, както и грубите грешки, на които те са способни, когато са оставени сами на себе си.“[10] Българското общество е третирано като инфантилно, опасно незряло и в състояние да направи непредвидими ходове, ако се изплъзне от контрол.

Необичаен, но показателен епизод говори за същия този правен нихилизъм. Вярно е, че става дума за режима на Александър Стамболийски, който поначало е третиран отвън като сроден на комунистическия. Но, така или иначе, през новата си история България живее почти поравно под режими, приемани като отклонение от нормата и при „редовни" условия*.

Случаят е свързан с разпорежданията на правителството по наследството на Иван Вазов. На фона на много по-мащабни и очевидни нарушения на правата на собственост, този казус изглежда нехарактерен. Но за френския представител в София се оказва достатъчно типичен и заслужаващ да му бъде посветен отделен доклад до външния министър в Париж. Самото писмо е с резолюция „По повод създаване на музей „Ив. Вазов" и правата на собственост в България." „Нищо не дава по-добра представа за трудностите, отбелязва документът, с които се сблъсква легацията, когато се опитва да защити пред българското правителство правата на собственост на своите граждани от гласувания в Народното събрание закон за превръщане къщата на Ив. Вазов в национален музей."[11] Малко преди да почине, поетът завещава на брат си (останал без ресурси) цялото свое имущество. „Но това са подробности, които не смущават силните на деня." Законът предвижда къщата и всички движими имущества, ръкописи и пр. да бъдат иззети без никакво обезщетение. Авторските права се отнасят към специален фонд. Вещите и ръкописите, намиращи се у трети лица, следва да се предадат в кратък срок, или притежателите им ще бъдат подведени под отговорност по закона за разбойничеството. Жорж Пико тук става саркастичен: „Напразно депутатите, все още запазили в тази страна някои остарели предразсъдъци, се опитваха да покажат, че изземването [на имущество] от семейство, лишено от средства, нарушава формални права на собственост и представлява само по себе си разбойнически акт." Стамболийски отговаря, че занапред методите в подобни случаи ще са такива, след което законът е приет с аплодисменти. „При такъв вот става ясно колко тежи в България правото на индивида, както и [малката] дистанция, деляща господстващите тук идеи от онези в съветска Русия."

Неуважението към правото на собственост е важен, но не единствен признак за слабите устои на „незримите" институции в пазарната икономика**. Типична черта е и отношението към *формализма* като към нещо второстепенно, което спокойно може да бъде пропуснато или да не се зачита. Смисълът на *процедурата* е систематически подценяван и неразбран. В същия дух е установеното от редица (външни) наблюдатели инстинктивно бягство от „третия", т.е. от неутралния арбитър. Така например, по време на „големия страх" от премахването на капитула-

---

* Ако се насложат двете години режим на пълномощия, суспендирането на Търновската конституция след 1934 г. и комунистическият период, към 2006 г. страната е имала демократично конституционно устройство през 67 от 128-те си години съвременна държавност.

** За съвременния смисъл на понятието „институция" вж.: North, Douglass. Institutions, Institutional Change, and Economic Performances. Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

циите през 1910 г.♦, Ж. Буске предлага на управляващия френската легация в София да наложи на българското правителство специална клауза, която всъщност да връща на делегата привилегирования режим на закрила от дипломатическото представителство отпреди отмяната на капитулациите. „Тази клауза, пише Буске, само ще формулира по явен начин това, което се подразбираше при подписването на договора от 1902 г. ... Той предвижда всичко освен материята свързана с контестациите, които могат да се породят при неговото изпълнение. *Тази празнота бе оставена нарочно,* с цел дипломацията да се окаже единствената отворена врата и аз действително трябваше да прибягна многократно именно към нея... Но ако чрез дипломацията не се постигне съгласие, арбитражът остава единственият възможен път. Предложението ми... предварително уточнява условията на този арбитраж. Но, ще каже някой, ако дипломатическата намеса произтича от самия договор за заем, то какъв е смисълът тя да се включи в специална конвенция? *Това е възражение, което не би дошло на ум на човек като вас, г-н Шарже д'афер, който познава нещата в България.* Вие знаете, че един текст, редактиран в смисъла, който предлагам, би послужил като ефикасна бариера пред всякакви опити за увъртане, от *страх, че конфликтът задължително отива на арбитраж.*"[12]

България бяга (когато това е възможно) от арбитражни решения в международноправни икономически спорове. От местната действителност подсъзнателно е пренесена фикс-идеята, че съдебната система *винаги* и *навсякъде* е под влиянието и под контрола на *силните*, а стар национален комплекс е, че сред тях страната не се радва на влиянието, което имат нейните опоненти. Прочитът на чужди и на български документи оставя чувство за непробиваема убеденост в пристрастността на *всяко* правосъдие.

Отсъствие на независим контрол. Подозренията към масовите „съдружествени" стопански структури, съпътстващи раждането на българския капитализъм, бързо се насочват и към институциите, призвани да упражняват независима и безпристрастна регулация. Те са обвити от същите атмосфера, фон и среда на недоверие. Прегледът на течението на Списанието на Българското икономическо дружество (СпБИД) от последните години на XIX в. например силно впечатлява с големия брой статии, посветени на разминавания между правната (фасадна) уредба на икономическия живот и прозаичната действителност. В тези текстове има колкото сериозно просветителско усилие, толкова и оправдателен конформизъм, представящ местните нрави като „други", по-различни и неподвластни на формалните норми. Статиите са истински пътеводители из лабиринта, създаден, за да заобикаля правото.

Ето и изводите на Иван Цонев за това, как се ревизират и проверяват отчети. Проблемите опират до начина на контрол и до класически конфликти на интереси. „Ревизорът или членовете на ревизионната комисия трябва да са лица, които

♦ Вж. *Икономическата условност / Тялото: човешкият контрол.*

не са лично заинтересовани и нямат свои капитали в дружеството, което ревизират... У нас става тъкмо противното. Членовете на ревизионната комисия се избират тъкмо измежду самите акционери, и то обикновено от болшинството им, което в много случаи е явно заинтересовано и което по едни или други причини е слепо оръдие в ръцете на управляващите дружеството... Често членовете на ревизионните комисии, които се намират в зависимост спрямо управляващите дружеството за някои сторени тям услуги, отстъпки и пр. ... Може с положителност да се твърди, че контролът в повечето наши спестовни дружества е фиктивен."[13] Сходна картина изниква няколко години по-късно, по повод контрола над селските акционерни и спестовни дружества. До 1898 г. той се упражнява от централното управление на Земеделските каси, а след тази дата – от самите дружества чрез избраните от общите им събрания проверителни съвети. Заключението е напълно идентично. „Доколкото съм можел да проследя в повечето от нашите акционерни и спестовни дружества, Проверителните съвети нито отговарят на предназначението си, нито пък с тях се постига гонимата от закона цел. Тоя вид контрол е чисто фиктивен... Повечето пъти се избират за членове в проверителните съвети лица съвсем неподготвени за тая деликатна и трудна работа, защото не са запознати с каквото и да е счетоводство... Избират се лица, които, като акционери и от това заинтересовани, лесно се поддават на изкушения, а много пъти са дотолкова ангажирани от настоятелството, щото са готови да замълчават и най-явните им злоупотребления и нередовности. *Такива проверители обикновено се поставят като другари на настоятелството, отколкото негови контрольори.*"[14] Фиктивността е другото име на слабостта на институциите и на традициите. Тя идва там, където те са повърхностни, където отсъстват истинско разделение на властите и акционерна култура.

Предлаганите мерки срещу очевидните случаи на конфликти на интереси не са особено оригинални – повишаване на образователния и квалификационния ценз; независимост на ревизорите и счетоводителите; изборност на счетоводителите и отговорност пред събранието на акционерите; забрана те и деловодителите да бъдат назначавани от настоятелствата (вместо от общото събрание на акционерите).

По-показателно е, че към тези пожелания се прибавя странната и показателна идея за пряк *държавен* контрол върху частните дружества чрез проверителните им съвети: „[Те] да се състоят пак от акционери, но в тях да влизат като членове и двама или трима чиновници, които не са заинтересовани от делата на дружествата и са добре запознати със счетоводството."[15] На възражението, че тези чиновници биха могли да се превърнат в проводници на властта, не се дава друг отговор освен презумпцията, че след като представляват държавата, те са безпристрастни. „Според мене това няма да бъде никаква намеса, а полза за самите дружества... Над [техните] дела ще има един верен и безпристрастен контрол."[16] Тук е поредното свидетелство, че масовото съзнание така и не успява да се излекува докрай от *мита за държавата като неутрален съдник*. От наивност, невежество или пресметната манипулация то продължава да го подхранва дори след катастрофални удари по престижа на властта и въпреки неприкритата злост към нея. Идеологемата не е подкопана и когато съжителства (а на страниците

на СпБИД тя буквално съседства) с яростни разобличения срещу държавната корупция. Неутралният арбитър обаче остава вечно изпълзваща се фигура. Постоянното ѝ шаманско призоваване няма практически последици, а само препотвърждава изначалната незрялост на българския капитализъм и на неговите институции, неспособността му да се саморегулира чрез правила и/или чрез обичая. В България (и на Балканите) границите между „частния" и т.нар. „обществен" („държавен") интерес са порести, независимо от всевъзможните книжни форми на институционален надзор.

Когато през 1912 г. се обсъжда законът за създаване на фондова борса, едно от главните опасения е, че „при липсата на добър контрол върху нашите дружества и при бъдещия слаб контрол върху борсите, който *по силата на нещата у нас* дълго време не ще може да се засили, създаването на фондови борси в страната може да принесе повече вреда, отколкото полза за държавата ни и за широката наша публика, която борави с техните ценни книги"[17]. Години по-късно, Голямата депресия налага първообраза на банков надзор, който да се бори с текущото и повсеместно отпускане на вътрешни кредити и участие на банки в търговско-спекулативни сделки*...

Въпросът е трудно решим, тъй като самата представа за *външно* в нашите условия е подвеждаща. Нека преформулирам нещо вече казано: социумът е толкова по-зрял, колкото частите на обществеността тяло са по-изчистени и разчленени, а държавата и частните субекти – достатъчно разделени един от друг. Само при такава отчетливост отделен сегмент (или субект) може с достатъчно основание да се възприема като *външен* за останалите. През своята нова история обаче България е далече от подобно състояние. Обществото (и особено икономиката) са преди всичко *тоталност*, където практически не съществува – разбирано в най-широк смисъл – разделение на властите, няма „вътре" и „вън", а по-скоро всички са „вътре". *Тоталността* се образува от спонтанното преплитане на частната икономика, гражданското общество и държавата в мъртва хватка или (в най-радикалните исторически епизоди) от конструкцията на тоталитарна (авторитарна) машина, която погълща всички гънки на стопанския, гражданския и личния живот.

Шизофренното „обществено-държавно" начало. Институциите ли обсебват държавата, или обратно – те стават неин заложник? В страна, където преградата между лично (или групово, съсловно) и държавно е особено тънка, посоката на връзката става трудно различима. Не случайно тъкмо в България намира идеална почва хибридното „обществено-държавно" начало. Свикнали да го асоцииираме с демагогията на късния комунистически режим, принципът в действителност е заложен далече по-рано.

В неговия контекст понятието „обществено" придобива специфичен оттенък, който във всеки случай не отговаря на представата за „гражданско", наложила се на Запад. Магията на думата идва от свойството ѝ да привнася неикономи-

---

* Същата логика и последователност на събитията се разви при финансовата криза от 1996–1997 година.

чески цели в чисто икономическите институции. Двусмислеността подхранва илюзиите за заобикаляне на суровата капиталистическа рационалност, за „омекотяване" на нейните изисквания. Така се създават множество аморфни структури, които, от една страна, се превръщат в плячка (ако не са съзнателно учредени в името) на корпоративни и групови интереси, а от друга – не късат нито за момент връзката си с властта. Стопанската логика обаче не търпи двойнствените образувания: в „обществено-държавното" начало неизбежно надделява второто.

Въпреки насажданите митологеми и немалкото примери на несъмнена безкористност, етикетът „обществено" трудно се освобождава от лепкавия привкус на преплетени връзки, които се осребряват. Интимната история на „обществените" организации твърде често ги разкрива като кълбо на интриги и корист♦. Традицията идва отдалече, след като и на „святото" възрожденско родолюбие е можело да се гледа като на инструмент за лична изгода. „Чувал съм, спомня си Иван Салабашев, че в турско време старите чорбаджии, когато изпаднели в сиромашия, повдигали въпроса за построяването на черква или училище, та да могат да се омажат малко и да закрепят положението. В модерно време народните доброжелатели се занимават не с черкви и училища, а с други, по-големи работи. Те постоянно заобикалят всяко правителство и му внушават идеи за колосални постройки, поръчки и заеми, като му предлагат любезно своето посредничество за реализиране на тези прелестни идеи."[18] Променят се само мащабите и посредниците. Ако при старите чорбаджии те са локални и дребни, то в следосвобожденска България използването на представяните като публични начинания минава през одържавяването им, което засмуква, пренасочва и корумпиращо поглъща спестяванията на цялата нация.

Що се отнася до връзката с държавата, нека само спомена, че проектът за създаването на Българска централна кооперативна банка (БЦКБ) през 1910 г. е мотивиран с нуждата от „*особено обществено учреждение, основано от държавата*". На новата институция се гледа „не като чисто държавна, а като обществена, на която се поверява една служба от обществен интерес под контрола на държавата"[19]. Реакцията на този проект от страна на местни кооперации ясно показва, че никой не си прави илюзии за истинските цели на „общественото" начало. Протестите интуитивно долавят абсурдността на шизофренния обществено-държавен принцип и логиката на по-нататъшното му развитие.

Това отчетливо се чувства при различните съсловни организации, възниквали в течение на годините и представляващи най-добре артикулираните интереси. ТИК групират лобито на търговци, производители и занаятчии. Съюзът на индустриалците представлява „защитената (насърчаваната)" индустрия. Влиятелни собствени структури създават кооперациите. Всички тези институции са проникнати от корпоративистка култура и преминават, в различни варианти, през сходен цикъл: появили се като израз на естествения стремеж към сдружаване, те постепенно се

♦ Вж. по-подробно в: *Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм.*

бюрократизират, „втвърдяват" около интересите на своя истеблишмънт и инстинктивно търсят (за да намерят) взаимно проникване с държавата. Връх през докомунистическите години достига деветнадесетомайският режим, когато корпоративизмът става истинска държавна идеология. След 1934 г. професионалните организации са превърнати без заобикалки в „органи на държавата за провеждане на стопанската и социална политика", а „стопанските, професионални и културни организации се преустройват върху принципа на задължително членуване"[20].

Разбира се, съсловните креации у нас имат много общи черти с аналозите в други страни. Търговските камари например си приличат навсякъде с досадните, натрапчиви искания за данъчни облекчения, преференциален кредит, насърчителни закони, протекционизъм... Но тук наблягам преди всичко върху забележителния успех на подобни организации в България като проводници на „обществено-държавното" начало и носители на раздвоено стопанско съзнание, белязало дълбоко икономическия ни живот♦.

Институция и индивид. Ако дори структури, призвани по презумпция да представляват гражданското общество, не късат „пъпната връв" с държавата, то вероятността да направят това чисто стопанските образувания е още по-малка. Автономията се оказва сизифовски недостижимо състояние. Нито финансовите, нито човешките ресурси на замислени като „независими" институции са оставяни изцяло извън контрол.

Обичайната закрила на автономията, прилагана (с променлив успех) от старите демокрации, е свързана с контрола на парламента. За българските условия обаче по-валиден е принципът, че „никаква стабилност не може да има в нашите институти, щом шефовете на тия институти зависят от неотговорните пред никого народни представители"[21]. Разделителната линия между законодателната и изпълнителната власт е неубедителна и двете страни обикновено се възприемат като фактически неразличими. Това ражда зависими и нестабилни институции, които се превръщат в разменна монета. Доверието в тях е изначално разклатено, а неверието се пренася към самата държава. Десетилетия след Освобождението думата „държава" в България се пише с главна буква, но постепенно дори този повърхностен и несъзнателен израз на респект отслабва.

Появата и утвърждаването на нови институционални проекти се съпровожда от наслоен скепсис, като за негова противоотрова често не остава друго освен (само)внушението, че ще се намерят подходящи *личности*, които да запълнят дефицита на доверие. Обяснимото и лесно упование в *индивида* е експлоатирано и манипулирано до дъно от политическата класа, в опитите ѝ за периодично регенериране*.

---

* Такъв бе случаят с популярния мит за „лошото обкръжение" на комунистическите лидери или с манипулативната операция по реанимирането на Симеон II през 2001 година.

♦ Приведените по-нататък конкретни казуси се опитват да дадат плът на този феномен. Вж. също: и *Банките на кооперативния свят*.

По-голямата тежест на личния, отколкото на институционалния кредит се долавя в разнопосочни детайли. Нека спомена „анализ" на неясната финансова ситуация в началото на Балканската война, когато „Вечерна поща", изгубена сред противоречиви сигнали, намира най-точния ориентир. „Ако... [прекратяването на някои текущи сметки] ... го прави банка, в чийто Управителен съвет влиза един от зетьовете на министър-председателя, естествено е, че това стягане ще се отрази двойно по-зле върху породилата се тревога."[22] Или споменатата жалба на несретник, изложил в лично писмо до царя своите финансови неволи и прошения, но сметнал за нужно – като най-убедителен аргумент от последна инстанция – да изпише до подписа си роднинската връзка с висш военен. Или още – надеждата на Славчо Загоров, промъкнала се в прозорливата му статия по проблема с лошите дългове през Голямата криза. Надежда, която се налага да бъде привнесена „отвън", защото изложената стройна финансова схема опира в крайна сметка до сакралния въпрос „*кой* ще преценява и обсъжда отделните случаи?" Тук отново на помощ идва смътното очакване, че въпреки видимото недоверие, все пак някак си ще се намерят подходящи хора за проектираните комисии. „Дейността на тези комисии ще реши съдбата на реформата. Реформата ще успее, ако се направи обективен подбор на хората, които ще я провеждат. Тя ще се провали или изроди, ако в управлението [на Погасителната каса] влязат отявлени партизани от която и да е партия. Но аз не се съмнявам нито за миг, че българското чиновничество, българската интелигенция може да изльчат от себе си шепа честни и умни хора, които да преценят, поне в повечето случаи, безпристрастно и правилно неща от тяхната компетентност."[23]

Подобни високопарни клетви са необходими там, където отсъства увереност. Горната несъзнателна перифраза на сталинския принцип, че кадрите решават всичко, идва спонтанно от натрупания опит с реформи, проваляни именно от институционална недостатъчност. Възлагането на крайната отговорност върху „положителната личност" обаче е илюзия – без съмнение, индивидът слага своя (много често решаващ) отпечатък върху институциите, но не е в състояние да ги замести. „Човешката природа" по правило ги разлага, а не ги гради. Те няма как да изльчват респект, ако не го внушават и чрез битността си на нещо различно от хората, преминаващи през тях.

А освен всичко друго, доверие и независимост се извоюват с яснота на посланието, докато сред отличителните черти на нашите „пазарни" институти са тъкмо непоследователната им идеология, раздвоените ценности, недобре осмислените собствени интереси и противоречивостта на заложените модели.

Следващите два кратки ескиза не се отнасят до чисто финансови структури. Те са за по-аморфната, средищна територия на *обществеността* присъствие в стопанския живот. Целта им е да се докоснат до онези мрежи на социалната тъкан, които плетат връзки на зависимост около българските икономически институции.

Двете лица на търговско-индустриалните камари

Търговско-индустриалните камари (ТИК) са особено представителен случай на двулика институция*. Нека първо погледнем тяхното *„либерално"* лице, проявяващо се преди всичко в усилията на камарите да регулират условията на пазарната конкуренция.

В протоколите от заседанията на регионалните им звена скрупульозно са отразени типичните задачи и дейности – борба за улеснения в бизнеса, подкрепа за „модернизационни" начинания, откровен лобизъм в правителството и парламента, кампании сред обществото... Ето например отчета за дейността на Софийската ТИК през 1907 година[24]. Документът започва с оплакване, че търговските агенти и генералните консули в чужбина не дават никакви сведения на камарата, с което не спомагат на дейността ѝ за търсене на нови „дебушета" (пазари) за българския износ. Същевременно се дават конкретни напътствия за преговорите при сключване на търговски договори с Австрия. Подробно се разглеждат инициативите на камарата за създаване на популярна банка в София и за пропагандата в същата посока в Кюстендил. Въпросът е обсъждан с изострено чувство за *мисия*, със съзнанието, че се дава подкрепа на една модерна институция в момент, когато рязко се променя цялата традиция в кредитното дело. ТИК влизат и в ролята на агенции за кредитен рейтинг на български търговци: те не само предоставят информация за тяхната кредитоспособност, но и коригират недобросъвестни оценки на частни лица. Наред с това, отчетът е изпъстрен с изчерпателни доклади от командировки в чужбина, както и с всевъзможни литературни форми на пренасяне на чуждия опит.

Камарата дава широк набор от експертни оценки – като се започне от становище по промени в самия закон за ТИК, мине се през експертиза по други проектозакони и се стигне до предложения за създаване на нови кредитни институции. В гледната точка се чувства болезнена и ревностна реакция по повод всяко попълзновение на други съсловия към кредит или към смятани за запазени финансови ресурси.

Протоколът от 1908 г. отразява рутинната дейност през една спокойна и безметежна година. За либерален поглед в него може да става дума само дотолкова, доколкото се обсъждат текущи въпроси около изграждането на отделни стокови и финансови пазари, свободата на търговия или развитието на кредита. Но корпора-

---

* Първият им устройствен закон е приет в края на 1894-а. Важни законодателни промени и допълнения се въвеждат през 1906, 1924, 1936, 1943 година. За подробности около институционалното им развитие вж.: Алманах 110 години Българска търговско-промишлена палата (БТПП). 2004.

тивната окраска остава силна, като в повечето случаи се преповтарят обичайните искания за специални привилегии.

Звездният миг на „либерализма" в идеологията на ТИК настъпва след края на Първата световна война, при съвсем други условия. Стопанският крах, хиперинфлацията и популисткият земеделски режим радикализират мисленето и позициите на камарите. В края на 1920 г. ТИК представят на министъра на търговията, промишлеността и труда „Мемоар върху стопанското положение на страната в свръзка със следващата стопанска политика от примирието досега". *Формално* това е изпълнение на задължението на камарите да дават мнението на правителството по всички обществено-политически въпроси. *Фактически* става дума за един от редките либерални манифести, произведени от българската стопанска мисъл.

В документа ТИК израства като истински говорител на *капитала* пред лицето на агресивното дружбашко обкръжение. Камарата изведнъж се превръща в институция на „стария" елит, принуден да се конфронтира с мътния „нов", съставен от земеделска партокрация и от казионно фаворизираните институции на новата власт (Консорциумът за износ на зърнени храни, кооперациите и синдикатите). В известен смисъл мемоарът е високомерният глас на „автентичния" капитал, противопоставен на току-що появилия се истеблишмънт, който черпи сили в смяната на режима и в пълзящото одържавяване на икономиката. Новото е „странно смешение между държавна власт, партизанство и търговия – старият наш търговец, който допреди войната си беше извоювал най-добро име и кредит пред чуждия свят, се замести от нов тип търговци, които вместо търговска опитност притежаваха благоволението и протекцията на разните държавни органи; вместо известните вече по-значителни имотни състояния, образувани в продължение на дълги години чрез труд и строга спестовност, често пъти на няколко поколения, бърже изникнаха нови милионни състояния на лица, които никога не са били истински търговци. За появата на всички тези болестни стопански и социални явления... най-много способства тая именно пряка държавна намеса в стопанския живот и нейното приложение на българска почва"[25].

Този толкова познат днес сблъсък между „стари" и „нови" елити със сигурност прикрива и чисто партийни пристрастия. Но дори в него да има елементи на тривиално политическо разчистване на сметки, мемоарът си остава забележителен документ на пазарното мислене. В текста се съдържат едни от най-смислените страници срещу кооперациите[26] и срещу държавното присъствие в икономиката. Голяма част от посланието е посветена на критика срещу Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост (ДСГОП) и Централата на девизите – две структури, създадени за управление на военната икономика, но задържани неоправдано дълго след войната заради огромните клиентелистки възможности, които предоставят. „Дейността на Дирекцията дотолкова се отклоняваше от изискванията на разума и предвидливостта, тя толкова бе компрометирана в очите на всички, щото не само издадените ѝ наредби, но достатъчно бе само слухът за някаква

проектирана нейна наредба, за да предизвика същинска уплаха между засегнатите търговци."[27]* Историята на двете институции илюстрира *недостижимия баланс между „либералното" начало и властта в България.* Всеки опит за „затягане" на стопанския живот и за повече държавен контрол (продиктуван от различни обстоятелства) се изражда в тотално администриране. Обратно, наченките на „отпускане" лесно и бързо излизат от контрол, за да прераснат в хаос. Точната и разумна мяра между крайната свобода и деспотизмът постоянно се изпльзва.

Мемоарът на ТИК е от редките документи, в които социалните съображения отчетливо се разграничават от рационалната икономическа политика. В познатата дилема между задържане на цените (социални съображения) и тяхното пазарно освобождаване (ефективно разпределение на ресурсите), ТИК без колебание избира второто: „Главните критерии при определяне стопанската политика всякога трябва да си остават интересите и нуждите на българското производство и търговия, първичните и главни източници за народното благосъстояние."[28] Защото например „ДСГОП вместо да разреши правилно въпроса, в смисъл или да остави в сила, по социални съображения, съществуващото дотогава (април 1920 г.) запрещение на износа [на яйца], или пък да разреши износа за всекиго при еднакви условия, е възприел една странна система... според която правото на износ се дава на потребителните кооперации и техните съюзи и синдикати... ТИК се изказаха против системата на контингентирането и специални разрешения за вноса и износа... Със закон или постановление на МС [Министерския съвет] разните артикули трябва да се причисляват към една от двете категории: напълно свободни за износ (внос) или безусловно забранени за износ (внос)"[29]. Борбата около търговския режим, както винаги, е борба за правото да се разпределят разрешения, т.е. да се създава клиентела. Позицията, формулирана от ТИК, се сблъсква с разбираемия стремеж на правителството да запази лостовете на икономическа власт.

По аналогична причина то удължава живота на Централата на девизите, предоставяща сходни възможности чрез девизния пазар. Въведеният веднага след края на войната режим надценява лева и принудително изземва девизните постъпления от износ. Постепенното му освобождаване минава през противоречиви стъпки като въвеждане на специални разрешения за внос и създаване на частично свободен пазар по курса на централата[30]. Мерките водят очакваните последици – множество курсове, произволно определен официален курс, привилегии на едни за сметка на други структури... Това, което прави земеделското правителство слабо, се отличава от валутната доктрина на комунистическия режим. Камарите тук пледират за единен девизен пазар и курс на лева, а съответните текстове в мемоара са като наръчник по „пазарна икономика".

---

* В известен смисъл парадоксално е, че либерално настроен човек като Стоян Бочев е секретар на дирекцията. Той попада в нея през 1917 г. не по собствено желание, а по силата на военно назначение. (Вж. Бочев, Стоян. Лични спомени, 1881–1917. –В: Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1998, с. 730.)

Патосът достига връх при обсъждане на данъчната и паричната политика. Нещо естествено, при положение че правителството си служи с пряка конфискация, фискален натиск, атаки срещу банки и прекрачва основния принцип „да се облагат *доходите*, а не техния източник (капитала)"[31]. ТИК защитава банките във времена, „когато е особено популярно да се вика против банките и капитала"[32]. Налага се припомняне на азбучните истини, че „без използване икономическата енергия, която се крие в нашето... банково дело, абсолютно невъзможно се явява разрешаването на върховната стопанска задача – засилване и разширяване на производството"[33]. Дидактиката е необходима, тъй като „за жалост даже сред нашите по-интелигентни кръгове липсва съзнанието за тясната връзка между банките, производството и особено индустрията"[34].

Целият текст негласно следва макроикономическите аксиоми на общото равновесие. За авторите е съвсем ясна безперспективността на изолираните мерки (например по регулиране на валутния курс) без поддържащи стъпки в общата стопанска и финансова политика. Върху същите принципи почива призивът за осигуряване на по-голяма независимост на БНБ, както и общата линия за стабилизация чрез освобождаване (а не регулиране) на пазарите. Във всяка една от тези насоки позицията на ТИК звучи съвършено модерно.

Мемоарът от 1920 г. е най-близкият български еквивалент на езика, който няколко месеца по-късно, настанявайки се в София, ще възприеме Междусъюзническата комисия (МСК). През следващите години на земеделския режим камарите ще продължат да са идеологическият съюзник на комисията, като поддържат вътрешната „либерална" съпротива срещу ексцесиите на правителството♦. Подобни съюзници са рядкост. Извън самите (неорганизирани) банкерски среди, подложени на съсловно и политическо гонение, могат да се посочат само редки институционални примери, като този на Съюза на акционерните дружества (САД) или на Управителния съвет на Софийската фондова борса (СФБ). (И двете са свързани със Ст. Бочев.) В архивите на МСК се натъкнах на писмо от съвета до министъра на финансите, в което се оборват всички аргументи на правителството за промени в закона за борсата. Исканите изменения почиват изцяло върху добре известната теза, че виновна за сриването на лева е „спекулата". В спокоен отговор, подписалите писмото Михаил Тенев и Ст. Бочев излагат доводи, които ще се чуват всеки път, когато капиталът е нападнат популистки: да се атакуват „спекулантите" е алиби, което маскира безсилието на макроикономическата политика; здраво банкерство не се прави върху девалвация на националната валута, а напротив, самите банки и акционерни дружества са сред жертвите на този процес; „ако цените не са такива, каквито бихме искали, вината не е на Борсата, а на общите условия, които обезценяват търгуваните на нея книжа"[35].

Общата идеология на следвоенното възстановяване върху по-либерална основа е възприета на Брюкселската конференция през 1920 и на Генуезката през

♦ Вж. *Икономическата условност*.

1922 година. Така документите на ТИК (без да са просто копие) се вписват в един „просветен" европейски консенсус, с което също се открояват на фона на самобитния български популистки модел от онези години.

В следващи доклади на ТИК от 20-те години това, което днес бихме нарекли „пазарен дух", продължава да присъства, но вече не толкова плътно и цялостно. Той е силно защитен например в компетентното и звучащо актуално разбиране на теорията за даньчното облагане, с което фискалната политика на земеделския режим е подложена на унищожителна критика[36]. ТИК традиционно се придържат и към принципа за пазарно определяне на лихвите, макар във вътрешните разисквания да се чуват и гласове за регулиране или нормиране на лихвения процент[37]. Но общото впечатление е, че гласът на камарите като идеологически рупор става по-приглушен, влиянието им по-ограничено. През 1922 г. Русенската ТИК (с председател Атанас Буров) преценява, че „изглежда възгледите на Камарата по икономическите и финансови въпроси... не се споделят от държавата. Вероятно поради това... много малко от препоръчаните от Камарата... мероприятия... бидоха взети във внимание от респективните министерства и приложени на дело"[38]. Отбелязват се няколко успешни начинания (най-значимото са предизвиканите промени в новата митническа тарифа), но по правило чуваемостта на ТИК изглежда по-висока за конкретните им мнения и препоръки, отколкото в общоикономическия и/или идеологически дебат. Със задоволство са споменати промените в закона за експерт-счетоводителите, срещу който камарите лобират от позициите на собствената си гилдия: опасението им, че въвеждането на този институт би ги лишило от вече споменатото посредническо (и съответно клиентелистко) влияние, което упражняват. Останалите отчетени дейности са истинско дребнотемие...

По-ниският профил през 20-те години не е случайност или политическа конюнктура. Въпреки мемоара от 1920 г., въпреки инцидентния им антиетатистки хъс, „либералният" е по-бледият образ на ТИК. Нека погледнем другото – *„държавното"* – лице на камарите.

Уместно е да се започне със самата идея на институционалния проект. Вземам случайно подбран документ от архива на Народното събрание (1900 г.), отразяващ ходатайството пред княза да отпусне 2000 златни лева на Министерството на търговията и земеделието. Със сумата се очаква да бъдат изплатени 135 зл.лв., които бившата Русенска ТИК дължи на Министерството на финансите по абонамент за „Международен митнически бюлетин". Ходатайства се освен това за 2500 зл.лв., предназначени за едногодишния наем на зданието, в което се помещава бившата Софийска ТИК, както и за покриването на ажиото по 3541 лв., платени в сребро[39]. Този банален документ вече хвърля съмнения: какво всъщност са ТИК – автономна съсловна организация или казионно „обществено-държавно" творение?

На 19 януари 1906 г. в Народното събрание е внесен законопроект за промяна на закона за ТИК от 1894 година[40]. Декларираната цел е да им се дадат по-

голяма самостоятелност и повече права, а в текста са заложени няколко принципа.

ТИК са замислени като *съвещателни* тела при Министерството на търговията и земеделието. Най-осезаемата им *реална* икономическа власт е правото да избират кандидати за членове на Сконтовите комитети (СК) при БНБ и клоновете ѝ, както и за синдици по дела на изпаднали в несъстоятелност търговци. ТИК имат също арбитражни права чрез учредените при тях помирителни съдилища. Освен това камарите са овластени чрез по-тънки лостове като събирането на важна пазарна информация и споменатите оценки за кредитоспособност на търговци.

Промените са по-скоро предпазливи. Дори там, където камарите получават достъп до важни финансови решения, това става опосредствано и условно. Те само *предлагат* членове на сконтовите комитети, които са утвърдени от министъра на финансите след вземане мнението на БНБ.

Зависимото положение на ТИК от държавата е още по-изразено при финансирането и статута на управлението им. Главните приходи на камарите идват от връхнина (2–5 %) от данъка върху професията на всеки търговец, индустриалец и занаятчия и от патентите за право на продаване на спиртни напитки и тютюн. С други думи, това са данъчни постъпления, пък били те именно от съсловията, представлявани от ТИК. Бюджетът на камарите се гласува от общото събрание, но се утвърждава от министъра, като той не може да намалява предвидените приходи.

Действителната автономия на тези „граждански" институции е грижливо ограничена. Изрично се посочват например конкретните случаи, при които министерството се допитва до ТИК. По-съществено е, че секретарят на камарата е избиран от общото събрание и назначаван с царски указ по предложение на министерството. Цензът за секретар включва минимум тригодишна държавна служба (освен задължителното висше икономическо или юридическо образование и владеенето на френски и немски език). Секретарят и работещите в камарата получават статут на *държавни* служители, с всички последици, които това приравняване с чиновничеството носи за интелектуалния им хоризонт.

Както се вижда, в този вариант ТИК са силно одържавени и до голяма степен декоративни образувания. Техните фактически прерогативи са повече в придвижването на въпроси от локално значение, разпределението на немалки финансови ресурси и участието – чрез глас в някои възлови назначения – при селекцията на местния елит. Думата е повече за непрозрачна (но високо ценена и ефективна) *мрежова власт*, отколкото за въздействие върху макрополитиката.

Водещата тенденция в институционалното развитие на ТИК е тяхното още по-тясно привързване към държавата. В направените през 1908 г. предложения за изменение и допълнение на закона Софийската камара установява редица ограничения в свободата на ТИК. „Независимостта на Секретариата [при ТИК] спрямо централната власт, пише тя, ...е основният принцип за автономността на самия институт."[41] Автономията означава право за назначаване и уволняване на своите чиновници, което е отнето с промените. ТИК са лишени и от „правото" на становище по икономическата и социалната политика, след като държавата вече не е *задъл-*

жена да ги консултира. За сметка на това, министерството получава възможност да назначава двама членове извън избраните от събранието, както и да променя бюджета на ТИК[42].

Обезпокоените камари изпращат делегация до министъра на търговията Никола Генадиев, пред която той обещава да не въвежда онези изменения, които ограничават автономията. Но посоката в тежненията на властта е очевидна. Корпоративистката култура систематично разширява полето си и при всяка следваща стъпка обвързването с държавата отива малко по-далеч. През 1912 г. например е представен проектозакон за селскостопанските посестрими на ТИК – Земеделските камари. Формално погледнато техният статут е почти типова реплика на този на ТИК. Но в редица подробности зависимостта от правителството е засилена. „Необходимо е да се чуят самите стопани земеделци: като се обсъждат техните нужди от избрани от самите тях тела, се отбелязва в мотивите към закона... като се повери защитата на техните интереси на хора, които най-добре ги схващат и разбират... Чрез Земеделските камари частната инициатива... ще се организира... В [тях] ще се срещат селските стопани... съвместно ще обсъждат... ще изтъкват успехи и неуспехи... Упътвани по общите въпроси от Министерството на земеделието... те ще обърнат вниманието на нашата селска маса върху главната цел, която трябва да се гони: повдигане на народното производство... Земеделските камари... ще дадат най-широк простор за проява на частната инициатива... ще служат като силно съединително звено между държавната и частната дейност..."[43]

Стойността на тези казионни слова става ясна от приетия статут на Земеделските камари. Единствените им оставени права се свеждат до недвижима собственост и до контрол над борсите. Споменават се познатите съвещателни и информационни функции. Както и при ТИК, секретарят и служителите са със статут на държавни чиновници. Но властта на министерството е засилена, тъй като то свиква камарите на редовна сесия и уволнява секретаря (по тяхно предложение). Централизмът е по-изразен и във финансирането. Проектозаконът предвижда годишна субсидия от бюджета до 150 хил. лева. Съществува възможност за събиране на 2 ст./дка от членовете, като това може да стане само от държавните бирници. Бюджетите (макар и гласувани от общото събрание) се утвърждават от министерството. То има правото и да разтури камарата, ако тя не изпълнява задачите си.

Разбира се, действителната обществена тежест на институции от типа на Търговско-индустриалните и Земеделските камари зависи и от фактори, които не могат да бъдат разписани. Те по правило се оглавяват от „видни личности" от местен или национален мащаб, които прибавят собствения си властови ресурс към формално отдадения им по устав. Както видяхме, в критичен момент камарите успяват за кратко да произведат дори и интелектуален проблясък, превръщайки се в артикулиран изразител на едно мобилизирано либерално малцинство в страната.

Често за манталитета на хората и институциите повече говорят анекдотичните епизоди, отколкото официалните текстове. В архива на Министерството на финансите попаднах на документи около показателната историйка, в която е замесена Софийската ТИК. Става дума за преписка около молбата на камарата да ѝ се отпусне заем под гаранция на държавата за постройка на здание на институцията[44]. Събитията се развиват през септември–октомври 1914 г. (т.е. непосредствено след началото на войната в Европа) и макар финалът на епизода да ми остава неизвестен, самото развитие е достатъчно красноречиво. Иначе „материалната" съдба на сградата е щастлива. Софийската ТИК се превръща в архитектурен акцент на града. Тя е достроявана през 1946 г., преминава през безлично социалистическо битие, за да върне блясъка си на банково здание в началото на 2003 година.

Всичко започва с решението на Софийската камара да построи сграда на свое място (ъгъла на ул. „Бенковски" и ул. „Славянска"), за да спести високите наеми. Самата стилистика на първото ѝ писмо до Министерството на финансите е вече показателно. ТИК признава, че при започването на строежа не е разполагала с достатъчно средства за целта (имала е само 40 хил.лв. в съответния фонд), но е *„разчитала"* на подкрепата на БНБ за ипотечен заем. Дребният езиков детайл придава характерната приятелско-семейна обагреност на едно, иначе обикновено, финансово начинание. Още в началото убедено се разчита на държавата – има сигурност, че тя е насреща. Без това просто не би се започнало със „слаби средства".

БНБ действително открива специална текуща сметка за 200 хил.лв. срещу ипотека на зданието, но и тази сума се оказва недостатъчна, тъй като фактическите разходи достигат 340–350 хил. лева. ТИК е принудена да иска нов заем от 140 хил.лв., като тук среща първата финансова бариера: БНБ е в състояние да отпусне само 35 хил. лева. Камарата е театрално възмутена: по нейна оценка приходите от зданието (около 38 хил.лв.) са достатъчни за изплащане на заема, тя настоява, иска своето... В същото време ТИК чудесно знае (и признава), че „законите и правилниците на БНБ" не позволяват на банката да отпусне заем в такъв размер.

Така или иначе, Софийската ТИК тръгва да търси друг източник, което е мотивът за преписката ѝ с Министерството на финансите. Към обичайния ресурс от последна инстанция – държавата – се посяга като към нещо в реда на нещата, като право, което лежи в основите на стопанското мироздание.

Този път молбата е за заем от 100 хил.лв., пак от БНБ, но *под гаранция на държавата*. ТИК представя приходите и разходите си през последните десетина години с цел да докаже, че дори доходът от зданието да не достигне, тя разполага с достатъчно ресурси: за да получи лелеяната гаранция, камарата (нещо трогателно) е готова да заложи редовните си приходи. Пропуснати са дребните подробности, че те са вид данък и че ТИК (споменато между другото) през 1906 г. е купила мястото със средствата на собствен целеви фонд, но и с 25 хил.лв. от бюджета.

Сградата на софийската ТИК – първоначален и осъвременен вид

Алманах 110 години Българска търговско-промишлен палата, С. 2004

На този етап (11 септември 1914 г.) в акцията се включва и „ресорното" на „автономната" камара Министерство на търговията, промишлеността и труда. То започва активно да лобира пред Министерството на финансите за предоставяне на исканата гаранция – жонглирането с държавните пари по повод финансовите апетити на „независимата" институция вече стават очевидни. Предлага се, ни повече, ни по-малко, срещу издължаването на заема Министерството на търговията да „има грижата да вписва в бюджетите на ТИК нужния кредит за лихви и погашения, както по тоя, така и по предишния заем"[45]. Действителната гаранция пред БНБ не е нищо друго, освен „приятелският" ангажимент на ресорното министерство да се пребори за включване в своя бюджет на допълнителни разходи. „Собствените" приходи на ТИК тук са от значение само доколкото в тях ще бъде включена държавната субсидия. Бъдещите доходи от зданието също губят икономическото си значение – важен остава единствено политическият лобизъм. Хипотетичният казус, при който министерството просто няма да успее да прокара този разход, дори не се обсъжда.

В края на октомври ситуацията се усложнява. Дирекцията на държавните дългове (ДДД) е отказала с аргумента, че „парламентарната комисия по държавните дългове изказва мнение пред Народното събрание да се преустанови занапред отпускането на заеми под гаранция на държавата"[46]. И това обаче не е пречка за ТИК, която чрез „своето" министерство изпраща ново настояване до Министерството на финансите. Тълкуването на камарата е истински бисер. „Ние мислим, че мнението, което е дала парламентарната комисия, се касае за бъдещи дългове, за да не се увличат общините и други обществени учреждения в *предприемане на работи не по силите им*, разчитайки само на заема, който ще сключат под гаранция на държавата. Камарата обаче, при започването на зданието не е имала намерение да търси гаранцията на държавата."[47] С високомерно презрение, общините се подозират тъкмо в това, за което капризничи ТИК. Тя се смята в правото си там, където на други институции е забранено. При това по-нататък в същото писмо, ТИК подробно и без угризения излага собствената си недалновидност в сметките. Първоначалната стойност на проекта (според архитекта) е 250 хил.лв., но скоро става ясно, че тези изчисления „са били много неточни и зданието коства не 250, а 420 000 лв. заедно с мебелировката и платените досега лихви по заема".

Отвъд чисто счетоводните аргументи, ТИК привлича в помощ на изнудването и „морални" доводи. Ако не получела гаранцията, тя нямало да може да посрещне задълженията си към предприемачите и рискува да изгуби зданието си, тъй като те ще се отнесат до съда, за да го продадат по съдебен ред. „Ние мислим, че държавата не ще остави да дойдат работите дотам, щото на Софийската ТИК да се продаде имотът на публична продан и то един имот, който със своята доходност може да понесе задълженията си по един дългосрочен заем от 345 000 лв. Ние *не искаме нищо повече от държавата, освен нейната гаранция* [за заем от 100 хил.лв.]." Преформулираното искане на ТИК звучи вече така: „Държавата да предотврати изгубването на зданието за дълг." Гъделичкат се „честта" на властта и незримата „солидарност" със собствените ѝ креации. А за всеки слу-

НБКМ-БИА

Полагане основния камък на ТИК в Бургас

чай, накрая се прибавя вечният аргумент, че „някъде е така": „другаде както държавата, така и общините са давали значителни помощи на ТИК, за да построят свои здания"[48]. Тук става дума за Виена, където държавата била отпуснала около милион, а общината 475 хил. крони.

Разбирането на тези институции за независимост е резюмирано в горните чистосърдечно изпуснати фрази. За камарите държавата е инстанция, *длъжна* да покрие всичките им (съзнателно или несъзнателно) немарливо направени сметки. Тя присъства неявно в техните предварителни планове: презумпцията, че ще посрещне загубите, е сред най-естествените и непоклатими принципи. Ето защо исканията като споменатото не предизвикват никакви колебания, а съмнения, че държавата би могла да „изостави" ТИК, дори не се прокрадват. При подобна нагласа съвсем не е чудно, че либералното начало е по-скоро *отклонение* за институция, която по замисъл и представителство следва да стои на ясни позиции в защита на капитала. Ако изключим отделни документи и позиции по някои частни въпроси, ТИК си остава обсебена от патерналистко упование. В края на краищата, именно това е адекватната идеология на хора с официален статут на чиновници.

При по-внимателен прочит се вижда, че показателни лапсуси са налице даже в мемоара от 1920 година. Неприязненото отношение към кооперациите не

пречи на ТИК да защитават със същото убеждение насърчителните закони, фаворизиращи отделни дейности (а косвено – и отделни фирми). В документа не е избегнат традиционният протекционизъм, макар и в по-мека форма, с тривиалните искания за закрила и създаване на преимущества за местния капитал. Алтернативата е описана в черни краски като завладяване на националната икономика от чужденци, преследващи свои егоистични интереси[49].

Други документи на ТИК са много по-откровени в исканията си към държавата. На предно място неизменно стои просията за субсидиран кредит. По време на силното финансово стеснение след войната, ТИК твърди с познатата си безапелационност, че „макар и раздаването на кредити да не влиза във функциите на държавата... последната [отново] е *длъжна* и може чрез някои целесъобразни мерки да подкрепи и насърчи частните инициативи в областта на кредита"[50]. Бургаската камара е убеден привърженик и на „селективната" парична емисия, която да отива за „правилните" съсловия♦. Психологията на иждивенството, завладяла българския капитал, има винаги два израза – оплаква се от липса на държавна помощ, но и ревнува всяка проява на фаворизиране, изкопчена от друго съсловие.

По-късни чисти образци на етатистка идеология се намират в отношението на ТИК към Стабилизационния заем от 1928 г. и към първите пристъпи на Голямата криза. В доклад на Русенската камара за финансовото положение на страната от началото на 1930 г. се преплитат с неразбирането на макроикономическия и институционален смисъл на заема с почти паническото бягство към „държавен" изход от затрудненията[51]. В представите на провинциалните деятели операцията не е нищо повече от изпратена „отгоре" възможност за финансиране на „стопански цели". Изчистването на натрупаните просрочвания и капитализирането на част от банковата система (каквито са истинските мотиви и цел) остават напълно скрити. Не е изживяна и носталгията по „някогашната" Народна банка. На превръщането ѝ в изключително емисионна се гледа като на загуба за местния стопански елит, понеже той не успява да се отърси от представата, че БНБ е опора на краткосрочния и дългосрочен кредит в икономиката. Дълбоката промяна във финансовата система само подсилва „антибанкерските" настроения сред съсловията, представени в ТИК. Откъсването им от БНБ ги изправя пред по-стриктния, „капризен и скъп" кредит на частните банки, който не им е присърце. Очевидно дребното и средно предприемачество се чувства по-уютно в лоното на държавната банка, отколкото в средата на частния финансов капитал.

В първите пристъпи на депресията идейната ориентация на ТИК става още по-изразена. Камарите открито възприемат витаещата във въздуха „модерна" идеология на планираното стопанство. В очертаващата се безизходица, те лесно се предават на доктрина, която би следвало да им е органично чужда. ТИК не само намират обяснението на кризата в „липсата на единна, последователна и стабилна

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Макроикономическият грабеж...*

икономическа политика", но прегръщат проповядваното корпоративно-дирижистко решение. За „автономните" камари спасението се очертава в създаването на държавен стопански съвет, избиран на съсловен принцип и допълнен от „вещи в икономическите и стопански въпроси" лица, чиято основна функция е изработването на спасителния „единен стопански план" за България. Това не е апел на левичарска организация, а становище на представителите на търговския и дребния промишлен капитал. Те са обсебени от „държавно-политическата и частно-обществена солидарност", която от средата на 20-те години се шири в масовото съзнание и представите на т.нар „производителни" съсловия. По сюрреалистичен начин се съчетават плановото начало, борбата с „престъпното" увеличение на лихвите, протекционизмът, исканията за евтин и достъпен кредит и за нови банкови институции, които да го предоставят, класическите и вечно безплодни бюрократични програми за съкращаване на бюджетните разходи, мерките за удължаване на работния ден...

Всички тези програмни документи се придружават от по-директно лобиране. Варненската ТИК например е адресирала оплакването (доноса) си срещу вноса на жито, неизвестно защо, до Министерството на вътрешните работи. Може би интервенцията на това ведомство е нужна поради „тревожното" проникване на белия хляб в най-малките села на страната. Камарата тук просто предлага да се въведе *задължителен* „народен типов хляб"[52]. Мярката според нея би решила всички въпроси – и икономията на чужда валута, и натоварването на мелничарската индустрия, и намаляването на цените на хляба.

Не е необходим обзор на всички съсловни организации, за да се установи сходен дух и манталитет. Така Съюзът на българските индустриалци, който се самоопределя като организация на едрия патронат и на „капитаните на индустрията" в България, на практика се превръща в корпоративно лоби с всичките му паразитни навици. Ето как през 1941 г. неговият дългогодишен ръководител Стефан Байданов си спомня интегрирането на съюза във формиращите се през средата на 30-те години нови институционални структури. „През 1935 г., пише той, нашата Държава пристъпи към създаване на професионални стопански организации, на които тя отрежда, покрай техните тясно професионални задачи и други, нови, във връзка с нейния стремеж да се установи единен дух на общност и солидарност сред българския народ и между отделните стопански категории, които го съставляват. Държавата поиска да види в тези съюзи организирани средища на компетентност, които да бъдат нейни съветници и сътрудници при провеждането на нейната стопанска политика."[53]

Оставям настрана казионното изльчване и авторитарния дъх в документите на тези съсловни организации. Наблягам най-вече върху това, че в своя апогей държавният корпоративизъм се оказва най-адекватната идеологическа рамка на онзи тип „независими" институции, които всъщност никога не са се откъсвали от държавното попечителство.

Една обществено-държавна мегаломания – водноелектрическата централа „Въча“

Историята с построяването на електрическата централа „Въча“ разкрива друг аспект от духа на българските стопански институции.

Проектирането на големия инфраструктурен обект, предназначен за електрифициране на обширен район от страната, започва през 1921 г., а самото изграждане стартира в началото на 1923-та. Очаква се, при завършването ѝ през 1935 г., централата да произвежда 36 млн.квтч. електроенергия на значително по-ниски цени (2.7 лв. на квтч. срещу над 7 лв. през 1925 г.). Финансовата схема на проекта се опира на кооперативния принцип, като ключовата прогноза е, че ще има значителни първоначални постъпления от дялови вноски на членовете на специално създадения Воден синдикат. Според плана, записването на дялов капитал от 500 млн.лв. следва да продължи до влизането в експлоатация на обекта. Поет е и определен ангажимент от БЦКБ.

Всичко в начинанието говори, че става дума за „елитен“, престижен и футуристичен модернизационен проект. Замислена по време на земеделския режим, „Въча“ трябва да се превърне в показно мероприятие на утвърждаващата се „отгоре“ кооперативна идеология. Това се чувства дори в техническите и финансовите документи, изпъстрени с патетични изказвания за „беззаветната преданост на кооператорите“ или за „великото и народно дело на „Въча“. Усеща се и в духа на обсадена крепост, завладял членовете на синдиката, които често се конфронтират с идеологическите противници на „делото“.

Чрез „Въча“ се търси легитимиране и промоция както на финансовия, така и на социалния потенциал на Водните синдикати. При тях (и особено във въпросния случай) кооперативната организация за набиране на средства е приложена в безпрецедентен мащаб, несравним с този на обикновените кооперации. Социалното измерение се търси най-вече в широката основа на дяловия капитал. Вноски правят частни лица, кооперативни организации, акционерни и благотворителни дружества, училищни настоятелства, общини, популярни банки, БНБ и пр. Държавата е също сред учредителите, със записани 30 млн.лв. от капитала.

Именно защото „Въча“ е във всяко отношение флагманско начинание на „обществено-държавното“ начало в стопанския живот, неговите несполуки са толкова симптоматични. Противно на замисъла, синдикатът не доказва мощта на това начало, а тъкмо обратното – безсилието на българския (бил той и „социален“) капитал, зависимостта на институциите, всесилието на държавата, сложното и нерационално преплитане на дългове и финансови контури, възможностите и границите на „гражданското общество“.

Преди всичко проектът се оказва *технически* проблем, станал публично достояние около кризата със смяната на техническия директор инж. Романов. През 1924 г. по случая е създадена специална анкетна комисия, която излиза с обширен

доклад пред Синдикалния съвет на „Въча". Документът не се произнася по инженерните аспекти на въпроса (декларира се некомпетентен по тях) и не накърнява достойнството на Романов, „работил с едно неподражаемо постоянство и ненадминатата ревност". Но въпреки това докладът[54] и някои други документи установяват пукнатини в самата концепция.

Първоначалният план е приет набързо, той е претупан, оставяйки неизяснени основни параметри. Романов е подготвил два варианта, но виенски експерти ги отхвърлят поради непроучени геологични условия. „Трябвало е да се бърза и Управителният съвет (УС) на Синдиката натоварва Романов да приготви друг проект." Плановете отново са изпратени във Виена, а при завръщането си оттам българският инженер сам съобщава, че те са приети с малки забележки. Управителният съвет ги одобрява, без да дочака втора експертиза.

Организацията на работата също се оказва несполучлива. Появилите се разногласия между Романов и УС се решават в полза на първия. Въпреки становището на съвета строителството се възлага на предприемач без търг. Към този момент се появяват и първите съмнения в предварителните сметки.

Типично за „социалния" характер на замисъла и за превеса на „производственото" мислене е водещата позиция на техническото начало. В престижните показни начинания *инженерът* доминира над *икономиста*. А съответният типаж на „героите на времето" обикновено води до лавинообразно оскъпяване. Обоснованата от инженерното ръководство нужда от техника за „Въча" е отхвърлена от експертиза във Виена, която доказва, че броят на предложените машини е завишен.

В отношенията между българския и австрийския екип бързо се надига познатият „страх от арбитъра". При всички възлови инженерни решения УС търси подкрепа в авторитета на външни експерти, което обаче подклажда конфликт с българското техническо ръководство. То проявява горделива кастовост и открита недоброжелателност към чужденците. Съмненията на УС в изчисленията на Романов подтикват съвета да покани двама виенски професори за постоянни сътрудници, като преговорите с тях се водят зад гърба на българския инженер. Австрийците приемат (решението на УС е от 21 април 1924 г.), но при условие че ще поемат изцяло ръководството, а на предишния български екип ще се предоставят по-ограничени задачи. (Те не проявяват некоректност към Романов, а напротив – колегиално държат той да бъде уведомен).

Немарливостта и непрецизността в техническите планове никога не остават ненаказани. Австрийците констатират неточности в тях и в самия строеж. Установява се изместване на прокарвания тунел спрямо предвиденото трасе с над 20 метра. Саботаж? Трудно е това да се каже днес, но становището на консултантите е, че отклонението е предизвикано от Романов. Те препоръчват спиране на работите до пълно проучване на проекта.

Прехвърлянето и замазването на отговорности в условия на криза е вродена склонност на управителните тела. УС на „Въча" е стреснат от заключението на чуждите експерти, за което на 8 май 1924 г. уведомява Министерството на земеделие-

НБКМ–БИА

НБКМ–БИА

Строителството на ВЕЦ "Въча", 1924

то. Пряко сезирана за управленските решения на синдиката, държавата назначава комисия, която потвърждава установеното от австрийците и приема, че предприятието би поело съществен риск, ако остави инж. Романов. Комисията препоръчва основна реорганизация на техническото и административното ръководство.

Националните предразсъдъци обаче изкривяват перспективата. Въпреки негативните изводи, проверяващите не прекрачват невидимата граница, заявявайки, че би било „съдбоносна грешка" техническото ръководство на синдиката да се повери на чужденци при наличие на изпитани местни сили[55]. Паралелната синдикална анкетна комисия, от своя страна, е съгласна по принцип, че български технически потенциал е налице, но не приема отстраняване на австрийците, след като с тях има сключени договори. Тя заключава освен другото, че грешките на Романов са предизвикали загуби за „Вьча". Позицията ѝ в конфликта е показателна: „За да не се създава паника, било е желателно да се е постигнало едно компромисно разрешение на въпроса по смяната на техническото ръководство, та по този начин създалото се положение да се е изживяло като една вътрешна криза без много шум и гюрултия."[56] Това не се случва поради упоритостта на бившия технически директор, но компромис все още е възможен: „Грешките, макар и с доста осезателни загуби за Синдиката, не са съдбоносни и са поправими."[57]

Синдикалната комисия не си е вършила работата през пръсти. В нея са представени институциите, участвали в набирането на капитала на „Вьча", анализът е направен скрупульозно и аргументирано. Но във формулировките е търсена умереност и безконфликтност. Те са пример за безличност, размиване на отговорности и по-скоро безпринципно договаряне. Коренът на проблема – повърхностното и прибързано одобряване проектите на Романов от УС – не се засяга. А именно там е заложена техническата криза във „Вьча", която задейства *първия източник* на *финансовата*.

Умишлено или некомпетентно, лошо направени сметки на инфраструктурни обекти има навсякъде. У нас те са правилото, като дори на този фон случаят с Водния синдикат е драстичен. Според първоначалните оценки на Романов, одобрени от Върховния съвет по водите, пълната стойност на централата възлиза на 107 млн. лева. При прекроените след установените технически грешки планове, сумата вече достига 570 милиона. Само за първия си етап строежът е оскъпен от 55 на 400 млн. лева[58]. Към това следва да се прибави преразходът по текущата издръжка на организацията, която превишава с около 460 хил.лв. (с близо 1/3) предвидените 1.4 млн. лева. В административните разходи 64% са за заплати[59]...

В годишния отчет на централа „Вьча" пред синдиката за 1924 г. се признава, че „ако от самото начало се е знаело, че стойността на предприятието по тези планове е толкова голяма, щяхме да намалим... предприятието до размер, приблизително отговарящ на предвидените постъпления от дялов капитал. Обаче сега, когато е извършена толкова много работа... когато са разходвани вече повече от 70 млн.лв., не може да става въпрос за намаление размера на предприятието, отговарящо на разполагаемите парични средства. *Започването строежа на такава голяма*

силова централа, за изграждането на която не ще можем да разполагаме своевременно със собствени средства, е основната грешка, която може да докара финансова криза и заедно с това сътресение по делото на „Въча". Тази грешка е допусната вследствие непростимо погрешно пресмятане стойността на предприятието, което пресмятане не е коригирано от контролната власт"[60]. Признанието е горчиво, но строежът е набрал скорост и преминал точката на необратимост. Това е логика на всички мегаломански инфраструктурни обекти – съзнателно или не, инициаторите се стремят да достигнат граница, отвъд която рационалните икономически съображения престават да са валидни. Инвестираните ресурси са аргумент, действащ със силата на земното притегляне.

Вторият източник на финансовата криза е още по-съществен. Той е в заложения начин на набиране на средствата за строежа. Тук се сблъскваме с познатата нагласа, установена при „дребния" казус със сградата на ТИК. Започва се очевидно необезпечена инвестиция, като в действителност се разчита на държавния ресурс. Но ако при ТИК прошенията са открито изложени, то при „Въча" за камуфлаж е използвана обвивката на кооперативната и „социалната" идеология. Идеята мащабен инфраструктурен проект да се реализира на кооперативен принцип е сама по себе си безперспективна, което (както често се случва в България), предизвиква илюзорни опити икономическата нерационалност на замисъла да бъде компенсирана от апели към ентусиазма на масово „стопанско движение". Обратната страна е агресивният тон срещу „враговете" на проекта: техните възражения и съмнения са заклеймени като „обществено престъпление", извършвано от среди и лица, които разпространяват недоверие и злорада наслада от неуспеха на синдиката[61].

Изглежда, в случая с „Въча" дори на организаторите е донякъде ясно, че не може да се разчита само на „морални" стимули. От една страна, те разбират, че финансовата схема е „система, нова за нашия живот, която повика кооператорите към... дисциплина и ред, система... която среща най-големи трудности"[62]. Това е съмнение в приписваните чудотворни възможности на кооперативния принцип, признание че предприятие като „Въча" иска късане с твърде хлабавото кооперативно стопанисване. Съзнава се, от друга страна, че при избрания начин за набиране на дялов капитал от съществено значение е публичният образ на проекта. Оттук яростните атаки срещу неговите противници, които със сянката, която хвърлят, правят подписката непривлекателна. Важен е *видим* успех, защото се очаква (това донякъде се потвърждава) примерът с електрифицираните домове да увлече нови записвания на капитал и да разшири постъпленията от вноски[63].

Сметките на централата убедително доказват, че „общественото" финансиране е обречено. Рекапитулацията на записания и внесен капитал в синдиката към 31 декември 1924 г. регистрира най-вече осезаемото *държавно* участие[64].

По устав членовете на синдиката се делят на две групи – колективни и лични. В първата влизат държавата и БНБ, окръжни съвети, градски и селски общини, популярни банки и кредитни кооперации. Тя е източник на 55% от *записания* капитал. От тази група (67 млн.лв.) 30 млн. се падат на държавата и 5 млн. на БНБ. Един-

ствените други по-значими участници са градските (12.3 млн.) и селските (17.4 млн.) общини. Многобройните кредитни кооперации (69) и популярните банки записват незначителни суми. Личните членове на синдиката се ангажират с 55.941 млн.лв., като от тях 50.941 млн. се падат на частни лица. Останалите участници са институции (Дворецът, Пловдивската ТИК...), религиозни общини, училищни настоятелства, благотворителни и просветни дружества, кооперативни организации и акционерни дружества. Но сред тях само кооперативните организации (1.1 млн.лв.) и религиозните общини (1.4 млн.) имат малко по-изразено участие.

Записаният капитал (който е само предварително намерение, т.е. обещание) отразява по-скоро резултата на пропагандната акция и на мобилизацията „отгоре". Картината се променя чувствително в числата за *внесения* капитал, където правителството и БНБ (прякото държавно участие) държат 70 процента. Те внасят изцяло заявените суми. Това обаче за БНБ изглежда не става съвсем гладко. От протокола на Управителния й съвет за 12 юни 1922 г. се разбира, че решението е взето под диктат. Отразено е писмото на Министерството на финансите, „с което *се нарежда* да се занимае Управителният съвет... с въпроса за записване [на БНБ] за член на Водния синдикат „Въча" с дялов капитал поне 1 млн. лв."[65] Разискванията са трудни, при положение че „след като се разгледаха уставът и балансът на казания синдикат", за най-убедителен аргумент е намерено, „че банковите агентури в Пловдивския окръг ще могат да се ползват с електричество за осветление [от централата]"[66]... В крайна сметка БНБ се присъединява предпазливо, записвайки (по перото „партиципации") 1.5 млн., но оставяйки парите на текуща лихвена сметка (от 4%) при себе си, с условието те да бъдат изтеглени от синдиката едва „след като същият пласира всичкия си друг досега записан от частни членове дялов капитал".

А процесът с останалите членове върви трудно. Към 1924 г. фактически изплатените вноски от недържавните участници не надхвърлят 70%, като при по-големите (общините) той е около мизерните 20 процента. Подобно е положението и при личните членове: частните лица изплащат само 1/3 от записания капитал, а кооперациите са и под този процент. Като цяло във „Въча" реално влизат 59.7 млн.лв. от записаните 122.2 млн., т.е. точно половината.

Ентусиазмът на масовото движение очевидно не привлича финансови ресурси. Отчетът може и да се радва, че са се записали 10 хил. члена (900 само за петата година) и че такъв успех дотогава няма нито една българска кооперация. Но истината си остава, че след пет години 30 млн. от 59.7 млн.лв. внесен капитал е държавен. При това държавата има блокиращи права и ангажименти: ако нейният делегат в УС на синдиката остане на особено мнение по някое решение, то се спира и отнася за одобрение от министъра на земеделието[67]. В същото време, по закона за водните синдикати, държавата е *длъжна* да финансира безвъзмездно 30% от стойността на предприятието, както и да предостави гаранции за кредити, отпуснати им от Българска земеделска банка (БЗБ)[68].

Прокламираната идеологическа цел се оказва блъф. Афишираната автономност на Водния синдикат е напълно фиктивна, а спестяванията на „кооперативен"

принцип са съвсем недостатъчни. През 1924 г. зейва огромен недостиг за финансиране, като реакцията в този критичен момент е позната и очаквана – обръщане за помощ към държавата. Рефлексът отново по нищо не се различава от случилото се при „битовия" проблем със сградата на Софийската ТИК. Същата логика и същата убеденост, че бюджетът *няма как* да не се отзове. В отчета си синдикатът е уверен, че „делото на „Вьча" не може да бъде изоставено"[69].

В края на януари 1925 г. се провежда извънредно общо събрание на Синдикалния съвет. Неговата цел е да одобри протокола на УС от 21 декември 1924 г., в който са записани мерките, предвидени за преодоляване на кризисното положение. Централата е изправена пред невъзможност да покрие текущите си строителни разходи. Дефицитът е породен от неправилните предварителни оценки, като единствените приходи до момента са хилавите (за строеж от подобен мащаб) капиталови вноски, заем от БЦКБ (получени 15 млн. при разрешени 30 млн.лв.) и увеличеният принос на държавата. При това участието на бюджета от 30 млн.лв. не е безвъзмездно (каквато възможност съществува по закон), а под формата на дялов капитал, който след началото на експлоатацията следва да му бъде върнат приоритетно, преди този на останалите участници.

Цялото първоначално финансово инженерство е компрометирано. Предвиденият дефицит за 1925 г. надхвърля с около 100 млн.лв. очакваните постъпления и стабилно нараства – през следващите две години са заложени разходи за около 280 млн.лв., при вноски от едва 90 милиона. Недостигът налага допълнителни кредити в бъдеще, а единствените източници за тяхното погасяване остават кооперативното участие и далечните, хипотетични експлоатационни приходи[70]. За „да се избегне катастрофалното прекратяване на строежите, където са пласирани досега 70–80 млн.лв., и за да може да се тръгне в сигурното, макар и сравнително бавно доизграждане на *мероприятието на „Вьча"**, наложително е държавна подкрепа" от около 8–10 млн.лв. месечно през следващите 9–10 месеца от 1925 година[71]. Това изглежда най-естественият ход, тъй като целите и характерът на начинанието не се поставят под съмнение. Продължава да се мисли в категориите на „обществената" полза, противопоставена на „търговския" резултат. Въпреки че планираната продажна цена на произвежданата електроенергия „по търговския начин на пресмятане на рентабилността" изглежда неизгодна, „като се вземе предвид, че поради кооперативния характер на „Вьча" дивидентът на капитала не е цел, а че целта е главно да се замени петролното осветление на електрическо и се създадат по-добри условия на домакинското стопанство, рентабилността става по-изгодна"[72].

Синдикатът веднага уведомява властите за новите финансови нужди и в началото на 1925 г. е свикано съвещание на високо ниво (министър на земеделието, управители на БНБ и на БЦКБ). Началото изглежда обещаващо. Общата нагласа е благосклонна, с разбиране за „широкообществения" характер на организацията.

---

* Изказът е напълно „социалистически".

На „Вьча" е дадено да разбере, че не може да разчита на *директна* помощ от бюджета. За сметка на това се предлага липсващите 100 млн.лв. да бъдат частично покрити с увеличаване на държавния дялов капитал, но главно от БЗБ, която по закона за водните синдикати има право да им отпуска средства под гаранция на държавата. На първо време се предвижда кредит от 30 млн.лв, като остатъкът се тегли според нуждите. С две думи, прави се опит буксуващото, зле скроено „обществено" начинание да се изтегли с помощта на държавата. Което е и квинтесенцията на всяка т.нар. индустриална политика.

Финансирането на „Вьча" вече се е превърнало в напълно одържавен въпрос. Съдбата ѝ се решава в преки преговори между синдиката, правителството и БНБ. Капиталовите вноски от „обществени" организации се размиват в периферни поточета, макар и да запазват формалния си статут на залог срещу отпуснатите допълнителни средства. В колкото външно самоуверено, толкова и паникьосано писмо до премиера от лятото на 1925 г., УС на „Вьча" твърди, че след проверката на назначената от Александър Цанков „Комисия при БЗБ за проучване финансовото и стопанското състояние на предприятието" всички технически грешки са отстранени. Без смущение се отбелязва, че общата сума на проекта, за която се преговаря, е набъбнала до 570 млн.лв. и че след ревизията на плановете новите светли хоризонти за пълното му завършване „при един бърз и организиран строеж" са за след 2.5 години[73]. Бодряческият увод е необходим, за да се отправят исканията към правителството. Те вече са ескалирали, като освен за 30-те милиона гарантиран от държавата заем „при някоя държавна банка" синдикатът настоява за кредит от 60 млн.лв. за сметка на фонд „Постройка здание на Министерството на финансите"[74].

Действително, първото решение на Министерския съвет (от 13 юни 1925 г.) е да отпусне 50 млн.лв. (10 млн. под поисканото) от въпросния фонд. Два дни покъсно то е огласено в печата, като дори спешно се подготвя съответен законопроект. Тези стъпки задействат намеса на държавата в банковите дела, която добре илюстрира всепозволеността на фиска към паричната политика.

Недодяланата реакция на правителството се натъква на бърз и достоен отговор от БНБ. Банката не е уведомена за намеренията на Министерския съвет и научава за решението му от пресата. На 16 юни (ден след публикацията във вестниците) тя отправя писмо до министъра на финансите, в което не взема отношение по целесъобразността на помощта за синдиката. БНБ приема, че това е въпрос на правителството и се спира само „върху формата, под която искате да се помогне на казаното предприятие."[75] Писмото същевременно съдържа няколко разбираеми и за дилетанти уроци по парична политика, изнесени на кабинет, ръководен от смятания за корифей в политическата икономия Ал. Цанков. Те заслужават да бъдат изтъкнати.

Преди всичко БНБ предупреждава, че предложеното решение за ликвидните проблеми на „Вьча" „съдържа положения, които, ако бъдат възприети от правителството и парламента, биха отишли в разрез с кредитната политика на банката. Известно Ви е г-н Министре, че Народната банка изпълнява функциите на влогова каса в страната, което значи, че всички фондове, държавни и обществени, трябва да

бъдат влагани в нея. С това не само се запазват интересите на тия фондове, но главното е, че се вниса единство и системност в държавните и обществени фондове, при които условия е възможно само Банката да изпълнява функциите на влогова каса. Нашият съвет счита, че единството на фондовете трябва да бъде запазено и че средствата им не могат да бъдат давани било под формата на заеми, било под друга форма на стопанско или други предприятия"[76]. Прецедентът със замисления закона за „Въча" би довел до това, „средствата на фондовете да бъдат дадени за всевъзможни цели и инициативи, но не и за целите, за които са образувани фондовете. Този прецедент ще бъде използван особено сега, когато Банката няма дългосрочни източници да посрещне нуждите от кредит на общините, постоянните комисии и други обществени учреждения"[77]. Случаят се превръща в тест. Ако продължи да се злоупотребява с този начин на разполагане със средствата на фондовете, "Банката би била поставена пред непреодолими трудности". Налага се УС да припомни на правителството, че „нашата кредитна система почива до голяма степен и върху средствата на фондовете. Вам е известно, г-н Министре, че дългът на държавата е погълнал не само цялата банкнотна емисия, но и няколкостотин милиона, взети от средствата на фондовете. Ако към дълга на държавата прибавим и дадените под гаранция на държавата суми, които са ангажирани дългосрочно, ще стане ясно, че средствата на фондовете са напълно изчерпани и дори сме прибягнали до частните влогове. Ще прибавим при това, че 2/5 от средствата на фондовете се ангажират и са ангажирани вече в ипотечните операции на Банката..."[78] Крайният резултат от предвидената схема би бил макроикономическа дестабилизация – „ние предвиждаме всичките трудности, в които ще ни постави поменатият законопроект, ако той би станал закон и големите отговорности, които не ще можем да понесем, защото този законопроект би поставил под въпрос стабилността на монетата ни"[79].

Посланието е ясно. Правителството е обещало на „Въча" несъществуващи ресурси. С предложеното решение то не изразходва собствени, а *чужди* средства. Държавата и спестяванията на населението са вече ипотекирани при щедрите заеми на БНБ, ползвани години наред за покриване на бюджетните дефицити. Затова, ако не се цели пълен колапс на системата, държавата трябва да престане да смесва собствени и чужди средства, а дългът ѝ удобно да потъне в мъгла.

Синдикатът разглежда и отхвърля вариант за свиване на строителството. Ръководството приема, че единствено възможно е забавянето на строежа, при същия обем и при леко намаляване на рентабилността[80]. Това би довело до намаляване нуждата за финансиране от 280 млн.лв. („ако се строеше едновременно и бързо целият план") на 100–110 млн. лева. След 13 юни от „Въча" са в напрегнато „ежедневно очакване". Те нервничат и недоволстват, че вместо да получат парите, интригите само се заплитат. „По инициатива на началника на отделението за водите, оплакват се в писмото до премиера, се назначи една комисия от български инженери, някои от които са отрицателно настроени към нашето дело и която иде да се занимава с въпроси, повечето от които са пряко наши, и с работата си да затрудни положението по отпущането на заема."[81]

Реакцията на БНБ изиграва известна отрезвяваща роля и – без да се отказва от намеренията си – правителството изоставя първоначалния законопроект. Сега то приема нова схема, според която 50-те милиона се оформят като заем по закона за водните синдикати, при което БНБ целево рефинансира Земеделска банка, а тя на свой ред отпуска средствата на „Въча"[82]. Така държавата продължава да хазяйничи в (собствената си) банкова система, образувайки триъгълник между Министерството на финансите, БНБ и БЗБ. Позициите на тези три институции са особено показателни.

Компромисът на *Министерството* е 50-те милиона да се дадат от споменатия фонд, но вместо със закон това да стане чрез блокиране на сумата във фонда, срещу което БНБ рефинансира краткосрочно и в същия размер БЗБ[83]. Последната „ще трябва да депозира *някакъв портфейл*" в залог. Гратисният период за погашенията е до момента, в който „Въча" започне да се издължава на БЗБ. Съвестта на министъра на финансите е чиста. Той смята, че вече може да отпъжда просителите от „Въча" и дори да приеме позата на жертва. „Г-н министърът мисли, че това са банкерски работи, които ще трябва да се уреждат по-скоро между двете банки, и се чуди, че последните още не могат да дойдат до едно разбирателство... Той ни заявява (на Синдиката), че няма защо да ходим при него, защото е направил от своя страна това, което трябва да направи, а именно: той се отказва да строи здание на министерството на финансите."[84] Междувременно от синдиката роптаят, че поради бюрократичните преписки между двете банки, парите се бавят вече 1.5 месеца и „Въча" „губи ежедневно десетки хиляди лева"[85].

Позицията на *БНБ* не е принципно променена. „Министърът на финансите не може да разполага със средствата на фонда, защото държавата ги е вече изяла чрез задълженията си към същата... [Управлението на банката] счита какво заем от 50 млн. трябва да се отпусне от средствата на БЗБ."[86] Неотстъпчивостта ѝ обаче стига дотук. Тя се съгласява да играе в триъгълната комбинация ако БЗБ (която впрочем е в затруднено положение) даде по-твърди гаранции. Народна банка е склонна да ѝ отпусне 1.5-годишен кредит, при условие че той се погасява в срок, независимо от това, кога и как „Въча" ще посреща падежите към Земеделската банка. Като гаранция БНБ иска от БЗБ или универсалния за онези години залог (преварантиране на кооперативните тютюни), или депо на реален портфейл. Портфейл от „Въча" е неприемлив, „защото предварително е известно, че последният не е платим на срока, понеже „Въча" ще може да почне да изплаща заема след 3–4 години от отпускането му"[87]. Това говори достатъчно за ниския „рейтинг" на синдиката.

Накрая, *БЗБ* (междинното звено в схемата) е също по принцип съгласна с кредита, но не е склонна да задели исканите гаранции. Според нея, портфейлът на „Въча", който и тя очевидно не цени високо, е достатъчен за пред БНБ. Просто БЗБ не гледа на операцията като на *своя*, смятайки, „че тоя заем се отпуска от средствата на фонда (за сграда на министерството), а не от [нейни] средства". Що се отнася до обсъждания, гарантиран от държавата, заем от 30 млн., БЗБ го третира като напълно отделен и все още открит въпрос.

Патовата ситуация довежда до отчаяние синдиката. Процедурата е блокирана и той е принуден пасивно да изчаква, въпреки бързото обещание на правителството. В писмото си до Ал. Цанков УС се оплаква, че „всички, от една страна, продължават да отстояват своите становища, а от друга страна, ни заявяват да потраеме, защото заемът не може да не се отпусне, без да казват по кой начин и кога ще стане това. Ние не виждаме изгледи за отпускане на заема, а предприятието все повече и повече се задръства"[88]. А пространното прошение завършва с обичайното алиби. „Под страх от отговорност, пишат от синдиката, заставени сме, г-н Министър-Председателю, да вземем решение за преустановяване работата по предприятието, като отхвърляме отговорността, загдето не сме сторили това по-рано, в какъвто случай биха се избягнали много от досегашните ни загуби и щети."[89]

Заплахата е по-скоро блъф и за да му придаде по-голяма тежест, управителното тяло не пропуска да прибегне до идеологически шантаж. „Преди да изпълним това си решение, ние считаме за дълг да Ви го съобщим, с надежда, че Вие веднага ще вземете акт и изхождайки от големия общ интерес за преуспяването *делото на „Вьча"*, което за малка България е тъй голямо, че заслужено може да бъде като отделна точка в стопанската програма на правителството... ще направите потребното."[90] Заедно с това внушение, за използването на „Вьча" като предизборно обещание, синдикатът изпраща и предупреждение с желязна нотка в тона, че е нарушена официалната държавна доктрина. Ако правителството не откликне веднага, „ще останем с убеждението, че се дава възможност на явни и скрити *противници на кооперативното дело* да постигнат своята цел: да се унищожи *широкото обществено кооперативно* и от голямо стопанско и икономическо значение за България *народно дело* на „Вьча"[91]. През онези години подобен упрек звучи смразяващо, подобно на тежките идеологически обвинения от комунистическия период.

Детайлите по случая „Вьча" изпълват още няколко архивни единици, които със сигурност съдържат немалко допълнителни битови щрихи и могат да послужат за канава на отделен разказ. Без да тръгвам по тези следи, само ще отбележа, че начинанието е толкова мащабно, че отгласи от него се засичат по най-различни поводи.

„Вьча" например е пряко засегната от промените в закона за БНБ от 20-те години, които слагат формален край на прякото изливане на средства на банката за подобни практики. През 1926 г. на БНБ е забранено да отпуска заеми на държавата и общините, а дейността ѝ на търговска банка е рязко ограничена. Две години по-късно, през 1928 г., е преустановен и ипотекарният кредит. Стабилизационният заем отчасти очиства затлачената взаимна задлъжнялост, натрупана от многостранни операции, подобни на тази с „Вьча", като остатъци от преплетените дългове се утаяват в портфейла на БНБ, БЗБ и БЦКБ. В края на 1927 г. УС на БНБ решава тя да излезе от синдиката, позовавайки се на член от новия закон, според който „се налага да преустанови участието си в такива предприятия"[92]. Без съмнение тази стъпка е направена с облекчение, но „Вьча" продължава да се мъдри чак до 1938 г. в баланса на банката с 3 млн.лв. по перото „партиципации" (съучастия)[93]. Историята е опашата и измъкването съвсем не се оказва лесно. Събирането на взема-

нето става предмет на продължителни разговори със синдиката. Управителният комитет (УК) на БНБ приема предложената спогодба едва на 12 април 1939 година. Условията за ликвидиране на дълга („произхождащ от освободен дялов капитал") са плачевни поради катастрофалното състояние на „Въча" и принудителната щедрост на държавната институция. БНБ приема „да намали вземането си... от 3 на 2 млн.лв. и [да] се откаже от претенциите си за лихви за минало време". Синдикатът „уведомява БНБ, че няма възможност през тази година да внесе изцяло сумата от 2 млн.лв. понеже... се намира в много тежко финансово положение" и се задължава да изплати остатъка от номиналния дълг в разсрочени тримесечни вноски до края на 1940 година. Единствената – съвсем книжна – „заплаха" от страна на банката е, че при невнасяне на една от вноските дългът се възстановява изцяло[94]. В края на същата година БНБ чинно минава в загуба оставащия 1 млн. от дълга, като по този начин кооперативното източване на банката от „Въча" е окончателно оформено.

Въпреки че БНБ излиза от схемата, строителството на централата продължава. През 1929 г. френска компания печели търг за доставка на оборудване в размер на 33 млн. лева. Това става в разгара на кредитната експанзия на чуждите банки в България и победителите в търга са щастливи, че са отмъкнали пазара (с познатите дипломатически средства) от конкурентите. Много скоро, поради кризата, плащането е разсрочено с шест години[95]... Финансирането на строежа продължава да се опира на значителни косвени помощи от държавата. В средата на 30-те години над 570 млн.лв. дългосрочни активи на БЗБ са пласирани (практически замразени) във Водните синдикати. От тях най-голям дял (536 млн.) се падат на „Въча"[96], която е кредитирана с държавна гаранция – „случаят..., отбелязва Ас. Кемилев, е доста очебиющ... [защото] тя не може да прави никакви погашения..."[97] Проектът продължава да поглъща средства, след като със специална наредба закон от 25 ноември 1936 г. на БЗКБ е наредено да отпусне нов заем от 12 млн.лв., независимо от възможността на кооперацията да погасява старите си дългове[98].

В макроикономически план случаят с „Въча" се превръща в типичен за мегаломанските последици на една стопанска политика, чиито идейни извори са в българската кооперативна химера. Историята със синдиката е вероятно най-представителната за практики с безброй превъплъщения и разклонения от различен мащаб. Нека мимоходом спомена показателната подробност, че в архива на иначе железния към външните кредитори Никола Стоянов е запазено благодарствено писмо от 1929 г. по повод ходатайство за кредитиране от БЗБ на Водния синдикат „Троян"[99]...

Всички тези начинания натрупват огромен финансов баласт, който се оказва основен проблем за фиска по време на депресията. Министър Стефан Стефанов се връща постоянно към него в темпераментните си доклади от началото на 30-те години, като кооперациите и водните синдикати не слизат от дневния ред на предлаганите реформи. През декември 1931 г. той призовава за „основна ревизия и реорганизация на кооперативното дело [и за] ревизия на съществуващите водни и други синдикати, доколкото има смисъл реализирането на утвърдените вече екзекутивни планове"[100]. Две години по-късно финансовият министър отново иска

НБКМ–БИА

ВЕЦ „Въча" в окончателния си вид, 1937

„ревизия на водните синдикати и кооперации, *особено „Въча"* и др. подобни, *където неотговорни хора управляват и разхищават държавните милиони.* Грешките са направени, но не могат да продължават, затова държавата час по-скоро да тури ръка на тях и да ги тури в ред, както за някои финансовото Министерство има готови проекти". Гневът му отива още по-далече, с нескрити предложения за национализация, която да легитимира фактическото положение на нещата. „В кооперации, гдето кредитът или участието на държавата под разни форми е над 50%, да се узакони специален режим за управлението и контролата, някои по необходимост да станат държавни както е случаят с „Въча" и други."[101]

Последните думи са открито признание за фиаското на социалното инженерство, заложено в идеята за синдиката. От първоначалната „обществена" идеология на „Въча" не е останал и помен. Начинанието е сведено до тежка *държавна* инвестиция. Финансовите схеми от този тип публично са демаскирани като смазка за симбиозата между власт и псевдографждански структури. Явните и прикрити парични потоци на всепроникващото „обществено-държавно" начало всъщност само слагат оковите на „независимите" институции.

Остатъчните възможности на гражданската автономия – Голямата компенсационна сделка

С това име остава в историята договорената през 1934–1935 г. сделка по пласиране на българските тютюни от реколтите 1928, 1929 и 1930 година. Тя има важно отражение върху икономиката, като – без да променя устойчиво наложилите се полуавтархични принципи във външната търговия – отпушва износа в края на депресията. Общоприето е, че компенсационната сделка дава съществен тласък за излизане от кризата, осигурявайки основа за последвалото оживление. Договореното има и съществени геополитически последици с приноса си за стопанското обвързване на страната с Германия. Вече стана дума, че в условията на всеобщ клиринг предимство получава онази водеща сила, която предложи – естествено с политически умисъл – някаква отстъпка. А в средата на 30-те години готов за такъв „жест" е Берлин.

Голямата компенсационна сделка (ГКС) тук представлява интерес преди всичко като казус, при който една временна гражданска структура се опитва да постигне получастна, полупублична договореност с осезаеми макроикономически ефект. Отговорът, който търсех из нейния архив, отново беше на въпроса дали е възможно инициатива, тръгнала като обществено начинание, да остане в тези рамки и достатъчно самостоятелно да реши проблема, за който е създадена. Поуката остава двусмислена. От една страна, събитията се развиват според познатата логика на одържавяването. От друга, институциите, възникнали по повод на ГКС проявяват – в известни рамки – редки за България примери на действително автономни решения. Учреденият комитет действа във враждебна среда, където се преплитат множество икономически и дипломатически интереси. Въпреки това, той успешно довежда нещата докрай, постигайки приемливи компромиси.

Икономическата страна на проблема е ясна. Реколтите от 1928–1930 г. се изкупуват на вътрешния пазар по високи цени, съответстващи на световните, но от 1929 г. започва свиване в търсенето на български тютюни. Пласментът по предишните цени в чужбина става невъзможен, което поражда големи загуби за производители, търговци и кредитори. А с настъпването на Голямата депресия износът изобщо се затруднява, тъй като повсеместно са възприети мерки за самозатваряне.

България вече се е сблъсквала с подобна криза през 1923–1924 година. Тогава реколтата е продадена по неблагоприятни цени, като кампанията приключва с натрупването на лоши дългове към БЗБ и с ликвидирането на редица тютюневи кооперации и фирми. Подобни външни шокове са типични за селскостопанска страна. Засягайки основна култура, тяхното отражение далече надхвърля земеделския сектор. Те разоряват длъжниците, обезценяват основния колатерал в икономиката (през 20-те години такъв е тютюнът) и разстройват цялата кредитна система.

НБКМ–БИА

Тютюнев склад

Натрупването на големи запаси трудно ликвидна продукция в условия, когато внос може да се осъществи само на клиринг, ражда идеята за бартер на нереализираните тютюни срещу належащ импорт. В конкретния случай обемът на залежалите тютюни е толкова голям, че в тях се вижда възможност за значима компенсационна сделка срещу инвестиционни стоки за нуждите на стопанските министерства.

Замисълът идва „отдолу", а движеща сила в началото са заинтересованите от решение *частни* лица. Подготовката също върви по логиката на една обществена инициатива. Организира се целенасочена публична кампания, като още от 1932 г. се поместват статии и изнасят лекции пред избрана аудитория (например ТИК). За отбелязване е, че идеята е лансирана в момент, когато „мнозина интелигентни хора още не знаеха какво значи думата „компенсация" или „клиринг"[102].

ГКС визира външните пазари, поради което е особено важно как се насочват контактите. Ако се съди по хрониката на самите участници, ориентацията към Германия е случайна. Тя е представена като резултат от личната инициатива на един от авторите на идеята, Т. Кърлев, който преди това прави няколко неуспешни опита да сключи компенсационни сделки с полската и чешката тютюневи режии. Едва след тях той се насочва към германска фирма в Кьолн.

Но сделка от такъв мащаб рядко се движи по напълно неутъпкани пътища. Още при следващата стъпка става ясно, че лидерството бързо е поето от германците. Именно по тяхно искане е учреден (в кантората на Кърлев) комитет, „заинтересован в продажбата на старите тютюни"[103]. Той веднага придобива статута на силна институция, тъй като включва представители на БНБ, БЗБ, БЦКБ, Съюза на търговските кооперации, на частните банки и тютюневите фир-

НБКМ-БИА

Тютюневият елит – конгрес на тютюневите кооперации, 10 юли 1934

ми. Изльчен е и комитет от 5 души, натоварени да водят преговорите с българските власти.

От самото начало германското правителство (за разлика от българското) проявява активно отношение. „Германската индустриална група, *при съдействието и дори при налагане* на немското правителство, се беше споразумяла с няколко от най-големите тютюневи фабрикантски групи, в съгласие с Австрийската режия, да пласират тези стари тютюни, колкото и да нямат охота за това."[104] Без съмнение за Германия това е политическа сделка.

През април–ноември 1933 г. комитетът води преки преговори с германците, където интересите все още са изцяло частни – голям концерн, цигарени фабрики и техните представители в България. Постигнато е съгласие по ред предварителни въпроси, като правителството е поставено в течение по-късно. „За съжаление то мислеше и действаше твърде бавно, проявявайки колебания, защото нямаше едно натоварено лице от Министерския съвет, което да движи въпроса."[105]

Проблемът обаче бързо се интернационализира, прехвърляйки рамките на частните контакти. В разговорите с Германия не се предвижда търг, а одобрение от Народното събрание, което предизвиква разбираемото недоволство у държавите извън проектираната компенсационна сделка. Под външния натиск българското правителство отстъпва, отказва се от постигнатите допирни точки и обявява общи поемни условия. Германците, от своя страна, изоставят предварителните си претенции (21 февруари 1934 г.), но само за да участват в търга, който в крайна сметка – едва ли случайно – облагодетелства именно Германия.

В геополитическия жребий се намесва едно колкото частно, толкова и държавно начинание. Германия взема около 70% от количествата, Австрия – близо

17%, Чехия – 9%, а Полша – около 4 процента[106]. Залежалите 5 500 т се купуват с отбив от цената – договорено е вносителите на българските тютюни да получат доставката, оценена на 909 млн.лв., срещу ефективно 400 млн.лв., вкл. определен процент в чужда валута[107]*. През следващите пет години (от реколтата 1933 г. насетне) те се ангажират да продължат да изкупуват в същата пропорция между отделните държави (без ангажимент към произход, цени, продавач и др.) количества тютюни, които да съответстват на ежегодните насрещни плащания на България от 182 млн.лв. по договорените индустриални доставки. Към края на петата година ще са пласирани както реколтите 1928–1930 г., така и тютюни от следващите реколти. Изплащането на сумите в чужда валута започва (първо от Германия) през март 1935 година. 18% от тези постъпления са поставени в специална сметка за покупка на договорените промишлени стоки[108].

Натрупаният опит е успял да направи всяка „обществена" институция в България подозрителна по презумпция. Ето защо първият комитет по ГКС е постоянен обект на неизбежните спорове за това, *„кой* от търговците *кого* представлява и *как* е попаднал" в него[109]. След провала на договореното с Германия този комитет е разформирован и на негово място (през февруари 1934 г.) се учредява нов, но на различен и по-легитимен принцип. Той излъчва трима пълномощници, които получават еднообразни, нотариално заверени права от всички частни и кооперативни собственици на партиди тютюн от старите реколти. Именно това представително тяло дава изричното си съгласие преди правителството да сключи сделката за внос на промишлени стоки през септември 1934 година[110].

Структурата външно прилича на добре конституирано, напълно автономно представителство на *частни* интереси. Но и тук държавата лесно намира своето ключово място. Веднага след като долавя възможността инициативата да бъде използвана за решаване проблеми на хазната, тя се намесва директно, договаряйки доставката на иначе недостъпно инвестиционно оборудване и материали за различни свои ведомства. Първоначалният замисъл за изцяло частно споразумение между продавачи и купувачи на български тютюни се превръща в оформена със закон (от септември 1934 г.) сделка, чиито инициатор не е гражданският комитет, а банките залогодържатели (владеещи залежалите тютюни като обезпечение) и Министерството на финансите.

ГКС е вече *държавно* дело, насложено като „гаранция" над частното. Вкорененото недоверие към отношенията между частни контрагенти отново излиза наяве в аргументите, подкрепящи намесата на властта. Тя е призвана „да предотврати осуетяването продажбата на дадена заложена партида, ако собственикът ѝ откаже да даде пълномощно или... започне да създава пречки пред приложението на самата сделка"[111]. Изместващи автономното начало, държавата нарушава баланса

---

* Плащанията в чужда валута възлизат на 1 млн. германски марки и на 20% стабилна, свободна за арбитражиране валута при покупките в Австрия, Унгария и Чехословакия.

между заинтересованите страни – банките (също държавни) получават силна допълнителна подкрепа от администрацията за сметка на производителите и търговците. „Държавата, чийто интерес е натежал значително, не можеше да допусне, веднъж поела грижата върху себе си за сключване на компенсационната сделка, тя да бъде нито ощетена, нито забавена, нито шиканирана, поради конфликти и спорове между собствениците на тютюните и банките залогодържатели."[112] Общественото начинание описва обичайния цикъл до своето одържавяване, от което е ощетен гражданинът. „Ние [частните инициатори] платихме данъка на международните етикеции и на лоялността, но с това се постигна, открито го казваме, фактическо влошаване на сделката за нас, чрез нейното ново отлагане от края на 1933 до средата на 1934 г., от което произхождаха нови загуби за собствениците на партиди в много десетки млн.лв., чрез влошаване условията на плащанията, тъй като немците първоначално бяха съгласни да платят по-голяма част от стойността на тютюна в чужда първокласна валута."[113] Обременяването на собствениците с нови лихви превръща сделката – по горчивото признание на инициаторите ѝ – „едва ли не в едно погребение на голямото болшинство от участниците... частни търговци, фирми и кооперации"[114].

Институциите печелят доверие и престиж не само от формален статут, но и от своята непосредствена, конкретна дейност. В случая с ГКС това е работата на назначените технически комисии за оценяване качеството (съответно и цената) на партидите. Конфликтите тук са многобройни и събират всевъзможните подозрения, изкушения и обвинения, съпътстващи подобни институции.

Заключителната самооценка на комитета е класически текст за съдбата на *комисиите* в България. „Добросъвестността ни задължава да твърдим, че техническите комисии са работили съвестно и със *задоволително* чувство на отговорност и справедливост. Техническите предавателни комисии щяха да бъдат още по-неуязвими и вън от всяко подозрение ако в техния състав не бяха влезли две-три лица с роднински и служебни връзки с някои лица от широкия комитет. Ние приемаме поначало, че и тези визирани лица са били добросъвестни, но тяхното участие в предварителните комисии на мнозина се зловидеше. Основателно или не, ние не можем да се произнесем категорично, защото нямаме доказателства за това. *Допускаме*, че те са „попритегляли чергата към своите близки", може би несъзнателно, но нито една комисия не констатираме да се е увлякла, за да допусне съзнателни фаворизации за едни или неприязън към други частни търговци и кооперации."[115] Малко може да се прибави към тези толерантни за битуващите нрави редове. Снизходителният и леко ироничен тон показват, че истината вероятно е поне леко спестена.

В „обществено-държавно" управляваната сделка, основният конфликт е за разпределението на загубите. При ГКС те са два типа – от цените при реализацията; от останалите непокрити задължения след изпълнение на договореното. Загубата е неизбежна, тъй като става дума за несъбираеми в пълния им размер вземания на банките от търговци и производители. Ситуацията е аналогична на тази с

външния дълг на държавата през 30-те или през 90-те години, когато с кредиторите се постига споразумение за редукция срещу възможността част от задължението да бъде погасена ефективно. В случая с ГКС е изтъргувана сходна опция – залежала продукция се пласира на по-ниска цена срещу осребряване от банките на *част* от гаранциите. Друго не би било и възможно, след като обезпечението е обезценено драстично от спадането на цените на световните пазари.

Стандартните оплаквания на производители и търговци, че техни партиди са реализирани на безценица и че са пропуснали възможност да получат по-добри условия при евентуална самостоятелна сделка, са лесно отбльснати. Това е типичният „синдром на маргиналния участник" в сложни дългови сделки с много участници. Аргументът на комитета е класически – „тези господа забравиха, че настъпилото раздвижване на нашия пазар дойде именно след компенсационната сделка, но без нея българските търговци и кооператори щяха да бъдат тормозени и изнудвани в цените до последна възможност"[116]. В сделки от този тип *общата* формула създава възможности, които не са достъпни при индивидуални решения. Това не пречи винаги да се появяват заинтересовани, на които се мержелеят изпуснати ползи и които отказват многостранното договаряне.

Впрочем при ГКС е изтъкнат и допълнителен довод, по мярката на ширещата се алчност и ненаситност. „Само с упоритото до нахалство наше настояване пред купувачите [собствениците на слаби партиди] можеха да включат партидите си в сделката... Без колективната продажба, в която имаше, освен силни, още слаби и среднокачествени партиди и вие [за средните партиди] не можехте да получите цените, които сте получили... Нека всички погледнем трезво на нещата и да не се влияем от „грешката", от дребната неправда и от своя личен егоизъм. Нека не надценяваме всякога нашите си партиди, а да считаме чуждите за по-лоши. На нещата трябва да се гледа и *търговски и човешки*. Ако всички са недоволни от цените, че са ниски, това ни води към заключение, че причината трябва да се търси не в небрежността и недобросъвестността на комитета и техническите комисии, а в средната цена от 72 лв., която не можахме да увеличим, защото както ние си правихме сметката, така я правеха и купувачите за себе си."[117]

Подходът на една обществена структура към решаването на проблема с разпределението на неизбежните остатъчни загуби е интересен, доколкото опира до макроикономика, а не до битова „народопсихология".

От постъпилите около 400 млн.лв. 86% са раздадени като аванс на тютюневи търговци и кооперации или по-точно, на техните заложни кредитори. 303 (от 393) млн.лв. са отпуснати под формата на аванси на банки, а около 20 млн. – директно на частни лица[118]. Непокрити обаче остават над 200 млн.лв. вземания от търговци и около 55 млн.лв. дълг на кооперации към БЗБ и БЦКБ[119]. Загубите за разпределение са значителни, като те са следствие на различни фактори – срив на продажните експортни цени при по-високи вътрешни изкупни и натрупани аванси за кооперациите; продължително начисляване на лихви върху замразени кредити; закъснение на държавата при сключване на сделката[120].

Схемата, която ражда комитетът, е реплика на тази, приложена за облекчаване на земеделците длъжници. „Трябва ли да се допусне, щото тези многомилионни загуби да легнат само върху изнемощялите плещи на българските обедняли селяни и върху една стотица търговци?“[121] Заслугите на търговците са „в поддържането на нормални цени на вътрешния пазар, макар и да са се движели от интереса за печалба“ и „в завоюването на външни пазари и създаване доброто име на българските тютюни“. Опасността от тяхното (и на кооперациите) разорение е представено с публичния образ за „абсолютното зло“ – евентуално завземане на тютюневата търговия от *чужденци* и *едри капиталисти*, които ще диктуват цените във вреда на населението и на страната[122].

Балансът на силите в комитета определено клони към търговското (донякъде и кооперативното) съсловие. Съответно и предложеното решение е в тази посока. Вярно е, че то е формулирано в по-мек тон от характерния за лобито на производителите екстремизъм. Но да не забравяме, че най-бурните дебати около законите за облекчаване на длъжниците са отминали и националното решение в тяхна полза е кристализирало окончателно♦. „Чужди сме на враждата към банкерството и ценим високо ролята на кредита, но в настоящия случай считаме, че в загубите, които носят старите реколти на собствениците им, трябва да вземат участие, макар и с малък дял, и кредиторите... Този дял няма да бъде загуба в капитал, а загуба от лихви, т.е. фактическо намаление на печалбата.“[123] Сделката осигурява на длъжниците възвръщане едва на 30% от костуемата стойност на заложените тютюни. Те са практически елиминирани от бизнеса, тъй като са се лишили от собствените си средства и са завлекли поръчителите. „Над всички остана бремето на един неизплатим дълг, който в 3/4 случая не е нищо друго освен сложно капитализирана лихва, за която кредиторите остават неудовлетворени.“[124] При кооперациите сметката е аналогична – получават ефективни 38 млн.лв. от сделката, оставайки с дълг от 55 млн. към БЗКБ, от който 40 млн.лв. са лихви. „Към 150 млн. задължения на отдавна ликвидирани реколти и кооперации ще се добавят още нови около 55 млн.лв. фактически несъбираеми вземания. Каква полза от тяхното книжно съществуване?“[125]

При ГКС решението за редуциране на дълга идва сравнително безболезнено, защото принципът е вече преглътнат с окончателното уреждане на лошите дългове на земеделските стопани през август 1934 година. Комитетът просто предлага отделна акция за тютюневия сектор чрез разпростиране схемата на общия закон върху частните тютюневи фирми и специализираните кооперации. Изтъкнат е също така прецедентът с множеството доброволни ликвидационни спогодби с различни банки, който на практика се свежда до опрощаване на лихвите за 1930–1934 г. и ликвидиране на целия дълг чрез изплащане на оставащата сума[126]. Тези договорки спазват, без да се позовават, логиката на облекчителния закон: отписване лихвите от момента „на замразяване на кредита, и разсрочки на останалия дълг от главни-

♦ Вж. *Икономика на длъжниците*.

цата с разчет – без да затруднява стопанската и търговската дейност на длъжника – да може той да се изплати“[127].

Документът, послужил за основа на този разказ, е достолепният отчет от пълномощниците на 88 собственици на тютюневи партиди. По закон пълномощниците не могат да бъдат съдени. Не са длъжни да се отчитат. Имат значителни права и въпреки това благоволяват да отворят сметките си, представяйки публично и стегнато резултатите от своята дейност. Нито подобен ход, нито подобен тон са типични за стила на обществените ни нрави. Оттук и изкушението да се погледне на стореното от комитета като на *предела* за България гражданска автономия. Преди всичко тя се оказва възможна в рамките на твърде тесен периметър, какъвто в случая е окачествяването на залежалите тютюни. Освен това постигнатото е изтъкано от компромиси – в историята на комитета са примесени грубата намеса на властите, неговата самостоятелност в чисто технически решения, опитът да се балансират интереси и откритото вземане на страна в полза на длъжниците, търсенето на изгода за „подзащитните“ и безропотното подчинение на държавни (дори европейски) политически съображения. С всичко това ГКС очертава крайно ограничената независимост, допускана от прословутото българско обществено-държавно начало.

„Идеалната“ банка

Принципите на стопански институционален градеж, за които стана дума, слагат печат и върху *финансовите* институции. Като най-невралгични точки в движението на парите, именно те са фокусът на внимание в следващите страници. Преди да се спра на техните представителни типажи, щрихирам някои особености на обобщената *мечтана банка*, чийто образ владее масовите обществени нагласи и тежнения.

***Своя* банка.** Стремежът към собствена банка е един от най-силните нагони в новата ни финансова история. Банки на отделни съсловия, на отрасли, на сдружения – това е непрестанно и упорито преследвана цел, особено от „обществено-държавните“ структури. Ст. Бочев го казва най-компактно. „Не е останала област от народното стопанство, за която държавата да не е създала специален държавен кредитен институт. Но заедно с това днес няма стопанска област, която да е доволна от това и да не иска още и други кредитни институти, още по-специални за тях... Всички имат „своя“ – но да бъде „държавна“ банка, която да раздава според класическата у нас формула „евтин и леснодостъпен кредит“.“[128] Домогването до подконтролна банка е движеща сила не само за държавни структури и съсловни организации, но при учредяването и на повечето *частни* институции. Така възникват множество семейни банки, както и такива на по-тесни или широки приятелски, политически и локални кръгове♦.

Да вземем създаването на БЦКБ през 1910 година♦♦. Публично обявеният мотив зад идеята (така както е изложен от вносителя на закона А. Ляпчев) е рационализиране на кооперативния кредит чрез отделянето му от една вече натежала структура, каквато е БЗБ. Приведен е и аргументът за вакуум в частното предприемачество, който следва постепенно да се запълва от структури, сходни на популярните банки. Така БЦКБ е замислена като банка на точно очертан социален слой (бедното и „изостанало“ земеделско население) и като финансова надстройка над немощните кооперации. Повикът за тяхното укрепване е лесно приемлив и политически продаваем. На изразените опасения се отговаря с успокоението, че е направено всичко БЦКБ „да не се превърне по-нататък в един затворен в себе си институт“[129]. Поредната „автономна“ организация, естествено, не само остава под контрола на държавата, но е и учредена със средствата на подопечните ѝ БНБ и БЗБ. Ключово място е отредено и на вече съществуващите псевдообществени кооперативни съюзи, които впрочем току-що са се разделили по политически признак именно около въпроса за новата банка. Крайният продукт на един, сам по се-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки.*

♦♦ Вж. по-подробно в: *Банките на кооперативния свят.*

бе си разумен, замисъл е поредната корпоративна, зависима от държавата и от нейните „обществени" трансмисии институция. Кръгът е затворен, идеологическото алиби е намерено. А продължението е известно: БЦКБ си остава неуспешна банка, сляла се по-късно със своята учредителка БЗБ...

Ако се придвижим малко във времето, стигаме до друг пример със сходна схема. През 1926 г. се задейства механиката за поредната „държавно-частна", „своя" институция – внесен е законопроект за създаване на Българска промишлена банка (БПБ). Недостигът на капитал за промишленото съсловие е винаги готов аргумент в полза на нова финансова инициатива. Предвижда се първоначалните ресурси пак да бъдат предоставени от БНБ, т.е. от държавата. Говори се за 100 млн.лв., с възможност участието ѝ да бъде доведено до 200 млн. лева. Това представлява 3/4 от капитала, като се допуска впоследствие, при по-благоприятни условия (знак на времето и на полъха от вносен либерализъм), делът на частния капитал да достигне 80 процента[130].

Проектът за БПБ дава повод за скептичен коментар на Ст. Бочев, който много би искал начинанието да опровергае съмненията му, но достатъчно ясно прозира, че това е практически невъзможно. Той вижда незаобиколимата опасност банката да се превърне в следващия „свой" разпределител на едно съсловие. За да изрази по-нагледно опасенията си, Бочев формулира алтернативна програма за институцията, която провокативно оспорва готовите клишета. Вместо тривиалния източник на държавен кредит, препоръчва по-скромна и леко парадоксална цел за БПБ – тя да стане „съветник на държавата, регулатор на инициативите и възпитател на самите индустриалци"[131]. В страна, където "твърде често се вземат повърхностни индустриални инициативи, започват се производства без далновидност и без чувство за реалност... индустриалците искат от държавата и обществото невъзможни жертви и не турят в услуга на индустрията всичко това, което тя им е дала... Дългосрочният кредит... е най-опасният, най-лошият, най-себеотричащият се кредит"[132]. Така новият поток само би заздравил типичното иждивенско начало, а „опитът е доказал, че индустрия с кредит не се създава, а само се подкрепя", тя трябва да се финансира от „капитал и резерви", а не от кредиторите", рисковете следва да се поемат от капиталиста. Защото „истинската опасност за банката е тъй вкорененият възглед, че индустрията ни се нуждае от кредит и че този кредит трябва *да ѝ бъде даден*"[133]. За практически безкрайната еластичност в търсенето на кредит, всяка новоотворена врата пред жадната за пари икономика – при известните съмнителни разбирания за отговорност и риск – става източник на несъбираеми вземания.

Ако Бочев си позволява интелектуалното упражнение да начертае алтернативни хоризонти за БПБ, които евентуално да я откъснат от стандартната съдба на подобни структури, той не успява да измисли вариант за отделянето ѝ от държавата. При първоначалното разпределение на капитала (преди хипотетичното по-активно включване на частния сектор) в УС на банката ще заседават двама представители на правителството, трима на БНБ и (според участието) от 3 до 7 на частни-

те акционери. Бочев отбелязва, че „нашето обществено мнение не е подготвено да разбере, че който дава капитала, той иска и да го управлява", а това означава, че при предоставената квота за властта няма как да бъде постигната най-смислената възможна цел за БПБ – „управлението на банката да се откъсне от влиянието на държавата, а особено от влиянието на нейните често пъти съвсем случайни управители. Управлението на една банка... особено от калибъра на БПБ... изисква стабилност, предприемчивост, знание и съзнание, каквито със зависимостта от държавата никак не могат да се обезпечат, особено пък у нас"[134]. Разбирайки българските реалии, Бочев не скрива опасенията си, че замислената банка най-вероятно ще се превърне в „книжен институт", разписан според политически коректния тон на налаганите отвън „нови изисквания", но заложник на вкоренените разбирания и манталитет, които погребват всяка подобна идея.

Двата случая са национални инициативи, но локалният активизъм е не помалко осезаем. В архивите на БНБ се пазят голям брой преписки, в които се тръгва от тривиално искане за кредит, за да се стигне до идея за създаване на „своя" кредитна институция.

Ето например жалбата на Съюза на българските индустриалци, адресирана до БНБ. Тя е изпратена през октомври 1929 г., когато, от една страна, браншът само преди година е получил поредната доза протекция и насърчително законодателство, а от друга, се чувстват първите сътресения от депресията (фалитът на братя Бъклови) и в България вече има симптоми на банкова криза. Оплакването е от недостиг на оборотни средства, който индустриалците не успяват да покрият извън местните кредитни институции, най-вече БНБ. Ограниченото рефинансиране от Народна банка усложнява допълнително ситуацията, описана като застрашителна[135] , „ако не се вземат изключителни мерки, за да се спре уплахата и да се поддържа кредитът на индустриалните ни предприятия в страната и в странство. Единственото средство, с което може да се помогне, е да се даде възможност на нашата индустрия да посрещне редовно задълженията си, които тя е поела, без да има предвид неочакваните събития, които стесниха кредита и го направиха почти недостъпен". Предлаганото решение на ликвидния проблем обаче не се свежда до настоятелна молба „да не се ограничава кредитът на нашата индустрия, а така също [БНБ] да въздейства с авторитета си и върху частните банки". Изход от силната зависимост на отрасъла от БНБ и от нейните евентуални ограничения съюзът вижда в преодоляването на това, което той разбира като институционален дефицит – „индустрията у нас, констатира с прискърбие изложението, е лишена от един мощен кредитен институт"[136]. Внушението, че *своя* банка би помогнала лесно да се заобиколи политиката на емисионната, е съвсем прозрачно.

В съзвучие с тези искания, Русенският клон на съюза се жалва, че именно „индустриалната промишленост" страда най-много от липсата на достатъчно оборотни средства, дължаща се на ограничителната парична политика. Местните индустриалци се чувстват *косвено* ощетени – чрез свитото рефинансиране през порите на „тяхната" Индустриална кооперативна банка (ИКБ). Тази браншова коопера-

тивна креация играе ролята на междинна централна банка за членовете на съюза, така както БЗБ го прави за кооперациите. „Ние ви молим да имате предвид, че голямото болшинство от нашите организирани индустриалци членуват в Индустриалната кооперативна банка и използват доста много кредита, който им се *указва* от своя страна."[137] Молбата „е не само да се запази системата на косвеното кредитиране на нашите индустриалци от страна на БНБ посредством [*тяхната*] банка, но дори занапред да се увеличи нейният кредит"[138]. По този конкретен повод искането не е удовлетворено. Отегчената резолюция на БНБ гласи: „Направено е каквото можело за улеснение на индустриалците"! Но това е краят на 1929 г., когато кредитната експанзия, поддържана от същата тази Народна банка, се задъхва и отрезвяващите първи симптоми на кризата вече са налице.

Прошения с аналогично съдържание продължават далече след началото на депресията. Ще цитирам Съюза на габровските индустриалци, който през 1939 г. се оплаква от недостатъчен кредит въпреки наличието на Габровска популярна банка и на банка „Български кредит". Прибягването до финансови институции извън тесния местен кръг обаче изглежда неестествено и след като те не са достатъчни, най-тривиалното предложение е да се създадат нови структури, но под локален контрол, за локалния „елит". Това е първосигнална реакция на длъжниците в периоди на кредитни затруднения, а кредитният глад практически никога не е заситен.

Габровските индустриалци се обръщат към залинялата след кризата Индустриална банка „Габрово", „твърде много допринесла с добрите си кредитни условия за стопанското просперииране на града, която след преживяната кредитна катастрофа, без да дължи нито стотинка влогове, е оставила само добро име между стопанските среди в града"[139]. Отново се търси институционално решение, този път чрез вдигане на крак старата банка с помощта, разбира се, на „улеснения" от БНБ под формата на по-добри условия за погасяването на дълга към нея. Резолюцията на БНБ в случая е по-мека: „Когато ни се направят от Индустриална банка „Габрово" конкретни искания, ще ги разглеждаме, както винаги, благосклонно."

Това, което важи за големия промишлен център като Габрово, е вярно и за гара Стралджа: схемата на мислене е идентична. В градчето няма достатъчно кредитни къщи и следователно трябват още. В жалба до БНБ (след сиропирано описание на значението и възможностите на Стралджа) като единствен и най-важен проблем се изтъква липсата на солиден и широк кредитен институт. Там оперират клонът на Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) (финансиращ само земеделски стопани) и местната популярна банка „която от 7–8 години е престанала да раздава кредити, а се е превърнала на едно чисто търговско предприятие за търговия със зърнени храни, търсеща и тя самата кредити"[140]. Молбата на общото търговско сдружение е в познатия дух – и в Стралджа по възможност да се открие клон на банка „Български кредит".

Оставям настрана парадокса, че „Български кредит" официално се води частна институция, а молбата е адресирана до държавата. Привеждам дребния пример от дълбоката провинция като симптом за битуващата нагласа на всяка це-

на да се открие нова, „своя" банка. Идеално въплъщение на този принцип е мрежата от кооперативни кредитни сдружения. Но той намира и десетки други реализации в отраслови, браншови и съсловни създания на местно или национално равнище. Последната мощна вълна на този стремеж се надигна в края на 80-те години и началото на прехода: с появата на „отрасловите банки" при късния комунизъм принципът бе доведен до нови върхове; а първите частни през 90-те години (най-вече фалиралите) не бяха нещо по-различно, макар да обслужваха по-тесни отбрани кръгове.

Във всички случаи движещият мотив е учредяването на манипулируема институция, позволяваща безконтролен диктат на акционера (който е и „клиент"), неограничен достъп до (били те и мършави) ресурси за негови цели, оплитане на мрежи от позиции и връзки, изтъкани с парите на другите.

Банки *без цел печалба.* Стопанската култура, доминирана от длъжници, от държавни и корпоративни финансови структури, създава и съответно отношение към функцията и предназначението на банките. То е далече от икономическата рационалност, като в очите на публиката пазарните им несъвършенства се превръщат в стабилни преимущества.

Освен изискването за „своя", традиционната българска идеологема за „идеалната" банка включва още няколко черти. Банката трябва да е „демократична", да се управлява от клиентите си, в целите ѝ да присъстват (ако не и да преобладават) „етични" принципи, тя спокойно може и да не е рентабилна. На банките се гледа като на второстепенни, подчинени институции. Те (особено „обществено-държавните") се възприемат за сурогат на застрахователи, морално задължени да помагат при неплодородие и други загуби. Кредит *„не може* да се откаже" (БЗБ) за задоволяване на "явни" културни нужди, за насъщни домашни потребности, нова реколта, погребения[141]... Това са по-скоро същински благотворителни учреждения в една бедна страна. В наситеното със социално морализаторство отношение към стопанския живот е коренът на принципа за „другарство и братска взаимопомощ", който след години бе превърнат в неотменна и лицемерна част от комунистическата догматика.

Обобщение на масовите представи е самото название на централната банка. Тя е Народна, като това ѝ качество се възприема буквално – да поставя собствените си цели по-ниско от „общонародните". В масовото съзнание названието постепенно се наслагва върху нейните функции. Още през 1912 г. е отбелязано, че то се тълкува от мнозина, а най-вече от заинтересованите, по формулата *„длъжна* да помага на народа"[142]. А в помпозната реч по повод петдесетата ѝ годишнина управителят Асен Иванов не казва нищо по-различно: „Българска народна банка е това, което означава името ѝ – Българска и Народна. Тя ще служи на България и народа, и само на тях."[143] Но ако БНБ първоначално е единственият кредитен център в страната, с годините този образ е пренесен към многобройните нови образувания. Идеята за „социално банкиране" се вгражда в статута на всич-

ки големи новоучредени държавни и корпоративни банки в България, за да се разпростре и слее с разбирането за самото понятие.

Повече от десетилетие след създаването ѝ (през 1922 г.), на БЦКБ например с гордост се гледа като на „обществено учреждение, което има строго ограничена, чисто социално-стопанска, а не търговска и спекулативна цел"[144]. Конкретният повод, по който е направена тази декларация, е т.нар. занаятчийски заем от 50 млн.лв., отпуснат от БЦКБ за подпомагане на съсловието след войната. Кооперативната банка използва като агенти по заема клоновете и агентурите на БНБ, тъй като не разполага със свои. Именно по повод изразходването на средствата от агентурата в Дарь Дере (днешния Златоград) попаднах на симптоматична преписка, в която от централата на БЦКБ проявяват недоволство, че разрешените кредити са много високи, при положение че „едва ли занаятчиите в Дарь Дере би имали нужда от такива големи кредити и съмнително е дали ще бъдат изплатени"[145]. Ръководството на агентурата е заплашено с лична отговорност при случаи на несъбираемост, с проверка на начина на използване на средствата и с орязване на заемите, за да се раздадат на други занаятчии.

Реакцията на местните „банкери" е симптоматична. Те изтъкват в своя защита три аргумента за сигурността на заемите, като градацията им говори добре за йерархията на ценностите. Първият е морален: занаятчиите в региона имат много по-големи нужди от кредит и подпомагане, „понеже през войните населението в този край е ограбвано от турския башибозук и на два пъти избягвало, за да спаси своя живот". *Страданието е основание за икономически привилегии (не за компенсация)* – тази формула е дълбоко залегнала в националната памет. Към нея се прибавя и друг „духовен" елемент, изразен в простодушното заявление, че „тукашното население е *честно* и *признателно* към своите добродетели и не ще си позволи компромис [невръщане на заема]". На второ място идва гаранцията на поръчителите. Според агентурата, заемите са напълно сигурни, понеже на по-"съмнителните" длъжници са искани даже трети солидни поръчители. Едва накрая се мисли за икономическа санкция – използването на парите се следи внимателно, като при нарушение заемът „своевременно се намалява, а ако не бъде употребен за целта, го закриваме на първия падеж"[146]. По-късно, през 1930 г., Русенската ТИК слага сред основните си искания отпускането на нов 50 млн. кредит, „който редовно и с евтина лихва да се отпуща на нашето занаятчийство за производствени цели..."[147]

Следствие на тази патриархално-морална представа за банкерската професия е схващането, че не е задължително една банка да носи печалба. В края на 20-те години, когато от БНБ са изрязани предходните ѝ чисто търговски функции, най-засегнати от новия статут изглеждат едрата търговия и промишлеността. Въпреки че финансирането на двата сектора вече е поето от частните банки, търговците и индустриалците не мислят да се отказват от идеята за една „алтруистична банка". Нагласата им кристализира в споменатия проект за Българска промишлена банка, а очевидното основание е, че частният кредит е с по-строги условия. Според Русенската ТИК, промишлеността „не може да се развива, или най-малкото да затвър-

ди положението си, без подкрепата на един кредитен институт, който да има за цел не само печалбата, а и стопанския напредък на страната ни"[148].

След Втората световна война тази „идеология на развитието" завладява (за по-кратко или по-дълго) редица напреднали страни и международни икономически организации. Но проблемът на българския капитализъм е, че той (в миналото, както и днес) *се ражда* в подобна среда, прескачайки дългата – спонтанна и закаляваща – поява на частен капитал в една по-либерална и конкурентна атмосфера.

Банка, управлявана от клиентите. Към поредицата от превратни образи, които обръщат в общественото мнение недостатъците на (държавните) банки в тяхно преимущество, се прибавят и други „качества". Те се обобщават от привлекателността на всичко, което е в състояние да превърне банката в касичка за поредното съсловие, социална група или просто за нейните акционери.

„Улесненията и снизхожденията, които е указвала БНБ на своите длъжници са всеобщо оценени", пише през 1924 г. не друг, а някогашният ѝ управител М. Тенев[149]. А в пламенна защита на държавния кредит проф. Г. Данаилов изтъква като особена заслуга на Народна банка това, че (именно като *държавна* институция) тя може „да изтрае 10–15 години да чака своите длъжници"[150], докато частната акционерна банка би свършила с тях... Основно преимущество на БЗБ пък Данаилов вижда във факта, че до 1912 г. „тя никога не е осъществявала принудителна продажба [на залог]. Нередовните длъжници и техните наследници винаги можеха да влязат във владение на имуществото си; достатъчно беше да осигурят редовното движение по сметките си."[151] Тъкмо с тази благосклонност той обяснява „дълбокия респект" към Земеделските каси и отсъствието на обвинения срещу тях в грешки и злоупотреби. Цената за уважението е мекото отношение към длъжника, приучването му към поемане на неоправдани рискове (поради отсъствие на икономическо „възмездие" за лошо поведение), към чувството, че той винаги има право и може да избегне фаталния изход♦...

Около тази теза професорът изработва цялостен мироглед за „демократичното управление" на банките. Основният принцип е подчиняването на институцията на клиентите, а не на собствениците ѝ. Оттук до превръщането на собствениците в основни клиенти има само крачка.

За Г. Данаилов въплъщение на този идеал за „народен капитализъм" е БЦКБ. В обширната програма на Карнегиевата фондация, посветена на икономическата и социалната история на Първата световна война, изследването за България* е възложено именно на него и той използва повода, за да направи апотеоз на Кооперативната банка.

---

* То е внушителен обзорен труд, като авторът му вероятно се блазни от мисълта, че произведението се родее със станалата вече знаменита „Стопанска България" на Кирил Попов.

♦ Вж. *Икономика на длъжника*

Организацията на банката, пише Данаилов, „е напълно демократична и адекватна на кооперативната идея. Макар и създадена от държавата и със средства, осигурени от държавни банки, БЦКБ се ръководи от съвет, в който *народният елемент* има съществено участие. БЦКБ събира своите клиенти – кооперациите – на годишен конгрес, който оценява отчета на банката. Конгресът избира измежду своите участници трима представители, които в съгласие с представителите на трите банки образуват Върховния кооперативен съвет. На практика той ръководи дейността на банката. На същия конгрес са избрани и членовете на Контролния съвет на банката. С една дума, *БЦКБ е управлявана от представителите на самите кооперации, т.е. на своите клиенти,* макари по закон тя да е под надзора на министерството на финансите. *Това е,* завършва с познатото заклинание Г. Данаилов, *една наистина народна банка*“[152]. Текстът е замислен като фасада на българската икономика към външния свят и несъзнателно (но убедено) представя недъзите за плюсове. Достойнства в неговите очи са преди всичко „демократичността“ и „народността“, които със сигурност биха потресли всеки частен банкер, но за професора по политическа икономия носят върховната ценност да въплъщават кооперативния идеал. Същата подмяна на знака има при отношението към специфичната ѝ клиентела. Онова, което по всякакви правила на разумното банкиране е риск (опасността от вътрешно кредитиране), тук е основен градивен принцип. Обстоятелството, че банката се контролира от кредитополучателите (като при това демонстративно се набляга върху *формалното* присъствие на фактическия акционер – държавата), би могло да се посрещне само с ирония и неразбиране навън. Така целият текст се превръща в свидетелство за маргиналността на българската стопанска култура.

Тези представи не са внушавани от тесен елитарен кръг, нито замисляни при учредяването на големите „обществено-държавни“ кредитни институции. Техните източници са в първичните форми на икономическо битие. Успехите и епидемичното разпространение на кооперативизма в България до голяма степен се дължи именно на обстоятелството, че обществото вижда в кредитните кооперации израз на своя идеал за банка. Публиката бързо се ориентира към онези стопански форми, които в най-достъпен вид практикуват симбиозата и конфликта на интереси. За тяхно основно преимущество се приема тъкмо това, че получателят на кредит участва непосредствено в управлението на дружеството, представено като привлекателна алтернатива на ширещата се липса на контрол в непрозрачните частни банки. При кредитните кооперативи (и популярните банки като тяхна разновидност) „презумпцията е, че организацията и условията на кредита... са такива, каквито длъжниците сами са създали. Дяловият капитал се притежава от техните членове. Длъжникът участва в капитала на кооперативното кредитно сдружение. Това участие в капитала му дава право на управление в същото“[153]. Във формулата намира реализация изконният български идеал за кредита. „Логично е да приемем, че установените при кооперативните кредитни сдружения условия на кредитиране са условия на *леснодостъпен и евтин кредит*... Оригиналът на [такъв кредит] трябва да се търси при поменатите кредитни

сдружения. Все пак и този оригинал не задоволява исканията на онези, които носят лозунга за леснодостъпен и евтин кредит."[154]

При ламтежа за заеми в доминирана от длъжника икономика се вижда само едната страна. Клиентите възприемат достъпа до управлението като доверие, докато всъщност той е предпоставка за „миниране" на банката. Размиването между клиент и собственик, между управител и длъжник, между акционер и кредитиран е противопоказано на рационалната финансова среда. В България то е правило, а това икономическо кръвосмешение е водело до вътрешна декапитализация на поколения банки и кредитни кооперации от техните собственици♦. Далечните проекции на модела за „идеалната банка" ще се почувстват и през 90-те години. Начинът на плячкосване на банковата система в началото на прехода бе само нова версия на някогашното „демократично банкиране", при което мрежата от вътрешни заеми е основният смисъл на учредяването и съществуването на нароилите се банки. Днешните кредитни милионери и първата вълна банкери на прехода говореха, без да знаят, на езика на своите предшественици отпреди десетилетия.

Духът на „идеалната" банка обсебва носещите стълбове на българските финанси, но неговото влияние се разпростира далече отвъд тях. Той изработва стандарти на поведение, отношение към кредита и пазарната култура, които проникват – къде по-конфликтно, къде органично – в цялата система, вкл. в нейния частен сектор.

Към финансовите институции може да се пристъпи от различни страни. Една възможност е да се работи с обобщените статистически данни, подлагани на обичайните техники на количествен анализ. Друга минава през цялостно или частично *монографично* оглеждане на отделни банки. В следващите страници е избрана втората пътека. Спирам се както на уникални водещи имена, така и на случайно подбрани представителни казуси измежду няколко възлови типажа. Неравномерно докоснатите случаи са мислени като приближаване до различните лица на финансовия ни мир. А основният въпрос продължава да е „защо независимите институции не се прихващат в него".

Изложението съвсем не е цялостно изследване по институционална история, което само ме задължава да подчертая възможностите на всяко дълбинно проникване в миналото на отделни банкови къщи. Тъкмо защото тези изследвания не са от най-популярните в България, направеното през последните години доказа още нагледно колко обещаваща е интелектуалната инвестиция в споменатата област[155].

Нека се има предвид, че въпреки всички превратности, структурата на банковата система странно съчетава *пределна простота* и *ирационална усложненост*[156].

Простотата идва преди всичко от общия корен – държавата. От него изра-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки / Вътрешните кредити; Откъм частните банки / Микрокосмосът на българския капитализъм.*

ства първият и най-мощен ствол, с учредените в интервал от тридесетина години (1879–1910) БНБ, БЗБ и БЦКБ. Към тях по-късно ще се прибавят някои други институции*. Практически всички държавни банки са обединени от аурата на „общественото" начало. Простота придава и субординацията между споменатите образувания: БНБ играе водеща роля, като двете „кооперативни" банки са тясно зависими от нея за своето рефинансиране и саниране.

Успоредно с това системата се *усложнява*. БЗБ постепенно, а БЦКБ със самото си основаване, се превръщат в тежки и многослоести структури. Шареното множество подопечни им кооперативи ги прави типични посреднически звена. Земеделските кредитни кооперации и градският им еквивалент – популярните банки – формират наситена мрежа, която стои между централите и крайните получатели на кредит. Логиката на процеса ражда и нови посредници в лицето на съюзите на самите кооперации, които застават на пътя между банката майка и потребителите на кредит. При това БЗБ и БЦКБ не обслужват само междинните структури, а раздават и преки заеми на физически лица и предприятия. Тази система никога не е вървяла към решително опростяване, а е постоянно прекроявана под влияние на продължителни съперничества за запазването на периметри от „свои" активи. Известна стабилност в нея внася по-скоро близостта ѝ до наложилата се философия на обществено развитие и до заложените (впоследствие и развити) традиционни черти на българско стопанско поведение. Най-„смелият" реформаторски план стига до сливането на БЗБ и БЦКБ, осъществено едва през 1934 година.

Очертанията на частния банков сектор са също така силно усложнени. Пластовете там са три – дребните (дори миниатюрни) акционерни банки, осеяни из цялата страна; постепенно откроилите се няколко „големи" институции; чуждите банкови къщи, опериращи в България. Разделителната линия между последните две групи е тънка, особено след Първата световна война. Що се отнася до малките образувания, естественият подбор си казва думата, като по време и след депресията неговата стихия е направлявана от ръката на държавата. Най-значимото събитие тук е създаването през 1935 г. – върху разхвърляните след кризата руини от дребни частни банки – на „невъзможната" държавно-частна „Български кредит".

---

* „Български кредит" през 1935 г. и Ипотекарната банка през 1936 г. Пощенска спестовна каса има особен – недържавен – статут.

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

Българската народна банка е уникална институция в стопанския ни свят. Тя е създадена от чужда окупационна власт и възниква преди да се роди *де юре* нова България. Учредяването ѝ на 25 януари 1879 г. предшества с няколко месеца възстановяването на държавността, ознаменувано с приемането на Търновската конституция и с избора на правителство. БНБ е сред броените институции, които съществуват без прекъсване през цялата съвременна история на страната. Това я прави неповторимо богато хранилище на финансова памет*.

Народна банка оставя отпечатъка си върху всички страни на икономическата култура. Тази следа не се дължи само на полагащото се ключово място на централната (емисионната) банка в националната икономика. По-дълбоки причини са адекватността между корпоративната ѝ култура и стила на управление на държавата, сливането между българската стопанска традиция и тази на самата институция. В БНБ се фокусират основни митове, страхове, увлечения и илюзии на обществения дебат. Същевременно тя е „преизподня", където се заплитат и разплитат интимни възли на реалната икономическа власт. В историята на централната банка се примесват символични моменти, силови вектори във философията на българското икономическо развитие, движещи стопански интереси... Оттук и неоднозначното ѝ възприемане. Ако трябва пределно да се генерализира, двата образа на БНБ в обществената памет са, от една страна, на авторитетна институция, положила основите на стопанското развитие, подхранвайки го с капитали, а от друга – на емблематична структура, отразявала и поела в себе си всички негативи в нашия икономически живот**.

---

* Съществуват множество обзорни работи върху историята на БНБ. Посочвам само няколко: Йорданов, Димитър. Българска народна банка. 1910; Юбилеен сборник по случай 50-годишнината на БНБ. С., 1929; Неделчев, К. Паричното дело в България, 1879–1940. С., 1940; Тенев, Михаил. Живот и дейност. С., 1942 и Приложение към мемоарите. С., 1942; Христофоров, Асен. Курс по банково дело. Част I. С., 1946.; Лазаров, Никола. История на БНБ и банковото дело в България. С., Ciela, 1997. Към тях прибавям две често цитирани в текста публикации: 120 години Българска народна банка, 1879–1999. С., БНБ, 1999; Архиви БНБ I–V. Те са в буквалния смисъл „придружаваща христоматия" (*Companion reader* в английската традиция) към тази глава.

** Темата за БНБ е дотолкова широка, че в различни сюжетни линии тя присъства из цялата книга.

Музей за история на София

Музей за история на София

БНБ в четири епохи: старата сграда (ул. „Алабин“ и ул. „Александър I“) в края на XIX и началото на XX век

ЦДА

БТА-Пресфото

БНБ в четири епохи: новата сграда (пл. „Александър Батенберг“) в годините на Втората световна война и през 50-те

Музей за история на София

Музей за история на София

Интериори: заседателната зала на Управителния съвет и кабинетът на управителя на БНБ, краят на 30-те/начало на 40-те години

Свещената догма – БНБ като светая светих

Преди да се спра на това, как Народна банка търси и намира своя облик, а около нея се изграждат няколко идеологически вала, не е излишно кратко пояснение. Нужно е да си дадем сметка колко, в известен смисъл, *невъзможна* институция е всяка емисионна банка, в каква степен крехки са вътрешното и външното ѝ равновесие.

Исторически погледнато, тези учреждения са заченати от особена и двусмислена връзка между частното предприемачество и държавата. Връзката носи привкуса на „първороден грях" и на съпътстващото го непреодолимо изкушение. Думата е за паричните нужди на Суверена, които в даден момент неизбежно надхвърлят данъчната основа и архаичните отношения с личните банкери на Двора (на Княжествата) от времето на Ренесанса: към средата на XVII в. фискът вече е принуден да се насочи към широкия търговски оборот и неговата банкова инфраструктура. Първите емисионни банки се раждат там, където стопанският капитализъм вече е създал и банализирал инструмента на полиците, появили са се банкови институции, които да организират тяхното движение, а държавата изпитва остра нужда да се възползва от големите възможности на вече оформената финансова общност. Първообразът на емисионните банки – Риксбанк (Riksbank) в Стокхолм от 1669 г., Банк ъф Англанд (Bank of England) през 1694 г. – и всички последващи, които стъпват върху забележително простата и оригинална идея за тези две, се появяват във връзка с парични затруднения на хазната.

Учредяването на емисионна банка е „мефистофелски" договор между държавата и избраната институция. Първата преотстъпва на втората своето изконно суверенно право да сече пари (в по-ново време – да емитира техните книжни производни). Срещу значителните предимства, които тази концесия носи на банката, тя се задължава да предоставя на държавата ред специални услуги. Направеният „дар" предполага отплата.

Цялата образователна, популярна и научна литература от XIX и началото на XX в. – когато се оформя обликът на БНБ – е изпълнена с разсъждения и с осчетоводяване баланса на тежестите и предимствата за двете страни*. Емисионната бан-

---

* Вж. представителните заглавия: Pommier, Louis. La Banque de France et l' tat. Paris, 1904; Capart, Eug ne. La banque d' mission au service de l' tat. Paris, 1923. За ортодоксална доктрина на времето се приемат трудовете на Лероа-Болиьо (вж. Leroy-Beaulieu, Paul. Trait de la Science des Finances. Paris, 1879). За съвременния поглед върху еволюцията на централните банки сред огромната литература ще посоча само два юбилейни тома: Capie, Forest, Ch. Goodhart, S. Fisher, and N. Schnadt. The Future of Central Banking. The Tricentenary Symposium of the Bank of England, Cambridge University Press, 1994; Politiques et pratiques des banques d' mission en Europe (XVII-XX si cle). Le bicentenaire de la Banque de France dans la perspective de l'identit monetaire Europ ene. Paris, Albin Michel, 2003.

ка е облагодетелствана от подкрепата и престижа на държавния кредит, които привличат клиенти. Освен това тя получава изцяло звонковите ресурси на сеньоража, защото „алхимията" на емитента е тъкмо в разликата между лихвите по активните му операции (с държавата и с частния сектор) и неговото безлихвено задължение под формата на банкноти. Дълговите й инструменти (банкнотите) добиват силата на законно платежно средство, а в кризисни времена държавата може да им наложи и форсиран курс, с което предпазва банката от атака срещу металическите й резерви. Емисионната институция се ползва с данъчни привилегии и, особено важно, борави със свободните държавни ресурси, от които прави пари. Погледнато откъм банката, на другата страна са нейните тегоби, т.е. задълженията й към държавата*. Тук влизат функцията на държавен касиер, безлихвеното обслужване на бюджета, администрирането на суверенния дълг, забрана за определени операции, по-големи права на държавата при промяна на капитала на емисионната институция, ангажименти към други публични тела и пр. Но най-съществените последици от „договора" са парични и властови. Надарената с емисионния монопол банка е длъжна под многобройни форми да кредитира привилегировано фиска и да предоставя част от печалбата си на бюджета. Тя също така е поставена под държавен надзор и контрол, което се аргументира с катастрофалните последици от евентуална злоупотреба с емисията на публично благо, каквото са парите.

Така скрепената връзка е вътрешно противоречива и обременена с много конфликти. Нейният успех зависи от различни обстоятелства, но най-вече от *мярата* в поведението и апетитите на държавата. Банката е създадена, за да я обслужва, и винаги е на ръка разстояние, особено в случаите на финансов форсмажор. Прекрачването на определен праг лесно води до фатални последици за паричната система. Равновесието трябва постоянно да се поддържа чрез ограничение на властта, конвенции, деликатни, незрими и неформални ходове. Овладяването му е особен вид икономическа култура, която в дългото историческо развитие навсякъде отстъпва по един или друг повод.

БНБ възниква в момент, когато доктрината за емисионните банки на Запад е достатъчно улегнала, след близо двувековно съществуване на първите достолепни образци. В доктрината и учебниците ясно са кристализирали принципите на добрата практика в тази област. Преобладаващото мнение е, че банката трябва да е особен вид *частно* учреждение, регулирано от специален закон, с необичайни права на държавата върху него и с пълна независимост в оперативната й дейност. Балансирането между правомощията по надзора и контрола, от една страна, и правото на частните акционери, от друга, е предмет на тънко институционално инженерство. Под стриктна регулация е преди всичко количеството емитирани банкноти. Тук първоначално и най-общо се следва известният *banking principle*, според който емисията се осъществява срещу покритие от банковите металически налич-

---

* В конкретиката съществуват значителни исторически и национални особености.

ности и на портфейла ѝ от краткосрочни търговски полици с настъпващ падеж. В периоди на криза, когато конвертируемостта на банкнотите в паричен метал е прекратена, а те получават форсиран курс, емисията се регулира и с изрично фиксиран таван*. Механизмът понякога се запазва и след възстановяването на конвертируемостта. Втори регулиран критичен параметър е размерът и начинът на финансиране на правителството. Основният баланс тук е как да се постигне ясно отделяне на кредита на емисионната банка от този на държавата, въпреки че те „по рождение" са свързани един с друг. Всяка прекомерна намеса на властта ги размива, докато истинската независимост позволява на банката да упражнява ефективен контрол върху прякото финансиране на бюджета. Самият принцип за авансиране на държавата се приема като естествена „отплата" за предоставения монопол, а потенциалните опасности идват от *ексцесиите* в тази практика. Класически ограничител, узаконен за Банк ъф Англанд през 1844 г., е кредитирането на държавата да остава до размера на капитала на емисионната банка. Исторически погледнато, по този начин капиталът на Банк ъф Англанд или на Банк дьо Франс е постоянно ангажиран в заеми за държавата, като в първия случай неговата величина (величината на възможния кредит за фиска) се е увеличавала при всяко подновяване на емисионното право за банката**. Обратно – при евентуално отнемане на привилегията, държавата следва да погаси този заем. Накрая, в зрелите емисионни банки правителственият надзор се упражнява чрез специално назначени държавни служители, имащи в частност право на вето по законосъобразността на решенията на ръководните тела. Като най-силен залог за независимост се приема неприкосновеният *частен* капитал на банката. Въпреки множеството национални особености, интересът на акционерите и съответната скрупульозност на управлението се смятат за достатъчно ефективна гаранция на оперативната автономия.

Описаните съвсем схематично черти принадлежат на *преобладаващия* модел. В последната четвърт на XIX в. обаче на институционалния пазар стоят и две по-ексцентрични схеми. Едната е на „свободното банкиране", където емисионното право не е монопол, а се упражнява от няколко банки. Това е продължение на либералната идея за пълна свобода на предприемачеството, като „производството" на пари се приравнява към производството на всяка друга стока. Подобен модел тогава е налице например в Италия.

По-релевантна за България е другата крайност – *държавната* емисионна банка. Въпреки малкото на брой прецеденти, обсъждането на нейните плюсове и минуси пълни специализираната литература от епохата, а дебатът е оживен. От една страна, социалистическите идеи са във възход и печелят признание. От дру-

---

* Точно този принцип е наложен в България със закона от 1922 г. за ограничаване на банкнотното обращение.

** Емисионното право се предоставя за фиксиран период, след което се подновява – обикновено с цената на нови заеми или отстъпки за държавата.

га – корпусът на академичната и приложна доктрина е изработил много ясна аргументация срещу одържавяването на банката, като в повечето случаи опасенията почиват на негативен исторически опит. Поменикът от рискове на подобен модел е дълъг. Често се припомнят катастрофите, започнали от банката на Ло* и продължили с тези на Австрийската банка, банката на Санкт Петербург, банките на Бразилия или на Буенос Айрес... „Историята, както и настоящето на държавните банки са плачевни. Няма нито една, чиято банкнота да не е загубила понякога 30, дори 40% от стойността си като в Русия; няма една, чиито сконтов процент да се е доближавал дори малко до този на Банк дьо Франс. В повечето случаи те са потъвали, предизвиквайки разрушения около себе си. Историята на държавните банки е история на руини и на финансови крахове."[1]. Държавните емисионни банки се разглеждат като инструмент на правителството, който рано или късно води до налагане на книжни пари. Тези институции не са защитени от властта и са принудени да кредитират държавата във всеки момент и в размера, който поиска. Когато „изпита нужда от пари, тя налага дълга си на банката, вместо на данъкоплатците, при които би станала непопулярна"[2]. Държавната банка, това е „възможността дадена на политическата власт да емитира книжни пари без покритие, да се поддаде на *изкушението* да пуска банкноти, които са обезпечени не от конкретни краткосрочни ресурси, а от общите приходи на държавата... Държавната банка в една демокрация, където партиите се редуват във властта... е намеса на политиката в бизнеса, пише Льобон."[3] При този модел всяко правителство е в състояние да злоупотребява, „изисквайки услуги, които са несъвместими с една емисионна банка"[4], като например прекомерното сконтиране на държавни ценни книжа, сконтирането им на неопределен или отдалечен падеж, монетаризирането на бюджетните дефицити... Когато една банка не е управлявана от частни акционери, по-лесно се налагат ниски изисквания към представения за сконтиране портфейл, което влошава основата зад паричната емисия и поставя на риск ликвидността и доходността на банката. Причината е, че „държавата няма да се ограничи да иска прекомерни услуги за себе си... а правителството ще е склонно, било поради сляпа настървеност, или по политически съображения, да ѝ налага публични услуги, които компрометират положението ѝ"[5]. Не са подминати и последиците за управлението на банката от нейното бюрократизиране и превръщането ѝ в прост отдел на държавната администрация, т.е. на Министерството на финансите. По правило на държавната банка се гледа като на противоестествено образувание в либерално общество, основано на частната инициатива, конкуренцията и акционерната собственост.

---

* Шотландец, основал през 1716 г. в Париж частна банка, която през следващата година се превръща в банка на френската държава. Тя пуска в обращение книжни пари без никакви ограничения и за кратко предизвиква огромен спекулативен бум. В началото на 1720 г. банката фалира, предизвиквайки общ финансов крах и пълен срив на общественото доверие към кредитните институции.

Изреждането на тези исторически наблюдавани и „пресметнати" рискове показва, че в Европа от края на XIX в. са напълно наясно с опасностите на държавните емисионни банки. Без съмнение в една или друга форма това знание е било достояние на просветените български елити, които изграждат новите държавни институции. Толкова по-знаменателен е изборът на нетипична форма за БНБ, която в бъдещите си отношения с държавата почти канонично илюстрира цялата двусмисленост на въпросната връзка*. България се спира на модел, който битува само в броени места на тогавашния финансов свят. Сред действащите през 1897 г. 15 емисионни банки само шведската** и руската са държавни, а испанската, португалската и гръцката, макар и формално частни, се приемат за банки, „напълно подчинени на държавата"[6]. Любопитно е, че малко по-късно, през 1897 г., национален референдум в Швейцария отхвърля приетия от парламента проект за държавна банка[6а]. Българската специфика се подчертава и от факта, че възникналите в началото на 80-те години емисионни институции в съседните Румъния и Сърбия също са основани като частни учреждения.

Непосредственото обяснение за този избор е в обстоятелството, че първият устав на БНБ възниква изпод перото на *руски* чиновник през декември 1878 г. и е утвърден от княз Дондуков-Корсаков още по време на окупационния режим. Очевидно от значение е също така неустановеното стопанско състояние на страната при Освобождението. Но причините са и по-дълбоки, като това се усеща в страстта, с която години по-късно – при неколкократните опити за ревизиране на първоначалния статут на банката – е защитаван избраният модел. Ориентацията, заложена в решението от 1879 г., улавя мощни обществени настроения и нагласи. Съзнателно или не, то отразява хъса към евтин и „социален" кредит, както и станалото по-късно господстващо разбиране, че държавата (трябва да) е движеща сила на нашето стопанско развитие.

Българската икономика не е обвивана от деликатностите, съпътстващи частните емисионни банки. А и въпреки гладко разписаните – теоретично верни – учебникарски доводи в полза на този модел, истината е, че и в неговите рамки протича непрестанна борба между акционерния интерес и императивите на държавата. Създадена като съвършено свободна институция през 1800 г., Банк дьо Франс например бързо попада под критиката на Наполеон, за когото „банката трябва да е достатъчно в ръцете на правителството, но не и прекалено... [Тя] принадлежи не само на нейните акционери, а е притежание и на държавата, тъй като [последната] ѝ предоставя [емисионната] привилегия... Аз трябва да съм господарят във всичко, с което се занимавам и особено в делата, засягащи банката, която е много повече на императора, отколкото на акционерите"[7]. В устата на Наполеон подобна позиция не буди никакво учудване, но тъкмо със своята крайност тя е показателна за уязвимостта на формално частната институция. Истината е, че в дългата история на

---

* Примери присъстват из цялата книга.

** Riksbank практически е подчинена на парламента.

големите емисионни банки съотношението на силите е променящо се, без да дава тотален и продължителен (камо ли окончателен) превес на едната страна. Интимната история на тези институции е низ от компромиси, незрими и неписани взаимни влияния.

Това, че България от самото начало се отказва от подобни тънкости, говори само по себе си за (липсата на) определена стопанска менталност и институционална култура. Обществото не възпитава внимание към нюанса, уважение към силата на конвенциите, култура на самовъзпиране пред многобройните съблазни, пиетет към намиране и спазване на точната мяра... Ето защо то без особени трудности избира, а по-късно циментира догмата за държавен емисионен институт, където нещата и съотношенията на силите са ясни, груби и прости. В този, съвсем определен смисъл, държавнороденатa Народна банка е действително еманация на „народния дух" и олицетворява латентното – най-често налагало се съвсем открито – социалистическо-авторитарно начало в икономическото ни минало.

Ако изборът е направен достатъчно категорично, то това не означава, че той не е оспорван. Напротив, около статута и целите на БНБ се водят остри дискусии. Запазвайки няколко непокътнати „родови" белега, тя неколкократно дооформя и променя облика си.

В първия ѝ устав от 1879 г. БНБ е еднозначно определена като банка, която има за задача да „регулира *търговските* отношения и народния кредит в Княжеството". Макар че функцията на касиер на държавата е записана в операциите ѝ, нейният характер се определя от обстоятелството, че е първата пълноценна търговска банка в страната. Мотивите за учредяване са пропити от визията за това, което в по-модерната терминология се нарича „банка за развитие", приемаща върху себе си част от издръжките по укрепване на новата държава. В самия край на 1878 г., доклад на финансовия отдел при управлението на императорския руски комисар очертава появилите се нужди и възможности. „Многолетното господство на турските порядки... не можеше да не остави следи... [Населението] е на много ниско равнище на развитие и оставено само на себе си несъмнено ще стане жертва на ловки спекуланти, които се появяват навсякъде, където възникват удобни и леки печалби... Предвид на това, е крайно необходимо да се пристъпи към създаване на учреждение, което да е в състояние да регулира бъдещите търговски отношения в държавата... Такова учреждение може да бъде една *правителствена народна банка.*"[8] Идеята е държавата да захрани банката с ликвиден ресурс, като я превърне във фактическо „казначейство". Създаването на подобна служба изглежда преждевременно и скъпо. Отделно „централно Казначейство, пише в доклада, без да носи някаква полза, ще обремени излишно бюджета, а от друга страна [предоставянето на банката за съхранение и използване на част от свободните държавни средства] ще засили оборотния [ѝ] капитал, тъй като, особено в началото, няма как да ѝ бъдат предоставени значителни средства"[9].

В началото всичко изглежда като *tabula rasa*. Банката се изгражда при институционален и икономически вакуум, който сякаш допуска всякакви експерименти. От една страна тежат аргументите за създаване на частна банка, почерпени от прецедентите във водещите държави и от каноничната теоретична парадигма. На другия полюс са доводите на политическата и икономическата реалност – руско присъствие, предубеждения, липса на свободни капитали, на финансови институции и на традиция – които накланят към по-достъпното държавно начало.

Въпреки интуитивните и фактическите предимства, приписвани на тази линия, проектът не си пробива път безпрепятствено. В началото на януари 1879 г. подготвеният в Руското комисарство проектоустав на БНБ е предоставен от княз Дондуков-Корсаков на „български обществени и политически дейци", които да изразят становището си. Списъкът включва редица от най-видните имена в момента – Тодор Икономов, Григор Начович, Тодор Кесяков, Иван Евстратиев Гешов, Йоаким Груев, Петко Каравелов, Илия Цанов, Марко Балабанов, Марин Дринов, Димитър Греков... Отговорите на „влъхвите" са получени преди утвърждаването на устава на 25 януари и макар никой открито да не се обявява против държавния модел, изказаните опасения и страхове са показателни.

Т. Кесяков обръща внимание, че ориентацията на банката към търговията е спорна. Давайки глас на широко разпространеното отношение към тази стопанска дейност, той изразява съмнение, че „търговията в една държава принася богатството в нея... и че развитието на богатството на една държава състои се в подтика на иностранната търговия". Истинското развитие на „вътрешното богатство" идва от „земеделието, индустрията, обработването на рудниците и прочие". Той предлага да се обърне внимание на съществуващите Земеделски каси, които да се свържат със замислената банка, „щото с един Европейски процент да се тури в кръгообращение богатството на недвижимото имущество на населението". Освен полза за земеделието, подобна институция ще подпомогне и гражданина, чието „богатство повечето се състои в недвижимо имущество, ще може и той да си употреби капитала в търговски и индустриални предприятия, *които засега са в ръцете на чужденците повече*, по причина, че голямото количество на богатството му е замразено в недвижимо имущество"[10]. Ил. Иванов вижда в учредяването на банката бариера и пред „най-малкия случай, за да падне нашата търговия у ръцете на странните [чужденците]"[11]. И Ил. Цанов подхваща същия мотив, отбелязвайки, че „както няма Българи търговци капиталисти, днес за днес всичката търговия... се намерва в ръцете на Евреите, Гърците и други чужденци; освен това не е за невярване, че чуждият елемент ще се умножи, щом Княжеството се нареди и снабди със закони, каквито има в просветените държави, следователно още отсега може да се предвиди, че *Българските търговци, със своите ограничени капитали, ще станат прости зрители, до когато чужденците ще се ползват от богатствата на страната, както това стана в Сърбия и Румъния*"[12]. „Цяр на това зло" за Ил. Цанов е на БНБ да се дадат права (отказани в проекта поради неясни права на собственост) за кредитиране срещу залог на недвижимо

имущество. „По-голямата част от Българските търговци, пише той, се лишават от парично богатство, като напротив, те притежават порядъчни недвижими имущества."[13] Цанов посочва и друг риск, свързан с твърде общото разрешение банката да кредитира срещу залог от лихвени ценни книжа. За да обоснове предложението си кредит да се дава само срещу „сериозно обезпечени лихвоносни ценни книги", той изрежда множество прецеденти на несигурни книги като облигациите на Румелийските железници, на външни и вътрешни заеми на Османската империя, „на други държави, които се намират във финансово разстройство... и [като Империята] не са твърде далече от конечната си пропаст", „само номинално обезпечени" държавни облигации и такива на акционерни банки, „които и в най-малките политически вълнения губят по-много от половината на номиналната си цена, а понякога и конечно пропадат"[14].

М. Дринов посочва неравностойното положение, в което ще е поставена БНБ в сравнение с други бъдещи банки, ако разполага със свободните средства на държавата. Той обръща внимание на възможния конфликт на интереси, както и на потенциалните изкушения. „Регулирането на народния кредит е възможно *само при правилна конкуренция, т.е. такава при която конкурентите действат при равни условия.* Банка, на която се предоставя възможност постоянно да черпи нови средства от общите доходи на Княжеството, ще се намира в изключително привилегировано положение спрямо лицата и учрежденията, чиято дейност е призвана да регулира. Поставянето [ѝ] в толкова изгодни условия може и да е нужно за опазване на страната от лихвари и разни спекуланти, но *такава привилегирована банка лесно може да се превърне в спирачка за правилното действие на частните кредитни учреждения...*"[15] Дринов точно долавя опасността да се предоставят на БНБ свободните бюджетни средства, при положение че не ѝ се дават емисионни функции. Ако правителството се нуждае от пари, а банката е пласирала неговите ресурси, „как ще се излезе от затруднението, когато проектът не предвижда [тя] да пуска банкноти"[16]?

Прозорливи са опасенията на Гр. Начович, който отправя важни предупреждения в сервилна опаковка. „Стаята, в която живея, не е пригодена за работа, а трябваше да се заема с Окръжния съвет, пише в редактирания на френски отговор. Като нямам нищо друго за казване по този прекрасен проект... аз си позволявам да навляза в някои подробности."[17] Подробностите са същината на нещата. Начович директно споделя страха си, че членът от проекта „където е казано, че Директорът може и да не се съобразява с решенията на Съвета на Банката, може да бъде изтълкуван в смисъл, че *Правителството иска да бъде абсолютен господар на тази финансова институция, за да може, в случай на нужда дискретно да вземе заем от нея*"[18]. Както и М. Дринов, Начович смята, че прекомерната зависимост на банката от вложените в нея излишъци на държавата е предпоставка за дестабилизация и за циклични свивания на кредита. Коментарът е направен с тънко разбиране. „Обикновено фабрикантите и търговците са принудени по силата на обстоятелствата да смятат банковия кредит... като увеличение на техния чист капитал и в тези случаи бързат да

увеличат кръга на своята дейност. Ако отпуснатият кредит не е съвсем постоянен, ако банката един път отпуска повече, а друг път нищо, защото държавата е изтеглила сумата, с която разполага, тогава в тези случаи фабрикантите се намират в затруднено положение и ще има търговски кризи. *Сумите на разположение на държавата могат да бъдат използвани за бързи операции... но в момента в България не виждам такива работи.*" Със същата логика Начович предлага да се скъси падежът на сконтираните от БНБ полици. За динамиката на хаотичната стопанска действителност шест месеца е твърде дълъг срок, а адекватният е четири, дори три месеца. „Половин година може да предизвика големи промени върху просперитета на един дребен търговец, докато богатите могат да се задоволят с падеж за кратък срок."[19] Все в линията за привеждане устава на банката в съответствие със съществуващите практики, Начович оспорва целесъобразността полиците, които тя сконтира, да носят „подписите на двама търговци [които] и да са познати на банката и да бъдат кредитирани от нея." С тази си бележка изпреварва множество по-късни коментари, които наблягат върху преждевременността на заложената институционална *форма* при господстващото незряло съдържание. „Мисля, че второто условие, пише той, не трябва да бъде прието като безусловно правилно. Обикновено договарящите страни продават своите стоки и на дребни търговци, чиято платежоспособност познават, но които не са известни за такава институция като Народна банка. Аз съм на мнение, че Банката трябва да сконтира също тези полици, при които единият от двамата подписали се е познат и върху стабилността му Съветът няма и най-малко съмнение."[20]

Т. Икономов е не по-малко почтителен и чинопоклонен в тона на становището си. За него БНБ е безусловно нужна за „недалекото бъдеще на България", когато ще се развие „широка промишлена и търговска деятелност", а „простотата на населението и отсъствието на местни улеснения и кредит, *могли би твърде лесно да направят България жертва на ловки и чужди спекулятори*"[21]. Бележките му засягат недостатъчната капитализация на банката, но и възможностите за злоупотреби. Иска по-силни гаранции срещу тях, след като – в рядка за епохата негативна референция за „напредналия" опит – посочва как „кражбите и злоупотребленията при различните банкове в Европа през последните години достатъчно оправдават подобни [мерки]"[22]. Икономов е директен и в оценката си, че *„на банката малко самостоятелност се дава в Проекта"*. В духа на ортодоксалната критика на държавните банки, той обръща внимание на действително ключовата и дълбока опасност от припокриване между кредита на емисионната институция и на бюджета. „Като смесва капитала на Банката със собственото си достояние и като се заема да отговаря с туй достояние срещу операциите на Банката, Княжеството по необходимост прави Банка твърде зависим от себе си и от затрудненията, в които може да попадне, когато финансовото положение на страната стане критическо. *Направена с цел да увеличи кредита на Банка, тая тясна солидарност на Банка с финансите на страната в мъчни времена може да стане фатална за самия Банк, защото дискредитирането на правителството ще докара съсипване на кредита на Банка.* За да бъде избавен от по-

добни случайности, и за да служи наистина за регулятор на кредита в страната, *Банкът трябва да бъде по-малко свързан с государственый кредит.*"[23]

Тези забележителни документи показват, че българските първенци долавят – интуитивно, от житейски опит, или от „учени" съображения – уловките в налагания модел. Техните възражения са смес от вцепенение пред стопанската изостаналост (пораждаща импулс на оптимизъм), атавистична боязън от „доминиращия" външен свят и опасения, че в ръцете на държавата се дава инструмент, с който тя може да злоупотребява или да управлява несръчно. Измежду страховете обаче надделява този от „чужденците и спекулантите", който накланя везната в полза на мощна държавна банка.

Устройството на БНБ от 1879 г. е временно решение. Още при учредяването ѝ, на нея се гледа като на „зародиш на бъдещите кредитни учреждения" и първообраз на институция, призвана да разширява дългосрочния кредит."[24] Първите стъпки далече не оправдават предоставените от устава възможности, а в него е заложен сериозен дисбаланс поради отсъствието на емисионни права и забраната за дългосрочен кредит. И така, с дарения от държавата капитал от 2 млн.зл.фр., банката се оказва свръхликвидна, без периметър за продуктивни пласменти и съответно трупаща единствено загуби. До края на 1879 г. са сконтирани само *три* полици (на обща сума 9 690 лв.) и са отпуснати заеми под залог за 5 566 лева. При положение че БНБ плаща лихви по депозитите, негативният ѝ резултат за първата година достига 22 809 лева. От 1 януари 1880 г. до 15 април 1883 г., по нейно искане и по нареждане на Министерството на финансите, тя (в противоречие с устава си) престава да приема лихвени влогове[25]. Не е учудващо, че общественият ѝ авторитет е твърде нисък. При обсъждане заплатите на ръководството на БНБ в бюджетната комисия към Народното събрание, един от депутатите обобщава настроенията. „Аз не виждам, казва той, да е направила таз банка някакви чудесии... Аз имах случай да видя управителя на таз банка, касиера и контрольора колко работа имат. Те имат работа само по два часа на ден, а повечето време се разхождат... Управителят не трябва да получава повече заплата, отколкото един главен секретар [7 000 вместо 9 600 лв.], защото ако стане тъй, то ще е много обидно за другите чиновници."[26]

Несполучливото начало бързо поражда реформаторски проекти, които отново извеждат на преден план дебата за собствеността. Предложенията за частна акционерна емисионна банка се активизират. Практически успоредно с практическото начало в дейността на БНБ, руските предприемачи С. С. Поляков и Г. О. Гинзбург лансират схема в този дух*. Без съмнение тяхната акция е част от дипло-

---

* Поляков и барон Гинзбург са банкери, като първият има големи интереси в концесиите за руските железници. Репутацията им е съмнителна. За М. Тенев те са „авантюристи". (Тенев, Михаил. Живот и дейност. с. 68.) В писмо до Константин Стоилов от ноември 1884 г. Гр. Начович с удоволствие прибавя новината, че Поляков е даден под съд „за неговите злоупотребления по железниците в Русия". (Писмо на Г. Начович до Константин Стоилов, 13 ноември 1884. –В: Архиви БНБ I, с. 170.)

матическа игра и опит да се отвоюва икономическо пространство за лични интереси не само чрез слагане ръка върху невралгичния и доходен емисионен монопол за 40 години, но и с отдаване изключителна привилегия за проучване на евентуална концесия върху железницата София–Русе. Перипетиите около проекта са наситени, издържани в конспиративната стилистика, характерна за големи геополитически и бизнес начинания. Той се обсъжда в медиите, в Народното събрание, дълго след това (1888 г.) е предмет на памфлети, като този с красноречивото заглавие „Тайните причини на българския въпрос". В пристрастие и податливост към окултни корупционни заявки са обвинени княз Александър и кабинетът Греков–Начович, а руският дипломатически агент в София Давидов е отстранен поради предполагаемо несъгласие с атаката на двамата предприемачи. Така или иначе, предложението има сложна траектория – разгледано е от правителството на 9 юли 1879 г., само четири дни след съставянето на първия български Министерски съвет, оставено е настрана до ноември, след което е обсъдено отново от второ правителство в присъствието на представителя на Поляков и Гинзбург – Н. Утин. Решението този път (от 8 януари 1880 г.) е проектът да бъде внесен в Народното събрание*. Гледан е от парламента на първо четене на 30 май 1880 г. по инициатива на финансовия министър П. Каравелов, оттеглен е – отново от него – на 31 октомври 1880 година...

Оставяйки настрана политическите обстоятелства, идеята се свежда до почти христоматийно излагане схемата на *частна* емисионна банка. Днес писанието[27] на Утин е лесно достъпно и се чете като представително свидетелство за културната хибридност при пренос на институции. Написан в мек и същевременно поучителен тон, докладът има за цел да внуши „нормалността" на предложение, което иначе – както видяхме – не е нищо друго освен опит за директно посягане към концесия върху привлекателния емисионен монопол. Достолепие е търсено най-вече с позоваване на добре познати европейски модели. В регламентирането на отношенията между банката и държавата препратката е към Националната банка на Белгия, а уреждането на ипотечния кредит (който отсъства в съществуващата БНБ) е вдъхновено от знаменитата френска банка Креди Фонсие (*Crédit Foncier de France)* и от ипотечния отдел на Австро-унгарската. Но привлекателността на подобно предложение за една изостанала и организираща се държава винаги се подсилва от вмъкването на елементи, които рисуват лансирания модел за близък до действителност, изживявана сякаш е „уникална". В случая Утин умишлено набляга върху руските особености, представени като по-адекватни на българските условия, отколкото напредналите европейски образци. Със своето неорганично и хаотично финансово развитие, пише той в доклада, Русия показва „известни аналогии със съвременното положение в България... и следователно руската уредба може да бъде най-добре приложена тук"[28]. Предложението е съществуващата БНБ да бъде

---

* Правителството при това се задължава "да не представя в Народното събрание друг проект по въпроса за банките, докато Народното събрание не се произнесе върху проекта на Утин". (Протокол от заседание на Министерския съвет, 16 май 1880. –В: Архиви БНБ I, с. 83.)

закрита, като новата Национална банка ще има две особено привлекателни за властта предимства – да предостави възможност на правителството „да разполага, според нуждите, с милиони, дадени [му от банката] назаем" и да „сложи край на постоянните загуби, произтичащи от изплащането на лихви на вложителите"[29].

Въпреки отхвърлянето на руския проект, очевидно несъстоятелното устройство на БНБ раздвижва правителствените среди. През март 1882 г. Министерството на финансите възлага на френския си съветник Емен Кейе* да състави нов устав на банката. Задачата му, впрочем, не е оценена особено високо и се приема просто за преписване на чужди закони. Той попада под критиката на опозицията, като положението и високата му заплата, естествено, се зловиждат на местните кръгове. За да се оцени координираността на експертната помощ, нека отбележа, че Кейе предоставя услугите си в София по същото време, когато М. Тенев е командирован във Франция да изучава „челния опит"[30]...

Изворът на вдъхновение този път е Румънската национална банка**, възторжено описана от министър Георги Желязкович като институция, „която за едно кратко време се показа толкова благодатна за държавата им, и такова име и значение доби в света, щото акциите ѝ от 500 стигнаха в последно време и до 2 000 лв."[31]. Предвид „временния характер почти на всичко, създадено при окупационното Управление на Княжеството"[32], е съвсем видимо желанието за изработване на цялостен и окончателен документ. Проектът е одобрен от министерството и предложен през май 1882 г. за утвърждаване от учредения при режима на пълномощията Държавен съвет. Съветът проявява предпазливост, като възлага на специална комисия да се произнесе по устава, а по-късно, през август, допълнително забавя процедурата, изисквайки да се разработи и правилник за ипотечното отделение на банката. В крайна сметка „проектът Кейе", съобразен с почти всички бележки на комисията[33], е утвърден от Народното събрание на 13 януари 1883 година.

Идеологията на втория закон за БНБ и неуспехът при неговото прилагане са особено симптоматични за компромисното, непоследователно българско реформаторство. На пръв поглед това е закон за *частна* емисионна банка, но както принципите, така и практическото му прокарване довеждат до противоположен резултат. Още в зададените на френския експерт рамки, Министерството на финансите формулира елементи от бъдещата догматика около БНБ. „Правителството е реши-

---

* Кейе пристига в София в края на 1881 г. и напуска България през 1884 година. Прикрепен към Министерството на финансите, той дава експертни становища върху много области на стопанския ни живот. По време на целия си престой в страната французинът води подробен дневник. На следващата 1885 г. оформя записките си в отделна книга, отпечатана в Париж под псевдонима Жан Ердик. (За превода на български език вж. Кейе, Емен. В България и Румелия. С., Полис, 2006. За биографични подробности вж. Предговора на Георги Пеев.) Втора книга, посветена на исторически обзор и лични впечатления от България, Кейе публикува през 1910 година.

** Това е институционално плагиатство „от втори порядък", тъй като самата Румънска банка е учредена по образец на Банк дьо Франс.

ло да се не допущат никакви концесии, на каквито и да било капиталисти, частни лица или общества, за учреждението в България на други банк, освен БНБ, който с помощта от Правителството и с участието на български капиталисти и населението, след като се преустрои и уголеми капиталът му, ще бъде в състояние да отговаря на изискуемите се от подобно учреждение условия. За уголемяване капитала на Банка, Дирекцията на съществующия сега Народен Банк е влязла вече в сношение с някои Българи капиталисти."[34] Опит за обръщане към частния капитал е направен, но той е половинчат, като е избран *смесен* принцип, с 1/3 държавно и 2/3 частно участие в капитала.

В закона е предвидено акционерното участие да е максимално разсеяно и при нисък номинал на акциите. С очевидното намерение да я направи по-„достъпна", комисията на Държавния съвет дори коригира първоначалните цифри, като увеличава броя на акциите от 30 на 40 хиляди, намалява номинала им от 500 на 300 лв. и свива предвидения капитал от 15 на 12 млн. лева.

Формално новият закон е влязъл в сила, но (пре)учредяването на БНБ по неговите изисквания се сблъсква с икономическата бариера на капиталовата оскъдица. Въпреки че Гр. Начович е известен привърженик на частна банка, тъкмо той, в качеството си на министър на финансите, е принуден да отложи началото на подписката за нови акции поради неблагоприятните стопански условия. За да може БНБ да започне дейност, министърът дори предлага схема, според която държавата авансира цялата си предвидена вноска от 4 млн.лв. веднага, още преди да се създадат условия за набиране на частни капитали*. Практическата последица е, че това развързва ръцете на правителството да назначи ръководството[35]: идеологията на закона е напълно променена и БНБ си остава една чисто държавна банка.

Четирите милиона лева са силно необходими на банката като оборотен капитал, доколкото *„по заповед на правителството тя е раздала почти целия си* [първоначален капитал от 2 млн.лв.] *на Земеделските каси (928 000 лв.), на Общински управления (1 057 730 лв.) и пр.* и то с една по-ниска лихва от оная, която уставът на Банката гарантира на своите акционери, сиреч 6%"[36]. Получила се е абсурдна ситуация, в която БНБ функционира единствено благодарение на бюджетни пари под формата на капитал, но и на депозираните оборотни средства на фиска, т.е. тя е *длъжник* на правителството. По принцип вноската от 4 млн. следва да се реализира едва след като БНБ събере вземанията си, но правителството решава да отпусне сумата в последния ден на съществуването си и на 1883 година.

Подписката за набиране на частни капитали започва да се организира едва през януари 1884-та. За целта Министерството на финансите изпраща специално разяснително писмо до окръжните управители. Те са призовани да подканят населението за участие в тази акция, представяна едновременно като патриотично начинание и признание за стабилизиращото се икономическо положение в страна-

---

* Законът предвижда три емисии, като при всяка една от тях държавата подписва 1/3.

та. В добре познатия дух на „изграждането" на капитализма чрез масово народно движение, и на стремеж за докарване пред цивилизования свят, управителите са призвани да обясняват, че „за запазване достолепието на Княжеството и за повдигане кредита му пред образования свят, те трябва да покажат най-добрите благоразположения към позива, който правителството би решило да направи"[37]. Освен това правителството е току-що съставено и използва случая пропагандно да заяви, че неблагоприятните стопански и политически условия за подписката са отминали, а „страната се наслаждава вече със съвършено спокойствие и влезе отново [след премахване режима на пълномощията] в пълния си Конституционен ред"[38]. Повтаря се и превърналото се в задължително заклинание, че банката трябва „да си остане чисто народна и да отстрани, ако се може, съвършено вземането на участие от чужди дружества или капиталисти, които с голяма готовност би посрещнали поканата и с купуването на по-голямата част от акциите, би взели управлението на Банката в ръцете си, а с това би упражнявали грамадно влияние върху търговията и икономическото положение на Княжеството ни"[39].

Въпреки отправения повик – а всъщност поради неговия слаб отзвук – правителството се отказва да обяви подписката. Не само масовите дребни, но и големите български състояния я обричат на неуспех в страна, където паричният капитал е все още екзотика, а финансовата система е крайно незряла. Провалът е още по-изразителен, ако се постави на фона на случващото се буквално по същото време в съседна Сърбия[40]. Там страховете от евентуално попадане на учредяващата се *изцяло частна* емисионна банка в ръцете на чужденци не са помалки*. Но те не водят до парализа и до одържавяване на институцията, а предизвикват *гражданска* реакция на финансово-търговския елит. През май 1883 г. е свикана специална конференция, пред която са поставени въпросите за възможния успех на акционерната подписка, нейните условия и ходовете при евентуален провал (които, впрочем, също изключват държавния модел). Събранието практически налага своите виждания на властта, като, въпреки компромиса с даване право на чужденци да подписват акции, въвежда гаранции за „сръбско" управление на банката. Паралелът с българската ситуация стига дотам, че през август 1883 г. финансовото ведомство в Белград – точно както софийското министерство шест месеца по-късно – отправя циркуляр до областните управители, призоваващ ги да подпомогнат акцията. Разликата в резултатите обаче е съществена – до октомври 1883 г. са подписани 38 051 акции вместо задължителните 20 000. А преди края на кампанията един от видните белградски финансисти се ангажира да изкупи всички останали неподписани акции, за да се избегне участието на чужденци. Подобна нужда така и не се появява...

Идеологическият баланс на силите окончателно натежава в полза на държавна емисионна банка при *либералното* правителство на П. Каравелов, дошло на

---

* Из Белград пълзи слух за наличие на такъв ангажимент, поет от финансовия министър.

власт на 30 юни 1884 година. Привърженик на този принцип е и назначеният в края на 1883 г. директор на БНБ Ив. Евстр. Гешов, който се вдъхновява от модела на Гръцката банка, печално известна със зависимостта си от правителството[41]. В кореспонденцията между Гр. Начович и К. Стоилов, вече опозиционери, ясно се долавя тревога от промяната в устройствените принципи на БНБ. На 4 ноември 1884 г. Стоилов отбелязва, че „Каравелов държа при частни събрания от депутати и не депутати търговци за банката: отхвърлили благотворното акцийнно начало и решили да стане „государствений" банк. Каравелов казал, че ще даде 6 млн. в злато за банката"[42]. Начович директно обявява идеята за държавна банка за безсмислена и съзира руски интереси в нейното лансиране – „да се употребят нашите пари за тая глупост и да стане нужда да вземем пари взаем от Русия за железницата, за да може да се бъкне Поляков в България през западната дупка, вместо през северната"[43]. За него е по-добре изобщо да не се учредява банка, отколкото да се прави държавна. Интимно обсъжданите между Стоилов и Начович комбинации за спиране проекта на Каравелов са пълни с политикански хватки и задкулисни ходове, които загатват и за финансови интереси. През ноември Начович е убеден, че „предполагаемата Народна банка... няма да види никога слънце, па и ако види ще бъде полезна, с днешния персонал, само на Евреите"[44]. Интересно е, че в кореспонденцията им Стоилов се позовава и на обсъждания проект за Румелийска банка – „щеше да бъде много полезно, пише той, ако се сравняваха принципите на румелийския закон *с принципите гнили, които искат да прокарат у нас*; и да се тегли заключение за сериозността на румелийското управление с нашето сравнено"[45]. Въпросният закон всъщност следва „проекта Кейе" и първоначалната структура на Румънската банка с 1/3 държавен капитал*. Но в сравнение с налагащите се идеи на П. Каравелов дори този компромисен вариант се вижда приемлив на Стоилов. А още по-показателно е, че Великият везир – свикнал както с *частната* и *чужда* Отоманска банка, така и с фискалните излишества – отхвърля румелийския проект с радикалния мотив, че *„участието на Правителството в капитала ѝ е нечто по-горе от общото правило, така щото в никоя страна не се е видела такава постъпка"*[46].

В политическата и идейната борба около БНБ безразделно надделява П. Каравелов. На 19 януари 1885 г. е приет учредителен закон, а на 4 август с.г. и устав на БНБ[47], които окончателно утвърждават *държавното начало* в нейното устройство. Тя се превръща в пълноценна, по-добре капитализирана *емисионна* банка, с класическите за времето си функции на подобна институция. Дадено ѝ е и правото да отпуска ипотечен кредит. Появява се потенциален доход от сеньораж, а следователно и пряк интерес на фиска за неговото присвояване. БНБ е вече инструмент за „развитие" не само чрез възможностите си за пряко насочване на кредит от държавата, но и като източник на значителен излишък, използван от властта за текущи или инвестиционни нужди.

---

* Впоследствие тя е изцяло приватизирана.

НБКМ–БИА

Петко Каравелов, 1880

Доводите, привеждани в дебата от средата на 80-те години на XIX в. остават класически, оформяйки непреходна линия в българското икономическо развитие, която от разстоянието на времето бихме могли да назовем *доктрината Каравелов.*

Най-тежките *„морални аргументи"* са, че частният капитал няма *права* върху едно държавно дело, той не може да паразитира върху държавата. При следващи предложения за превръщане на БНБ в акционерна (през 1891 и 1897 г.) Управителният съвет на банката отговаря, че „нито е справедливо, сега, нито пък нравствено е да дохождат някакви си частни акционери да делят наготово с държавното съкровище печалбите и да стават съдружници с него в едно дело, за преуспяване на което те не са ударили с пръст о пръст"[48].

Втори постулат е, че *частният капитал е по презумпция спекулативен.* На бившия управител на БНБ Стефан Караджов се приписва типичната за държавен чиновник агресивно-самодоволна бележка, че „по-големите капиталисти в България въздишат за една акционерна банка, която да се образува от сегашната наша Народна банка. Такова едно бленуване е понятно: тия хора асль не могат да мечтаят освен за едно спекулативно учреждение, което да им носи големи дивиденти. Кого от бъдещите акционери няма да блазни една редовна и сигурна печалба от 12–15%? Ако пък се въведе златният еталон, то с пущането в пълен ход на банкнотите тая печалба може значително да се уголеми. Ето коя е следователно причината, гдето нашите богаташи сегиз-тогиз проявяват своя алчен апетит за преобръщане на Народна банка в акционерна"[49]. Естествените цели на капитала са обявени изначално за неморални.

Третата заповед е: *никакви концесии на частния капитал.* Дори в приведеното по-горе становище на Министерството на финансите от 1882 г. в подкрепа на „проекта Кейе", развитието на българската финансова система се вижда под едничкия покрив на БНБ. Местното частно участие се допуска в рамките на емисионната банка, оставена под силното влияние на правителството. Впоследствие този възглед е преодолян във формата, но не и в съдържанието си. Макар да възникват множество частни институции, държавата никога не се отказа от патерналистката си позиция.

Доразвитие на предходната заповед е и следващата твърда забрана: *никакви концесии на чуждия капитал.* Както видяхме, тази нагласа се споделя от по-голямата част на политическата класа в България и в други държави. При обсъждането на закона от 1885 г., П. Каравелов формулира отчетливо принципа: „Никаква акционерна банка няма да направим, защото както и да я правим все в конце концов акциите попадат в ръцете на тия, които имат повече пари, а те са чужденци."[50] Подобни позиции добре обясняват какво дава основание на днешни историци да гледат на нарояващите се от втората половина на XIX в. емисионни банки (особено в периферните държави) като на институции, създадени да блокират глобализацията, налагана от златния стандарт. Тези войнстващи изказвания са едно от многото стопански измерения на триумфиращия през онова столетие национализъм.

Тук се прокарва разпространеното разбиране, че *акционерният принцип е абстрактно добър, но не и за нас* поради незрялостта на българските обществени форми. Ние сме, ако не „от особено тесто", то твърде примитивни. В мотивите към

закона от 1885 г. се посочва, че „уставът от 1883 г. ... узаконява подробности, които при по-новите обстоятелства не могат да се приложат. При това и акционерното начало, което съставлява основата на казания устав, както е там положено, представлява опасности, на които ни едно народно представителство не смее лекомислено да се изложи. Затова тоя устав и до днес не се приложи и сега се намери нужно съвсем да се унищожи"[51].

Цялостната философия зад тази позиция е изразена – категорично като присъда – от П. Каравелов в парламентарния дебат през 1884 година. *„Българската Народна банка ще бъде държавно учреждение. При сегашните икономически условия на страната, това начало се намери за по-безопасно и се предпочете.* Истина е, че когато има акционери в една банка и общественото мнение бди връз хода ѝ по-внимателно и контролът на акционерите е един елемент на успех. Но у нас, при известното равнодушие на общественото мнение и при отсъствието на хора опитни по тази част, вънкашният контрол едва ли ще може да се упражнява както по други места. При това има *надежда*, че при една добра организация и *при отбягването на всяка вънкашна противозаконна намеса в нейните дела*, Народната банка *като държавно учреждение* ще може да се управлява добре и да се придържа строго о своя устав."[52]

Законът от 1885 г. придава завършен и сравнително непротиворечив облик на БНБ. Той запазва духа на учредителния акт от 1879 г., а реформата от 1883 г. се оказва само ефимерен и неуспешен опит да се излезе от трасираната магистрална линия. До 1928 г. въпросът за собствеността на емисионната банка е повдиган, но вече с по-слаб отзвук и без реално да заплашва статуквото. Скрупульозният хроникьор на БНБ Димитър Йорданов регистрира следи на два случая, в които министри на финансите (съответно Гр. Начович през 1891 г. и Ив. Евстр. Гешов през 1897 г.) сондират мнението на Управителния съвет за евентуална „приватизация"[53]. Становището на управителното тяло е категорично отрицателно, което е напълно обяснимо за представители на заинтересован истеблишмънт. Както не е изненадващо, че спорадични планове за промяна в собствеността идват само от изолирани интелектуалци, от наместници на кредиторите и – в критичен момент – от представители на предприемачеството.

Такъв е случаят именно с монографията на Д. Йорданов, който в заключението ѝ формулира страстен апел. Недъзите „са неразделни спътници на една държавна банка, пише той, и те не могат да се премахнат чрез каквито и да било мероприятия, освен чрез премахване на самата система"[54]. Със своята крайност изводът е сравним с предложението – осем десетилетия по-късно – за въвеждане на Паричен съвет в България. Но ако през 1997 г. се стигна до сурогат на златния стандарт, то в началото на XX в. авторът лансира разновидност на „свободните пари"*. „Държава-

---

* При свободните пари няма единствен (монополен) емисионен институт, а те се емитират от множество конкуриращи се частни банки върху основата на стопанския оборот с дългови ценни книжа като полици и др.

та не трябва да експлоатира банково дело, продължава Д. Йорданов... Ролята [ѝ] трябва да се сведе до един контрол върху кредитните дружества... Заедно с това ще падне привилегията на БНБ да издава банкноти, като се предостави това право на всички дружества и банки, които по капитал, начин на обезпечение банкнотите и пр. би удовлетворили на известни изисквания на закона."[55] Оттук нататък действа естественият отбор. Бързата концентрация сама ще посочи кои частни банки ще се наложат като емисионни. За автора няма съмнение, че техният портфейл (обезпечаващ емисията) ще е по-солиден от този на БНБ, а капиталът им – по-голям. Конкуренция като конкуренция – в емисионната дейност успехът на наложилите се банки „ще се дължи не на готово дадени привилегии, с които се ползва днес БНБ, а ще бъде плод на вещина и трезвост в ръководене на дружествените работи, т.е. плод на една свободна конкуренция в областта на кредитното дело"[56].

Десетилетие по-рано български капиталисти вече са отправяли сходен призив. Дни след паметното спиране конвертируемостта на лева на 13 ноември 1899 г. – когато е достигнато дъното на фискалната криза – делегати на търговци, индустриалци и занаятчии от София, Русе, Пловдив, Варна, Бургас и Шумен организират събрание с искане „да се отдели БН Банка от държавното съкровище и за в бъдеще да не авансира суми на правителството"[57]. Въпреки радикалността на идеята, и тук учредяването на *частна* емисионна банка не е изречено, а брожението (за разлика от това на същите съсловия в Сърбия през 1883 г.) остава без никакви последици.

През първия български капитализъм така и не се намират достатъчно влиятелни социални сили, желаещи и способни да прокарат отделяне на банката от държавата. Частна емисионна банка, твърди Д. Йорданов, е в интерес на търговското съсловие*. Истината е обаче, че нито идеята, нито практиката на свободните пари могат да имат почва в страна, където „свободните" от държавата капиталисти са рядкост. „Елитът" е заинтересован от топлата връзка, позволяваща под една или друга форма да се корумпира паричната политика, което винаги е означавало едно: тя да бъде подчинена на фискалната, т.е. на интереса на властта. В крайна сметка, ключът към монетарна (не)стабилност е в (не)благоразумното отношение към хазната.

Дебатът и аргументите от 80-те години на XIX в. в полза на „сигурната" държавна емисионна банка се подхранват, с леко променени нюанси, през следващите десетилетия. При тържественото отбелязване на първия четвърт век на БНБ през 1904 г., управителят Ст. Караджов може спокойно да формулира вече напълно утвърденото в официалната риторика верноподаническо верую. „Като държавна банка, получила своя основен капитал от хазната, пише той, и надарена с

---

* С очевидно политическо пристрастие той приема, че то се представлява най-добре от Народняшката партия.

изключителна привилегия да издава банкноти и да разполага почти неограничено с парите на държавните каси, *тя успя да се отплати за тия щедри услуги и широки права с много по-големи контра-услуги.* В най-критически и опасни минути, в които е изпадала нашата държава, банката не само че не се е делила от нея и не я е лишавала от своята помощ и подкрепа, но, наопаки, още по-тясно се е сплотявала с нея, като неведнъж ѝ е служила за спасителен мост, чрез който държавата е минувала, за да избегне от грозившата я опасност."[58] Двата възлови принципа са препотвърдени в позиция на Министерския съвет от 1912 година. „В тази борба между акционерното и държавното начало се сложи вече ясно и категорично оня възглед, рожба на който се яви и законът за учредяване на БНБ от 1885 г. Основните положения на този възглед би могло да се резюмират, както следва: никакви концесии на частни и чужди компании в областта на кредитното и монетното обращение на страната, в делото на народния кредит; Народна банка трябва да бъде автономно държавно учреждение"[59].

Тези думи, както и по-ранните филипики на П. Каравелов, са поредният вариант на култивираната отвсякъде в обществото представа, че гаранцията за независимост и безпристрастност на ключова институция е по-надеждна при държавна, отколкото при частна собственост. Идеологическото послание прониква дълбоко, по различни пътища на индоктринация (вкл. чрез образованието), и постоянно се преповтаря като догмат, на един или друг регистър, от политическата класа. Но над всичко, илюзията за неутралност на държавната собственост е поддържана „негативно" – от *практиката* на българския капитализъм, където частният капитал трудно доказва самостоятелна и чисто конкурентна виталност. С годините – основателно – се наслоява убеждението, че той е нежизнеспособен при игра *по правилата* и извън симбиоза с държавата. Живият човешки материал непрестанно е раждал контрадоводи срещу напълно разумни и теоретично безупречни аргументи.

Легендата за „по-безопасното" държавно начало маскира много по-съществената *косвена* зависимост в стопанския живот. Има ли значение, че институция като националната банка например, е държавна, след като тя е ползвана като частен ресурс от легитимно сменящите се политически режими? Ако заслепението е донякъде простимо за доктринерския академичен свят или дори за първите следосвобожденски политици идеалисти, то с годините отговорът на този въпрос може да бъде само отрицателен. „Гаранцията" на държавния контрол трудно скрива истинската му цел – домогването на частни, корпоративни или политически интереси до невралгичните точки на икономическата власт. Съвсем не е необходимо „групировки" да овладяват директно тези точки, след като те са в състояние да го направят *косвено чрез* уж контролиращата ги държава. В демократичната ни игра действа базисната негласна договорка, че „имуществото" ще бъде прехвърлено на следващите ползватели. *Българската буржоазия винаги е проявявала предпочитание да се държи като наемател, а не като собственик.*

Тази идеология лесно се поддава на (продава чрез) пуритански проповеди. Образец дава Никола Мушанов, който през 1928 г. е завършеният изразител на

преобладаващата представа за БНБ: кристално чиста институция в държавното ѝ битие; демонична банка при евентуалното ѝ приватизиране. Обръщайки надолу с главата логиката в плана за реформа на ОН, той тръгва от презумпцията, че именно дотогавашният статут на банката е бил ефективният щит срещу намеса в делата ѝ. От тази гледна точка опасност се появява не от *присъствието*, а от *отсъствието* на държавата.

Парадоксът е, че това, което Мушанов вижда като опасности за една частна банка, може изцяло да бъде отнесено към държавната БНБ. Народна банка, според него и много други, е сред „тия кредитни учреждения, за където се смята, че моралът е по-висш... Но който сериозно мисли по този въпрос, той отсега трябва да разбере, че у нас именно в тази акционерна банка, на която връзките с държавата няма да бъдат малки, както никога те не са били малки между емисионната банка и правителството, държавата, ще се пренесат политическите борби, главно в техните общи събрания – помнете ми думата. *Тогава партиите ще излизат на борба най-напред там, а след това ще излизат навън, на улицата да приказват за политика. Всеки ще иска да вземе банката*"[60]. Това иначе пророческо изказване прокарва изкуствена разделителна линия. Истината е, че разликата между представата на Мушанов за частна емисионна банка и действителното състояние в държавната БНБ е повече във формата. И в двата случая става дума за политическа борба, която при съществуващото положение се води в обвивката на държавната власт, докато при акционерна банка би трябвало да се провежда по правилата на Търговския закон.

Ако не е цинизъм, начинът на мислене на Мушанов отразява недоверието към българското частно начало, идеологическото заслепение пред реалиите на държавния кредит, атавистичното неудобство да се признае открито връзката на властта с парите. Тези страхове са последни остатъци от идиличното стопанско минало. Вероятно затова дългогодишният политик представя въпроса, с обиграното си красноречие, като съдбовно грехопадение. „И не е въображаема опасността, че някои си хора, които са по-състоятелни и които могат да наредят един щаб от много дребни акционери, партийно определени, ще имат винаги превес в управлението на тази банка, доколкото могат да избират членовете на Управителния съвет... Аз мога смело да ви кажа, че след учредяването на банката на тия начала у нас няма вече да е прав този гръцки журналист, който напоследък писа: „Ако има една страна, в която още финансовите сили или големите финансисти не играят голяма роля в политиката, то е само България." Отсега нататък и тия сили, паричните, финансовите сили, ще могат през банката да влияят върху политиката на страната..."[61]

Когато през 1928 г. се изричат тези тежки думи, спорът около собствеността на БНБ е подновен с непозната от над четири десетилетия сила. Драматизмът идва от искането на Финансовия комитет (ФК) на Обществото на народите (ОН) за преобразуване на БНБ в частна акционерна институция като основно условие за отпускане на Стабилизационния заем. След полувековна история на зависимост от държавата, кредиторите търсят най-радикални гаранции за автономия на банката. Същевременно българските противници – но и привърженици – на това решение

НБКМ-БИА

Андрей Ляпчев
като министър-председател, 1930

Атанас Буров

Йосиф Фаденхехт, 1931

разпалено се връщат към някогашните дебати, преоткривайки и вдъхновявайки се с цитати на П. Каравелов от дискусиите около закона от 1885 година. Неговата доктрина изплува практически непокътната.

Крайният изход в конфликта е известен. България успява да намери формула, която й дава възможност *проформа* да приеме условието, отлагайки изпълнението му за неопределено време. Но тук от интерес е не толкова конкретиката на конфликта, колкото пластовете икономическо съзнание, отразени в защитаваните позиции. Те са най-видими при обсъждането на Женевския протокол в Народното събрание (април 1928 г.), към което в тази книга имаме многобройни поводи да се докоснем.

Тезата на откритите апологети на държавното начало като проф. Г. Данаилов е ясна. По-сложен е казусът с българските поддръжници на споразумението. Политическите мотиви на правителството на Ляпчев да го защитава са лесно разбираеми. Но те не заличават нито стопанските предразсъдъци, нито интереса от запазване непосредствен контрол върху БНБ. В самото мнозинство на Демократическия сговор се оформя силна фракция на противници на промяната, сред които се открояват Ал. Цанков (политически причини), Г. Данаилов (идеологически) и Димитър Мишайков (научно-идеологически).

Ядрото защитници на протокола около А. Ляпчев, Ат. Буров, Владимир Моллов и Йосиф Фаденхехт е гласът на външноикономическите реалии (за тях е ясно,

НБКМ-БИА

НБКМ-БИА

че пътят за преодоляване на икономическата изолация на страната минава през заема) и на „модерното", „европейско" технократско мислене. Но тези хора остават *български* политици, които познават обществения и идейния контекст в страната. Затова доводите им не са толкова в защита на частното начало и независимостта на банката – което те приемат, – колкото в казуистични доказателства за неговата неосъществимост в местните условия. Речта на Йосиф Фаденхехт, в частност, е забележителен пример на интелектуално превъзходство над една посредствена политическа аудитория*.

Вътрешният (политически) и външният успех на българската позиция не е в отхвърляне превръщането на БНБ в акционерна банка. Под формален ангажимент в тази посока правителството, така или иначе, слага подписа си. Постижение е по-скоро използването до дъно картата на икономическата народопсихология в съпротивата срещу догматичната схема на ОН. В изтощителната борба ФК е принуден да сътвори напълно неосъществим, компромисен и хибриден вариант за преустройство на Народна банка.

---

* И тук ще обърна внимание на това, доколко безхитростно и директно се излагат цели, стратегеми и дори „задни мисли", за които обикновено се приема, че трябва да останат като скрита стратегия на преговорите.

Проектът става смилаем благодарение на ефектно използваното от Фаденхехт доказателство, чиято нишка заслужава да се проследи. Той тръгва от противопоставяне на двете добре известни още от XIX в. крайности, изложени по Густав Шмолер*. На едната страна е държавната емисионна банка, която неизбежно попада под зависимостта на фиска, а на другата – акционерната, овладяна от едрия капитал. Черно-бялото представяне е нужно, за да бъде откроена неосъществимостта на идеята на ОН. Тъкмо „всичко това, което е съществено за едно акционерно дружество... липсва в този план за устройството" на БНБ, отбелязва Фаденхехт. Правото на глас е ограничено и управлението ѝ се доближава до кооперативната форма. Управителят и подуправителите се назначават от царя и те не са нещо повече от чиновници. Другите четирима членове на УС се избират, но не свободно от общото събрание на акционерите, а от листи, в които ще има представители на съсловията. Остават само четирима представители, избрани от акционерите. „За какво ще се трепят богатите хора да вземат акции? За да могат да избират от 11-те души в Управителния съвет четирима и да не могат всъщност нищо да направят, защото, от друга страна, Управителният съвет на банката е тясно свързан със закона, който определя точно какви операции може да върши емисионната банка. Ами тук дивидентът е определен: от така определения дивидент акционерите не могат да получават повече. И питам се затова, кои са тия патриоти, богаташи, които ще запишат акциите, за да получат само 8% дивидент, по-малко, отколкото дава Пощенската спестовна каса?... *Те ще носят всичкото нарекание, всичката отговорност, че са гешефтари, защото са дали на някои свои приятели кредит*, макар че в туй отношение им са вързани ръцете и ще имат една печалба от 8% върху своя капитал!"[62]

Оставям настрана изпуснатото признание, че „цената" да даваш кредити на приятели е над 8 процента. По-важен е изводът, че „както ФК е наредил тези условия, акционерна банка в България за щастие или за нещастие е невъзможна, защото няма да се намери в България нито едър, нито дребен собственик, който да запише тези акции, колкото и да бъде сигурен пласментът на капитала му, за да получи един определен дивидент от 8–9% и да няма абсолютно никакво влияние върху управлението на банката"[63].

В стремежа си хем да запази каноничната акционерна форма, хем да направи предлагания модел приемлив за българската публика, ФК изработва статут на БНБ, който отрича самите акционерни принципи. Отклик на страха от чужденците е записаното положение, че акционери могат да бъдат само българи. Егалитарните и антикастови настроения се удовлетворяват като на един акционер се забранява да притежава повече от 25 акции. В същото време капиталът на БНБ е „масово приватизиран" чрез раздробяването му на огромно число дребни акции**. Из-

---

* Върховен авторитет на германската историческа школа в икономическото мислене, която доминира в българските академични среди.

** Да припомня, че подобен подход е възприет и в неприложения закон от 1883 година.

рично е указано при това, че ако търсенето на акции надвишава предлагането, ще се дават преференции на дребните подписници. Така се угажда на широко разпространените идеологеми за „демократичност" на стопанския живот и проектът е сведен до ниския икономически хоризонт на българина, до извечния му стремеж към равенство в бедността. Накрая, отчетена е и вродената боязън от „корпоративни интереси". Отговорът е обаче ирационален и идеологизиран. Влиянието на едрия капитал е ограничено с поставяне на бариери пред концентрацията на акции в едни ръце. Едновременно с това корпоративният интерес е оставен свободно да влезе през друга врата – чрез правото, дадено на съсловните сдружения да назначават свои представители в управлението на банката. Отново презумпцията за „чистотата" на организираното начало затъмнява факта, че именно през него най-лесно се прокарват частни и групови интереси[64].

Съпротивата на българското правителство в крайна сметка ражда една карикатурна форма. По думите на Вл. Моллов, реорганизираната БНБ не би била частна акционерна банка. Тя е „една независима корпорация, в която покрай държавното начало има и акционерно начало – т.е. препоръчва се смесена корпоративна форма... нито акционерите... са действително акционери, нито пък банката е частна, защото няма да бъде подведена под действието на търговския закон, ще има специален закон за нея, който ще урежда отношенията между банката и държавата"[65].

След доказване абсурдността на предлагания модел, Фаденхехт може спокойно да предложи компромисния си вариант. Той не е нищо друго освен подстрекателство проектът на ОН да се приеме само на хартия. В открит текст, без никакво притеснение, юристът излага своето тълкуване, че дори българското правителство да приеме протокола, то може самостоятелно да определи момента на реорганизацията на банката. „И когато в един момент ФК напомни на правителството това негово задължение, което то *по принцип* е приело... тогава правителството ще каже, както казва и днес: по тези и тези съображения, първо, поради туй, че аз не мога да намеря капиталисти в страната, които да подпишат и да вземат този капитал; второ, поради туй, че не мога да намеря Народно събрание, през което да прекарам тази реформа; трето, поради туй, че не мога да намеря преса, която да подготви този въпрос и т.н. и т.н., аз не мога да направя тази реорганизация. *Значи правителството е тъй свободно, както е свободно, ако нямаше тази формула.*"[66] Алибито на Фаденхехт е бисер на казуистиката. „Ние няма да кажем, че е неполезно. Нека открито го кажем. Ние ще гласуваме за целия текст, както си е, с признаване на ползата от реорганизацията на банката – едно признание, което най-сетне Народното събрание може да направи, като не иска да спори по този теоретичен въпрос с ФК. Но, от друга страна, Народното събрание същевременно пък си запазва правото, неговото правителство да определи момента, когато именно туй полезно нещо може да стане, защото *има много полезни неща, които не могат да се реализират.*"[67]

Въпросът е решен като принципната му страна е оставена на безплодната теория, а в политическата практика се постъпва според правилата на „реалполити-

ката". Колелото се е върнало четири десетилетия назад, като пречките пред частното начало – отново и отново – се оказват липсата на капиталисти, отсъствието, по израза на Вл. Моллов, „на капиталистическо възпитание"[68], немощният обществен контрол, финансовото невежество. Часът на капитала все не идва и не идва. Недодяланият проект на ОН за „реорганизирана" БНБ излъчва цялата компромисност, непълноценност, непоследователност и слаба виталност на българския капитализъм. А преговорната стратегия на правителството е сведена до непрестанни опити за хитруване пред неизбежното, до хленчене и мазохистичното ни легитимиране пред външния свят като инфантилна нация, до търсене начини капиталистическите принципи да се прокарат в „мека", приемлива за местния стопански манталитет форма. Най-често това става с цената на самите принципи.

Половин век след Освобождението държавното начало се е наложило окончателно. Дори при масиран натиск отвън, слабото „либерално" течение в страната трябва да мимикрира, да използва езоповски език и сложна силогистика, за да прокара изглеждащия безспорен принцип за „отбиване" на емисионната банка от държавата. То впрочем съвсем не е убедено, че за да бъде постигната приемливата за него – поне на думи – цел, си струва такава малка революция, каквато е приватизирането на БНБ.

Доводите на Ат. Буров в полза на същата кауза не са почерпени от юридическа интерпретация на текстовете, а от живите впечатления, от прякото участие в преговорите. Речта му пред Народното събрание е построена като емоционална изповед и тя е най-бурно аплодираното изказване♦.

Буров просто отрича наличие на необходимите условия в България за установяване на иначе най-„прогресивния" модел емисионна банка. Това не може да се случи „...поради недоверието към частния капитал... поради липсата на една класа на големи финансисти с чувство за своята обща отговорност, с голяма опитност в управлението на крупни предприятия и с един жив контакт с производителни двигатели на страната..." Това го казва човекът, който в масовото съзнание (вкл. днешното) се е превърнал в българския еталон на описаните от него отсъстващи ценности. „Защото, продължава министърът, нямаме преди всичко капитал, който да покрие тези акции, нямаме хора, които да подпишат тези акции, защото 1 000–2 000 д. в България притежават акции, а едва 10 000 знаят какво е акция; недейте иска едно средство, което за стари, богати, с напредналост и опитност народи, където съществува един жив обществен контрол, се оказва пригодно и добро, да бъде добро и за нас*. Народ, който не знаеше довчера какво е банкнота, народ който и днес си туря спестяванията в гърнета и често пъти мишки и плъхове изяждат тези банкноти[69]... Докато душата на българския на-

---

* По неговото разбиране, макар и противоречащо на фактите, Сърбия и Румъния попадат сред тези „стари, богати, с напредналост и опитност" народи.

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание / Действието / Кръгът на политиците в икономиката.*

род не се промени, докато разбиранията на Парламента не се променят, докато в нашето общество не проникнат други схващания за акционерното дело, докато не се появят други възможности да се борави с акции, даже всички други промени да настъпят, проблемът пак ще остане неразрешим"[70]. Когато в един стопански дебат се стигне до „душата", е ясно, че той е напуснал икономическата територия, за да се пренесе в областта на политическата манипулация.

В заключителното си изказване А. Ляпчев почти дословно преповтаря тезите на Каравелов, че от двете начала – частното и държавното – второто е по-безопасно в България, че у нас гаранциите за независимост са по-здрави при държавните, отколкото при частните структури, че социалната организация не е узряла да поеме отговорността за разумно управление на една емисионна банка. Думите на Ляпчев потвърждават, че въпреки подписа си, правителството нито за момент не е допускало сериозно възможността за независима икономическа институция, вкл. за истински автономна БНБ. Те просто парафразират казаното от отявления противник на заема Н. Мушанов. „В една държава като нашата, дето почти всички инициативи по земеделието, по индустрията, даже по търговията доскоро по ипотекарния кредит и т.н. черпят от държавния капитал и от средствата на единствената доскоро Народна банка; в една страна като нашата, дето всички инициативи се подпомагат във всеки бюджет със стотици милиони от държавата; в една такава страна много смело е да се мисли, че социалната организация е пораснала до такава степен, щото тя действително да поеме отговорностите на добро управление, за доброто уреждане на една централна емисионна банка, която ще бъде пак под ръководството на държавата. Това е погрешно. И аз си представям за минута на какво би заприличало управлението на Народна банка, ако то би било организирано по този план, който ни дават членовете на ФК, колкото да видим, че те нищо страшно не мислят за нас. Аз съм убеден, че държавата ще може много по-лесно да нагласява своите работи, както ще, при тази организация на банката, отколкото при днешната ѝ организация, *защото държавата ще бъде, така да се каже, формално неотговорна, а в същност ще има всичките средства за давление.* Защо? Защото всички тези, които ще бъдат поставени в Управителния съвет на банката ще бъдат зависими хора от държавата... Аз имам още по-дълбоко убеждение, че онова, което преследва ОН, независимостта на банковия деликатен институт, който печата пари, че *тази независимост при нашите условия е по-гарантирана при днешния наш тип, отколкото при един такъв, какъвто ФК предлага.*"[71]

Дългогодишният дебат около БНБ с течение на времето създава в публичното пространство „добрия" образ на тази институция. Той се гради от множество манипулирани или подсъзнателни връзки, като се превръща в еталон за „положителни" икономически ценности.

Преди всичко БНБ до голяма степен е идентифицирана с българската държавност. Банката не преминава през продължителната историческа еволюция, с

която на Запад съществуващи частни институции постепенно се надграждат над един сравнително развит финансов свят, за да придобият заветния емисионен монопол. Напротив, на БНБ от самото начало се гледа като на символен и осезаем актив на новоутвърдената ни държавност.

В налагащите се идеологеми бързо се промъква и нравственият момент на благодарност към една „заслужила" (т.е. почтена) институция. За патриотарски настроените среди пълното сливане на банката и държавата леко прераства в национална героика при споменаването например на приноса ѝ за финансиране на войните. От тази гледна точка възможните катастрофални икономически последици на опасната връзка се замъгляват напълно*.

Като неотделима положителна черта на БНБ се изтъква вече споменатата ѝ „незаинтересована жертвоготовност" към длъжниците – формула, която обобщава просмукалата българското стопанство „култура на длъжника". В естествения конфликт между финансовата целесъобразност и целите на „развитието", компромисът по правило е правен за сметка на първата. БНБ отрано приема образа на финансов „двигател на прогреса", който в духа на „идеалната банка"♦ не търси печалба и „произвежда" обществено благо.

Любопитен епизод, свързан с поправките в закона за БНБ от 1924 г., илюстрира тази роля. Сред мотивите е посочено, че трябва да ѝ бъде позволено да изпълнява чисто фискални задачи и да „подпомага" изпадналите в даньчни просрочия длъжници към държавата. На банката се възлага да отваря „даньчни текущи сметки" за изплащане на забавени даньци. За да се „решат" бюджетни проблеми, с лекота се предприема разширяване на кредита. Съпътстващите документи от архива на Народното събрание показват и как се е оформил окончателният кръг на облагодетелствани по този закон. Първоначално се предвижда от твърде специфичния кредит да се ползват само търговците и индустриалците. Това обаче повдига вълна от възмущение сред други съсловия и най-вече сред занаятчиите. В потоп от телеграми с напълно стандартен текст различни занаятчийски дружества реагират. За тях изглежда нетърпимо да не са между фаворизираните. Дружество от Плевен директно иска „Народна банка да изплати и даньците на занаятчиите, щом като може да стори това за търговците". Разградско сдружение заявява, че „в момента, когато занаятчийството изнемогва от безбожната експлоатация на едрия капитал в лицето на едрите индустриалци и търговци, се внася законопроект, според който БНБ ще трябва в аванс да изплати даньците на последните, като срещу това черният вол на занаятчията в нашата финансова политика, натоварен с непосилни даньци, се игнорира". Разградчани искат чисто и просто оттегляне на законопроек-

---

* За сравнение ще посоча, че в определен момент например обект на героизиране става и Банк дьо Франс. Поводът там обаче е друг – приносът ѝ за изплащане на репарациите след Френско-пруската война, през 1871 година. Впоследствие държавата връща този свой дълг към емисионния институт.

♦ Вж. *Духът на икономическите институции / „Идеалната" банка.*

та, който ще задуши занаятчийството („гръбнака на фиска днес"), а на него да се даде отсрочка за изплащането на данъците (не на „спекулантите", т.е. индустриалците и търговците, които „дерат две кожи от тънещия в пот занаятчийски гръб")[72]. Дребната история още веднъж показва не само че няма нищо по-евтино и тривиално от протеста срещу данъци, но и че държавата се поддава, под една или друга форма, на него. В случая – след шумната кампания, занаятчийското съсловие е добавено към „избраните".

Безкритичното митологизиране на действителните заслуги на БНБ за първоначалното капитализиране на следосвобожденската икономика спомага много поведението на банката (дори когато е на границата и отвъд икономическата рационалност) да бъде възприемано като универсален положителен еталон. БНБ е неоспоримият финансов лидер, разполагащ със значителни конкурентни предимства, които не са само в нейния мащаб и/или в пряката държавна поддръжка. Уникален актив е „моралната" подкрепа на общественото мнение, приело, че на Народна банка е позволено „повече".

Един от многото примери в това отношение е доверието, засвидетелствано към БНБ от пресата при първите прояви на финансовата криза от 1912 година. „До когато политическото положение в Царството не се установи окончателно, пише в. „Реч", ...БНБ е длъжна да държи по-близо до себе си търговския свят, за да не го остави в зависимост от частните банки, които всякога действат по внушение от западните крупни банкови институти... Тогава и търговският кредит ще бъде по-правилно регулиран и търговията ще се чувства по-сигурна, бидейки зависима повече от Народна банка, и паричните кризи не ще бъдат тъй остри, както могат да са, когато те се направляват от странство"[73].

Между чертите, които започват да се отъждествяват с публичния образ на БНБ, е непоклатимата убеденост, че банката *трябва* да пришпорва икономиката с кредит (разбира се евтин) при *всички* обстоятелства. Представата за емисионна банка, която при нужда осигурява финансова стабилност чрез целенасочено свиване на кредита, отсъства в масовата икономическа култура. Така наложеният през 1922 г. от МСК Закон за ограничаване на банкнотното обращение идва като шок, а първите правителствени реакции към проекта (от февруари) са неадекватни: на идеята за ограничаване на инфлацията чрез прекъсване на фискалния й източник българската страна отговаря с предложение за „стимулиращ кредит". Това става в момент, когато ресурсите на БНБ са погълнати от бюджета и частния сектор е на практика изместен от пазара. „Ролята на една емисионна институция, поучава Българското комисарство по репарациите, е в кризисни години да прави необходимото за увеличаване на кредита, а не да го прекъсва. Като се опира на доверието към нея и на сконтирането на търговски ефекти, тя може да постигне тази цел, като пуска в обращение възможно най-големия брой банкноти... Разбира се, веднъж кризата преминала, банката изтегля от обращение емитираните банкноти... Ясно е, че БНБ ще се постави в невъзможност да изпълни тази функция, ако й се наложат твърди граници за размера на фидуциарното [книжно-паричното] обращение"[74].

Отъждествяването на „достъпния" кредит с БНБ е толкова разпространено, че реформата от 1928 г. се възприема като истинско бедствие, особено от фаворизираните съсловия. Въпреки че признава отговорността на банката за кредитната инфлация от 1928–1929 г., Русенската ТИК изразява и негативното си отношение към промените. В становището ѝ се съчетават неразбирането на макроикономическия смисъл на стабилизацията и клишираният портрет на „идеалната БНБ" – важна, когато раздава кредит, и без значение, когато действа като емисионен институт; държавна банка, която не познава нестабилността на частното банкиране; институция, която раздава евтин кредит. Заключението е, че „с бързата реорганизация на БНБ, с чиято подкрепа главно се е развила насърчаваната със закон индустрия в България [тази индустрия] се оставя недостатъчно заситена с оборотни средства, изцяло зависима от... кредита при частните банки... което може да парализира всякаква дейност... Индустрията в България покрай краткосрочния кредит се е радвала и на такъв по-дългосрочен при БНБ и поради всичко това [след превръщането ѝ в чисто емисионна, индустрията се нуждае от институт], който да може да запълни празнотата в нашето кредитно дело, която се открива вследствие ограничението задачите на БНБ"[75]. В текста лесно се долавят познатите нотки на искане за учредяване на „своя банка".

От най-гласовитите защитници на предполагаемите предимства на одържавения кредит е Г. Данаилов, който строи атаката си срещу Женевския протокол върху своя догматичен прочит на стопанската ни история. Според широко приетата му телеологична гледна точка, държавата е единствена легитимна еманация на обществените (вкл. икономически) цели и безпристрастен техен изпълнител. Професорът добре разбира, че протоколът означава – поне на думи – отказ от редица традиции в кредитната ни система, организирана около *„държавата и онези, които я управляват"*. Системата на държавен кредит е достигнала „такава една форма, заявява той с гордост, която рядко и почти никъде не се среща у другите държави"[76]. В нея „кредитирането може да бъде наблюдавано с едно постоянство и с една пълна отговорност – от името на държавата, в името на нейните принципи, на нейните основни закони и конституция... Не трябва да забравяме нито за минута, че... държавата... му дава общо ръководство и чрез туй общо ръководство *тя преследва интересите на целокупния народ*, стопанските интереси на *всички* слоеве на населението; тя преследва същевременно и общото развитие на нашето народно стопанство с оглед да се запази едно равновесие, колкото това е възможно в икономическата борба за надмощие в живота на едни или други групи"[77].

Г. Данаилов, който с подобни твърдения спокойно би могъл да преподава в катедра по политическа икономия на социализма, изрежда елементите на положителния образ в митологията на БНБ. „Когато потрябва да се дава нещо в БЗБ, отбелязва той без следа от съмнение, бързо се пише писмо до Народна банка: дайте толкова млн. на БЗБ. Появи се за нещастие неурожай – дайте на БЗБ от вашите средства за сметка на държавата, за да дойде БЗБ на помощ. Появи се глад, появят се пожари, появят се наводнения – дайте от средствата на Народна банка на БЗБ под отговорност на държавата, за да се помогне... Червеният кръст, възстановяване изгорелия Ко-

тел, бежанци – не е имало случай, дето държавата с помощта на Народна банка, посредством БЗБ, да не е проявявала своята акция на внимание, на участие, на творчество."[78] Изчерпателното изреждане напомня повече опис на заслугите на благотворителна организация, отколкото справка за дейността на финансова институция.

Когато по-нататък в речта си пред парламента Г. Данаилов докосва най-чувствителната национална струна, окончателно отпадат всякакви съображения за икономическа рационалност. „Никоя друга балканска държава не можа да изнесе войната с толкова малко жертви, както това направи България благодарение на БНБ. В голямата война изключително на Народна банка се дължи поддържането живота на нашата страна. Държавата можа да издържи тогава всички онези сътресения, които войните докараха и да издържи и по-нататък, без да засегне силите на Народна банка. Катастрофата в нашите финанси не дойде поради отношенията, в които се намираше нашата държава към Народна банка. Според мене тая катастрофа... дойде независимо от нашето управление, независимо от нашата държава, независимо от нашето народно стопанство. Има и *случайности* в историята, в живота на народите."[79] Пълното разстройство на паричното обращение, стерилното спекулативно грюндерство, декапитализацията на БНБ от държавата през войната – всички тези финансови катаклизми са провокирани отвън нетипични инциденти, които не тежат в оценките на мастития професор.

За да придърпа аргументите към полето, което му е най-близко, Г. Данаилов навлиза в „теорията", поднесена в обичайния за България вид – като епигонство с чувство за малоценност. Най-тежкият довод на тази почва е позоваването на външни авторитети, чиято периферност в случая не може да бъде скрита. „В теорията... *все по-силно* се издига въпросът за централизиране на кредита в страната в ръката на държавата. *По моето скромно разбиране... системата на държавните банки ще бъде бъдещето на културния свят, на Европа.*" Думите му са далновидни, макар и квалификацията „културен" да се оказва твърде спорна за това, което предстои да се случи. А „теоретичният" аргумент изведнъж е сведен до простото „така става в света". Г. Данаилов се позовава на конференция в Женева по земеделския кредит, препоръчала покрай „най-подходящия за целта" кооперативен кредит „да се създадат едни централни учреждения от публичен характер, т.е. държавният кредит".

„С какво се иска да се замени нашата кредитна система?", пита Данаилов и отговаря с риторичен въпрос: „Защо да махаме старото, което работи, и да го заменяме с ново, което е съмнително."[80] Професорът, който само преди минути е използвал като „доказателство" висша теория, внезапно открива, че е „лесно да се каже, че има такава или друга теория, но трябва да се помисли добре, че не всяка... е приспособима в практическия живот", че използването ѝ може да е подвеждащо, защото тя „никъде не се следва от практиката"[81]*. Над теорията според него

---

* Тази логическа схема е широко използвана от противниците на всяка реформа. Преходът даде множество образци в това отношение.

стои силата на традицията, а превесът на държавата в българската традиция е представен като онтологична даденост. Каквото и да предписва теорията, ние „сме живи свидетели на съществуването на нашата банка и на цялата наша кредитна система, която е строго държавна... *създадена съобразно с нашия народен бит*[82]... Държавният кредит е намерил у нас особено условията си... почвата си... специфичността на нашия стопански живот"[83]. „Народничеството" в аргументацията присъства на най-различни регистри в публичния дебат, като то неизменно извира от някакво иманентно доверие, с което се даряват институциите от самия факт, че са държавни. Никола Стоянов например и през 1935 г. твърди, че държавната „форма е най-подходяща за нас при днешната ни слаба национална финансова мощ, при сегашната ни култура и при *безграничното доверие на народа ни в държавните кредитни институции*"[84].

След страстната тирада, заключението звучи по-скоро в добронамерен, конформистки, битово-умерен тон. „От намесата на държавата в живота на нашия емисионен институт, обобщава Г. Данаилов, ние не можем много да се оплакваме... Имало е, разбира се, понякога намеса, но във всеки случай държавата се е държала коректно, в пределите на законните постановления за съществуването на това учреждение." Изобщо, както в света на волтеровия Кандид, всичко е прекрасно в най-прекрасния от всички възможни светове.

В интелектуалното ни минало отношението към БНБ е едновременно разделителна линия, тест и носител на важни послания. Това добре се вижда в такава завършена антитеза, каквато са вижданията на Г. Данаилов и на Ст. Бочев, четящи историята на банката с напълно полярни нагласи и чувствителност[85]. Същата действителност се оценява с обратни ценностни знаци – достойнствата за единия са негативи за другия – като че ли думата е за съвсем различни реалии. В сблъсъка между двата прочита мощният ствол на традицията е олицетворен от Г. Данаилов, а Ст. Бочев остава точният и бляскав изразител на маргиналното течение в стопанския ни мироглед.

Нека се прехвърлим 20 години по-късно, през 1946 г., когато пълната национализация, а заедно с това и затварянето на цяла страница от българската икономическа история, е съвсем предстояща.

Равносметка на страницата прави един от най-дълбоките и позитивистки настроени икономисти, какъвто е Асен Христофоров. В края на своята особено прегледна история на българската финансова система той сумира главните ѝ характеристики, отдавайки приоритет на нейното *одържавяване*. От различни гледни точки Ас. Христофоров прави извода, че тази особеност се е оказала особено положително качество – тя е подготвила финансовия свят за следвоенните реалности, правила е еволюцията му по-плавна и стабилна, създавала е основата за нови решения, които са в тон с преобладаващите тенденции в Европа. „Банковата ни система излиза от Втората световна война като една предимно обществена кредитна система, т.е. с преобладаващо значение на държавните кредитни институти... с почти незначително участие в кредита на акционерния капитал. Това представлява едно забеле-

жително постижение, защото в много малък брой държави кредитната система е до такава степен „одържавена" както в България. Страната ни фактически е избавена от онези мъчителни процеси на трансформация, които се наблюдават в ред европейски държави след приключването на Втората световна война – във връзка с етатизирането на емисионните банки и поставянето на банковата система под пълен и пряк контрол на държавата."[86] Редовете са писани в контекста на следвоенна Европа, когато за мнозина тази политика изглежда единствено възможната и необратима нова парадигма. България изведнъж се е оказала необичайно авангардна, изпреварила времето си страна, с финансова структура, развила се в „правилната" посока. Предвиждането на Г. Данаилов от 1928 г. сякаш се е сбъднало.

Ас. Христофоров чете историята, за да погледне в бъдещето, но тъкмо прогнозите му придобиват скърцащо ироничен оттенък. Той твърди, че ако в миналото по-важните кредитни институции са създадени от държавата, то този опит би могъл да се екстраполира. Само година по-късно идва национализацията, довела тенденцията до възможно най-хипертрофираната ѝ и уродлива форма на тотален държавен банков монопол...

Дали това подобие на флирт с етатизма не е проява на конформизъм? Едва ли. Че Ас. Христофоров не е отдавал предпочитание на подобно развитие, е повече от ясно от този и други негови текстове. А балансираният и аналитичен тон на книгата, заедно с високия научен морал на автора ѝ, го поставят над всякакви подозрения в апологетика и нагаждане. Неговата позиция отразява по-скоро духа на времето и което е по-важно – потвърждава привлекателността на държавното начало, белязало мисленето дори на един от най-ерудираните и класни наши икономисти. Еманация на това привличане е безусловно фундаменталният избор на *държавна* емисионна банка, направен в началната точка на новата ни история.

Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия

Невъзможният баланс

Двусмислената същност на всяка емисионна банка поставя на дневен ред баланса между подчиненост и автономия. Погледнато в най-общ план, банката и държавата не са антагонисти, особено когато първата е собственост на втората. И едната и другата, по думите на Н. Стоянов за БНБ, „имат същата почва – българската територия и българския народ". Но те в никакъв случай не са идентични. Когато банката е в частни ръце, на кантара са поставени целите на акционерите. А когато е държавна, тя неизбежно се институционализира, създавайки *свои* интереси, *свое* тегло в икономическия оборот, *своя* върхушка и *свой* поглед върху стопанството. Всяка от тези особености е основа за конфликти...

Частната собственост, коментирана по-горе, е принципно най-ясният разграничител в заложения конфликт на интереси, макар че при нея рискът от възникване на олигархия е реален, и – нека повторя – дори акционерната структура не дава пълни гаранции за независимост*. Признатото право на контрол върху емисионната дейност от държавата води до нейно пряко представителство в управлението на банката[87]. Това неизбежно размива отношенията, като в спокойни времена няма частна емисионна институция, която по конкретни поводи да не е правила компромиси пред властта. А когато обстоятелствата са неуправляеми, приоритетът на фиска е най-често императивен. Обобщението на Ст. Бочев за случилото се по време и след Първата световна война показва условността на границите. „Могла ли е, пита той през 1924 г., БНБ да следва друга емисионна политика? Тя е могла да се бори с искането на Държавата да разполага безгранично с ресурсите ѝ, но да ѝ попречи – тя не е могла. Емисионната политика е политика на емисионния институт, когато банкнотите се пласират в народното стопанство по избор и начин на банката. Но тя е държавна политика, когато с постановления и закони ѝ се налага да дава кредити на Съкровището, на общини, училища, други банки, бежанци, пострадали от стихии и др. и др. ... Като емисионен институт БНБ зависи изцяло от Държавата. Даже и да е била акционерна, а не чисто държавна банка, тя пак ще е подложена на тази зависимост. Banque de France е акционерна. Със закон от 1921 г. съкровището бе задължено да ѝ внася всяка година по 2 млрд.фр. срещу дълга си. Но то ги внесе за 1922, а за 1923 внесе само 800 млн. франка. Можеше ли Banque de France да ги изземе насила? *Ако Държавата не иска да следва една здрава*

---

* Банк дьо Франс е собственост на 200 акционери и нелишеното от основание клише за „властта на 100-те фамилии" става едно от лесно смилаемите публични оправдания за нейната национализация. (Вж. Plessis, Alain. Histoires de la Banque de France. 1998.)

и целесъобразна емисионна политика, емисионният институт не може да стори сам това. Емисионната функция е предимно държавна, а не банкова. Банката е само органът през който тази функция се упражнява... Емисионният институт не може да има друга участ: той ще следва участта на държавата."[88] Няколко страници преди това, Бочев го е казал още по-обобщаващо, сбито и отчаяно. „Държавната власт, пише той, доминира над всичко: никой институт не може да извърши повече, отколкото тя би му позволила да извърши."[89]♦ Това, което е вярно за посочените от Бочев два случая, важи и за Англия, където при излизането от златния стандарт през септември 1931 г. съотношението на силите натежава рязко в полза на държавата. Прехвърлянето на златните и девизни резерви в Съкровището, както и преминаването към изцяло непокрита парична емисия, чиито таван се определя от парламента, пренасят задълго (до края на 90-те години) монетарния суверенитет у правителството. Банк ъф Ингланд се превръща, по думите на дългогодишния й управител Монтегю Норман, в „инструмент на [държавното] Съкровище".

Въпреки всички ограничения и екстремни напрежения обаче, в най-старите частни емисионни банки отношенията между акционери и държава са предмет на *политика*. В институции като Банк ъф Ингланд или Банк дьо Франс това е създавало вековна традиция, пренесена и след тяхната национализация през втората четвърт на XX век. Те запазват неприкосновен периметър, авторитет и уникални компетентности, с които властта се съобразява. В съвършено различния следвоенен икономически контекст, един от управителите на френската банка е в състояние да твърди през 1955 г., че „Банк дьо Франс е, като цяло, това, което е била винаги: една почтена институция, която пази, в рамките на разумното, известна автономия"[90].

Тъкмо тези традиции отсъстват в създадените като изначално държавни емисионни банки, чиито образец е БНБ. По-тънък баланс в конфликта на интереси при тях е *невъзможен* по „естествен" път, тъй като съотношението на силите е несиметрично „по рождение". С цялата илюзорност, която това предполага, балансът трябва да бъде имитиран и изкуствено конструиран. Налага се държавата да ограждa банката от самата себе си и да се „самовъздържа" от многобройните изкушения. Проблемът на това обречено упражнение опира до почти екзистенциални дълбини. Както пише някогашен авторитет, привлечен на помощ от Вл. Моллов по време на парламентарния дебат от 1928 г.: „В теорията една държавна банка би могла да изнесе една национална политика като независима или полунезависима институция, но опасността лежи в слабостта на *човешката природа* да се възпротиви на използването на кредити като се снабди с такава машинария. Каквито мерки и да бъдат взети на хартия, ясно е, че държавата собственик има лек претекст за държавно въздействие"[91]. И когато домашното построение съвсем очаквано се срути, неговият заместител бива натрапен отвън...

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Сладките ресурси на банките / Народна банка,* където са приведени примери за присвояване на сеньоража, вкл. на банкнотната емисия.

Ресурсите, предлагани на фиска от емисионна банка като БНБ, са три вида. От едната страна стои сеньоражът, който е суверенно право и в случая е „произведен" непосредствено от държавна институция. (А не се получава като „концесионна такса", плащана от частната банка, дарена с емисионната привилегия.) Правителствата са склонни да виждат в нея тривиален източник на доход. Втори ресурс е леснодостъпният кредит за бюджета, представляващ „отплатата" за подарения монопол. Накрая, БНБ е търговска банка, което дава на властта значително пряко влияние върху икономическия оборот. Разбираемо е, че всичко това създава превратни виждания за творческите сили в стопанския живот. Поради централното място, което БНБ дълго време заема в кредита (наред с монетарните ѝ функции), съществени финансови потоци остават в полузатворения контур на „държавния сектор". Онова, което другаде се случва след автономни решения на частни субекти, в България до голяма степен става в размитото пространство на „общия кюп", на – разбираните в най-широк смисъл – държавни финанси. Така се изгражда патерналистка *култура на стопанска зависимост,* отбелязаният „финансов едипов комплекс" в общественото съзнание. Само той е в състояние да роди текст, в който след Стабилизационния заем от 1928 г., подир назначаването на съветник в БНБ и признаването на бюджетния дълг към банката, тя е представена като *враг* на държавата. „БНБ не е вече *народна* банка, както през 1878-1928 г., когато тя беше държавна, пише с носталгия Д. Тодоров... Господар на нашата Народна банка не е вече българската държава. ... Нещо повече: БНБ днес е като че ли един фронт срещу българската държава и тоя фронт се проявява в това, че днес българската държава се явява като длъжник на БНБ. Създадена и откърмена от българската държава, дължаща своето съществуване и своя живот, своя ръст и своята стабилност само и единствено на българската държава, на която тя е рожба, нейно свидно дете – днес БНБ е образувала фронт срещу своята майка, държавата, обявявайки я за своя длъжница и то за една длъжница, която е изгубила нейното, на банката, доверие."[92]

Всяка злоупотреба на властите с един от трите ресурса заплашва устоите на самата банка. Прекрачване на определен праг за първите два вида обезценява „продукта", за който тя е учредена – общественото благо, каквото е *стабилната* парична единица. Падането на задръжките в използването на третия води до прояждане и дестабилизиране на кредитната система, до разпространяване на рискови и несигурни практики в нея.

Многобройните поводи, по които възникват конфликти между държавата и БНБ като „самостоятелна" институция, са структурно заложени. Те са бивали стратегически, свързани с разминаване във виждания за паричната система, за паричната политика и/или при монетаризирането на вътрешния държавен дълг. Бивали са чисто „бакалски", около разпределението на печалбата на банката, лихвите по заемите и депозитите на фиска. Търкания има във връзка с камбиалната политика. Конфликт на интереси възниква, когато БНБ е кредитор на държавата в качеството си на участник в синдикати по външни заеми. Постоянно избухват неразбирател-

ства във връзка с налагани от правителствата кредитирания на всички възможни нива – от физически лица, през отделни проекти и съсловия, до общини и държавни структури. Обратна страна на същото са исканията на властите за селективно опрощаване на дълг. Върху БНБ се посяга, когато те искат тя да рефинансира или капитализира разклонената „обществена" банкова система...

В следващите страници ще стане дума за опитите БНБ да бъде някак си оградена от държавата и за пробивите в издигнатите „защити". Усилия са правени традиционно в три посоки – въвеждане на формални ограничения за пряко кредитиране на държавата от емисионната банка; фиксиране нормата на покритие на банкнотната емисия♦; конструкции, осигуряващи някаква „персонална" оперативна независимост на нейното ръководство.

Когато БНБ възниква, финансовите отношения между емисионните институти в Европа и съответните правителства са вече добре установени[93]. Класически инструменти са банковите аванси (краткосрочни и дългосрочни), заемите по текуща сметка на държавата, сконтирането на съкровищни бонове. Като неизбежна при определени обстоятелства финансова патология се приема книжнопаричната емисия за сметка на държавата. В същото време, още тогава съществуват банки (напр. в Норвегия или Швейцария), на които изобщо е забранено да заемат пари на бюджета.

Според устава на БНБ от 1879 г. държавата няма право да получава заеми от банката. Неосъщественият закон от 1883 г. и този от 1885 г. вече допускат такава възможност, като формата и лимитът са ясно определени. Размерът не може да надвишава 1/5 от капитала, а инструментите са заеми срещу съкровищни бонове или сконтиране на такива бонове срещу определена комисиона[94]. Законът от 1885 г. е определено по-щедър, като допуска БНБ да закупува и „български държавни фондове", т.е. облигации от държавни заеми, за сума, равняваща се на основния й капитал. Освен това тя може да кредитира окръжията и общините (срещу залог на недвижими имоти или приходи), както и Земеделските каси (под гаранция на правителството или срещу залог на окръжни/общински приходи). „Общинската връзка" е допълнително подсилена от ресурсите на срочните (и някои други видове) влогове и от капиталите на Пощенските спестовни каси (ПСК). Що се отнася до ограничаването на емисията, то то се свежда до обичайното изискване за 1/3 покритие на банкнотите със злато.

Тези изходни правила претърпяват ред изменения. През 1906 г. законът за БНБ чувствително облекчава режима за финансиране на Съкровището. Правилото за кредитиране срещу съкровищни бонове до 1/5 от капитала е заменено с твърде гъвкавата формула, че „банката прави заеми на държавата... *но в никакъв случай подобни заеми не могат да накърняват наличността, нужна за циркулацията ѝ*"[95]. Само пет години по-късно текстът е отново прецизиран, като лимитът е ясно определен –

♦ За тази „защита" вж.: *Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

авансите на банката за държавата не могат да надминават „двойния размер от номиналния ѝ основен капитал"[96]. Самият капитал на Народна банка е удвоен до 20 млн.лв., с което възможностите за финансиране на правителството практически се увеличават до 40 милиона. Любопитно е, че 10 млн. от тях са за безлихвени аванси, а за останалите лихвата е с два пункта под сконтовия процент на БНБ. Още на следващата година банката ревниво атакува тази привилегия, като УС подкрепя проектозакон, с който тя се премахва. „Достатъчни са изгодите, пише в мотивите, които Държавното съкровище си е запазило с увеличение сумата на авансите до 40 млн. и с намаления процент на лихвата на тия аванси; достатъчно е безплатното извършване касовата служба на Съкровището от страна на банката, както и правото на държавата да прибира всички чисти печалби от банковите операции..."[97] Това е типична сърдита реакция на институция, която търси собствения си ведомствен интерес и по никакъв начин не го идентифицира с този на държавата.

Нека отбележа тук, че в по-големия капитал някои съзират известна гаранция за независимост. „За държавната емисионна банка, отбелязва през 1907 г. управителят ѝ Бончо Боев, въпросът не е толкова във величината на основния ѝ капитал, който заедно със запасния има може би повече значение за загубите ѝ, а в осигуряване на банкнотната циркулация, т.е. в златната наличност, която пък не може да се добие с увеличаване капитала на банката, ако стопанският баланс на страната е постоянно в наш ущърб... Аз бих желал да се увеличи капиталът на Банката... за да може тя да добие по-голяма независимост от правителството. Аз не съм партизанин на акционерната емисионна банка, но не мога да одобря тоя бюрократичен дух и тая непосредствена зависимост от Министерството на финансите, чиновниците на което да могат да си правят удоволствието да мислят, че те направляват политиката на банката... Като си остане напълно държавна, БНБ може да се постави на оная височина, която заслужава, като ѝ се предостави нужната свобода на действие от една страна, а се подложи на един вещ и постоянен контрол обществен, без да се излага на нашите политически колебания. Тогава държавата няма *може би* да злоупотребява със средствата на банката, па и да направи това, големият ѝ капитал ще може да парализира неудобствата и опасностите от такова злоупотребление."[98] Това витиевато разсъждение почива на странната – но изстрадана – логика, според която силната капитализация на емисионната банка е необходима полица срещу реалния риск от посегателства на собствената ѝ държава... Защитата е осигурена и по косвен път, чрез повишено доверие в чужбина. Защото, по тънкото наблюдение на Б. Боев, „там не могат да влезат в подробности на особената природа на нашата Банка, а съдят за нея по-повърхностно, т.е. тъй както съдят за всяка обикновена банка – по нейния капитал"[99].

Промените в количествените параметри на финансирането на държавата от БНБ през 20-те години вече бяха проследени. Тук ще подчертая, че със закона от 1922 г. се въвежда механизъм, наподобяващ френската практика от средата на XIX в. насетне, където глобалната сума на авансите е фиксирана като конкретно число. Заедно с това на дневен ред излиза постепенното погасяване натру-

пания дълг на Съкровището към банката. С промените в закона за БНБ от 1924 и 1926 г. първо има връщане към старото правило за аванси, равни на двойния капитал, а после се преминава и към изрична забрана за кредитиране на правителството. Записано е, че БНБ „не може да отпуща пряко или косвено заеми на държавата... [нито] при каквито и да са обстоятелства на окръжия, общини, или други подобни административни единици"[100]. Остава в сила единствено изключението, въведено през 1922 г. за сконтиране на шестмесечни съкровищни бонове в размер до 300 млн. лева. Забраната е препотвърдена със закона за БНБ от 1928 г., където изключението е леко модифицирано – допускат се тримесечни съкровищни бонове (т.е. по-краткосрочни, отколкото през 1926 г.) за 400 млн.лв. (сумата е увеличена със 100 млн.)*. Депресията обаче обръща диаметрално заложената през предходното десетилетие логика. Вместо въздържание и ограничение на фиска в достъпа му до ресурсите на банката, се прокарват все повече нормативни и законови промени, които разширяват задълженията за пряко финансиране на изпадналия в дълбока криза бюджет.

Във финансовите потоци между БНБ и държавата е въплътена *видимата* зависимост на емисионния институт. Нейното второ битие е вплетено в по-дифузната мрежа от личностни връзки. Въпреки че принципът за правителствен контрол е признат и прилаган при частните емисионни учреждения, тяхното управление е плод на действителен и премерен баланс на силите. Държавната собственост, от своя страна, води със себе си неизбежна *пряка* обвързаност с властовите игри и с политическата конюнктура.

Рисковете от тази ситуация са рано осъзнати, признати на думи от всички и... сладко консумирани. Опити за осигуряване известна *персонална независимост* за управата на БНБ се правят още с най-ранните институционални проекти, като продължават през цялата ѝ история. Те са част от напразните усилия за решаване нерешимото уравнение, заложено в самата същност на емисионната (особено държавна) банка. Съответната липса на илюзии и замах добре се чувства в примирените думи на Ст. Бочев. „БНБ, пише той, може само да бъде един добър съветник... Но понеже у нас увлеченията на правителствата са много чести и много големи, ние считаме че ако управителното тяло на БНБ не би зависяло напълно от правителството, тя би могла в моменти на крайности, *ако не напълно, то поне отчасти* да спира увлеченията..."[101]

В първия устав от 1879 г. управлението е просто структурирано: управителят се назначава и уволнява от княза по предложение на Министерството на финансите, а най-висшите служебни лица в банката – контрольор, книговодител и касиер – се назначават от Министерството на финансите по предложение на управителя. Така практически цялата оперативна управа се състои от държавно посочени чиновници.

---

* Предвиждат се и допълнителни 200 млн., които държавата да сконтира при други финансови учреждения, а те на свой ред да ресконтират при БНБ.

Контратежест все пак е предвидена и тя идва от съсловното представителство. Поради изключително търговския характер на новото учреждение, ключовата власт е дадена в ръцете на Сконтовия комитет (СК). Именно той се произнася по качеството на представените за сконтиране полици, което е всъщност най-отговорната работа по определяне кредитоспособността на длъжниците. На комитета е поверена „строгата отговорност да се грижи за запазване интересите на Банката, така щото при евентуално нарушение от заемателя, при падежа, на условията по изплащане, тези условия да могат да бъдат изпълнени безпрепятствено и без всякакъв ущърб за Банката"[102]*. Освен споменатите трима висши чинове в БНБ, СК включва и шест „депутати... принадлежащи към търговското съсловие и избрани от градските и окръжните съвети"[103].

Симптоматични за неартикулираността на обществото са трудностите, съпътствали формирането на предвидената „гражданска" квота в управлението на БНБ. В първия състав на комитета, избран на 16 юни 1897 г. (заключителните дни на руското управление), попадат трима души, които не са търговци по занятие. Това предизвиква любопитни предложения за промяна на правилата. Управляващият финансовия отдел на Привременното руско управление например препоръчва на тяхно място да бъде избран поне един представител на многочисленото еврейско съсловие в София[104]. Месец по-късно, първият български управител на БНБ Г. Желязкович направо иска шестимата да не се избират, а да бъдат назначавани от министъра на финансите след съгласуване с управителя[105]. В крайна сметка, на 26 юли тази точка от устава е променена, като изборността се запазва, но за по-кратък срок (една вместо три години) и от друга „колегия" – не от градските и окръжните съвети, а „от по-първите търговци на мястото... и измежду тия местни търговци, които имат продавници в това също място поне от една година насам"[106]. Малко по-късно, каймакът на софийското съсловие дава (спонтанно или по внушение на руския чиновник?) най-много гласове за Мордохай Хаим[107]. Но трудностите не приключват с този акт. Два дни след това новоизбраните членове на комитета осъзнават, че въпросът с тяхната отговорност е останал неуреден. Шестимата сезират риск да им бъдат предявени материални искове в случай на загуби от сконтовите операции на БНБ и се обръщат за тълкуване от Министерството на финансите. Понеже отговорът е уклончив и отлагателен, членовете на СК подават оставка. Те заседават само до 1 май 1880 г., след което оценката на всички полици на банката става без Сконтов комитет[108]...

Епизодът е двойно показателен. От една страна, новосъздадената институция не се оказва в състояние да преглътне нечиновническо присъствие. От друга, търговците се отказват да изпълнят публичната функция поради неясно регламентирания конфликт на интереси. Смисълът на съсловното представителство е имен-

---

* Управителят има допълнителни права за арбитриране на решенията по сконтиране на полиците и за спиране на някои от тях.

но в това, да внесе „граждански" противовес на държавното управление, да повдигне по този начин репутацията и доверието към банката. Получава се обаче точно обратното: БНБ започва да функционира като изцяло бюрократично учреждение, където най-чувствителните оперативни въпроси се решават само от чиновници. За изграждане на доверие се налага да се търсят други пътища, сродни с архаичните финансови мизансцени. Ако някога във Венеция създаването на банка е нерядко театрална инсценировка, в която приятели на банкера демонстративно носят (обикновено кухи) пачки пари по улиците, за да ги депозират показно в учредената фирма, то в зората на БНБ този трансфер на доверие се извършва чрез заимстване от кредита на такива престижни фигури като Евлоги Георгиев. В писмо от 7 юни 1879 г. Гр. Начович го запитва „как трябва да постъпи дирекцията [на БНБ], за да ся запознае с други къщи в Европа и за да добие доверието им. Дирекцията ви моли тоже да направите за нейна сметка някои покупки на полици, чрез които тя би могла да влезе в сношение с други банки в търговските градища"[109]. По всичко личи, че българският магнат влиза в играта, тъй като търговската му къща предлага да закупи, с пари и за сметка на банката, чуждестранни ценни книжа, които БНБ да депозира във водещи лондонски банки[110].

Мъртвороденият закон за БНБ от 1883 г. отива много по-далече в търсенето на гаранции за персонална независимост от държавата[111]. Най-силната измежду тях е, разбира се, в частния характер на банката, но налице са и редица институционални механизми. Директорът, по един от тримата администратори и от тримата цензори (надзорници) се назначават от държавния глава или (за цензора) от правителството. Другите двама се избират от общото събрание на акционерите. Директорът е задължително българин, докато администраторите и цензорите по принцип „трябва да бъдат български поданици, обаче правителството заедно с общото събрание има право да назначи един иностранец специалист, ако се вижда това за нужно". Ако чуждото поданство е все пак допустимо, не така стои въпросът с функциите и дейностите, при които има видим конфликт на интереси – на ръководството е забранено да съвместява позицията си в БНБ най-напред с депутатството, а заедно с него – и с каквато и да е платена държавна или обществена служба, с участие в търговски предприятия и в управлението на други банки. СК се рекрутира от средата на акционерите, „по възможност измежду по-значителните търговци".

И така, частният капитал има формалното мнозинство и реалната тежест в УС и надзора на банката. При това директорът, администраторите, цензорите и членовете на СК са длъжни да бъдат нейни акционери, с доказани – съответно – 70, 30, 15 и 10 поименни акции, които се депозират в банката и представляват форма на имуществена гаранция за техните действия. Но дори и в тази най-„радикална" редакция на закона за БНБ, държавата получава решаващи права. Тя „надзирава и проверява всичките операции... и възпира изпълнението... на всяка мярка, която би била противна на законите или на интересите на държавата". Това става посредством специален правителствен комисар (платен от банката) с широки пълномо-

щия по следене дейността на институцията (особено емисията на банкнотите и сконтирането на полици), разполагащ със съвещателен глас и с отлагателно вето при решения, „които му се видят противни на законите и правилниците на дружеството или же интересите на държавата".

Със закона от 1885 г. нещата си идват на мястото[112]. Цялото ръководство, съставено от управител и четирима администратори се назначава от княза по предложение на министъра на финансите. Осигуряването на елементи на персонална независимост става отчасти с познатото „гражданско присъствие"*. Очевидно поучена от дезертьорството на членовете на първия СК през 1880 г. обаче, Банката този път приема правилник, в който тяхната отговорност е дефинирана в изключително меки и пожелателни тонове. Те са „длъжни да пазят строго интересите на БНБ, като *внимават* да не би вследствие на някое тяхно решение да произлезе някоя загуба за... Банката. *Отговорни са, ако не материално, то морално* за всяка подобна загуба"[113]. Втора линия на защита е изискването уволнението на управителя и на администраторите да става само след решение на Народното събрание. Ефективността на тази разпоредба е изначално съмнителна, предвид традиционната пряка зависимост на парламента от волята на поредното правителствено мнозинство.

По-късните законодателни промени изменят повече формата, отколкото същината на системата. През 1906 г. е препотвърден „върховният надзор" на Министерството на финансите над БНБ, като той вече се упражнява от новата фигура на правителствения делегат[114]. Това не е преразпределение на власт, а само делегиране на функции. Постът е обясним в закона от 1883 г., където делегатът е представител на една „външна" за частната банка държавна власт. Присъствието му през 1906 г. обаче е по-скоро затягане на прекия контрол върху учреждението. Тази тенденция се чувства и в новото изискване членовете на СК да бъдат утвърждавани от министъра на финансите, което *де факто* одържавява въпросната полуобществена длъжност. Пет години по-късно, създадената структура претърпява обичайната бюрократична хипертрофия. Правителственият делегат е заменен от тричленен Проверителен съвет (ПС), назначаван и уволняван от царя по предложение на Министерството на финансите. Неговите функции са почти дословно пренесени от статута на правителствения делегат в закона за БНБ от 1883 година. Според високопарния текст, проверяващият орган следи за евентуални нарушения от УС на „закона, правилниците и публичните интереси на държавата"[115], но остава неясно как контролът може да бъде независим, при положение че двете тела (Управителният и Проверителният съвет) са назначавани по идентичен начин и от същото място. Персоналната гаранция е допълнително отслабена от промяната, според която управата на БНБ се уволнява от Народното събрание след доклад на министъра на финансите.

---

* Членовете на СК се избират сред търговското съсловие, първоначално измежду кандидати на окръжните и общинските съвети, а по-късно от кандидати на ТИК.

Дейността на ПС е сама по себе си интересен исторически материал. Това административно тяло по естествен път се превръща в източник на дребнави дрязги, интриги и по същите тези причини – в инструмент за скрупульозно следене на банката[116]. Негов колоритен председател през 20-те години е бившият администратор на БНБ Петър Чолаков-Зарин, който със забележителна енергичност, егоцентрична убеденост и нагласа да се сбльска с повсеместна покварености или некомпетентност разнищва множество конкретни казуси. Не съм далече от мисълта, че неговата хиперактивност има известен дял в решението (със закона от 1926 г.) Проверителният съвет да бъде премахнат и заменен от някогашния правителствен делегат. Воден от разобличителни бесове, Чолаков-Зарин оставя редица лични свидетелства за тъмната страна на институцията (при това БНБ е само една от мишените му), емоционално примесени от подозрения, инсинуации, клюки, обвинения, истини и факти♦. Със същата себична последователност (както е присъщо на подобен тип хора) се бори и за своите битови интереси. През август 1927 г. той се обръща към УС на БНБ – анатемосан няколко месеца по-рано в огорчено прощално писмо при напускане на банката[117] – с молба за преизчисляване на пенсията му. Причинността спокойно може да е и обратната – именно преживяното като несправедливо отстраняване от Народна банка (след над 30 години служба в нея) и отказът за повишение на пенсията[118] да са засилили неговия гняв и да са предизвикали публичното изнасяне на конфликти, имали до този момент чисто служебен характер. Вероятно не е случайно, че серията от язвителни памфлети, носещи бомбастични заглавия, които громят БНБ се появява от 1928 г. нататък[119]. Както е обяснимо, тъкмо оглавяваният от „пуритана" Никола Момчилов Управителен съвет преследва Чолаков-Зарин за клевета♦♦.

През десетилетието след войната европейските веяния за автономия на емисионните банки достигат България. Те намират израз в нови законови поправки, търсещи невъзможната персонална независимост в държавната БНБ. Законът от 1924 г. прокарва козметичната промяна уволнението на управителното тяло да става по решение на Народното събрание, взето по *мотивиран* доклад на министъра на финансите[120]. Но след инфлационните ексцесии общественото мнение е настроено да иска повече. Софийската ТИК изпраща становището си до министъра на финансите, в което се посочва, че законът не променя с нищо статуквото. „Камарата констатира, че автономията на банката, която се прокламира с мотивите, не е гарантирана от самите постановления на закона, както и от чл.1, според който БНБ става *обществено автономно кредитно учреждение, привилегировано от държавата.*"[121] Роден е поредният словесен оксиморон и ТИК предлагат по-смело институционално решение. „За да се гарантира автономността на банката и се ог-

---

♦ За твърде смислените негови обвинения вж.: *Икономика на длъжниците / Една кредитна еуфория (1927–1929).*

♦♦ Вж. *Плащът на корупцията / БНБ и културата на корупция.*

раничи безконтролното вмешателство на Министъра на финансите в работите ѝ, с което именно досега се е нарушавала автономността на този институт и се е отклонявал от неговото главно назначение, Камарата намира за необходимо да се учреди един Висш Банков съвет... който ще дава общите директиви за дейността на Банката и ще решава важните принципиални въпроси... С този съвет, успокоява ТИК, не ще се отстрани контролата на държавата, която тя има право да упражнява върху този кредитен институт, който оперира с държавни средства, а само *ще се ограничат зловредните намесвания на Министъра на финансите в работите на банката*, каквито намесвания за жалост са ставали не един път досега и с които банката е била отклонявана от изпълнението на нейните преки задачи."[122]

Прямият текст, отправен към точния адресат, остава без непосредствени последици, но отразява витаещите във въздуха идеи за корпоративно ограничаване властта на държавата върху БНБ. Част от тях са включени в пакета промени, наложени от ФК заедно с Бежанския заем. Законът за БНБ от 1926 г. е представен от вносителите му като щастливо съчетание между европейската финансова модерност и българските традиции. За конкретния момент това означава хибрид между известна автономия на Народна банка и тържествено прокламирано запазване на нейния държавен статут (подчертано като ярко различие от водещите частни банки)[123]. В управленско отношение БНБ придобива крайно усложнена, многозвенна структура*. Висшата власт е в ръцете на УС, който сам по себе си е дозирана комбинация от три слоя. Държавното върховенство се изразява в „ръкополагането" на управителя и двамата подуправители, назначавани по познатата процедура. Двусмислена промяна е направена в механизма на уволнение, който към познатия мотивиран доклад на министъра на финансите прибавя „писмените обяснения на управителя или подуправителите", т.е. на самите заинтересовани лица. По-ясно е директното включване в съвета на „четири представители на най-крупните стопански отрасли: земеделие, търговия, промишленост и частния кредит"[124]. Това е фронтално навлизане на обществено-държавните лобистки структури – двамина се избират от бюрата на ТИК по инициатива на Софийската камара, един от Съвета на фондовата борса и един („лице с общопризнати познания по земеделие") от председателите на окръжните съвети[125]. „Гражданското" влияние е засилено и в сконтовите комитети, формирани изцяло измежду имената, посочени в списъците на търговските камари. В тези листи по принцип не могат да фигурират банкери, сарафи, лихвари, съдружници и роднини, търговци и индустриалци, изпаднали в несъстоятелност или осъждани[126].

Тънкост в новата управленска структура е учредяването на Управителен *комитет* (УК) на БНБ, който по същество е оперативен триумвират, съставен от управителя и двамата подуправители, с право да разглежда всички въпроси от ком-

---

* В чисто икономически план, както знаем, законът от 1926 г. прави важна крачка към отделяне на банката от прякото и косвеното финансиране на държавата.

петентността на УС, вкл. промяна в сконтовия процент. Решенията на тройката впоследствие трябва да бъдат одобрени от съвета, но огромният архив от протоколите на тези два органа ясно показва голямата власт, съсредоточена в тесния комитет, като съветът често само регистрира вече взетите решения. При това самото попълване на съвета зависи от висшата тройка, доколкото четирима негови членове (измежду директорите в БНБ) се назначават и уволняват (практически служебно) от комитета. Ролята на съсловните („изборни", „външни") членове също е ограничена до заседанията на пленарния (наричан още „общ", или „разширен") състав на УС. На практика, съществена част от оперативната работа се върши от два отделни (известни и като „малки") състава на съвета, включващи само подуправителите и директорите. Тези състави са формирани отново от УК. Така в действителност ръководството на БНБ остава до голяма степен в ръцете на директно назначаваните от държавата трима висши чиновници (и на правителствения делегат), което обезсилва декларативния текст в закона, че „БНБ не подлежи на наредбите на правителството и неговите органи, освен доколкото те са предвидени в настоящия закон"[127].

Законът от 1928 г. внася една-единствена – но радикална – промяна. Запазвайки цялата наследена от 1926 г. управленска структура, той вгражда фигурата на съветника на ОН, който притежава (наравно и огледално на правителствения делегат) правото на преустановително вето[128]. Външната икономическа условност е институционализирана, а когато монетарният суверенитет е изнесен извън страната, то и самият проблем за персоналната (не)зависимост на ръководството губи голяма част от тежестта си. През годините до Втората световна война нормотворчеството из тази област затихва. Фактическото съотношение на силите се предопределя от други обстоятелства, които са по-мощни от чисто юридическите норми.

Нека обърна внимание, че се налага управата на БНБ да бъде „пазена" не само от държавата. Известна защита, макар и в редки случаи, е нужна и спрямо политически атаки от опозицията. Нейните напъни да подменят ръководството на банката обикновено завършват с неуспех, но понякога са в състояние да смутят институцията. През февруари 1912 г. например 76 народни представители поставят въпроса за отстраняването на УС на БНБ. Те са окуражени от постъпката на министъра на търговията и земеделието, който наскоро е уволнил управителното тяло на БЗБ. По този повод „Български търговски вестник" подлага на унищожителна критика самата възможност ръководството на БНБ да бъде атакувано извън изпълнителната власт. Според точната забележка на вестника, такава инициатива на парламента би била опасна, доколкото „никаква стабилност не може да има в нашите институти, щом шефовете на тия институти ще зависят от неотговорните пред никого народни представители"[129]. Авторитетът на институциите отново се свързва не с „народния" суверенитет, който е винаги изкористен от политиканство, а с догмата за безпристрастност на държавата. Министърът на финансите Теодор Теодоров отхвърля инициативата, като по мнение на публикацията дава на депутатите добър урок по законност. „Той им показа, че народните представители не се избират, за

да уволняват и да назначават чиновниците, че тази функция принадлежи на правителството и че тяхната роля е само да контролират управлението и да създават добри закони със задължение да ги не нарушават." Авторът е убеден, че министърът на финансите би си позволил отстраняване на УС не със „зле закърпен доклад" – както е по закон – а с „документиран такъв". Всяка лековата смяна в ръководството на емисионната банка дестабилизира нейния търговски и индустриален кредит, та дори и кореспондентите ѝ в чужбина. Много скоро след тези събития (юли 1914 г.) се прави друг опит за отстраняване ръководството на Народна банка от опозиционни народни представители. Този път те спазват процедурите и предлагат решение на Народното събрание, с което да се разреши на министъра на финансите да уволни УС на БНБ. Мотивите са свързани както с оценка на водената парична политика, така и с обвинения в корупция♦. Поради прекъсване сесията на Народното събрание обаче, предложението остава неразгледано.

Споменатите механизми за защита на финансовата и персоналната цялост на емисионния институт от апетитите на властта са израз на натрупан – в Европа и у нас – исторически опит на несиметрични отношения между двете страни. Самият факт не е тайна и не се отрича от никого, а обществената реакция варира от призиви за дълбоки реформи, през търсене на палиативни решения, до приемане и дори апологетика на съществуващото положение.

Въпреки това има специфична ситуация, в която подчинеността на БНБ умишлено се представя в стигащ до карикатурност превратен вид. Това става при използването, от самата държава, на формалния автономен статут на банката като алиби пред външните кредитори. Към подобен софизъм се прибягва особено често между войните. Тонът и цинизмът, с които се привежда този „довод", напомнят начина, по който комунистическият режим се позоваваше на свободата на пресата, когато искаше да се дистанцира пред света от инспирираните от апарата му публикации.

Подходящ пример е ситуацията след Ньой, когато България търси начини да спаси всичко, което може да бъде спасено. В този контекст проблемът с блокираните в Германия авоари[130] изведнъж придобива специфични нюанси. Ако се третират като държавна собственост, те попадат под възбраната на съответните клаузи за имуществото на победената страна. Разиграе ли се картата с „автономията" на БНБ, става възможно да се претендира за „недосегаемост" на тези активи. Смятайки, че намира пролука в преговорите с германското Министерство на финансите, българското комисарство по репарациите приема, че правата върху авоарите са изцяло на БНБ, която е вземала „напълно независими" решения, и че Германия няма правото да ги блокира в берлински банки, след като Народна банка не е държавна, а самостоятелна институция. Тя не е трябвало да дава сметка никому, тъй като е „автономно учреждение, свободно според статута си да разполага с тях, без

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Държавната банка: БНБ и културата на корупцията.*

да има задължението да се съобразява с чл.145 на Ньойския договор. *Третирането на БНБ от страна на германското правителство като институция на българската държава е погрешно*, и именно оттук произтичат значителните загуби, претърпяни от банката"(!)[131] Двойният стандарт е очевиден: в страната БНБ е възпявана и третирана като изконна и недосегаема държавна собственост, докато навън тя е представена за независимо учреждение.

Българската позиция се оказва трудно защитима, доколкото действителната ситуация и генетичната памет на зависимост е общоизвестна. На БНБ се гледа като на „директна еманация на правителството", която изпълнява неговите нареждания[132]. В дневника си за преговорите от март 1924 г. Н. Стоянов отбелязва, че представителите на френската Креди Лионе „поддържат становището, че БНБ и държавата са едно и също". Едва към края на продължителния разговор събеседникът му се „разколебава", приемайки да обмисли българското предложение[133]. Н. Стоянов поддържа докрай, че тезата за автономността е правилната. Във впечатляващия си оправдателен доклад от 1927 г. по въпроса за авоарите на БНБ в Германия, той продължава да настоява, че е целесъобразно банката да използва този коз. „Съвсем основателно, тя можеше да прибегне до външен арбитраж... Народна банка, застанала на здравата позиция, че е автономно кредитно учреждение, самостойна юридическа личност, независима за своите операции от българската държава и че в случая е действала за своя сметка, а не за сметка на държавата, можеше да обезпечи своите права пред германските банки и германското правителство още при първите прояви на обезценението на марката, преди още да е наложена възбрана върху нейните авоари, за да се гарантира по тоя начин срещу всяка възможна загуба"[134]. Тази убеденост е демонстрирана, при положение че мнимата автономност на БНБ съвсем не е попречила на държавата да монетаризира военновременните бюджетни дефицити и че откриването на сметките в германските банки е станало по писмено нареждане на директора на ДДД (Дирекция на държавните дългове) без консултации с БНБ. В момента на събитията нейният статут дори *проформа* не е включвал текстовете за самостоятелност и автономия, поместени в законите от 1924 и 1926 година.

Към същата казуистична линия се придържа и Марко Рясков, когато в началото на 1935 г. за кратко влиза в преговорите по дълга. В обяснителна записка след завръщането си в София, той излага заетата от него позиция пред портьорите – БНБ не е страна в договарянето, „[аз] като червена нишка подчертавам през време на официалните и частни разговори независимостта на Банката, както и неотговорността ѝ във връзка със задълженията на Държавата по [девизния] трансфер... Аз вземам участие в качеството си на експерт, за да поясня девизното положение на Народна банка, към която по силата на монополното ѝ положение се обръща Българската държава, като всеки друг клиент, да търси девизи за нуждите си."[135] Още следващото твърдение обаче опровергава мнимата равнопоставеност на „клиентите". „Трябва да се признае, продължава Рясков, че Банката прави неимоверни усилия, за да даде възможност на Българската държава да извършва трансфери по

задълженията си в странство." Такива специални усилия не се полагат за нито един друг субект в условия на повсеместни девизни ограничения пред търговията и индустрията. Нещо повече, БНБ „е *принудена* да поема задължения в свободни чужди валути, за да може да услужи на Държавата, без да бъде засега в положение да отстоява на тези си задължения." Да принуждава, разбира се, може само правителството, макар от 1926 г. БНБ да „не подлежи на [неговите] наредби": тезата на Рясков, че банката би използвала всеки излишък, за да посрещне собствените си задължения, едва ли убеждава някого. А отказът му да даде сведения „от какъвто и да било характер направо на представителите на портьорите"[136], за да почертае необвързаността между кредиторите и БНБ, е по-скоро символичен жест.

Макар при преговори да се търсят всевъзможни защитни лостове, в случая нещата изглежда са отишли малко отвъд мярата. Чисто юридическият аргумент крещящо противоречи на реалностите. В крайна сметка, дори Банк ъф Англанд предава през 1931 г. златото и девизните си резерви в ръцете на държавата, докато Народна банка продължава гордо да твърди, че е техен суверенен собственик. В абсурдно противоречие влизат и вътрешният с външния речитатив – повтаряната десетилетия като заклинание идеологема за местна консумация („БНБ е държавна") без свян се отрича навън.

Независимостта на емисионната банка не е само институционален проблем. Колкото по-дълбоко се навлиза в историческите гънки, толкова по-често става ясно, че конкретните граници на автономията се очертават и от редица други, помалко или повече „случайни", или чисто човешки обстоятелства. Понякога тези неочаквани препятствия и нюанси се оказват по-ефективна защита срещу безпроблемното манипулиране управлението на БНБ от правителството.

Привеждам само един пример. След оставката на Н. Момчилов през юли 1934 г. Добри Божилов поема временно (за пореден път) ръководството на банката. Изборът на титуляр обаче в случая се оказва нетривиален, макар че правителството има всички правомощия за назначаването му: отсъства подходяща личност, отговаряща на критериите на ФК на ОН. На фона на конфликт по повод водената парична политика се проявява целият възел от проблеми, свързани с наличния управленски потенциал в държавата.

В средата на 1934 г. българската страна предлага на ФК БНБ да намали покритието на емисията. Прозрачната цел е да се осигури законова санкция за разширяване на паричното предлагане, а оттук и за „монетарно" съживяване на все още депресираната икономика. Реакцията на ФК е смесица от експертни и институционални съображения. Обичайната консервативна позиция на комитета е срещу всяка парична експанзия и съответно срещу промяна в нормата на покритие. Но в конкретната ситуация той не отхвърля тази мярка по принципни съображения, а застава срещу нея поради властовия вакуум в БНБ. Според ФК празнината в ръководството на банката много бързо би превърнала подобна стъпка в неконтролируема кредитна експанзия. ФК е категоричен, че „не смята настоящия процент на покритие за недосегаем, но би дал своето съгласие за промяна на това положение

от устава само когато отговорността за паричната политика бъде понесена *от едно компетентно лице*, което ще е поело управлението на националната банка като титуляр, а не от временно изпълняващ длъжността... какъвто в момента е подуправителят"[137]. По същество става дума за съгласие под условие. Както по редица други поводи*, кризата в паричната политика и дестабилизирането на ръководството на БНБ се оказват свързани.

Кадровият ултиматум принуждава българското правителство да признае безсилието и управленския си дефицит. След оставката на Момчилов не се очертава нито една фигура, която с необходимия авторитет да оглави БНБ. (Д. Божилов очевидно не отговаря на това изискване.) Правителството настоява за достатъчно дълга отсрочка и на практика доброволно, в явен вид и изцяло предоставя правото на избор на нов управител на БНБ в ръцете на ФК... Според френския доклад, министърът на финансите „описа направените усилия да склони г-н Момчилов да оттегли своята оставка... и заяви, че *е готов да придвижи назначението на която и да е личност, посочена от ФК*"[138]. Българската държава абдикира дори от *административния* си суверенитет, като прехвърля извън страната едно чисто кадрово решение**. Тази ситуация прави зависимостта от Буске безобиден прецедент. Във всеки случай тя потвърждава, че в условията на всеобхватна икономическа зависимост самият обичаен механизъм на персонална зависимост от държавата става все по-условен.

Инцидентът оголва хроничната оскъдица на интелектуален и експертен кадрови избор. Състоянието е, впрочем, добре известно в чужбина. В споменатия доклад открито се твърди, че Жан Вато, Николай Кьостнер и особено Рене Шарон „познават от достатъчно дълго време *ограничения кръг на финансово компетентни лица в България*, за да си дадат точна сметка за възможностите на избор за управител на емисионната институция в тази страна. С изключение на предишния управител, който изглежда има твърди основания да не отстъпи от своето решение, би могло да се разсъждава едва за един или двама души, и то не веднага"[139].

ФК е в безизходица. След продължителни дебати, комитетът решава да не рискува и да направи компромис със собствената си позиция. Той си дава сметка, че поставен ултимативно, въпросът за „компетентното ръководство на БНБ" може да предизвика „опортюнистка" (прибързано угодническа) реакция на българската страна с неблагоприятни последици за банката. Поради липса на избор ФК се отказва от щедро предоставеното му право да посочи (назначи) управител на БНБ. На комитета теоретично остава възможността „да откаже разрешението си и да изчаква да бъде отново сезиран по въпроса, когато вдъхващ му доверие управител

---

* В близката история сходен беше случаят в началото на 1996 г., когато управителят напусна заедно с първите признаци на настъпващата криза.

** По време на политическите игри около назначаването на управител на БНБ през 2003 г. финансовият министър публично призоваваше Международния валутен фонд (МВФ) да се включи с идеи в търсенето на подходяща кандидатура...

застане начело на [БНБ]... [Но] това означаваше да признае мълчаливо... че междувременно нормата на покритие ще бъде незаконно нарушена. ФК предпочете да се примири и да даде съгласието си още сега, търсейки гаранции срещу всякакво тенденциозно тълкуване след размяната на писма с Министъра на финансите. Разменените писма се опитват, от една страна, да уточнят смисъла на даденото одобрение и, от друга, да накарат правителството да тълкува стриктно устава на банката относно кредитната й политика"[140].

Кадровият проблем е решен едва през февруари 1935 година. Това става след допълнителни подканяния в открит текст от международната общност, изразяваща се чрез Р. Шарон[141]. Назначеният за управител на БНБ М. Рясков се оказва сполучливата и приемлива находка, една от малкото личности, удовлетворяващи ФК. След поредното си пътуване в България Шарон приема, че именно Рясков е подходящата фигура, която е трябвало да заеме този пост[142]. Има човек – няма проблем: драматизмът изчезва, макар че все още предстоят тежки преговори по българския дълг. *Безразделната власт на държавата върху емисионната банка се е препънала не в институционални заграждения, а в строгите ограничения на външната зависимост и на интелектуалния дефицит.*

Тук е мястото да се отбележи, че въпросът за фактическата автономия на БНБ в отношенията й с държавата неизбежно се докосва до качествата на нейните ръководители. Личността на управителя, неговите характерологични и социални черти, понякога по-добре обясняват степента на зависимост от която и да е законова норма. Това ще изпъкне особено ясно при епизода с анкетната комисия от 1920–1922 г., на който предстои да се спрем♦. Във всеки случай – въпреки железните рамки на субординацията в една държавна банка и огромното количество прецеденти на подчиненост – нещата не винаги са еднозначни. Именно личностните нотки внасят известна относителност в иначе правилното твърдение на Д. Йорданов, че „управителният съвет на банката, за да не бъде лишен от благоволението на Министъра на финансите, винаги се е поставял в услуга на последния"[143].

Галерията на управителите е на пръв поглед разностилна. В нея стои Михаил Тенев (ръководил БНБ през 1887–1899 г.), белязан от епичната борба срещу ажиото в края на XIX в.♦♦, когато той се проявява като убеден защитник на институционалните интереси на емисионната банка срещу фиска. По-нататък се появява противоречивата фигура на Бончо Боев (1906–1908 г.), съчетаващ икономически здрав разум и меркантилност, проявена около скандалите с банка „Гирдап"♦♦♦. Дългият престой на Христо Чакалов начело на БНБ (1908–1920) е дълбоко белязан от събитията по време на войната. Днес интимната страна на неговата позиция може да се проследи в архивите на анкетната комисия, откъдето изпъква образът на прозорлив и компетентен, по-скоро предпазлив човек, примирен с ограничените

♦ Вж. *Едно „влизане" в БНБ.*

♦♦ Вж. *Стратегическите дилеми / В търсене на паричен стандарт.*

♦♦♦ Вж. *Откъм частните банки / Фалитът на „Гирдап".*

си пълномощия. Вероятно тъкмо заради тези качества и заради изгубената вяра в това, че може да повлияе върху политика, формирана другаде, той е особено внимателен към събирането на „оправдателни" документи. Неговият мандат оставя следата на едно интелигентно присъствие и на безспорни организационни заслуги. През междувоенните години се открояват двама силно контрастни управители. Никола Момчилов (1932–1934 г.) стои като най-"европейският" от ръководителите на банката. В чуждата кореспонденция неизменно е третиран благосклонно, като човек с висок авторитет. Острото му чувство за чест*, оставката от 1934 г. и последващата му биография с публични знаци на несъгласие♦ само потвърждават представата за една достойна личност. Със своята вкоренена в банковата администрация кариера Добри Божилов е в известен смисъл антипод на Момчилов. Дългогодишен и неизменен „втори човек" в БНБ, осигурявал многократно заместничества на титулярите, той е типичният „човек от кантората", който притежава *реална* власт. Намесата му в редица конкретни афери♦♦ го представя по-скоро като циничен, стъпил здраво на земята бюрократ. И когато през 1935 г. идва неговият час да заеме стола на титулярен управител, консумира поста напълно верноподанически, преди да се превърне – в качеството си на министър на финансите – в кръстник на втората българска военновременна инфлация. Престоят на Марко Ряскov в БНБ е ефимерен (февруари–април 1935 г.), излъчващ известна аристократична отчужденост към институцията. Шлифован и влиятелен, Ряскov е изцяло оформен по модела на германската банка, от която идва. На Кирил Гунев (1938–1944 г., с двумесечно прекъсване) се пада да затвори един исторически период. Прави го без блясък, но с много здрав разум и професионализъм. На него е отредено да застане пред Народния съд, където отговаря и за чужди грехове, защитавайки се прецизно, убедено и убедително[144]. Излишно е галерията да продължава със социалистическия период, когато значението на личностните качества беше максимално, макар и не напълно, изтрито**. Прескачайки в края на XX в., маркирам само характерното присъствие на Тодор Вълчев, превърнал *компромиса* – тогава когато бе нужна абсолютна твърдост – в политика на институцията[145]. Това качество се оказа в съзвучие със смутното безвремие на прехода и подготви почвата за последвалите финансови сътресения.

Дори съвсем бегло нахвърлените щрихи пораждат известно усещане за това, доколко всеки от управителите на БНБ е придавал свой нюанс на повтарящия се мотив за (не)зависимостта на банката. До въвеждането на Паричен съвет, институционалната ѝ зависимост от държавата твърде често е удобно приемана

---

* При неговото ръководство банката завежда серия съдебни дела за клевета. (Вж. Архиви БНБ IV.)

** За остатъчния персонален колорит вж. променящия се стил на документите в: Архиви БНБ V.

♦ Вж. 120 г. Българска народна банка..., с. 146.; Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и дипломат (ръкопис). Архив Бочеви (ФБНК); *Икономическата политика и икономическото познание.*

♦♦ Вж. *Една стопанска субкултура: българският кооперативизам* / *Политическото котило.*

като предопределеност, използвана е за оправдание и бягство от отговорност. А в действителност, налице остава по-малък или по-голям периметър за *своя* позиция, която ако не елиминира, то поне тушира безпрекословната субординация. Учреждението може да смаже или да сложи мундир на личността, но човешките качества са в състояние да оцветят, видоизменят или дори донякъде да „разширят" институцията. За „алхимията" на това въздействие, разбира се, няма писани правила.

Не случайно тази истина е изречена ясно и високо от М. Тенев – управителя, проявил забележителна борбеност в класическата схватка с фиска. По повод козметичния законопроект за БНБ от 1924 г. (който отново заобикаля проблема и повърхностно редактира отношенията между банката и държавата) той пише: „Трябва да признаем, че зачитането на самостоятелността зависи от лицата, които стоят начело на управлението. Ако банката от няколко години насам е изгубила постепенно самостоятелността си, като е допуснала вмешателство от министри и политически лица, виновни са самите управници. Управител и администратор трябва... да са винаги готови да отстояват най-енергично независимостта си и да не позволят никаква намеса откъдето и да било. Те трябва всяка минута да са готови да напуснат поста си, отколкото да позволят вмешателства, които биха накърнили престижа им и нанесли вреда на учреждението."[146]*

Този морален призив е отправен в момент, когато нито традицията, нито действащото право дават основание да се говори за някаква особена автономия. Още повече той трябваше да бъде чут и последван през 90-те години, когато законът беше пренесъл на хартия „буквата и духа" на принципа за независима централна банка. Вместо това БНБ бе превърната в трансмисия на користни влияния и на безпринципна икономическа политика.

Изградените финансови и персонални охранителни механизми около БНБ са *конвенции, условности*, били те и оцветени от исторически обстоятелства или от лични черти. *Реалността* е, че всички тези норми са систематично пробивани, игнорирани, заобикаляни... Както при много други аспекти на стопанския ни живот, проблемът не е толкова в разминаванията между конвенция и поведение – което се среща навсякъде, – колкото в тяхната честота и мащаб.

Необходимо е да се има предвид също така, че когато става дума за емисионна банка, независимост и автономия не са напълно идентични. Първата е свързана със свободата на избор по едрите опции на паричната политика, а втората клони повече към текущата дейност. Разбираемо е, че конвенциите се опитват да регулират правилата (и изключенията) около това, което наричаме независимост, оставяйки известно поле за „творчество" и самоуправление по оперативните въпроси.

---

* Освен това бившият управител допълва, че ръководството трябва да удържа и управлява персонал с неконкурентно ниски заплати, което налага „голяма, строга дисциплина... да царува в оградата на БНБ."

Историческият опит съвсем ясно е очертал най-фундаменталното нарушение на писаните условности в емисионното банкиране. Това е прекомерното финансиране на държавата, съпътствано от разстройство в паричната система*. В епохата на металните пари този многократно възникващ „инцидент" води до прекратяване конвертируемостта на банкнотите в паричен метал (злато, сребро), до емисия на книжни пари и – в терминалния случай – до окончателно изоставяне на металическия паричен стандарт. Непосредствената причина за крайностите е тривиална, доколкото те винаги са свързани с експанзия на държавните разходи. Крайната причинност обаче може да е различна – от природни катаклизми, през разточително управление и/или прекомерни икономически амбиции, до войни. Последните са от най-често срещаните, но заедно с това и от „най-уважителните" причини. Войната е факт от живота и като такъв не подлежи на особени морални оценки или на присъда за икономическа (не)целесъобразност. Тя се приема за даденост, което прави допустимо дори нарушаване правилата на емисионната банка, т.е. на паричната конституция на стопанството. Ето защо традицията и законът предвиждат извънредни случаи на *временно* отклонение от записаните лимити за финансиране на бюджета при допускането, че държавата впоследствие ще върне натрупания прекомерен дълг.

Практически всички най-стари емисионни банки са минавали през подобни епизоди. Шведската например предизвиква книжнопарична инфлация в средата на XVIII в., Банк ъф Ингланд преживява знаменития „период на рестрикции" (*restriction period*) през 1797–1821 г. във връзка с Наполеоновите войни, Банк дьо Франс суспендира конвертируемостта и получава разрешение да увеличи кредитирането на правителството около революцията от 1848 г. ... Само три години след знаменития Закон на Пил за Английската банка от 1844 г., който въвежда стриктното монетарно правило за конвертируемост и за покритието на банкнотите в злато, обменяемостта е временно прекратена. Това се случва отново при кризите от 1857 и 1866 година.

Официалните, толерирани пробиви в защитите на БНБ са нееднократни, като на практика тя преживява по-голямата част от първия български капитализъм в режим на изключения от приетите на хартия конвенции. Двата най-ярки повода са финансовата криза от 1899–1902 г. и войните след 1912-а**. Първият е последица на предимно „природно-икономически" обстоятелства, докато вторият е типичен военновременен форсмажор. И двата случая съчетават експлозивно нарастване на държавния дълг към емисионната банка с па-

---

* Друг възможен източник е силното влошаване на платежния баланс. Но в условията на металически (най-вече златен) стандарт това неравновесие се коригира до голяма степен автоматично, чрез физическото движение на паричен метал и с промени в лихвите.

** До кратка криза се стига и през 1908–1909 г., във връзка с финансовите трудности около обявяването на независимостта. Тя е решена със заема от 1909 година. (Вж. Кьосева, Нинел. История на паричните кризи в България, 1879–1912.)

рична криза♦. Банкнотната емисия отива за покриване на излезлите от контрол бюджетни дефицити – практически цялата емисия представлява държавен дълг. Но ако в зората на XX в. държавата се издължава за сметка на сключени външни заеми, то войните и последвалата депресия ликвидират окончателно приетия паричен стандарт, вкл. писания законов статут на БНБ.

Как „публично" се нарушават приетите правила, се вижда най-добре в решенията по повод финансирането на Балканската война. Ден след обявяването ѝ, на заседанието си от 6 октомври 1912 г., УС на банката разглежда въпроса за изискване оправдателно писмо (*летр д'ендемните*) което да разреши превишение на предвидената от закона норма за авансите на държавата. Името и характерът на документа идват от споменатите прецеденти през XIX в. в Англия, когато с такова писмо Съкровището декларира, че ако Банк ъф Ингланд надвиши тавана за кредитиране на правителството, то ще прокара нов закон с по-висок лимит. Ефектът е главно психологически и се оказва достатъчен, за да предотврати паниката. Банката така и не надвишава таваните, а обстановката се успокоява, което се случва и през следващите две кризи.

Строго погледнато обаче, позоваването на английския случай не е коректно, тъй като БНБ *фактически* нарушава лимита. Още в този начален момент тя търси *предварителна* писмена индулгенция. Хр. Чакалов напомня, че съгласно действащия закон, авансите за държавата не могат да надвишават двойния размер на капитала, т.е. 40 млн.лв., а „от деня на мобилизацията... до днес [авансите] бързо растат: те стигнаха вече законовия предел... и даже го превишиха. При всичко това *Управителният съвет... не смята да спре авансите на държавата в момент, когато Отечеството е повикано да води въоръжени борби и когато върховният закон над всичко трябва да бъде законът за спасението на страната и когато всички аванси отиват именно за тая цел*. Във всеки случай, това не е Управителният съвет, който може да нарушава Закона по свои съображения, колкото сериозни и наложителни да бъдат те. Както е ставало и другаде, именно в Англия, Банката като изложи върховната необходимост, която я кара да отстъпи в случая от Закона, трябва да иска от Правителството да ѝ разреши това отстъпление. По тоя начин Правителството ще поеме върху себе си парламентарна отговорност за допуснатото закононарушение. С други думи, Правителството ще трябва да даде оправдателно писмо (акт д'ендемните) на Банката по нарушаването на цитирания член, като поиска от своя страна подобен акт или вот от парламента"[147]. Документът е рядко красноречив за цялата условност в правната уредба на емисионната банка. Ръководството ѝ по същество признава, че има обстоятелства, които стоят над закона, но все пак иска *проформа* да остане чисто пред текста, прехвърляйки писмено върху други отговорността за неговото нарушаване. На 10 октомври 1912 г. Министерският съвет издава съответното Постановление 140.

♦ За монетарните аспекти на тези кризи вж: *Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

Така основната защита на БНБ срещу фиска е суспендирана с акт, който не е предвиден никъде в нейния закон, а произтича по-скоро от обичайното право.

През октомври 1912 г. все още никой няма усещането, че решението ще се окаже необратимо. В дългите години на войните знаменитото *летр д'ендемните* от 1912 г. не е подновявано, но не е и отменяно. За сметка на това, с техния край новите икономически реалности са тържествено узаконени. Веднага след Солунското примирие, което санкционира военното поражение, е санкционирано и икономическото. В мотивите на Закона за заемите на държавното съкровище от БНБ, приет на 30 ноември 1918 г., „доктрината" на нарушенията е изложена напълно открито. А. Ляпчев, в качеството си на министър на финансите, посочва, че нормата от 40 млн.лв. за аванси на Съкровището „е могла да бъде съблюдавана само в нормални времена, когато държавата, в случай на големи парични нужди, може своевременно да вземе мерки и да си набави нужните средства било по пътя на облагането на гражданите, било по пътя на публичния кредит, чрез външни или вътрешни заеми, без да прибягва до големи заеми на банката. Във времена обаче на стопански или политически кризи, каквито са войните, тия норми са били *превишавани по силата на обстоятелствата*, т.е. поради това, че използването на кредита на държавата или на нейната власт на облагане на гражданите, за да си набави неотложните спешни парични средства, *се явяват най-малко твърде бавни*, ако не и непостижими"[148]. „Услугата" на емисионната банка в тези случаи е героизирана като „съзнание на нейния отечествен дълг". И въпреки че зад високопарната фразеология е съвсем ясно, че става дума за извънредно положение, чл. 1 на новия закон не само „иде да даде законодателна санкция на допуснатото отклонение от закона за банката в миналото", но и го удължава за неопределено време, „дотогава, докогато трае оная необходимост, която го е наложила, т.е. докогато ще трае настоящата война и нейната ликвидация"[149].

По-нататъшните събития вече бяха проследени. От гледна точка на интересуващия ни тук сюжет, основната линия в тях е пълзящото подкопаване на въведения със законите от 1922 и 1928 г. нов механизъм за защита на БНБ срещу финансовите посегателства на държавата. Първоначално това става чрез допуснатите просрочия и удължавания по съкровищните бонове, издадени по силата на текста от 1922 година. Отклоненията нямат осезаем макроикономически ефект, но те предугаждат тенденция, задълбочила се по време на депресията, когато е повишен таванът на допустимите за сконтиране от банката съкровищни бонове по закона от 1928 година. Със законодателна промяна от януари 1933 г. сумата е доведена от 600 на 1 100 млн.лв., а с ново изменение през 1935 г. на БНБ се дава право да сконтира бонове за още 300 млн.лв. „за изплащане закъснелите чиновнически заплати и пенсии"[150]. По този начин дългът на държавата постепенно нараства, като през 1937 г. увеличението му с 1 млрд.лв. е формализирано – „съгласно разрешение, получено от ОН" – чрез унищожаване на съкровищни бонове[151].

Прибягва се и до мерки *ad hoc*. Такава е например присвояването от държавата през 1933 г. на съществената част от печалбата, получена при насичането на

сребърни монети. По замисъл излишъкът е трябвало изцяло да отиде за погасяване дълга към банката. „Впоследствие обаче с разрешение на ФК при ОН печалбата от насичане на монети е била вземана взаимообразно за посрещане бюджетни нужди, а напоследък, предвид на затрудненото положение на държавата, Българското правителство помоли същия Комитет така използваната печалба *да се смята безвъзвратно взета* и следователно да не се връща на БНБ за намаляване на дълга на държавата към нея."[152] През януари 1936 г. се прави и друга поправка в практиката, установена със закона от 1922 година. Вместо да се задържат в банката 2 % от лихвата по държавния дълг и с тях да се погасяват държавните задължения, *„след вземане съгласието на съответните места* Управлението на Банката... записа [тая сума] в една блокирана сметка на името на Съкровището, докато се вземе съответното решение и надлежно одобрение на ФК в Женева"[153]. Точно година по-късно това инцидентно и условно решение е фиксирано с поправка в действащия закон, според която БНБ вече няма да задържа част от печалбата си за погасяване на държавния дълг – фискът изземва *цялата*, вкл. заделяната за резервни фондове, с единственото изключение на 5-те процента за пенсионен фонд на служителите ѝ[154].

В течение на 11 години, до началото на Втората световна война, поредица законови изменения, решения на правителството, на самата банка, на Комитета на четиримата или отстъпки на ФК практически подменят „духа от 1928 г.". Депресията не оставя почти нищо от издигнатите ограждения срещу държавата. БНБ губи много от предоставената ѝ независимост, а във финансовата ѝ автономия спрямо правителството е направен дълбок пробив.

Войната само продължава и огрубява една вече утвърдила се тенденция. При новите обстоятелства дори не се инсценира тържественият ритуал с *петр д'ендемните*. Правителството слага напълно ръка върху банката със серия от безапелационни действия.

Още в края на 1939 г. Министерството на финансите отива със стъпка по-нататък в изземване ресурсите на БНБ. То постига – без видимо правно основание – „съглашение" с нея, според което след приключване на годишните си сметки банката ще внесе на държавата твърдата сума от 250 млн. лева[155]. Тук не става дума за обичайната *остатъчна* вноска, сведена до максимално възможните 95 %, а за контрибуция без оглед на конкретните резултати. И действително, през следващата година сумата е повишена на 255.5 млн.лв., но се оказва, че получената чиста печалба от 217 млн.лв. е недостатъчна. На УК (практически съставен само от управляващия и подуправителя) се налага да разреши счетоводни фокуси, за да изпълни искането на министъра[156].

Този пример е безобиден на фона на вмешателството, което ще последва. През 1940 г. се оформя система, осигуряваща „легално" и безпрепятствено финансиране на военните доставки от Германия. За всяко заинтересовано министерство се гласува отделен закон, разрешаващ съответните доставки да се извършат с дългосрочен кредит. Дирекцията на държавните дългове издава бонове, сконтирани от БНБ, която на свой ред плаща в брой (в марки) на доставчика. Лихвата по тях е

равна на сконтовия процент, но не е по-висока от 5 процента. Сумите за падежиране на боновете се предвиждат в бюджета на въпросното министерство[157]. Начинът за заобикаляне конвенциите на закона е емоционално описан от управителя К. Гунев пред Народния съд. „Ние намирахме, свидетелства той, че не можем да сконтираме бонове, щом е превишен процентът 20% от нашите средства*. *Ние отказахме да изпълним нарежданията на държавата, защото са в противоречие с нашия закон.*" Но законът е само *условност*. „Тогава, продължава К. Гунев, *правителството най-напред измени закона и го измени урбулешки – от 20% качи процента на 140%*. Ясно беше, че при такова положение ни накараха да имобилизираме в бонове даже и чужди средства. Но и те не стигнаха, защото държавата гласуваше милиарди за войната."[158] Смокиновият лист пред операцията е даденото без никакви спънки предварително разрешение от Върховната сметна палата.

Названието на въпросния тип серийни закони говори сам за себе си. На 7 декември 1940 г. това е „Закон за разрешаване на Министъра на войната да поеме задължения за нуждата на народната отбрана в размер на 1.360 млрд.лв., платими за повече от три бюджетни години". Следват идентични текстове, приети през 1941, 1942 и 1943 г., където се променят само числата и бенефициентите, като Министерството на войната остава най-големият от тях[159]. Бентът е отприщен и събитията следват добре познатия си ход – удължаване сроковете и „консолидиране" на дълга. На 21 август 1941 г. УК на БНБ просто приема за изпълнение Постановление на Министерския съвет (ПМС) от същия ден, с което падежираните през следващата година съкровищни бонове ще бъдат подновявани от нови едногодишни книжа[160]. А през юли 1942 г. схемата вече се прилага на едро. С общо решение на УК на банката е даден ход на плащания за 12 144 млрд.лв. по „Закон за разрешение да се поемат задължения за доставки..." на осем министерства, мини „Перник", Столична голяма община и... на организация „Бранник" (доставка на пишещи машини и велосипеди за 3 млн. лева[161]. След смяната на властта, през 1945 г. матуритетът на практически целия този дълг е разсрочен на 12 години.

Пред Народния съд К. Гунев прибавя и допълнителни щрихи за стила в отношението на правителството към БНБ през военните години. *„По военните работи, казва той, въобще не сме могли да възразяваме, защото можехме да минем като шпиони и предатели.* Много от съглашенията на Министерския съвет [по клиринговата спогодба с Германия]... имат характер на висши правителствени актове – *акт дьо гуверньоман*"[162]. Колко разтеглив е този етикет в ръцете на правителствата, става ясно от приведения пример с конфискуването през Първата световна война от френското Министерство на вътрешните работи на брошура, „която засягаше неморални действия" на президента. В условията на военна психоза изземването ѝ лесно се определя именно като висш правителствен акт, неподлежащ на съдебен контрол.

---

* Законът разрешава на БНБ да пласира до 20% от своите средства в облигации и не повече от 20% от капитала и резервите си – в държавни и гарантирани от държавата облигации, котирани на Софийската борса.

Но основната форма на налагане волята на властта си остава елементарното заобикаляне на закона с нов закон. В показанията на К. Гунев примерите се редят един след друг, от кокошкарски до много по-значими. Така например, той споменава за правителствено постановление, което задължава банката да продава на българските легации девизи по цена три пъти по-ниска от тази, по която ги придобива – просто Министерството на финансите било „констатирало, че заплатите в легациите са малки и трябвало да се утроят"[163]. Загубата, естествено е за сметка на банката. „Ние на няколко пъти отказахме да изпълним [заповедта], даже се мотивирахме, че това е противозаконно, защото има прикритие на заплати, а всяко такова прикритие е незаконно. Обаче пак *бяхме изненадани със закон*, с който изрично ни задължиха поне до края на 1943 г. да направим така, докато се гласува редовният бюджет с големи заплати на легациите". Друг път, след като Д. Божилов „унищожи, изяде, тъй да се каже, държавния пенсионен фонд", той посяга и на банковия, като иска удръжките за него (от печалбата на БНБ) да се намалят от 5 на 2 процента[164]. Това за кратко е постигнато, но веднага след смяната на правителството старата законова вноска от 5% е възстановена. По-значим е трети пример на същата механика, приведен в защитата на К. Гунев. Той припомня, че Народна банка „през годината в никакъв случай аванс не може да даде на държавата, защото това е нарушение на закона. Въпреки това Министърът на финансите, понеже имаше нужда от пари за водене на войната, ни задължаваше да му даваме два пъти през годината лихвите по боновете. Ние му отказахме категорично, но *той ни удари със закон*"[165]. Ударът се оказва класически – параграфи от закона за годишния бюджет практически обезсилват устройствения статут на БНБ. В случая те разпореждат лихвите от държавните бонове да се плащат авансово. А десетилетия по-късно, през първите години на прехода, трикът със закона за бюджета беше използван за разширяване финансирането на правителството от Народна банка отвъд всякакви законови граници, вкл. с терминалния пряк заем на БНБ от края на 1996 г., оказал се непосредствен детонатор на последната фаза от хиперинфлацията[166].

Връх на тази логика е достигнат след фактическото влизане на България във войната през есента на 1944 година. Разходите по участието във военните действия, наред с поетите разноски на Съветското главно командване, са покрити изцяло инфлационно[167]. През август 1945 г. очевидното нарушение на закона за БНБ е легализирано с кратка наредба закон – по същия начин, по който държавата постъпва през 1918 г. за да оправдае със задна дата финансовите си прегрешения през Първата световна война. В мотивите към този правов акт е припомнена забраната банката да кредитира пряко или косвено бюджета. „Кредитирането на държавата за водената война между България и Германия и за изпълнение условията на съглашението... със Съюзените държави" обаче е очевидно „извън случаите, предвидени в Закона. С постановление на Министерския съвет не би могло да се разреши такова кредитиране, тъй като с постановления не могат да се изменят или допълват разпоредбите на отделните закони. При това те, като висши правител-

ствени наредби, не са задължителни за БНБ... Ето защо намирам, пише вносителят, че кредитирането на държавата извън случаите, предвидени от Закона, трябва да стане с Наредба закон, която да допълни Закона за БНБ"[168].

Това е логиката на изработването на легалистки конвенции, променящи и подменящи всички „законови защити" на БНБ, записани през 1928 година. Норма се създава – отново напълно законно – за всяко изключение, докато се стигне до пълно отричане „духа и буквата" на оригинала. Да се говори за независимост на банката през войната, е очевидно неуместно, но случилото се е потъпкване и на остатъка, доколкото изобщо го е имало, от нейната автономия.

Фактическата независимост на БНБ се разиграва не само на плоскостта на закона, но и извън него, или на самата му граница. Отколешната, добре известна системна злоупотреба със свръхсметните кредити за правителството например е тясно свързана с пряко или косвено изстискване ресурсите на банката. В първите години на съществуването ѝ започват и задкулисните заобикаляния на статута, целящи набавяне на извънредни средства за държавата. Фактите са уловени и публично изнесени още в ранната монография на Д. Йорданов. Предговорът ѝ е прочувствено оплакване от манипулацията на отчетните данни. „Авторът на книгата скърби, че не е можал да използва този метод [усредняване статиите от седмичните баланси на банката] по отношение заемите на държавата. За да укрие от наблюдение големите суми, отпущани в заем на държавата, управлението на банката е записвало в седмичните баланси заемите на държавата в едно перо със сумите по текущата безлихвена сметка; а понеже първата сметка е активна, а втората пасивна и следователно една друга се обезсилват, то както сумите по едната, така и по другата сметка остават в непроницаема тъма. Този ред на съставяне на балансите, равнозначущ с фалшификация на последните, е траял до 7 юли 1902 г. , т.е. докато българското правителство сключи държавния заем... След това вече управлението на банката има смелост да излезе с един относително реален баланс."[169] По-голяма прозрачност на сметките като предусловие за получаване на външен заем е мотив, който ще се повтаря нееднократно покъсно... В случая „непроницаемата тъма" е позволявала да се скрият значителни аванси за държавата. „Когато се е намирало в затруднително положение, пише Д. Йорданов, ...българското правителство не само че е преминавало принципите, начертани в закона и устава на банката от 1885 г., *но мимо всякакво законно основание*, то... е теглило огромни суми... по текуща лихвена сметка, които суми са били записвани в балансите на банката, за укриване от наблюдателното око, в „текуща безлихвена сметка на частни лица и учреждения."[170] В най-критични моменти, като през кризата от 1899–1902 г., скритото финансиране достига значителните 37 млн. лева. Но чрез подобни счетоводни техники по-малки суми са използвани и по други поводи. „Например, отбелязва с педантичността на одитор Д. Йорданов, на 12 април 1891 г., както ни съобщава *съвсем случайно* управлението на Банката... БНБ е била авансирала на правителството около 6 млн.лв. Потърсете това перо в най-близкия до тази дата баланс и ще намерите, че теку-

щата безлихвена сметка, която трябва да бъде винаги пасивна, е била задължена със 1 151 109.42 лв.; а това ще каже, че сумите по тази сметка в размер на около 5 млн.лв. *изчезват в баланса:* те са авансирани изцяло на правителството и, свръх това, из другите обращателни средства на банката последната е отделила още 1 151 109.42 лв., за да удовлетвори нуждите на държавата."[171]

Манипулациите на сметките са богат сюжет, който заслужава отделно внимание♦. Безспорно, „Народна банка и държавата не е все едно"[172], което обяснява защо посегателството върху банката съвсем не винаги става по взаимно съгласие, а в отделни моменти ѝ се налага да използва простички начини за ограждане. Но по правило на БНБ се гледа като на несигурно място, където държавата хазяйничи. Заплахите, на които е подложена, са добре известни, като независимостта ѝ има ниска репутация, особено навън. По повод съхранението на залога от договаряния през 1902 г. заем например Вакаро препоръчва на директора на Париба, Торс, бандеролите и вноските за тях да се държат на съхранение в Земеделските каси. Там те ще са под контрола на делегата на носителите на титри, който ще може да упражнява по-независим контрол – „те [Касите], пише Вакаро, са автономно учреждение, което не е под пълна зависимост от правителството както БНБ"[173].

Най-емблематичните и зрелищни жестове на тази зависимост са екстремалните епизоди, в които държавата посяга на металния (сребърен или златен) запас на банката като на *свой* актив. В тях истинските отношения са оголени докрай, снети са всякакви казуистични условности, и става съвсем ясно кой е действителният „монетарен суверен". Такъв е споменатият случай с 6-те млн.лв. от април 1891 г., когато БНБ авансира правителството за преводите му в чужбина и практически свежда до минимум собствените си резерви. „След изтощаване на златната ѝ наличност Банката, на основание конвенцията, поиска от Министерството да ѝ обмени една сума от 800 000 лв. сребро срещу злато, но подир няколко месеца едва 400 000 се обмениха... вследствие невъзможността на Министерството да устои на задълженията си..."♦♦ Вярно е, че със Закона за прекратяване конвертируемостта на банкнотите в злато от ноември 1899 г. държавата цели да запази резервите на БНБ. С тази двусмислена стъпка, по думите на Д. Йорданов, е „мъчно да се определи кой кого спасяваше: банката ли спасяваше държавата, като ѝ авансира суми, които достигнаха до 37 798 667 лв. 65 ст. (баланс от 22 септември 1902 г.), или държавата спасяваше банката..."[174] Но факт е също така, че само две години по-късно правителството отново слага ръка върху резервния метал, залагайки 4 млн.фр. от среброто на БНБ (което ѝ служи за парично покритие) срещу отпуснатия от Русия спасителен аванс за посре-

---

♦ Вж. *Хранителят на информация.*

♦♦ Изложение от УС на БНБ до министъра на финансите върху монетния въпрос в България. –В: Архиви БНБ I, с. 362. (Вж. *Стратегическите дилеми / В търсене на паричен стандарт.)*

щане падежа по външния държавен дълг от юли 1901 година. Количеството е физически отделено и поставено под печат на Руската държавна банка[175]. Знаменит е по-нататък случаят от октомври 1919 г., когато БНБ продава 40% от златния си резерв за доставка на брашно от САЩ. Сумата от 27 050 000 зл.лв. (1 225 000 наполеона и 102 000 английски лири) е заложена от банката по условията на договора на ДСГОП с МСК за продоволствието на Югоизточна Европа, сключен през март. Според текста БНБ може да откупи заложеното злато до 3 септември 1919 г., а когато на падежа не се оказва в състояние да си набави необходимото количество долари, тя е поставена пред дилемата да го продаде или да сключи двугодишен заем при 8% лихва... Активите на банката са заложени от една военновременна държавна институция, а на БНБ остава оперативната „свобода" да избира между двата варианта. Опциите са внимателно претеглени на заседание на УС. В полза на решението за продажба надделяват две съображения – неяснота дали банката ще е платежоспособна и след две години; нежелание да се съхранява голямо количество злато, при положение че според предстоящия за подписване Ньойски договор всички златни наличности биха могли да послужат единствено за гаранция по наложените на България задължения[176]. Накрая, в съвсем различен контекст, четири десетилетия по-късно държавата отново посяга на златния резерв на БНБ, за да посрещне плащания по външния си дълг и по този начин да покрие собствения си фалит. Епизодът е значително по-слабо известен, като едва днес документите около него стават публично достояние[177]. Последователността от събития включва изнасянето на златните резерви в съветската Госбанк през 1958–1960 г., неуспешен опит за разсрочване на българския дълг в конвертируема валута към съветските търговски банки в Лондон и Париж, залагане на част от златото, продажба на 26 т злато (от общо 28 т в златния резерв) през 1962–1964 г., с получените средства от която се ликвидират валутни задължения. Операцията е извършена при абсолютна поверителност, по *устно* нареждане на заместник-председателя на БНБ с позоваване на писмени резолюции на Тодор Живков върху доклади на председателя... Тъкмо тази сюрреалистична ситуация най-добре резюмира действителната власт на държавата върху емисионната банка в България и цялата условност на разделителната линия между тях. Иначе собствеността на златните и девизни резерви е държавна и другаде – те например са официално пренесени от Банк ъф Инглънд към Съкровището още през 1931 г., но без никога да са били излагани на рисковете, с които се сблъскват у нас...

Извън всякакви писани правила се чертае *фактическата* персонална независимост на ръководството на банката от държавата. Освен посочените характерологични особености, които внасят цвят в служебните разпоредби, обстоятелствата прибавят множество допълнителни багри.

Преди всичко за една държавна банка няма как да бъде премахната уязвимостта от политическата конюнктура. Голяма е привлекателността всяко почувствало се достатъчно силно парламентарно мнозинство да посегне върху властта и в

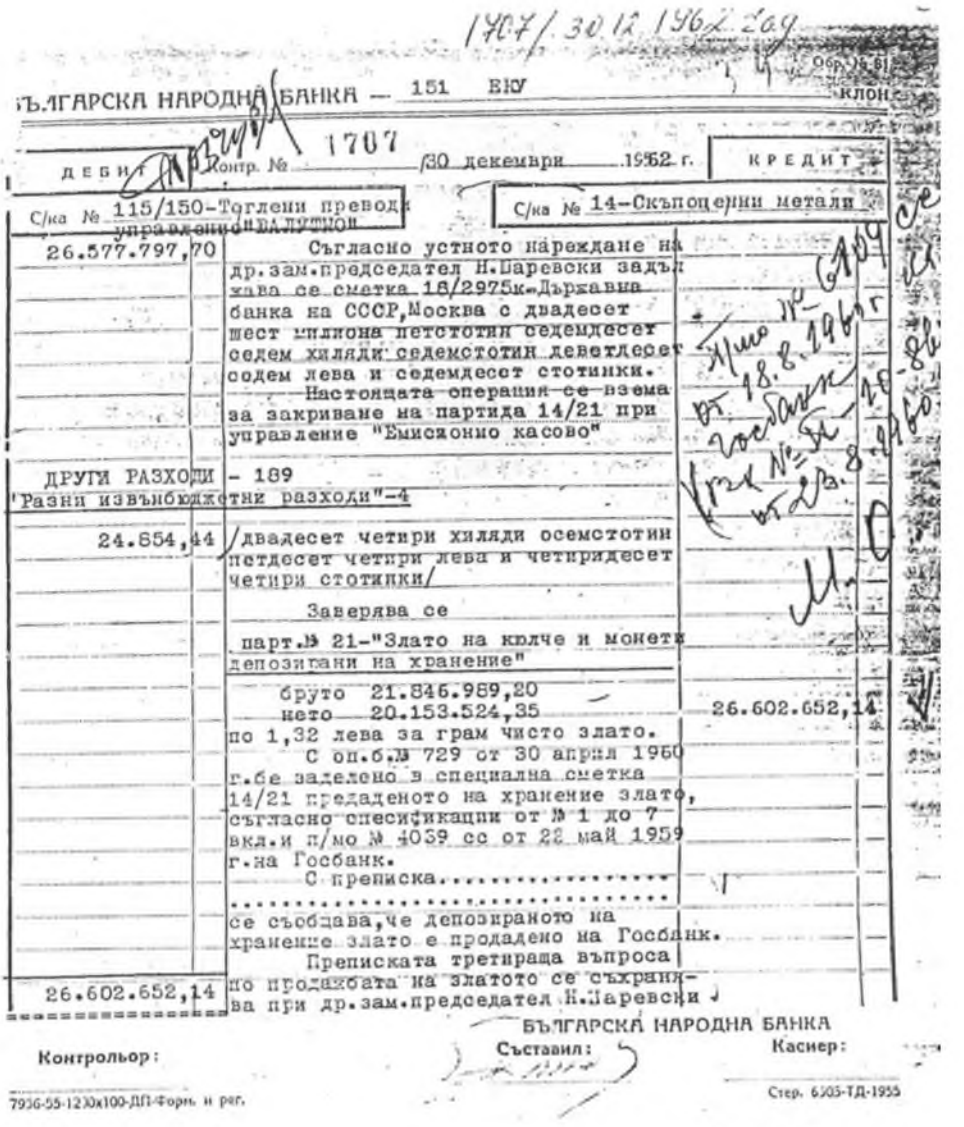

1707/ 30.12.1962 год.

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА — 151 ВКУ

КЛОН

ДЕБИТ — Контр. № 1707 — 30 декември 1962 г. — КРЕДИТ

С/ка № 115/150-Тогледни преводи управление "ВАЛУТНО"

С/ка № 14-Скъпоценни метали

26.577.797,70

Съгласно устното нареждане на др.зам.председател Н.Паревски задължава се сметка 16/2975к-Държавна банка на СССР,Москва с двадесет шест милиона петстотин седемдесет седем хиляди седемстотин деветдесет седем лева и седемдесет стотинки.

Настоящата операция се взема за закриване на партида 14/21 при управление "Емисионно касово"

ДРУГИ РАЗХОДИ - 189
"Разни извънбюджетни разходи"-4

24.654,44

/двадесет четири хиляди осемстотин петдесет четири лева и четиридесет четири стотинки/

Заверява се

парт.№ 21-"Злато на кюлче и монети депозитани на хранение"

брутo 21.846.989,20
нето 20.153.524,35

26.602.652,14

по 1,32 лева за грам чисто злато.

С оп.б.№ 729 от 30 април 1960 г.бе заделено в специална сметка 14/21 предаденото на хранение злато, съгласно спесификации от № 1 до 7 вкл.и п/мо № 4039 сс от 28 май 1959 г.на Госбанк.

С преписка.....
.....

се съобщава,че депозираното на хранение злато е продадено на Госбанк.

Преписката третираща въпроса по продажбата на златото се съхранява при др.зам.председател Н.Паревски

26.602.652,14

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

Контрольор: Съставил: Касиер:

7956-55-12 30х100-ДП-Форм и рег. Стер. 6303-ТД-1955

Как се разделяме със златния си резерв: резолюции на Тодор Живков и устни нареждания, 1962, 1964 (с. 138–141)

Паметна бележка

С доклад от 19 март 1964 год.вх. № 10-475 от 20 март 1964 год.на Председателя др.Кирил Несторов е изнесен въпроса за продажбата на златния залог в СССР пред Председателя на Мин. съвет др.Тодор Живков.

Върху първия екземпляр на този доклад др.Т. Живков е поставил резолюция с която се оформява продажбата на залога.

Екземплярът с резолюцията на др.Т.Живков се съхранява при др.К.Несторов.

С доклад пък от 17 март 1964 год.вх.№ II-2-969 от 3 април 1964 год.на др.Председател К. Несторов е изнесен въпроса за продажбата на златния залог в Лондон,пред Председателя на Мин. съвет др.Т.Живков.

Върху първия екземпляр на този доклад др.Т. Живков е поставил резолюция с която се разрешава продажбата на залога.

Екземплярът с резолюцията на др.Т.Живков се съхранява също при др.К.Несторов.

Тези данни ми се дадоха устно от др.Розалин Чубриев преди неговото заминаване за Москва.

София,23 юни 1964 г.

США

БЪЛГАРСКА

Приложение: Операционист: Контрольор: Ка

№ 1237/05.11.1964 г.

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА-151
Главна каса

К.№ 1231/2 ноем 1964 г.

Д Е Б И Т К Р Е Д И Т

116-Получени преводи 14-Скъпоценни метали

7.720.806,53 /Седем милиона седемстотин двадесет хиляди осемстотин шест лева и петдесет три стотинки/

Одобрени с платежно нареждане №.38548../.11.64 г.и кредитно авизо №.38796./.11.64 г. на Софийски градски клон от Българска външнотърговска банка,София за закриване на част от сметката по депозираното злато при Московска народна банка,Лондон,което злато е продадено за уреждане задължението към Московска народна банка,Лондон.

Заверява се

парт.28-"Злато на кюлчета и монети депозирани на хранение при Московска народна банка,Лондон

бруто 6.068.320,67 нето 5.849.095,85 7.720.806,53

С разликата от частта между дългът и получената сума в долари Българска народна банка ще бъде заверена по сметка в долари при Българска външнотърговска банка,София.

От въпросното депо са останали непродадени само българските златни монети описани в наша спесификация № 1/26.II.1963 г.както следва: 5000 броя бруто 32.238,05 нето 29014,24 към което количество следва да се добавят намерените между другите златни монети,предвидени за продажба, 3 1/2 броя български златни монети,които са заделени за не продажба и остават на депо, съгласно писмо от 5 октомври 1964 год. на Московска народна банка,Лондон.

Съгласно същото писмо остатъкът на българските златни монети възлиза на 5003 1/2 броя на 1037,100 бруто унции или 933,390 чисти унции = 29.031,70 г.

14-Скъпоценни метали Задължава се

парт.№ 28-"Злато на кюлчета и монети депозирани на хранение при Московска народна банка,Лондон."

28,05 3 1/2 броя бруто 19,40 нето 17,46

Заверява се

парт.№ 28-"Злато на кюлчета и монети депозирани на хранение при Московска народна банка,Лондон."

3 1/2 броя бруто 19,40 нето 17,46 23,05

Заприходени за изравняване на остатъка.

7,720,829,58 ...0. 7.720.829,58

ЦДА

Горната операция се взема в съгласие с преписката по депозирането и продажбата на златото при Московска народна банка, Лондон както и съгласно докладна записка от 17 март 1964 год. вх.№ 11-2-969 от 3 април 1964 год. на Председателя на банката др.Кирил Несторов, върху която записка е отбелязана резолюцията на др.Тодор Живков с която се дава съгласието за продажбата на въпросното злато.

Главен касиер: /Н.Николов/

Ст.счетоводител-к: /Б.Близнаков/

"Получени преводи"– 116

640.772,40

105–"Разни дебитори и кредитори"

Парт.№ 22–Равностойността в лева на предадените от банката на БНБ долари получени при продажбата на злато от Московска народна банка, Лондон.

640.772,40

За изравняване на частта от одобрената ни сума от БВТБ, София.

8.361.601,98

8.361.601,98

Разликата да се мине по сметка 105 "Разни дебитори и кредитори".

емисионния институт*. Съвпаденията между мандата на редица от управителите и този на съответните правителства съвсем не изненадва. Б. Боев ръководи БНБ единствено през управлението на Народнолибералната партия, Боян Дамянов (назначен дни, след като БЗНС формира самостоятелно правителство) и Илия Караджов (само за двата последни месеца на правителството на Стамболийски) са плътно свързани със земеделския режим, Коста Бояджиев (съдейки по мандата) е протеже на Ал. Цанков, престоят на Ас. Иванов в БНБ (1926–1931) съвпада почти ден по ден с второто правителство на Демократическия сговор, а Д. Божилов най-после достига до поста на титулярен управител по време на безпартийния режим след април 1935 година. Самият акт на смяната не представлява никаква сложност. Изискваното по закон предложение на министъра на финансите е формалност, както се вижда например от писмото на Ив. Салабашев до председателя на Народното събрание по повод отстраняването на Б. Боев и на администраторите на БНБ през 1908 година. В него, без затрудненията на особени обосновки, просто се посочва, че „за да може Управителният съвет... да се постави в положение да организира и направлява службите на Банката в пътя на начертаните от Закона й наредби и *на добре разбираните интереси* на това от първостепенна важност за страната ни учреждение, нужно е да станат някои промени в състава му"[178]. Повече усилия и аргументи изискват напъните – винаги неуспешни – на опозицията да отстрани ръководството на банката. Споменатият опит през 1914 г.♦ е съпроводен от доста по-аргументирано и пространно прошение. Най-тежка се оказва процедурата по отстраняване ръководството през 1922 г., което става след продължило над година разследване на парламентарната анкетна комисия за делата на банката през периода на войната.

Крехката стабилност на ръководството на БНБ е в реда на нещата за българските политически нрави и за длъжност, която по нищо не се различава от статута на всеки висш държавен чиновник. В този смисъл по-интересни са потвърждаващите правилото изключения, каквито все пак има – М. Тенев, и в още по-голяма степен Хр. Чакалов, са управители по време на политически доста разнородни правителства, а Н. Момчилов прави крайно редкия жест да си подаде оставка в знак на несъгласие.

Извън политическата конюнктура, фактическата персонална независимост продължава да се подкопава и от институционални или законови промени. Така след 1928 г. ключовите решения все повече се вземат направо извън банката или в рамките на тесни групи като Комитета на четиримата, където БНБ и държавата са представени редом. В подобни условия личната автономия става съвсем формален

---

* Това се случи дори при смяната на управителя на БНБ през 2003 г., в условията на действащ Паричен съвет, макар по принцип този режим да осигурява максимална независимост на централната банка, а тя да не е в състояние пряко да финансира правителството.

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Държавната банка: БНБ и културата на корупцията.*

признак. А пълзящото преподчиняване на банката през 30-те години кулминира с промените в закона от 1943 г., които окончателно санкционират създалата се реалност. С тях инстанцията на Народното събрание, като утвърждаващ ръководството на БНБ орган, е директно подменена от изпълнителната власт[179]. Управителят и подуправителите вече се назначават от царя по предложение на премиера и уволняват въз основа предложение на министъра на финансите, одобрено от министър-председателя. Последният има решаващата дума и при назначаването на директорите в банката. За сметка на това, ролята на „външните" членове на УС е силно редуцирана, като те формират т.нар. Пленарен съвет с подчертано консултативни функции – да „определя общите принципи в политиката [на БНБ] и се произнася по годишния отчет и равносметка". Той заседава веднъж в годината и по думите на К. Гунев не е нищо повече от „едно недоносче"[180]. Премахнати са всякакви глезотии, които в по-раншни години на хартия са създавали подобие на известна оперативна независимост за ръководството.

Тези промени отразяват състоянието на нещата, сложило се най-вече след поемането на Министерството на финансите от Д. Божилов през 1938 г., и доведено до крайност през войната. Свидетелствата на К. Гунев пред Народния съд дават не един пример на пряк диктат от изпълнителната власт. В показанията му несъмнено има инстинкт за самозащита, но описанията на „натиските отгоре" и на безапелационни нареждания са несъмнено автентични. Този тип отношения не идват толкова и единствено от променен юридически статут, колкото от нова психологическа обстановка, в която държавното попечителство над банката се усилва от параноични настроения. „Не бива да се забравя, казва пред съда К. Гунев, в какво положение бяха господа управниците тогава. Бяха станали толкова мнителни, че за най-малката критика смятаха, че зад гърба им има опозиционери, които искат да ги свалят и аз искам да им помогна, за да смъкнем правителството. И когато им давахме мнение, Министерският съвет вземаше обратното мнение, като смяташе, че така ще се получи истинското мнение."[181]

Методите на подчинение са особено ефективни, когато се докосва битовото равнище. Така например, заедно с промените в закона за БНБ от 1943 г. се изменя и законът за държавните служители „за да лишат банката от автономията, която имаше... Бюджетът на БНБ беше самостоятелен акт, признак на автономия. Защото ако бюджетът се утвърждава от Министерския съвет, достатъчно е да се гласува заплата на управителя 1 000 лв. на месец, за да го накарат да напусне. С тия няколко посегателства, няма съмнение, че се целеше да ни направят зависими от тях, да изгубим автономията, която имахме"[182]. По собствените му думи, К. Гунев стига до обвинение на Д. Божилов пред УС, че „погребва автономията на БНБ"[183].

Човешките измерения на зависимостта са съвсем осезаеми и тъкмо защото през войната те стават по-релефни, изповедно разказаното придобива общовалидно звучене. К. Гунев свидетелства за грубите намеси на Божилов, който „искаше във всичко да се наложи... Народна банка беше подведомствен орган на Министъ-

ра на финансите, под негов контрол, а с новото изменение на закона [от 1943 г.] и под надзора на министър-председателя...* *Начело на Народна банка много трудно можеха да стоят хора, които имаха разбирания, противни на тези на правителството,* освен заварените, по отношение на които се срамуваха да се изложат като ги уволнят. Заварените можеха да бъдат търпени. Аз съм служил с Божилов 20 години и той се срамуваше да ме уволни, защото нямаше как да отговаря обществено"[184]. За сметка на това има възможността да *не го назначи*: през целия период, докато Д. Божилов е министър на финансите, а по-късно и премиер (1938–1944 г.), К. Гунев остава *изпълняващ длъжността* управител на банката. Въпреки че върши цялата текуща работа, Гунев е назначен титуляр едва на 10 август 1944, за да остане на поста само два месеца и да посрещне в това си качество удара от смяната на режима.

Лостовете за почти „механичен" натиск са неизчерпаеми. Когато К. Гунев подава оставка, почувствал се задължен да се махне поради невъзможност да изпълнява задълженията си, "Божилов при един скандал... нареди чиновниците в БНБ да бъдат граждански мобилизирани, както е направил с чиновниците в банка Български кредит. Аз като видях, че моите чиновници ще бъдат военно мобилизирани и за най-малкия отпуск трябва да отговарят пред военен съд, бях принуден да го помоля да отмени това нареждане... Той го отмени, обаче впоследствие пак ни мобилизира... Като съм бил мобилизиран граждански, аз не съм могъл да напусна"[185].

В крайна сметка, както във финансовата, така и в персоналната автономия с пълна сила важи правилото, че никой „защитен" закон не представлява истинска бариера, след като във всеки момент може да бъде отменен с нов. Още от 1926 г. в закона за БНБ тържествено е записано, че банката не подлежи на никакви разпореждания на правителството, „но каква е стойността на това предписание, пита риторично изстрадалият управител, при положение че „законодателят, който знае този текст, издаде друг закон или друга наредба [която] е задължителна за мене [като управител]"[186].

Кръгът се затваря. Без изненада се връщаме към изходното твърдение, че уравнението за независимостта е съвършено нерешимо, особено при държавна емисионна банка. Въпреки конкретните превратности или добронамерени усилия, тези институции с целия си исторически опит развиват *култура на подчинеността* – наричана за благозвучие „всеотдайност" и „помощ" за държавата – но не и култура на нетърпимост към инфлационните посегателства на властта. Битието

---

* Колоритът на този портрет се доближава плътно до впечатленията на Петър Аладжов. Постът му на Върховен комисар на военновременното стопанство през 1943–1944 г. го сблъсква често с министъра на финансите и с премиера. Във всички контакти Д. Божилов се проявява като човек, обсебен от желание да упражнява пряко цялата финансова власт. „Той винаги реагираше нервно и неприязнено, спомня си Аладжов, щом повдигахме финансови въпроси пред него... Дейността [на Комисарството] толкова много [го] изнервяше, че един ден той грубо заяви да не се бъркаме повече в дейността на БНБ и да не се информираме за нейните действия." (Вж. Аладжов, Петър. Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството. С., Университетско изд. Св. „Климент Охридски, 2000, с. 128,129.)

на БНБ от първия български капитализъм е свидетелство за нейната *невъзможна автономност*.

Същото послание носят, в концентриран вид, неотдавнашните събития от 1989–1997 година. Придобитият, под външен натиск, формално автономен статут на БНБ през 1991 г. беше консумиран във финансовия крах през 1996-та. Краткият цикъл обаче завърши със снемане и преформулиране на самия проблем, с изоставяне илюзорното преследване на една фикция. От различни страни в тази книга стигаме до идентично заключение – Паричният съвет е в известен смисъл завършек на дебата от 20-те години и на над стогодишните опити за създаване на независима централна банка в България. Новата парична система не се стреми да постигне недостижимото, а *орязва* смятаните някога за изконни функции на тази институция. Неспособността на обществото да реформира и автономизира БНБ – и съответно на самата банка да води смислена парична политика – беше официално призната. Класическата схема на изкуствени и условни „ограждания" от държавата бе изоставена, познатият институционален профил забравен, а проблемът заобиколен чрез отказ от самата парична политика.

Едно „влизане" в БНБ – Анкетната комисия от 1920–1922

По самата си социална и функционална текстура централната банка е затворено (ако не и херметично) учреждение. Борбите около нея не са площадни. Техният резултат е видим, но механизмите, с които е постигнат, подбудите и преценките на главните действащи лица остават за дълго (или изобщо) скрити. Твърде редки са случаите, когато в централната банка може да се надникне, въпросите да се задават ребром, а истински важните документи да се представят на живо за доказателство или оправдание.

Без да се подценява ролята на множеството дебати около БНБ, истината е, че в нея е проникване публично и системно само при най-сериозни обществени катаклизми. Мотивацията за подобни стъпки не буди съмнение: по правило „отварянето" на тази институция е акт на отмъщение след драстична промяна в политическото статукво, проява на завоевателен инстинкт у онези, които до момента са били встрани от разпределителя на икономическата власт.

Историята на силовите „влизания" в българската емисионна банка е отделна нишка в нейния летопис. Маркиращите дати са свързани със специалните анкетни комисии от 1884, 1906 и 1920 година. През 1945 г. ролята на някогашните комисии бе поета от Народния съд, а парламентарните доклади бяха заменени с присъди. Промените след 1989 г., от своя страна, не доведоха до бързо и рязко отваряне на предходната страница от стопанското минало. Едва разсекретяването на архивите на БНБ до тази преломна година започна да хвърля светлина върху отделни проблеми, но част от истината остана скрита в движещите се пясъци

на *плавния* политически преход*. Както, най-вероятно, ще се случи с истината за първите седем години на прехода. Накрая, с въвеждането на Паричния съвет, сметките на банката бяха „нулирани", а поради променените ѝ функции тя загуби много от своята политическа и икономическа привлекателност. Не цялата обаче, както показа мъчителната смяна на управителя ѝ през 2003 година.

При всички случаи, онзи, който прониква „документално" в Народна банка, трябва да помни рядко откровеното ѝ самопризнание, направено в нейното официално възражение по обвиненията на Парламентарната анкетна комисия от 1921 година. В одобрения от УС на БНБ доклад пред комисията с две изречения е осмяно и обезсмислено цялото архивно наследство, оставено от институцията. „За да имат що-годе вярна представа за камбиалната политика на Банката, е подметнато във възражението, [анкетьорите би трябвало да обсъдят сделките на Централата на девизите] вместо да се лутат безполезно в протоколите на Управителния съвет, *в които не всичко се вписва,* тъй като засега те са толкова тайни, колкото това, което се разгласява с глашатаите по градските мегдани."[187] *"Скандалите не стават писмено"*, ще каже по същество същото, на същата дата (22 март), но 23 години по-късно и при други обстоятелства, К. Гунев[188]. Подобни твърдения минират самия занаят и притъпяват сечивата на историка... Но не докрай, защото остава неизлечимият и често възнаграден хъс те да бъдат опровергавани, остават безспорните и неочаквани находки, и най-вече – остават документираните и икономически видими резултати от решенията, по които може да се напише невписаното. Убедително го показват архивните следи на същата тази комисия.

Докладите на анкетните комисии са класически литературен жанр. Те имат предимството да изваждат на показ и почти в реално време фрагменти от една непрозрачна действителност. Основните им пороци са политическата предубеденост, идеологическото заслепение и (нерядко) професионалната некомпетентност. Комисиите са създадени за *ретроспективно* търсене на отговорност. А когато няма сили или механизми отговорностите да се търсят фронтално, неизбежен е рискът да се тръгне с декларирани морални намерения, за да се стигне до пошло разчистване на сметки. Материалите на анкетните комисии са разобличителен документ както за обвиняемите, така и за обвинителите.

Стилът и задачите на двата най-важни доклада се различават, поради което на тях се спирам по различни поводи. Този от 1884 г. се фокусира върху административни нарушения и върху корупция♦. Комисията от 1920–1922 г. обръща много по-голяма внимание на мотивите и целесъобразността на провежданата парична политика.

---

* Разсекретяването бе решено от УС на БНБ през 1999 г. и влезе в сила от септември същата година. Банката е от първите (все още броени) държавни институции, направили тази крачка. Достъпни станаха депозираните след законния десетгодишен срок в Централния държавен архив документи, които дотогава се водеха по секретни описи. Принципът важи и в момента, като по този начин постепенно започват да стават публични архивите от паричната политика на прехода.

♦ Вж. *Плащът на корупцията.*

НБКМ-БИА

Христо Чакалов като управител на БНБ, 1908

Поставени са съдбовните за всяка банка въпроси – на кого и защо е раздавала кредити; защо е осъществена (пропусната) една или друга операция. Когато става дума за емисионна централа, мащабът на тези иначе тривиални питания придобива макроикономически измерения. Интересът на анкетата от 1920–1922 г. е именно в това, че не покрива само отделни спорни казуси, а поставя под въпрос идеологията на водената парична политика. Обстоятелството, че става дума за екстремални военни условия, на пръв поглед прави ситуацията уникална. Но с навлизането в обемистия архив на комисията все по-ясно се вижда, че през този драматичен период особено остро се поставят много от *изконните* проблеми и дилеми пред централното банкиране.

Постановка, отговорност, вина

Комисията по разследване дейността на Българска Народна Банка през периода 1914–1920 г. е учредена с решение на Народното събрание от 22 октомври 1920 година. Тя се конституира на 10 декември с председател Делю Георгиев, секретар Георги Марков и членове д-р Христо Мутафов, П. Паскалев, В. Величков, Петко Тодоров и Мустафа Ризабеев. Освен двете ръководни длъжности, управляващата БЗНС има още двама представители, а опозиционните Обединена народно-прогресивна, Демократическа и Радикална партия – по един. На следващото заседание (13 декември) е решено да бъдат изслушани действащият (Б. Дамянов) и бившият (Хр. Чакалов) управител на банката, което става до края на годината. На 29 декември е направено разпределение на работата[189], а комисията започна пълноценната си дейност през февруари 1921 година.

В архивите са запазени покани за заседания до декември 1921 година. За периода на съществуването си, освен водените протоколи и основния доклад, тя е произвела 20 специализирани доклада върху различни аспекти от дейността на БНБ. По-голямата част от тях се отнасят до конкретни казуси, като „концептуалните" разглеждат Централата на девизите, кредитната и пласментната политика, златната наличност, влоговата политика и съкровищните бонове. Заслужава да се отбележи, че комисията е задържала най-привлекателната конфиденциална информация, която би следвало да се съхранява в БНБ. Това налага управителят специално да я изиска обратно от Народното събрание след края на анкетата.

Венец на огромната анкета е излезлият на 1 февруари 1922 г. окончателен доклад, в който са обвинени управителят, администратори и висши служители на БНБ през войната. Кръгът на разследваните дейности и на обвиняемите обаче е съществено разширен, като се вменява вина и некомпетентност на *действащия* УС за извършеното непосредствено след войната. Управителят д-р Б. Дамянов е назначен през юли 1920 г., само месеци преди учредяването на комисията, така че нейната присъда фактически се оказва мигновена оценка на водената през изтеклите година и половина политика на БНБ.

Епилогът не е безметежен и юридически безупречен. Представен като документ на анкетната комисия, докладът е подписан само от председателя и секретаря й. Останалите петима членове (вкл. двама от БЗНС) не слагат подписа си, което дава повод на опозицията да оспори легитимността му[190]. Въпреки това заключенията на анкетата задвижват законовата процедура за смяна на ръководството – „за да не страдат повече интересите на банката" е препоръчано, а на 10 март 1922 г. парламентът дава мандат на министъра на финансите „да смени сегашния Управителен съвет на БНБ, както и бившите членове на управителния съвет на същата, визирани като виновници в обширния доклад, понастоящем [по странно стечение на обстоятелството] на служба в други държавни банки, като за констатираните в докладите закононарушения и престъпления от сегашния или бивш състав на управителния съвет същият министър да разпореди за подвеждане под съд за материална и углавна отговорност провинилите се длъжностни лица"[191]. Пак съгласно правата си, обвиняемите подготвят доклад обяснение до министъра на финансите, утвърден от УС на банката, в който се търси оправдание за действията на текущото ръководство. Любопитна подробност е, че този текст реагира не на официалните заключения на комисията (които изглежда още не са били достигнали до банката), а на извадки от документа на Народното събрание, публикувани в пресата (в. „Зора"). При това УС е разединен. Управителят (д-р Б. Дамянов) добавя в протокола забележката, че по въпросната точка „е напуснал заседанието и в негово отсъствие е взето решението" за одобряване на оправдателния доклад[192]. Поставен начело на БНБ от земеделците, той изглежда желае да се дистанцира от акт, възприеман като антиправителствен. Същевременно Ал. Панайотов, който е обвиняем като член както на тогавашното, така и на предишното ръководство, и няма какво да губи, прибавя собственоръчно язвителното уточнение – „при прочитането и доклад-

ването на точка XVIII от протокола управителят участва в Съвета и забележката, поставена от него при подписване на протокола е неуместна"[193].

Обсегът на поставените задачи от парламентарната анкетна комисия е много широк[194]. Част от въпросите са пряко свързани с паричната политика на БНБ – камбиалният синдикат от 1913–1914 г.; защо не се е запасила с твърди валути през войната; защо е престанала да приема частни лихвени влогове; отношението ѝ към съкровищните бонове; създаването на Централата на девизите... Втори кръг фокусира върху по-конкретни точки – златния запас (сток) през войната; събирането и обмяната на сръбски и румънски банкноти. Накрая идват и въпросите с точен адрес – какви кредити е отпускала банката през войната и на кои лица? Кому са били отпускани 1 000 лв. банкноти? Конкретната практика с варантния кредит; на кого е давана чужда валута за внос и износ? В тази последна част патосът ескалира – докоснат е най-вълнуващият политиците въпрос за мотивите да се фаворизират именно тези или онези конкретни кръгове или личности♦. Самото ръководство на банката препредава исканията, като ги спуска в детайли на служителите. Става дума за формено ревизиране на вършеното от БНБ през изтеклите осем години. На администратора на Касовия отдел например е наредено да докладва „как са били съставяни камбиалните курсове, коя борса е служила за база и какво влияние е оказвала в това отношение вътрешната пиаца... Ако е имало несъобразности, неотговарящи на действителността при съставяне камбиалните курсове и големи скокове, да се посочат датите, разликите между действителните и недействителните курсове и сключените камбиални сделки... Да се приготви списък на всички ония кредитни учреждения и търговци, които през последната война са били улеснявани с германска валута... като се разделят на две групи: устояли... и неустояли на задълженията си... Спрямо неустоялите взети ли са нужните мерки за предаване на прокурор за злоупотребление на доверие... Предприела ли е БНБ известни мерки през Балканските войни... за предлаганите ѝ лири турски... когато нашата банкнота беше извънредно благоприятно поставена... Колко лири са били събрани и по какви курсове..."[195] Администраторът на Сконтовия отдел, от своя страна, трябва да докладва „как през последните 15 години е била направлявана кредитната банкова политика изобщо... Ако е имало някакви отклонения, същите причинили ли са известни вреди и загуби на банката и какъв е размерът им... През 1912–1918 г., както и до днес, да се изброят всички кредитни учреждения, банкери, търговци, индустриалци и експортьори, на които е бил разрешен кредит, размерът на същия и условията... От някои от тях ще последват ли загуби за банката, размерът им и мерките, които са взети за обезпечаване банковите интереси"[196].

Стилът и езикът на окончателната присъда в общия доклад на комисията[197] са резки и категорични. „БНБ, е записано в него, не е могла да изпълни своето предназначение, особено през периода на последната война и след нея, вслед-

---

♦ Фактологията около фаворизирането е разгледана в: *Тактическите дилеми на една търговска банка и на кредитора от последна инстанция.*

ствие липса на една разумна финансова и стопанска политика на ръководните ѝ органи...“ Характерно е, че текстът е насочен най-вече срещу действащото в момента ръководство на БНБ, което отразява политическата насоченост и непосредствената цел на документа да даде аргументи за подмяна на УС. „Сегашният [му] състав не само не успя да спре злините и направи нещо за премахване на нередностите и закононарушенията в областта на банковата дейност и да направи невъзможно повторението им; но напротив е продължавал да върши и допуща нередовности и закононарушения, с които са причинени значителни загуби на банката и излага на риск нейното правилно функциониране.“[198] Много от „прегрешенията“ през военния период са събрани в отделните тематични доклади, занимаващи се с 22 пункта от обвинението. В тях „напълно са илюстрирани различните политики на банката, както и констатираните дефекти и закононарушения, допущани и вършени от управляющите банката“[199]. Така или иначе, това вече е минало, екипът на Чакалов е отстранен още през 1920 г. и могат да му се предявяват съвсем конкретни отговорности, водещи към съд.

Единадесетте точки, в които са групирани изводите на общия доклад, са стари колкото политиката: корупция; некомпетентност; концептуално погрешна стратегия и тактика. Упрекът в некомпетентност, по-специално, е изразен в прав текст в заключението, че „членовете на Управителния съвет на Банката са недостатъчно подготвени за работата, която им е поверена. Че у тях липсва някаква инициатива и широки схващания, се илюстрира от фактите, че от протоколите на Управителния съвет ние не констатирахме решения, определящи общите камбиална, пласментна, влогова и друга политика на банката в унисон с нуждите на сегашния икономически живот на страната и да са дали нови директиви за обновата на банковите сервизи. Във всекидневните заседания [на съвета] са просто зарегистрирани дребнави, чисто административни въпроси, които, липсвайки им широки банкови разбирания и самостоятелност, се стараят да оформят и най-дребнавите въпроси чрез съвета, *а обнови почти никакви*“[200].

Тук наблягам не толкова на изнесените фактически обстоятелства, колкото на икономическата философия, прозрачно отразена в текста. В хода на разследването излизат безспорно компрометиращи факти, което не пречи и те да бъдат удавени в примитивна стопанска идеология. Опорните точки на обвинението често са по-безсмислени от приетите решения, банката е упреквана не за истинските ѝ грехове, а не тя е и точният адресат на много от упреците. БНБ например е уличена не за „монетарно“ разточителство, а за *недостатъчно* разточителство – макар комисията да признава с половин уста, че прекомерната банкнотна емисия е вредна, тя не желае да приеме, че бюджетът е обсебвал всички средства на емисионния институт по време и след войната. В очите на анкетиращите подобна теза е само претекст, като според тях БНБ винаги има *още* ресурси, които да бъдат инжектирани в „производството“ и в държавата. Пасажът, в който се анатемосва пласментната и влоговата политика е особено експресивен за тази логика. „Пласментите на банката, заключава докладът, са биле крайно намалени и

преустановени. До втората половина на миналата [1921] година, благотворният кредит на Банката, тъй необходим особено сега за производството и обмена, не е възобновен, *под предлог*, че Държавата е погълнала всички средства на Банката. Действително, емисията на банкноти не трябва да се увеличава, а напротив трябва да се намалява, но Банката е требвало да потърси ресурси във влоговете, с изменение на досега водената си влогова политика, която е била пригодна при нормални времена – до войната. През 1917 г. Банката, с взето решение да плаща 4% лихви на безсрочните влогове, привлече влогове със стотици милиони лева, обаче вече четири години са се изминали и досега не е коригиран процентът на срочните влогове, който е останал по-нисък и от този на безсрочните влогове... Само с едно малко коригиране на процентите на влоговете, Банката, *ползвайки се с безгранично доверие от народа*, би привлекла грамадни капитали, които капитали биха помогнали както за намалението на банкнотите, така и за засилване на производството и за лекуване на страната ни от всичките анормалности на икономическия живот. Страхът, че повдигане лихвите от страна на Банката ще докара заскъпване на наема на капитала в страната, е неоснователен: понеже имаме закон за максималния процент 12% за лихвите."[201]

Наивитетът на тези твърдения е очевиден, но те са израз на ширещото се разбиране за икономиката и за причините на проблемите. В тях се проявява неизкоренимият (добре познат от социализма) лайтмотив за възможността да се „засили" производството чрез банкнотни инжекции и кух държавен кредит. Основното обвинение е всъщност, че налице е източник на пари (БНБ), който не винаги е развързвал кесията си. Докладът е пропит и от обичайната античастническа, представена като антиспекулантска, риторика. Както обикновено, за виновна е посочена спекулацията, а не причината, която я подхранва (раздуването на държавния дълг). А когато трябва да се посочи поименно „врагът", нещата са още по-лесни, защото сред кохортата действително прегрешили банки неизбежно има такива на политическите опоненти. (Търговска банка, „Гирдап"...) Корупцията е винаги сред политическите противници, не в „нашите" среди.

Пристрастният живец на критиката се чувства в две сравнения. От една страна, тонът на доклада е много по-нападателен от този, с който е водена самата анкета, което е обяснимо с публичността на документа и с търсения популизъм. От друга страна, второстепенни въпроси засенчват значително по-дълбоки. Счетоводните проблеми например са атакувани в техния най-битов смисъл (бюрокрация, мудност, „висене по цели часове и ежедневни недоволства и оплаквания от клиентите"), без да се спомене за основната „макро"-счетоводна манипулация, свързана с дефиницията на златните резерви и произтичащата от нея безконтролна емисия. Главният порок в монетарната политика на държавата (БНБ е само неин изпълнител) – книжна емисия на базата на фиктивните активи в германски марки – не е дори споменат. Вместо това банката е малтретирана заради факта, че (според комисията) не се е противопоставяла достатъчно усърдно на последиците от тази политика.

Такъв значим проблем като заплахата срещу авоарите на БНБ в Германия е засегнат по-скоро периферно. Като удобна мишена срещу текущото ръководство, комисията го поставя, слагайки начало на официалното разнищване на един от най-големите следвоенни икономически скандали. „Констатира се незаинтересованост от страна на сегашния Управителния съвет за уреждане наследените нередности от бившия Управителен съвет... Така например... Сметката в Райхсбанк, дебиторно салдо 380 млн.лв., отпуснати й през време на войната. Въпреки че срокът й е отдавна изтекъл, до започването на анкетата никакви постъпки не са били направени от Управителния съвет за прибиране на това крупно вземане, което би улеснило значително Банката в средства, а също и народното стопанство, като се спре прекомерната емисия на банкноти“[202]. Но и тук критиката е повърхностна, без вникване в същината на проблема. В отговора на банката тези твърдения са квалифицирани като „дебелоочие, надминаващо всякаква граница“ и (по-меко) – като злонамерен „плод на заблуждение и неинформираност, смесени с желанието по какъвто и да било начин да се изложи престижът на Управителния съвет“[203]. Посочва се, че решението на въпроса съвсем не зависи от банката, а от правителството, германските власти и комисията по репарациите. Това е брънка в дългото изясняване отговорностите по загубените авоари на БНБ в Германия, които години наред се обсъждат публично и из коридорите на властта.

Като цяло, „смелостта“ на доклада не прекрачва битуващите идеологеми. Когато се посочват институционални и административни недъзи, комисията бърза да заяви, че причините не са „във формата“ на учреждението като *държавна* банка, или в законите, върху които то е построено, а преди всичко „в липсата на добре подбрани управляющи банката, добре разпределена просветна и техническа работа, съответно с нуждите на банката – от една страна, и на редица отклонения, от друга страна – било от законните норми за отпущане и гарантиране кредитите, било от добре разбираните насоки, които трябва да се дадат на Банката за здрава и просветна банкова политика“[204].

В тези финални редове – изрично насочени срещу действащото ръководство на БНБ – сякаш прозират езикът и мисленето на по-късни времена. Схемата за раздаване на отговорност е впечатляващо близка до политическите нрави от годините на социализма. Написаното от комисията е плод на логика, която не се различава принципно от словесната еквилибристика с разминаването между „субективния“ и „обективния“ фактор, между „малката“ и „голямата“ правда, или от оневиняването на „идеята“ (системата) чрез стоварване на цялата вина върху „грешките на кадрите“ и върху дребнави недодяланости. С подобни игри, аргументи и жаргон при комунизма се разчистваха лични политически сметки, спускаха се кадрови решения и се циментираше колективната безотговорност на тоталитарния режим.

Въпреки яловостта на обобщаващия документ, анкетната комисия раздвижва много факти, човешки постъпки и институционални отношения. Тя говори не толкова с прошнурованите писмени присъди, колкото с фиксираните житейски си-

туации, със свидетелствата за различни начини на мислене, с личностните сблъсъци и запечатаните разговори. Всичко това се проявява *от другата страна* – там, където обвиняемите се редуват, принудени да изясняват в най-големи подробности обстоятелства от един драматичен период.

Комисията наподобява трибунал, но тя не е такъв. В нея отсъства фигурата на защитника, а депутатите „прокурори" са едновременно и съдии. Работата е организирана като конфронтация, тонът на анкетиращите е по правило следователски, реакцията им е бърза, те се опитват да доловят всяка следа, за да тръгнат по нея. На моменти се вмъкват провокационни въпроси. Другаде разговорът скача от тема на тема, търси се уязвимото място, което, впрочем, често се използва. Между показанията на различни „свидетели" се засичат противоречия като при кръстосан разпит. Всичко това не пречи понякога диалогът да се води спокойно, с известна уважителност, да напомня размяна на мнения за изясняване на миналото в почти клубна атмосфера.

Оставени на самите себе си, обвиняемите заемат различна поза. Ал. Панайотов отговаря с леко надменен тон, като професионалист, изправен пред партизански мотивирани лаици. По повод искането да провери очевидно непосилен обем информация, той просто декларира, че не разполага с достатъчно свободно време и едва успява да отметне текущата работа – „да се занимавам с миналото, когато съм призован да уреждам настоящето и творя бъдещето, това е невъзможно. Затова, без да се ровя в архивите на банката, аз ще отговоря на зададените ми въпроси, тъй както изобщо, по мое схващане, трябва да се разбират"[205]. Обратно, току-що назначеният (16 юли 1920 г.) управител на БНБ Б. Дамянов заема по-скоро сервилна поза, поставяйки се изцяло и демонстративно в услуга на комисията.

Но безспорно доминиращата фигура е тази на Хр. Чакалов. Неговото поведение говори много за ролята на институцията, за сложната етика на отговорността и вината. В живия език на най-дългогодишния управител на БНБ прозират безупречно овладените канонични правила и механика на емисионното банкиране. По време на разпита, членовете на комисията често задават безсилни въпроси, които само затвърждават усещането, че положението се владее от Чакалов. Редица от отговорите му са популярни уроци по банково дело. В своите контраатаки изтъква заслугите си, припомня, че е въвел оценки на кредитоспособността и риска в БНБ, с гордост обяснява мрежата от индикатори за сигурността на пласментите. Бившият управител е в стихията си, когато представя документални следи за свои предположения, впоследствие оказали се правилни. (На места дори леко преиграва, оставяйки привкус на нагаждане със задна дата.) Изобщо, Чакалов е отрано подготвен за предявените му обвинения, до степен да си позволи лукса да признае отбрани грехове и да се покае за тях. Прави го театрално, представяйки своята постъпка като прекрачване на безсмислени формални правила в името на общественото благо или като добре премерена невинна лъжа, която не го унизява, а само го издига.

В своя защита – съзнателно или не – разследваните дават ход на разпространения човешки стремеж за бягство от отговорност. Това става по много начини,

особено при обвиняемите за делата на банката от предвоенния период.

Първа линия е прехвърлянето на отговорността към друга институция. За БНБ тук няма никаква трудност – вечният ѝ антагонист е Министерството на финансите, което е и действителният суверен на икономическата политика. Трябва да се прочетат показанията на Ал. Панайотов и Хр. Чакалов, за да се усети облекчението им от здравото законодателно алиби, което държавата е изградила на банката, с цел да си развърже ръцете преди войните. Още при „уводния" разпит, представителите на БНБ заявяват, че с началото на военните действия определянето на камбиалните курсове практически им е иззето. Ал. Панайотов обяснява как курсовете *„изглежда* да са били по-скоро условни, а не реални... Тия курсове са били, впрочем, наложени от Министерството на финансите по политически съображения – да се отстрани спекулацията и да се поддържа едно постоянно съотношение между валутите на воюващите съюзници, особено с германската"[206].

С по-голяма тежест тази линия е прокарана от самия Хр. Чакалов. Управлявайки банката през войните, не е забравял, че в бъдеще може да му бъде търсена отговорност. Както стана дума, още в навечерието на Балканския конфликт БНБ е принудена да наруши лимитите за кредитиране на държавата. Пред комисията Чакалов семпло представя тези събития. „Според закона, заявява той, аз не мога да давам на правителството повече от 40 млн., към който предел то вече е стигнало... Държавата иска... да не обменявам книжните пари със злато, защото се искат милиони. Тогава излезе въпросът да се издават книжни пари. Според закона Банката не може да издава книжни пари, необменяеми. Банката издава банкноти, които да се разменят със злато – друг режим няма. Тя може да издава банкноти обаче въз основа на един закон или най-малко въз основа на едно постановление на Министерския съвет, за да нямат министрите парламентарна отговорност, наложена от закона. Туй е известно от английската практика – иска емисионната банка оправдателен акт, за да наруши закона и да може да почне издаването на книжни пари. И аз поисках тогава това нещо и Министерският съвет... държа *acte d'indemnite*, оправдателен акт, да нарушавам закона, да давам повече от 40 млн. за нуждите на войната... Даваш милионите, нямаш ги в портфейла, имаш само подписа на държавата. Така се яви книжната пара и яви се ажиото. Според това, какво е количеството на банкнотата, какво е вътрешното положение, какъв е ходът на войната, хората ценят и дават по-голяма или по-малка цена на твоя лев. Банката не може да направи нищо против тези събития, за да се покачи левът."[207]

Позоваването на прецеденти и на императиви присъства във всички оправдания. Ал. Панайотов припомня, че обезценката на марката и австрийската крона „не може да се вменява във вина на управлението на БНБ: всички воюващи страни и от двата лагера изпаднаха в това положение, тъй като големите разходи за водене на войната предизвикаха неимоверни бюджетни дефицити, които се покриха с емисии на банкноти"[208]. За подкрепа на споменатата теза са приведени процентите на покритие след войната в пет европейски държави, които варират от 0.38% за Австрия до 14.5% за Франция, при гордото изключение на Англия, запа-

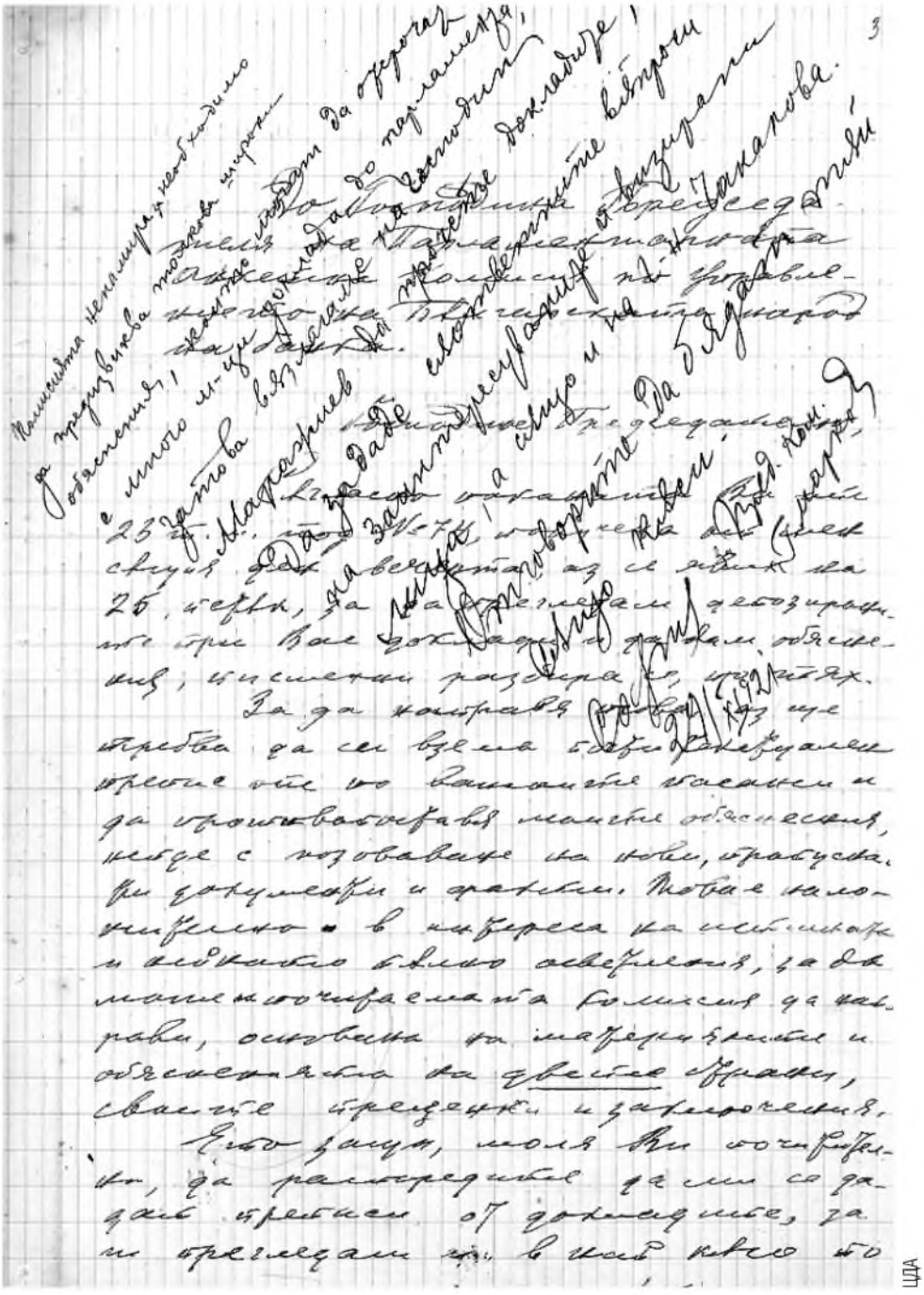

ЦДА

Страница от собственоръчните показания на Христо Чакалов пред Парламентарната анкетна комисия за БНБ

зила „класическите" 31.3 процента. България с 1.56% е сравнима с Германия, където златното покритие възлиза на 1.43 процента[209].

Освен припомнянето, че „другаде също е така", често се посочват и външнополитическите реалности. Ал. Панайотов например отбелязва, че „във всички воюващи страни емисионните банки са били длъжни да съгласуват политиката си с тази на респективните правителства, за да може да се доизкара войната успешно. БНБ не е могла да прави изключение от това правило, *толкова повече че това е държавна банка*. Стремлението на съюзниците през време на войната е било да запазят по възможност едно постоянно съотношение на валутите си... и да не съдействат взаимно за обезценяване на валутите си. При това положение, даже Централата на девизите в Германия да не е правила спънки, БНБ от *съюзническа солидарност* не е можела безразборно да арбитражира мерки в неутрални валути"[210].

Вината е отхвърлена в отвъдното, българската инфлация се очертава като огледално бедствие на стихии, които са породени другаде. А в действителност корените на краха на лева са заложени в напълно съзнателно взети решения и поети ангажименти към съюзниците още през 1915 г., непосредствено преди влизането на България във войната♦.

Особено достъпна линия за снемане на отговорност е позоваването на грешки в прогнозата. За неточно аналитично предвиждане никой не съди – тази дейност носи допустимия риск на стохастиката. Така например, по повод целесъобразността на определяните камбиални курсове Ал. Панайотов има елементарен отговор. „Такава една преценка е извънредно трудна и изисква огромен труд и време, с каквито аз не разполагам. Ще забележа само, че във всички времена камбиалните курсове на емисионните банки са се отклонявали по-малко или повече от тия на частните банки и местните борси поради мисията, с която са натоварени – да регулират паричното обращение в страната и камбиалните отношения с чужбина... Има ли сключени някои неудачни камбиални сделки, също не ми е известно. Правилната преценка (по този въпрос в миналото)... е извънредно трудна: преценителят би трябвало да се абстрахира от днешното положение и да се изнесе в условията на момента, в който е сключена сделката. Това, което днес ни се вижда неудачно в оня момент, при оная финансова, политическа и психологическа обстановка се е считало удачно... Кинематографичната бързина, с която се менят събитията, прави илюзорни всякакви предвиждания в това отношение. Днес е даже рисковано да се правят изявления за утрешния ден."[211]

Подобна теза ще се чува многократно и то именно от непосредствено отговорните за валутната политика. Използването е елегантно, носещо определена интелектуална екстравагантност, която се прощава. А при известно ретроспективно нагаждане е възможно и получаване на бонус за „точно предвиждане". Това позволява на Хр. Чакалов например да вметне, че през втората половина на 1917 г. „ако и

♦ Вж. по-нататък при разглеждането на камбиалните курсове.

да имаше голям оптимизъм, че централните сили ще надвият, все даваше на мене и на други лица някои признаци, че шансовете на Централните сили в края на краищата няма да бъдат така благоприятни, както постоянно се говореше тук"[212]. Твърдението е, разбира се, недоказуемо, но след разгрома то звучи приемливо.

На няколко пъти в разгара на разпита анкетиращите се изкушават да питат защо БНБ е пропуснала възможности да „изспекулира", възползвайки се от конюнктурата на камбиалните пазари. Трескавата военновременна обстановка е толкова заразителна, че дори „пропуснатите ползи" от емисионната банка продължават да парят. Съдниците съвсем забравят нейните функции и бъдещият финансов министър на Сговора П. Тодоров задава въпроса не е ли било възможно БНБ „да извърши една чисто банкова операция, един така да се каже търговски гешефт, като събере голямо количество от тези [сръбски] банкноти и ги обмени на швейцарски или друг пазар... където, според гаранцията, която даваше за сръбските пари Банк дьо Франс, би могло да се спечели нещо"[213]. Преди да отговори по същество, Чакалов си доставя удоволствието да иронизира, като отново прибягва до непроницаемото бъдеще. „Банката не може да постъпи по този начин... Първо, затуй, защото от тази операция може да има евентуално загуби, понеже курсът можеше да падне по-долу. Тогава не можеше да се знае, че на 29 септември 1918 г. ще има погром; ако имаше написано цялото бъдеще на една таблица, ще се ориентира лесно човек."[214] Едва след тази закачка припомня забравената (или непозната) от анкетьорите азбучна истина, че една емисионна банка не може да поддържа спекулативни позиции, т.е. не може да печели (губи) от неопределеността на бъдещето. „Финансовият министър ще има да я държи отговорна за евентуални загуби. После, тази операция носи чисто спекулативен характер. В Закона за банката е казано, че БНБ не може да се занимава с никакви борсови и др. спекулации с ценни книги... Банкнотата е борсова книга. Тая операция е чисто спекулативна, чисто борсова операция... Банката не може да поеме евентуални загуби преди да има разрешението от този, който може да я държи отговорна."[215]*

Оправдателна поза е позоваването на случаи, в които някакво поле за избор все пак е съществувало, но то не е оползотворено, тъй като лостовете на икономическата политика са се намирали в различни ръце. Този тип защита е непробиваем и използван многократно в историята на банката. След като моментите на координирана и непротиворечива политика са мимолетни, вината може да се прехвърли на всекиго и по всякакъв повод. Тук се проявява една и съща житейска и „служебна" философия: при поредното описание на загубена от БНБ битка с правителството

---

* Очевидно тази логика не се разбира в България. Иначе след 1997 г. не биха се повтаряли толкова често обвиненията за ниска доходност от управлението на валутния резерв. Или – което е още по-фрапиращо – самото Министерство на финансите не би предприело през 2002–2003 г. така безметежно и безпроблемно „активно управление на дълга", което си е открито заемане на спекулативна позиция и буквално отрича железния принцип, формулиран от Хр. Чакалов.

(там, където изобщо е водена такава), ръководителите ѝ се приютяват в убежището на минимализма, примирението и самопрезрението. „Трябваше да се направи каквото може!" се превръща в основен девиз. Убеждението на Хр. Чакалов е, че „мои възгледи и моя политика мога да предложа... но което го приеме министърът на финансите, нямам друга власт да наложа мнението си като управител на БНБ". Това се отнася дори до такива чисто банкерски въпроси като монетната и камбиалната политика, които Чакалов „не може да реши на своя глава"[216]. Конкретният повод за това признание в безсилие е отхвърлената от министъра на финансите идея за създаване валутен фонд в неутрални страни♦, което за управителя (при развитието на събитията в края на войната) е изглеждало „елементарна предвидливост"[217].

На друго място Чакалов обяснява, че „инициативата е от Управителния съвет на БНБ, той решава, а министърът има право на контрол, ще утвърди или не. Той има право на вето, да спре, но той не може да решава. Там е гаранцията за относителната автономия на БНБ"[218]. При спорове в самия съвет на банката, отговорността на управителя е преплетена с тази на министъра. „[Първият] като остане на особено мнение и ако министърът потвърди мнението на управителя, тогаз решението на Управителния съвет се отменя... Болшинството решава и аз трябва да се подчинявам, но Банката се ръководи от управителя, а другите се смятат като негови помощници. Управителят има общата отговорност и надзор и би трябвало в случай на конфликт между него и членовете на Управителния съвет да се представи разрешението на конфликта на арбитър, който се явява в случая министърът на финансите. Аз исках да се тури това в закона, но не приеха."[219] Смесването в отговорностите означава, че последната дума в конфликтни ситуации е на министъра, но и че коалицията между него и управителя на Банката е практически непреодолима. Разменените реплики нагледно илюстрират *фактическата* персонална (не)зависимост на управата на БНБ през военните години. Тя съвсем не е скрита и от странични наблюдатели, въпреки че те не са имали достъп до кухнята на решенията. След края на войната Ст. Бочев си спомня, че „от 1915 г. вече започва много силно вмешателство на Министерството на финансите в работите на БНБ, вмешателство, което вече не среща отпора, който са давали някои бивши управители и за които един от тях [Б. Боев] тихо бе казал – „тая непосредствена зависимост от Министерството на финансите, чиновниците на което си правят удоволствие да мислят, че направляват политиката на банката"[220].

Разбира се, крайният аргумент на защитата е фаталността на обстоятелствата. Възможно ли е да се съди управител, поставен в извънредна ситуация? Кой би постъпил по друг начин и как? В тези въпроси всяка алтернатива изглежда недоказуема.

Накратко, оправданието на ръководството на БНБ „пред историята" за пуснатата инфлация е просто. Първопричината на бедствието е навън, а и в България не е правено нищо повече и по-различно от това, което се е случвало „навсякъде". Държа-

♦ Вж. по-нататък: *Целесъобразност / „Неутралните" валути.*

вата, която в мирни времена може и да се е поотдръпвала, този път взема решение, срещу което БНБ е безсилна. (Външно)политическата целесъобразност е смазала пазарната логика. Индулгенция е надлежно поискана и дадена с готовност още през октомври 1912 г. (правителството не е можело да си затвори очите пред нарушение, което самото то е предизвикало), а след края на войната (през 1919 г.) монетарните ексцесии и беззакония са легитимирани *постфактум*. Законът е нарушен законно.

При подобна логика, ходове не съществуват. Ако въобще има основание да се търси отговорност от банката, то е само за това, дали тя е успяла да минимизира неизбежните загуби. Извън тази логика остава единствено личният морален избор – да останеш или да си тръгнеш.

Връщам се към пасажа от пледоарията на Хр. Чакалов, в който си спомня критичния момент с искането на *летр д'ендемните*. Прави го с пълно съзнание, че се извършва капитален обрат в паричната система. *„Банковата политика тук престава, излиза вече финансовата политика на държавата.* Това, не ще съмнение, не значи, че Банката трябва да върже своите ръце. Да каже „не давам" значи да се направи държавен преврат, да се спре войната, всичко. *Държавен преврат не можеш да правиш, защото си държавно учреждение.* Други мерки ще вземеш."[221] Изповедта отива отвъд военната специфика – тя е ключ към проблема с отговорността на емисионната банка *изобщо*. Като държавна институция, БНБ не може да се обърне срещу дарителя на капитала ѝ. Опитите за законодателно самоограждане, призивите за умереност и въздържание на властта са условност, която се взривява при първата критична ситуация. Границите пред автономията на централната банка са подвижни и подвластни на произволното тълкуване на държавата. Те тръгват от това, което е провъзгласено за „върховен национален интерес" по време на война или в други напрегнати обстоятелства, минават през случаите на наложено покриване на огромни мирновременни дефицити чрез печатане на пари (например през декември 1996), стигат до текущи акции като финансиране на поредната есенна сеитба. Централната банка е периодично насилвана от фиска и никакъв целомъдрен статут не може да я предпази от това посегателство.

Накрая, нека отбележа чувствителната разлика в стила на защита на ръководството от военните години и на онова, което застъпва през 1920 година. Хр. Чакалов и колегите му са принудени да се оправдават за отговорност, поемана в извънредната обстановка на военен конфликт, когато много от действията на всички въвлечени изпълнители носят необичайна или дори нерегламентирана окраска. Въпреки цялата хаотичност на ситуацията, краят на войната отчасти връща управлението на БНБ в по-нормални рамки. Ако Чакалов трябва да обяснява импровизации и нестандартни „пожарни" решения, то УС на Б. Дамянов разяснява *целесъобразността* на водената политика. Подготвеният от администратора на банката Пантелей Лишков доклад обяснение, изпратен с одобрението на съвета до министъра на финансите, е написан във войнстващо настъпателен тон, с нескрито презрение и академична надменност на експерта към политическата класа. Изводите на анкетната комисия са квалифицирани без задръжки като „празни фрази... [илюстриращи] или невежеството и

дребнавостта на скритите автори на предложението [за уволнение на Управителния съвет] или тяхната недобросъвестност – плод на интимните им намерения: вменяват се на Управителния съвет известни мними грехове и се издава веридикт против същия, без да му се искат каквито и да било обяснения"[222]. „Контрадокладът" на БНБ с уязвено достойнство смята обвиненията в некомпетентност „за обидно да [бъдат обсъждани и оборвани]... необосновани и площадни съждения. Странно е само как тия уволнени от Банката недоволници са достигнали до такова умопомрачение да виждат между членовете на Управителния съвет само неподготвени за работа хора, когато същите тия хора почти без изключение са... заели тия постове не с молби и задкулисни интриги, а с усърдно служене на интересите на същата Банка"[223]. А обвиненията в спекула са определени като „каша от абсурди и противоречия... Авторите не разбират какво пишат"[224]. Изобщо, текстът заключава, че „да се оборват... разсъжденията и изводите би означавало безполезно да се губи време и хартия"[225].

В отговора на БНБ анкетната комисия е представена като чисто политическа акция, което не е далече от истинската мотивация за нейното учредяване. „Авторите... са гонили единствено цел да изложат престижа на днешния [Съвет] на банката и изскубнат вота на Народните представители за по-скорошно сменяване на същия [Съвет], като са прибегнали за това до всички простени и непростени средства."[226] С примирението на осъден без право на обжалване – но и с капка ирония – ръководството си позволява да запита министъра за целесъобразността от толкова сложна инсценировка. Задава въпроса с очевидно познаване на нравите и на цялата формалност в смяната на управите в миналото, без каквито и да е илюзии за действителната автономия на БНБ. „Излишно е било да се отива до такава крайност, тъй като Управителният съвет ръководи... банката по доверие на правителството и *би било много по-целесъобразно и достолепно,* ако се искаше мандата на народното представителство по простата причина, че сегашният Управителен съвет е престанал да се ползва с нужното доверие, с което нямаше да се излага кредитът на БНБ вътре в страната и пред външния свят."[227] Този необичайно страстен за един бюрократичен документ текст, разбира се, също не е (оправдателна) присъда. Политиканските мотиви съвсем не отстраняват многото поводи за съмнения и размисъл около политиката на банката през военните години.

При появилите се разногласия, изпълнението на решенията на парламента не върви гладко. През май 1922 г. председателят на Народното събрание все още пита министъра на финансите дали са направени предвидените постъпки пред прокурора. А. Б. Дамянов е освободен заедно с членовете на УС едва през септември 1922 година*.

В чисто личен план, съдебната история с разследваните от комисията служители от времето на войната продължава повече от десетилетие. Подробен рапорт

---

* Този акт бележи, между другото, първото от неколкократните възкачвания на Д. Божилов на поста изпълняващ длъжността управител.

(април 1935 г.) на началника на Инспектората в БНБ до управителя на банката относно „Отговорностите на длъжностните лица, споменати в доклада на Парламентарната анкетна комисия по анкетиране делата на БНБ от 1922 г.", рекапитулира началото и завършека на всяко едно от обвиненията[228]. Документът показва, че въз основа на анкетата, наказателна и материална отговорност е потърсена по осем пункта, общо на 21 служители. Заведеното през 1922 г. следствено дело срещу десетима от тях прераства в наказателно от общ характер през 1928 г., но е прекратено поради липса на доказателства за извършено престъпление. Постановления за начет, издадени от министъра на финансите срещу различни длъжностни лица, са обжалвани, като през 1932 г. те са освободени от гражданска отговорност по неиздължените суми. В друг случай, който включва управителя Хр. Чакалов, освобождаването от отговорност (март 1931 г., месеци, преди да почине) става поради това, че начетените са се издължили с полагащите се лихви. Само по делото срещу Ал. Панайотов (през 1929 г.) се стига до събиране на сума чрез конфискуване на част от служебната гаранция. А единственото обвинение, по което Хр. Чакалов отговаря еднолично, е въз основа на акт, издаден от ПС на БНБ през март 1923 година. Този акт обаче има странна съдба, тъй като е заведен в архива, без да му бъде даден ход. Обяснението е, че документът е бил задържан от министъра на финансите в правителството на Цанков (П. Тодоров), „за да говори с Хр. Чакалов. Как е отишъл актът в старата му архива – не се вижда"[229]. Инцидентът, навеждащ – основателно или не – на подозрение за договаряне, води до това, че материалната отговорност по въпросния акт „е покрита с давност от 5 години". По друг случай голяма група служители на банката (вкл. членовете на ръководството ѝ) са освободени от материална отговорност въз основа на тълкуване на ПС от 1926 година. Девет от лицата, споменати в доклада на Парламентарната комисия не са подвеждани под наказателна, нито са им съставяни актове за материална отговорност. За тях, заключава през 1935 г. началникът на Инспектората, „даже да са съществували отговорности... те са покрити с давност"[230].

Гръмките обвинения в доклада от 1922 г. се свиват до дребни и дори дребнави закачки. Както по други ключови поводи в историята ни, зейва несъразмерност между (без)отговорността за една банкрутирала държавна политика и юридическото измерение на търсената лична вина. Първата мотивира общественото недоволство и политиканския реваншизъм. Втората потъва в пясъка, обезличена от времето, компромисите, юридическите криволичения, безсилието и/или пристрастността на обвинението. Трънгала с претенциите да издаде присъда по стратегически решения, комисията ражда незначителни начети, които в основната си част са недоказани или просто игнорирани. Като изключим снетите наказателни обвинения, останалите са по повод на частни случаи – откритите срещу залог на руски рубли сметки на Лидия Покровска, Георги Капчев, Никола Редкозубов и Николай Попов; *част* от загубите за БНБ от покупката на руски рубли и румънски леи; щети от откритата сметка на Пелагия Киркова в швейцарски франкове срещу залог на ценни книжа[231]. До тези битовизми, без внимание за правораздаването са остана-

ли въпроси от мащаба на милионните загуби на марки, депозирани в германски банки, или капиталните грешки в камбиалната политика. Вината за тях се носи от държавата, независимо дали в лицето на нейното правителство или на емисионната ѝ банка.

Тринадесет години след парламентарното разследване, страницата е затворена с последния символичен акт – освобождаване на блокираните през 1922 г. служебни гаранции на съответните лица*. Инспекторатът на БНБ е в състояние да обобщи, че „всички наказателни и материални отговорности на управляющи и чиновници при БНБ, визирани в доклада [на комисията] са паднали по надлежния правен ред или са покрити с давност."[232] Три месеца след изготвянето на този рапорт М. Рясков – в качеството си на министър на финансите – поставя върху него лаконичната резолюция „Съгласен". Приключила е материалната реабилитация, която идва след гражданската, позволила например на Хр. Чакалов да ръководи „Българска банка", а в края на 20-те години и да заеме поста на подуправител в новоучредената Българска ипотекарна банка (БИБ)...

Но нека да погледнем конкретните казуси, обсъждани в комисията.

На ръба и отвъд закона

Деянията, приети от комисията за престъпления, са много разнородни. Някои от тях са значими, други звучат кокошкарски. Обвинителният ѝ поменик включва например такива рубрики като „пропуски да се гарантират вземанията на банката по открити сметки на частни лица"; „захвърляне като негодни за употреба в избата на банката току-що отпечатани банкноти"; „незаменяне на падежа пуснати в обращение срочни касови бонове", дало възможност за масовото им фалшифициране и довело до „емисионни загуби"; „акредитирането на синове Ив. Х. Петрови от Бургас с 500 000 франка при една чуждестранна банка"; продажбата на банков имот (мелница в Кула касаплии, дн. Ивайло) и пр. [233]...

Както току-що видяхме, инкриминирането на редица от тези решения се оказва прибързано и те или не стигат до съда, или не издържат пред него. Но ако за много от взетите през войната решения работи една или друга оправдателна схема, то остават и такива, при които казуистиката не премахва усещането за нередност. Привеждам три случая, които може и да са правно „чисти", но остават морално двусмислени.

Златото от новите земи. Думата е за акцията по изземване на злато и чужди платежни средства, предприета от България в „изконните ѝ земи" след 1915 година. По всичко изглежда, че на събирането на парични ценности се гледа като на архаично, но безусловно *обичайно* право на всеки окупатор. Очевидно воде-

---

* Тогава е решено и да не се издават „удостоверения за отчуждаване на недвижимите им имоти". (Вж. Архиви БНБ IV, с. 358.)

на именно от такова разбиране, комисията превръща в едно от натрапчивите си обвинения това, че българските власти (най-вече БНБ) не са направили необходимото (с други думи, не са се възползвали от статута си на окупатори), за да увеличат златния запас на банката и/или да натрупат запас от неутрални валути.

Основният „свидетел" е Ал. Панайотов, който през войната е агент в новоучредения клон на БНБ в Скопие. Той подробно описва взетите още през Балканските войни мерки. „Преди и през Балканската война БНБ не е преставала да усилва златния си сток в кръга на възможното, било като е събирала златни монети във вътрешността на Царството или в окупираните земи, било като е доставяла такива от странство. Най-големи постъпления на златни монети през този период са станали в агентурите в окупираните земи – в Тракия. На агентите, заминаващи за окупираните земи, са били давани *устни* наставления от администратора на Касовия отдел за начина, по който трябва да се събират златни монети, за да не се предизвика появата на ажио. Организирани са били специални банкови куриери за усилване на банкнотната наличност на агентурите в окупираните земи и за пренасянето във вътрешността на Царството на златните монети."[234] Това поне отчасти обяснява как България е успяла да излезе от една загубена война с увеличени златни резерви – от 44 951 000 зл.лв. непосредствено преди Балканските войни (15 септември 1912 г.) те нарастват на 55 335 000 зл.лв. след Междусъюзническата (31 декември 1913 г.)[235].

Макар да изглежда просто, изземването на злато се сблъсква с икономическите реалии на златния стандарт. Това е деликатна работа, при която всяко преиграване задейства автоматизма на златния еталон и предизвиква реакция на отхвърляне. „При закупуването на златни монети за усилване на златния сток има известни норми и граници, които, ако се пренебрегнат, дават точно противоположни резултати – обезценяване на банкнотата и повдигане курса на чуждите валути."[236] В частност, събирането на златни монети срещу банкноти (на вътрешния пазар) трябва да се прави без обявяване на целта, защото „ако широката публика узнае намеренията на купувача, ажиото неминуемо ще се появи на пазара"[237]. Опасност от обезценка съществува и при закупуване на монети в чужбина, ако камбиалните резерви на банката намалеят чувствително вследствие на тази операция. Ал. Панайотов скрупульозно доказва, че събирането на златни монети не може да бъде цел „сама за себе си" и че под каквато и да е форма то пряко се отразява върху стабилността на паричното обращение. Това подкопава и размива обвинението. „За да се прецени следователно през въпросния период в достатъчни количества ли са закупувани златни монети за усилване златния сток, в кръга на възможното, трябва да се проучи... налагало ли се е в онова време БНБ да закупува златни монети... и ако се е налагало в какви размери... кой път за закупуване е бил по-целесъобразен и по-износен да се избере, без да се яви обезценяването на местната валута."[238]

Движещият мотив на анкетиращите обаче е алчност, тъй като въпросът за пропуснатите възможности се връща отново и отново. В последващ разпит Ал.

Панайотов отново е запитан за отговорността на БНБ за „неприбирането" на златните монети от новите земи. При това въпросът на анкетиращия издава явно неразбиране на проблема, което принуждава Панайотов да обясни азбучната истина, че при силна склонност към тезаврация на злато, емисионната банка не е в състояние да „бие пазара". „Изрично нареждане за събиране на злато нямаше. Впоследствие имаше само за драхми. Турски лири можеше да се събере нещо в Македония, но народът там е много недоверчив към книжната монета и винаги предпочита златната монета. Затуй, ако ние дадем 5 лв. ажио, на пазара се явява 10–15 лв. ажио."[239] Албанците и македонците тезаврират златни монети и систематично дават повече за тях, отколкото БНБ. „Толкова повече че стоките бяха поскъпнали тогава и те продаваха произведенията си на много високи цени и всеки гледаше, особено простият народ, да се запаси със злато."[240] Дори централното управление на БНБ да разреши агентурите ѝ да предлагат по-високи курсове, „винаги свободният пазар напредва с курсовете... това е в реда на нещата"[241].

Тези христоматийни обяснения не задоволяват парламентарните прокурори, които насочват анкетата в друга посока – защо БНБ не е събрала нищо, а Германия е успяла? И още, „има ли положителни данни какво е *измъкнала*" БНБ от новите земи? Грубият термин говори достатъчно за манталитета. Но той най-вече „приземява" разпита и провокира изричането на простата истина, че икономическите възможности на България не са оставяли друг път за увеличаване на „добитото" от окупираните територии злато освен елементарното мародерство. Пред безсилието на банката в сблъсъка ѝ с пазара Ал. Панайотов признава, че единственото, което остава, е, че „можехме да вземем конфискуваното от войските злато или безстопанствено злато, или онова в някой убит, или от някои държавни каси при отварянето им"[242]. Тук вече е докосната границата на моралните закони и на варварските обичаи на войната. Години по-късно, като ехо от събитията, Ат. Яранов отбелязва, че прибирането на златото би означавало обричане на глад на българското (за останалото не се мисли) население по тези територии. „Това правеха германците, но ние като освободители не можем да си го позволим."[243] Двойният стандарт (наши/чужди) дори не се прикрива зад иначе точната икономическа констатация.

Банкнотите в новите земи. На ръба на закона са и действията, свързани с регулирането на паричното обращение в новите земи. Макар и представени като „благороден грях", историите с румънските леи, с гръцките драхми и със сръбските динари носят криминален оттенък.

След края на войната в БНБ остават 20 млн. румънски леи, но не оригинални, а от онези, издадени от германските военни власти в Румъния. Веднага възниква въпросът за тяхната обмяна с „оригиналните" леи, издавани от Румънската емисионна банка. Естествено, румънците не желаят да се сдобиват с хартия, която вече не е платежно средство, докато за България новите им банкноти са особено

ценни, доколкото се обменят за френски франкове, с които може да се погасява външният дълг и да се закупуват вносни стоки*.

За да извърши обмяната и си набави нови леи, БНБ прибягва до съзнателна контрабанда. Пред комисията бившият управител откровено признава как банката се е освободила от „германските" леи. „Понеже по легален път не искаха да ги обменят, тогава ще отидем да търсим по търговски път. И със съгласието на Министъра на финансите (а той на Министерския съвет) наредихме следното – да ги дадем на частни банки, които да ги обменят по търговски път, а те намираха да ги изнесат по контрабанден път."[244] Курсът на банките е 96/100 за старите, а БНБ им ги дава по 92–91/100. Маржът покрива риска по пренасянето, който се поема изцяло от търговските банки, а БНБ инкасира загуба за сметка на държавата. Това става тъкмо в момент, когато спекулата с румънски леи е в апогея си и българската емисионна банка се превръща във волен или неволен участник в нея♦.

По време не войната БНБ е извършила и друго „благородно нарушение" – този път по отношение на Министерството на финансите. Чакалов си спомня, че след падането на Тутракан нашите власти нареждат на всички финансови учреждения в Добруджа да обменят румънските леи по курс 60 ст. в течение само на десет дни. „Аз си позволих нещо, което не е в реда на нещата: тази депеша не я съобщих десет дена, защото това значеше цялото българско население там да го обречем на глад, да го подложим на експлоатацията *на евреите*, които ще сменяват парите. Аз забавих депешата и говорих лично на главния секретар, че това нещо не може да стане така. Че напротив, ще трябва по-скоро да се определи един курс, ще трябва да се имат предвид последствията, че цялото българско население се излага под ударите на спекулантите, които ще му нанесат големи загуби. После се нареди друга система. Старите румънски банкноти [„оригиналните" леи] почнаха да се прибират от германците, защото те започнаха издаването на нови румънски банкноти... На нашите войски, които окупираха Южна и Северна Добруджа и отидоха нататък, им се даваха тия банкноти да посрещат нуждите си... Райхсбанк поемаше да гарантира [с марки] тия банкноти."[245] Наред с щипката обичаен антисемитизьм, тук се вмъква и мотивът за националистическата грандомания в монетарните въпроси. Фискалният интерес обяснява ниската цена, по която държавата иска да демонетизира леите. Но към него се прибавя желанието да се унижи противникът, „оправдаващо" даже загубите за българското население.

Сходна почва за „национално" заслепение присъства и в историята с гръцките драхми. На подпитването от анкетиращите дали банката е нареждала драхмите да се изкупуват по „съвсем ниска цена" в Драмско, Хр. Чакалов отговаря, че е останал малцинство в УС със становището си драхмите да се изкупуват по 1 лв., а

---

* Въпреки че Чакалов организира пренасянето на банкнотите до Букурещ в рамките на предвидения срок за обмяна, румънските власти отказват да ги сменят.

♦ За една конкретна история с румънски леи вж. в: *Плащът на корупцията / Държавната банка: БНБ и културата на корупцията.*

не по предложения от мнозинство курс от 55 стотинки. Комисията недоумява как УС е можел да иска такава цена, при положение че е знаел, че на пазара драхмата се продава по 1.5–2 лева. С престорена (или може би автентична?) наивност, констатира: „Като че по изкуствен начин е искала банката да бие драхмата. Поне за драхмата не е имало нареждане от Министерството на финансите."[246] Отговорът на Чакалов и на служител от БНБ е еднозначен – мотивите действително са били политически. „Аз казах, припомня той, че *с патриотизъм не се бие валюта.* Те са въпроси от друго естество."[247] Но *„то беше болест у хората тогава"*[248]. Комисията е склонна да приеме, че министърът на финансите може да изхожда от подобни съображения („от грешни идеи"), но тя недоумява как УС „е бил повлиян от това патриотарско и патриотическо схващане по този голям финансов въпрос". Тук Хр. Чакалов не намира да противопостави нищо друго освен примиренческата и безсилна констатация за духа на времето: „Повлия се !"[249]

Завършвайки обиколката на съседните държави, с които България воюва, попадаме на „патриотична" мотивация в паричната политика и по отношение на сръбските динари. След първите български победи, на дневен ред се поставя промяната на паричната система в „новите земи". Мнението на Хр. Чакалов е местните монети да се разменят по по-висок курс в Македония (защото това засяга българско население), а банкнотите да се обменят по курс, равен на този, предлаган от другите окупационни власти. Иначе динарите просто биха изтекли от една област в друга. Министерството на финансите обаче не приема да се организира конференция с германските и австрийските власти за определяне на курса. Нещо повече, от политически съображения то решава да демонетизира сръбските банкноти, защото перспективата е Македония и Западните покрайнини да се присъединят към България и съответно в тях да бъде въведен в обращение левът. Тази стратегическа прогноза се оказва коренно погрешна, а в икономически план тя донася осезаеми загуби. Ако след разгрома България беше разполагала със сръбски банкноти (както с румънски леи), тя е можела да ги използва за внос и за плащания по дълга.

Обстановката през войната е дотолкова гешефтарска, размиването на ценностите толкова силно, че ПК е склонна – именно по въпроса за сръбските банкноти – да обвинява БНБ в бездействие и пропуснати възможности в спекулата. Решението за демонетизиране на сръбските банкноти занимава анкетиращите, които настояват да узнаят не е ли можела БНБ да ги изкупи на безценица. Според тях не е било нужно да се изчаква погромът, за да се направи един елементарен и разбиращ се от само себе си гешефт, като БНБ „сама или чрез някое друго учреждение" изкупи по крайно нисък курс сръбски банкноти „събере [ги] в големи количества... [и ги] обмени на швейцарския или друг пазар, дето се изплащаха доста високо и където, според гаранцията, която даваше за сръбските пари Банк дьо Франс, би могло да се спечели нещо..."[250] Вече приведох смисления, принципен отговор на Хр. Чакалов. Но веднага след това той признава, че все пак е направен – от изкушение или по принуда – опит да се извлече изгода по един „чисто легален" начин. Проведени са сондажи пред Банк дьо Салоник за това, при каква цена тя би заку-

НБКМ–БИА

На крилете на илюзорната победа: министър Петър Пешев в Тетово, 1917. (На гърба на снимката е изписано: г-н Пешев – за спомен от тържественото Ви посрещане тук)

пила сръбски банкноти, швейцарски франкове или драхми. „Аз я сондирах, за да имам едно сведение и да представя една такава комбинация на министъра на финансите и той да я утвърди, за да мога да заповядам да купува. И когато видя, че може да се вземат на известна цена, аз щях да задържа една част от тях, като един вид камбио."[251]

Операцията в крайна сметка пропада не от юридически или морални съображения, а поради икономическа неизгодност. Отговорът на Солунската банка е, че сръбските банкноти нямат цена или по-скоро, че има свръхпредлагане при много променлива цена и „за такава една размяна няма място." Търговията е спорадична, най-вече от сръбски емигранти в Солун, които преживяват по този начин, чрез контрабанда на банкноти. „Но големи количества, продължава Чакалов, не ставаха, защото знаеха, че се предвижда спекулация: германците и австрийците ще ги вземат и по този начин ще изнесат златото, с което са гарантирани [банкнотите]... Те не можеха да се оставят да станат жертва на подобна спекулация... И много близко до ума е: не може да се допусне по този начин да се изнесат всичките банкноти от Сърбия, които се намират в населението, и то от германци и австрийци, та по този начин те да си направят златни фондове срещу тях. Не. Те правеха това само на емигрирали сърби и други такива; чрез тях, ако можеше да се прокарат по контрабанден начин, стават в един малък размер такива спекулации." Презумпцията на анкетьорите просто възпроизвежда най-разпространените

слухове. „Онова предположение, което се прави, че можело да се вземат милиони и т.н., за мене е предположение неоснователно", заключава бившият управител[252]. Комисията се успокоява само когато разбира, че и австрийците и германците не са успели да направят пари и „да извършат такава сделка на по-голям стил"[253]. „Аз ви уверявам в това, завършва Чакалов, позволявайки си дори сладостта на демонстративното превъзходство, ...аз исках да ви осветля, понеже много приказки стават по тези въпроси, защото не всеки може да проникне в тези операции: те са чисто технически, те са сложни работи."[254]

Камбиалният пазар. Това, че през онези мътни години държавата (вкл. чрез БНБ) не се затруднява особено от правни норми, се вижда и от начина, по който банката изпълнява надзорните си функции на камбиалното тържище. От един особено интересен пасаж в разпита става ясно, как тя (от безсилие или от политическа целесъобразност) безучастно наблюдава извършващите се пред очите ѝ нарушения.

Типично български маниер е едно нарушение да се огласява публично от институцията, която е призвана да го предотвратява и да се бори с него. Преди 1997 г. често се чуваше управителят на централната банка да се оплаква от множеството несъблюдавания на валутния закон, който именно той е натоварен да прилага. Нещо подобно се случваше и с министъра на финансите, разграничаващ се в медиите от един или друг данъчен закон, внесен от собственото му министерство*...

През Първата световна война и непосредствено след нея, спекулацията и незаконната търговия с камбио е публична тайна, като самият Хр. Чакалов признава, че „едва ли имаше банка, която да бъде лоялна в това отношение", за да сподели веднага след това безсилието си – „БНБ трябваше да се бори с най-реномираните банки, с всичко, което не беше свикнало на голям моралитет"[255]. Очевидно *реномирано* и *неморално* корелират.

Конкретният казус, обсъждан от комисията засяга начина, по който властта си затваря очите пред явните нарушения на голяма чужда банка. Според бившия управител, единственият акт за незаконна търговия с камбио (външни платежни средства) е съставен на Българска генерална банка (БГБ), в която основен акционер е Париба. Възможните последици са сериозни – конфискация, глоба, затвор или суспендиране на разрешението за занятие. Съответно и нейната реакция е незабавна, като банката веднага интервенира на високо равнище. Намесата „беше от Марсел Шарло**... Съобщи ми се *по телефона* от тогавашния министър на финансите г-н Стоян Данев: "Моля спрете, недейте дава ход на акта, спрете го малко, защото има интервенция."[256] Принципността е до поредното телефонно обаж-

---

* В по-друга област органите на реда постоянно поставят етикета „криминално проявен" на лица, които са необезпокоявани на свобода.

** Въпреки че няма датировка, случаят е след януари 1919 г., когато Шарло се е завърнал в България.

дане. А там, където икономиката зависи от телефона, общи правила не са възможни – чиновникът винаги има (или намира) причина да не ги прилага.

„Аз спрях акта и имах основание за това", казва Чакалов с чиста съвест, която впрочем е винаги защитена при напълно зависимия статут на БНБ. „Министърът на финансите е, който е отговорен за своите действия, може да има някои операции на Банката, които намира противни на публичните интереси. Вярно е, че туй трябваше да се оформи: да напиша аз писмо на министъра на финансите и той да ми потвърди онова, което ми каза по телефона. Но това не стана."[257] Дребният верноподанически пропуск, направен за да създаде уют и у министъра, поражда известни търкания в самата банка. На чиновниците, установили нарушението, се полага част от конфискуваната сума. „Затова, като стана това спиране, пущаше се сегиз-тогиз: защо е станало. Не ще съмнение, аз трябваше всекиму да казвам, че то не е тяхна работа, че аз съм спрял акта, че ако има отговорност, аз отговарям. Защото нямаше нужда подобни интервенции да стават достояние на публиката, подобно положение е някак твърде деликатно... Но положението продължи така дълго време и аз направих писмо да пратя акта на прокурора. *Устно* казах, че има подобно нещо на м-р Турлаков, който дойде в Министерството на финансите наскоро*, оставих и една бележка още веднъж да се каже на заместника на г-н Данев – г-н Даскалов или г-н Турлаков – или че ако те държат да се запази това положение, тогава работата ще трябва да се оформи... с едно официално писмо. Струва ми се, подире са питали г-н Турлаков, последвало е *устно* разпореждане и на акта е даден ход..."[258]

Много трудно санкцията би могла да бъде представена в „политическа" светлина, като показно (макар и закъсняло) прилагане на закона и като принципно преследване на „големи риби". Тя си остава изолирано наказание на фона на текущи нарушения, които са добре известни на всички, вкл. на самата банка (по собственото ѝ признание).

В дългия монолог на бившия управител няма нито разсъждения по икономическата целесъобразност, нито морални съмнения. Има само покриване на началството и стремеж отговорността да се пренесе към по-горните етажи. Налице е тежката обремененост на маргинала, пропила обобщението на Хр. Чакалов за случая – *„И сега ние не сме свободни от подобни интервенции. Това е съдбата на слабите държави като нашата, толкова повече че чуждите представители у нас имат голямо значение, особено в тия времена."* [259]

Епилогът на историята с Генерална банка е баналeн. Непосредственият извършител на нарушението (касиерът на банката) избягва веднага, след като то е разкрито. На въпроса „чужд поданик ли е той", Чакалов отвръща с познатата латентна неприязън – „Да, евреин..."

В хода на анкетата извират и други примери на толерирани (или провокирани) камбиални нарушения. През войната е наложен драконовски режим в

---

* При правителството, формирано от Стамболийски през май 1920 година.

разпределението на външните платежни средства, което дава повод член на комисията да зададе естествения, почти риторичен въпрос дали е „имало случаи да отстъпите чужда валута на някои частни търговци или фирми, с цел да набавят известни стоки от първа необходимост за страната и впоследствие те да не са устоявали на своите задължения, в смисъл да не са... използвали тази чужда валута за набавяне на стоки, за които са се ангажирали, а чисто и просто да са използвали тази валута, която Вие сте отпуснали за техни спекулативни цели“[260].

Независимо че признава официално инспирирана контрабанда, Хр. Чакалов запазва благопристоен тон. Проявява дори нотка на учудване, че му се налага да отговаря за очевидни неща. „Констатирал съм такива случаи. Ето как стои работата. Най-голямо стеснение у нас беше в първата половина на 1918 г. Тогава и в Германия се изчерпаха запасите и у нас се изчерпаха. И даже, ако обичате, по един негласен начин се уреди контрабандата, за да може да се внесат, било от Германия, било от Австрия, стоки по частен начин. Аз участвах в едно заседание на Дирекцията за стопански грижи [ДСГ]: там се вземаха ред мероприятия да се фаворизира контрабандата, както правеха германците за себе си... Там гласувахме следующето. ДСГ, която позволява у нас вноса само за предмети от първа необходимост, дава на някого позволително да внесе известни стоки в еди какво си количество. Въз основа на туй позволително... му даваме германска валута по 125; вземаме му насреща задължение, че ще внесе тия стоки и ще оправдае тая валута с митническа декларация... Казано беше... в декларацията да повърне тая валута заедно с лихвите, ако не оправдае валутата. Това беше санкцията... Ние искахме туй оправдание да стане в 6 месеца най-късно. Някои правеха заявление, че вагони не ни дават. Ние им писахме писма и искахме да се оправдават. Някои се оправдаха. Други останаха неоправдани. За неоправданието има грижа юристконсултът. На тях се даде още един малък срок, като се предупредиха, че трябва да направят туй оправдание, защото иначе ще се преследват и дадат под съд... Сега, че някой взема валута за една цел, а я използва за друга цел, такива злоупотребления са възможни. И там този, който е извършил такова злоупотребление, ще се преследва от банката; тя върши тъй да се каже своето... Ние нямахме углавна санкция предвидена. Подире се предвиди санкция.“[261]

Чакалов прави съвсем слаб опит за очистване от неизбежното подозрение за субективизъм, което неминуемо възниква при всяко разпределение на валута. „Забеляза се, казва той, ...че разрешения за износ се дават на лица, за които е явно, че надали имат сериозно намерение да извършат внос... Искахме по-скоро да дойде работата тук (в БНБ), за да упражняваме ние контролата.“[262] Но веднага признава, че докато е бил управител не е заведено дело срещу нито един нарушител. Банката определя само общите правила, а за отделни случаи се произнася бюро при Централата на девизите.

Завършвам със сравнително дребен, но показателен конфликт с правителството по повод отпечатването на банкноти през инфлационните години. Спорът не е толкова важен по същество, колкото за маркирането на съмненията, които витаят около БНБ и Министерството на финансите.

Правителството настоява поръчката да се направи в Държавната печатница в Берлин, където по-рано не са работени български банкноти. БНБ от своя страна, предпочита традиционната печатница в Лайпциг на Гизеке и Девриент, като е взела съответно решение още в началото на 1915 година. Чакалов припомня, че образците на банкнотите се представят не от самата берлинска фирма, а от Дисконто-Гезелшафт „чрез Кредитна банка тук, която е създание на Дисконто", и че това става с посредничеството на германския съветник в Министерството на финансите Щанге[263]. Инсинуацията за заинтересованост е очевидна. Тя е отговор на идентична атака към БНБ, заподозряна заради предпочитанието към (очевидно по-качествената според Чакалов) опция в Лайпциг. „Обвиняваха ме, припомня той, че се касае за нечиста работа."[264]

Конфликтът приключва компромисно, с арбитража на министър-председателя и с решение количествата да се изготвят и в двете печатници. Но остава витаещият навсякъде привкус на нездрав интерес (или дори съучастие) на Министерството на финансите. До този момент неговият министър никога не е договарял отпечатването на банкноти, което е неоспорима функция на емисионната банка. По повод заявката в Берлин обаче Димитър Тончев агресивно запитва „как си позволява управителният съвет [да има становище] след като Министерството на финансите е решило този въпрос"[265]. Едва след наложеното от Васил Радославов – *отново по телефона* – соломоновско решение, Тончев е принуден да се съгласи, което той все пак прави *устно*, без никакви писмени следи. Дори утвърждаването на частта от поръчката за Гизеке става при особеното мнение на члена на УС д-р Стоков, предизвиквал „постоянно обструкция в съвета, тъй като беше партизанин на Тончева"[266]. Цялата афера е обвита от пълзящите слухове, че във Виена и Берлин са се появили от новите банкноти, преди още те да са пуснати официално в обращение в България. Породената от това спекулация е допълнителна улика срещу Тончев, която обаче Хр. Чакалов не развива. В отговор на подробните въпроси по този повод, бившият управител само преповтаря реда на техническите операции по емисията, изключващи според него подобна възможност.

Колоритен щрих в историята е намесата на Фердинанд. Движен от така характерните за него суетни (ако не и користни) мотиви, царят настоява (подкрепян от Радославов) върху банкнотата от 1 000 лв., до лика на Симеон, да бъде поставен и собственият му образ (с. 172). Това става въпреки възприетия от БНБ принцип върху банкнотите да стоят единствено образи на исторически личности. И тук Чакалов се подчинява на властта – „неговата [на монарха] дума важеше, не се възпротивихме"[267]... Обстоятелствата, в крайна сметка, спестяват на банката „мекото" публично унижение. Въпреки че клишетата са подготвени, Солунското примирие и абдикацията променят контекста, БНБ вече „смело" може да си позволи да откаже поръчката и банкнотите остават неотпечатани.

Всяка една от трите тематични линии, извадени от материалите на парламентарната комисия илюстрират по специфичен начин отношенията и субординация-

Музейна сбирка на БНБ

Суетна мечта: неосъщественият проект за банкнота с лика на Фердинанд, 1916

та между държавата и банката. Разкритите факти не изненадват с нещо ново, но в радикалните военни условия те акцентират повече от всякога, че *държавният* емисионен институт *е самата Държава*. Тънките граници и защити в контактната зона между тях, които се опитват да бъдат въведени в мирно време, са почти напълно размити и/или премахнати. Остава единствено волята на правителството, а паричната политика губи задръжките на каквито и да било условности, за да започне да се води на ръба и отвъд закона.

Целесъобразност

Интересът на депутатите е насочен преди всичко към „веществени" доказателства за нарушения – от дребни провинения до индикации за корупция и за криминални деяния. Концептуалните проблеми, свързани с оценката за целесъобразност на една или друга политика, остават встрани или в най-добрия случай се превръщат във фон на анкетата. В тази по-висша материя анкетиращите се чувстват не на място и са очевидно превъзхождани от експертите в БНБ.

Същевременно в разискванията възникват въпроси, които не могат да бъдат избегнати. Три от тях са централни – за набирането на фонд от неутрални валути; за камбиалната политика по време на войната; за „излишъка" в книжнопаричното обращение. В тези проблеми се преплитат както чисто практически съображения, свързани със статута на България и с военния съюз, в който тя влиза, така и най-съкровените аспекти от паричната политика на всяка емисионна банка. Около всички тях отново изниква – в друг ракурс – голямата тема за отговорността, зависимостта и властта. Тези пасажи от разпитите са, в известен смисъл, опит за реконструиране на една алтернативна, хипотетична и виртуална история.

„Неутралните" валути. Проблемът възниква, когато окончателно става ясна пълната илюзорност на паричното „покритие" чрез военните аванси, предоставяни от съюзниците на България в германски марки и австрийски крони. Това са *блокирани* активи в книжни пари и естественото решение е да се търсят валути на неутрални държави, запазили поне частично обратимостта си в злато. Разбира се, възможността да се реализира подобен пробив е силно затруднена от политическата и военната конюнктура. Несигурното развитие на конфликта изправя БНБ пред дилеми, при които няма еднозначно печелившо решение. Настойчивите, понякога агресивни въпроси на комисията са от удобната позиция на вече известен изход на събитията.

По принцип вариантите в последната фаза на войната са два – в случай на победа на Централните сили да разчита на авоарите в германски марки; да се направи възможното за натрупване на „неутрални" валути, които ще са особено ценни при неблагоприятен за България изход от войната. Елементите за прогноза са предимно политически и Хр. Чакалов прави всичко възможно да покаже на народните представители, че е имал точна икономическа преценка за последиците от двете опции, като само намесата на правителството е довела до катастрофалния край.

Изборът е резюмиран от бившия управител. „Да вземем... хипотезата: че Германия сполучи. Тогава ще имаме 1.5 близо 2 млрд. германски марки... в края на 1918 г. ... Всичкият внос ставаше от Германия и Австрия... и тук ще ми внася банкноти, а аз ще му давам марки. По този начин онзи резерв [от марки] ще намалява, но ще изземва от банкнотите в обращение*. Правителството нямаше да има нужда да прави заем тогава, както направи вече такъв, и щяхме по този начин да възстановим нашата валута. Ако положението беше така добро, то щеше да бъде великолепно по отношение на нашата валута."[268]

Но има и втора хипотеза (победа на Антантата), която Чакалов твърди (нагаждане със задна дата?), че е формулирал отрано. Готов е дори да предостави документи за това. „Аз и колегите ми искахме да образуваме един фонд от чужда валута в някоя неутрална страна... Имаше един път: да изнесем пашкули, розово масло и тютюни**. Стана една голяма конференция в ДСГ, където в съгласие с г-н Александър Цанков искахме да наложим някои мероприятия на правителството."[269] То обаче не приема този план и почти фанатично запазва упованието си в германската марка. Въпреки че конференцията приема решение за фонда, министърът на финансите свиква малка „контраконференция" по същия въпрос „с няколко души финансисти". Присъстват директорът на ДДД Трайко Стоянов, директорът на Българска търговска банка (БТБ) Георги Губиделников, член-делегатът на „Централна банка" Панайотов"... На събирането Хр. Чакалов отново защитава идеята за фонд в неутрални страни. „Моето заключение беше следующето: изходът на

---

* Има се предвид, че българската книжнопарична емисия е покрита от авоарите в марки.

** Очакванията са за износ на стойност от около 120 млн.шв.фр. (основно на тютюн) в Швейцария.

войната не може точно да се предвиди, но едно за мене е ясно, че не може окончателна победа да има Централният съюз; най-многото, което можем да очакваме, едно изтощение на двете противни сили, едно положение, което няма да ни даде онова, което си мислим... Да се образува [фонд] го изисква елементарната предвидливост."[270]

По същество предложението е опит за арбитражиране на риска в условията на военен конфликт, когато подобна операция не може да се извърши с обичайните пазарни инструменти. Неутралитетът на шепа държави им носи огромни икономически дивиденти, защото той е удобен за трети страни, търсещи да покрият политическия и военния риск. Но правителството не се ръководи от подобни съображения, а от политическо заслепение и от вече изплетените необратими връзки с Германия. Мненията се разделят приблизително по гилдии – финансовата (Чакалов, Губиделников и Панайотов) са за фонд, набран чрез износ, докато държавната администрация (Тончев и Стоянов) се противопоставят. Финансовият министър дори саркастично коментира случая в Народното събрание, където осмива БНБ с типичната пренебрежителност на силните на деня: „Някакви финансисти, капацитети, дават заключение да вземем швейцарски франкове, на които утре ще падне цената и ще имаме милиони загуба. То беше една обида на едно учреждение, което аз представлявам. Въобще отношенията между нас и Министъра на финансите не бяха отлични. По всички тия въпроси насоките не изхождаха от Министерството на финансите, а изхождаха от мене като представител на БНБ и от ДСГОП; в тях имаше по-голяма предвидливост отколкото в самото правителство."[271]

Архивните документи от конференцията, проведена на 23 октомври 1917 г.[272], дават възможност позициите да се оценят без нагаждане, както и да се проявят редица силно симптоматични конфликти.

Става ясно преди всичко, че виждането на Чакалов е действително по-далновидно и по-независимо от Германия, отколкото на правителството. Управителят стъпва на два постулата – българската валута е напълно зависима от марката; бъдещата съдба на марката е неясна („ще зависи от изхода на войната") и в това отношение са допустими всякакви варианти. Първата теза е неоспорима и следва пряко от покритието на банкнотната емисия на БНБ с германски военни аванси. („Книжната валута има зад себе си гаранция германските марки", а към момента авансите възлизат на 2 млрд. марки.)[273] Второто твърдение звучи еретично на фона на безусловната прогерманска позиция на правителството.

Несъмнено Чакалов цели да подготви БНБ за следвоенната обстановка, която вижда изпълнена с рискове. Фондът от неутрални валути донякъде би изгладил очакваните колебания на лева и би позволил „веднага след войната да посрещнем нашите задължения към Съглашението, по което дължим около 600 млн., а това е от голямо значение за кредита на страната ни"[274]. Дебатите по идеята изваждат наяве интересни различия в гледните точки на емисионния и на частния банкер. По форма това е спор между привърженици на регулиран и на свободен камбиален пазар. По съдържание става дума за разпределение на загубите от нестабилния

НБКМ–БИА

Димитър Тончев в Берлин, 1915

курс на лева между емисионната и търговските банки. Според банкерското съсловие, представено от Б. Боев (бивш управител на БНБ, преминал в „лагера" на търговските банки) и Г. Губиделников, валутният риск следва да се поеме от БНБ. „Когато ще се изнесе тютюн в Швейцария, проиграва ситуацията Боев, аз ще запитам колко струва швейцарският франк и преди още да се изнесе тютюнът, аз ще продам швейцарски франкове, а няма да чакам да спадне курсът чрез различни пертурбации. Ще искам да осъществя моето вземане в български левове и ако има спадане на швейцарския франк, ще ми плати ли БНБ загубата и от какво ще се ръководи тя за определяне курса на швейцарския франк. Разбира се, от марката. Иначе тя ще загуби. Но като се изнесе тютюнът, швейцарският франк ще спадне. Нека БНБ да изгуби, но да урегулира курса. Или ще оставим свободно определяне на курса, без да си налага който и да е волята и тогава няма да имаме нужда от сток в Швейцария, или пък БНБ ще се реши да губи."[275]

Дилемата е точно формулирана. Фондът в неутрална валута е необходим само ако БНБ защитава стабилността (определен курс) на лева, но тогава тя трябва да поема цената (евентуални загуби) от тази защита. Ако се приеме да има „плаващ курс", никакви резерви в неутрална валута не са необходими и валутният риск ще се посреща от самите търговци и банкери. Като подкрепя Б. Боев, Губиделников е още по-ясен – „БНБ трябва да изгуби, но да се подобри българската валута, с което ще се подобри и положението на цялото население, ще се спаси положението на гражданите. Не трябва да има даже спор по това, стига да може да се напра-

ви. Нашето достойнство го изисква“[276]. В думите му се отразява сянката на камбиалния синдикат от 1913 г., когато БНБ изпълнява именно ролята на пазител на „общественото благо“ (стабилността на националната парична единица) за сметка на определени загуби, които, впрочем, задълго травмират ръководството ѝ. За банкерската общност емисионната банка стои отвъд тривиалните изисквания за печалба: задълженията ѝ да поддържа стабилността на лева не може да се измерва с обичайните банкерски критерии.

Но реален избор между двата варианта има само в съвсем идеалния случай на свободна търговия, докато през войната България е – търговски и камбиално – напълно подчинена на Германия. „Ние правим арбитража си не чрез Швейцария и други неутрални страни, казва Б. Боев, а чрез Германия, където нашият лев се третира като подчинена валута, не свободно като свободен обмен на пазара, а както иска централата [на девизите] в Германия, на която ние сме длъжни да се подчиняваме. Това не може и не трябва да се търпи, още повече че такова положение е неестествено.“[277]

Българският износ няма пряк достъп до неутрални страни, а задължително преминава през Германия. Схемата с фонда зависи от това, дали стоките (основно става дума за тютюни) ще бъдат допуснати транзитно през Германия към Швейцария. Както и да се погледне, става дума за нелоялна игра спрямо съюзника, подготовка на изход от една война, която се очертава като загубена, опортюнизъм, за който България често е била презирана. Губиделников припомня, че „това е въпрос, който изисква свобода на действие. То е политически въпрос. Ако нашите продукти отиваха направо в Швейцария нямаше да има тази загуба. Обаче германците не ни дават право да го изнесем [тютюна], гдето искаме, а гдето *те* искат. Германците внасят тютюни в Швейцария, за да подобрят *тяхната* валута“[278].

Един от участниците в разискването припомня, че отношението на лева към швейцарския франк няма самостоятелно значение. „Левът не е в добро положение спрямо марката и кроната... Ние сме зле и спрямо швейцарския франк, но това влошаване иде не направо от швейцарския франк, защото не тя е страната, която определя нашата валута... Ако можем чрез Швейцария да подобрим нашата валута, това ще бъде най-доброто нещо. За това трябва да търсим швейцарски пазар... Обаче може ли да се получи от Германия транзит? Ние трябва да се наложим. Защото щом чрез транзита се сдобием с швейцарски франкове, с които можем да купим марки по-евтино и после да ги предложим на БНБ, та по този начин да въздействаме за спадане курса на марката у нас и да улесним БНБ.“[279] Проблемът е в надценения официален курс на марката и в невъзможността този неизгоден курс да бъде подкопан чрез неутрални валути: Германия е завардила всички възможни заобиколни пътища, а каналът на пряка търговска връзка с Швейцария е прекалено тънък и не може да бъде разширен.

Да се отвори транзит на България, означава да ѝ се позволи положително търговско салдо с Швейцария, повишаване на лева спрямо франка и в крайна сметка – възможност за игра на лева срещу марката. Това е недопустимо за Герма-

ния, която, впрочем, реекспортира български тютюни за Швейцария. Както отбелязва К. Панайотов, „Германия няма да ни позволи транзита, защото те правят от [тютюна] въпрос на победи. Те смятат лишението на войската от тютюн равносилно на лишението ѝ от хляб и правенето ѝ недоволна и нетърпелива за крайната победа. Поради това германците по никой начин няма да позволят транзита на тютюн за Швейцария. Те купуват и внасят тютюн в Швейцария, както и други стоки (въглища), за да подобрят своята валута, но те обясняват, че вършат това доколкото трябва за нуждите на Швейцария. Те имали свои органи и контрола, която следи где и какви продукти се изнасят, а на нас ще откажат транзит на тютюна понеже не можем да контролираме“[280].

Натрупването на авоари в неутрална валута е само едната страна на проблема с платежния баланс. В дискусията е засегната и другата, свързана с ограниченията на вноса. С предложението си Хр. Чакалов на практика лансира принципите на Централа на девизите, защото всяко евентуално насочване на износ към неутрални държави трябва да бъде съпроводено с ангажимент за репатриране на постъпленията – „добитото камбио ще се продаде на БНБ, която да го управлява“[281]. Той предлага също така забрана на вноса на луксозни предмети – класическа косвена мярка за „подобряване на валутата“. Предполага се, че от Дирекцията за прехраната ще трябва да се отдели нова институция, която да се грижи за „урегулиране на вноса, защото ако след войната, отбелязва К. Панайотов, се *позволи* свободният внос, това ще съдейства за подбиване на курса“[282]. В края на войната връщането към либералните икономически правила изглежда за банкерите далечна химера.

В архива на конференцията е съхранен и неавторизиран текст, който по всичко изглежда е подготвеният след съвещанието доклад на Д. Тончев (или чернова за него) пред Народното събрание. Забележително е не само фундаменталното разминаване на гледните точки, но и това, че министърът не е приел нито една от разискваните идеи.

Тончев тръгва от точни констатации[283]. Курсовете по време на войната са нереални, след като търговските потоци са ограничени. Швейцария е още по-малко показателна, защото тя е „един голям европейски хотел, в който повече се внася, а по-малко се изнася“. Българският лев действително е отслабнал спрямо франка, но това не е от особено значение. Първо, тъй като търговският обмен между двете страни е незначителен и едно просто ограничаване на вноса на луксозни стоки би възстановило равновесието. Второ, по-важно, реалният курс на франка за БНБ би трябвало да се мери не чрез пазара, а през марката, към която е вързан „неосвободения“ лев. При положение че франковете се набавят чрез арбитраж на марки, то и ефективният курс на швейцарската валута не е 190 лв. (както на пазара), а 155 лева.

Заключенията обаче са съмнителни, доколкото се опират на политически пристрастна прогноза. Презумпцията (по убеждение или по задължение) е, че Германия е бъдещият победител, откъдето следват всички (*постфактум* погрешни) икономически изводи. Колапс на марката (вследствие на капитулация) се изключва напълно. Не се проявява (поне публично) и мисъл за военно поражение на Бълга-

рия, което ще я натовари с репарационен дълг и ще заложи бъдещи структурни проблеми в платежния баланс.

Година преди погрома, предвижданията на министъра са негатив на действително развилите се събития. За Д. Тончев (противно на банкерското виждане) краят на войната ще е връщане към „нормалността", просто копие на предвоенната картина. Върху тази преценка известно влияние вероятно е оказал историческият опит: през конфликтите до Първата световна война за очаквания мир обикновено се говори спокойно, като за естествен край на бедствие, който ще възстанови предишния икономически оборот. Но решаваща е политиканската деформация, която (в края на 1917 г.) пречи да се разбере все по-очевидното – че изходът от *тази* война ще е драматично различен от предходните.

В идиличната прогноза на министъра швейцарският франк ще загуби изцяло значението си, доколкото (според Тончев) силното му влияние в момента се дължи на извънредни обстоятелства. Първата грешка в тези допускания е, че веднага след мира Европа ще възстанови свободната търговия. От това предвиждане се прави заключението, че възстановяването на пряката търговия между държавите (без посредничество на франка) ще причини големи загуби на всеки, който е натрупал от тази валута. „Набавеният сток от швейцарски франкове може да причини грамадна и сигурна загуба за Българската държава, ако тя разполага с този сток за нейна сметка, а частните лица, ако биха разполагали с този сток, ще бъдат принудени преди свършването на войната да използват високия курс на франка, като продадат този сток, за да реализират една печалба в марки, крони и лева."[284]

Второто неточно допускане е, че след войната курсовете ще се върнат към златния паритет и това ще възстанови търговията. За управляващите най-неправдоподобна изглежда хипотезата Германия да запази съществуващото обидно дизажио (обезценка) спрямо швейцарския франк, лирата и френския франк. Убедеността в германското могъщество е непоклатима. Д. Тончев очаква Германия да осъществи огромен износ „на машини, химикали и пр...", който ще стабилизира марката. „А приравни ли се курсът на германската марка по този начин до паритета на разните валути, приравнен е и курсът на златния лев, тъй като покритието на банкнотите на БНБ е изключително в германски марки за кръгло милиард."[285] Този силогизъм е рядко отчетлив пример как върху фатално нереалистично грешни допускане и прогноза се строи (хипер)инфлационна парична политика: министърът продължава да третира марката като стабилно покритие, което е *проформа* коректно, но напълно се разминава с икономическата реалност.

Трета неправилна преценка (логическо следствие от останалите) е, че България трябва да изнася към съюзниците, а не към неутрални страни. След като няма вероятност левът да се обезцени дори спрямо валутите на неутрални и враждуващи страни, разсъждава Тончев, то е напълно изключено това да се случи по отношение на съюзническите валути. Земеделски продукти трябва да се изнасят масирано към Австрия и Германия, а не към Швейцария „за набавяне никому ненужните швейцарски франкове". Освен че така ще се подобри курсът на лева към

марката и кроната – тук министърът проявява и съюзническа лоялност – изнесените към Швейцария български стоки биха били изкупени от неприятелски държави. Д. Тончев развива аргументите си. „При днешния курс на лева спрямо кроната и марката няма защо да се смущаваме от разпоредбите на Австрийското и Германското правителства, щото внасяните у нас от тия държави стоки да се изплащат в златни лева вместо в крони и марки и то по дневния курс на лева, имащ за цел да се избегне по-нататъшното влошаване на марката и кроната спрямо лева... Теорията и практиката доказват, че внасяните отвън стоки предпочитително е да се изплащат в местната монетна единица, за да се намали задължението към чужбина, а това е в интерес на платежоспособността на държавата."[286] Всички тези, извадени от сто кладенци, аргументи показват, че българското правителство се е чувствало задължено (или е било принудено) да крепи курса на германската и австрийската валута. Оттук идва и упоритото възражение на Министерството на финансите против идеята за Централа на девизите. „Учредяването на една камбиална централа у нас при днешната ограничена търговия е излишна, защото курсът на златния лев спрямо кроната и марката е над паритета в полза на България и няма изгледи за влошаване на този курс, та да има нужда от монополизиране посредством проектираната камбиална централа платежите в Австрия и Германия."[287] Д. Тончев е опроверган само няколко месеца по-късно. В началото на 1918 г. левът спада чувствително (до 135–140 лв. за марка). Атаката срещу българската валута се разраства, а бягството към валути на неутрални страни се превръща в естествена и масова защитна реакция. Но министърът остава противник на централата. Както показват приведени по-долу свидетелства, на тази твърдост съвсем не са чужди чисто лични спекулативни интереси.

Дебатът за неутралните валути експонира различните гледни точки във финансовата общност. За частния банкер въпросът е изцяло икономически и се свежда до разпределението на риска и на загубите. Търсенето на сигурно убежище (в случая – във валути на неутрални държави) е съвсем рационално поведение. При финансовия министър координатите на мисленето са неизбежно – малко или много – политизирани. Между тези две крайности централният банкер е принуден да провежда политика в неизвестното, където цената на грубо тенденциозните предвиждания е изключително висока.

Истината е, че създаването на фонд в неутрални валути не е само стъпка със спорна целесъобразност, а и практически изключително трудно начинание. Германия държи здраво положението в ръце, като са пресечени всякакви възможности за конвертиране както на българските авоари в други валути, така и за износ на наличните марки, притежавани от БНБ. Институцията, „следяла зорко за движението на фондовете в марки на БНБ в Германия и не винаги... удовлетворявала исканията на банката да арбитражира марки в други неутрални валути, щом тия искания са надминавали текущите нужди на Царството", е германската Централа на девизите, създадена още през 1917 година. Основният ѝ мотив за отказ е опасността от обезценка на марката[288]. БНБ е директно малтретирана от германците. „Ние се опит-

вахме [да използваме марките по сметки или в банкноти], спомня си Чакалов, но казваха ни: за какви нужди? Бе джанъм, имаме в Холандия стари наши анюитети да плащаме, малки суми, и за Швейцария еди каква сума. И ако кажеш, че се касае за 150 000 шв.фр., ще ти даде, но не може да ти даде повече... Като се касаеше от Германия да се вземат (марките в банкноти), нали това е в ръцете на Дисконто-Гезелшафт и пр., те не ти позволяват: то трябваше да мине през Централата на девизите."[289]

Затворена остава и третата възможност за обръщане авоарите в марки (и крони) във валути на неутрални страни – простата покупка на пазара. Въпросът е поставен от комисията. „Не можеше ли Банката, пита един от членовете й, да се снабди с иностранна валута от свободните ни пазари, защото в 1918 г. свободно се продаваха и купуваха крони и германски марки... Ако това са правели частни банки (с десетки, да не кажа със стотици милиони), защо Банката да не можеше да се снабди с чуждестранна валута така?" Отговорът на Чакалов е обезсърчително елементарният контравъпрос „С какво ще го платя?" С швейцарски франкове или с гулдени, няма как. Остават марките, но Централата на девизите в Берлин казва: „На онзи дайте марки един платеж, който имам еди къде си. Оня, който даде, той ще опре пак там."[290]

И след края на войната България не успява да възстанови свобода на действие. В показанията си Ал. Панайотов отбелязва, че неколкократните опити за прехвърляне на германски марки в Холандия и Швейцария „под претекст, че по силата на договора могат да бъдат иззети", срещат отказа на германците. БНБ едва успява да прехвърли 10–15 млн. в Швейцария на по-дребни суми от 1–2 милиона[291]. На запитването „дали по време на войната банката самостоятелно, сама можеше да разрешава въпроса било за прехвърляне на марки в неутрални държави, било за купуване на камбио", Ал. Панайотов дава на пръв поглед различен отговор от Чакалов, твърдейки, че е „можела, зависило е от нея". Но на практика, допълва веднага той, „от преписката виждаме, че е зависело най-много от германците"[292]. Без да има документални доказателства, Панайотов стига до извода, че между България и Германия вероятно е имало договорености, които са ограничавали напълно свободата на действие на българските власти в използването на техните „авоари"[293].

В тази ситуация, единственият начин за набавяне на камбио остава евентуалният износ в трети страни. „Аз настоявах много за това, доволно споделя пред комисията Чакалов, цели големи рапорти имам подадени и много неща съм предвидял: аз ще ги представя за ваше осветление, за да видите как Банката е била попредвидлива сравнително с онова, което е правило Министерството на финансите."[294] Опити са правени в края на войната, при правителството на Александър Малинов, но те са закъснели, тъй като вече няма необходимите вагони и пътищата са задръстени. По-ранните възможности при управлението на Радославов са компрометирани от чисто български спекулативни интереси. Един от анкетиращите депутати (П. Каратодоров) вмята, че това можеше да стане „ако не беше се партизанствало с тютюна. Аз знаех, че се получи нареждане: толкова милиона кг ще се из-

несат, но преди всичко на Алтимирски, Узунов и др. да се разреши да изнесат по 500 000 кг". Тук вече и Хр. Чакалов додава, че въпросните двама търговци „не искаха да дадат всичката валута на банката, а една част и ставаха пазарлъци"[295].

В крайна сметка, потенциалът на България да осигури неутрални валути чрез износ е ограничен от обстоятелството, че почти цялата външна търговия се води със съюзниците. Така всеки техен проблем при поглъщане на износа ни (или всяко наше експортно затруднение към тях) се превръщат в предимство. Ал. Панайотов отбелязва, че „неуспехът на страната да изнесе големите депозити от тютюн, складирани от реколтите 1916–17–18 г. има и своите добри страни: голяма част от износа на тия депозити през време на войната би се погълнала от нашите съюзници или би се извършила чрез тяхното посредничество в неутрални страни, така че след погрома БНБ щеше да се намери с по-големи запаси от марки и крони и положението на страната би било още по-лошо. Депозитите от тютюн и розово масло след войната дадоха възможност да постъпят в Царството около 10 млн.щ.дол. и стотици млн. франка и др. солидни валути, които улесниха извънредно много задачата на БНБ да посрещне нуждите на държавата от платежни средства за чужбина"[296].

Епизодът с нереализирания фонд в неутрални валути излага на показ специфични страни на камбиалната политика. В условията на златен стандарт тя е безспорен прерогатив на банката, но през войната металическият еталон е суспендиран, а БНБ е ограничена от стратегически и дребни опекунски решения на правителството. Курсът на лева към марката е наложен от предвоенните договорености със съюзниците, външнополитическата ориентация предопределя търговските потоци, степента на свобода в управлението на резервите е сведена до минимум. При това положение напрежението между основните играчи, между разминаващите се интереси и начини на мислене се измества към по-„интелектуалната" дейност по предвиждане хода и възможните сценарии на събитията. Различията в интуицията, в експертното знание, в находчивостта на предлаганите схеми или в силата на предубежденията се превръщат в чувствителен лакмус на иначе тривиалния конфликт между властта (фиска) и емисионната банка.

Камбиалните курсове. Дебатът за неутралните валути е по-скоро завършек на по-общи спорове и съмнения, възникнали още в самото начало на войната. Целесъобразността на камбиалната политика е основен мотив и мишена в разследването на комисията, която всъщност постоянно разнищва добре известен в паричната теория въпрос – възможно ли е да се поддържа, и на какви нива, фиксиран курс в условията на паричен съюз*, на силно инфлационна монетарна и фискална политика и на опити за заобикаляне въведените радикални рестрикции в търговията и в движението на капиталите.

---

* При съществуващите финансови договорености може да се каже, че по време на войната България е де факто в – или близко до – състояние на монетарен съюз с Германия.

Закотвянето на лева към германската марка* произтича пряко от политическото, военното и икономическото обвързване на България през 1915 година. Уреждането на военните аванси за българското правителство, които осигуряват финансиране на извънредните му разходи, е формализирано със съглашението между трите държави от 20 ноември 1915 година[297]. Освен размера и условията за отпускане на авансите, ключов параметър в него е приетият курс на марката към франка: 81 марки за 100 франка, което отговаря на 1.235 лева за 1 марка**. Сумите са договорени във франкове, но са отпуснати и дължими в марки по този курс. При положение че през следващите години това е основният външен финансов поток към държавата и – което е съществено – че паричната емисия на БНБ се основава на тези аванси, записаното съотношение се превръща във валутната котва на монетарния съюз между трите държави***.

От самото начало е ясно, че става дума за *официален* паритет, който трябва *да се поддържа* в контекста на силни смущения в европейската и в българската икономика. В доклада, предназначен за анкетната комисия – след дълъг образователен преамбюл, излагащ елементарните принципи на валутната търговия, – администраторът на Касовия отдел на БНБ Ал. Панайотов не скрива, че през войната „камбиалните курсове на БНБ [са] по-скоро условни, а не реални... Тия курсове са били, прочее, наложени от Министерството на финансите... по политически съображения – да се отстрани спекулацията и се поддържа едно постоянно съотношение между валутите на воюващите съюзници, особено с германската... Вън от всякакво съмнение е, че [курсовете на БНБ]... чувствително са се отдалечавали от действителните такива на свободния пазар“[298]. Ако различията между официалния и пазарните курсове, особено по време на война, са нещо естествено, то и задачата на банката е не помалко очевидна – „на тия вариации една емисионна банка, курсовете на която са официални, не може да се поддаде, а трябва да употреби всички усилия да ги парализира“[299]. В същото време, поради възможностите ѝ да манипулира пазара, централната банка е и обичаен заподозрян в подхранване на спекулата. Комисията не подминава тези подозрения, отправяйки питане относно евентуални „несъобразено големи“ скокове в курсовете. Отговорът, който получава е по-скоро условен. „Дали е имало несъобразности при практическото определяне на камбиалните курсове вън от наложените от войната политически съображения и от закона за Централата на девизите не ми е известно“, свидетелства Панайотов.

Камбиалната политика след ноември 1915 г. окончателно влиза в клещите на основната клауза от споразуменията. А тяхната най-важна последица е ангажи-

---

* Това става и спрямо австрийската крона, но без особени икономически последици, тъй като самата крона е вързана за марката, а Австро-Унгария е изцяло в сянката на германската стопанска мощ.

** На 28 декември 1915 г. БНБ фиксира курса на 1.25 лв. за марка и 1 лв. за крона. (Вж. Архиви БНБ III, с. 623.)

*** То играе условно ролята на паритета към златото при златния металически стандарт.

ментът да не се подкопава курсът на „резервната валута" каквато е марката. Ал. Панайотов формулира ситуацията сравнително приглушено. „Във всички воюващи страни, пише той, емисионните банки са били длъжни да съгласуват политиката си с тая на респективните правителства... БНБ не е могла да прави изключения от това правило, *толкова повече че е държавна банка*. Стремлението на съюзниците през време на войната е било да запазят по възможност едно постоянно съотношение между валутите си, за да не създават богат материал на спекулацията и да не съдействат за взаимно обезценение на валутите си... БНБ *от съюзническа солидарност* не е можела безразборно да арбитражира марки в неутрални валути. Доколкото се простират сведенията ми, през време на войната подобни съглашения за взаимно поддържане курсовете на валутите е имало и между страните в противоположния... лагер. Тия споразумения немалко са допринесли за намаляване темпа на спадане на валутите на воюващите страни: това се вижда от обстоятелството, че когато след края на войната тия споразумения бяха денонсирани, темпът на обезценение на валутите, както на победителите, тъй и на победените, се бързо усили."[300]

Това, което висшият банков чиновник разказва в благопристоен, неутрален и оправдателен тон, е казано след войната (през 1924 г.) силно критично от Ст. Бочев. Необвързан с властта и с банката, той може спокойно да посочи *цената* на монетарния квазисъюз. „Важна страна на тези споразумения е, че банката трябвало да поддържа курса на съюзническите валути *алпри* с лева. Това ще рече, че ние сме направили „камбиален блок" с тях. Това дава да се *подразбира*, че *ще да е имало* някакви конвенции и за общи или ограничени действия на неутрални камбиални тържища. Как е било възможно такова нещо, когато ние сме кредитори и в марки и в лева*, а знае се и в крони срещу странство? Какъв смисъл е имало да свързваме съдбата на нашия лев – монета на едно почти самозадоволяващо се народно стопанство – със съдбата на съюзниците, чиито стопански живот диша чрез вноса на сурови материали? Спазван ли е тоя „камбиален блок" или е бил използван само в наша щета? Въпроси, на които ние не можем да отговорим."[301]

Камбиалната политика през войната Бочев определя като „пагубна". Както често се оказва, „съюзническата солидарност" е напълно асиметрична. Поради голям български износ през 1916 и началото на 1917 г. пазарният курс на германската валута започва да спада и логиката диктува БНБ да не изкупува марки по една нереално висока фиксирана цена. Министерството на финансите обаче *изисква* от нея интервенции на определеното равнище – смисълът на договореностите е

---

* Кредитори сме в марки с депозираните в германски банки авоари. Кредитираме в левове съюзниците чрез откриването при БНБ от българската държава кредити на чужди банки в местна валута, с която те се разплащат у нас за своите армии и за износ. „По тоя начин, пише Бочев, вместо да дойдат у нас чужди валути, ние ставаме кредитори в лева. Произведенията ни се консумират от съюзниците или експортират, без да остава нещо в ръцете ни." (Бочев, Стоян. БНБ като емисионен, камбиален и кредитен институт. С., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998. с. 179.)

именно в това, да *наложи* на банката подкрепа за марката, когато е заплашена. Пред комисията Чакалов разказва за обстоятелствата. „Ние веднага трябваше да регулираме пазара, т.е. да се намеси Банката на пазара. По този въпрос има една кореспонденция с Министерството на финансите, даже имаме твърде остри писма разменени, защото аз държах на пазара и казах, че по никой начин по 1.25 не може да се вземат... стойността на златния лев е 1.235, аз поне оттам ще изляза... Министерството на финансите държеше, щото ние да не снемаме курсовете от 1.25... И основанието му... беше следното: „Това се отнася до нашите съюзници, те ни дават стотици милиони марки, следователно с техните пари не можем да подбиваме тяхната валута тук в България... Дават ни пари... в заем защо да им подбиваме валутата – то би било осъдително." И така осъждаше банковата политика. Аз обаче държах на туй и рекох: ние ще държим поне на 1.23, ще вземем средното положение спрямо министерството, и те си замълчаха, не щяха да отидат по-нататък."[302] В изследването си Бочев има предимството на страничния наблюдател да не оправдава свои действия, а обяснява кратко и ясно последиците на този натиск. „В едно време, когато нашата валута е трябвало да се подкрепя с реални вземания от чужди валути, банката е кредитирала в лева тия, които трябваше да ни дадат тия чужди валути. И тогава *ако са слаби, да ги направим на здрави валути.*"[303]

Обратно, тогава когато е застрашен левът, възможностите за защита са ограничени. Това се случва след началото на 1918 г., през която на свободния пазар марката се качва от 1.24 до 1.47 лева. Търсенето на тази валута естествено нараства, но БНБ „не продава, макар че публикува курс 1.25, *за да не развали техния курс.* А това значи, че ние трябваше да плащаме на Германия вноса си от нея с други марки, а не тия, които имаме там... без да можем да го прихващаме от нейния износ от нас, тъй като тя купува и изнася, а ние я задължаваме „по сметка в лева"[304]. По този пункт оценката на Бочев е отново по-рязка и категорична. В показанията си пред комисията Чакалов твърди, че БНБ е интервенирала, за да смъкне пазарния курс, но става ясно, че действията ѝ всъщност са били половинчати. „Ние в Банката имахме изобилие [от марки]. За БНБ нямаше обективно, външно основание, за да дойде този курс да надмине 1.25... Ние регулирахме пазара... защото... до 1.35, до 1.40 да отиде курсът нямаше никакъв резон."[305] Намесата обаче се оказва недостатъчна и курсът на лева остава под официалния. Поддържането на марката „от съюзническа солидарност" поражда огромна спекулация, като емисионната банка се превръща в основен източник на евтина валута, насочваща се мигновено към спекула. „То беше една спекулация. Купуваха марки български спекуланти, изобщо частни лица [в масовото съзнание това са синоними], банкери, в които един вид в началото на 1918 г. се яви предчувствие, че изходът на войната не изглежда да бъде така блестящ, както се мислеше по-рано. И хората започнаха да се приготвят, да имат валута от неутрални страни или в банкноти неутрални и се започна да се търсят банкноти. Имаше един вид треска да се купува руска валута и се нагълтаха някои с руска валута, други леи купуваха, купуваха и марки, за да може с тях да купят швейцарско камбио."[306] Чакалов хладнокръвно разяснява меха-

низма на спекулата. „Понеже имаше марки, купуваха ги големи банкери и ги прехвърляха в Швейцария да си купуват чужда валута... И ние не можехме да продаваме марки на спекуланти да си правят резерви и постановихме следното: понеже тогава се яви липса на стоки, то за да се внасят стоки от Германия или от Австрия, да започнем да даваме марки. И се нареди следующият ред: ще направи някой един внос... той ще има разрешение от ДСГОП и срещу него му давахме марки по 125 и той даваше декларация, че ще оправдае тази сума, която му е дадена, с внесените стоки. Как? Със самата вносна декларация на нашата митница. Ако не оправдае сумата, трябва да повърне марките в същия курс... Внос трябваше да стане, защото пазарът беше гладен за стоки. И като му дадеш германски марки за 125, тогаз ще имаш по-евтини стоки."[307] Само може да се предполага каква спекулация с митнически декларации е породило това решение. В окончателния доклад се посочва, че преди започването на анкетата, комисията заварва „15 папки такива разрешения неуредени, т.е. импортиорите не оправдали взетото камбио"[308]. Косвеното потвърждение за силата на ажиотажа е, че въпреки интервенциите и взетите мерки за ограничаването на вноса, левът на свободното тържище не се покачва до официалния курс. Отговорите на уточняващите въпроси на комисията, отправени с упрек за слаба активност, дават да се разбере, че БНБ все пак е хвърляла твърде предпазливо марки на пазара.

Последният защитен аргумент на Чакалов е, че ако банката пуснела значителното количество марки, с които разполага, тя в крайна сметка щяла да захрани *външната* спекула. Проблемът е, че у всички съюзници на България вече действат централи на девизите, т.е. изключително стриктен валутен контрол. Такива има в Турция, Австрия, Германия и естествено „започнаха да се явяват германски и австрийски и турски търговци да вземат [евтино] марки от нашия пазар, за да ги преобърнат в чужда валута"[309].

Тук анкетата се докосва до нова и особено поучителна история, свързана с камбиалната политика. България остава най-дълго без своя Централа на девизите поради явната заинтересованост на Министерството на финансите от запазване изкуствения курс на лева. Дори призивите на Райхсбанк у нас да се учреди такова учреждение, за да престане спекулата срещу марката, не се оказват достатъчни. „Ние имаме кореспонденция, разменени писма в такъв смисъл, казва Чакалов: „Големи спекулации с чужда валюта стават у вас [пишат от Берлин], на вашия пазар известни спекуланти са се явили с марки, пренасят марки в неутрални страни, бият нашата валута, нямате ли контрол? Моля вземете нужните мерки за това нещо."[310]

БНБ поставя въпроса за създаване на Централа на девизите още през 1916 година. През май 1917 г. банката изпраща свои служители да проучат опита в Австрия, където тази институция (както и в Германия) е създадена в края на 1916-а. След появата на централа и в Турция става ясно, че международната спекулация ще се насочи към единствената страна, която не упражнява толкова строг девизен контрол, т.е. към България. От пролетта на 1917 г. до края на годината обаче предложенията на БНБ (подкрепяни от ДСГОП) не се приемат. Проектозаконът е под-

готвен едва в началото на 1918 г., но и този път (както и със следващия вариант от пролетта на 1918 г.) не е придвижен. Чакалов е в състояние да приведе множество документални доказателства за усилията си, вкл. отчета на БНБ за 1919 г., където на централата е отделено специално внимание и в който – по думите на Ст. Бочев – както никъде другаде е изобличена камбиалната политика на Народна банка[311].

Версията на Чакалов е директно обвинение срещу Д. Тончев. Обструкциите са идвали от министъра на финансите, играещ в комбинация с германски частни интереси. Чуждото влияние и безсилието на БНБ изглежда оставя травма у управителя, който без колебания представя министъра като заложник и изпълнител на желанията на чуждите съветници в своето ведомство. „На [него] не му влияеше управителят на Народната банка, а съветникът му беше г-н Щанге и други лица", отбелязва Чакалов, допълнен от дежурната вметка (този път на председателя на комисията Г. Марков), че става дума за „германски евреин"[312]. По повод Централата на девизите Тончев „вземаше, продължава той, мнението на банкери, между които [съветника Щанге]... и г-н Бон, директор на Дойче Банк, който имаше клон тук. Частно ми казваха на мен: това няма да бъде, напразно си хабиш труда, вие искате да го направите, но г-дата Бон и Щанге са против, и министърът е на противно мнение"[313]. На министъра се приписва обичайната реплика (или мисъл) на всеки политик, който иска да саботира решение, налагано отвън – *„ние ще обещаем, колкото да не кажем направо, че няма да свършим тази работа, но няма да я въведем в България."*[314]*

Истината е, че спекулата в България е подхранвана до голяма степен именно от чуждите банки. Внушенията за корупция и за налагане на Дойче Банк над Райхсбанк са съвсем недвусмислени. Народният представител д-р Хр. Мутафов задава резонния, но наивен въпрос „не застъпваше ли Дойче Банк интересите на официалната германска власт... тя да бъде един вид като агент на Райхсбанк, защото Дойче Банк не дойде да прави своя политика, а да бъде... представител на германската кредитна политика *у нас, една страна съюзническа, завоювана, както щете го кажете.* На какво се дължи тази раздвоеност, едни да искат едно, а други да искат друго?"[315] За учредяване на централа настоява емисионната Райхсбанк, докато частната Дойче Банк „съвършено друго съветваше министъра на финансите или друго мнение поддържаше"[316], водейки открита пропаганда срещу идеята, определена като безполезна. По повод почти риторичния въпрос на депутат дали частната институция се е занимавала със спекула, Хр. Чакалов разказва показателен епизод. „Аз писах едно писмо в отговор на Райхсбанк, че тук стават спекулации даже и с представители на Дойче Банк. Трябваше да бъда откровен в отговора, защото натякване се правеше на БНБ. Но имах отговор от Райхсбанк, че тя е направила внушение на централното седалище на Дойче Банк в Берлин, но не може да

---

* За да се добие представа относно характера на някои източници, използвани в анкетата, отбелязвам, че тази реплика е цитирана като споделена от Тончев с „един свой спътник, висши чиновник" в Берлин.

въздействa на нейния клон у нас. Тогава поомекна спекулацията, която правеха с марки, вследствие види се на тия внушения, но беше временно."[317]

В тази част диалогът между анкетиращите и разследвания преминава в миролюбив приятелски разговор на съмишленици. Чакалов може с известна наслада да се ограничи да подава реплики, оставяйки депутатите спонтанно да наддават. Виновникът в лицето на Д. Тончев е ясно идентифициран, а БНБ разполага с достатъчно доводи, че не е била на неговата страна. Хр. Мутафов потвърждава, че „Тончев пречеше", а П. Каратодоров си спомня как още тогава е било очевидно, че „Министерството на финансите, като започнете от министъра... и свършите с началника на държавните дългове... не желае [централата]. Мене ми правеше впечатление от конференциите, които имахме, че те се надсмиваха над този институт, като че ли те имаха връзка с интересите на частните кредитни учреждения, отколкото с интересите на страната... Той [Тончев] е бил заинтересован в известни банки, които са се занимавали с ажиотаж и камбио."[318]

Централата е учредена едва през декември 1918 г. от ново правителство (на Ал. Малинов) и при напълно променената ситуация след примирието. Хр. Чакалов печално констатира, че решението идва, „когато вече не бяхме господари у себе си, когато не можехме да вземем никакви мероприятия. И прилагането на тази мярка не можа да даде резултати, които щеше да даде, когато бяхме господари на своите железници и митници. *И германците, когато бяха, не бяхме добре, но правителството* [тогава] *имаше по-голяма власт*"[319]. През 1918 г. икономическият суверенитет е вече загубен напълно. А самата „спасителна" централа много скоро се превръща в ръка на фиска, като повтаря политиката на фиктивен курс, практикувана и през войната.

Дейността на централата е отделен сюжет, на който не се спирам[320]. Тя е обект на силна критика в доклада на анкетната комисията, както и на страстна защита от ръководството на БНБ, което заменя УС на Хр. Чакалов през 1920 година[321]. Най-общо, през драматичните първи следвоенни години камбиалната политика остава *безсилна*. При ограниченост на ресурсите, неравновесен „дирижиран" курс и затвореност на пазара, валутата отива у онези, които играят срещу лева. „Продаваното камбио на борсата, на едри суми е отивало в ръцете на частните банки и спекуланти, които, за да реализират големи печалби, правят всички възможни машинации и инсинуации за падането на лева – повдигане цените на чужди валути."[322] Държавата реагира по обичайния, силов път срещу ситуация, която до голяма степен е създадена от самата нея, а анкетната комисия се води от симптомите. „Стана нужда, твърди докладът ѝ, административните власти да вземат мерки против престъпното спекулиране с лева, а банката по един несъзнателен начин е улеснила спекулата с чужди валути, хвърляйки грамадни суми на борсата, вместо да отвори гишетата си за продаване камбио само за производителни и експортни реални цели."[323] Обратно, Ст. Бочев вижда проблема тъкмо в администрирането на пазара и в непоследователната линия на БНБ през този период. Той я определя като „извънредно колеблива" и „печална страница в живота ѝ", като популистка по-

литика, „застанала на страната на общественото мнение... на принципа на натиска, на репресията" и виждаща своята роля единствено в преследване на нарушителите[324]. За него банката и централата (под всеобхватното влияние на правителството) следват политика, която „поставяше в постоянна тревога експорта и вместо да бъде политика на покровителство на износа, тя бе дребнава политика на пазарльци и курсове, арбитрирани, несигурни и често непонятни. Банката бе под кошмара на *загубите* от валутите на съюзниците и практикуваше една сляпа политика на сваляне на курсовете"[325].

В своя проницателен обзор за БНБ Бочев произнася тежка присъда за военните години. Изречението е знаменателно както със съдържанието, така и с модалността си. „Тая камбиална политика за времето от 1915 г. до катастрофата през септември 1918 г., синтезира той, е била толкова колеблива и нецелесъобразна, че *ние се отказваме да вярваме*, че тя е била политика на Българска народна банка; *сигурно ѝ е била наложена.*"[326] Няколкото реда раздават правосъдие за разпределението на отговорностите през войната, като фактически пестеливо резюмират смисъла на близо двегодишните прения на комисията. Но това е по-скоро позиция на съдебен заседател, който се произнася само по наличието или отсъствието на вина – тя е с разбиране и снизхождение към БНБ; убийствена за държавата и за асиметричната солидарност със съюзниците. Не може да се подмине условната форма, в която е формулирано заключението, позоваващо се на *убеденост* и *вяра*, а не толкова на факти. През 1924 г. Ст. Бочев все още е принуден да гледа на предвоенните споразумения с Германия като на бели петна и да извежда съдържанието им – както в естествените науки или астрономията – от наблюдения на техните *последици*. Какви са те, „кой и за какво ги е сключил, официални публикации, доколкото знаем няма и ние трябва да говорим за тях като се основаваме само върху техния ефект, а не върху техния текст... Те се съдбоносни и *би било много желателно* да се хвърли светлина върху техния точен текст и целия им обем..."[327] Непознаването на възлови решения идва не само от обстоятелството, че Бочев е външен наблюдател. За политиката на БНБ говори в условно наклонение дори нейният администратор Ал. Панайотов, който е стар служител на банката, но до 1919 г. не е бил на този висок пост. Две години и половина след края на войната, докладът му, изготвен по питане на комисията, е изпъстрен с условни словесни конструкции от рода на „изглежда да са били", "ако действително", „доколкото съм осведомен".

А разпределението на отговорностите в паричната политика през войната отразява разпределението на фактическата власт при вземане на решенията и на съответния достъп до информация. Няколко документа, предшестващи преговорите по споразумението от 20 ноември 1915 г. са добра илюстрация на (дез)информационната среда, в която се провежда камбиалната стратегия.

През януари и февруари 1915 г. България вече е сключила с консорциум, воден от Дисконто, договор за аванси от 150 млн.фр. при 8% лихва и комисиона от 1/8% на тримесечие. През септември се договаря нов аванс и министърът на финансите Д. Тончев иска от пълномощния ни министър в Берлин Димитър Ризов да

обясни веднага на германските власти, че „военният аванс от 200 млн., който Германското правителство дава на българското, трябва непременно *да се дегизира*, в смисъл че договорът с него трябва да бъде сключен не между двете правителства, а между българското правителство и една *подставена* банка. Тази дегизация е абсолютно необходима, *за да се избегнат първо сигурните критики и клевети вътре в България и вън от нея, че тя е продадена на Германия, второ неминуемите парламентарни бури при разискването договора в Събранието*, които, при слабото ни болшинство, могат да докарат и отхвърлянето му. Всичко това ще се избегне, ако правителството се яви пред Събранието с договор за една финансова операция, сключена редовно между него и банката." Самият министър лобира за Дисконто-Гезелшафт, като иска да се внуши, че е „желателно [именно тя да] бъде подставената банка"[328]. Германските преговарящи намират тези съображения „основателни и оправдани и без всякакво колебание изказват своето съгласие", но също избутват напред своя фаворит, който е Дойче Банк[329].

В крайна сметка, съглашението е подписано на 20 ноември между правителствата, като Дисконто остава банката, обслужваща авансите*. Еуфорията около това събитие обяснява в немалка степен изкривяванията в съжденията и в гледната точка на финансовия министър, които със сигурност предопределят по-късните му възгледи по камбиалната политика. След първите български победи и влизането в Ниш, Тончев (който е в Германия за провеждане на преговорите) сервилно пише до началника на тайния кабинет на Двореца Добрович, че партньорите му в Берлин „са във възторг от Царя на българите, от храбрата му армия и от народа. Те заявяват, че бъдещето на България е завидно... тя трябва да успява политически и икономически, за което Германия ще даде всичката си усилена мощ и съдействие. След териториалното си увеличение, *което е осигурено*, България ще бъде ценен сътрудник на силните си съюзници"[330]. Същият ден в телеграма до Радославов, той повтаря формулата за възхищението от България и за *„териториалното увеличение... което е безсъмнено осигурено.* България е една от редките страни, на която бъдещето готви завидно положение в политическо и икономическо отношение"[331].

Оптимизмът винаги има къс хоризонт: потенциалните големи проблеми се подценяват и подминават, погледът е вторачен в непосредственото, светлото далечно бъдеще като че ли ще се случи от само себе си. Военната конвенция с Германия е подписана за срок само от четири месеца. На 20 ноември 1915 г. двете страни се договарят *устно*, че ако войната продължи по-дълго, условията от съглашението ще бъдат автоматично подновени. Техническото изпълнение обаче не върви гладко. Германия периодично закъснява в изплащането, което предизвиква

---

* Окончателният избор на България в полза на Германия е възнаграден с намаляване лихвата по авансите на Дисконто от 8 на 6% и с поемане от германското правителство на комисионата по тях. Вж. договора между Германия, Австро-Унгария и България за предоставяне на военни аванси на българското правителство. (Архиви БНБ III, с. 469–471.)

повтарящи се умолителни писма от българските власти, изправени пред хронични финансови трудности[332].

Безметежната неформалност и секретността на финансовия министър предизвикват недоумение в собствената му администрация*. А безкритичното му упование в германската мощ, подхранено от личните му мрежи и интереси, довеждат до заслепението и неадекватната политика, която вече познаваме.

Вътрешният заем. Трети вектор в „концептуалните" атаки на анкетиращите срещу целесъобразността на водената политика е неосъщественият вътрешен заем. Погледнато ретроспективно, това би бил най-елегантният неинфлационен начин за изтегляне на част от книжните банкноти, емитирани в огромни количества за финансиране на военновременния държавен дълг. БНБ е обвинена най-вече в това, че твърде късно е осъществила вътрешен заем и повишила депозитните си лихви за привличане на нови спестявания.

Тук Хр. Чакалов е в стихията си. Неговите контрааргументи се простират от психологията до чисто икономическата целесъобразност. С всичко показва, че познава проблема, че го е идентифицирал навреме и че само „обективни" трудности са го възпрели да предприеме мерките, които е обвинен, че не е взел. „Тези съображения... почнаха да ме блазнят още в края на 1915 г. и в началото на 1916 г. И вие ще видите какво съм искал аз. За тези искания или действия като управител на БНБ, за пореден път декларира Чакалов, аз имам документи."[333] Следва засипване с препратки към надлежно запазени доклади и други архиви, които действително сочат все в една и съща посока – опитите му за „консолидиране" краткосрочния банкнотен (летящ) дълг на хазната към банката в по-дългосрочен. Целта е спестяванията, акумулирани най-вече в държавните банки да бъдат отклонени от спекулативни инвестиции в акции, за да се вложат във финансиране на лавинообразно нарастващия бюджетен дълг и по този начин да се ограничи неговото монетаризиране чрез безконтролна парична емисия. Философията на Чакалов е влоговете „да се насочат към ценните книги на държавата, да станат източник на публичен кредит... с който държавата да иска да се обърне към вътрешния пазар – с други думи банкнотите да послужат като източник за вътрешен заем. Защото облечени така тези спестявания, изваждат се банкноти от обращение, консолидира се този летящ дълг, какъвто представляват банкнотите"[334]. Планът е следван от самото начало, по вътрешна убеденост. „Аз и по наука и по практика по-друга [финансова идея] не можах да намеря", със спокойна съвест декларира Чакалов[335]. А в хода на анкетата той разговорно, макар и не без известен „теоретичен" замах, скицира двете противостоящи си „системи". „*Поглъщателната* система, казва Чакалов, е... да изда-

---

* Върху писмо на германския пълномощен министър в София Оберндорф до В. Радославов от 3 юли 1916 г. българският чиновник, подготвящ отговора, е поставил резонния въпрос: „Как г-н Тончев е уредил „устно" този въпрос в Берлин?" (Вж. Архиви БНБ III, с. 476.) По-късно нечия ръка е зачеркнала надписа.

ваш книжни пари и всичко да отива, да се поглъща, тъй да се каже, от обращение, нито да се прибира чрез спестовните каси... за да може да дойде в Банката, нито от друга страна на тия спестявания не се дава назначение именно за нуждите на държавата, като се издават облигации за вътрешен заем, а се остават за създаване на банки, т.е. за спекулативни цели – и аз казвам тая поглъщателна финансова система да се замени с *обрьщателна*"[336].

Анкетиращите неколкократно наблягат върху пропуска на БНБ да предложи по-високи лихви по влоговете. Тя е обвинена, че се е лишила от ресурс, който частните търговски банки са използвали широко. Чакалов лаконично опровергава това твърдение, като заявява, че привлечените от тях суми не са големи. Въпреки това в окончателния доклад упрекът за пасивна лихвена политика остава без смекчаващи обстоятелства. Този акцент се дължи до голяма степен на следвоенната ситуация, когато банката запазва влоговата си политика, а нервничещата земеделска власт създира химерни ресурси, пропуснала да изстиска чрез посредничеството на емисионната банка. Тъкмо тук комисията вмъква споменатата кратка прочувствена апология на онази „идеална" БНБ, която би отговаряла на популистките представи на режима.

Проблемът е в излишъка на книжнопарични „активи", които населението търси възможност да пласира. Хр. Чакалов посочва, че в началото на мобилизацията този проблем не е стоял, но „спестявания започнаха да се появяват, когато банкнотната емисия се разви, когато разликата между вътрешните и външните цени станаха големи и се явиха печалби"[337]. При подобна ситуация пред населението стоят три алтернативи. Едната е увеличаване на депозитите. Втората е влагане в държавни ценни книжа. Последната е инвестиции в корпоративни книжа на акционерни дружества.

Чакалов третира депозитите (при неясната военна обстановка) като почти пълен заместител на наличните пари и на най-краткосрочни инвестиции. В разговора мимоходом подмята великолепно определение за този тип влогове като *„лихвени банкноти"*[338]. Оттук и нежеланието на БНБ да привлича депозити чрез повишаване на номиналните лихви, които – поради огромния риск – би следвало да нараснат значително. „Да постъпи сумата и на часа да се изтегли, такава система не може да се одобри."[339] Ресурсите няма да престоят в банката повече от няколко дни и в крайна сметка ще бъдат използвани за спекулация. Не това е търсеното „замразяване" на инфлационни пари.

Твърдото предпочитание на Чакалов е към развиване пазара на държавен дълг, а битката му с Министерството на финансите продължава близо две години. Нежеланието на бюджета да се лиши от безплатния източник на емисията е очевидно, като изчистеното и изострено от военните условия напрежение отчетливо проявява конфликта на интереси, заложен в одържавяването на емисионната банка. Нейната изначално по-експертна позиция е крайно отслабена и сведена до безплодно припомняне на общоизвестните дългосрочни рискове от раздуване на емисията. Обратно, фискът няма никакви задръжки да следва непосредствените си цели. При институционалната субординация на БНБ, този естествен конфликт се

изражда във вътрешноведомствен спор между неравностойни страни.

Бившият управител подробно инвентаризира предложенията си от първата половина на 1916 г. за частични мерки, които да удължат матуритета на сегменти от краткосрочния дълг на държавата. Част от тях са приети, като например пласирането на ограничени количества от облигациите на реквизиционния заем от 1914 г. или обличането на незначителни количества от съхраняваните в БНБ фондове на ПСК в титри на 6% държавен вътрешен заем[340]. Други предложения обаче са отхвърлени – за увеличаването на допустимия размер на пощенските влогове чрез закон, или искането по-едрите реквизиционни дългове да се изплащат в съкровищни бонове.

През лятото на 1916 г. БНБ изпраща цялостно виждане за емисионния проблем. „В рапорт до управлението на държавните дългове излагам... опасностите от постоянната банкнотна емисия от гледище на обезценяването на банкнотите, които се издават и поглъщат от населението, но че при повръщането им ще трябва да се направи нещо за да се консолидира част от дълга на държавата към банката, като се намали и самата банкнотна емисия."[341] Предложените мерки са за замяна на част от реквизицията с 6% държавна рента, в която БЗБ и БЦКБ да вложат свободния си ресурс, замразен поради драстичното ограничаване на кредитирането след 1914 година. Няколко месеца след влизането на България във войната е формулирана цяла гама от мерки, въплъщаващи търсената от Чакалов „обръщателна система". Те включват „издаване на вътрешни държавни облигации, съкровищни бонове, обличане на 2/3 от капитала на ПСК в облигации, обличане на фондовете, публични и частни, особено на застрахователните дружества, в облигации, които участват във вътрешния ни заем, както се иска това от публичен интерес, от бъдещето на държавата и главно за запазване на валутата, което е в интерес сравнително за всички, да не пада толкова бързо, забрана за вноса на чужди ценни книги, забраняване износа на български капитали за покупка на луксозни предмети, за да останат пак тук, за да се облекат в държавни титри на публичния дълг и т.н."[342]

Пакетът първоначално е отхвърлен от Министерството на финансите и от ДДД, според които нито вътрешни бонове, нито вътрешни заеми могат да бъдат пласирани успешно. Изобщо, „финансовото министерство никога не е искало нищо. Банките правеха постъпки за това и онова"[343]. Едва след 1–1.5 години натиск от страна на БНБ (през септември 1917 г.) министерството се решава да емитира бонове. Но това става при странни условия – лихвите по книжата се изплащат при изтичане на срока им, а не на шестмесечни купони. Хр. Чакалов не пропуска да наблегне на особеното си мнение по това решение, в което е посочил очевидната му несъстоятелност. „Аз предрекох, макар че не желаех да бъда лош пророк, че с това се спъва циркулацията и пласирането на тези съкровищни бонове – нещо, което действително излезе така, защото всеки го знае"[344]. До края на 1918 г. са емитирани бонове за 300 млн.лв., а общата сума до края на 1919 г. възлиза на 440 милиона. От тях 240 млн. са предадени на Райхсбанк, като впоследствие – през Швейцария – те се връщат обратно в България. Към 1920 г. са пласирани поне 100 милиона. Частичният успех на акцията Чакалов приписва на добрата й организация от БНБ.

Музейна сбирка на БНБ

Инфлационни парични заместители (I): касов бон, емисия 1918

Опитите за овладяване на военновремената спекула в различните ѝ форми (валутна, учредителска и пр.) се сблъскват с типични прояви на икономическата психология. Масовият избор между сигурен доход и бърза печалба, между доверие и недоверие към държавата е еднозначно в полза на бързата печалба и срещу държавата. Нещо разбираемо за ситуация, в която самото правителство подкопава устоите на паричното обращение. Пред постоянните подпитвания на анкетиращите защо усилията са били насочени към държавни дългови инструменти, а не към привличане на спестяванията в банките, Чакалов признава, че въпреки настояванията в полза на икономически коректното решение за емисия на съкровищни бонове, той не е имал особени илюзии. В една слабо монетаризирана икономика тези книжа не са широко познати, популярни и разпознаваеми. Както при много стопански начинания в България, успехът е зависел от „просвещаването" на масите, т.е. от нещо привнесено и изкуствено за традиционния бит. Акцията е подготвяна при пълното съзнание, че „трябва да *превием*... привичките на населението. Не ще съмнение, че и при всички усилия ще остане част от населението, което не ще се преклони и не ще даде парите си така, но пак трябваше да се направи, каквото може. Ние имаме други кредитни привички. Общо казано голямо нещо не достигнахме, защото *привичките са голям фактор в стопанския живот и не може току-така да се променят*. Но въпросът беше да се направи, каквото може"[345].

Бариерите на традицията обясняват само част от неуспеха на начинанието. Останалата част е свързана с начина, по който е провеждана макроикономическата политика. Поставена под постоянния натиск на краткосрочни конюнктурни и партизански съображения, тя най-често е сведена до фрагментарни, компромисни, палиативни и противоречиви решения. Привидната липса на вариантност в ре-

дица критични ситуации всъщност отразява не толкова реални ограничения пред избора, колкото неспособност да се формулира и прокара радикална и хомогенна политика, да се намери баланс между институции и инструменти, управлявани от различни центрове. Дори отделни (твърде редки) моменти от българската стопанска история показват как добре обмислената и последователна политика може да е сила, способна да разбие и най-закоравелия традиционализъм♦.

Пасаж от показанията на Чакалов надхвърля конкретиката, за да се превърне в прозорливо обобщение на този по-дълбок проблем. В разговорна форма, свидетелството му по забележително модерен и проницателен начин излага изискването за непротиворечивост на стабилизационната политика. *„Не може да се постигне резултат, ако няма съвкупност от мероприятия, които едно друго да целят общите цели.* Ако едновременно с това се забранеше изнасянето на пари и подписването на външните заеми, както ставаше това у нас, и ако се забранеше спестяванията да се обръщат в спекулативни ценни книги, а се позволеше акцията за увеличение на капитала, както го изисква едно умерено, нормално развитие на Банката, а не така, ако се вземеха едновременно тия мерки, щеше да се дойде до тази система, за която приказвам аз, но това не става така, ако вземеш само едни мерки, а не вземеш и други. И какво става? Решихме да вземаме с 4% влогове или в съкровищни бонове да могат да се пласират или в държавни ценни книжа, *а от друга страна да се оставят отворени дупки,* за да може спекулативни пари да отиват в акции и пр. Аз говорих тогава по това, че *ще има смисъл, ако се вземе една съвкупност от мерки* в това отношение; тогава ще има *цел, съобразност, системност, планомерност.* Останаха обаче онези дупки отворени и разбира се, резултатите ще бъдат постни, не особено блестящи."[346]

В името на така желаната хомогенност на политиката, Чакалов е предвиждал вътрешен заем, който да е доброволен за населението и принудителен за търговците. Но освен *цялостна,* стабилизацията трябва да е и *навременна,* а тук – както по много други поводи – бившият управител трябва да посочи, че моментът е пропуснат. „Тогава можеше да стане това, защото тогава можеше да наложиш това, сега не може да налагаш... Пак се изпуснаха тия неща."[347] Няма съмнение, че за успеха на точно оразмерената политика, поднесена в точния момент, се иска и адекватна власт.

Съчетанието на тези три елемента системно се използва на българските опити за стабилизация. В дългата историческа перспектива може спокойно да се каже, че един от крайно редките случаи на тяхното сполучливо събиране е въвеждането на Паричния съвет през 1997 година. А през Първата световна война окончателният резултат е добре известен. Огромната емисия прелива в грюндерската вълна от 1917–1918 г., учредителството се превръща в основния й отдушник, заедно с него възникват множеството акционерни пирамиди, които дискредитират акционерния принцип за години напред, камбиалните курсове излизат от контрол, левът се обезценява 27 пъти, България трябва да гради наново паричната си система.

♦ Вж. *Прагът на кризите.*

Епилог: втори дубъл, 1945

С анкетната комисия от 1920 г. бихме могли да спрем дотук, не без известен риск да я приемем за историческа ексцентричност. Но превратностите на миналото предоставят друг ярък епизод, който плакатно изнася – сякаш за да ги препотвърди като общовалидни – съмненията, дилемите и пауките при „влизане" в една централна банка. През март–април 1945 г. X състав на Народния съд гледа делото срещу „стопанските вредители", каквито се оказват членовете на завареното на 9 септември 1944 г. ръководство на БНБ. Част от материалите по този процес бяха публикувани наскоро[348], като целият масив от документи несъмнено заслужава да стане обект на специални проучвания. Докосването до тях отново предизвиква мисли около големите теми, повдигнати през 1920 г. – за отговорността, вината, институционалната независимост...

Далече съм от това да приравнявам Парламентарната анкетна комисия с Народния съд. Различията са очевидни. Първата е политическа инстанция, която ражда ялови углавни обвинения и гражданскоправни искове, оказали се без последствия. Вторият е суров репресивен наказателен инструмент. Комисията работи в контекста на парламентарните нрави, език и традиции, докато Народният съд е сам по себе си уникален прецедент. През 1920–1922 г. атмосферата е на политиканска превъзбуденост, подгрявана е от търсене на виновници за националната катастрофа. През 1945 г. всичко – включително съдът – започва да налага нова идеология, като потапя всяка гънка на обществената словесност в клишетата на провъзгласеното за единствено вярно *Учение*. Накрая, въпреки авторитарните наклонности на земеделската вълна, тя не взема страната на победителя, материализирал стопанското си присъствие в настанилата се през 1921 г. в София МСК. Обратно, работата на X състав е брънка в смяната на целия политически режим, прокарана с помощта на външни окупационни власти, от техни съмишленици и подставени лица в страната.

Въпреки всичко това, институционалният и човешкият сблъсък поразително често препращат към 20-те години. Сходна по същество е обвинителната рамка: и в двата случая тя е очертана от установени със задна дата ключови стъпки, които са довели до стопански колапс. А доколкото военните конюнктури си приличат, то и обвинението визира най-вече проинфлационните решения. Както Парламентарната комисия, така и Народният съд стъпват на почти очевидни констатации, за да разпределят не толкова очевидни дози вина. Защото ако се очисти идеологическата плява и интерпретация, главните пунктове в обвинението от 1945 г. са реални проблеми от предвоенните и военните години[349]. Това са все действителни прегрешения на една монетарна политика, поставена в пълно подчинение на външните и на правителствените интереси. Самото формулиране на тези проблеми не е ново: те присъстват в публичния дебат (изразени с политически коректния език на времето) още преди изправянето на ръководството пред съда.

Сходно е и ведомственото противопоставяне между БНБ и Министерството на финансите, което определя основната драматична линия и в анкетата, и в про-

цеса. А тя, на свой ред, извежда на преден план два приличащи си като две капки вода личностни антагонизми. Конфликтът Тончев – Чакалов е преповторен до подробности в антагонизма Д. Божилов – К. Гунев.

Без да навлизам в съществото на тези конфронтации, само ще подчертая до каква степен си приличат чисто човешките реакции, изразени в избраните линии на защита. Кирил Гунев, както и Христо Чакалов, е несъмнено вътрешно убеден технократ, който прекрасно разбира какви решения е вземал или е бил принуждаван да взема. Той също не устоява на изкушението – което често се появява – да огрaмотява и да дава уроци по елементарна икономика на политизирания съд. При неизбежния конфликт между експертното и политическото начало, оправданието на двамата е в „тройното алиби на властта", срещу което един бюрократ смята, че няма правото и не може да се изправи. Първото е във *върховенството на закона*, разбирано не толкова като гражданска демократична норма, колкото като чинопочитание. Чиновническият статут на управителя е вкоренил удобния рефлекс, според който законът не се обсъжда, а се изпълнява, било то и срещу собствените убеждения. Богатият опит на Гунев го е научил, че дори банката да е несъгласна със замисъл на правителството, то не се колебае – ако се налага – да промени закона и да я постави пред свършен факт. „Аз не мога да не изпълня нарежданията на закона. За всяко беззаконие аз съм отговарял рязко."[350] Разпитът на Гунев пред съда е изпъстрен с подобни примери, когато той без угризения и с основание може да твърди, че „други носят отговорност". Така е с повишаването на курса на марката, така е с клиринговата конвенция с Германия от 1940 г., „в четири реда разстроила целия наш стопански живот"[351], така е с радикалната ревизия на закона за БНБ, който приема марката за пълноценно покритие[352], или с извънредните закони, осигурили инфлационно финансиране на военните разходи[353]... Второто алиби е *върховенството на интересите на властта*. Съгласен или не, чиновникът не си представя да тръгне срещу решения, които той е възпитан да възприема като суверенен домен на правителството. То е в правото си да определя големите стратегически ориентации на „висшия национален интерес" и както бе подметнал Чакалов пред анкетиращата го комисия, „не банката ще тръгне да прави преврат". А през военните години (но не само тогава) практически всеки по-важен акт на властта насилва духа и буквата на закона за „независимата" емисионна банка. Накрая идва и алибито *на властта на великите сили*. Те винаги ще намерят начин да наложат своето, като по повод премахването на валутните премии К. Гунев примирено признава, че „не можехме да вземем никакви мерки пред онази агресивна кампания на Германия, която беше във възхода на войната... беше насреща, беше една велика сила, която друса света навред"[354].

Прехвърлянето на вината е гръбнакът на защитата и К. Гунев проявява особено остро чувство за това, как отговорността е разкроена между различните институции. Същевременно, досущ като Хр. Чакалов, той прибягва и до аргумента на „пасивната съпротива", на множеството по-важни или маловажни простъп-

ки, вървели срещу течението, „саботирали" линията на властта и формирали „негова си" линия на противодействие срещу Германия. Тук вече се навлиза в една неопределена зона, където твърденията стават все по-трудно доказуеми. „Съжалявам, че големите протести, които стигаха до скандали, заявява Гунев, и които все пак са известни на нашите стопански среди не ставаха писмено, защото [нека повторя вече споменатата му сентенция] *скандалите не стават писмено.*"[355] В тази зона сюжетите съвпадат дословно с онези отпреди 25 години, тъй като и общият контекст е идентичен. Управителят отново е правел усилия да уреди търговия с неприятелски държави, за да обезпечи твърда валута (проблемът с „неутралните валути" на анкетната комисия от 1920 г.)[356], той – оказва се – също е виждал по-далече, предвиждайки загубата на Германия и стремейки се негласно да се освобождава от активите в марки[357]...

Накрая идва нагаждането към текущите обстоятелства, изтъкването на действия, които могат да прозвучат като заслуги в новия контекст. Интуитивно или не, обвиняемият прибягва до подобни твърдения със задна дата. Така е с изтъкваното не на едно място от К. Гунев русофилство и германофобство, припомнянето, че не е награждаван с германски ордени и не е канен в германската легация, изсилването му, че ако е бил пуснат да преговаря с Джордж Ърл*, е щял да предотврати бомбардировките над София[358], позоваването на заслуги за спасяване на евреи[359]... Дори по повод подписана от него апологетична статия, поместена в германски вестник и използвана като обвинителен документ за прогермански настроения, Гунев отбива атаката, твърдейки простосърдечно (но все пак правдоподобно, предвид неговия характер), че „никога статии не пиша, защото съм много зает. Винаги съм поръчвал да се пишат [тези куртоазни, протоколни статии] от отдела за финансови проучвания при Народна банка... *Аз подписвам всички статии, парафирам ги, лошото е, че не ги чета.* "[360]

Разбира се, редица от тези твърдения са недоказуеми, звучат невинно или неправдоподобно. Но при всички случаи е трудно, често несправедливо, да бъде съдено отстрани и със задна дата поведението на човек, поставен под мощен психически и физически натиск. К. Гунев е осъден на 15 години строг тъмничен затвор, а неговите съобвиняеми на 10, 3 и 1 години, като двама от тях при крайно смекчаващите вината обстоятелства**. Показателно е, че мотивите към присъдата на самия управител също отчитат оневиняващи обстоятелства, които отчасти отразяват

---

* Бивш американски пълномощен министър в София. През 1944 г. е представител на американското разузнаване в Истанбул, където установява неофициални контакти с българските власти и с български политици.

** Подсъдимите са задържани през ноември 1944 г. и съдени в края на март 1945 година. К. Гунев е освободен от затвора през октомври 1945 г. и почива през 1949-а. Георги Пройчев и Светослав Тошев са освободени през септември 1945 г., а Петър Косев – през декември 1946 година. Не ми е известно дали са били подлагани на други репресивни мерки след излизането си от затвора.

собствените му възражения по отговорността на БНБ. За мярката на Народния съд наказанията са относително „леки", като дори предизвикват недоволство сред партийните вдъхновители и организатори на трибунала[361]...

В крайна сметка голямото послание от показанията на двамата управители е за условността на конвенциите, обвиващи емисионните банки, а оттук и за крехкостта на цялата парична система. Тези поуки са изстрадани на фона на глобален крах на класическия златен стандарт под ударите на две войни и на Голямата депресия. Но катастрофичността на ситуацията не бива да подвежда. Илюзорната независимост на централната банка е другото лице на иманентната нестабилност на парите, която е толкова по-силна, колкото по-периферна е дадена икономика и колкото по-зависим от хазната, т.е. от политиката, е монетарният ѝ институт.

Това става още по-ясно в обзора, който следва.

Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт

Емисионната банка, каквато е БНБ, е иманентен елемент на *паричния стандарт (или еталон)*, който обхваща набора от взаимно свързани ключови правила и институции, управляващи паричното предлагане. Емисионният център е опорна точка в монетарната конституция на икономиката, оформяща се в съответствие с преобладаващите тенденции в стопанското развитие, във „външното окачане" на държавата, в политическия контекст и даже в менталните нагласи. Паричният стандарт, в този смисъл, не е предмет на свободен избор, още по-малко от самата банка, която го олицетворява институционално. Обратно, той е един от най-чувствителните *проявители* за степента на стопанска зрялост и за мястото на страната в по-глобален мащаб. Но този извод изглежда очевиден само със задна дата, когато събитията са вече улегнали. В самия процес на наместване социумът и икономиката търсят адекватното решение по-скоро опипом, чрез множество проби и грешки. При лутанията емисионната банка не е пасивен субект, а незаобиколим и активен играч, който с експертизата и с институционалните си интереси играе своята роля. БНБ не е изключение – бидейки една от първите десет в света, тя може да се разглежда като класически казус.

Историята на паричните стандарти е измежду най-обсъжданите теми в икономическата теория. Натрупаните познания и обобщения в тази област са достигнали необичаен консенсус и яснота, което, разбира се, съвсем не означава, че отсъстват спорни въпроси. Така или иначе, днес са налице превъзходни обзори и прегледни изложения, резюмиращи същността на различните стандарти, техните предимства и недостатъци, както и механизмите на преход от един към друг*.

---

* В необятната литература посочвам, без ни най-малка претенция за представителност, обзорите (заедно с обширните им ориентиращи библиографии) на Майкъл Бордо (който в най-общ план следвам в краткото си изложение по общите въпроси на следващите няколко страници) и на Лоурънс Офисър (за златния стандарт). (Вж. Bordo, Michael. Monetary Standards. The Oxford Encyclopedia of Economic History, Oxford Economic Press, 2003; Officer, Lawrence. Gold Standard. Economic History.net Encyclopedia. www.eh.net/encyclopedia. В българската книжнина и по българските проблеми, препращам към използваните дотук юбилейни издания: Каранджов, Стефан. Отчет за 25 годишната деятелност на БН Банка. С., 1904; Юбилеен сборник по случай 50 годишнината на БНБ. С., 1929; 120 години Българска народна банка. С., 1999. Вж също: Йорданов, Димитър. Българска народна банка. С., 1910; Бочев, Стоян. БНБ като емисионен, камбиален и кредитен институт. С., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., 1998; Неделчев, К. Паричното дело в България, 1879–1940. С., 1940; Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I – Историческо развитие; Христофоров, Асен. Лекции по теоретическа политическа икономия. Втора част. С., 1947. От появилите се през близките години публикации вж.: Неновски, Николай, Борис Петров. Моделиране на паричния сектор в България, 1913–1945. БНБ, Дискусионни материали, DP/5/1999; Кьосева, Нинел. Паричните кризи в България, 1879–1912. С. 2000; Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank 2006.

Уместно е за най-обща ориентация да се въведат няколко базисни понятия и определения. Следвайки в общи линии Майкъл Бордо, припомням, че съществуват два големи типа парични стандарти – основаните върху *конвертируемостта* на парите в някаква специфична стока (сребро, злато, друг метал или комбинация от тях) и „декретните пари"*, които почиват на доверието и кредита, без да имат „материална" основа. Техните международни измерения оформят съответно ригидни („твърди") и гъвкави („меки") системи. При първите паричната политика е пасивна и всяко разхлабване води до атака срещу местната валута, докато вторите оставят известен периметър за адаптация чрез монетарната политика и валутния курс.

Времевата рамка на това повествование включва периода на световния апогей на класическия златен стандарт (от около 1880 до 1914 г.), неговите агония и колапс от Първата световна война до депресията и функционирането на златно-девизния му сурогат под формата, известна от 1931 г. до изграждането на Бретън-Уудската система през 1944–1945 година**. Златният еталон се развива спонтанно, опирайки се на естествените пазарни сили***. В завършения му вид неравновесията в платежните баланси се преодоляват чрез *саморегулиращия се автоматизъм* на цени и лихви, на движението на златото и на капиталите, които поддържат съответствие между парично предлагане и изменение на цените. Златният стандарт осигурява твърда граница на паричното предлагане (производството на злато в световен мащаб) и така води до дългосрочна монетарна и ценова стабилност. При този режим е постигната забележителна свобода в движението на капиталите. Същевременно той е проциклични, тъй като централните банки нямат инструменти за противодействие на шоковете в платежните баланси, а напротив – длъжни са да повишават лихвите, докато възстановят равновесието. Тъкмо поради отсъствието на бариери пред капиталовите потоци, „заразата" на паричните кризи в световните икономически центрове се пренася лесно навън и то толкова по-мощно, колкото съответната икономика е по-интегрирана във финансовите пазари. Разцветът на златния стандарт днес еднозначно се приема за епохата на „първата икономическа глобализация".

Сърцевината на системата е *монетарното правило на конвертируемостта* – безапелационният ангажимент на емисионната банка да обменя банкнотите си срещу злато по обявения паритет****. Този фундаментален принцип ограничава сво-

---

* *Fiat money*, като с *fiat* се означава принудата, с която правителствата могат суверенно да наложат на гражданите приемането на пари с „произволна" стойност, несвързана с монетарен метал.

** Световната парична и разплащателна система, чиито основи се залагат през юли 1944 г. в американското градче Бретън Уудс. Нейни институционални стожери са Международният валутен фонд и Световната банка.

*** Той изменства доминиращия преди това в повечето страни биметален стандарт, използващ златни и сребърни пари.

**** Случаят с банкнотите е по-близък до днешните представи. Но монетарното правило важи също за по-архаичната обмяна на монети срещу съответния паричен метал и обратно.

бодата за действие на паричната политика и практически елиминира субективните („дискреционни") решения на монетарните власти. Отвъд институционалните спорове за зависимостта на централните банки от правителството, се появява много по-ефективната им зависимост от световните парични и капиталови пазари. В идеалния си вид златният стандарт изключва предизвикване на инфлация от правителствата, а – поради фиксираните курсове между различните валути – така също и от девалвациите. По този начин ефективно защитава вземанията на външните кредитори. Както стана дума, прекратяване на обменяемостта е допустимо – по-скоро от обичайното, отколкото от писаното право – единствено като *временна* мярка в случаи на война или на друг сравним социален катаклизъм. В обичайните и фактическите правила на класическия златен стандарт е налице пълно доверие, че след края на събитието конвертируемостта ще бъде възстановена чрез дефлационни политики. Режимът е уязвим най-вече откъм два типа атаки – натиск за конвертиране в злато пасивите на местните търговски банки; натиск на чуждите кредитори на държавата върху резервите на централната банка. Подобни събития предизвикват финансови кризи, които до 1914 г. се е случвало да засегнат дори най-силните икономики като британската, но без фатални последици за паричната им система.

Златният стандарт функционира няколко десетилетия по напълно задоволителен начин за държавите от „центъра". За *периферията* обаче, където е разположена и България, засечките, свързани с шокове в платежния баланс, с финансови сътресения или с отражението на кризи във водещите икономики, са значително по-чести. Стимулът за периферните страни да приемат златния стандарт е преди всичко в достъпа, който той осигурява до жизненоважни капитали при по-ниска рискова премия. Участието в „клуба" е сигнал за разумно икономическо поведение и – по широкоизвестния израз на М. Бордо – незримо „свидетелство за добър стопанин".

По различни поводи вече стана дума, че златният еталон не успява да издържи на огромните държавни дългове, натрупани през Първата световна война и на съпровождалата я неконтролируема книжнопарична инфлация. Тези събития първо поставят под съмнение, а после и погребват, принципа за *временно* спиране на конвертируемостта. На практика прекъсването се оказва *необратимо*, като единствено в няколко държави, и то за броени години, са възстановени предвоенните паритети. Окончателният край идва с излизането на Англия от златния стандарт през септември 1931 година. Между войните постепенно си пробива път ново разбиране за парите, което ще доминира до последните десетилетия на XX век. В противовес на суровата хватка на „златните ръкавици"* започват да се налагат виждания за добродетелите на „управляемите" кредитни пари. В тях се цени възможността за активна монетарна политика, способна да неутрализира външните шокове чрез по-свободни валутни курсове, да изглажда икономическия цикъл и дори да

---

* Знаменита метафора на американския икономист Бари Айхънгрийн, подчертаваща дефлационния уклон на златния стандарт. (Вж. Eichengreen, Barry. Golden Fetters: The Gold Standard and the Great Depression, 1919–1939, Oxford University Press, 1992.)

генерира значим инфлационен данък за правителството. Привлекателността на тези възгледи се подсилва от страха пред очертаващото се след 1918 г. огромно дефлационно усилие и от натиска на социалните групи, заинтересовани от инфлацията. Променящата се философия на парите търси по-еластична монетарна система, отговаряща на непознатите дотогава размери на държавния дълг. Някогашната нетърпимост към *перманентната* книжна емисия (разглеждана като върховен стопански грях) постепенно отстъпва място на приемливост, ако не и ентусиазирана поддръжка, на инфлационни варианти. Надделява желанието паричната политика да се използва за цели, различни от ценовата стабилност.

Идеологията на „управляемите пари" не се налага отведнъж. Върху отломките на класическия златен еталон, между войните действа златно-девизният стандарт, който е загубил съществени качества на предишната парична система. Монетарното правило е практически изоставено, тъй като доверието към конвертируемостта в злато е вече загубено. Паричната политика е силно политизирана, при което емисионните банки престават да спазват „правилата на играта" и да си сътрудничат. Въведени са драконовски ограничения върху движението на капиталите. Новата ситуация е институционализирана след края на Втората световна война с изграждането на Бретън-Уудската система, която е последният стоково-паричен стандарт. При нея връзката със златото изтънява като минава само през долара – единствената валута, запазила теоретична конвертируемост с паричния метал. Системата е хибридна, съчетаваща гъвкавостта на изменяеми курсове с номиналната стабилност на златния стандарт. Действително, макар паритетите да са официално фиксирани, ревизирането им е допустимо при „фундаментални неравновесия". Защитата срещу такива шокове се търси в стриктния контрол върху движението на капиталите и в ликвидната помощ, осигурена от Международния валутен фонд (МВФ). За разлика от класическия златен еталон, този стандарт е потенциално проинфлационен. На паричната и фискалната политика е оставен по-голям периметър за действие, а активната монетарна – открито насърчавана. Конструкцията е напълно институционализирана – за разлика от металическите стандарти на миналото, тя възниква в резултат на международни споразумения и се опира на многостранни финансови учреждения. Центрирането на модела върху една валута го прави, разбира се, зависим от нейното здраве. Когато през 60-те години доларът е подкопан от инфлацията, а Франция и Англия заплашват да упражнят правото да конвертират доларовите си авоари в злато, Бретън-Уудс колабира, а последният „прозорец" към златото е затворен на 15 август 1971 година.

Вътрешната логика в развитието на паричните стандарти се проявява след 1971-ва. Оказала се без твърди опори, през 70-те години световната парична система преминава през период, в който стремежът към монетарна и ценова стабилност изглежда изоставен. Централните банки са впримчени в опити за противодействие на нарастващата безработица и на икономическата стагнация. Инфлационните последици обаче не закъсняват, предизвиквайки ново преосмисляне на парадигмата. В началото на 80-те контролът върху инфлацията е безусловно приет за основна цел на

монетарната политика, институционалната независимост на емисионните институти е строго и ефективно оградена и те престават да се подчиняват на фискалните императиви. Повечето малки европейски държави фиксират курса на валутите си към марката, отказвайки се на практика от самостоятелна парична политика*.

Обратът възстановява сърцевината на някогашния принцип на конвертируемостта, но без стоково-паричен стандарт. Съвременната парична система формално няма монетарно правило (в смисъл на връзка с паричен метал), но тя постига неговите цели. В Европа това става чрез изграждането на монетарен съюз и лансирането на еврото. Макар днешните пари да са кредитни, в рамките на еврозоната са възпроизведени фундаменталните принципи на златния еталон: валутните курсове (към еврото) са необратимо фиксирани; постигнато е свободно движение на стоки, капитал и труд; Европейската централна банка е херметично отделена от изпълнителната власт и подчинена на единствена цел; националните централни банки са напълно пасивни към измененията в производствената конюнктура в техните държави; паричната политика се управлява отново от правила, а не от несистемни и непредвидими решения.

Един дълъг исторически цикъл е затворен. Повратните точки в него са паричните кризи, маркирали смяната на монетарните стандарти. Въпреки различните конкретни обстоятелства това винаги са драматични моменти, в които парите губят част или всичките свои същностни качества, а паричната власт (емисионната банка) се лишава от котва.

Този фон определя контекста в развитието на паричните еталони и в България. Тяхното минало пречупва общите принципи през особеностите на периферията, като може да бъде предадено чрез серия от допълващи се разкази. От една страна, то е търсене на адекватен модел в условията на конкуриращи се системи. Това е също така разказ за последователността от преждевременни „имитационни" решения. Става дума, от трета страна, за опитите да бъдат наложени твърди ограничения (конвенции) около паричната политика, както и за хроничните усилия тези ограничения да бъдат *заобиколени* чрез *игнорирането* им, с *въвеждането на нови*, по-меки условности и на *инфлационни заместители*... Зад тези усилия неизменно стоят двата изконни противника на твърдите парични системи – държавата и длъжниците. Лекотата, с която правилата се прекрачват, е сама по себе си симптом за зрелостта на икономиката. В периферията се живее на ръба, стабилен паричен стандарт се утвърждава по-трудно, той е по-уязвим на външни шокове и на местни финансови кризи, предизвикани от фискална разюзданост, от липса на мяра и на задръжки. Тук прекратяването на конвертируемостта е по-тривиално събитие, което не е непременно и изключително свързано с войни. То обаче винаги оставя следи. Двата запомнени за поколения епизода отпреди 1912 г. са „мирновремен-

---

* Тук скицирам само общите линии. В различните страни тези събития не се развиваха напълно синхронно, а прокарването на реформите ставаше при различна степен на съпротива.

ни": суспендиране обменяемостта на банкнотите срещу злато през 1899–1902 г. и по-кратката „сдържаност в обмяната на банкнотите в злато през 1908 г."*.

Вниманието тук не е насочено към хронологията на събитията, която може да бъде възстановена от другаде. Не е и към начинание, което рано или късно ще трябва да се случи в нашата историография – написването на пълноценна „Монетарна история на България" в традицията на Фридман-Шварц** и на приетите стандарти в дескриптивния и иконометричния анализ на паричните системи. Подобни изследвания, които се правят във все по-широк кръг страни, са задължителни за всяка уважаваща себе си и националната памет научна общност.

Интересът е към няколко случая, които илюстрират конфликтите в изграждането, функционирането и промяната на паричните стандарти в България. Както може да се очаква, това са сблъсъци между интересите, но и между експертните възгледи, на емисионната банка и на фиска. Първият е през продължителния период на търсене на адекватен паричен стандарт, започнал с Освобождението и проточил се до началото на XX век. Другите два са свързани с военновременните проблеми от Първата и Втората световна война.

В парично отношение годините след 1878-ма са останали в обществената памет като епоха на „монетния хаос" и на „борбата с ажиото". Събитията са многократно описвани, без все още да са осмисляни в термините на модерната монетарна теория и емпирика. Практически през целия период до войните (с изключение на последните 4–5 години, когато златният стандарт е почти достигнат) България се мята в неуютните рамки на биметализма. Това е деликатна система, която изисква постоянно балансиране и чиито вътрешни напрежения спонтанно отвеждат към по-„ясни" решения като твърдия монометален (златен/сребърен) или мекия книжнопаричен еталон.

Избистрянето на стратегията по това, което в онези години е прието да се нарича „монетният въпрос", става в условията на информационен шум, на процеси в световната парична система***, които оказват решаващо влияние върху

---

* Разбира се, в големите икономики също е наблюдавана не една мирновременна криза. Те имат различни традиции на фискална дисциплина и на парична (не)стабилност. Репутацията например на Австро-Унгария, Русия или Италия в това отношение не е особено висока.

** Основополагаща е монографията на М. Фридман и А. Шварц. (Вж. Friedman, Milton and Anna Schwartz. A Monetary History of the Unites States, 1867–1960. NBER, 1963.) Тя слага начало на специфичен икономически жанр. (Вж. например: Capie, Forrest and Alan Weber. A Monetary History of the United Kingdom, 1870–1982.: Data, Sources, Methods. London, 1985; Pamuk, Sevket. A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge University Press, 2000; Lazaretou, Sophia. The Drachma, Foreign Creditors and the International Monetary System: Tales of a Currency during the 19th and the early 20th Centuries. –In: Exploration in Economic History 42 (2005), p. 202–236.)

*** През последната четвърт на XIX в. във водещите страни се извършва преход от биметализъм и сребърен еталон към установения вече в Англия златен еталон.

периферията, на теоретична неопределеност* и на сложна конфигурация в социалните интереси. Институционните позиции са също ясно поляризирани, като БНБ и Министерството на финансите преследват отчетливо разминаващи се цели. Ранната ни парична история е мъчително напасване между визиите на елитите и постоянно напомнящите за себе си архаично равнище на икономиката и/или външни ограничения.

Всичко започва с хаотичната циркулация по време и непосредствено след Освобождението на най-различни и невероятно разнообразни сребърни монети, приемани в разплащанията наред със златните. В много случаи става дума за „разни парчета странни монети" и „всевъзможни дребосъци"[362], които не само са демонетизирани в емитиралите ги държави, но са и физически обезценени от продължителна употреба. Сред най-екзотичните спесимени са например тунисски пиастри, персийски сигипнарки, индийски рупии[363]... Зад тази анекдотична разноцветност обаче стоят две съществени обстоятелства – сметките на държавата се водят във франкове и сантими, а руската армия и окупационните власти са впръснали в страната значително количество сребърни рубли, обменяни по наложения курс от 4 лева/франка (или за съответните монети на държавите от Латинския съюз**.

Абстрактно погледнато, при подобна ситуация са налице две възможности – стриктно обвързване паричната система на нова България към Латинския съюз; трьгване по пътя на утвърждаването на собствена парична единица с всички съответни институционални и макроикономически изисквания. Във „века на национализма", чиито продукт е и следосвобожденска България, изборът е направен без колебания, тъй като национално различимите пари се възприемат за един от естествените символи на придобития суверенитет. Решението предполага две стъпки. Първата е налагането на лева чрез елиминиране на неговите конкуренти в местното обращение. Втората е присъединяването към даден международен паричен стандарт, което при тогавашните дадености означава приемане на златния еталон. Той не е нищо друго освен глобален паричен съюз („клуб") на икономики, доказали, че са в състояние да издържат на високите му изисквания. Двете стъпки са тясно свързани и последователни във времето.

Налагането на лева като единствено платежно средство продължава от 1881 до 1887 година. То става на фона на действащия като по учебник Закон на

---

* Концептуалният дебат между привържениците на биметализма и монометализма е в разгара си, като той се пренася и на свиканите няколко световни монетарни конференции.

** Базиран върху френския франк паричен съюз между Франция, Белгия, Швейцария и Италия, учреден през 1865 година. През 1867 г. към него се присъединяват Румъния и Гърция, а по-късно това правят неформално и други държави. Техните монети са свободно обменяеми помежду си и могат да са в обращение във всяка една от страните, при условие че имат същото тегло, диаметър и съдържание на ценен метал. В Латинския съюз функционира биметализмът – съотношението между среброто и златото в паричното обращение е фиксирано на 15/1.

Грешъм*, който изтласква златните монети от обращение, и на безплодните опити трайно да се овладее *ажиото* (положителната премия на златото спрямо среброто), възникващо поради неизбежното използване на златото в международните платежи. Определящо през този период е наводняването на пазара – на няколко последователни вълни – със силно надценени (около двойно според БНБ) сребърни руски рубли. Към количествата, останали от Руско-турската война и от окупационното управление, се прибавя мощният приток след появата на разлика в курса на рублата в България и в съседните страни. През 1879 г. в България и Румъния тя се разменя срещу 3.70, а в Сърбия – срещу 3.30 франка. В края на 1880 г. Румъния смъква курса на 3.50, докато у нас „неизвестно по какви съображения" той не е променен и правителството „остава хладнокръвно"[364] до август 1881 г., макар рублата „всъщност не представляваше нито 2"[365]. Едва тогава курсът е изравнен с румънския, но при запазване на стария, за някои платежи, до края на годината. Третият прилив на сребро настъпва през 1883 г., когато Турция демонетизира всички чужди сребърни монети и голяма част от тях се „оттичат" в България. Забавеното обезценяване на рублата в България се обяснява, разбира се, със страха да се посегне на паричните активи на населението. Еснафското съсловие в Търново например протестира, че „имотът на българското население, градско и селско, в монети, както е почти всичкият в сребърни рубли, невъзможно е да се принуди туй население да загуби от този си имот по 15 или 16% из един път"[366]. Но страхът от инфлация не може да заглуши един от първите уроци по парична политика – *няма как да се строи що-годе стабилна монетарна система в разрез с императивите на външното икономическо обкръжение на страната.*

Формалният акт за раждане на българската парична система е Законът за правото на резане на монети в Княжеството, утвърден на 27 май 1880 година[367]. Той въвежда лева като монетна единица, определя видовете паричен метал (злато, сребро, мед) и неговото съдържание в съответните монети, слага граница на паричното предлагане (15 млн.лв. общо за трите), постановява сметките да се водят в националната парична единица, а не във франкове. Законът привързва България към Латинския съюз като допуска правителствените каси да приемат (т.е. допуска в обращение) златни и сребърни монети от неговите членове[368]. На пръв поглед това е монетарна конституция, въвеждаща биметален паричен стандарт. При по-внимателно вглеждане обаче, става ясно, че са налице големи отклонения, които видоизменят фасадата. Въвеждането на медни монети не отговаря на условията на Латинския съюз. Тяхното сечене не е ограничено, което оприличава приетия еталон по-скоро на *триметален*. Освен това законът изрично допуска разплащането с чужди монети, „които не са основани на същата монетна система като българска-

---

* Закон, формулиран от сър Томас Грешъм (1519–1579), според който лошите (по-малоценните) пари изместват от обращение добрите (по-ценните).

Първата българска монета
(мед – 95%; калай – 4%; цинк – 1%).
Отсечена в Бирмингам, 1881

Музейна сбирка на БНБ

та и които вървят в Княжеството"[369]. За техния курс Министерството на финансите издава периодични „монетни тарифи", задължителни за правителствените учреждения, но не и за гражданите, които могат да ги приемат по друга минимална цена, а също така да използват монети извън посочените в тарифите. Обяснимото приемане на съществуващото положение подкопава принципите на системата. Накрая, мястото на златото в нея остава двусмислено. От една страна, налице са плащания, които могат да се реализират само в злато. От друга – предвиденото количество за насичане на златни монети е минимално и самото решение е отложено за неопределено време.

Въпреки че първите отсечени монети са медни от дребни номинали, през 1881–1885 г. в България на практика се установява монометален сребърен еталон. Това е *първото разминаване между прокламирана и фактическа парична система*, каквото ще се наблюдава неведнъж в монетарната ни история. То е в резултат отчасти на духа на закона от 1880, фаворизиращ среброто. Дължи се безспорно и на обективните дадености – преобладаващия тип монетна циркулация и ограничените златни резерви. Но тук се намесва и трета причина, свързана с целенасочено избрана *стратегия*. През тези начални години все по-отчетливо се очертават търканията между интересите на БНБ и на фиска. Разривът между тях ще се задълбочава, за да стигне кулминация в средата на 90-те години на XIX век. БНБ отрано е обсебена от мисионерски блян да се въведе златният стандарт. Обратно, правителствата следват собствената си краткосрочна логика за извличане на все повече ресурси отвсякъде. А за хазната няма по-класически, по-ефирен, „изгоден" и евтин източник от дохода, присвоен при „правенето" на пари. „Ограничение количеството на сребърната монета, пише по-късно Д. Йорданов, срещаше противодействие от страна на *правителствената власт, която, лишена от бюджетни средства, не само че не искаше да се подлага на нови жертви, но напротив сечеше именно сребърна монета, тъй като поради обезценението на сребро-*

то след 70-те години тя ѝ доставяше 50% сеньораж, за да допълни бюджетните дефицити."[369a]* Това е чисто монетаризиране на бюджетните дефицити, което по нищо не се различава от стореното от централната банка през 90-те години на XX в., когато тя генерираше „доход" от инфлация. И в двата случая мотивът на държавата е този на длъжник, заинтересован парите да се обезценяват. Разликата е само във *формата* на инфлационния дънък, приемал във времената на биметализма необичайния днес вид на ажиото.

След 1882 г. отсичането на сребърни монети се ускорява. Емитирани са 8.5 млн.лв., през 1883 г. новата емисията е за 1.5 млн., а през 1884 г. за 2.5 милиона[370]. Освен инкасиране на сеньоража, активността на държавата цели и окончателно изместване на руските рубли от обращение, което може да стане само чрез по-широкото разпространение на лева. БНБ дори насърчава тази политика, като по-късно упреква правителството, че „се е възмутило" твърде късно и е предприело сериозни мерки едва след прилива на сребро от Турция през 1883 година. Решаваща стъпка е законът от декември 1884 г., с който Народното събрание дава съгласие да се насекат още 10 млн.лв. сребърни монети, т.е. почти да се удвоят наличните 12.5 милиона**. Мотивите към закона са подготвени от бъдещия управител на БНБ М. Тенев, който тогава е служител в Министерството на финансите. В тях той, между другото, отразява концептуалната и „статистическата" неяснота, заобикаляща взетите решения. „Да се определи точното количество монети, които трябва да имаме изобщо, както и от всеки вид частно, пише той, е невъзможно нещо. Още повече като се вземе предвид войната, която няколко години вече се води между най-знаменитите икономисти в разните европейски държави относително монометализма и биметализма. При всичките старания на икономистите да дойдат до едно споразумение, въпросът за монометализма и биметализма остава още неразрешен и вероятно дълго време ще възбужда живи дебати."[371] Това, което казва М. Тенев, на съвременен език може да се преведе с твърдението, че *функцията на търсене на пари е съвършено неизвестна,* а следователно и управлението на паричното предлагане се извършва съвсем слепешком. Способ за грубоватото му регулиране е приетият в Латинския съюз таван от 7 фр. сребърни монети на глава от населението[372], до който България се доближава с емисията от 1885 г. (останала нереализирана в пълния разрешен обем). С това сеченето на сребърни монети е преустановено до 1891 г., когато позицията на БНБ вече съвсем не е така благосклонна.

---

* От 1785 г. докъм 1870 г. пропорцията между сребърните и златните монети във Франция е фиксирана на 15.5:1, което отговаря на съотношението между стойността на двата метала. След 1870 г. среброто силно се обезценява, като от 1896 г. нататък с една единица злато може да се купят 30 единици сребро. Монетният паритет между двата метала обаче остава непроменен.

** Новите монети са изработени в Петербург от сребърните рубли, които българската държава е събрала с платените ѝ даньци. По този начин се извършва окончателно изземване на руските рубли от обращение.

Окончателните стъпки за демонетизиране на чуждите пари (най-вече рублите) се правят през 1885–1887 година. Те нагледно показват как разпространената илюзия, че паричният стандарт може да бъде *административно наложен,* е пометена от жилавата икономическа реалност.

Със закон от януари 1885 г. курсът на сребърните рубли е намален на 3.40 лв., като същевременно е прието два месеца след пристигането на половината от новите 5-левови монети (поръчани през декември 1884) рублите да бъдат демонетизирани[373]. Забавеното изпълнение на договора (монетите пристигат от Петербург през септември, т.е. точно в момента на Съединението) и политическите събития отлагат влизането в сила на закона. Едва на 27 юни 1886-та е издаден указ за прекратяване обращението на рублата в срок от една година, като приемането ѝ за плащания на държавата се допуска за два месеца. Разпоредбата преповтаря закона от януари 1885 г., но при малко по-широка циркулация на български сребърни левове. По-късно БНБ критично ще отбележи, че „това демонетизиране не беше пълно, защото се отнасяше само до държавните учреждения, като се оставяше населението свободно да приема или отказва рублите, което право му се даваше от... Закона [за сечене на монети] от 1880 г. ... Не се мина много време и едностранчивото приложение на закона за демонетизирането показа своите неприятни последствия. От всички краища на България захванаха да се оплакват, че пиаците са препълнени с рубли, курсът на които се определя произволно от спекулантите. В някои околии цената им е [изключително] подбита..."[374]

Половинчатите стъпки водят до половинчати резултати. Сребърният лев е все още относително слабо разпространена монета, а паричната единица (рублата) в най-масово обращение е обявена за демонетизиране и се обезценява стремително. При това положение Законът на Грешъм действа безотказно, предизвиквайки тезаврирање на по-скъпата монета (лева) и глад за левове, които са единственото признато платежно средство за погасяване на данъчни задължения. По оценки на Н. Кьосева, през януари 1887 г. левът преобладава, и то не изцяло, само в 45% от окръжията[375]. Невъзможно е да бъде изпълнено основното изискване на закона за демонетизация – данъците да се плащат в българската парична единица. Ситуацията е красноречиво описана в доклад на Министерството на финансите от 12 март 1887 година. „От всички части на Южна България и от повечето от Северна пристигат известия, че преобладающата монета в обращение е сребърната рубла; търговията и въобще транзакциите се усложняват поради неманието на монета със сравнително стабилен курс; изплащането на даждията в някои места е почти невъзможно по причина, че липсва у населението български лев. Всички тия известия са придружени от оплаквания против това състояние на работите... В известни околии и окръзи курсът на рублата е толкова паднал, щото данъкоплатците напусто търсят и не могат да намерят да я продадат и за по-малко от 3 лева сребърни. Естествено е, че това подбиване на рублата отваря поприще на експлоатациите на сарафите и че то вредно се отзовава в разчетите на производителите и търговците. Главните причини за това падане на курса на рублата е демонетизирането на тая моне-

та пред касата на държавното съкровище [с указа от 27 юни 1887], а така също и от запрещението, което правителството на Турция недавно направи за циркулирането на иностранните сребърни монети в тая държава... От друг страна, селяни и граждани, купувачи и продавачи, ползующи се от разположенията на чл.17 от закона за монетите [правото рублата да се приема не по „официалния" курс] вземат решения за приемане или не на рублата в техните вземане-давания, едни по един курс, други по друг. Антагонизмът, който се поражда по тоя начин между тях обуславя застой нежелателен и всички прибягват до посредничеството на правителството, за да разправи и определи то взаимните им отношения."[376]

Пред тази ситуация, политиката на Министерството на финансите и на БНБ е еднопосочна, като банката си приписва заслугите за решаващите действия. Покъсно тя ще твърди, че именно по нейно ходатайство „правителството реши да даде още един удар за разрешаване въпроса по монетното единство"[377]. Трудно е славата да се раздели като с нож, но е факт че Министерството се разпорежда още на 25 декември 1886 г. да прекрати вноса на рубли в България. То същевременно съзнава, че в страната, така и така, се намира голямо количество руски монети и „всичката цел не се постигна, а и не можеше да се постигне"[378]. Налагат се допълнителни и радикални мерки, които са съгласувани с БНБ. Те са взети от правителството на 13 март 1887 г. и са в три посоки – подновяване възможността даньците да се плащат в рубли по курс от 3 лв. за рубла; приемат се само здрави рубли; окончателният срок за демонетизиране на рублите е три месеца, а след този срок „се запрещава абсолютно обращението на рублата и в търговските вземане-давания, под строга отговорност на ония, които ги испущат, като се допусне само на банкерите и сарафите да ги събират с цел за изнасяне от Княжеството"[379].

Това, че административни мерки не са в състояние да решат монетния въпрос, се признава от самата БНБ, според която *„издаването на един указ не беше достатъчно за премахване всичките посрещани затруднения при решаването на такъв капитален въпрос"*[380]. Малко след граничната дата 13 юни 1887, когато рублите на хартия са окончателно демонетизирани, управителят на банката изпраща на министъра на финансите рапорт, в който констатира друго състояние на нещата. „С последната мярка за окончателно демонетизирване на сребърните рубли може да се мисли, че се достига вече изгонването на чуждите сребърни и разменни монети, но при обиколката си за ревизия на банковите клонове... имах случай да забележа, че всъщност има много още да се работи."[381] Допълнителните „малки разпореждания", предложени от управителя са показателни за контекста, от който зависи успехът на всяка парична реформа. Той обръща особено внимание на слуховете, т.е. на *недоверието*, подкопаващо предприетите мерки. Населението продължава да смята, че правителството може да отмени мерките по демонетизацията на рублите и поради това ги задържа. Препоръчваното противодействие е колкото просто, толкова и безпомощно – опровергаване на слуховете и насърчаване отказа от приемане на рубли. БНБ разчита и на засилване на репресивните мерки чрез преследване и строго наказване спекулативното разпространяване на рубли и дру-

ги монети. Както винаги, когато действа срещу тенденциите на пазара, властта вярва в превъзпитанието – управителят настоява „да се *внуши* на населението, че *трябва* да привикне еднъж навсегда да смята всичките си вземания-давания в левове и стотинки“[382]. Осъзнава се също така силата на точната и прозрачна информация, като срещу насилственото приемане от селското население на монети по разни курсове БНБ предлага местните власти да издават „периодически прикази, в които да определят курса на разните златни монети, като се ръководят от сведенията, които Банката може да се задължи да им доставя при всяко изменение“[383]. В българското стопанство от онова време железниците са разсичащи надлъжно страната икономически анклави, около които паричното обращение е в турски монети. Срещу тази упорита реалност, управителят отново не намира друг лек освен силата. „Трябва да се *задължат*, предлага той, администраторите на споменатите железници да преобърнат всичките си такси в местната монетна единица и *да им се запрети* абсолютно да приемат чужди сребърни и разменни монети.“[384]

Успех не може да бъде осигурен без адекватна поддържаща политика на БНБ. Това пряко включва банката в осъществяваната „пълзяща парична реформа“, каквато на практика е демонетизацията на рублите. Наличието на допълнителен институционален изпълнител усложнява конфигурацията, макар че в началото сътрудничеството надделява над търканията. Когато през февруари 1887 г. се обмислят решителните стъпки, БНБ е помолена да се включи в акцията, разменяйки руски сребърни рубли срещу български левове. Целта е банката да спомогне за поглъщането на част от излишъка, но тя не е в състояние да го направи, при положение че според закона от 1885 г. има право да издава само банкноти със златно покритие. Отказът ѝ е обясним, а отговорът до Министерството на финансите излага всички рискове, свързани с подобна операция – пазарите са наводнени от рубли, колебливостта на курсовете е висока. Реалният курс „купува“ към момента (при 5% ажио между златото и среброто) е 3.02 сребърни лв. (2.88 златни лв.) за 1 сребърна рубла. При 8% ажио (което е по-близо до реалните равница) реалният курс е 3.11:1. БНБ предлага правителството да приема рубли по 3 лв., да ги концентрира в крайдунавските пристанища и, след набиране на определени количества, банката в качеството на посредник да ги продаде във Виена за сметка на държавата, като ѝ предостави сребърни левове[385]. Тази мярка би била ефективна само ако се приеме твърд срок за обмяна на рублите, което и става със споменатото решение от 13 март 1887 година. В крайна сметка демонетизацията представлява изнасяне на рублите извън България, в което БНБ участва наред с частните банкери и сарафи.

В монографията си Н. Кьосева съвсем точно отбелязва, че тази операция е упражнение по *разпределение на неизбежни загуби* между държавата, населението и банката. Печалба реализират само част от спекулантите, пред които се отваря широко поле за арбитражиране[386]. Ясно е, че държавата се натоварва със загуби, след като изкупува рубли по около 3 лв., при положение че на пазара те се котират ниско. Населението търпи загуби от постепенното намаляване курса на рублата и от въвличането му в спекулата, но те са отчасти „компенсирани“ от по-високия па-

ритет, по който правителството признава плащанията в рубли за погасяване на даньци. Самата операция на БНБ по „изнасяне" на рублите се реализира основно в Русе, ала без данни за точните количества, за комисионите и за други параметри не може да се сложи чертата под крайния резултат на банката[387]. Още по-неясен е резултатът за спекулантите. Осчетоводяването на печалбите и загубите, което Н. Кьосева предлага[388], се нуждае от прецизиране, но е истина също така, че каквато и да е „счетоводната" цена, въвеждането на една по-стройна и стабилна парична система е безспорно положителен обществен ефект, който трудно може да се съизмери с конкретни загуби.

Макроикономическият баланс е не по-малко съществен проблем. Елиминирането на рублите е класически дефлационен шок, „обиращ" инфлационния монетарен излишък, приел формата на прекомерно количество обезценяващи се сребърни монети*. Преценката, че той се изразява в свиване на паричната маса с около 1/2 е преувеличена[389], тъй като отчита само окончателно „изнесените" от БНБ рубли. При всички случаи, сребърни монети са изнасяни и от частните банкери/сарафи, което намалява фактически извадените от обращение платежни средства. А както е отбелязано в самата монография, активизиране на банкнотната емисия на БНБ след юни 1887 г.[390] допълнително смекчава шока върху паричното предлагане и спомага ажиото да бъде сведено до края на годината от 7.5 на 1%, където се задържа в продължение на следващите 24 месеца.

Последните два пункта ни отвеждат към втората магистрална линия в утвърждаването на българската парична система, останала в монетарната памет като „борбата с ажиото".

Графика отразява най-внимателно следения икономически индикатор в България от началото на 80-те години на XIX в. докъм 1904–1905 година. Близо две десетилетия пулсът на стопанството се измерва тъкмо през него. И има защо. В биметалния паричен еталон ажиото е *другото лице на инфлацията*, то е съвсем видимият признак за устойчивостта на монетарната система, опираща се върху равновесието между количествата метали с различна стойност. Всяко нарушаване на това равновесие е чувствително отразено в премията на по-скъпия (златото) по отношение на по-малоценния (среброто), или на ефективното злато към неговия заместител (златната банкнота). Дисбаланс възниква всеки път, когато по една или друга причина „евтините" пари наводняват обращението. Ажиото е признак и за външноплатежната позиция на страната, тъй като при дефицит се налага начисляване на премия за придобиване на използваното в международните разплащания злато. „Като страна със слаби икономически сили, обобщава Д. Йорданов, и най-често с неблагоприятен търговски баланс, фактически у нас се

---

* От принципна гледна точка тук няма разлика с обирането на монетарния инфлационен излишък *(monetary overhang)*, натрупан при социализма. След 1991 г. това стана по различен път – първоначално чрез еднократното освобождаване на цените, а след 1996 г. се стигна и до монетарна реформа, т.е. до въвеждането на нова парична система.

Курсове на ажиото на Българска народна банка (%)

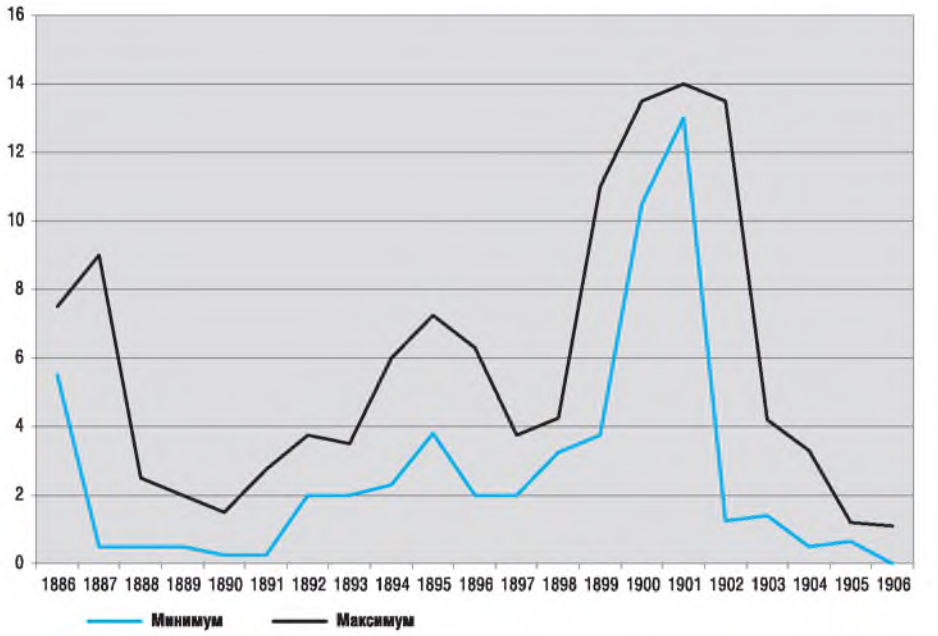

Юбилеен сборник на Българската народна банка 1879–1929. С., 1929, с. 198–199

въдвори сребърната, т.е. по-лошата монета: с нея държавата плащаше на своите чиновници и служащи, предприемачите на своите работници, данъкоплатците – своите даждия. Получаването при такива обстоятелства на златна монета – единствено средство за изравнение на задграничните земания-давания – ставаше възможно само чрез заплащане известна премия (ажио)."[391]

Нов ключов момент в ранната ни парична история е появата на банкноти, каквито БНБ получава изключителното право да емитира съгласно закона от 1885 година. Свойството на заместител на металическите пари им придава специфични монетарни качества. Но тук ще подчертая преди всичко, че като нов институционален елемент от паричната система, емисионната банка внася и нови цели в нея. *С банкнотите възниква посредник в присвояването на сеньоража.* Ако при сеченето на монети, което е суверенен прерогатив на държавата, този уникален доход постъпва по право и директно в хазната, то генерираният от банкнотното обращение сеньораж преминава през емисионната банка, преди да достигне до фиска. В крайна сметка, дори основната част от него да попада в бюджета, наличието на посредник създава условия за изкривяване. Това е особено вярно, когато банката е „дуална", т.е. когато тя изпълнява едновременно функциите на емисионен институт и на търговска банка. В тези случаи банкнотите са платежно средство, но и съществен безплатен ресурс за разширяване на кредитната ѝ дейност. Банката има

собствен мотив за разгръщане на банкнотното обращение – поевтиняване на кредита за сметка на безвъзмездния пасив, – което влиза в конфликт със стремежа на държавата да придобие „своя" сеньораж от насичане на монети. Както сбито обобщава Ст. Бочев, борбата е за това, *„кой да се възползва от инфлацията – банката чрез банкнотите или Държавата чрез сребърните монети"*[392].

Различията в гледните точки пораждат различни стратегии в търсенето на паричен еталон. „Държавната" е, най-общо казано, тази на бюрократичния апарат и на непосредствено облагодетелстваните от бюджета. „Банковата" изразява интересите на зараждащото се капиталистическо съсловие, което черпи пряко от кредитните ресурси на „смесения" емисионен институт. Разбира се, опростената социология тук е неуместна, особено у нас, където симбиозата между тези сегменти от обществото е правилото.

Периодът 1885–1906 г., през който кристализира българската парична система, илюстрира цялата тази напрегната противоречивост. Първоначално БНБ е активен субект със своя дългосрочна цел. Впоследствие банката се сблъсква с интересите на хазната и на икономическите реалности, за да се сниши до хоризонта на еволютивно възможното. Историята на този сблъсък е особено поучителна, като за него е налице изразителен разказ. Скрупульозното „Изложение на управителния съвет на БНБ върху монетния въпрос в Княжеството", прикрепено към отчета на банката за 1894 г., проследява в детайли събитията[393]. Това е нападателно-самооправдателен документ, който представя версията на банката, подкрепена от щедро събрана архива, „защото обществото не е посветено в тайните на канцелярските отношения"[394]. По-късно тази версия ще бъде многократно възпроизведена в изследвания и в учебници не само поради стройността си, но и заради предложената серия христоматийни определения. Изложението е ранен образец на „връзки с обществеността", чрез които БНБ желае да снеме от себе си публичните подозрения за вина в поддържане на ажиото. Същевременно то излъчва експертно-позитивистки тон, превърнал се в отличителен език на този тип институции. „Всеки има право да мисли, пише в изложението, че Банката, като търговско учреждение, следователно заинтересовано в съществуването на ажиото и честите му колебания, трябва непременно да е спомогнало за довеждането му до днешното незавидно положение... Обвиненията, които се хвърлят върху Банката не почиват на никакво основание; защото ако е имало някой, който най-живо да се е интересувал от установяването на здрава и трайна монетна система в Княжеството, който най-енергически да се е борил против приспособяването на всяка противна на икономическата наука мярка, то е именно БНБ... Другаде трябва да се търсят погрешките, и не към Банката трябва да се отправят натяквания за загубите, които търпи населението от ажиото."[395] „Изложението", датирано на 3 февруари 1895 г., е един от редките документи на *публична* конфронтация между емисионната банка и правителството. Вярно е, че тя идва *след* падането на Стамболов, но изнасянето на документи, които доказват навременна реакция срещу натиска на властта, има важен педагогически ефект.

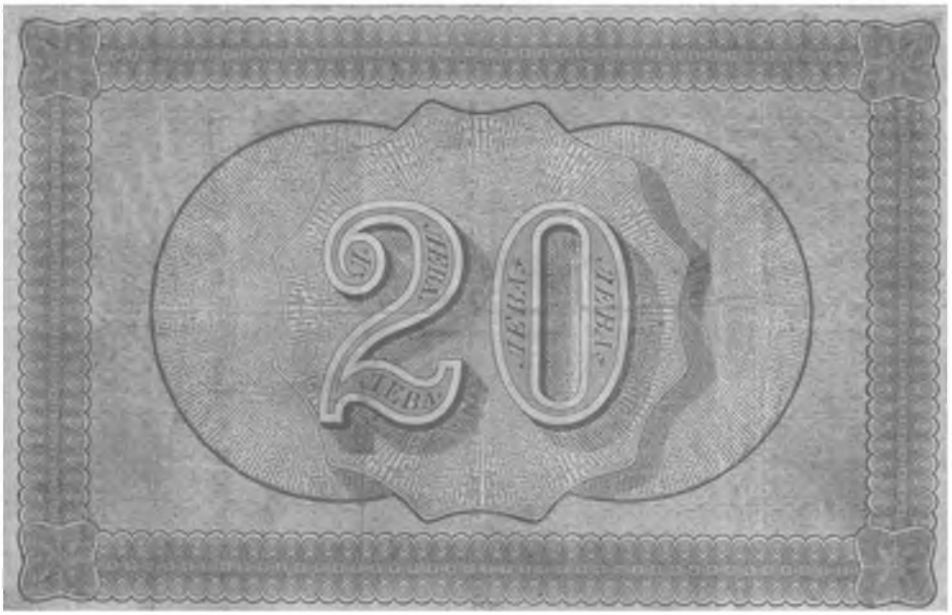

Музейна сбирка на БНБ

Първата българска банкнота, 1885, златно покритие.
Отпечатана в „Экспедиция заготовления государственных бумаг", Санкт Петербург

Активната политика на БНБ започва с фиаското в опита ѝ да емитира банкноти със златно покритие през 1885 година. Пуснати са едва 213 хил.лв., с огромно покритие от златния запас на банката, надхвърлящ 2 млн. лева. За по-малко от година тези банкноти се връщат обратно в касите на БНБ като в обращение остават само 49 хил.лв. при 20 млн.лв. сребърни монети[396]. Причините за това отхвърляне са ясни – недоверие на населението към този инструмент; спомен от обезценяването на турските „каймета" преди десетилетие; огромният дисбаланс между златото и среброто, поддържащ висока премия за по-скъпия метал. Именно последната е отправна точка на самостоятелната монетарна стратегия, която БНБ провежда през втората половина на 80-те години и която кристализира след изчезването на руските рубли. *Монетарната* цел на тази политика е налагане на златния стандарт. *Търговската* ѝ цел е чрез развитие на банкнотното обращение да се увеличат ресурсите за активни операции на БНБ. Безспорно условие за успех е елиминирането на ажиото. „В обращение из цяла България, обяснява изложението, останаха само чисто народни монети и изнасянето из страната на всички чужди сребърни монети докара в замяна злато. Тоя успех насърчи Банката, за да следва предначертания си път. Тя реши да се помъчи за унищожението на ажиото между златото и среброто, или ако не може се постигна унищожението му напълно, да го доведе до минимални размер."[397] Следва архикласическо обяснение на закона на Грешъм: „Опитът беше показал, че при съществуване каквото и да е било ажио между златото и среброто, понеже Държавното съкровище не прави никаква разлика между 1 наполеон и 4 петлевови монети, а от това, който притежава банкноти златни, ако ги внесе за даждия, губи ажиото, то всеки дава винаги предпочитание на среброто пред банкнотите или пък се принуждава да ги обменява, преди да отиде да плаща."[398]

БНБ преследва плана си за налагане на модерен паричен стандарт, който изпреварва съществуващите стопански условия. Освен на непосредствените ѝ интереси, тази линия – по всичко изглежда – е подвластна и на „модернистични", елитарни увлечения. Критичният момент в нейното прокарване е през 1890–1891 г., когато банката влиза в пряк конфликт с Министерството на финансите по повод бъдещето на българската парична система.

На 31 януари 1890 г. финансовият министър Ив. Салабашев свиква икономически „консилиум", за разглеждане на стопанската ситуация. Участват управителят (М. Тенев) и администраторите на БНБ, директорите на банковите клонове, висши служители на Министерството на финансите и на Сметната палата. Окрилен от овладяването на ажиото през предходните две години, от налагането на лева в паричното обращение и от нарасналите златни резерви, М. Тенев поставя искането за „окончателното уреждане на монетния въпрос". Назначената комисия възприема становището на БНБ, изработвайки съответни предложения до правителството. Негова първа точка е предложението да се изработи закон за въвеждане на златен еталон в страната[399]. Останалите решения са изцяло в канона за налагане на този еталон и за съответното елиминиране на съществуващото ажио меж-

ду двата метала – рязко свиване обращението и насичането на сребърни монети; осигуряване неограничена и ликвидна обменяемост между златните и сребърните пари. За целта се предвижда БНБ да постави на разположение фонд от 1 млн.зл. лв., а постъпилото сребро над тази сума да се обменя за сметка на държавното Съкровище. Банката и държавните каси няма да правят разлика (няма да начисляват премия) между златна и сребърна наличност, а бюджетът започва да изплаща в злато, без ажио, заплатите на чиновниците и останалите разходи.

Утопичността на замисъла се усеща още в предвидените трудности по уеднаквяване курса на монетите за всички области из държавата. Предложените мерки показват, че далече не е постигнато „монетното единство", което е предусловие за въвеждане на златния еталон и което – на хартия – се приема за даденост. Комисията (всъщност БНБ) препоръчва *конфискуване* у населението на чуждите сребърни, медни и никелови монети под страх от преследване пред съда. Тя отново повдига въпроса за задължителното водене на сметките в левове (другите да се смятат за *недействителни*), който след многократни решения е трябвало по принцип да е решен. За пореден път фиксира курса на лева срещу гроша, предвиждайки *глоби по административен ред* за нарушителите. Пак призовава *да се убеди* Компанията на Източните железници да приведе тарифите си в левове[400].

Прекомерното разчитане на силови мерки е сигурен признак, че се върви срещу изискванията на пазара. Но непреодолима бариера възниква и другаде. В очевиден конфликт със стратегията на БНБ е намерението на Министерството на финансите да насече 8 млн.лв. сребърни монети, за да присвои нужния му сеньораж. Правителството не изпълнява и други два важни пункта от споразумението, като отказва да внесе проектозакона за златния еталон и да наложи воденето на сметките в левове. „Тия три важни пункта останаха без последствия, съжалява изложението, а от това всичките няколкогодишни усилия на Банката се осуетиха и то в минута, когато *със закон от 3-4 члена можеше да се добие спасителний за цялото население и за държавата резултат.*"[401] Обладалото БНБ убеждение, че правото е всесилно, изглежда съвсем нерационално на фона на случилото се със златните й запаси. Година след споразумението от януари 1890 г., банката е изчерпала предвидения фонд за обмяна на злато срещу сребро без премия, „притекла се е на помощ" на правителството, авансирайки го с 6 млн.лв. злато, за да може то да посрещне падежите по дълговете си*, и не е получила почти нищо насреща, тъй като държавата е отказала да й предостави злато срещу сребро, както е записано в документа**. При това – отново упование в силата – администрацията е обвинена, че „не бди доста силно, щото да запрети на търговците и сарафите да прокарват между населението златните монети с известно ажио."[402] Народна банка, която е съвсем наясно с нужните икономически условия за въвеждане на златния еталон, се

---

* Показателно е, че тези са едни от първите платежи на правителството по все още минималния външен държавен дълг. Въпреки това неголямата сума разстройва резерва на БНБ.

** По-точно е, че от исканите 800 хил.лв. бюджетът е предоставил на БНБ само 400 хиляди.

оплаква от това, че те не са наложени наказателно и административно...

Пазарните неравновесия се проявяват съвсем отчетливо, показвайки неудържимостта на изкуствено поддържания от БНБ курс между златото и среброто без ажио. В края на април 1891 г. вътрешен доклад на банката признава неуспеха на възприетата година по-рано стратегия. „Понеже от 12 април положението на тия два метала отива все в ущърб на златото, което следва да се търси повече и повече, и тъй като Правителството има голяма нужда от злато, за да покрива задълженията си в странство и няма възможност да ни обмени сребро срещу злато; от друга страна пък Централното седалище на банката *от две недели вече взема ажио на среброто*, като се ръководи от местната пиаца, то излиза, че де факто конвенцията с Финансовото министерство е нарушена и остава само да се оформи с разрешение от страна на това министерство, за да се позволи и на банковите клонове да вземат ажио на среброто... По-нататъшното поддържане на ажиото е в ущърб на Банката, защото се явяват клиенти с големи количества сребро, което оставяли на текуща лихвена сметка, като го теглели отпосле в злато. За да се прекрати тази спекулация, даде се заповед на клоновете да приемат суми в сребро на текущи лихвени сметки... което е противно на Устава на банката... Ажиото се качвало... и понеже клоновете приемали безразлично злато срещу сребро, то произтичало значителна загуба за Банката, за отстранение на което *предлага да се въдвори ажиото*. Понеже златото става все по-скъпо и тъй като тук ние вземаме вече ажио, с което се доказва, че нямаме достатъчно злато... то съм на мнение за избежение на загуби и на недоразумения с публиката, да се денонсира конвенцията с Финансовото министерство, като се поръча на клоновете да почнат да вземат ажио, като се ръководят от перспективните пиаци."[403]

Два дни по-късно, на 29 април, УС на БНБ решава да денонсира сключената през 1891 г. конвенция. *Пазарът отново е победил наложена отгоре, без време, парична система.* Златният еталон, който има особено висока и прозрачна чувствителност към всяко отклонение от правилата, остава неприложим. Златото претърпява второ фиаско след неуспеха с банкнотите. БНБ е поискала да въведе паричен еталон, без да има власт върху две основни негови условия – осигуряване на положително платежно салдо и ограничаване апетитите на правителството за извличане на сеньораж (от сребърни монети). Така остава неосъществимо и задължителното изискване за натрупване на значими златни резерви в емисионната банка.

Тук БНБ слага оръжие и рязко променя стратегическата си цел. Според тенденциозно пресилените думи на А. Ляпчев, тя „вече съвсем не се интересува от уреждането на монетния въпрос с премахването на ажиото"[404]. Истината е, че банката, макар и да не отрича предимствата на златните банкноти, просто признава очевидното. Насичането на 8 млн. сребърни левове от правителството връща нещата към състоянието отпреди демонетизирането на руските рубли – новите монети дори надвишават стойността на изнесените от БНБ през 1887 г. руски монети[405]. Заедно с това се е върнала премията върху златото, а златните банкноти в обращение, които през стабилните 1888–1890 г. са нараснали от 1.4 на 2.4 млн.лв., през

Музейна сбирка на БНБ

Сребърни монети от инфлационната емисия, предизвикала покачване на ажиото, 1891

1891 г. са прибрани в касите на БНБ, за да се свият отново на 1.4 милиона. Процесите са напълно огледални и предвидими.

При това положение в политиката на банката надделява *търговският* интерес. Вижданията ѝ за паричния стандарт са подчинени на усилията да се разпространят *сребърни* банкноти, което е открито и примирено признание за наличието на *де факто* сребърен еталон в страната. При циркулацията на толкова голямо количество сребро този тип банкноти се разглеждат като прост заместител на монетите, който с нищо не променя структурата на паричното предлагане и съответно не увеличава ажиото. В същото време те осигуряват оперативен ресурс, какъвто БНБ така и не е успяла да си набави със златни банкноти: сребърните, отбелязва изложението, *„дават средства на Банката да функционира правилно, да удовлетворява в много по-голям размер нуждите на населението... като намали сконтото [от 8 %] до 6 %*. Неоспоримо е, че ажиото ще причинява известни загуби на някои класи от населението, но ползата от евтиния и достъпен кредит ще възнагради загубите“[406].

Новата монетарна стратегия е подкрепена и със странични аргументи. Очаква се, от една страна, тя да има възпитателен ефект, приучавайки недоверчивото население „да навикне постепенно да приема и пази“ банкнотата и – в по-общ план – да „му вдъхне доверие във фидуциарните средства на страната“[407]. От друга страна, далечната цел на златния еталон е оставена да се мержелее, като продължава да се твърди, че „нищо не пречи на Банката, при известни благоприятни обстоятелства, например в случай на един удачен външкашен заем или на две-три урожайни години, да замести сребърните банкноти със златни като вземе отгоре си загубата от това превръщане“[408]. Накрая, за успокоение е привлечен и не по-утешителният опит на съседите, който всъщност потвърждава грешката в първоначалната визия на БНБ – в Румъния едва половината от отпечатаните златни банкноти са поети от пазара, а в Сърбия от емитираните 780 хил.лв. в злато, в обращение са останали 30 хил.лв. при 30 млн. банкноти със сребърно покритие.

Всички тези съображения са разисквани на второ обсъждане по монетния въпрос в БНБ, свикано през ноември 1891 година. То завършва с предложение до министъра на финансите за допълване закона за банката, даващо ѝ право да емитира и банкноти в сребро. Промяната действително е гласувана от Народното събрание в края на януари 1892 г., като приетото покритие е обичайното 1/3, но със съществения уточнение, че Министерският съвет може да спира издаването на тези банкноти. Възползвайки се от това право, правителството блокира замислената емисия на сребърни банкноти. През последните си години режимът на Стефан Стамболов брутално елиминира БНБ от разпределението на сеньоража, като го присвоява изцяло чрез масирано насичане на сребърни монети. Към 8-те милиона, пуснати в обращение през 1891 г., се добавят още 5 млн. през следващата година.

Банката е в изолация и нейните многократни вопли остават без последствие. Не помага това, че още в началото на 1892 г. тя обменя срещу метал всички останали в обращение златни банкноти. Не помага и решението ѝ при евентуална емисия на сребърни банкноти да се придържа към норма на покритие от 1:1, за да разсее всякакъв страх от повишаване на ажиото. Не натежава обяснението, че емисията на нашите банкноти неоснователно страда от лошата репутация на гръцките. На министъра на финансите е обяснено, че в тази държава „банковите билети са имали и сега имат *cours force* [принудителен курс], който особено и ги е обезценил и че те са пуснати в грамадно количество без съблюдение на никаква предпазна мярка. Също тъй и по-напрешните Румънски банкноти от сребърен еталон изгубиха значително стойността си сравнително със златото, защото количеството им беше достигнало 120 млн.лв. У нас подобно нещо не може да се повтори, тъй като целта на нашата Банка не е да спекулира с банковите билети, а да удовлетвори чрез тях най-насъщните потребности на производителната част от населението"[409].

Ако през 1891–1892 г., въпреки насичането на сребърни монети, ажиото се покачва умерено до 3–4 %, причината е до голяма степен в сключения през 1892 г. заем с австрийската Лендербанк. Бюджетният недостиг е покрит отчасти отвън, но ажиото е източник на нови фискални дефицити, тъй като изплащането му от държавата става най-често за сметка на свръхсметни кредити[410]. През 1893 г. възможност за заем вече не съществува, докато правителствените разходи излизат от контрол. В самия край на Стамболовото управление събирането на сеньоража се оказва единствената възможност за уравновесяване на бюджета. В своето изложение БНБ припомня как „като забрави страха на Министерския съвет за покачване на ажиото, г-н Министърът на финансите *предвид на печалби за покриване бюджетен дефицит*, внесе нов законопроект [гласуван през декември 1893 г.], с който се искаше разрешение за насичането още 12 млн.лв. сребро... Управлението на банката чрез *всевъзможни агитации* между г-да представителите, чрез *големи молби* до г-да Министрите, направи всичко, за да убеди правителството да се откаже от решението си, но за жалост то остана непреклонно. Управителят на Банката *в словесни разговори* излага няколко пъти на г-н Министър-председателя печалний резултат, който тоя закон ще принесе на страната..."[411] Епизодът с 12-те млн. е най-острият в борбата

между БНБ и правителството. Изходът от него предопределя за няколко години напред паричния стандарт в България, като банката, въпреки безспорните си усилия, е напълно безсилна да повлияе върху дългосрочното решение. М. Тенев използва всяка появила се пролука и отчаяният му апел до Стамболов от февруари 1894 г. е от най-изразителните лични свидетелства за сблъсък между емисионния институт и властта. Управителят намира, че отлагането на търга за насичане на монетите (поради исканата висока цена) е повод за последен опит да упражни натиск. „Това отлагане, пише Тенев в писмото си, изпратено за „очищение совести", ни дава възможност да се помъчим още веднъж, дано се откаже правителството от решението си. Интересите на съкровището, търговията и на населението диктуват да не се увеличава стокът на среброто, който и без това е много. Бях против насичането на първите 13 млн. сребърни монети [през 1891–1892 г.], защото с тях се осуетиха всичките ни надежди за окончателно премахване на ажиото. Бях предсказал, че ажиото, което тогаз беше 0.5 до 1%, ще отиде най-малко до 3.5–4%, а това се сбъдна напълно и то във времена, когато от заемите ежегодно влизаха в страната значителни количества злато. Моето дълбоко убеждение е, че с насичането на нови 12 млн. сребро, докато постъпва в България злато от заеми, ажиото няма да бъде по-долу от 5%, а ако един ден заемите престанат, ажиото не ще може да се задържи нито на 10%. Даже при ограничение ажиото на 5% ежегодната загуба за съкровището и населението ще бъде по-голяма от привременната облага, която ще се добие еднаж завинаги от насичането на 12-те милиона... Най-убедително ви моля, прочее, ако е възможно, настойте да се отложи за няколко време обявяването на нов търг и да се назначи комисия, колкото се може от повече членове и от разни убеждения по въпроса..."[412] Този епизод и конкретно това писмо дават повод на Ст. Бочев по-късно да обобщи. *Народна банка, пише той „е трябвало да се бори не само с нашите стопански условия, които и без това правят неудържим златния еталон, но и със съзнателните пречки на Държавата, по-право правителството,* които и тогава и по-сетне толкова често си служиха с монетна и банкнотна инфлация за чисто временни бюджетни удобства и партизански успехи"[413].

Вариантът на *инфлационен данък* за финансиране на държавните разходи обаче е избран безапелационно♦. Приведената в изложението картина силно напомня наблюдаваното в съвременните парични кризи (вкл. през 1996–1997 г. у нас), при които едновременно протича бърза девалвация, валутна субституция и ускорена инфлация. Дефицитът в платежния баланс трябва да се покрие в злато (днес – в твърда валута), придобито при високо ажио (днес – при нарастващ валутен курс), предизвикващо бюджетни дефицити. „Не е обаче, тая истинската загуба от съществуването на ажиото. Всеки търговец, който внася из странство стоки, като е задължен да изплаща стойността им в злато, при пресмятане на цената, по която ще ги продава в България, трябва обезателно да прибави ажиото, а понеже то

♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Макроикономическият грабеж.*

търпи значителни колебания през течение на годината, за да не се изложи на случайни загуби, той ще прибави 1–2% повече от средното ажио."[414] Това пък са типичните затруднения на вносителите и високата рискова премия, добре познати от неотдавнашните инфлационни периоди. Монографията на Д. Йорданов още по-отчетливо описва асиметричния ефект във външната търговия, като за „осъвременяване" на написаното е достатъчно „среброто" да бъде заместено с обезценяващата се национална валута, а „златото" с преобладаващата твърда валута (долар, евро). „Купените със сребърни монети артикули в страна със сребърна валута, пише той, се продават зад граница срещу злато, а според това експортьорът получава освен обикновената предприемаческа печалба още допълнителна такава в размер на ажиото. Обаче медалът има и обратна страна: онова, което печелеше износната, губеше го при едновременност на сделките вносната търговия. Купените със злато зад граница стоки се продаваха в страната със сребърна валута по цена, която включваше освен обикновената печалба на импортера, още и онази част, която той е приплатил за ажио при заплащане стойността на купената от него стока. Цените на вносните предмети по този начин се повишават за сметка на консумацията. А понеже консуматори на вносни (колониални) стоки са широките класи работен народ, у които доходите остават неизменни, то следва че работничеството е силно заинтересувано за въвеждане на стабилност в монетната система, сиреч за въвеждане на златния еталон."[415] „Социологията на загубите" от инфлационния данък не убягва и в документа на БНБ. Оскъпяването на вноса „се плаща от всички съсловия съразмерно с консумираните от всекиго предмети, без обаче да има отгде да го извади консуматорът, понеже чиновниците, свободните занятия, работниците, добиват работната си заплата в сребро и земеделското население продава произведенията си в сребърни монети, или ако някому се плати в злато, то ще е непременно с ажиото."[416] Дори печалбата на износителите, съобразно традиционната идеология, се натоварва с негативна конотация, понеже „не ползва производителите". Накрая, инфлационният данък изкривява отношенията между кредитори и длъжници. Загубите се пренасят и към срочните сделки, насърчавайки добре познатото до неотдавна договаряне в твърда „валута". „Не трябва да забравяме и загубите от извършваните задължения в страната, които, предвид на горното колебание на ажиото, стават повечето в злато... Всички, които са направили задължения при високо ажио и са си набавили сребро по текущий курс, а са имали падеж за изплащане при ниско ажио, се ползват от разликата, когато напротив, всички, които се задължават при ниско ажио, а имат падежи през период на високо ажио, губят разликата в повишаването на ажиото между датата на задължението и оная на изплащането."[417]

Правителството осъществява намеренията си и в началото на 1894 г. отсича 12-те млн. сребърни монети, от която операция получава 6 млн.лв. печалба, отишли за покриване на част от бюджетния дефицит. Простият здрав разум показва, че "хилядо пъти по-предпочтително [би било] да се направи заем от 6 млн.лв., за лихви и погашения на който ще се плаща ежегодно по 420 000 лв., нежели да се из-

лага населението на загуби [от ажиото] с милиони"[418]. М. Тенев има съмнителното удоволствие да види потвърдена прогнозата си, че ажиото за броени дни ще скочи до някогашните 9 процента. БНБ е лишена от участие в каквато и да било стратегия за целенасочено налагане на паричен стандарт, като е принудена единствено да посреща пасивите на новата ситуация. За да спре покачването на ажиото, тя обменя без ограничение злато срещу сребро*, което за пет месеца (август–декември 1894 г.) стопява златния й резерв от 12 на 2 млн. лева. „Понеже всичките си заемни операции през това време тя е правила в сребро, цялото количество отпуснато злато е употребено за поддържане на ажиото."[419] За да продължи същата политика, на БНБ не остава друго, освен да проси от правителството „да има добрината да обещае една жертва от съкровището за в полза на населението и да тури в разположение на Банката 4 млн.лв. злато, които да се обменят според курса на ажиото за деня"[420].

От тези събития банката формулира с голяма прегледност няколко принципни обобщения. „*Ажиото,* заключава изложението, *е последствие от незачитането политико-економический принцип за предложението и спроса, особено в страни, където народното богатство е ограничено, а търговският баланс им е повечето време неблагоприятен.* Сребърний метал в последните години е претърпял таквоз обезценение, щото каквито мерки и да се вземат за поддържане законовата цена на сребърните монети, щом стокът на последните е по-голямо количество, отколкото е необходимо за улеснение малките платежи, те трябва да теглят една разлика в сравнение със златните и разликата е толкова по-чувствителна, колкото златото е по-рядко... Цялото количество на сребърните монети възлиза сега на 47.5 млн.лв., като се пада по 15 лв. на глава. Ако през годините 1884 до 1887, когато търговският баланс на Княжеството беше много по-ограничен и нямаше никакви анюитети за изплащане в странство, ажиото се колебаеше между 4 и 9%, то при увеличаване стока на среброто, при значителни анюитети... при всичкото понижение цената на земеделските произведения и намаление на експорта през изтеклата година [20 млн.лв. дефицит през ноември 1894 г.] *покачването на ажиото се обяснява много лесно* и даже трябваше да достигне по-висок размер от 9%."[421]

БНБ признава, че е принудена да води политика на палиативни мерки, която не е в състояние да стабилизира ажиото. Това й дава повод още веднъж да припомни изоставената си стратегическа цел по отношение на монетарния стандарт. „Единственото радикално средство, за да се прекратят периодичните загуби, заключава УС, ...и да се върне блажената епоха, която съществуваше през 1888 и 1889 г., когато всякакво ажио беше забравено, е: да се тури в изпълнение в най-скоро време решението на комисията от 1891 г., като се въведе златний еталон в страната и да се изтегли постепенно от обращение част от 5-левовите сребърни монети,

---

* С условието „да се пази да не изпуща златото си за пълнене касите на другите банкови учреждения и сарафи".

които се отсякоха и пуснаха в обращение в последните години." Както често се случва в икономиката, въпросът опира до *разпределение на непосредствени загуби, които са цената за придобиване на едно обществено благо.* „Рецептата може би е горчива, но в интерес на хазната и населението, тя трябва непременно да се приеме. *Загубата, която ще претърпи съкровището от тая мярка нека ни служи за урок, да бъдем занапред по-внимателни при разрешаване въпроси от такава капитална важност за страната.* Тази загуба ще се възнагради постепенно с намалението на шконтото, което Банката ще има възможност да направи след пущането в обращение по-голямо количество златни банкноти и от печалбата, която тя ще изкара за съкровището от тях."[422] И за да е по-убедителен, документът – превърнал се в класически риторичен похват – се позовава на чудотворните успехи, постигнати по тази рецепта *другаде*, при това не далече, а в съседния румънски и сръбски двор...

Урокът обаче не е усвоен. Само след няколко години България преминава през същия болезнен цикъл, преди най-сетне за кратко да се доближи до стабилен паричен еталон. През 1897 г. е направен поредният жест на „имитационна политика", налагащ формално и показно един преждевременен модернизационен проект. На 17 април Народното събрание гласува Закон за правото на рязане на монети в Княжеството, с който в страната се въвежда златният стандарт. Копиран е френският модел, при което българският златен лев е приравнен на френския франк. В обращението се приемат чуждестранните златни монети със същия състав, тегло и размер като българските, а циркулацията на монетите от друг метал е силно ограничена[423]. Предвижда се сребърните пари да бъдат изтеглени и обменени със златни, а загубата от операцията да се покрие със специален заем. Условността на това законодателно упражнение, впрочем, е осъзната от самите вносители, които оставят на Министерския съвет да прецени кога да влезе в сила приетият акт.

Законът така и остава неприложен, тъй като се основава на напълно погрешни икономически оценки и прогнози, както и на „политическото" желание прибързано да се следва Австрия, въвела подобна система[424]. След 1893 г. златният резерв на БНБ е незначителен, ажиото не може да бъде сведено под 3.8–4 %, а добрите за износа 1895 и 1896 г. и сключеният заем за Земеделските каси през 1896 г. се оказват подвеждащо оптимистични. През 1897 г. конюнктурата се обръща и след още две последователни години на природни бедствия, лоши реколти и търговски дефицити, избухва остра финансова криза. Златните резерви и ресурсите на БНБ се свиват драстично, а държавата не е в състояние да осигури външен заем. Банката губи и от намалението на лихвите, прокарано ненавременно в очакване пласирането на златни банкноти. В коментар по отчета ѝ за 1897 г., появил се в СпБИД, тази мярка е недвусмислено определена като последица от държавния характер на БНБ и на политиката ѝ за привличане на скъпи влогове*. „Ние сме напълно убедени, посочва

---

* Въпросната политика, на свой ред, е следствие именно от безсилието на БНБ да привлича ресурс чрез банкнотна емисия.

УКАЗЪ

№ [redacted]

НИЙ ФЕРДИНАНДЪ I

СЪ БОЖИЯ МИЛОСТЬ И НАРОДНАТА ВОЛЯ

КНЯЗЬ НА БЪЛГАРИЯ,

Обявяваме на всички Наши вѣрноподданици:

IX-ти Обикновено Народно Събрание, 1-ва редовна сесия въ заседанието си на 4-и февруарий 1897 год. вотира и приe,

Ний утвърдихме и утвърдяваме слѣдующия

Законъ
за монетитѣ въ Княжеството.

Чл. 1. Правото за сѣчение монети принадлѣжи изключително на държавата. Народното събрание по предложението на финансовий Министръ, опредѣля колко и

ЦФА

Указ на Фердинанд за утвърждаване останалия без последици Закон за златния еталон, 1897

анализът, че намалението сконтото и лихвите на специалните текущи сметки на 7% са в пълна загуба за Банката и че тая мярка, колкото да е похвална и полезна за търговско-индустриалната ни класа, е преждевременна. Наистина че размерът на сконтото у нас може да е най-висок, отколкото навсякъде другаде в Европа, и че една Банка, особено Народната, трябва да се стреми да намалява сконтото и лихвите на заемите, които прави на населението, но безпристрастният наблюдател не трябва да забравя, че при условията, при които се намира нашата Народна банка, *намалението на сконтото и лихвите на* специалните текущи сметки е повече акт на много ревностно внимание към интересите на публиката, отколкото акт на внимание към интересите на Банката. *Само една държавна банка е в състояние да се откаже от всякаква печалба върху търговските си операции и в добавък още да търпи и загуба на една значителна част от срочните си влогове.*"[425]

През март 1898 г. УС взема решение „да се съобщи на правителството, че не ще може да му се авансират вече никакви суми"[426]. Аргументите са красноречиви – „предвид на обстоятелството, че законът за златния еталон не можа да се въведе по разни причини, а също не може да се осъществи и предполагаемото конвертиране на държавните заеми, и защото банката явно губи от намаление на сконтото и лихвите по специалните текущи сметки, тъй като на повече от 50 млн.лв. срочни влогове плаща съща лихва, каквато взема и за своите операции, и понеже и настоящата година се отличава със застой и упадък на икономическите сили, и тъй като с притичанието си на помощ както на правителството, така и на индустриалното и търговско съсловия е авансирал големи количества, от което значително се изчерпи златната ѝ и сребърна наличност, а задълженията ѝ пред външните кореспонденти растат бързо и в големи размери"[427]. В края на същата година БНБ е поканена (и приема) да участва в синдиката от френски и германски банки, договорили конверсионен заем за 290 млн. лева. От него в крайна сметка е получен единствено аванс от 5 млн., но Народна банка е доволна и от тази сума, половината от която постъпва в касите ѝ като свежи пари.

Най-знаменателният момент е 13 ноември 1899 г., когато е гласуван законът за спиране обменяемостта на златните банкноти* в ефективно злато. С него просто е санкционирана фактическата невъзможност да се поддържа конвертируемост („монетарното правило") при изчерпани запаси от този метал. Законът е прокаран по инициатива на самата банка, търсеща по този начин протекция на резервите си. Парадоксалното е, че именно това се оказва изходна точка за реализиране на нейния проект от 1892 година. БНБ е изоставила окончателно илюзията, че златният стандарт може да бъде въведен силово, но в новата ситуация вижда възможността да се постигне по-малко амбициозната ѝ монетарна цел за налагане на сребърните банкноти. Решението от 13 ноември най-после дава право на Народна банка да ги емитира (активиран е законът от 1892 г.), както и задължението да обменя злат-

---

* В обращение се намират едва 3–4 млн.лв. от тях.

Изложение на мотивитѣ

по допълнението къмъ алинея III-а на членъ 4-й отъ Закона за учреждението на Българската Народна Банка.

Господа Народни Прѣдставители!

Вслѣдствие на слабия износъ прѣзъ послѣднитѣ три години, златната монета въ страната е станала много оскждна и Българската Народна Банка срѣща голѣми затруднения да си набави нуждитѣ суми злато за удовлетворяване външнитѣ задължения на съкровището и търговията, срѣщу които се внасятъ въ Банката, вмѣсто златни, голѣми количества сребърни монети съ ажиото. По сжщата причина клоповетѣ на Банката често пжти се затрудняватъ и при обмѣняването на златнитѣ банкноти, когато се прѣдставлятъ въ по-голѣми количества. За да се запази, колкото е възможно, златната монета, за рѣдовното извършване на външнитѣ платежи, необходимо е да се даде право на Банката да обмѣнява, приприѣмено, златнитѣ си банкноти съ сребърна монета, като плаща на прѣдявителитѣ ажио по дневния си курсъ.

Имамъ честь да Ви помолимъ, Господа Народни Прѣдстаители, да благоволите да удобрите приложения при настоящето законопроектъ.

София, 11 ноември 1899 год.

Министръ на Финанситѣ: **М. Теневъ.**

ЦДА

Мотиви към Закона за суспендиране обменяемостта на банкнотите в злато, 11 ноември 1899

ните си банкноти в сребро с начисляване на текущото пазарно ажио. Така през следващите три години, докато е в сила законът, в България и *де юре* е въведен сребърен паричен еталон. Намерена е адекватната на стопанската ситуация система, която позволява действително разгръщане на банкнотното обращение.

Държавата е принудена да отстъпи в борбата за сеньоража, но тя взема своето, поглъщайки целия близо трикратен прираст на емисията*. Банкнотите отиват директно в заеми за бюджета, като БНБ доближава и дори надхвърля лимитите за финансиране на правителството. Това е класическа банкнотна инфлация за монетаризиране на фискалните дефицити. От нея „печели" държавата, която едновременно намира неданъчен ресурс за своите разходи и обезценени пари за посрещане на вътрешните си дългове. „Печелят" също така, както при всяка инфлация, длъжниците в „слабата валута". Губят кредиторите в тази валута, както и онези, които са задължени в „скъпи пари", т.е. имат да заплатят ажиото, за да посрещнат задълженията си в злато. „Маса предприятия, на които платежите съвпадаха с епохата на повишеното ажио, което от 4% преди издаване на сребърните банкноти достигна до 11% в края на декември 1901 г., претърпяха огромни загуби."[428]

* От 1899 до 1902 г. банкнотното обращение нараства от 8 на 24.5 млн.лв., а дългът на държавата към БНБ от 3 на 18.5 милиона. Съотношението между двата прираста е 1:1. (Вж. Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 70.)

Именно те са инициатори на споменатата петиция за отделяне на БНБ от държавата. Нетни загуби от ажиото претърпява и БНБ[429], но те далече не изяждат значително увеличените печалби от банкнотния сеньораж.

Пароксизмът и развръзката на кризата настъпват в средата на 1902 година. През април ажиото е достигнало 13.25 %, а през юни е сключен заемът с Париба. Той очиства дълга на държавата към БНБ и дори й оставя на разположение значителни ресурси, с които банката разширява кредитирането и увеличава златните си наличности. Междувременно конюнктурата се е подобрила, износът расте и търговският баланс е положителен. В края на 1902 г. законът за суспендиране на конвертируемостта в злато е отменен, което смъква ажиото до 1.5 % и дава тласък на разпространението на златните банкноти. Стабилизирането на икономиката, монетарната политика и окончателното налагане на златния стандарт в световната икономика подкрепят прехода към златнопарично обращение. Емисията на сребърни банкноти е съзнателно ограничавана, като през 1907 г. златните за първи път стават доминиращи.

1906 година ознаменува края на „борбата с ажиото", което е изчезнало напълно. С нотка тържественост, отчетът на БНБ отбелязва този момент за завършек на собствена монетарна стратегия. „Банката е изпълнила задачата си по отношение на паричното обращение и е унищожила съвършено ажиото между среброто и златото... Банката не прави почти никакви усилия, за да въведе паритета между двата метала... Ние достигаме, още не сме стигнали, да преминем незабелязано към златния еталон. Това положение ние бихме могли да спазим до момен-

Банкнотно обращение, 1886–1912 (хил.лв.)

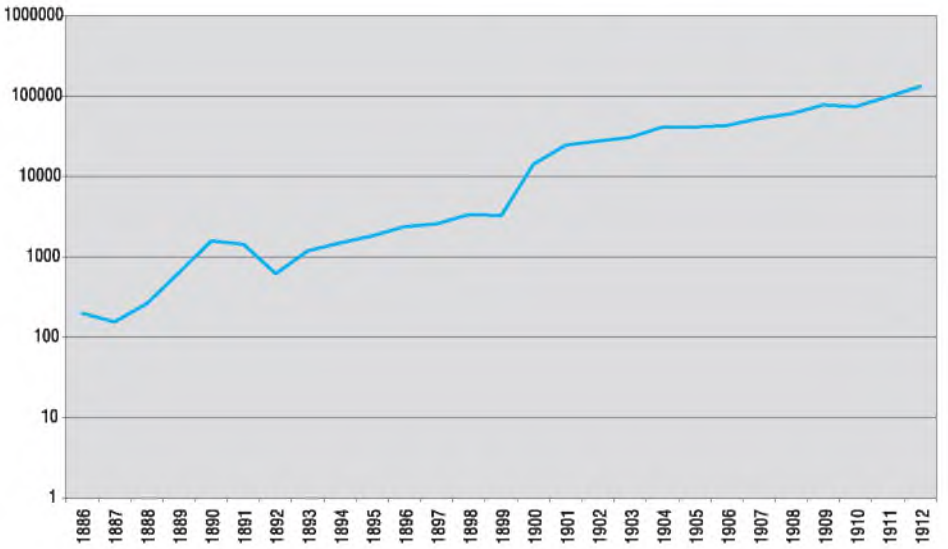

Юбилеен сборник на Българската народна банка 1879–1929. С., 1929, с. 190

Заб.: Логаритмична скала.

Музейна сбирка на БНБ

Пробивът на банкнотите в българското парично обращение: емисия 1899, сребърно покритие. Отпечатана в „Bradburry , Wilkinson & Co", Лондон

та, когато някои особено неблагоприятни условия не биха ни принудили да намалим златната си металическа наличност."[430] Не всички приемат на доверие декларативния тон. „Моето мнение, пише Г. Данаилов, е, че за една страна като нашата, която има пасивен паричен баланс, не може и не бива да се говори така лекомислено за въвеждането на „златен еталон". Тук се искат по-рано ред мероприятия, които да намалят паричните задължения и плащания в странство и които даже не са в ръцете на БНБ. Тук се иска едно преустройство на самия бюджет, а в същото време и едно преобразуване на самата производствена система на страната (земеделие и индустрия), които не могат да станат отведнъж, а се иска голяма подготвителна работа, наред с благородното стремление на БНБ."[431]

*Квази*златният еталон устоява през „седемте тлъсти" години (1906–1912) въпреки политическите смущения (обявяването на независимостта в 1908 г.) и въпреки излъчваните от световния „център" финансови сътресения (кризата от 1907 г.), довели дори до кратко негласно ограничаване на конвертируемостта през 1908 година. Остатъчното и свиващо се обращение на сребърни пари вече не е в състояние да подкопае паричната система. Дори при намаляване златните запаси на БНБ „няма защо да се прибягва до увеличаване на сребърните пари, тъй като при неблагоприятен търговски баланс най-лошото би било появяването на премия между златните монети и златните банкноти, с която на всеки случай играта на пазара е много по-ограничена от ажиотажа със сребърните пари, понеже премията на златото ще се регулира изключително от потребността на международния ни баланс и може да се владее от нашата банка, когато ажиото със среброто може и се поддържа изкуствено на вътрешния пазар от спекулацията, която винаги успява да се изплъзне изпод нашия контрол"[432]. В критична променлива за БНБ се превръщат златните ѝ резерви, а критична цел на политиката ѝ вече е *външният* (камбиалният) курс на лева, който през последните предвоенни години е забележително стабилен. *Някогашната „монетна" политика се е превърнала в „камбиална"*. Най-сетне от „предмет на търговия", т.е. на спекула, парите са станали това, което трябва да бъдат – „инструмент на обмяна."*

Как парите могат да загубят същностните си монетарни качества, без формално да се променя паричният стандарт, показват войните.

1912 е годината, в която се случват две капитални за бъдещето събития. Първото е нагледно скучна счетоводна промяна, приета с изменението на закона за БНБ от 11 февруари и разширяваща определението за нейните резерви. Второто е шумно огласеното и коментирано прекратяване конвертируемоста на лева в ефективно злато, решено на 10 октомври, заедно с обявяването на Балканската война.

Законовата поправка от февруари с едно изречение пренаписва правилата

---

* Парафразирам Бончо Боев от статията му: Политиката на БНБ в осветлението на теоретичната критика. –СпБИД, 1907, кн. 10, с. 624.

Музейна сбирка на БНБ

Златният стандарт се налага: банкноти емисия 1903 „Орлов“, златно покритие. Отпечатани в „Экспедиция заготовления государственных бумаг“, Санкт Петербург

на вече стабилизираната парична система в България. В новата редакция, възловият чл. 7 е допълнен, придобивайки следния вид: „Считат се за златна наличност и вземанията на Банката срещу странство, облечени в срочно камбио или чуждестранни краткосрочни съкровищни титри."[433] Аргументацията е обичайното твърдение, че така е „в повечето национални банки", като в решението на УС на този пункт е отделено незначително място за сметка на обилни коментари по редица други организационни и технически изменения. На практика, приетата дефиниция е отказ от действащото до момента стриктно „монетарно правило", според което за покритие на банкнотната емисия се приема единствено ефективното злато. На негово място идва по-широка трактовка, включваща в покритието и пасиви на чужди институции, обратими в злато. Това отделя част от българското банкнотно обращение от котвата му, каквато е паричният метал. При положение че сходно решение е взето в не една държава, световната парична система все повече се превръща, по думите на М. Бордо, в „масивна [обърната] пирамида от кредит, изградена върху стесняваща се златна основа"[434]. Непосредствено преди войната вече фактически функционира златно-девизният стандарт, който след края на конфликта ще стане официалният монетарен еталон. Тази тенденция без съмнение увеличава потенциалните рискове, тъй като парична криза във всяка една от държавите, чиито „срочно камбио или чуждестранни краткосрочни съкровищни титри" са използвани за покритие, в България би имала неконтролируемо пряко отражение и върху „качеството" (стабилността) на лева.

Решението от 10 октомври 1912 г. е много по-ясно събитие, вписващо се в традицията и логиката на златния стандарт. Въпреки първоначално да се приема, че „сдържаността в обменяемостта" ще е временна мярка, октомври 1912 г. се оказва предел в паричната ни история. От Балканските войни БНБ излиза с увеличен златен резерв (със 17 млн.лв.), но големият платежен дефицит, предизвикан от войната, обезценява обменния курс на лева с около 15 процента[435]. До 1914 г. ситуацията е овладяна благодарение на три координирани мерки – създаването на Камбиалния синдикат между БНБ и водещи търговски банки, който организира интервенции за поддържане на лева[436]; сключения от БНБ заем от 30 млн.зл.лв. с австрийски банки; авоарите в девизи на чувствително разширилия се чужд банков сектор в страната. С влизането на България в Първата световна война – или по-точно с финансовите условия, при които тя се включва във войната – дори „регулираното" поддържане на квазизлатния стандарт обаче става невъзможно. Икономиката встъпва в нова монетарна ера.

Значението на редактираната дефиниция за резервите на БНБ от 1912 г. не е осъзнато веднага. То става ясно едва от 1915 г. нататък, а всички последици са консумирани чак след войната. С тях започва и обичайното ретроспективно търсене на вина. В показанията на Ал. Панайотов пред Парламентарната анкетна комисия този въпрос е представен съвсем отчетливо. „Какви бяха съображенията за това изменение, пише той в докладната, точно не ми са известни, обаче, имайки предвид камбиалните и паричните условия през 1912 г. и тия преди последната

война, предполагам какво, мислело се е от инициаторите на това изменение, че една емисионна банка, като разполага със запаси от солидно камбио срещу първостепенни държави, във всеки момент ще може да се снабди с нужното количество златно ефективно покритие. Колкото тая теза и да е била основателна за ония нормални времена, тъй като действително със здравите камбиални запаси тогава във всеки момент можеше да се достави златен сток без загуба, колкото същата да е имала добри страни, като е позволявала да се използват запасите от камбиални фондове по-доходно от банката, т.е. с годишна лихва от 2 до 4%, а не да се държат на златен недоходен сток, толкова тая теза, след събитията от последната война, се *оказа неоснователна и погрешна.*"[437] Това, което един служител в БНБ под страх от отговорност формулира в мека и компромисна форма, свободни анализатори обличат (със задна дата) в конспиративна мантия. Вероятно от банално невежество те не приемат основателното позоваване на „световната практика", твърдейки с обичайния апломб, че „в *никоя* друга страна на света ние не знаем да съществуват закони, които да поставят чуждестранния портфейл в състава на металическата наличност за покритието на банкнотното обращение с такава"[438]. Оттук до инсинуацията, че „други трябва да са били интимните мотиви, които ще са накарали управлението на Банката да поиска разграничаването на банкнотната емисия до размери, каквито не съществуват в никоя страна на света", остава една крачка[439].

Как се прави инфлация – I.
Банкнотно обращение и държавен дълг (хил. лева)

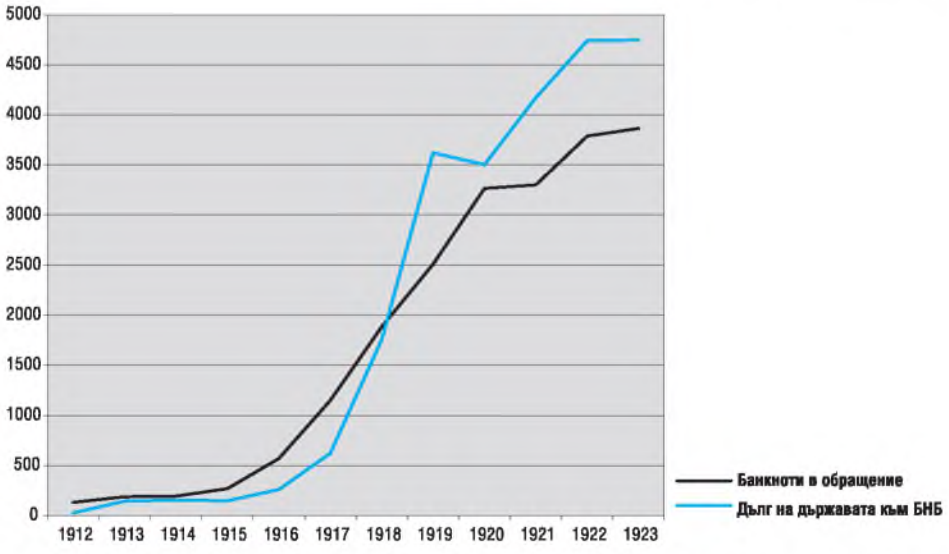

Юбилеен сборник на Българската народна банка 1897 – 1929. с. 190; Бочев, Стоян. Българската народна банка като емисионен, камбиален и кредитен институт. – В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 161; Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I. с.103

Как се прави инфлация – II. Металическо покритие на банкнотното обращение (металическа наличност/банкнотно обращение, %)

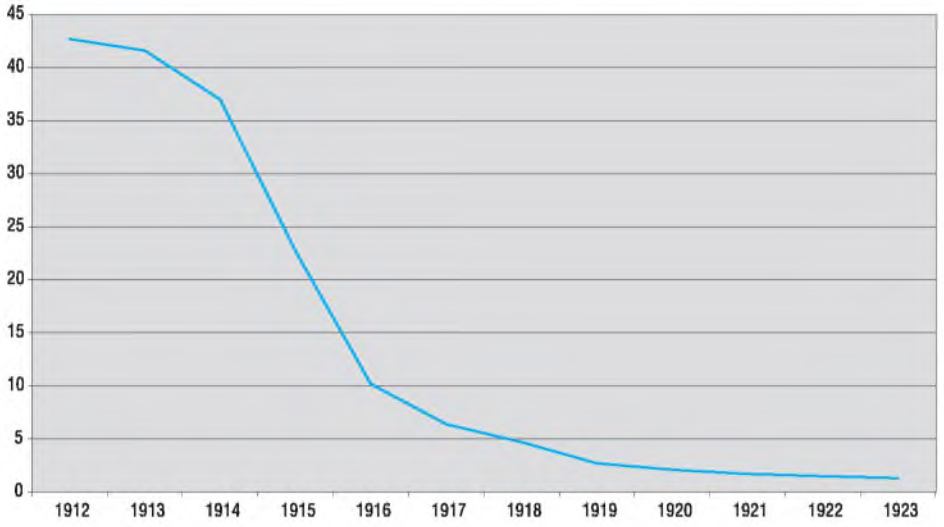

Бочев, Стоян. Българската народна банка като емисионен, камбиален и кредитен институт. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 161

Заб.: Металическата наличност включва златните и сребърните резерви на БНБ.

Как се прави инфлация – III. Камбиален курс (лева за 100 зл.фр.)

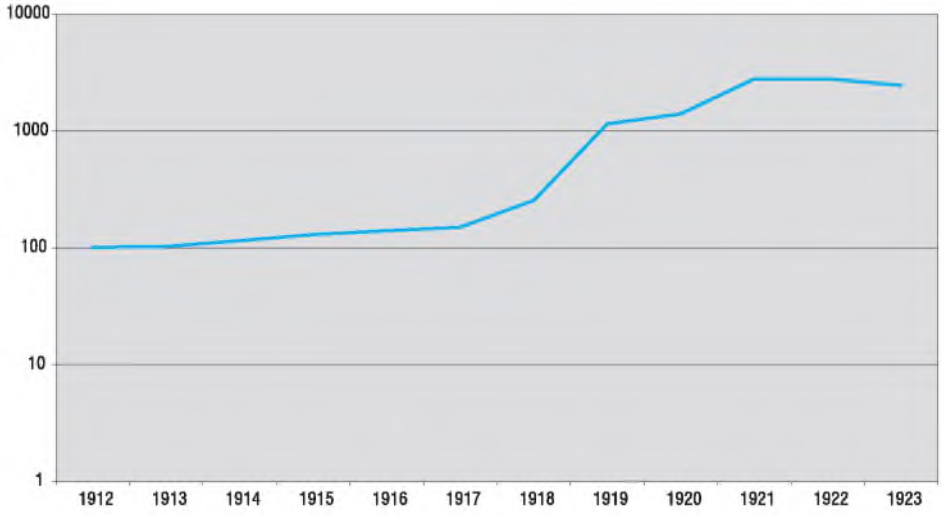

Бочев, Стоян. Българската народна банка като емисионен, камбиален и кредитен институт. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 161

Заб.: Логаритмична скала.

Така или иначе, през 1921 г. на бъдещето се гледа традиционалистки, и следователно превратно. В докладната си Панайотов все още вярва, че „при първа възможност, *а за това вероятно ще трябват десетки години*, втората алинея на чл. 7 от закона трябва да се повърне в положението каквото имаше преди 1912 г."[440].

Серията от графики нагледно показва как се прави инфлация, без формално да се нарушава изискването за покритие на банкнотното обращение. Ако в него се включи портфейлът срещу странство (активите на БНБ в чужди девизи и краткосрочни ценни книги), цялата емисия изглежда прилично покрита. От 1911 до 1915 г. банкнотите са обезпечени предимно от ефективно злато, като през 1914 и 1915 г. портфейлът достига 45% от покритието, но то „е имало почти равностойността на златния ефективен лев, тъй като френският франк, марката, английската лира, австрийската крона, в каквито валути е бил същият, имаха равностойността на съответната златна монета"[441]. Погледнато формално, изискванията на чл. 7 от закона за банката относно златното покритие на банкнотното обращение са изрядно спазени.

Монетарната катастрофа възниква, когато се оказва, че основата на цялата конструкция е фиктивна. След 1916 г. т.нар. портфейл в странство се състои изключително от военните аванси в германски марки и австрийски крони, които сами бързо губят паричните си свойства. През 1920 г. златното покритие на банкнотите в Германия е доведено до 1.43%, в Австрия до 0.38%, а в България до 1.56 процента[442]*. Ал. Панайотов не пропуска да отбележи – без самоирония, – че нашето металическо покритие е най-„високо" измежду държавите от Централните сили**...

Шокът върху мирогледа на поколение, възпитано в правилата на златния стандарт, идва от едновременното и брутално тяхно нарушение в държави от „центъра". За периферията, която гради монетарна система „от втори порядък" върху този „център", това е фатално***. „Златните ръкавици" са снети, а местните власти попадат в безтегловност, позволяваща – счетоводно безнаказано – трупане на държавен дълг. Ситуацията напомня случилото се през 1899–1902 г. с поглъщането на *цялата* банкнотна емисия от държавата. Но тогава книжнопаричната експанзия (и съответният прираст на дълга) тръгва от ниска база, като едва в края на периода надхвърля законовите лимити. След 1915 г. мащабите са съвсем други, условните бариери са окончателно пометени, или по-точно те са се приспособили

---

* По същото време във Франция то е 14.50%, а в Англия – законните 31.30%.

** През 1919 г. металическото покритие спада допълнително поради покупката на брашно в Америка с 27 млн.зл.лв. от резерва на БНБ. Сумата представлява 42% от златния резерв на банката, но при положение че делът на металическото покритие на банкнотите е нищожен, отражението на операцията върху текущата стойност на лева не е съществено.

*** Шокът е сравним с окончателния колапс на Бретън-Уудската система през август 1971 година. Пирамидата, която дотогава се градеше върху единствената резервна валута, каквато беше доларът, се срина от хроничната „болест" на тази валута. Връзката със златото беше прекъсната, а валутите останаха да плават, преди да се намери механизъм за регулиране на тяхното движение.

Музейна сбирка на БНБ

Инфлацията настъпва: банкноти емисия 1917, (формално) златно покритие. Отпечатани в „Giesecke & Devrient", Лайпциг

към емисия, „покрита" от кухите активи на германските военни аванси. Правителството може да работи при меки бюджетни ограничения и да развихря инфлацията, а БНБ „да разшири, без да наруши своя закон, банкнотната си емисия до размери, каквито търговските баланси на страната никога не биха ѝ позволили"[443].

Механизмът е описан кратко и ясно от самия изпълнител. Пред анкетната комисия Хр. Чакалов обяснява, че „ние издавахме книжни пари за нуждите на държавното съкровище. Те се покриваха или с подпис, или с авансите от странство. Това ни служеше като единствено покритие на банкнотата. Ние имахме това покритие на банкнотата и трябваше да го пазим. Да вземем противната хипотеза, че България сполучи; тогаз ще имаме 1.5 близо 2 млрд... имаше 1.8 млрд. банкноти и 1 млрд марки. Всичкият внос ставаше от Германия и Австрия... и тук ще ми внася банкноти, а аз ще му давам марки. По този начин онзи резерв ще намалява, но ще иззема от банкнотите в обращение. По този начин можехме да имаме едно здраво положение и скоро да се възстанови валутата ни. Правителството нямаше да има нужда да прави заем тогава, както направи вече такъв, и щяхме по този начин да заздравим нашата валута. Ако положението беше така добро, то щеше да бъде великолепно по отношение на нашата валута, но стана обратното: падна валутата ни. *Нашите книжни пари имаха за покритие германската марки, провалиха се марките, провали се и нашата валута*"[444].

Проблемът обаче не е само в краха на марката*. Той е и в непълноценността на „активите", срещу които БНБ осъществява емисията. Те нямат нито ликвидност, нито дори елементарните свойства на нормално вземане като обратимост и право на безусловно разпореждане. По повод натрапчивите въпроси за причините, поради които БНБ не се е освободила от „своите" германски марки, бившият управител подробно разяснява същността на „покритието" на българската парична емисия. На искреното учудване на един от депутатите, че банката не е можела да продаде своите марки на пазара, Чакалов обяснява, че „впоследствие те служеха по самия финансов план за покритие на банкнотите, но аз не можех да правя спекулации с тия германски марки, за да правя покритие."[445] На практика това са строго целеви, блокирани вземания (депозити на името на БНБ в германски банки). Ал. Панайотов говори за военните аванси като за договореност, при която кредиторът *„доколкото съм осведомен,* ги е отпущал условно, т.е. за определени цели, така че банката не е могла да разполага свободно с тях"[446]. А още по-показателен е следният блицдиалог по време на разпитите на комисията. „Христо Мутафов (Х.М.) – Въпросът е дали можехме ние, мимо запрещението на германската централа [на девизите] да прехвърлим своите вземания в марки и да ги обърнем в друга валута, имаше ли спънки или не за това? Христо Чакалов (Х.Ч.) – Имаше. Х.М. – Изчерпахте ли всички средства... или като ви се каза от Райхсбанк не може, вие капитулирахте? Х.Ч. – Телеграфираш, искаш, не ти дават – свършено. Х.М. – Не разполагахте ли с друга възможност? Х.Ч. – Не. Х.М. – Не можехте ли да ги преобърнете в холандски флорини или в друга чуждестранна валута, да ис-

---

* БНБ губи (в по-малък мащаб) и от активи в други сринали се валути, като например рублата. (Архиви БНБ III.)

кате оттук в България да разполагате с вземанията си и от тук да ги продадете в друга страна в чуждестранна валута? Х.Ч. – Не може. Ние не ги получаваме от държавата. Те са аванси, правени на българското правителство и под условие, че ще стоят там, те не могат да се продават. То е един вид вземане – като вземе, той прехвърля. Аз съм кредитор на онези вземания, които се турят в Дисконто-Гезелшафт. Те ще служат за фонд за поръчки от Германия и Австрия, за покритие на банкнотите. Защото това е финансова помощ, която ни дават те, тя не е безвъзмездна, тя е с 5%, но аз давам тук банкноти и той ми ги дава така срещу това вземане. И когато искам да го взема, той казва: запретен е износът на банкнотите за странство. Само по благоволение и колкото можеше да вземе човек за свои нужди се позволяваше износът на банкноти."[447]

След войната Ст. Бочев ще нарече това „покритие" „пагубно заблуждение". „Какво покритие е то, пита той, когато [банката] го има при някакви „специални" условия, които не ѝ позволяват действително да покрива с него банкнотите си и каква стойност може да му се отдаде, когато тя е безсилна да превърне на реално и разполагаемо камбио?... Едвам след катастрофата – през октомври 1918 г. банката вижда вече, че това покритие имало „недостатъка" и че нашият лев вече не е ни повече, ни по-малко „книжен" и „кредитен", обоснован само с кредита на Държавата и банката, които са – понятно – солидарни платци на банкнотите."[448]* Ако трябва да търсим някакъв исторически паралел, то *характерът на това „покритие" може да бъде сравнен единствено с характера на „парите" при социализма.* Както вземанията на БНБ през Първата световна война не са никакви активи, така и социалистическите пари бяха лишени от основното свойство, присъщо за всеки истински паричен знак – свобода на избора при неговото използване.

Това, което през войната е чисто монетарен въпрос, след нея се превръща в сложния юридико-политически сюжет за авоарите на БНБ в Германия, проявил и много проблеми около личната отговорност в решенията на държавната власт**. „В договора за мир, свидетелства през декември 1920 г. Хр. Чакалов, туриха чл.145, че тия марки могат да бъдат поискани от Комисията за репарациите да бъдат отстъпени на Съглашението и да се минат в кредит на наша сметка, но подобно нещо още не е станало. И ние гледахме да се измъкнем от това положение."[449] До „измъкване" така и не се стига, тъй като вземанията от около 1 млрд. марки остават блокирани, а след това са безвъзвратно обезценени от хиперинфлацията в Германия. Около тях дълго остават да витаят подозрения и недомлъвки. „Чрез авансите... и всички ония смътни отношения БНБ е понесла загуби, които ние не знаем, но които някои загатвания в отчетите дават да се разбере, че са стотици милиони. Касовата служба на Държавата

---

* Населението се ориентира по-бързо. То се опира на атавистичен житейски опит и на интуицията си, като инстинктивно бяга от парите. „Война е. Хората се боят *от* парите", пише поетът Кирил Христов. (Христов, Кирил. „Затрупана София. С., 1996, с. 193.) В подобна обстановка страхът е не *за*, а *от* парите.

** Той безспорно заслужава самостоятелно подробно икономическо, юридическо и дори етическо проучване. (Вж. *Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия / Невъзможният баланс.*)

и авансите са свързани с разходи, които струва ни се, че могат да се покриват само чрез високия курс на чуждите валути, които Банката има и които тя минава на всеки 31 декември... [т.е. чрез „стремлението да се търси печалба във валутната работа"]. Още отчетът [за] 1915 г. е възлагал надежда на тях."[450]

През 1912–1918 г. „писаният" паричен стандарт отново е в разрез с реалната икономическа и монетарна ситуация. Разминаванията този път са радикални, като всички съществуващи към 1912 г. устои на паричния еталон са пометени – лимитът за пряко кредитиране на държавата от БНБ е надхвърлен многократно; обменяемостта на банкнотите в ефективно злато (сребро) е прекратена; нормата на металическо покритие е незначителна, а използваните за покритие външни активи са фиктивни. Обращението е изцяло книжно и фидуциарно, банкнотите са с наложен курс, а вътрешната им стойност е обезценена 14 пъти.

Непосредствено след края на войната обаче не се очертава друга перспектива освен връщане към познатото статукво. Ето защо, нормотворчеството прави чисто формалистичния избор да издаде кратки закони, които едновременно „легитимират" консумираните нарушения и декларират, че те са временни, до възстановяване на познатото положение. През декември 1918 г. са гласувани Закон за курса и покритието на банкнотите на БНБ и Закон за заемите на Държавното съкровище от БНБ, които не решават нито един проблем, но санкционират случилото се[451].

А случилото се е, че паричната емисия е преструктурирала из основи източниците си, използвайки някои от тях в мащаби, които не са допустими в металическите еталони. В тези системи пари (пасиви на банката) се емитират срещу два вида активи – обичайното метално покритие (обикновено 1/3); високоликвидни ценности, които могат бързо и безпрепятствено да се обърнат в пари. Вторият вид, както припомнят мотивите към Закона за заемите на държавното съкровище, на свой ред са два типа – „краткосрочни търговски полици, които банката сконтира или държи в залог, и/или вземания от странни кореспонденти"; краткосрочни вземания от държавата.

В края на войната тази структура е тотално деформирана. Металното покритие е сведено до микроскопични проценти, а неговият „заместител" (признатите през 1912 г. краткосрочни „вземания от странство") е напълно компрометиран. Обичайният търговски портфейл (рефинансиране на търговци и на банкови институции) е свит до крайност. Същевременно последният елемент (вземания от държавата) е хипертрофиран, при положение че именно за него съществува строгото ограничение заемите за държавата да не надвишават двукратния размер на капитала на БНБ.

Първата алинея от първия член на Закона за заемите на Държавното съкровище от БНБ гласи, че размерът на тези заеми „може до [икономическото] ликвидиране на войната да бъде и по-голям от двойния размер на основния капитал на банката, стига само законното покритие на банкнотите в злато, сребро или вземания срещу странство да бъде запазено"[452]. Това евфемистично твърдение съхранява *формата* и то единствено за минималната част от покритието, съставено от златния и сребърния резерв. Повечето от приравнените към тях активи в чужда валута са или обезценени (марки, рубли...), или просто блокирани. А втората алинея издава индулгенция за огромната останала ма-

са от паричното обращение – „непокритата част от така издадените банкноти с метал или вземания срещу странство може да се покрие с краткосрочни държавни бонове или вземания от държавата“[453]. Мотивите не крият, че тези текстове дават „законодателна санкция на допуснатото отклонение от закона за банката в миналото и [позволяват] същото отклонение и в бъдеще дотогава, докато трае оная необходимост, която го е наложила“[454]. Коментарът за втората алинея, от своя страна, обяснява смисъла ѝ като разрешение „банковото покритие на издадените банкноти да бъде не предимно в търговски портфейл и вземания срещу странство, а в портфейл на държавното съкровище и вземания от същото. Тая промяна в състава на банковото покритие се явява като последствие на увеличения размер на заемите на държавата и намаление на търговския портфейл в страната, а следователно и в банката. Разбира се, [и] тоя състав на банковото покритие ще трае дотогава, докато се ликвидира положението, което го създаде“[455]. Казано по друг начин, финансовият недостиг на хазната е финансиран изцяло с емисия, като обращението може да се опира на всяка хартия за дълг, издадени от Съкровището. Що се отнася до (също двучленния) Закон за курса и покритието на банкнотите на БНБ, той санкционира друга очевидна, но незаконосъобразна даденост – техния наложен (декретиран от правителството) курс и необменяемостта им в злато (сребро). Като цяло, юридическата козметика от 1918 г. всъщност само завоалира двата най-големи провала в очите на „поколението на златния стандарт“ – генерализирания крах на изглеждащите непоклатими валути и осъзнатата (някъде препотвърдена) ненадеждност, нестабилност и съмнителност на вземанията от държавата.

Не е учудващо при това положение, че в мотивите към приетите закони, както и в преобладаващите обществени разбирания у нас и в Европа, санкционираните „отклонения“ се възприемат като временни. Смисълът и целта на избраната монетарна стратегия е връщане към паричен стандарт, който отново да обвърже емисията с ясни и сигурни активи. Тази линия предполага време, най-малкото защото е необходимо постепенното стопяване (връщане) на държавния дълг към емисионната банка. През 1918 г., разбира се, никой не се ангажира със срокове. Те започват да се очертават, заедно с конкретните тактически стъпки, на конференциите в Брюксел и Генуа. През 1922–1928 г. се преминава от стабилизирането на лева *де юре* (закотвянето му към долара), през реформирането на БНБ, до стабилизацията *де факто*. Както знаем, крайният резултат е краткото и орязано връщане на връзката със златото под формата на златно-девизен стандарт. Система, оказала се крехка и нетрайна, така и не успяла да възроди конструктивната стабилност на предвоенния монетарен еталон.

На 21 септември 1931 г. Англия излиза от златния стандарт*. Обменяемостта на лирата в паричен метал е прекратена, тя е девалвирана, златните и девизните резерви на страната са поети от държавното Съкровище, емисията на банкноти престава да е обезпечена със злато. Това е катаклизъм с дълга предистория и не-

---

* След войната тя се е върнала официално към него със Закон за стабилизация на лирата от 1925 година.

посредствени причинители, свързани с развитието на Голямата депресия. Той променя из основи принципите на паричното обращение, като мигновено засяга цялата световна икономическа периферия, вкл. България.

За разлика от кризата през Първата световна война, която засяга „вътрешните" свойства на парите с тяхната инфлационна обезценка, във фокуса на проблемите през 30-те години са международните платежи. Във всеобщата дефлационна обстановка и при новия статут на английската лира, системата губи своята котва и стеснява драстично основата си. Критичен момент става *девизният недостиг*, т.е. все по-ограниченият обем платежни средства, притежаващи твърда и ясна връзка с универсален еталон. Последица от това са затрудненията в обслужването на външните дългове и във външната търговия. Стремежът да се икономисат девизи (валута) е повсеместен, като той разпространява из цяла Европа системата на клиринга и на компенсационните сделки, свеждащи до минимум използването на конвертируеми в злато валути.

Пред монетарната стратегия на БНБ и на българските власти възникват два непосредствени въпроса – дали да се запази фиксираният със закон през 1929 г. паритет на лева към златото и как да бъде осигурено покритието при все по-трудния достъп до девизи. Това ще са хроничните проблеми на паричната система през 30-те години и през Втората световна война, когато към тях се прибавя и военновременната инфлация. При това те възникват непосредствено след като кредитният бум от 1928–1929 г. и изтеглянето на краткосрочните капитали от страната♦ са пресушили резервите на банката.

България избира да остане в групата на държавите от „златния блок"[456], които формално не променят златното съдържание на своите валути, т.е. официално запазват „външната" им стойност. Основната причина за този избор е да се избегне открита девалвация, която би раздула левовата стойност на външния дълг в момент, в който бюджетът е в критично състояние*. Подобна политика непрестанно налага използването на палиативи и заместители. Отказът от монетарни инструменти за стимулиране на износа и за противодействие на дефлацията**, както и мощният натиск за фискални рестрикции от страна на кредиторите и на ОН, произвеждат камуфлирани форми за разхлабване на паричната политика. И така, през втората половина на междувоенния период (а и през новата война) отново сме свидетели на множество промени и/или манипулации за фасадно нагаждане на все понеадекватните "писани" принципи към монетарната реалност.

В оперативен план непосредствената реакция на БНБ след излизането на

---

* Тази причина е ясна за външните наблюдатели. (Вж. UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Finacial Situation in Bulgaria. October 1934, p. 6, както и: Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на Голямата депресия. –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4.

** Нещо, което правят открито Англия (1931) и САЩ (1933) с девалвацията на британската лира и долара.

♦ Вж. *Икономика на длъжниците / Една кредитна еуфория: 1927–1929.*

лирата от златния стандарт е да преустанови покупката на английски лири още на 21 септември. Това тя прави поради „неуясненото положение и за да не се създава в първо време уплаха в обществото с такова голямо едно намаление [на нейния] курс“[457]. В течение на няколко дни БНБ управлява „ръчно“ ситуацията, като се стреми да следи динамиката на европейските борси и да минимизира рисковете за износители и вносители. Котирането и купуването на лирата е подновено на 2 октомври при широк марж от +/– 10 пункта около средния курс на главните борси[458].

Извън текущата реакция, БНБ се сблъсква и с концептуален въпрос. В разискванията на УС се отбелязва, че „съгласно чл. 35 п.12 от Закона за БНБ [от 1928 г.] последната може да купува и продава само чуждестранни девизи, стабилизирани върху базата на златото или златно-девизния еталон... Положението се още повече затруднява от постановлението на чл. 10 т. „и“ и „ии“, според които за покритие на Банката не могат да служат девизите, които не само по закон, *но и по практика* не са стабилизирани, а след спадането на английската лира и свързаните с нея... чужди девизи, курсовете също и на германските марки, австрийския шилинг и др. излязоха извън златните точки“. При положение че БНБ не е задължена да купува тези валути, търговията с тях трябва да стане свободна, което „ще даде възможност да се развие голяма спекула с тия девизи, без Банката да може да упражнява нужния контрол и да регулира търговията с тях. Това би минирало монопола за търговия с външни платежни средства, тъй необходим ни в тия деликатни психологически моменти за появяване криза в доверие, не само в нашата, но и в много по-силни в стопанско и финансово отношение страни“[459].

По-късно подобни сътресения ще продължат. На 11 март 1933 г. е девалвиран доларът, което води до спиране на котировките му на основните борси. С оглед на факта, че американската валута е преходното звено между лева и златото, събитието налага търсене на нова опора. „Банката не може да изчислява правилно курсовете за разните валути, е записано в протокол на УС, поради което се налага да се вземе друга стабилна валута за база.“[460] Избран е френският франк, а (както с английската лира) БНБ за известно време престава да купува долари. Но през септември 1936 г. на свой ред е девалвиран франкът (заедно с него швейцарският франк, италианската лира и чешката крона), което води до загуби на българските износители и до сглобяване на специален механизъм за тяхното обезщетяване*.

Това, което се е случило, е, че английската и други ключови за България валути са загубили качеството си на резервно покритие за лева, тъй като вече не притежават необходимата стабилност. Ситуацията напомня случая с германската мар-

---

* Отраженията не са достатъчно силни, за да оправдаят скъпа интервенция на БНБ на пазара. Мигновеното искане за компенсация от страна на засегнатите (частично удовлетворено от БНБ) е показателно за техния манталитет[461]. Любопитно е, че Румъния приема девалвацията за неуправляемо стихийно събитие и отказва всякакво възмездяване на износителите.

ка през Първата световна война, но този път БНБ реагира бързо. По нейна инициатива, и след съгласуване с техническия съветник на ОН, е сезиран Министерският съвет за внасяне на промяна в закона за банката. За разлика от 1915–1918 г., когато „легитимирането" на една фактическа ситуация идва години по-късно, сега поправката е направена само месец след събитието. С нея се разрешава „по изключение БНБ... да купува и продава за реални нужди чужди валути, неотговарящи на... изискванията [на чл. 35, п. 12], при условие да се вземат едновременно всички мерки за предпазване от евентуални загуби"[462].

Крахът на британската лира през септември 1931 г. отново разклаща основата на паричното обращение с познатите последици. Подобно на много други държави, България прекратява конвертируемостта на валутата си в злато, с което на практика излиза от въведения само две години преди това златно-девизен стандарт. Това не става с познатите от по-рано помпозни декларации и *петр д'ендемните*♦. Осъществено е чрез серия от драстични промени на закона и наредбите за търговия с външни платежни средства* , които регулират *фактическата* конвертируемост на лева. Отменено е основното правило на действащия еталон, според което БНБ е длъжна да обменя свободно (макар и с известни количествени ограничения) чужди девизи със златно покритие срещу левове. Според новия ред, въведен през октомври 1931 г., банката вече може да отказва девизи по свое усмотрение, като поводите за отказ стават толкова многобройни, че всъщност е въведен забранителен режим.

Още на 30 септември директорът на БНБ Петър Косев докладва, че „събитията във финансовия живот в Германия, Англия, Унгария, Австрия и другите държави, са принудили правителствата в тия държави да вземат мерки за запазване сигурността на националните си монети. В България поради големите затруднения на износа се налага да се засилят съществуващите ограничения на търговията с външни платежни средства, за да може да се нагоди използването на постъпилите в Банката девизи... най-рационално за задоволяване на наложително реални нужди"[463]. Реакцията е очевидно верижна, затягане има в цяла Европа и то не може да бъде избегнато от нито една държава в периферията. Нормативните промени от 15 и 28 октомври слагат началото на огромно количество последващи правилници и наредби, с които достъпът до девизи е ограничен до крайност и регламентиран до най-малки подробности**. Свободното движение на капитали е прекратено, плащанията по текущата сметка преминават през многобройни бариери, девизите са рационирани (разпределяни), вносът е контингентиран на равнището си от 1930 г., а с всичко това са отречени фундаменталните прин-

---

* Израз, отговарящ на днешното понятие за валутен режим.

** Вж. Архиви БНБ IV, където са представени много документи в тази област. Конкретни примери привеждам по-нататък.

♦ Вж. *Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия.*

ципи на златния стандарт. При наложилата се след 1931 г. световна парична система, икономиката, принудена да коригира дефицит в търговския си баланс, е изправена пред алтернативата между драконовски търговски режим и девалвация*. На практика изборът е по-скоро теоретичен. България трябва да приеме първото, което впрочем изглежда очевидно за външни наблюдатели. „Трудно е да се прецени какви биха били резултатите на друга политика в момент, когато останалата част от света се е ориентирала към въвеждане на ограничения и квоти, пише в английски анализ. Икономическите ресурси на България едва ли биха ѝ позволили (без външна помощ) да избере по-силния, но и по-рискован курс на отказ от намеса в търговията и в монетарната политика... При свитата стойност на българския износ, изразен в чужда валута, рестрикцията на вноса става задължителна за постигане благоприятен платежен баланс без открито девалвиране на лева."[464] *Търговската политика се е превърнала в другото лице на паричната.*

В изключително сложната система по регулиране на вноса и износа са вградени механизми за *неявно* девалвиране на лева при запазване на номиналната му „златна" стойност. Основният от тях е „частната компенсация" между износители, придобиващи „свободни" валути и вносители, които я купуват от експортьорите с определена премия**. БНБ санкционира и активно посредничи при тези сделки, като влияе върху пазарната величина на надбавката, а на моменти дори я фиксира. Самата премия варира в зависимост от девизите и експортирания продукт. Във всичките си форми тя е корекция на надценения официален „златен" курс на лева спрямо действително конвертируемите валути, като равнището ѝ след 1936 г. се установява на средно около 35 процента. Премиите върху валутата на износителите се пренасят върху цените на вносните стоки и същевременно увеличават постъпленията на експортьорите, което е равносилно на *фактическа частична* девалвация***. Разновидности на тази система са въведени в не една държава и не само между войните. Най-радикалните ѝ проявления са във валутния режим при социализма, но нека не забравяме също така, че десетилетия след войната развити западни държави запазиха контрол върху валутните транзакции, а свободата на капиталовата сметка бе възстановена от всички тях едва през 90-те години...

На превратно „осчетоводяване" е подложено и покритието на паричното обращение. Това се прави за „прикриване" друг източник на латентна обезценка на парите. Защото, както видяхме, въпреки огромните усилия да бъде спряно прякото финансиране на бюджетните дефицити от БНБ, пробив все пак е направен и зало-

---

* Тези мерки не премахват нуждата от дефлационна фискална политика.

** За прилаганите техники вж: Архиви БНБ IV; UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Finacial Situation in Bulgaria. October 1934.

*** Асен Христофоров прави подробни количествени оценки на отражението на скритата девалвация чрез системата от премии и компенсационни сделки върху вътрешните цени. (Вж. Развитие на конюнктурния цикъл в България, 1934–1939. В: Трудове на статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1939, с. 15–23.)

жените лимити за сконтиране от банката на съкровищни бонове са надхвърлени. Нарасналият през годините на депресията държавен дълг към БНБ е узаконен (т.е. монетаризиран), а това няма как да не се отрази върху нормата на покритие. Народна банка започва да се чувства все по-неуютно в състоянието си на очевидно нарушение и именно откъм средата на 1935 г. започват серията системни упражнения в манипулация на ръба и отвъд правилата, целящи докарване балансите до формалните изисквания. Водещата фигура в това творческо счетоводство е Д. Божилов, който току-що (април 1935 г.) е назначен най-после за титулярен управител.

Първият сигнал идва на 31 май 1935 г., когато на УС е докладвано, че покритието е спаднало до 32.80%, което е под законните 33.3 процента[465]. Причината са сконтираните предния ден съкровищни бонове за 250 млн.лв., които представляват пряка емисия и увеличават банкнотното обращение („задълженията на виждане" на банката). Приетото решение, „за да се увеличи, доколкото е възможно, процентът на покритие", е активът на БНБ да бъде разширен със злато на сума от 14.7 млн.лв., която да се вземе от резервата „златна наличност", записана в „Преходни сметки". Към момента тази лека корекция се оказва достатъчна, за да върне покритието в нормата.

Няколко месеца по-късно въпросът се поставя отново, като този път вече се обмисля законова промяна. Божилов обаче пак намира палиативно решение. Той убеждава УС, че „не е подходящ психологическият момент за едно намаление на банкнотното покритие. Това, според него, би могло да стане по-нататък, към началото на 1936 г., при по-спокойно време. Добре е да се изчака такъв благоприятен момент. [Божилов изтъква], че и без да се изменят... членове от закона за Банката... банкнотното покритие... може да изпълни програмата за задоволяване нуждите на БЗКБ, на Храноизнос, на частните банки и за разчистване бюджетните ариерета."[466] Ясно е, че БНБ търси по-голяма свобода в паричната си политика, за да е в състояние да рефинансира частния банков сектор, но също така, за да подкрепя бюджета и различни държавни структури. Божилов има готова счетоводна комбинаторика, чието изпълнение зависи от съгласието на съветника на ОН към БНБ. Както личи от евфемистичния текст на протокола, то е получено през зъби, като Н. Кьостнер отговаря, че „по принцип възприема становището на управителя... с известни малки възражения"[467]. Така отклонението отново е коригирано чрез прегрупиране на сметки от баланса. Операцията се свежда до прехвърляне на част от пасива, който стои по сметки „изискуемости на виждане" (и следователно трябва да бъде покрит от монетарни активи) в „преходни сметки" от групата „разни пасиви". Тази на пръв поглед безлична група не изисква подобно обезпечение, но тя включва изключително важни пера като задължения по държавни пенсии и заплати, амортизационния фонд за вътрешния заем 1934 г., извънредния бюджет на пощите, всички клирингови сметки... Направената с лекота манипулация означава, че задължения за заплати, за обслужване на вътрешен дълг или по клирингови отношения на практика не се признават за непосредствено изискуеми.

В края на 1935 г. до законова промяна все пак се стига. Пред невъзможно-

ста да се оперира само със счетоводни разместванията, нормата на монетарно покритие е намалена от 33.3 на 25%, а ако тя падне под този праг, на БНБ е дадено правото да увеличи сконтовия процент[468]. Паричната политика е разхлабена открито, като на практика е санкционирана (и допусната за в бъдеще) възможността за банкнотна инфлация*. ФК приема намалението на покритието именно с проформа уговорката, че то не трябва да служи като претекст за експанзия на банкнотната емисия и на кредита, а да се възприеме само като начин за увеличаване свободните резерви на БНБ[469].

„Пипането" на покритието продължава и след това. В началото на 1937 г. вече се коригират не пасивите, а активните сметки. В края на декември нормата е спаднала на 32.99% и въпреки че направените промени допускат тя да слезе до 25%, УС предпочита, по престижни и психологически съображения, да я повиши. „Понеже е желателно годишният баланс за 1936 г. да бъде с едно по-голямо покритие, което въпреки наличността на девизи, се намалява от постъплението на самите девизи, които не се вземат предвид за покритието, а от друга страна увеличават банкнотното обращение и другите задължения на виждане, [Съветът] препоръчва покритието да се подобри от златните резерви", заради което част от златния резерв по сметка „разни активи" е прехвърлен в сметката „златна наличност", „за да влезе в сумата, служаща за покритието на банкнотите и другите задължения на виждане"[470]. А само няколко дни по-късно промяната в закона за БНБ, с която държавният дълг към банката е увеличен на 1 млрд.лв. и се сконтират нови съкровищни бонове, налага допълнителни счетоводни действия. Покритието е паднало до 30.75% и за да бъде подобрено, УС на БНБ обмисля да използва разполагаемите 540 кг злато при Банк дьо Франс. Дотам обаче не се стига, а се решава намиращите се в главната каса 32.3 млн.лв. злато да бъдат прехвърлени от сметка „Преходни активи" по сметка „Златна наличност", като „поправката се изрази в баланса"[471].

Козметиката със сметките на БНБ, извършвана регулярно през втората половина на 30-те години, не е от мащаб да породи неконтролируема инфлация. Тя е по-скоро равнозначна на монетарно отпускане, което вероятно отчасти е допринесло за икономическия подем през втората половина на 30-те години. След излизане от депресията търговският и „валутният" режим също проявяват някои признаци на „либерализиране", разбира се, в рамките на доминиращата автаркия. Всичко това става възможно и благодарение на факта, че пресата на външния дълг е облекчена от девалвацията на английската лира и долара. Обстановката обаче се променя с наближаването и началото на Втората световна война. Комбинацията, породила военновременната инфлация, този път включва класически и нетрадиционни причини.

Необичайното обстоятелство в случая е ролята, която изиграва системата на клиринга и най-вече този с Германия[472]. Критичен се оказва пунктът в българо-гер-

---

* Монетаризирането на държавен дълг по време на депресията няма мащабите на явлението от Първата световна война. Освен това прекият му инфлационен ефект е потиснат от общата дефлация на световните цени.

Растеж на БВП/човек, 1934–1939 (%)

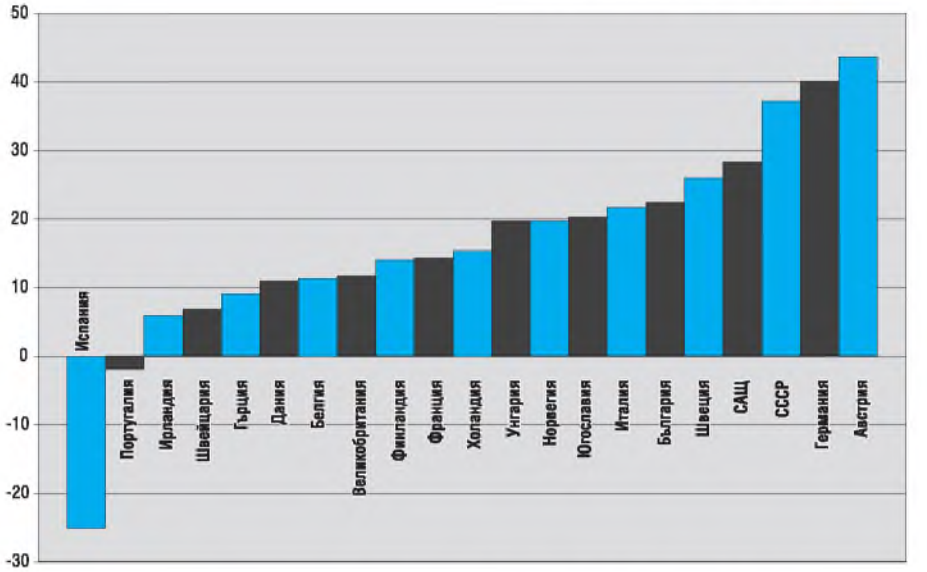

Maddison, Angus. The World Economy: Historical Statistics. Paris, OECD Development Center, 2003

манското споразумение от 1932 г., фиксиращ паритета между лева и марката и предизвикващ спомени от сходно споразумение през Първата световна война... Когато след 1934 г. марката претърпява известна обезценка, курсът в клиринговите разчети остава непроменен, а надценяването на германската валута (съответно девалвиране на българската) предизвиква естественото пренасочване на износа ни към Германия. На германския пазар българските стоки могат да се продават при по-високи цени в лева, отколкото на пазарите в други държави*. Въпреки че в частните компенсационни сделки (отчитащи пазарните тенденции) премиите на марката са отрицателни, България се обвързва все повече с немската икономика. Системата на скрита девалвация чрез експортните премии е обезсмислена, тъй като тя не насърчава (според замисъла си) експорт, фактуриран в здрави девизи (каквато марката не е).

Динамиката на българското стопанство започва пряко да „отразява" цикъла в германското. А то се развива изключително бързо и поглъща огромни количества потребителски стоки, каквито България изнася. Обвързаността между двете държави е много по-висока, отколкото другаде, като делът на Германия в нашия износ достига 60% през 1939 г., докато за Румъния например той е около 25 процента[473].

---

* При наличие на клиринг това автоматично стимулира и вноса от същата държава, чрез който се оползотворяват натрупаните от експорта към нея активни клирингови салда.

В същото време, на Германия се падат над 75% от целия клирингов износ и около 75% от съвкупния клирингов внос на България[474]. При това клиринговата рамка позволява да се реши такъв ключов въпрос като износа на залежали тютюни♦. Всички тези обстоятелства обясняват защо българската икономика расте изключително динамично през втората половина на 30-те години. „Отразеният цикъл" през този период е в основата на темпове, които са сред най-високите в Европа. (Вж. графиката на с. 247.)

До 1937 г. клиринговите салда с Германия са приблизително уравновесени поради значителния внос оттам на въоръжение и на луксозни потребителски стоки. През 1937–1939 г. обаче съкращаването на потребителския внос и други причини бързо генерират значително положително салдо в полза на България. В наложилата се след 1931 г. монетарна система *клиринговите активи имат пряко отражение върху паричното обращение*. Износителите получават от БНБ постъпленията от експорта си не във валута, а в левове, с което се разширява и емисията без покритие в твърди девизи. Това е онагледено в успоредния прираст през 1939–1942 г. на банкнотното обращение (с 10 900 млн.лв.) и на клиринговите вземания на БНБ, най-вече от Германия (с 13 400 млн.лв.)[475].

През тези години действат и класическите инфлационни сили, свързани с монетаризирането на бюджетните дефицити. По-голямата част от значителния прираст на държавния дълг е покрит от банкнотна емисия. Но и тук се появява новост. Думата е за издаваните от 1942 г. 3% съкровищни бонове, които получават силата на законно платежно средство. За една година са пуснати над 8 млрд.лв. от тях, като отношението на населението еволюира от първоначално недоверие към по-късното им масово използване в паричното обращение след началото на 1944 година*. Инфлацията е напълно изпусната след септември 1944 г., когато България влиза във войната**. Като цяло през 1939–1945 г. паричното обращение се увеличава 14 пъти, а стойността на лева спада около дванадесетократно***.

Както през паричната криза от Първата световна война, така и през Втората стои въпросът за вместване във формалните правила на неотменения монетарен еталон. В това отношение – под ръководството или под натиска на Д. Божилов – БНБ има нови находки, въпреки че логиката на решението отпреди две десетилетия е запазена.

---

* Характерът на този инструмент е разгледан от Ас. Христофоров. (Вж. Курс по българско банково дело..., с. 203 и сл.; Същност и значение на новите 3% държавни съкровищни бонове. С., 1943.)

** За паричната политика през този период вж.: Архиви БНБ IV.

*** Това е оценката на Ас. Христофоров (Курс по българско банково дело..., с. 206, 215). Официалната статистика посочва шестократна обезценка.

♦ Вж. *Духът на икономическите институции / Остатъчните възможности на гражданската автономия...*

Музейна сбирка на БНБ

Инфлационни парични заместители (II): трипроцентов държавен съкровищен бон, емисия 5 юли 1944

Още през октомври 1940 г. покритието спада близо до допустимите 25% и има всички изгледи да слезе под тях „поради днешната тенденция на увеличаваща се сума на пуснати банкноти в обращение." Пред УС К. Гунев (временно управляващ банката) припомня, че „за покритие на [тези банкноти] и на другите задължения на виждане служи златната наличност, собственост на Банката, и чистата сума на чуждестранните златни девизи, купени без премия, които се пресмятат по 92 лв. за грам чисто злато, когато един грам чисто злато струва засега с 25% повече"[476]. Предложението е златната наличност да се преоцени по „пазарната" цена (с премията), но тази преоценка „да служи само за изчисляване процента на покритието." Двойният стандарт в този трик е достатъчно ясен, като той още по-добре изпъква на фона на решения на БНБ само отпреди година. През август 1939 г. К. Гунев е докладвал на УС (и е поискал неговата санкция) за *устния* си ангажимент пред министъра на финансите банката да продаде на държавата до края на годината свободни чуждестранни девизи в размер на 120 млн.лв. *без премия**. Обещанието се позовава на повърхностно нахвърлени оптимистични прогнози за девизното положение на БНБ, но е напълно очевидно, че става дума за спешно запълване на най-чувствителни дупки в бюджета. Красноречивият списък на „държавните нужди", за които е предназначена валутата, включва „заплати и веществени разхо-

* От текста на протокола дори става ясно, че продажбата вече е започнала и думата е само за формално одобрение със задна дата. (Вж. Протокол на УС на БНБ, 25 август 1939. –В: Архиви БНБ IV, с. 576.)

ди на българските легации и консулства в чужбина, посрещане плащанията на българските държавни и гарантирани от държавата заеми, държавни доставки, пътни, дневни и други на командированите в странство лица, *кореспондентски и други разходи на администрациите на вестниците „Зора", „Утро"* до определените им за всеки месец по 12 000 лв., както въобще всички разходи на държавни, *обществени и автономни* институти и други учреждения, на които, по силата на действащите досега наредби, *или със съгласието на г-н Министъра на финансите*, е отпускано чуждестранна валута без премия"[477]. Отвъд чисто икономическото съдържание, поменикът разкрива приоритетите на властта, сред които очевидно влиза отхранването на „общественото" и медийното й обкръжение. Всеобщото рационiране на девизи – както всяко разпределение – спонтанно е раждало онова, което непрестанно генерираше и социализмът: привилегии, изключения за интелектуални послушници, произволни и безконтролни еднолични решения...

Играта с преоценката на резервите продължава и в 1941 година. През октомври е прието ПМС „относно валоризиране златото на БНБ с 25% премия, като разликата (премията от 500 млн.лв.) се внесе в приход на Съкровището"[478]. Решението също е взето „по *устния* доклад на Министъра на финансите г-н Добри Божилов и след размяна на мнения". То подлежи на предварително изпълнение, преди одобрението му от Народното събрание. Непосредствените фискални цели не са скрити, но има още едно основание за тази стъпка, обяснено от К. Гунев пред Управителния съвет. Тя е направена, споделя той, „предвид, че при предстоящите преговори с германската делегация, *за да се избегне едно ново девалвиране на българския лев* (спрямо едно покачване курса на марката, каквото е било направено във всички страни в Югоизточна Европа) *ще се предпочете по-малкото зло* – премахването на положителната премия на всички други девизи и [предвид] че разликата от валоризирането на златната наличност на БНБ при сегашната премия 25% е била взета под внимание при постройката на последния извънреден бюджет"[479]. С елиминирането на премията от твърдите валути марката е напълно приравнена към тях без да притежава качествата им. По този начин българската търговия окончателно и изцяло е обвързана с Германия.

Но капиталното решение е взето малко по-рано, на 31 май 1941 година. С него определението за резервите на БНБ е разширено, за да включва вече не само златото и златните девизи, а *„всички други девизи"**. Промяната е от онези кратки ключови текстове, които пренаписват из основи съществуващия икономически

---

* Тук отново изпъква разликата със съседна Румъния, където германската марка е изключена от обхвата на резервите веднага след обявяването й за неконвертируема валута през 1939 година. Властите правят усилия за укрепване на златните резерви чрез местно производство и от чужбина. Това обаче не попречва финансирането на военните разходи и в тази държава да става за сметка на инфлационни източници, като в края на 1944 г. сконтираните от централната банка съкровищни бонове възлизат на 45% от златния й резерв[480].

ред. Покритието на паричното обращение от „пропорция на златото и чистата сума на чуждестранните *златни* девизи, включително установената премия, по отношение задълженията на виждане" на БНБ се променя в „пропорция на златото и чистата сума на *чуждестранните девизи,* включително установената премия, по отношение задълженията на виждане"[481]*. Разликата между двете изречения е единствено в думата *златни,* отпаднала във второто. Заедно с нея изчезва запазилата се формална връзка със златно-девизния стандарт, на чието място идва еталон, опрян на неконвертируеми валути – всъщност на германската марка. Извършена е същата подмяна, каквато бе послужила за основа на инфлацията по време на Първата световна война. *За втори път паричното обращение се обвързва с кух актив,* защото в случая става дума за „клирингова марка", която е толкова лишена от монетарни качества, колкото авоарите на БНБ в Германия през 1918 година. Свободата за използване и на едните, и на другите е напълно ограничена от клаузите на обвързващи конвенции. *Рядко се среща толкова очевидно и буквално доказателство, че от историята не се учи.*

А не се учи по различни причини, между които със сигурност е и тонът на апологетично самодоволство, обвиващ държавните ни решения. Статия от ръководителя на Дирекцията за външна търговия Любен Цонев, посветена на българо-германските отношения през този период, говори сама по себе си[482]. Бодрята ѝ тоналност препраща направо към социалистическите времена, но в основата си тя е типична за начина на изговаряне на българската икономическа политика изобщо. Сътрудничеството, пише приповдигнато Цонев, „намира израз... в общия път, по който вървят двете страни към създаването на новия европейски ред. България е една от първите страни, която прие принципа на многостранния клиринг, като *по този начин призна ръководното място на германската валута* на европейския пазар. *България отиде в това отношение най-далече,* като използва германската марка за платежно средство при плащанията със страни, които не спадат към окупираните от Германия територии. Това се отнася например за положителните отношения между България и Румъния, в който случай плащанията се извършват чрез германската компенсационна служба в райхсмарки. България показа обаче още едно ново схващане по отношение на германската райхсмарка, когато тя *първа ѝ призна качеството да служи за покритие на българския лев.* Чрез [споменатото по-горе] изменение в закона за БНБ България прие за покритие на банкнотното обращение също и наличните авоари в чужди валути, които в най-голямата си част се състоят от райхсмарки. Понататък, *България участва, доколкото е по силите ѝ... и в кредитирането на Германия, за да я подпомогне* в стремежите ѝ за създаване на един нов и справедлив ред в Европа. Това кредитиране се проявява в *увеличение на разполагаемите аво-*

---

* Единствената неравнопоставеност между златото и „другите девизи" е, че последните влизат в покритието при норма 1:1, а не както златото 1:4. Срещу 1 марка може да се емитира 1 лев, докато срещу равностойността на 1 марка в злато се емитират 4 лева банкноти.

ари в чужди девизи на БНБ"*. Статията е просмукана от същото верноподаничество и заслепение пред бъдещето, които проявява Д. Тончев четвърт век по-рано♦. Същата ревност и желание да си по-праволинеен от поредната надзорна Велика сила, познати от следващите 45 години. Същата готовност да експериментираш с най-неизгодни за себе си начинания, за да задоволиш метрополията. Накрая, същото безболезнено обръщане на ценностите, което позволява рискът да бъде представен като пълна увереност, а негативът като позитив, познато ни от различни периоди на новата българска история.

След като през май 1941 г. е отключена „законната" инфлация, следващите стъпки нямат толкова голямо принципно значение. С някои от тях се манипулират пасивите, друга е споменатото въвеждане на съкровищните бонове като пълноценно платежно средство. При спазване на видимост за покритие от 26.18%, фактическото му равнище в края на 1942 г. е вече едва 9 процента[483].

Отприщването на напълно безконтролна инфлация настъпва с влизането на България във войната**. Заедно с това приключва и маскарадът с покритието. Завършва *не като се прекратява нарушението, а като то престава да се огласява.* На 19 септември 1944 г. министърът на финансите Петко Стоянов изпраща строго поверително писмо до председателя на Министерския съвет, в което съобщава, че във временния баланс на БНБ „не може да се впише предвиденото в чл. 9 от закона за същото покритие на банкнотното обращение и на задълженията на виждане от 25%, тъй като изчисленото такова е 23.87%"[484]. Публичността на този параметър (както днес публичността на баланса на емисионното управление на БНБ) е основополагащ принцип за златния стандарт и властите, подкрепени от Народна банка, не намират друго решение, освен да прекратят действието на въпросния неудобен член... на основание на Закона за гражданската мобилизация. Банката е освободена „от задължението да *изчислява* и *вписва* в общия седмичен баланс процента на покритието", в поверителното постановление мярката е записана като временна (до края на войната), а самият до-

---

* Казионният текст отразява официалната пропагандна гледна точка, тиражирана серийно за вътрешна и външна консумация. Редица негови пасажи съвпадат дословно с вече споменатата статия, подписана от К. Гунев, която се превръща в улика срещу него пред Народния съд. (За статията на Гунев, вж. извадките, цитирани в обвинителния акт, поместен в Архиви БНБ IV, с. 947 и сл.) Отделни тези са формулирани дори в отчета на БНБ за 1941 година. Ако е вярно обяснението на Гунев, че е подписал текст, който дори не е чел и който е бил изфабрикуван от чиновници за публикуване в чужбина, то напълно възможно е те да са използвали без ретуш статията на Л. Цонев. Споделеното пред съда отношение на управителя към това лице е презрително – Цонев е представен като раболепна маша на германците. (Архиви БНБ IV, с. 976.) Репутацията му се потвърждава и от искането на Съюза на индустриалците Цонев да бъде отстранен от преговорите с германците поради откровените му прогермански позиции.

** Тогава инфлационното кредитиране на държавата е допълнено от огромно по размер необезпечено кредитиране на окупационните съветски власти. (Вж. Архиви БНБ IV.)

♦ Вж. *Едно „влизане" в БНБ.*

Музейна сбирка на БНБ

Купюрите се раздуват: инфлационна емисия, 1942.
Банкноти, отпечатани в „Giesecke & Devrient", Лайпциг

кумент – макар и да подлежи на одобрение от Народното събрание – не се обнародва в Държавен вестник*. Формално погледнато, тази стъпка е еквивалент на издадените *летр д'ендемните* от октомври 1912 г.: и в двата случая се нарушава фундаментална конвенция на паричния стандарт. Но през 1944 г. го няма „блясъка" на някогашния ритуален жест. Ако в навечерието на Балканските войни се вземат всички правни защити за едно предизвестено престъпване на зако-

* Това далече не е първото посегателство върху публичността. През 1943 г. например БНБ отказва да предостави на Дирекцията на статистиката исканите от нея (по молба на ОН) данни за златната наличност на банката. (Вж. ЦДА, ф. 285, оп.8, а.е. 3185.)

на, то през Втората световна война прозаично и гузно се признава отдавна консумирано нарушение.

Постановлението от 19 септември е сред последните решения, инициирани от К. Гунев като управител на БНБ. Почти веднага след това е отстранен и заедно с цялото ръководство на банката попада в мелницата на Народния съд. Нека повторя – за разлика от много други обвинения на този трибунал, предявените към членовете на УС притежават в редица отношения и реални икономически основания♦. Ако се отстранят цялата идеологизирана терминология и очевидно политическите мотиви, остават онези няколко пункта, които бяха коментирани по-горе и които на практика са подменили монетарния еталон в България.

Първата от шестте точки, послужили за обвинение и задържане на К. Гунев на 13 ноември 1944 г., е, че в продължение на няколко години УС на банката е „подправял противозаконно баланса на същата", фалшифицирайки го, „за да добие незаконно увеличаване на банкнотното обращение"[485]. Изброяват се решенията, които, както видяхме, са документирани в архива на БНБ – периодически разместванията на суми в балансови пера; одобряване извънсчетоводна, а след това и счетоводна преоценка на банковата златна наличност; допускане на книжната райхсмарка като банкнотно покритие чрез налагане изменение на закона за стабилизиране на лева. УС е обвинен още и за това, че е „узаконил високия [и неизменен] курс на райхсмарката, като по този начин я направи годна и конкурентноспособна на българския пазар във вреда на народното стопанство... насочи всичкия износ към Германия, изгони от нашия пазар първостепенни чужди девизи, обменяеми в злато"[486]. Красноречив за стопанските разбирания на съдниците е начинът, по който представят последиците. Те очевидно изповядват „материалния" и „опредметен" икономически мироглед на Смит-Рикардо-Маркс, споделян, впрочем – интуитивно или школувано, – от преобладаващата част от обществото. В обвинителния акт резултатът от водената политика е формулиран просто и нагледно: „Един килограм германска стока се заменяше с един килограм и половина българска стока, а една единица германски труд струваше една и половина вместо една единица български труд."[487] В следващите фази от процеса тези обвинения са пренареждани и доуточнявани, стават по-многословни, без обаче да отпада същината им. По-голямо внимание е обърнато, в частност, на потъпканите лимити за кредитиране на правителството и на ролята на БНБ за премахване премията на „златните валути" през октомври 1941 г., приравнило ги към марката и пренасочило изцяло българската търговия към Германия. Връх в обвинителния акт е квалифицирането на политиката на БНБ като „най-голямото стопанско престъпление, извършвано в историята на България". Твърди се, че ако тази политика беше „на реална преценка на ценностите и стойностите на чуждите монети, днес съдбата на България би била по-друга, защото и политическата ориентировка, както и видът на народното стопанство щяха да бъдат по-други".

♦ Вж. *Едно „влизане" в БНБ / Епилог: втори дубъл, 1945 г.*

НБКМ-БИА

Кимон Георгиев обявява програмата на ОФ, 17 септември 1944

Констатира се накрая, че БНБ „остана почти без златни девизи... [а] касите ѝ пращяха натъпкани с обезценени германски марки“[488].

Вече стана дума, че защитната линия на К. Гунев е не толкова в отричане на фактите и в оправдаване целесъобразността на политиката, колкото в прехвърляне на вината към други адресати. С различен успех и убедителност той се стреми да разсее основната презумпция, формулирана съвсем ясно като последна точка от мотивите за ареста му, извършен „в съгласие с комитета при Отечествения фронт при БНБ – управата на БНБ е била най-близкият и деен съветник на Министъра на финансите и Министър-председателя, престъпленията на когото са неизброими и за които управата на БНБ носи с него солидарна отговорност“[489].

Освен всичко друго, поведението и аргументите на К. Гунев пред съда свидетелстват за ролята на банката в изработването и прокарването на монетарната стратегия през 30-те и началото на 40-те години. Без съмнение всички възлови решения, довели видоизменянето на паричния еталон до неузнаваемост, са вземани по инициатива на правителството и по повод на неговата обща политика. В известен смисъл Народна банка е изпълнител на собствената си екзекуция в качеството ѝ на център на паричния стандарт, установен през 1928 година. Показателно е, че версията на Ас. Христофоров за този период от българската монетарна история следва икономическата логика в обвинението на Народния съд*. Но той не анатемосва банката, нито възприема политическия език на

---

* Там, където това е оправдано, той използва факти и терминология на съда, наричайки нещата с имената им – пипането на балансите е назовано без заобикалки фалшификация.

трибунала. За икономист с неговите образование, мироглед и критичност♦ това е недопустимо дори в атмосферата от 1946 г., когато пише курса си по банково дело. Текстът му просто е експертна оценка на решения, които са в очевиден разрез с икономическия здрав разум.

Механизмът, по който са се случвали нещата, е нагледно илюстриран в разхвърляните показания на К. Гунев за манипулирането с нормата на покритие. Позволявам си да ги приведа обширно, тъй като става дума за красноречиво свидетелство.

По повод приемането на марката за пълноценно покритие, обвиняемият управител поразително плътно преповтаря позицията, почти дума по дума, на Христо Чакалов пред Парламентарната анкетна комисия от 1921 година*. *„Това би било разумно само ако не бяхме във война,* заявява Гунев. Понеже българската държава продължаваше да прави страхотни разходи, понеже износът за Германия ставаше не в брой, не се плащаше, естествено, стана онази инфлация, която даде познатите резултати."[490] Той обаче се представя като по-прозорлив от предшественика си, когато коментира поетите рискове. „В никой случай не бих приел твърд курс на марката. Когато почнаха преговорите, аз казах, че въобще не бих приел официален курс на марката. Казах, че през време на война само свободният пазар ще определя курса на марката. *В положение на война, каквито и средства да употреби държавата, за да има редовни даньци, инфлацията почва.* Щом има инфлация, курсът на марката пада. Изгодата за народното стопанство от един непостоянен курс е, че получава равноценност, получава една валута, с която ще купи толкоз, колкото е дала... В Германия икономически това ще окаже влияние върху цените на стоките, но *там има такава дисциплина, че каквото каже фюрерът, те го изпълняват и следователно няма да има покачване на цените,* макар това да не отговаря на действителността."[491] Пред съдниците си Гунев, както и Чакалов, набляга върху своите съмнения за изхода на войната. И двамата използват (*постфактум*) като доказателство на недокументираното твърдение стремежа си да стопят авоарите в марки. „Аз бързах да намаля салдото [в марки], свидетелства той. Ако бях сигурен в победата на Германия, нямаше да бързам да намаля салдото. Като се обезцени марката, това салдо ще падне на гърба [на] банката... По силата на закона тия марки служат за покритие. Аз тъкмо това не е трябвало да правя, ако съм искал да измамя, че имам покритие... Като намалявам салдото ми в марки, аз губя покритие. Тогава пък ме обвиняваха, че върша фалшификация. Кое от двете е било по-полезно за българската държава? Или съм мислил за тия формални съображения, за да задържа покритието, или съм мислил за интересите на Народната банка. *Народната банка и държавата не е все едно. Задълженията са на държавата, а марките са на Народна банка.*

---

* Срв. протокола на Парламентарната анкетна комисия от разпита на Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 592.

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

Аз управлявам Народната банка, аз нося отговорност за нея."[492] Съвсем между другото, тези думи припомнят изначалния конфликт между държавата и централната банка, заложен в самото предоставяне на монопол за банкнотна емисия и в превръщането ѝ в посредник при присвояването на сеньоража*.

Гунев припомня на съда и опитите си да прехвърли отговорността за приемането на марката като покритие върху съветника на ОН. „Моето мнение, заявява К. Гунев, беше, че българската държава не може да нарушава едностранно своите международни задължения – тя трябва да иска съгласието на международния комитет на ОН – толкова повече че имаше у нас него време представител, съветникът на ОН Кьостнер. Въпреки това министърът на финансите внесе проект в Народното събрание... Моля да се приеме, призовава той, че както гласуването, така и провеждането на казания закон не е дело на БНБ. Напротив, тя се е противопоставила изменението на закона да стане без съгласието на Финансовия комитет [на ОН]. По предложението на Народното събрание за това изменение не са се обръщали към нас."[493]

По-нататък К. Гунев разпределя вината, докосвайки мимоходом една неочаквана последица от държавния статут на БНБ. „Покритието падна по вина на държавата. Когато пада покритието, санкцията за банката е само да плати една сума на държавата. Банката пази покритието дотолкова, доколкото е в нейните възможности. Когато има да изпълнява законни нареждания, които изхождат от държавата, банката няма такава възможност. *Докато в чужбина емисионните банки са частни и когато ги задължат да платят една такса, бърка се в джобовете на акционерите, у нас плащането на таксата няма такова значение, защото банката и в едния, и в другия случай дава своите печалби на държавата.* В случая, ако сме оставили да пада покритието, нямаме никаква отговорност. Промените на покритието направихме, за да няма неговото падане психическо въздействие."[494] Почти веднага след това обаче подсъдимият управител опровергава принципно точното твърдение. От думите му става ясно, доколко мистифициращо е прекаленото фиксиране в покритието, тогава когато общата икономическа ситуация е извън нормата. Ако конвенциите на златно-девизния стандарт са обезсилени от по-мощни обстоятелства, всяко прикриване на това състояние става самоцелно. „Аз знаех, че не само ние, но и всички големи държави са в път на инфлация, затуй *сметнах, че нашата бедна страна няма да може да задържи покритието, щом като богатите не могат.* При това положение *съм давал мнение да не си играем с тия глупави манипулации*, а да приложим постановленията на чл. 11 от закона за БНБ, че правителството няма да гледа какво покритие имат. *Само солидна банка в най-нормално време може да поддържа едно покритие.* Това мнение съм писал на министъра на финансите Димитър Савов и най-после сегашният министър на финансите

---

* Вж. вече споменатото „разпределение" на сеньоража, след като държавата престава да е единствен емитент на пари под формата на монети.

прие това мое основно мнение. Ние нямаме покритие и сега това се обяви в държавен вестник. Това стана на 30 септември*. Ако беше изложена истинската причина за падане на покритието, пак нямаше да се спре инфлацията. Тя и сега не може да се спре. *Всичко беше една изкуствена постройка, която рухна и стигнахме до премахване на покритието.*"[495]

Бившият управител се връща отново към въпроса по повод обвиненията в манипулации по сметките с цел „разкрасяване" баланса на банката. Съдът тук се позовава на нарушаването на чл. 9 от закона за БНБ, макар че една от първите стъпки на новата власт (по инициатива на самия Гунев) е именно да суспендира този текст. Сега К. Гунев не се оправдава с външен натиск, а говори за свое премислено решение. „За покритието, казва той, служи само златото и златните резерви. Впоследствие се прибавиха и другите девизи в размер 1/4 от това на златото и златните девизи. За да се добие покритие, взема се покритието на девизните влогове на виждане. Когато влоговете на виждане са по-големи, покритието излиза по-малко. Обвинението е, че сумите, вложени у нас на виждане, сме прехвърляли, и по тоя начин, като се намали от пасива с влоговете на виждане, се явява по-голямо покритие. Пита се защо сме направили това и като сме го направили, извършили ли сме престъпление. Принцип положителен е, че всяка сума, на когото и да било, щом не бъде изтеглена, е срочен влог... Щом лицето не може да тегли сумата, банкнотите не излизат навън и служат за покритие... Влоговете на виждане не могат да служат за покритие на пасива... защото всеки момент могат да се теглят и излизат на пазара, когато банкнотите, които представляват срочните влогове, стоят у нас."[496] Тук К. Гунев прави преглед на няколко пера, които по самия си характер са полублокирани депозити, макар да се водят като влогове на виждане. „Пита се, когато виждахме, че нашето покритие пада под 25%, имаме ли право от сметката на виждане да прехвърляме по сметката срочни влогове само в размер на тия пера, които съобщавам. Безспорно мога да направя това, защото те правилно отиват там. Но ние не ги хвърлихме там, за да засилим нашия баланс. Както едно дружество, което има едно здание за 100 млн. лева, го пише 1 лев, а има милионен кредит, така може и Народна банка да направи това. Когато тя иска да има един здрав баланс, ще държи тия суми в сметката на виждане. Няма съмнение, че при това разместване балансът ще бъде положително реален. После възстанових тия пера, защото нямаме покритие. Сегашното правителство, по мое искане, преустанови действието на чл. 9 – сега вече не се публикува покритието, така че *няма защо да се прави тая машинация. Но тая машинация не е фалшификация, това е право на банката.* Като съм казал в своите показания, „за да бъде балансът реален", употребил съм несполучлива дума. Когато се разглежда един въпрос, не се разглежда в зависимост от това, каква дума е употребена, а се разглежда в неговата есенция. Мотивът е по-важен. Когато пада покритието, аз имам законно основание да го направя да не пада под 25 процента. Ако не бях направил тая

---

* Има се предвид постановлението, издадено въз основа на споменатия доклад на финансовия министър П. Стоянов.

операция, какво щеше да стане? *И сега левът не е покрит и работата си върви.* Ако БНБ със своята политика намалява покритието, тя трябва да бъде наказана само с плащането на една сума. *Ако БЗКБ казва, че не е знаела, че няма покритие, тя е била на луната. Не може една земеделска банка, най-големият наш клиент, да казва, че не знае тая работа. Ние не сме деца да не знаем.* И в тоя момент балансът още не се публикува. Имаше нареждане на военните власти в никой случай да не публикуваме нашите данни. Те считат, че това е стопански шпионаж и ние се подчиняваме... Ние поддържахме, че няма да платим такса на държавата и не платихме, защото *държавата знае, че падането на покритието става по нейна вина и за нейни нужди.* Аз при това положение в никакъв случай не мога да поддържам, че тук има някаква фалшификация."[497]

Този, нелишен от противоречивост, поток на съзнанието достатъчно ясно илюстрира ролята на БНБ в монетарната стратегия. Показанията на К. Гунев по други обвинения в същата посока не са по-различни. Те сглобяват картината на механизъм, където Народна банка е окончателно отстранена от големите решения и е сведена до пасивен статист в паричен еталон, който е изцяло подвластен на фискалните императиви на правителството. Световните и обществените събития надминават по мащаб и дълбочина ролята на тази институция, за да потвърдят думите на Ст. Бочев, че в крайна сметка емисионната политика е държавна, а не банкова.

Приведените три епизода показват как в България са разклащани (и сменяни) монетарни стандарти до установяването на комунистическия режим.

Последвалите събития налагат икономическия оксиморон на „паричен еталон без пари", в който властва „монобанката"*. Това е система, в която взаимо-

---

* Поради характера на комунистическото стопанство истински изследвания на неговия „официален" и „огледален" монетарен сектор дълго време практически не се провеждаха. Интересът към паричната политика и парите се активизира в последните фази на режима, когато реформите в отделни страни се задълбочиха. У нас и двата процеса закъсняха, като сериозни опити за разбиране монетарната сфера на централизираната икономика се направиха едва в самия край на съществуването ѝ. Някои от текстовете (макар и писани по-рано) излязоха от печат през първите месеци на промените. С апарата на универсалната икономическа теория (а не върху модификации на маргинализирания марксизъм) съществен принос направи Венцислав Антонов. (Вж. Принципите на икономическия механизъм: двадесет години по-късно. Доклад пред дискусия в Икономически институт на БАН, 17–18 ноември 1988; Теоретични основи на инфлацията при социализма. –Икономика, 1990, VI, Приложение; Кризата и преходът към пазарна икономика (март 1990). –В: Истини без които не можем. Кн. I Кризата. (Съставител: Сашо Савов.) С., Университетско издателство Св. Климент Охридски, 1992.) Нетрадиционен за тогавашното писане и говорене, макар по-скоро интуитивен и хибриден (недисциплиниран в строга теория и емпирия) поглед върху парите при социализма демонстрираше Емил Хърсев. (Еволюция на парите. С., Наука и изкуство, 1991.) Тук, в общи линии, следвам своя по-късен обзор, поместен в: 120 години Българска народна банка. С., 1999. Извън концептуалното осмисляне на събитията, документалното битие на комунистическата „монетарна икономика" започна да излиза наяве по-късно, с отварянето на архивите на БНБ и на други институции. Те със сигурност прибавят важна конкретна фактология, нюанси, известна личностна оцветеност, по-тънка периодизация на случилото се. (Вж. Архиви БНБ V.)

действието между реална и монетарна сфера беше нарушено в полза на първата, където обратната връзка, присъща на парите, бе сведена до минимум или ликвидирана, а централната банка сливаше емисионната и кредитната си функция. Тя се превърна в брънка на планиращите органи, стремящи се централизирано да предопределят едновременно както предлагането, така и търсенето на пари. Монобанката емитираше толкова, колкото е нужно за изпълнение на плана и (евентуално) за покриване на бюджетния дефицит. В известен смисъл това бе пределна реализация на изходния проект за БНБ като синтез на държавна банка, кредитираща банка и банка за развитие. Реализиран бе и другият изконен идеал за „достъпен и евтин кредит", като Народна банка осигуряваше постоянни опрощавания и преференции.

В социалистическата икономика функционираха два контура на обращение, за които значението на паричните знаци бе различно. Въпреки че за предприятията (и държавата) кредитът беше евтин, автоматизиран и покриваше – независимо от финансовото им състояние – всичките им фактически разходи, извършвани за постигане на плановите задачи*, те не разполагаха със свободата на избор да използват сметките си по свое усмотрение за стоки, услуги или доходи. Това бяха по същество *квазипари*. Населението, от своя страна, боравеше с наличности и имаше формалната възможност да ги използва за относително по-широк набор от цели. Но и то бе поставено в менгемето на планово задаваните парични доходи и разходи. Монобанката се бе превърнала в надзирателска институция, която обслужва безналичните разплащания между предприятията и следи фонд „работна заплата" – невралгична точка между наличния и безналичния оборот, където беше възможна загуба на контрол от страна на плановите органи. Именно в тази точка парите започваха да придобиват част от присъщите им качества.

На логиката на социалистическата парична система беше присъща затворена към външния свят икономика, за която контактите с него са по-скоро необходимо зло. Тя се бе оградила с бариерата на множеството специфични валутни курсове, които създаваха илюзията за комфорт и абсорбатор на външните шокове. Платежните отношения със себеподобните държави бяха до голяма степен аналог на вътрешните – социалистическите страни никога не успяха да създадат международни пари по същите причини, поради които не бяха в състояние да създадат пълноценни вътрешни пари.

---

* Усещане за манталитета, възпитан от безотказния кредит, дават появилите се свидетелства на стопански дейци от комунистическите години. Интервю с министъра на индустрията в правителството на Жан Виденов например много ясно показва корена на този начин на мислене. (Вж. разговора с Климент Вучев в: Историята, населена с хора. С., 2005.) Вучев е изцяло форматиран в социалистическия военно-промишлен комплекс и за него като ръководител кредитът никога не е представлявал реален проблем. Достъпът до ресурси е въпрос единствено на институционален натиск, лобизъм по социалистически и лични връзки с партийната и плановата йерархия. Защото ако в рамките на плана отказ от кредит практически няма, то основната цел на всеки „стопански работник" е именно да попадне в заветния документ, за да избегне неприятната ситуация на ресурсен глад, ограничения и хабене на енергия по допълнителни апаратни игри, отредена за онези, които остават извън планираните контролни цифри.

И в двата случая парите не можеха да се конвертират свободно в стоки, услуги и кредит извън твърдите рамки на плана. Те не надскачаха чисто разчетните функции.

Деградацията на този еталон е доказателство за това, че пълното демонетаризиране на стопанството не е възможно. В най-догматичното си битие плановата икономика непрестанно раждаше неравновесия, които придобиваха натурално изражение, тъй като тя се регулираше чрез физически дефицити, а не чрез монетарни параметри. Дефицитите представляваха огледален образ на потиснатото парично начало. Но в хода на постепенното прояждане на системата и при фазата на нейния колапс, тези неравновесия отново намериха – първо постепенно, а накрая шоково – естествения си монетарен образ.

Процесът тлееше дълго и премина през „реформите", първо от 60-те, а после и от 80-те години. Това бяха обречени и анклавни промени поради съхраняването на фундаменталните принципи на системата и в частност на монобанката като автоматичен и безотказен кредитор от последна инстанция. Неизбежното спонтанно монетаризиране на икономиката се осъществяваше не толкова „отгоре", колкото от стихийна корекция и подкопаване на плановата фасада. Разширяваха се зоните на сива икономика, където сделките се реализираха в налични пари на по-„пазарни" цени, фонд „работна заплата" непрестанно се изплъзваше от контрол, неформалната заетост се разширяваше, курсовете на черния валутен пазар се доближаваха до реалните, а оборотът във валута се увеличаваше. Формите на неявна инфлация се мултиплицираха в нови и нови дефицити, като в края на режима тя приемаше все по-открито монетарен израз.

Точката, където плановата система по начало не можеше да поддържа демонетаризиран режим, беше контактът със световните пазари. Външният сектор се оказа най-тясното място, а в крайна сметка и непосредствената причина за разграждането на социалистическата икономика. Ето защо колапсът ѝ в България (но не само тук) дойде заедно с натрупването на външен дълг, който тя вече не беше в състояние да преработва продуктивно, да обслужва или да рефинансира.

Но въпреки ярките особености на *формата*, социалистическият паричен еталон загива от същите причини, от които се разпадат и предишните. Те могат да бъдат сведени – в най-общ вид – до вече споменаваното отсъствие на пълноценни монетарни качества у използваните пари и до емитирането им срещу *кухи* активи.

Изграждането на отсъстващото (или по-скоро виртуално и изкривено) при социализма монетарно измерение на икономиката започна мъчително и противоречиво в самия край на 80-те и началото на 90-те години. Тази ремонетаризация на стопанството изискваше и смяна на паричния еталон. Както добре знаем, първият опит от 1991–1997 г. се оказа несполучлив, тъй като бе основан върху *формални* конвенции и *формална* независимост на БНБ, а решаването на краткосрочните фискални проблеми на правителството и на банковата система ставаше за сметка на изконната цел на една централна банка, каквато е ценовата стабилност. Наложи се второ усилие с въвеждането на Паричен съвет[498].

Историческият поглед към приведените три епизода отново поставя реше-

нието с Паричния съвет в дълга перспектива. Нека отбележа и подчертая, че източниците на паричното предлагане, коментирани по повод ситуацията през Първата и Втората световна война, са характерни и за следкомунистическата монетарна система. Основана върху кредитните пари, тя също реализира емисията си срещу три вида активи – валутни резерви (най-„твърдият"), рефинансиране (на търговските банки) и вземания от правителството*. И също както след 1918 г., или след 1944 г., симптом на монетарно разстройство е патологичното преструктуриране на тези активи. В този смисъл българският хиперинфлационен епизод от 1996–1997 г. беше класически: емисията се осъществяваше в огромни размери срещу краткосрочен дълг на държавата, в значителна степен срещу рефинансиране на (технически фалирали) банки и в минимален обем срещу (стопените) валутни резерви. Но за първи път парична криза възникваше в *мирно* време и без никакви *външни* или признати за непреодолими обстоятелства, които да оправдаят политическата класа и самата централна банка, довели до тази ситуация.

През 1997 г., както и в по-далечното минало, изходът бе възстановяване на здравословна, т.е. неинфлационна структура в източниците на емисия и опирането ѝ върху качествени активи. Въведеният в България Паричен съвет не е нищо друго освен радикално ампутиране на два от възможните източника (рефинансиране и заеми за държавата) при оставяне на единствен – но неоспорим – актив, какъвто са резервите в твърда валута. В тази парична система емисия се осъществява само срещу резервно покритие, така както в класическия металически стандарт тя се прави единствено срещу злато (сребро)**. Възстановено е доброто старо монетарно правило.

От още един ъгъл става ясно, че екзотичният Паричен съвет е радикално и непротиворечиво решение на *вековечен* проблем в паричната ни политика, познат впрочем и на много други периферни държави. Проблемът с хроничното обезличаване и заобикаляне на „официалния" монетарен стандарт чрез паралелни практики и „меки" заместители, или – когато думата е за глобални катаклизми – чрез прибягване до омекнали външни опори на лева. В историческата перспектива си даваме сметка, колко кратко България е пребивавала в стабилен монетарен еталон. Тези редки епизоди на емисионен лукс се промъкват като рядък пунктир в дългото време, скроено от периоди на непълноценни пари и рамкирани с емблематичните дати 1880/1887, 1891/1899/1902, 1912/1928, 1931/1991, 1991/1996 г. ... 1997 година е изходната точка на исторически необичайно продължително парично спокойствие, което задейства процеси на бавна, но постъпателна, и може би необратима, ремонетаризация на българската икономика.

---

* В съвременните ѝ варианти, действащи в стабилните икономики, вземанията от правителството, т.е. инфлационното финансиране на бюджетните дефицити, са елиминирани напълно.

** В българския Паричен съвет е премахната и възможната връзка между заемите от МВФ и паричното предлагане. Изрично е уредено те да постъпват в банковото, а не в емисионното управление на БНБ. По този начин става невъзможно монетаризирането на външни заеми, както това се беше случвало през Първата световна война, когато емисията се извършва срещу трансформираните в държавен дълг (съкровищни бонове) германски аванси.

Тактическите дилеми на една търговска банка и на кредитора от последна инстанция

Емисионната функция е най-характерното, но не и единственото, лице на БНБ. Другите две са уникално богатата ѝ практика в търговското банкиране докъм средата на 20-те години и относително по-скромният ѝ опит на кредитор от последна инстанция. Народна банка е патриарх (с първородството и авторитета си) и дълго време безспорен лидер (с мащаба си) в българската банкова система. Тя е едновременно основен творец на националната финансова култура, проводник на традициите във финансовата памет и – с монументалния си архив – нейно най-богато хранилище.

Както вероятно е станало ясно дотук, когато се призовава – многократно в тази книга – стопанската култура, най-общо се имат предвид две условни начала: „консервативното" (израз на автентична, премислена и осъзната предприемаческа енергия) и „хитруващото" (постоянно търсещо привилегировано третиране). Първото е строго, свободно, предполага придържане към (доколкото са възможни) твърди правила и Веберианска етика*. Второто е зависимо от властта, то живее от компромиси в порите на размитата икономическа среда. В противоборството между двете начала, БНБ с поведението си *възпитава* стопанските субекти. При своята емисионна дейност тя проявява консерватизъм, когато се съпротивява на ненаситния устрем на държавата към изземване на сеньораж. В битието си на кредитна институция възможните консервативни сигнали са кодирани както в текущата ѝ търговска практика, така и в отношението към налагана „отгоре" кредитна политика.

Току-що установихме, че успехите на Народна банка на първото поприще са много ограничени. Изльчените послания на второто са по- двусмислени. Кредитирайки пряко бизнеса и рефинансирайки търговските банки, тя дава примери, които често са далече от предпазливото, премерено отношение към риска. БНБ безспорно носи отговорности за утвърждаване на основни пороци в българския кредит – просрочия; политически фаворитизъм; отношение към кредита като към „инструмент на развитие", който няма икономическа цена... Същевременно до тази практика стоят публично декларираните убеждения, немалкото случаи на принципна реакция против правителствените амбиции, проявите на разумно банкиране... И ако двете традиции все пак се претеглят, общото внушение – в крайна сметка единствено важното за историята – е, че БНБ „поддава", допускайки, волно или неволно, нездравите прецеденти да натрупат критична маса.

---

* „Протестантската етика" на капитализма, дефинирана и изследвана от Макс Вебер.

Въздействието на БНБ върху българския кредит далече надхвърля обема на нейните търговски операции.

Дори след като губи монополното си положение на единствена кредитна институция в страната, тя продължава да е модел, еталон – и огледало – на поведението в тесния ни финансов мир. По замисъл и по „доктрина", банката изпраща две най-общи послания, които вече бяха разчетени. Първото е, че в обширен сегмент от финансовия пазар е допустимо и легитимно да действа субект, който не е (или не е съвсем) подвластен на строгите принципи на стопанската рационалност. Второто е, че този субект трябва да олицетворява и утвърждава митологичните творчески потенции на държавния кредит. Тези принципи изграждат – нерядко мимо волята на самата банка – образа ѝ на източник на „лесни пари". Те инфилтрират в обществото превратни икономически ценности, преобразяващи недостатъците във върховни добродетели. Накрая, пак те са в основата на наложилата се „култура на длъжниците" с нейните мекушавост към задълженията, склонност към опрощавания и толерантност към безотговорно (или по-точно – поето в крайна сметка от държавата) кредитиране.

Профилът на финансовото поведение се кове в ежедневното банкиране. Той, разбира се, може да се търси в статистическите и балансовите данни, но това е грубо и усреднено приближение. Интимната и жива страна на процеса се чувства в останалите следи от мотивите за конкретните решения и в резултатите от тях. С всичките си условности, протоколите на управителните тела на БНБ са несравним пътеводител в тази реалност. В тях се оглеждат логиката на икономическото мислене, нюансите в позициите и интересите, реактивността към външната среда или държавния натиск. Потопяването в стотиците им томове, особено от времената, когато това са все още документи с личностна оцветеност, дава повече за разбиране стила на Народна банка в изкуството на търговското кредитиране, отколкото построяването на дълги редове подредени цифри*.

Преди и *зад* решенията стоят хората, които ги вземат, а проблемите при конституирането на ключовите инстанции са симптоматични сами по себе си. Вече стана дума за безуспешните институционални защити, изградени около високите нива на управление и около невралгичното звено във всяка търговска банка, каквото е кредитният (сконтовият) комитет (СК)♦. Тези комитети са в най-непосредствен контакт с клиента, най-изложени на съблазните за пристрастие, или на грешки в преценките**. В тяхната дейност човешките слабости се проявяват особено отчетливо, надделявайки над институционалните правила и придавайки осезаемия, видим, об-

---

* Протоколите са широко представени в Архиви БНБ I–V. Цялостният архивен масив подлежи на най-разнообразни интерпретации в различни разрези. Той би могъл да се анализира – вкл. количествено – икономически, управленски, езиково, биографично и пр. ...

** Според първия устав на БНБ освен шестимата търговци СК включва контрольора, счетоводителя и касиера на банката. Управителят може да отмени решение на комитета.

♦ Вж. *Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия / Невъзможният баланс.*

Дял на БНБ в пласментите на банковата система (%)

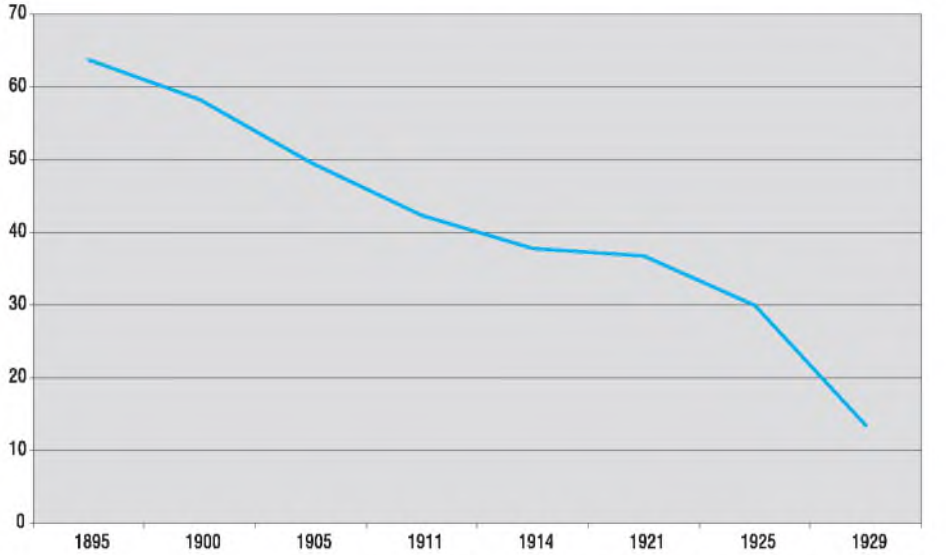

Данни на Мартин Иванов, събрани в годишните отчети на БНБ, балансите на БЗБ, БЦКБ и частните банки и в Известия на БНБ.

Заб.: По силата на променения си статут, след 1928 г. БНБ престава да кредитира пряко икономиката.

лик на банковата практика. Оттук безплодната обсебеност на законотворчеството с контрола върху комитетите и с разписването на правила за избягване конфликтите на интереси в тях – нишка, водеща начало още от протоисторията на БНБ.

Правилниците на тези органи са изпълнени с указания, които въпреки всичко оставят широко поле за субективни преценки[499]. Рехавото пространство е запълнено от пожелателни заклинания, наивни изисквания и призиви към моралност. Ето какви обсъждания предизвиква например назначаването през 1896 г. на касиер (член по право на СК) в един от клоновете на БНБ. „Понеже длъжността касиер в едно банково учреждение е твърде деликатна, отбелязва протоколът на УС, управленията на всички такива учреждения се стараят да имат за касиери хора не само честни и вежливи, но въобще способни и пъргави в работата. Но понеже *досега из нашето общество твърде малко хора е могло да се намерят с всички изискуеми качества*, а освен това и банковите операции като са били по-ограничени, *обрьщало се е внимание главно на честността*. Предвид обаче на постоянното увеличение на операциите... Управителний съвет решава занапред *да се назначават за касиери лица не само честни, но още млади, подготвени и с нужната енергия.*“[500] А десет години по-късно, по повод прекомерната задлъжнялост на чиновниците в БНБ, управата изпраща окръжно (почти проповедническо) писмо. „*В едно кредитно учреждение*, пише в него, *моралните качества на един служител имат предимство пред неговите интелектуални способности.*“[501] Морализаторство се

проявява в обявяването на цели професии или групи като априорно подозрителни и следователно неизбираеми в сконтовите комитети. През 1909 г. УС постановява, че ще попълва комитетите само измежду ония кандидати, които имат качества „по-високи от минималните и легалните." „По аналогия със сарафите" са отписани кръчмарите и лихварите. Зачеркнати са също неизправните клиенти спрямо банката или спрямо трети лица, онези в роднински връзки с чиновници на БНБ, както и лица „ползващи се с лошо име в обществото като търговци"[502]. Автоматично губят позицията си членовете, изпаднали в несъстоятелност, дадени под съд или осъдени „за позорни престъпления".

Моралните анатеми са нужни най-вече там, където спазването на етиката представлява проблем. Приетите правила и специални решения напомнят публичен екзорцизъм. Те са по-скоро опит за бягство от себе си, обречен на неуспех под натиска на промъкващи се през писаните норми бесове.

Банката има проблеми със сконтовите комитети още при избора на първия от тях, през юни 1879 година♦. Нередности са отбелязвани и по-късно[503]. Репутацията на комитетите не е висока. „Опитът е показал, пише през 1910 г. Д. Йорданов, че [за техни членове] се избират лица партизани, обикновено от властвующата партия, за които моралната отговорност нищо не струва пред интересите на партията и съпартийците. Според това вратите на злоупотребленията остават широко отворени: на лица, нечислящи се към властвующата партия, кредитите без всяко основание се съкращават, като им се отнема с това възможността да продължат с успех своите предприятия – при разгорещените партизански страсти у нас това е може би едно от най-мощните средства да унищожиш своя противник, – а на други, числещи се към властвующата партия, чрезмерно и произволно повишават. Безспорно е, че при такъв способ на разхищаване с банковите средства банката не само че рискува да понесе загуби, но заедно с това се излагат на непознати другаде катаклизми всички търговско-индустриални предприятия у нас, които са търсили подкрепа на банката. Сравнително по-голяма справедливост ние би могли да очакваме от постоянния състав на сконтовите комитети, сиреч от чиновниците при банката, що вземат участие в делата [им]; ала и тук изпъква на лице бюрократичният характер на БНБ: за да запази своето място, чиновникът не само че се поставя в угода на властвующата партия, но още в сервилността със средства на държавата той търси залог за своето повишение"[504].

Тази обобщаваща присъда над един тривиализиран в общественото съзнание феномен трудно може да бъде потвърдена казус по казус. Но тя със сигурност прозира в симптоми, дължащи се до голяма степен именно на описания недъг на всяка държавна банка. Те са доловими в характерни черти от стилистиката в търговската практика на Народна банка, свързани със сърцевината на професията – деликатните решения по преценка на платежоспособността на контрагента.

♦ Вж. *Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия / Невъзможният баланс.*

Много отрано в българската книжнина се налага мотивът за „превръщането от БНБ на краткосрочен кредит в дългосрочен". Популярната формулировка прикрива натрупването на *просрочия* по нейните кредити, с които тя по един или друг начин се примирява и които замразяват значителна част от ресурсите ѝ. Изгражда се „традиция на просрочието", на неспазване матуритета на задълженията – все некачествени сурогати на силно дефицитния в страната дългосрочен капитал.

Проблемът е осъзнат още от края на XIX век. В първата си годишнина СпБИД коментира инициативата на УС, на СК и на „познати столични граждани" по ревизиране кредитите на БНБ. Става дума за инвентаризация на състоянието на длъжниците, която – между другото – установява разширяване на по-капризния и нестабилен личен кредит. Заемите, „които се отпускат срещу разни веществени гаранции като ипотека, залог на стоки, бюджетни приходи*, ценни книжа, се отличават с по-определен характер, отбелязва прегледът. Специалните залози по тия заеми, ако и да подлежат на изменение на ценността си не са подчинени обаче на така резки колебания като заемите, които се отпускат въз основа на личен кредит"[505]. Заемите срещу специални залози се смятат за по-надеждни точно така както само след няколко години – и при силното възмущение на местното обществено мнение – заемите с реални гаранции ще се окажат единствено приемливите за външните кредитори на България.

Разрастващият се личен кредит (около половината от всички заеми на БНБ) не е нещо принципно осъдително, но за страната той изглежда преждевременен. „В големите европейски банки, пише анонимният коментатор, заемите по личния кредит се уреждат много добре по причина на добрия сервиз и на усъвършенстваната техника в това отношение. *У нас пред вид на първобитните условия в извършване на търговията, сконтото от краткосрочна операция се е превърнало в дългосрочна и полиците са изгубили своето истинско значение, тъй щото вместо да се изплащат всеки три месеца, те се подновяват с години.*"[506] В това най-слабо звено на кредитната верига, доверието, почтеността, силата на договорните задължения придобиват персонална окраска, а повърхностното проникване на монетарната пазарна култура се проявява съвсем ясно.

За да се усети разпространеността на проблема с просрочията, разточително оставям думата на бъдещия (през 1896 г.) управител на БНБ Ст. Караджов. „Не само в най-незначителните, но в най-видните дружества, в земеделските каси, в частните банки *и в самата БНБ* се поощрява преимуществено потребителският кредит, а не производителният; всичките заемни операции се основават върху икономически записи, които нямат нищо общо с реалните ефекти, но които произтичат от недействителни сделки. За строгото разграничаване между производителни и потребителни цели на кредита у нас никак не държат сметка. Това се обяснява с отсъстви-

---

* Те се залагат основно от общините и окръжията, които освен това могат да дадат за гаранция недвижими имоти.

ето на правилна търговия и редовни търговски обороти, както и с лошавото направление на поръчителския кредит... Във всички наши банки, каси и дружества се извършва вечно преписване на записи, придружено с изплащане само на лихвите, а не и на заетия капитал. Разбираме земеделците да променят дълговете си, да искат отсрочване... но търговците, промишлениците, предприемачите и занаятчиите да продължават вечно вземанията си, това е една слаба страна, един хронически недостатък на нашите кредитни учреждения, които може много да пострадат, а някои и да се опропастят."[507] Ст. Караджов говори за „безразборно отпускане на кредит на когото трябва и на когото не трябва. Навсякъде управленията на дружествата не си дават труд да изучат положението и кредитоспособността на заемоискателя, но разрешават заемите на кутурица и твърде често делят клиентите си на „наши" и „ваши". Разбира се „нашите" широко се облагодетелстват за сметка на „вашите", тъй щото не трябва да ни се види чудно, че впоследствие излизат наяве много батакчийски вересии, които никакви съдилища, запори и обезпечения не са в състояние да реализират... Ако няма ред и справедливост в разрешението и отпускането на заемите, ако се гледа повърхностно върху материалното и моралното положение на прямия длъжник и поръчителите му, тогава кредитното дело ще се компрометира окончателно"[508]. Макар че обобщението е за всички действащи кредитни учреждения, ролята на БНБ като еталон на поведение е ясно очертана.

Година по-късно, в коментара си за годишния отчет на банката, СпБИД прави следното културологично обобщение. „Една емисионна банка, каквато е нашата Народна банка, трябва да се стреми да пласира средствата си в краткосрочни операции, като предпочита и улеснява преимуществено т.нар. търговски сделки. Затова раздаването на пари срещу сконтиране на тримесечни полици и срещу откриване на специални текущи сметки трябва да съставлява най-главната задача на нашата Народна банка... Известно е, че текущият процент по лихвите у нас е много висок и достига обикновено 12–18%. При тая скъпотия на парите в България навременното и евтино доставяне на капитали от страна на банката е едно цяло благодеяние за търговската ни и индустриална класа... Трябва да се отбележи, че *и в изплащането на полици и записи нашето население не се отличава с оная точност, каквато виждаме да става на другаде в Европейските банки.* Причините за това са много, но една от тях е, че *се кредитират и такива съсловия, които не разбират какво ще рече падеж на полица и които без нарушение сроковете на задълженията си и провлачването на платежите не могат.*"[509] Коментарът приключва с открит призив към БНБ да поеме по-консервативна линия, нужна за назидателно възпитаване на разхайтилия се кредитен пазар. „На БНБ пожелаваме да... отделя повече резерви за всякакви случайности, да раздава кредит на здрави основи, като помни, че епохата на дългосрочните заеми* трябва да свърши и да се продължава енергично развитието и усилването на краткосрочните банкови операции."[510]

---

* Имат се предвид най-вече псевдодългосрочните, т.е. превърналите се в такива чрез просрочия.

Синдромът на просрочията съвсем не изчезва с настъпването на новия век. В обзора си за дейността на БНБ през 1906 г. Г. Данаилов повтаря познатите изводи. „И през изтеклата година, пише той, [банката] не е могла да се избави значително от *старата своя язва – вечното продължение на старите записи*, което отдавна има място в нея и което във форма на продължени полици и записи има характер на дълготраен личен кредит. Срещу 40 млн. новосконтирани полици имало е за 22.1 млн. лв. полици и записи стари, продължени на ново."[511]

Интимната страна на процеса е оставила следи в протоколите на УС, които дават представа за типичните мотиви и решения. Дори от бегъл, непретендиращ за изчерпателност поглед си даваме сметка, че в относително спокойни години* Народна банка е основен играч на пазара на недвижимости по силата на многобройните несъбираеми вземания, удовлетворени от заложените имоти. „Ипотекарната" тема заема, в най-различни свои разновидности, огромна част от времето на УС. Подновяване на стари ипотечни заеми по нов ред, извънсъдебно прехвърляне на ипотечен дълг, даване под наем на присъдени имоти, съдебни спорове и извънсъдебни спогодби, минаване в загуби на банката на несъбираеми ипотечни вземания (след утвърждаване от Министерството на финансите) са само част от проблемите, с които БНБ е затрупана като ипотекарен кредитор. Същевременно тя се грижи за „банкови" ниви, хамбари, мелници, гори, хотели и всевъзможни други имоти...

Ежедневието на банката като кредитна институция се допълва и от друг постоянен мотив – откриването на текущи сметки, което предполага внимателно проучване кредитоспособността на всеки длъжник. Внушителен е броят на обсъждани предоговаряния, цесии на вземания, разсрочвания и безкрайни истории с продължение около трудносъбираеми активи. Това се отнася не само до физически лица, но и до един от най-типичните пласменти на БНБ през онези години – отпускането на заеми за общините, чрез които се реализира връзката между държавната „поръчка" и ресурсите на емисионната банка.

Няколко примера създават ясна представа за това, как се формира обобщаващият симптом на просрочията.

Характерен запис е направен в протокола от 29 септември 1886 година. Това е вопъл на безсилие, отразяващ плачевното начало на българския кредит. „Управителният съвет, пише в него, като взе предвид, от една страна, задълженията на Банката спрямо частните лица, които са вложили в нея суми на лихвена и безлихвена сметка, а от друга – че от няколко години насам длъжниците на Банката, които са взели от нея на заем пари срещу записи с поръчители, не са изплатили от взетия капитал ни най-малката част, постанови: да се задължат от 1 ноември нататък всичките ония, които имат да дават пари срещу записи, да изплатят по възможност 1/4 част от дълга им; само лицата, които би доказали очевидно, че не ще бъдат в състояние

---

* За представително подбрани образци от протоколите по текущата дейност на БНБ до 1947 г. вж.: Архиви БНБ I–IV. Тук скицирам материята от документите за 1911, 1912, 1914 и 1925 година.

да се подчинят на тая мярка, се освобождават от внасяне 1/4 част до второто променение на записите си; Земеделските каси и Градските съвети да се поканят, тъй също да си изплатят от 1 януари 1/4 част от направените заеми."[512]* Само два месеца по-късно (на 8 декември 1886 г.) БНБ не устоява и се отмята, проявявайки сиромахомилско малодушие. Вероятно под натиск на Министерството на финансите, УС приема да отговори на министъра, че тая мярка (за изискване на 1/4 от задълженията) „се приспособява само за онези лица, които са в състояние да платят исканата от тях част, и че съветът намира за нужно да се прилага и занапред по същия начин, *сиреч без притеснение за длъжниците*, по доброволно съгласие"[513]**.

Как се стига до подобна ситуация става ясно от казуса с Шуменското търговско дружество, което дължи на Варненския клон на БНБ 50 хил. лева. В началото на декември 1886 г. УС на банката (след проверка на място) установява, че „положението на това дружество не стои добре" и че то е подавало подвеждаща информация. Предвид обстоятелството, че то „даде на Банката неточни сведения по ипотеката на [пивоварното дружество] „Радев, Бойчев и С-ие", а именно са оценили тяхната фабрика за бира за 40 000 лв., а според рапорта на директора на Клона тя не струва даже 20 000 лв., а от друга страна, че членовете и на двете горни дружества са заинтересувани, следователно ще държат тайно от Банката истинското положение на такъв един длъжник, каквото е Търговското дружество, което е изтеглило 50 000 лв., и най-подир предвид злоупотреблението с името на Банката, което членовете на това дружество са си позволили да направят, като са вземали от частни лица пари с лихва 6% и са ги уверили, че поверените суми са се пазили уж в Банката, Съветът прие решение, щото да се препоръча на Варненския клон да замести Дружеството [което е кореспондент на БНБ] с друго някое благонадеждно лице за кореспондент, което и да представи на утвърждение от централното Седалище"[514]. Сбитият и задъхан текст сумира класическо манипулиране на платежоспособността на длъжника чрез завишаване оценката на неговите активи. Конфликтът на интереси между длъжника и посредника (самото Шуменско дружество е в дълг към БНБ) тук е очевиден, като той мотивира и двете страни да изкривяват информацията си за Народна банка.

Ако в случая операцията не успява, то тя – по всичко изглежда – е практикувана в достатъчно широки мащаби, за да се стигне до вече споменатия почти тотален фалит на клиентите на БНБ. С депозираното си особено мнение, фиксирано в протокола на УС от 25 ноември 1897 г., Ст. Караджов протестира именно срещу случай на повърхностно отношение към кредитоспособността на банков длъжник. Д. Великсин „не е редовен платец, пише Караджов... Обаче съветът... му даде на-

---

* Трябва да се има предвид, че след детронирането на Александър Батенберг на 11 август 1886 г. БНБ призовава към „крайна осторожност" в отпускането на кредити, а от 9 септември с.г. до 15 април 1887 г. изобщо прекратява кредитирането.

** За отношенията между БНБ и Министерството на финансите по повод несъбираемите кредити вж. и протокола на УС от 11 декември 1909. (Архиви БНБ II, с. 383.)

ново 7 000 лв. с условие да изплати от тях по-напрешния си ипотекарен заем..."[515] Следват още два кредита за рефинансиране на стария дълг, които дават повод за обобщение. „Помимо това, че Великсин притежава качествата на нередовен платец и не е в състояние да плаща даже лихвите на заемите си, но още прибягва всякога към нови заеми не с цел да оползотворява залагаемите имущества... с една реч да даде на парите, които заема от банката производствено назначение, а с цел за свое лично употребление, т.е. те му служат за средство за препитание, аз съм на мнение, че Банката трябва да помага с капиталите си на ония, които след като ѝ плащат установената лихва, ще изкарат и за себе си известна печалба."[516] В архаично-наивен език е формулиран механизмът на всяка нездрава кредитна експанзия, опираща се на лесни пари и водеща до все същото натрупване на несъбираеми вземания.

Датирано през септември 1897 г. строго конфиденциално писмо от клона на БНБ в Бургас до Земеделската каса в Ямбол отразява друга, звучаща съвсем актуално, техника. То съобщава за сведения, от които „излиза наяве, че повечето от евреите търговци са завели практика да отварят, едни и същите, дюкяни под разни фирми, като представляват било полици за сконтиране, било като поръчители, лица, съставляющи членове на едно и също дружество. Понеже тия техни комбинации могат да се отразят лошо за интересите на Банката ни, то Управлението на Клона реши *да не приема за сконто полиците им, без да има върху тях и подписа на един или двама местни търговци християни*, които безсъмнено имат по-добри случаи да узнаят положението им (на евреите)"[517]. Неприкритият битов антисемитизъм насочва вниманието към еврейската общност, макар че няма никакво основание да се мисли, че подобни схеми са пропускани от други.

Анекдотични случаи има немалко, ала обобщаващите документи дават по-синтетична представа за причините на хроничните просрочия. Макар и политически мотивирано, като всяка парламентарна интерпелация, питането от юни 1902 г. на еленския депутат Юрдан Тодоров например е показателно за обществените представи относно кредитната дейност на БНБ. Той обсипва министъра на финансите с истински поменик от въпроси за предполагаеми провинения на банката – заеми за Кожарското дружество и директора на Захарната фабрика без гаранция от друга фирма; кредитиране на фалиралата пловдивска фирма Странски-Михайловски без гаранции; незаконно съучастие в предприятие, придобито като залог на неплатежоспособен дължник; учредяване втора ипотека върху активи на фирми, които са вече силно задължнели[518]... И ако политическото изкривяване тук не може да бъде игнорирано, то в самите вътрешни проверки на БНБ се стига до сходни констатации. Ревизия на Русенския клон през 1911 г. примерно води до наказване на служители, обосновано със списък от 26 нарушения от формален, счетоводен, „съществен" и материално-отговорен характер[519]. Крайно любопитният каталог включва непротестиране на две полици на падежа, реакцептиране на няколко полици, приемане за сконто една полица с дължник известна фирма и сконтант един член на същата фирма, подновяване тримесечни записи без или с по-малки

погашения от установения размер, ревизиране кредитите не на всички клиенти, а само на такива с кредити, надвишаващи 20 хил.лв., неравенство между наличността на депозираните полици и сметката им в главната книга, небрежно водене кредитните списъци, сконтиране на 28 полици, издателите на които още не са имали определени кредити, превишение кредитите и сметките на депозантите по пет специални текущи сметки депо полици, липса на редовно водена протоколна книга за решенията на сконтовия комитет, превишение кредитите на 397 клиенти, кредитиране на 213 лица, без да имат определен кредит, както и такива, за които има бележки „непознати", „не заслужава кредит", „имат протестирани полици"... Целият този списък от грехове е стоварен върху „мъртви души" – вече напусналия директор на клона, бившия контрольор, издигнат за директор на Варненския клон и бившия счетоводител, станал ръководител на Шуменския. А четири години по-късно ревизията на Татар-Пазарджишкия клон установява „опорочаване на информационната служба... недостатъци при събиране сведения за определяне кредитите на банковите клиенти като непроверяване балансите, непреценяване недвижимите имоти и др."[520]. Добавено е и друго красноречиво обвинение. „Ръководящите лица в банковите клонове и агентури, отбелязва протоколът на УС, вместо с по-голямо усърдие да гледат работата си, ангажират се в услуги на разните търговци със завеждане на регистрите им, чрез което поемат най-малко едно морално задължение." Наказанието е само мъмрене, а принципното решение на съвета е „да се забрани на всички директори, агенти, контрольори и счетоводители... да завеждат търговските книги на частни лица".

Картината е достатъчно ясна. При контактите си с частната клиентела БНБ нарушава основни принципи за определяне кредитоспособността на длъжниците. Тя приема неточна информация, води неакуратни сметки, затваря си очите и прави компромиси. Дали и доколко тук има корупция, за която внушенията са недвусмислени, е друг проблем♦. По-важното е, че централното ръководство на банката трудно овладява долните етажи, а и самото то е непрестанно атакувано от частни и корпоративни искания, които невинаги успява да отхвърли. Произволно взет, но типичен пример е ходатайството на Съюза на индустриалците от 1908 г. за отмяна на член от действащия закон и за допускане на заеми и текущи сметки срещу залог на фабрики и други индустриални заведения. В дълги и обстойни разисквания УС излага купища аргументи срещу подобно решение. „Известно е, че индустриалните заведения и фабрики, е записано в протокола, не са недвижими имоти от естество да дават определени и трайни доходи. Тяхната съдба е свързана със самата индустрия, която е инсталирана в тях, а индустриалните доходи са колебливи... Банката не е искала да рискува... и за това, че всяко почти индустриално заведение подлежи на бързо и често пъти пълно обезценение; то няма освен един ограничен кръг купувачи, на волята на които би трябвало да се подчини един ден и самата

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Държавната банка: БНБ и културата на корупцията.*

Банка, кога имотът се възложи върху нея. Загубите с мраморната фабрика в Белово, оризовата в Кула касаплии [дн. Ивайло], пивоварната на Младенова и оная на Кожухарското дружество в София са налице, за да докажат напълно горните теоретични, но верни за нашите условия, мотиви."[521]

Въпреки тази (и други подобни) благоразумни позиции, самите приведени примери показват, че преобладаващата практика е по-различна. Потвърждават го и обективните данни, събирани от различни инстанции, по-специално от Комисията за проверяване годишните отчети на БНБ. С последните промени в закона за банката тя е създадена, за да упражнява надзор над нея, като докладва разследванията си на министъра на финансите. През 1910 г. комисията проверява отчетите за 1906, 1907 и 1908 г. и излага резултатите пред тогавашния титуляр А. Ляпчев. Документът е изключително подробен, но тук привеждам само няколко пасажа от заключението и от изразителната резолюция на Ляпчев. Гвоздеят в тази част е констатацията, че *„основният капитал на Банката се намира почти цял в съдебни дела и че от съдебните дела почти половината със сток от съмнителни и безнадеждни креанси, които мъчно, за да не кажем никак, ще могат да се съберат. Краен резултат от това положение не може да бъде друг, освен че запасният капитал ще се окаже почти всецяло погълнат от загуби"*[522]. Контрольорите са намерили за нужно да вмъкнат оптимистичен параграф, в който декларативно се заявява, че тези тревожни данни няма да подкопаят кредита на БНБ, че нейният организъм е „крепък" и „основата, на която почива, е гранитна." Посочват се данни за покрити загуби от 2 млн. и за още толкова, които ще бъдат покрити през следващите 3–4 години. Издържано все в медицинска терминология, се говори за нужда от „окончателно заздравяване" на организма, което се свързва с прекратяване на, очевидно общоизвестното, отсъствие на контрол. „Нужно е да се пресече, отбелязва докладът, пътят на създаването на нови съмнителни и безнадеждни креанси... Нужно да се постави вътрешният контрол на Банката на своята висота."[523] А в изречение, което може да се намери във всички документи на българската бюрокрация след Освобождението се заявява, че „главната роля и назначението [на контрола] да бъде, да предупреждава злоупотребленията и нередовностите, а не да ги изоставят да се констатират отпосле. Това е спасителният принцип"[524].

Ляпчев е обигран във финансовите дела и не пропуска в резолюцията си да постави ударението точно на място – „нуждата от един строг и предварителен контрол е очевидна", записва собственоръчно той[525]. В нея министърът формулира и 12 конкретни въпроса, които да бъдат специално обсъдени от УС на БНБ. Редица от тях са почти риторични и говорят сами по себе си за състоянието на нещата – „какво трябва да се предприеме, за да се намали тази слаба страна в портфейла на сконтираните полици при Банката, че тоя портфейл е нереализуем и добива характер на безсрочно вземане? Как да се уредят бързо и разумно разбърканите сметки по лихвите на дължимите суми от жителите на Кюстендилско-Радомирско по тъй наречените господарски и чифлишки земи, та и въпросът за самите задължения по главницата? ... Какви резултати са постигнати от *отстъпки в лихвите, които се правят на крупни клиенти*? ... Какви мероприятия да се вземат от Банката, за да

се посрещнат и обезвредят опасностите от това, че *веднага изискуемите източници на Банката обикновено са 50% от целия пасив, веднага изискуемите пласменти не надвишават 35% от целия актив*... Какво да се направи за по-бързото ликвидиране на съдебните дела, чиито размер е непрепоръчителен в Банката?"[526]

Наблягам върху периода до 1912 г., тъй като той показва хаотичното състояние на нещата дори през смятаните за най-спокойни и динамични години на българската икономика. С началото на войните обстановката се променя не само поради организационните проблеми, но и заради оттеглянето на БНБ от кредитния пазар и обсебването ѝ от нуждите на фиска. Преди да се превърне в края на десетилетието в „банка на банките" (чисто рефинансираща институция), тя се връща за кратко към търговско кредитиране в средата на 20-те години. Макар функциите ѝ и общият икономически контекст да са силно променени, принципните проблеми не се различават съществено от „класическия" довоенен период. През 1924 г. – на прага на големите реформи в Банката – М. Тенев ще може двусмислено да обобщи, че *„улесненията и снизхожденията, които е указвала БНБ на своите длъжници* са всеобщо оценени... подкрепата, която [тя] даде на държавата да изкара със свои средства, без външна помощ няколко войни е неоценима"[527]. Тъкмо в тези улеснения и снизхождения е коренът на културата на просрочията, за която Народна банка има безусловен принос. През първите си три десетилетия тя така и не успява да изльчи и наложи високи критерии на безкомпромисен консерватизъм в преценката за платежоспособността на длъжниците...

При договарянето на всеки кредит (още повече на негово разсрочване) се появява периметър на възможен компромис и/или *фаворизиране* на длъжника. Протоколите на УС пазят много свидетелства от първа ръка за философията и поведението на БНБ на тази територия.

Обвиненията във фаворизиране от страна на Народна банка съвсем не са нещо ново. Случайно избран материал от пресата добре предава настроенията сред обществения фолклор. През 1901 г. в. „Мир" публикува статия за отпуснат от банката кредит (текуща сметка) за 463 хил.лв. на дружество, което „няма сред публиката дори и 20 000 лв. кредит". Акциите му с номинал 50 лв. се продават за 20 лв., а и така никой не ги купува. „БНБ, която от две години е престанала да отпуска кредити срещу най-добри гаранции, е авансирала това дружество с половин милион лева." „Тайната" за този кредит става веднага явна при посочване на акционерите на дружеството – настоящия министър на войната ген. Паприков, бившия министър на финансите М. Тенев, директора на БНБ г-н Караджов[528]. Не е задължително изнесеното да е вярно, но то говори за витаещите подозрения и – при всички случаи – за лостове, с които банката действително е разполагала. Изкушението за фаворизиране (или усещането за него) е трудно да бъде избегнато, когато се манипулира с ограничени ресурси.

Обвиненията срещу БНБ в тази посока са постоянен фон в историята ѝ, но те се усилват през характерни епизоди като анкетните комисии. Така парламентар-

ното разследване от 1920 г. проявява отчетливо действителност, оставаща по-прикрита в „нормални" времена. През трескавите военни години поводите (и подозренията) за специално третиране на длъжниците обяснимо се множат. В инфлационната треска от края на войната учредителската акционерна мания заразява банковия сектор. Ако през 1913–1916 г. са създавани по 4–5 банки годишно, то през 1917 те са 64, а през 1918 – 58...[529] Не случайно настойчиво искане на комисията към Хр. Чакалов е „да се изброят всички кредитни учреждения, банкери, търговци, индустриалци и експортьори, на които е било раздавано кредит [през войните и непосредствено след тях], размерът на същия и условията, при които е ставало това раздаване. От някои от тях ще последват ли загуби за банката, размерът им и мерките, които са взети за обезпечаване на банковите интереси"[530].

Без изчерпателно проучване цялостния обширен архив на комисията всяко обобщение е рисковано. Но в същото време една находка изглежда дотолкова емблематична, че вероятно замества много страници. Става дума за недатирано хвърчащо листче – бланка на Народното събрание (във всеки случай отпреди август 1921 г.), върху което секретарят на анкетната комисия Г. Марков си е водил ръкописни бележки по формулирания въпрос[531]. Именно на този депутат комисията е възложила да изясни съдбата на отпуснатите от БНБ кредити. По едни или други съображения* той (ръкописно) конкретизира задачата, като насочва търсенията си към това „на кои лица са предоставяни различни суми, впоследствие опрощавани като несъбираеми, въпреки че има основания да се смята, че те са били в състояние да върнат заемите"[532].

На листчето от небитието излизат имената на бившия (1906–1908 г.) управител на БНБ Б. Боев и на съдружника му Иван Ковачев, които са главните герои в скандала около случилия се само година-две по-късно фалит на банка „Гирдап"♦. В бележките си народният представител отбелязва извлечения от суми, „които се мисли, че е могло да се събират, а са минати като несъбираеми". Той преписва и извадка от рапорт на инспектори, показали, как с пари, заети от Народна банка, са основани акционерни дружества, свързани с „Гирдап" и с Българска македонска банка. Механизмът е елементарен и добре известен както по-рано, така и след години: за да получат тези заеми от БНБ, Боев и Ив. Ковачев са посочвали завишени цифри за притежавани собствени капитали (като евентуален залог) и занижени данни за задълженията си. „Ковачев показва, че има капитал 24 079 815.49 лв., а инспекторът констатира, че е 5 659 000 лв." Въпреки това „банката му открива кредит 11 млн.лв. Б. Боев показва капитал 22 341 727.44, но според инспектора I капиталът му е 2 179 345.68, според инспектора II той е 1 206 443 лв. Той [Боев] не води книги"[533]. За Боев проверката показва, че декларираните от него задължения към собствената му банка „Гирдап" (2 987 284.30 лв.) са повече от двукратно занижени.

---

* Напълно е възможно те да са свързани с разчистване на политически сметки.

♦ Вж. *Откъм частните банки / Фалитът на „Гирдап".*

(Установените възлизат на 6 725 939.30 лева.) На листчетата е изписан списък от осем банки със съответните суми за депозирани полици на двамата длъжници в тях. Срещу името на „Гирдап" стоят 5.4 млн., срещу Българска македонска банка – 8.8 млн.лв, срещу банка „Отечество" – 1.5 млн. лева...

Случаят проблясва, в по-официална форма, в протокола на комисията от 23 февруари 1921 г. [534], където председателят й д-р Мутафов (натоварен да анкетира кредитната политика на БНБ) констатира, че много търговци като Ковачев, Боев и др., които „имат депозирани икономически полици, използвали са отпуснати големи капитали за основаване на АД. Впоследствие една натоварена комисия трябвало да провери кредитоспособността на тия търговци, но няма резултати от нейната работа: предполагам, че или натоварената комисия не е извършила работата, или ако е бил неблагоприятен, може да бъде прикрит". Възможно е бележките на Г. Марков да са направени въз основа на някакви проучвания на тази комисия, но отсъствието на датировка не позволява това да се установи с положителност. Така или иначе, решението на депутатите управителят на БНБ отново да бъде сезиран за изпълнение на заповедта, „отнасяща се до анкетирането на разни банки", и резултатите да бъдат депозирани заедно с обяснение за забавянето, остава без последствие.

В окончателния доклад на комисията случаят с „Гирдап" фигурира в частта за деяния на УС, квалифицирани като престъпления. Освен историята с икономическите полици, там е посочен и съвсем пресен случай на замяна на стари немораторни полици с изтекъл падеж срещу нови от същите издатели. Това е станало в момент, когато Ив. Ковачев е бил в чужбина, а Б. Боев е подведен по чл. 4 от Закона за съдене и наказание виновниците за народната катастрофа♦. Тук вече обвинението е срещу текущото ръководство на банката начело с д-р Б. Дамянов.

Докладът се позовава на рапортите на банкови инспектори, които доказват, че БНБ е отпуснала на двете банки над 20 млн.лв. срещу икономически полици, при положение че „балансите им не биле благоприятни и поради това с разполагаемите си средства не биха могли да посрещнат задълженията по депозираните от тях полици. Тези полици са вече протестирани, така че интересите на Банката са сериозно застрашени, вследствие на несвоевременно вземане мерки от настоящия Управителен съвет на БНБ за гарантиране вземането на банката"[535]. На днешния жаргон това означава необезпечено рефинансиране от централната банка в големи размери. А извън тези документирани факти, косвена улика за инфилтрация на БНБ е и показателният детайл, че Неделчев, който ръководи през войната Касовия отдел на банката, впоследствие я напуска, за да постъпи като директор в „Гирдап"[536]. В ретроспективен план, впечатляващото в този казус е колко слабо се е развило въображението на основни играчи в българската финансова система. Той описва простата и груба схема, която се разиграва почти дословно седем десетилетия по-късно.

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Корупция и репресия.*

През 1922 г. БНБ е обвинявана за същите грехове, в които тя бе уличена след 1997 г.: превръщането ѝ във финансова инфраструктура за създаване на „кредитни милионери"; използване на ресурсите ѝ за учредяване на нови банки...

В пълен разрез със заключенията по случая Боев/Ковачев (представен от комисията като масова практика) управителят на БНБ твърди при разпита, че в кредитирането на частни лица банката се е ръководила изключително от „кредитната способност на клиента и от моралната му стойност... Може да има добро състояние, но ако не се ползва с добро име вън, то и в банката не се кредитира или в много ограничен размер"[537]. Администраторът на БНБ П. Лишков представя идилична картина за начина на вземане на решения. „Във всеки случай някои силни спорове между лицата, от които е зависело кредитирането на известни фирми през време на войната или преди войната, не е имало."[538] Той е подкрепен и от Б. Дамянов: „Има например определен кредит на известно лице. Недоволният от този кредит се обръща към управлението. Правилникът позволява да се сезира наново шконтовият комитет и последният или увеличава, или оставя самия кредит. Но противопоставяне на шконтовия комитет или на управлението, че непременно трябва да се увеличи тоя кредит, не съм имал случай да видя... По-рано беше старият правилник, но от 1911 г. се промени. По-рано сконтовият комитет играеше ролята на директор и раздаваше пари, а сега този правилник го няма. Сконтовият комитет играе роля на съвещателно тяло за определяне на кредита, а директорът, той раздава кредит в различните му форми."[539]

Но по-структурираната защита, представена през март 1922 г. от ръководството на банката (и подготвена от същия П. Лишков), звучи двусмислено[540]. Там се твърди, че още в началото на 1920 г. са приети мерки за гарантиране вземанията на БНБ срещу Боев и Ковачев, като за допълнителна гаранция са взети всички тютюни на Македонска банка и на „Гирдап". Този залог дори надхвърля дълговете на двамата. Двете решения са впрочем от 5 януари и 6 юли 1920 г., т.е. от последните месеци на Хр. Чакалов в банката (той подава оставка на 12 юни 1920 г.) и от периода на междуцарствие след него (Б. Дамянов е назначен за титулярен управител на 16 юли с.г.). Аргументите, представени пред комисията, са показателни. „От момента, когато положението наложи да се вземат допълнителни реални обезпечения към първоначалните гаранции, пише в доклада-обяснение, естеството на първоначалната сделка се изменява и в такъв случай предписанията на закона и правилника, регулиращи същата сделка, не могат да се прилагат в пълната им строгост. Такъв е случаят със задълженията на въпросните банки по депо полици. В момента, когато Управителният съвет е схванал трудното положение на Банка „Гирдап" и на „Македонска банка" и е взел допълнителна гаранция в залог тютюните, сметката депо полици престава да бъде само такава и към нея по неизбежност не могат да се прилагат напълно постановленията, регулиращи сметките депо полици, щом като положението на длъжника не позволява това. От тоя момент дълг и в интереса на кредиторите е да водят една политика на грижливо менажиране на болния длъжник, за да могат да го извадят от трудното по-

ложение на криза, без сътресения както за същия, тъй и за кредиторите и страната. Това се налага от най-елементарното разбиране на банковата професия и такъв е смисълът на... правилника за личния кредит. Не за пръв път старите дружества и банки у нас са прекарвали днешното положение на Банка „Гирдап" и „Македонска банка" и благодарение *тактичността и съдействието на БНБ* са излизали успешно от същото. Управителният съвет е длъжен да заяви, че ако положението наложи, той *ни най-малко няма да се подвоуми, с риск да наруши даже закона и правилниците на Банката, в критически момент да вземе нужните мерки за излизане от такова положение. Същият съвет не е шаблонен изпълнител на законите и правилниците* – той дирижира и направлява дейността на Банката в зависимост от условията на момента: такава е тежката мисия на управляющите, които винаги трябва да имат куража да понесат отговорностите за излизане успешно от създаденото тежко положение."[541] Този необичаен изблик на творческо финансово волнодумство би бил похвален, ако не ставаше дума за легитимиране на стара, крайно произволна и свободна, практика на кредитиране, чиито последици вече бяха посочени. Преценката за ситуацията е очевидно субективна, като в конкретния спорен случай проблемът не е в допълнителните гаранции и в търсеното на споразумение *постфактум* (както е представен от БНБ), а за основанията, с които са кредитирани неплатежоспособни длъжници с подправени баланси (което съвсем не се коментира от УС).

По-голямата част от обвиненията в окончателния доклад на анкетната комисия са именно за една или друга форма на фаворизиране. Извън случая „Гирдап" заслужава да се инвентаризират накратко и други примери*. Така, през октомври 1919 г. са изнесени ксантийски тютюни чрез американска фирма. Първото предявено нарушение на БНБ по този повод е по-скоро „рутинно": УС не е спазил правилата на Централата на девизите за репатриране на камбиото от износа, като „й разрешава вместо камбио срещу изнесените тютюни да внесе български банкноти от странство"[542]. Но БНБ отива и по-нататък, правейки „най-фаворизирующа компанията услуга – отстъпва й 100 000 лири стерлинги на виждане да ги продаде на свободния пазар по високи курсове, от която операция компанията е реализирала една свръхпечалба повече от 1.5 млн.лв. в това време, когато държавата е имала тъй вопиуща нужда от камбио; като след тази операция банката е купувала лири по много по-високи курсове"[543]. По-системен характер има обвинението в облагодетелстване на чужди банки. „Въпреки запрещението на министерството на финансите, Банката открила кредити-текущи сметки в левове на 10 чуждестранни – Австрийски и Германски банки, на сума около 140 млн.лв. При все че сроковете на тия заеми са изтекли, 6 месеца след мира, при започването на анкетата, почти всички бяха неиздължени."[544] Към тази рубрика може да бъде отнесено и незаконното откриване на сметки срещу залог на руски банкноти. От него се възползват отделни

---

* В отговора си БНБ опровергава отделно всеки пункт.

институции, а БНБ впоследствие понася значителни загуби от тези операции поради драматичната обезценка на рублата*. Накрая, вече в нестабилната следвоенна обстановка, докладът обвинява банката, че „вместо да ограничи до минимум износа на български банкноти зад граница и продажбата на лева на чуждите борси, тя е разрешила износа на милиони лева български банкноти на Търговската банка... и тя самата е продавала грамадно количество левове на Женевската борса, което не е можело да не повлияе най-решително върху цената на лева"[545]. В тези операции е посочено името на администратора на Касовия отдел Ал. Панайотов.

Съмненията неизбежно витаят над БНБ и в периодите, когато на банката са предоставени извънредни контролни функции. Типични в това отношение са началото на 20-те години с Централата на девизите и най-вече 30-те години, когато е въведен най-строгият камбиален монопол. При втория епизод УС е принуден буквално в ежедневната си работа да провежда „индивидуална камбиална политика", т.е. да решава съвършено частни случаи. Девизният режим е такъв, че всеки, който има нужда от камбио, е поставен в положение на лична зависимост от БНБ. Аналогична е системата за квотиране на вноса и на разрешения за извършване на трансфери в чужбина**. Естествено, в тези условия се множат изкушенията (и обвиненията) за фаворизиране. Дори при най-стриктна регламентация, подобен режим ражда възможности за произвол, които са богат извор на колоритен анекдотичен материал. Именно оттогава е вълната опровержения и заведени по инициатива на управителя Н. Момчилов дела за клевета, чието просто изреждане говори достатъчно за царящата параноична атмосфера♦. Макар че тази материя не засяга непосредствено кредитната дейност на БНБ (която през 30-те години вече не е на дневен ред), тя опира до все същите проблеми за контрола, критериите на решенията и скритото или явно предпочитание на определени партньори на банката.

Контактите на БНБ с частни длъжници не изчерпва темата за изкривяването на практиката ѝ като търговска банка. Всякаква оценка в тази посока ще е непълна, ако не се погледне и към отношенията на това поприще с нейния собственик и най-голям клиент – държавата. Формите тук са колкото разнообразни, толкова и изненадващи♦♦.

Тръгвам от показателен частен случай през март 1890 г., когато УС обсъжда нарочно искане на Министерския съвет да се отпуснат на лицето Лазар Трифкович 250 хил.лв. срещу ипотека на 2/3 от движимите и недвижимите му имоти в Павло-

---

* В Архиви БНБ III са приведени редица протоколи, с които се разрешава преминаването в загуба на обезценените рубли.

** Тежкият инструментариум на тази политика е отразен в многобройни документи, систематизирани в Архиви БНБ IV.

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Държавната банка: БНБ и културата на корупцията.*

♦♦ Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Сладките ресурси на банките / Народна банка,* както и редица други пасажи, където темата е докосната.

во. Ходатай и посредник между правителството и банката е министърът на финансите в качеството си на неин фактически „принципал". Напъните на съвета в опитите да примири непримиримото са особено изразителни. В четири точки управителното тяло претегля аргументите за и против, преди да стигне до верноподаническото решение. Протоколът отбелязва, че Л. Трифкович „е похарчил за направата в България, в гореозначената местност, на една фабрика за бира, цялото си състояние от 800 000 до 1 млн.лв., с което е способствал за подигането на местната индустрия и земеделие"[546]. Тази архаична политика на насърчаване на чуждите инвестиции е подкрепена от *„устните* обяснения на г-н Министър-Председателя [Стамболов]", че Трифкович, „въз основа на услугите, които е направил на местната индустрия и земеделие, ще стане български поданик и че отсега още е обещал на нашето правителство да подари на българската държава 1/3 част от фабриката си"[547]. Искането, което отдалече намирисва на корупция, среща малка процедурна трудност – според устава на БНБ „не може да се отпусне срещу една сграда с принадлежностите ѝ повече от 100 000 лв.". Освен това според изискванията за разумно кредитиране е прието, че „големите здания в България, особено промишлените, при всичката си ценност, в случай на необходимост, мъчно се продават, защото няма богати капиталисти, а пък духът на асоциацията [акционерното дело] у нас още не е развит, тъй щото Банката рискува да не може да получи, при продажба на имота, двестетях и петдесет хиляди лева, които ще отпусне Трифковичу"[548]. Всички тези контрааргументи обаче не се оказват достатъчни да предизвикат опит за спиране искането на премиера. Напротив, УС търси и намира съответната компромисна формула. „От друга страна... като признава голямата полза и облага за държавата от разпорежданията на Трифковича и неговите очевидни жертви, които е положил за развитието на пивоварната индустрия [Съветът] постанови да се ходатайства пред г-н Министъра на финансите [т.е. пред самия изпълнител на волята на Стамболов], *изключително за тоя случай* Височайший указ, с който да се позволи на Банката, въпреки постановлението на Устава ѝ, да отпусне горното количество на Л. Трифковича под залог 2/3 от фабриките му."[549] Индулгенцията за БНБ е, че с този личен случай се ангажира цялата държава. „Управителният съвет, е записано в протокола, разбира от Постановлението [на правителството], че в случай на продажба, ако Банката не може да реализира заетата сума срещу 2/3 от имота, *правителството ще поеме недостига върху себе си.*"[550]

Думата тук със сигурност не е за изолирано решение, а за трайна стилистика в отношението на държавата и на всеки властник към подчинената институция. Прескачайки няколко десетилетия, в протоколите на БНБ ще намерим например запис от 1922 г., в който е отбелязано, че „по повод депешата... на Министъра на земеделието г-н [Александър] Оббов... с която моли да се разпореди на Станимашката банкова агентура да кредитира тамошната тютюнева кооперация за няколко дни със стойността на необходимия ѝ бандерол за фабриката", УС постановява кооперацията да получи парите „при спазване на всички кредитни условия"[551].

Ако подобни казуси представляват серия пръснати във времето потъпквания на предпазливата банкова практика, то БНБ постоянно е подложена и на масирани атаки за нейното системно нарушаване. Многобройни лобистки закони, прокарани от различни правителства ѝ вменяват задължения за привилегировано кредитиране. Посочвам само примера със Закона за кооперативния кредит от 1909 г., институционализиращ благоприятното третиране на цял сегмент от пазара. В кадифения тон на правителствените мотиви философията на проекта е представена примамливо – „улеснение на всички кооперативни сдружения, боравещи с кредитни операции... контрол или тегоби върху сдруженията, на общо основание и в границите на преследваните цели; изгоди, отстъпвани от Банката, доколкото концентрацията на кредита и нейните задачи като емисионно учреждение позволяват“[552]. Меката риторика традиционно свенливо, с почти извинителен тон, омаловажава контрола и поетите от кредитора рискове в името на поредната „голяма“ цел. Но зад думите стоят реални компромиси. БНБ още преди това е поела „по изключение“ да развива неизгодния и рискован дребен кредит за занаятчийските сдружения. С новия закон ѝ е наложено допълнително да фаворизира сдруженията, прехвърляйки бодро – уж при по-голяма сигурност – риска „от личността на колектива“, като по този начин залага опасна линия в българското банкиране♦. В мотивите вече ясно прозира предпочитанието да се финансират образувания, основани върху солидарната отговорност, които отговарят на две от основните антикапиталистически обществени тежнения – да не се изисква „някакъв паричен основен капитал“ за отпускане на заем; да се борави с неясни и разтегливи етични понятия, като „кредитоспособността... се мери с материалното положение на членовете и *главно с техните морални качества*, не с размера на дружествения капитал“[553]. „На сдруженията със солидарна отговорност... могат да се отварят текущи сметки *на доверие*, т.е. по решение на общото събрание, само срещу подписа на сдружаването, без поръчители или други някои гаранции. *Солидарността е достатъчна гаранция сама по себе си.* Банката смело може да отиде на доверие до размер – на половината от свободния кредит на солидарно отговорните членове.“[554] Естествено, върху тази основа се изгражда поредната мрежа от по-дребни и по-едри привилегии, „особени условия“ и изключения за избраните клиенти.

Освен посредник на различни съсловия и интереси, държавата е и сила, която насочва цялостната кредитна активност на БНБ. Най-видимата форма на това изкривяване е ангажирането на значителни средства на банката за кредитиране (или гарантиране външни кредити) на общините и окръжията♦♦. Това, политически силно чувствително, перо се разраства особено през годините на добра конюнктура, когато ликвидността е висока, приходите на общините укрепват, и усетът за риск е приспан. През 1905 г. например Народна банка приема (заедно с БЗБ) „да вземат

♦ Вж. *Банките на кооперативния свят; Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм.*

♦♦ Вж. *Пулсиращите функции.*

отгоре си ролята на оня синдикат, който да сключи всичките необходими заеми за нашите градски общини. За тая цел... изисква се не само прилагането от Общините на строг надзор, за да не разпилеят парите, които ще им се отпуснат за полезни цели, но необходимо е тия заеми да бъдат колкото се може по-износни. Ползата от сключването общинските заеми вътре в страната от наши кредитни учреждения, а не от чужди, ще бъде тая, че Общините ще избягнат ония тежки и двусмислени клаузи, които външните кредитори ще им наложат, като в разправиите, които ще възникнат помежду двете страни, се отвори вратата на консулски намеси и пр. Последствие от това ще бъде неминуемото компрометирание на нашия държавен и обществен кредит в странство. Примери за това от миналото не липсват."[555] Освен разбираемото желание да бъдат заобиколени външната икономическа условност и възможните международни усложнения, тук отново се проявява изначалният стремеж към по-мек, по нашенски патерналистичен контрол, който да бъде осигурен от БНБ. А що се отнася до действителната „сигурност" на тези заеми, тя излиза наяве с фискалната катастрофа от войните, която ги превръща в огромно несъбираемо бреме за банката.

Наред с всичко друго, БНБ е постоянен авариен резервоар на държавата. Тази неписана функция тя изпълнява не само в познатите макроикономически мащаби, но и по повод всевъзможни – големи или кокошкарски – неочаквани нужди от кредитиране. Така на банката неведнъж се налага спешно да запълва бюджетни дупки на ведомства, които имат да се издължават на доставчици. През март 1903 г. например в такова положение изпада Военното министерство, което не е в състояние да се разплати с акционерското Кожарско дружество в София. УС на БНБ „в целия си състав се отправя на самата фабрика на Дружеството, за да констатира в какво положение се намира... колко и каква стока има изработена, колко има суров и в работа материал и на каква горе-долу сума възлиза всичкият готов, суров и в работа материал". След като се уверява, че „показаните във ведомостите и балансите суми са верни... Съветът, като взе предвид, че Кожарското Дружество получава от Военното министерство извънредна поръчка за кожени изделия от около 140 000 лв., което е в полза на Дружеството и на банката, от друга страна пък, *понеже Министерството ще брои сумата едва в 1904 г., понеже не разполага през текущата година по бюджета си с пари,* реши: Да се отпуснат на Кожарското Дружество 140 000 лв., като се задължи последното да цесира тая сума върху Банката"[556].

Ако от тази операция може да дойде дори известна печалба за БНБ, то в други случаи тя е вкарана директно в загуби. Обяснимо е, че при тях сработва банкерски инстинкт и съпротивата срещу правителствените решения е открита. Колоритно е взетото без никакви особени обсъждания решение на УС да отпусне тримесечни заеми „на общо основание" на граждани от Татар Пазарджик (изброени в списък, съставен от кмета) „взели участие в преследването на бившия Министър-председател Александър Стамболийски"[557]. Това става само две седмици след преврата, а през август 1923 г. Министерският съвет вече нарежда на Народна банка да открие 6% гарантиран от държавата кредит от 3 млн.лв. „за отпущане заеми

НБКМ-БИА

Оранжевата гвардия в действие, този път пред Окръжната палата в Хасково

НБКМ-БИА

В навечерието на 9 юни 1923: авторите на преврата (Димо Казасов, Кимон Георгиев, Никола Рачев, ген. Иван Вълков, Ал. Цанков, Иван Русев, Петър Тодоров, Цв. Бобошевски и др.) в дома на Ив. Русев на ул. „Стефан Караджа“ (по-късна възстановка)

на пострадалите от изстъплението и грабежите на разбойническите бойни ядра през декември 1922 г."[558]* Двата документа спокойно биха могли да се приемат за ранни образци на системата за осребряване на политически „заслуги", която по естествен път прераства в по-късната солидна архитектура на привилегиите**.

Икономическият проблем със заема е в това, че той приема – под настойчивия натиск на правителството – типичната съдба на много от просрочените кредити на БНБ. Първоначално с ново постановление от септември 1924 г. са променени условията, като срокът за погасяване е удължен от 6 на 10 години. По-късно обаче се отива още по-далече с искането на държавата за тримесечно отсрочване на предстоящите падежи, което надхвърля поносимото за видялата и без това достатъчно банка. В писмо до министъра на финансите от 11 май 1925 г. БНБ приповдигнато припомня своята автономия (всъщност изцяло на хартия) – „пълна по отношение на всички кредитни операции, по които управителният съвет, заедно с отговорността, която носи, разполага в кръга на закона и с изключителна компетенция за отпущане или отказване на исканите кредити. [Той в частност] е принуден да откаже изпълнението на всички кредитни и др. искания от държавни учреждения, за които неговото съгласие не е било взето"[559]. Че става дума за формални права е достатъчно ясно отпреди, а случаят с „пострадалите от разбойническите ядра" идва да подчертае нещата. УС не е в състояние да направи друго, освен „да си вземе бележка" за исканата разсрочка и помпозно да декларира, че „си запазва правото да даде това отсрочване само при наличността на оправдателни причини и след разглеждане всеки конкретен случай [на молба за отсрочка]". Безсилен, той си позволява единствено да прибави леко язвителната бележка, че „ако правителството [което е гарант по заема] счита, че въпросните заеми не трябва да се събират, в такъв случай трябва да се предвидят в бюджета необходимите суми за изплащане на заемите"[560]. „Бунтът" на банката е лесно заобиколен с указ на царя (датиран в деня след протестното писмо на УС), който одобрява исканите от правителството отсрочки[561]. Малка компенсация, получена под влияние на „настоятелните постъпки на БНБ", е решението лихвата по заема да бъде приравнена с лихвата по действащата тарифа или разликата с нея да бъде поета от бюджета[562].

Народна банка, разбира се, е първи източник на средства при всякакви природни и обществени бедствия. Поучителна е историята със знаменития опустошителен пожар в Котел от 1894 г., след който е гласуван закон, разрешаващ на правителството да гарантира пред БНБ заем от 1.2 млн.лв. за пострадалите. Парите са предназначени за построяването на нови къщи, срокът е 10 години, а субсидираната лихва 4% (горницата от още 4% до официалната лихва на банката е поета от

---

* Политическото насилие е текуща практика – особено в края на земеделския режим. Най-известен е погромът на ударните групи на БЗНС от 17 септември 1922. Събрани под прикритието на свикан в Търново конгрес на цвеклопроизводителите, те разпръсват със сила митинга на опозиционните партии, организиран в града по същото време.

** Още по-стар, но с по-различен контекст са пенсиите на опълченците и поборниците.

държавата). Просрочията по отпуснатите 1 143 млн.лв. са поголовни, като след изтичане на срока (през 1905 г.) са събрани нищожните 4 650 лв. срещу главниците и 1 206 лв. лихви[563]. Пружината на „улесненията" е задействана още през 1899 година. „Несвоевременното погасяване на този заем котленци са оправдали с това, че срокът за тази цел е бил къс, че вноските били големи и пр.", което – след съответен натиск – води до удължаване матуритета на заема на 20 години. През 1905 г. следва нова ревизия на условията по искане на длъжниците за опростяване на лихвите. „По повод на тази *молба* Народното събрание... е взело решение, щото дългът им до началото на 1905 г., увеличен с неизплатените дотогава лихви, да стане безлихвен, но само за ония, които занапред редовно погасяват своя дял и същият да се погаси в разстояние на 25 години, начиная от 1 януари 1895 г., като тия, които не си изплащат редовно дяловете, да плащат не вече 4, а 3%."[564] Отстъпките не спират дотук: през декември 1907 г. парламентът решава да направи четиридесетгодишен срока за изплащане на заема (считано от 1908 г.) и да опрости дълга на онези котленци, които докажат несъстоятелността си. Безсмислието на всевъзможните улеснения се вижда в постигнатия резултат – до края на 1910 г. те са донесли допълнително 11 455 лв. погасяване на главници и 420 лв. на лихви[565]. И така, през януари 1911 г. държавата се решава на терминално опрощаване. Тя го прави „по списък", за онези лица, за които е установена неплатежоспособност и които от 1905 г. насетне са погасили... 218 лв. и 79 стотинки*. Операцията по принудително кредитиране от БНБ на пострадалите котленци приключва с отписани 516 540 лв. главници и 179 267 лв. лихви до 1905 г., както и на допълнително начислените лихви през 1905–1910 г.[566] Това надвишава половината от отпуснатите суми.

Носеща в институционалната си памет тази и много други подобни истории, БНБ инстинктивно се опитва – когато това е възможно – да избегне повторението им. През 1924 г. например Министерството на земеделието и държавните имоти прокарва постановление на Министерския съвет за „отпускане [от БНБ] кредити [за 20 млн.лв.] на пострадалите от наводнението и суша земледелци"[567]. Реакцията на УС в случая е да прехвърли искането към БЗБ, чиито цели като държавна банка „спадат тъкмо в рамките на предназначението" на искания кредит и която (според БНБ) без проблеми ще намери тази сума. Обясненията за отказа са редактирани в протокола с извинително-оправдателен тон. „Напоследък, в продължение на два месеца, е записано в него, БНБ като централен емисионен институт, под натиска на неотложните държавни нужди, тежката задача за стабилизирането курса на лева и камбиалния монопол, с който се е нагърбила, както и крещящата нужда да смекчи, поне отчасти, паричната криза, е станало нужда да увеличи с повече от 300 млн.лв. банкнотното обращение – единственият подобен факт от 1922 г. насам и... тя не може да държи сметка за смущението, което може да се внесе с това в покупателната сила на лева и изобщо в стопанския живот."[568] Това е плах опит на БНБ да вле-

---

* Същевременно държавата продължава да плаща за тях разликата между лихвата по заема и тази на БНБ, или 36 157 лева.

зе в автентичното си амплоа на чисто емисионна банка, което принципно изключва замесването ѝ в подобни кредитни авантюри. Доколко необичайна е съпротивата ѝ от подобна позиция, се чувства обаче в покорния и умолителен речник, възприет в решението на УС: „Да се *замоли* най-настоятелно Министърът на финансите *да ходатайства* пред Министерския съвет, щото БНБ да бъде освободена *поне от даването на тоя кредит*, като... [той] се даде направо от средствата на БЗБ"[569].

Малко по-късно идва бедствието със земетресенията от април 1928 г. и БНБ е отново потърсена. Тя не може да избегне общите решения на правителството, между които е мораториумът върху паричните задължения с падеж 14 април–14 юни на длъжниците от засегнатите райони[570]. Банката прави и солидарно усилие, отделяйки 1 млн.лв. от бюджета си, а служителите предоставят по една дневна заплата[571]. Но БНБ е по-уверена в отблъскването на спонтанни искания, отправени „отдолу". На прага на кардинална институционална реформа, позицията ѝ е по-ясна и трудно атакуема. Това отчетливо се вижда в контакта ѝ с клиенти от пострадалите общини. На специално уредена среща с „търговци, индустриалци и занаятчии в Чирпан, администраторът на банката Коста Колев е разбрал, че *всички са хранели надежда за отпущане специален кредит при известни леки условия*. Тази надежда се е създала от обстоятелството, че БЗБ е разрешила такъв кредит в района на Чирпанската си агентура, а БЦКБ е открила 10 млн.лв. кредит на Популярната банка в Чирпан за нуждите на пострадалите от земетресението нейни членове"[572]. На Колев се налага да обяснява азбуката на новото устройство, най-вече това, че БНБ може да отпуска само краткосрочен кредит (рефинансиране), а не и дългосрочни заеми за възстановяване на щетите. Ангажиментът на УС е именно в тази посока. Той приема да увеличи размера на общите лични кредити и на текущите сметки, които могат да отпускат агентурите на БНБ в Чирпан и Борисовград (Първомай), но отказва да изпълни искането на местната Популярна банка за намаляване на лихвите по кредитите за района.

Банката далече не винаги успява да отхвърли или смекчи исканията. Тя е подложена на особено настойчиви „съсловни" атаки в началото на 20-те години, когато кредитът за икономиката е крайно стеснен. Решенията ѝ тогава често се вземат на едро, по отраслов признак, в зависимост от силата на съответното лоби. През март 1921 г. например УС приема норма от 30 млн.лв. варантен кредит, „от който да се отпускат аванси по специални текущи сметки срещу залог на вълна и платове". Това става „предвид заявленията и *устните* молби на някои фабрики за вълнените платове в Царството, с които искат да им се подпомогне с кредит за закупуване... на вълна"[573]. Следващата година „спиртофабрикантите от Станимака [Асеновград] Братя Петракиди" са се обърнали до Министерството на финансите с ходатайство за кредит срещу залог 80 000 л чист спирт. Случаят е прехвърлен на БНБ, която се отнася с разбиране към риска целият отрасъл да преустанови производството и щедро постановява, че „по принцип е съгласна да се кредитират *всички* спиртни фабрики". Тя, впрочем, добре знае, че това не ѝ струва нищо, тъй като „Банката не разполага с достатъчно банкноти, за да може да ги улесни" и се ограничава да „из-

НБКМ-БИА

Руините на Чирпанската районна кооперативна банка след земетресението от април 1928

каже мнение Министерството на финансите да направи възможните улеснения за износа на спирт"[574]. Серия специални решения от 1925 г. и началото на 1926 г. разрешават кредити за търговци в Кърджали[575], за минните предприятия[576], за вносителите и износителите (при допълнителна диференциация между тях)[577] и пр.

Формите, под които държавата изкривява търговското банкиране на БНБ, са практически неизчерпаеми. Към приведените тук примери могат да се добавят множество други, разпръснати из книгата, като например въвличането (и последвалото оттегляне) на банката във Водния синдикат „Въча"♦. При това, наред с подобни големи начинания, Народна банка е ангажирана и в маса дребни услуги на властта и на близки кръгове или в подкрепа на приемливи за ръководството ѝ обществени цели*. Списъкът е дълъг и би включил такива екзотични акции като отпуснати през 1892 г. на Книжовното дружество – „по изключение" – 40 хил.лв. под гаранция на държавата; финансиране църквата „Св. Крал" (1909 г.) с ипотечен заем при ипотекиране на църковната сграда; заеми за опълченци (1909 г.), също по изключение и при специални условия, „предвид на особеното положение и заслугите им"; „припознаване" влоговете на Зографския манастир като благотворителни и съответното им олихвяване с най-висока лихва; отпускане (съгласно секретно пис-

* Изключвам благотворителните акции, както и подкрепата за различни подопечни „обществени" организации като БИД. (Вж. Архиви БНБ I–IV.)

♦ Вж. *Духът на икономическите институции / Една обществено-държавна мегаломания...*

мо на правителството) на държавно гарантиран заем от 900 хил.зл.лв. на българския екзарх Йосиф (1907 г.) за построяване на Екзархийски дом в Цариград; подпомагане – разбира се по изключение – на „нуждаещите се" чрез варантен или ипотечен кредит за изплащане на държавните данъци (1922 г.).

Инструментариумът на държавата за въздействие върху кредитната политика на БНБ е много по-широк от непосредственото насочване на средства. В качеството на несравним по мащабите си пряк длъжник (и депозитор) на банката, правителството използва всички лостове за получаването на по-изгодни условия по своя дълг (депозити). Тези условия, на свой ред, до голяма степен предопределят възможностите ѝ на търговски кредитор. Споровете на БНБ с държавата или с отделни ведомства са нещо съвсем обичайно. В тях банката традиционно заема войнстваща позиция, но често слага оръжие пред очевидната неравнопоставеност. Например през 1900 г. тя твърдо отказва лихвата по влогове на Министерството на народното просвещение да бъде увеличена от 6 на 7 процента[578]. Но само няколко години по-късно УС не устоява на искането на Министерството на финансите да му се плаща 6.5% лихва по вложени 14.5 млн. лева. Той констатира, че от отказ просто няма смисъл, тъй като министерството спокойно може да си вземе сумата по заобиколен път и „резултатът ще е все един и същ"[579].

Големите спорове избухват по повод брутални искания на правителствата за ревизиране параметрите на държавния дълг. Такъв е случаят с писмото на ГДДД от февруари 1914 г., с което дирекцията „явява на Банката, че Министерството [на финансите] смята да ѝ одобри 4% лихва за авансите на държавата при нея през 1914 г.", при положение че действащата лихва на Народна банка е 5.5 процента[580]. Почти ултимативното послание предизвика дълго възражение от УС, припомнящо всички аспекти от привилегированото положение на фиска като „клиент" на БНБ. Изтъква се, че тя не е повишила цената на парите след Балканските войни, а едно намаление на лихвата би дестабилизирало институцията. Искането от държавата означава активните лихви да паднат под пасивните (между 4.6 и 5%), което е „абсолютно невъзможно... Противното би означавало една очевидна и предварителна загуба, на която никоя банка в света не би се решила, още по-малко една централна банка с такива широки и сложни задачи, каквито са задачите на БНБ"[581].

Във възражението е вмъкнат и текст, рекапитулиращ по особено прегледен начин изначално опорочения „пакт" между емисионната банка и държавата. „Банката извършва *даром* касовата служба на държавата. Независимо от това, тя авансира на същата *безлихвено* една сума от 10 млн.лв., равна на целия размер на стария ѝ капитал... същата заема едно привилегировано положение пред Банката и по отношение на лихвения процент по авансите, които ѝ се правят извън горната сума, като плаща най-ниския лихвен процент засега – 5.5%... А всичко това е една достатъчна *отплата* за привилегията, която Банката има в качеството си на емисионна банка. Даже погледнато сравнително, редевансът на Банката към държавата [вноската от печалбата ѝ като сеньораж] за нейната банкнотна емисия едва ли не надминава оня, който привилегированите [частни] акционерни банки плащат за съ-

щата цел. Да се искат от Банката по-големи жертви, би значило да са постави тя при условия, много по-тежки от ония на въпросните банки и по този начин да се разклати нейната мощ... Печалбите, които отиват в Държавното съкровище [са] достатъчна компенсация за лихвите, които държавата плаща за евтините и лесно-достъпни средства, които тя винаги намира при Банката и които, вземани от друго място, биха ѝ коствали твърде скъпо."[582] Особено раздразнение предизвиква искането за *предварително* внасяне на печалбата, оценено като посегателство върху резервните фондове на БНБ и следователно като пряка нейна декапитализация. В края на цялата тази дълга пледоария УС формално отказва да свали лихвата си по държавния дълг под действащите към момента 5.5 процента.

Историята се повтаря почти дословно след края на Първата световна война, когато държавата отново настоява за намаляване лихвата на БНБ към Съкровището, този път на 4 процента. УС, занимавал се вече неколкократно с въпроса, през януари 1921 г. за пореден път стига до заключението „в невъзможността да се съгласи с искането на Управлението на държавните дългове по причини както от законодателен, тъй и от банково-технически и народоступански характер"[583]. Аргументите са сходни, макар към тях да се е прибавило съществуването обстоятелство с осъществената безконтролна банкнотна емисия. Ясно е, че при съществуващите условия БНБ не би могла да привлече никакви частни спестявания чрез лихва, която е значително под пазарната и под тази в чужбина. Нещо повече, държавата всъщност иска да плаща лихви, значително под сконтовия процент на БНБ от 6.5 процента. Накрая, съветът с нотка на злорадство привежда баланса във вземанедаванията между фиска и Банката като пряко свидетелство за последиците от нейния държавен характер. „Чистите печалби, добити от... операциите [на БНБ] не отиват, както при повечето големи емисионни банки в целия свят, до голяма степен в полза на учредителите-акционери, а остават, след като усилят в необходимия размер резервите на банката, за в полза на държавното съкровище. И в действителност, БНБ внася много повече в държавното съкровище, отколкото получава от него за открития на държавата кредит."[584] През 1919 г. прибраният от държавата сеньораж (чистата банкова печалба) е 70 млн.лв, при обратен поток (изплатени лихви по държавния дълг) от 47.6 млн. лева. „Следователно, заключава съветът, не е лихвата по сметката „Държавно съкровище" при БНБ, която увеличава бюджетния дефицит" и твърдо отказва да я намали. А по-нататъшното развитие е известно – уреждане условията и тавана на дълга със закона от 1922 г. и постепенното саниране балансите на БНБ до 1928 г., преди тя да попадне под ударите на депресията.

При своето двойнствено битие на *държавна* емисионна и търговска банка, БНБ не е в състояние да се еманципира – в нито едно от двете си качества – от прищевките на своя собственик/фаворизиран клиент. Поредно (и последно приведено тук) доказателство на тази даденост е изменението на Закона за бюджета от април 1925 г., което предоставя първа привилегия на държавните вземания. В разискванията, фиксирани в протокола на УС се отбелязва, че „сега съществуващата и установена почти във всички страни привилегия на даньците вече се е превърна-

ла в една опасност за кредиторите... *Всяко ново засилване на тия съкровищни привилегии ще дойде да подрови основата на кредита*„[585]. Аргументите на съвета стигат до по-дълбоки обобщения. „Поради все по-голямата намеса на държавата в стопанския живот нужно е да се прави различие между държавата, като носителка на публичната власт, и държавата, като собственица и ръководителка на чисто стопански предприятия. В последния случай *държавата, като стеснява полето за частна стопанска дейност на своите данъкоплатци, справедливостта изисква, щото тя поне да бъде поставена в същите правни и стопански условия, както и частните стопани, макар че нейният авторитет и неограничени средства ѝ създават една фактическа привилегия.* Даването на първа привилегия на държавните вземания, произходящи от тия нейни частностопански функции, ще бъде не само най-голяма несправедливост към всички частни стопани, които едновременно всички са кредитори, но просто ще направи за тях невъзможно да си служат с кредита – било като длъжници, било като кредитори. От друга страна тази привилегия е ненужна и вредна за самите държавни предприятия, *освен ако се касае за поддържане и прикриване несправедливостта или некадърността на лицата, поставени за техни ръководители...* Предвидените привилегии отиват в разрез с усилията на БНБ да възстанови доверието в кредитните отношения, да намали до минимум елемента на премията против рисковете в лихвения процент и да подготви условията за поевтиняване и стабилизиране на лихвените проценти."[586]

В тази забележително изчистена проповед банката е глас не само, и не толкова, на своите интереси като кредитор, колкото на частния капитал изобщо. До голяма степен на базата на собствения си опит, тя е принудена да регистрира безпомощността на *капитала* в среда, където условията на кредита се диктуват от държавата. Скритото напрежение в текста идва от факта, че негов автор е институция, която със самия си статут и място в българската икономика е основен проводник на държавното присъствие. На този състав, и по този повод, на управителното тяло на банката не може да бъде отречена ясна визия – оттук драматизмът на безсилието. Защото, в крайна сметка, УС няма никакъв друг избор, освен да „съобщи" със силни думи на министъра на финансите мнението си, че законовата поправка следва да се премахне „като *противна на разума и справедливостта*, подронваща самата основа на кредита и вредна за общите интереси на държавата и народното стопанство"[587].

Не е учудващо, че обобщението за целия институционален опит на БНБ като кредитор звучи особено отчетливо на прага на нейната най-дълбока реформа, призвана – по замисъл – да превъзмогне именно натрупаната генетична обремененост. В дискусията по Женевския протокол от 1928 г. в Народното събрание Йосиф Фаденхехт се докосва до *политическата намеса* като „синтез" на систематичните изкривявания в кредитната дейност на Народна банка. Той дефинира икономическия смисъл на вмешателството, позовавайки се саркастично на историята и на ФК на ОН. „От проучванията, които ФК е направил в историята на банката, в сделките които тя е сключвала, в операциите които тя е извършвала, [Комитетът] е

дошъл до заключението, че през живота на Народна банка, когато тя е изпълнявала своята задача на главен, а по едно време и единствен, държавен кредиторски институт в страната, върху нея са се проявявали партийни, това значи политически внушения, които именно са *оказвали въздействие върху управляващите банката да раздават кредити несигурни, по които и до днес даже има вземания, несъбираеми за банката.* Политическото влияние върху такива държавни кредитни учреждения – не само у нас, но даже и другаде, особено в Италия, където са пропадали банки поради влияние на депутати и др. – се *проявява главно в използването средствата на банката за отпускане на кредити за предприятия нездрави, несигурни* и т.н. Това е смисълът. Нищо друго."[588]

Фаденхехт е намерил елегантно-евфемистичен и същевременно безпощаден начин да определи логиката зад политическото корумпиране на банковата практика*. Контекстът на изказването е деликатен, тъй като целта му е да направи продаваема за българската публика иначе почти несмилаемата идея за частна емисионна банка. Затова и нишката започва да се разплита отвън навътре, с класически езоповски език, чрез който критиката на местната действителност минава през друга реалност. Фаденхехт облича публичната тайна в приемливи думи, а за да баналзира случая се позовава на споменатите, но несъществуващи, „исторически изследвания" върху БНБ на ФК. Той допълнително разширява и географията на злото, привличайки (предвид репутацията на държавата) италианския опит.

Миналото на банката е представено като нещо изначално нечисто, където е страшно да се надникне: „Какво ще намерим ако разгледаме историята на БНБ? Нека не разгръщаме тези страници", призовава Фаденхехт[589]. С две изречения е внушена погнуса, която срива грижливо култивирания мит на българския истеблишмънт. За да избегне позорящия контакт, ораторът дори е склонен смирено да приеме на думи казионния положителен образ на банката. „Ние чухме тук славословия. Аз ги подписвам напълно..."[590] Такъв преамбюл – пропит с престорено неразбиране, а всъщност с тънка ирония – е нужен, за да бъде нанесен решителният удар, отведнъж да се свали прикритието от „тъмния" образ и да се обясни смисълът на гаранциите за независимост, предвидени в новия закон за БНБ. „Но при всичко това, при изпълнението на тази своя благородна задача *Народна банка е извършвала редица финансови операции, които са свързани със загуба и които, изглежда, на Финансовия комитет, който тук отблизо е изучавал историята на банката, са направили впечатление, че са били резултат на политическо влияние.* И затова, когато Финансовият комитет, от една страна, ограничава операциите на банката в кръга на операциите на една емисионна банка, от друга страна, той предлага редица мерки, за да огради банката от подобни политически влияния – мека дума казана, – а ние бихме казали партийни, партизански влияния. Забележете, сега при ново-

---

* В прав текст, необременена от политически условности, тезата е артикулирана и силно изречена от Ст. Бочев през 1924 година. Вж. *Сизиф I – вътрешният контур / Българска народна банка.*

то приемане, което се предлага относително управлението на банката, предвижда се, щото онези лица, които законът на банката изброява като такива, които не могат да влизат в сконтовия комитет и в управителния съвет, а между тях са и народните представители. Това го нямаше досега, сега го предвиждат изрично... Счели са за нужно да предвидят такова нещо като изрично условие."[591]

Риториката е адвокатски обиграна и ефективна. Тънко са противопоставени „културният", по-метафоричен език на Запада („изследванията", „влиянията", споменати от комитета) и простичкият, но директен балкански изказ, наричащ нещата с имената им (партизанщина). Казано е основното – политическата намеса е източник на лоши кредити, тя представлява феномен с дълбок корен в миналото и в „средиземноморския" ареал на стопанската култура.

Отвъд емблематичността, заложена в двусмислието на отделните казуси, културата на кредита, изграждана от БНБ се чувства в специфичната ѝ функция на *кредитор от последна инстанция*. Този термин на техническия икономически жаргон е относително нов, но той обобщава изконни дейности на всяка емисионна (централна) банка, свързани с отговорностите ѝ към стабилността на банковата система.

Думата е, най-общо казано, за начините, критериите и принципите за осигуряване на ликвидност в системата. Макар това да е непрекъсната грижа на централната банка, ролята ѝ на кредитор от последна инстанция се проявява пълноценно най-вече в моменти на криза, когато отделни заведения, или пазарът като цяло, изпитват критична нужда от ликвидност. Тъкмо тогава възниква класическият кръг от въпроси, чието адекватно решение зависи от деликатна комбинация между усет към индивидуалния случай и наличието на точна обща *политика*.

Въпросите са различни, но всички те произтичат от особеното място на централната банка като уникален *рефинансиращ* полюс в икономиката. Дилемите са стари, въпреки че през последните два века те променят многократно формата си. Маркирам някои от тях, без ни най-малко да търся изчерпателност.

По време на криза централната банка трябва преди всичко да реши *кога* и *колко* ликвидност да налее. Кредиторът от последна инстанция може успешно да облекчи ситуацията само защото най-доброто противодействие на финансовата паника е *доверието*, че той е в състояние да задоволи острите ликвидни нужди на пазара. Споменатият знаменит случай с кризата от 1847 г. например показва прегледно как кратка декларация на правителството, че ще позволи на Банк ъф Инглънд да надвиши законовия лимит на емисията, води до моментално прекратяване на финансовата паника♦. Неизбежно възниква и въпросът *на кого* да се притече на помощ централната банка. Една възможност е „безадресно" да предоставя ликвидност, като пазарът сам прецени кой да бъде „спасен". Алтернативната политика е да бъде осигурено селективно рефинансиране по собствени критерии.

♦ Вж. *Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия / Невъзможният баланс.*

Класически в това отношение е принципът, формулиран през 70-те години на XIX в. от Уолтър Бейджход, който гласи, че при финансови сътресения централната банка трябва „да кредитира свободно, при наказателна лихва, срещу надежден залог"*. Идеята е рефинансиране да получават само временно *неликвидни*, а не *неплатежоспособни* банки. Цялата тънкост – поради възможния произвол на преценките – е в разграничаването между двете състояния, което опира до професионален нюх, безпристрастност и интуиция. Защото в самия принцип за кредитиране от последна инстанция е заложена опасността институции, които по пазарната логика би следвало да загинат поради лошо управление, да бъдат незаслужено спасени.

Да се подкрепи или да бъде изоставена дадена банка, изпаднала в затруднение? Настъпила ли е криза или е започнало оживление, и време ли е да се налее ликвидност в икономиката? Да се води ли линия на „лесни пари", като се рефинансира безогледно и се следват щенията на правителствата и масовият хленч, или да се предприеме по-трудното, при което паричното предлагане да се ограничи, кредитът да се затегне, а ситото на селекцията да стане по-ситно? Това са все изконни въпроси пред централния банкер, чиито отговори – в ретроспекция – са ясни, но които в момента на решението тънат в информационна неопределеност и фокусират многопосочен натиск на частни, социални и политически интереси. В известен смисъл, дилемите не се различават от тези при всяко индивидуално кредитно решение. Различни са обаче мащабът и последиците, а оттук и характерът на проблема. Кредиторът от последна инстанция има да определи параметрите на *политиката на рефинансиране*, включващи момента, обхвата и целите на действието. Тя няма как да се подчини на твърди, автоматизирани или предварително формализируеми правила, като същевременно трябва да излъчва решителност, логика и увереност, че не работи под външна принуда. Ключовият момент е *мярата* на намесата, защото емисионната банка има „божествената" за икономическия мир сила да срине или да спаси, което я

---

* Родилите необятна литература проблеми на кредитора от последна инстанция са доловени и формулирани поне от времето на английския банкер и икономист Хенри Торнтън, в края на XVIII и началото на XIX век. Вж. например: Laidler, David. The Views of the Lender of Last Resort: Thornton and Bagehot; Murphy, Antoin. Paper Credit and the Multi-Personae Mr. Henry Thornton. –In: The Lender of Last Resort: Experiences, Analyses, Contoversies. International Conference dedicated to the bi-centenary of Henry Thornton's „An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain", 23–24 September 2002, Paris. Най-известната книга на Бейджхот – който е влиятелен финансов журналист – излиза значително по-късно. (Bagehot, Walter. Lombard Street: A Description of the Money Market. 1873.) Днес кредитирането от последна инстанция е функция на всяка централна банка, като упражняването ѝ в условията на Паричен съвет носи редица особености. В случая с БНБ конкретният механизъм е уреден с нейната Наредба № 6 за кредитиране на банки в левове срещу обезпечение. Възможността е предвидена само в случаи на ликвиден риск, заплашващ цялата банкова система. Кредитирането от последна инстанция има и международните аспекти, свързани с поддържане ликвидността на световните финансови пазари и (в частност) с ролята на институции като МВФ.

прави непреодолимо притегателна за властта.

Трудно е да се очаква, че толкова много на брой деликатни изисквания към кредитора от последна инстанция ще бъдат спазени от държавната БНБ, проявявала по различни причини – както видяхме – податливост в търговското си кредитиране. И действително, тя в общи линии излъчва една и съща кредитна култура в двата си облика. Народна банка има дълга история на посредничество във всевъзможни „проекти на развитие" и на конкретни фаворизирания, които са неизбежно съпътствани от напълно неразумно рефинансиране. Наред с тях обаче, не бива да се замъгляват прецедентите на трезви виждания, макар те рядко да са прокарвани като цялостна политика. Усещането за тази двусмислена реалност отново идва от плътността на конкретиката.

Пълноценна функция на кредитор от последна инстанция БНБ развива постепенно. Дълго след учредяването си, банката проявява само зачатъци в това отношение. В своята кредитна дейност тя работи почти изключително с преките длъжници, а краткосрочните заеми за кредитни учреждения представляват малка част от активите ѝ. Определена политика на рефинансиране все пак е налице, проявяваща се в улесненията (ограниченията) при подновяване кредита на търговци или други клиенти. Промяна настъпва най-вече през 20-те години, когато БНБ постепенно се разтоварва от дългосрочния кредит. До 1924 г. тя почти не кредитира частните банки. След това обаче рефинансирането рязко нараства, като през 1929 г. достига до 49% от пласментите (69% от нейния портфейл)[592]. През 1928 г. тя окончателно се превръща в „банка на банките", а сконтирането на краткосрочни дългови инструменти и отпускането на аванси (с падеж до три месеца) стават основният ѝ лост за въздействие върху ликвидността на паричния пазар[593]. „Частните банки, отбелязва в изложение пред УС подуправителят Ж. Бурилков, не важат толкова като обикновени клиенти, а главно като сътрудници и канали за по-ефикасно прокарване на нейната обща парична и кредитна политика. Главната задача на БНБ по отношение на частните банки не е снабдяването им с повече кредити, което в някои случаи може да бъде опасно и за двете страни, а грижата за тяхното здраво финансово развитие, засилване и нарастване."[594]

„Едно прекомерно кредитиране е по-опасно от недостатъчно кредитиране", припомня през 1931 г. Иван Екимов[595]. У нас (а и не само) тази норма на банково благоразумие е преоткривана, парафразирана и забравяна за сметка на всяко следващо поколение.

Капаните на непредпазлива експанзия са разбрани още преди голямата финансова криза от края на XIX век. „За да се предпазят търговци и занаятчии от скъпия кредит, отбелязва в свой обзор от първата си годишнина СпБИД, не трябва да се забравя правилото – всекиму според силите и състоянието. Не само към БНБ, но и към другите кредитни учреждения се обръщаме с молба да се откриват умерени кредити, защото според нашето скромно мнение, прекалените кредити повече вредят, отколкото ползват, особено ако не се забравя, че личният кредит не е постоянна величина, а нещо, което подлежи на силни колебания."[596] Призивът,

разбира се, не се оказва в състояние да спре еуфорията от двете най-успешни години на десетилетието. Едва последвалите събития от 1899–1902 г. дават повод широко да се признае, че лесният кредит е винаги сред първопричините на финансовия крах. А зад всяка вълна в крайна сметка стои емисионната (в случая дублирана от търговска) банка.

През 1901 г. в. „България" посочва БНБ (наред със Съкровището) като пряк виновник за натрупалите се лоши дългове. В марксоидно по дух и буква откровение, статията твърди, че потребностите след Освобождението са изпреварвали производителните сили на нацията и че за това са отговорни банката и хазната. „Кредитните институции [БНБ и Земеделските каси], пише „България", фаворизираха разточителството, като раздаваха преди всичко потребителски и непродуктивен кредит, както и ипотекарен кредит за жилищно строителство. Имаше времена, когато БНБ вземаше хората от улицата, за да им предлага пари. Имаше времена, когато администраторите на БНБ изтеглиха от капитала на банката 12 млн.лв., за да ги пласират в съмнителни ипотечни заеми. Тук не говорим за отпускането – съзнателно или не – на няколко стотици хиляди лева в ръцете на некадърници и разбойници. И това ставаше в страна, където населението не е привикнало по никакъв начин да ползва коректно кредита. Управниците на националните ни институции вместо да направляват кредита така, че да поставят на полезна основа всички тези, които имат реална нужда от кредит, поставиха в ръцете на българските търговци, чиновници и земеделци ножът с две остриета, който реже пръстите на тези нещастници, в по-голямата си част истински наивници... Отрезвяването на БНБ стана едва през последните години. При това то дойде не от грижа за народното благосъстояние, а от страх за самата институция... Действията на нейните предишни управители бяха поставили банката в ситуация, от която тя не можа да излезе освен чрез знаменития закон* от 13 ноември 1899 година. Чрез този закон бе призната неплатежоспособността на първата ни кредитна институция, но все пак ситуацията беше спасена... Оттогава БНБ, в усилието за собственото си спасение, се провикна до небесата, че работи единствено за спасяване честта на българския търговец. И действително, несъзнателно администраторите на банката влязоха в един относително по-редовен път. След уроците, които банката получи през последните години, ние мислим, че тя е станала достатъчно предпазлива, за да не повтаря предишните си грешки. Въпреки това, наложително е да се проведат някои радикални реформи в централната администрация на тази институция и да се определи по-ясно влиянието на централата върху клоновете."[597] Статията идва от правителствен официоз, който по обясними причини е склонен да прехвърли отговорностите към БНБ, без да разнищва доколко нейната политика е предопределена от Съкровището. Но, така или иначе, общите изводи остават валидни, като е описан един от „вечните" цикли в българската икономика – безогледно кредитиране, пос-

---

* За спиране конвертируемостта на златните банкноти.

ледвано от финансова криза и от натиск за реформи в БНБ.

Следите, останали в протоколите на Народна банка, обаче показват, че тя – поне от един момент нататък – си е давала сметка за опасностите. През март 1898 г. УС взема решение „да се ходатайства пред г-н Министъра на финансите да се уголеми сконтото и лихвите по специалните текущи сметки от 7 на 7.5 % за частните лица и учрежденията"[598]. Приема се също така „да се раздават по-умерено и в по-ограничен размер заемите срещу сконтираните полици и записи на заповед, както и да се откриват нови специални сметки по-рядко и на особено здрави и солидни клиенти. Да се предупредят клиентите на банката, че трябва да бъдат готови на евентуална вноска срещу специалните сметки в размер на 15 до 20 % от кредита. Относително сконтираните и депозирани полици, както и до краткосрочните заеми, да се изпълняват по-строго правилата за изплащането им..."[599]

Реакцията е естествена, но тя не може да спре вече развили се инерционни процеси. Показва го съвсем конкретният пример с набъбналия през 1901 г. просрочен дълг на Никола Странски, по който банката е изправена пред класическата дилема. Сконтираните от него полици и тримесечни записи са протестирани, но не уредени, тъй като „при сключването, припомня УС, на допълнителни ипотеки и при уреждане разни заеми, съществующата криза в страната е вързала ръцете на всички търговци и промишленици и ако в подобни критически времена Банката вместо да им помогне, вземе да ги преследва и стяга, ще предизвика голям крах и никой не може да предвиди какви може да бъдат ужасни последствията, защото както прямите длъжници, така и поръчителите не са в положение да уреждат задълженията си... а известно е, че понеже няма у населението свободни капитали, то и да се прибегне до продажба на недвижими имоти, за да се разчистят всички висящи, превишени и неуредени сметки, ще се продадат за нищожна цена и даже може голяма част и да не се продадат, а ще останат върху самата Банка, и в такъв случай не се постига с подобни мерки никаква цел, а само се опропастяват банковите клиенти и се турят в риск банковите креанси... Понеже Странски има в Банката и други задължения за огромни суми, *не е в интерес на Банката [той] да се обяви в несъстоятелност,* защото много от поръчителите му ще пострадат и Банката рискува да изгуби големи суми"[600]. Съветът решава, че „е предпочтително [затрудненият длъжник] *да се подкрепи по някой начин,* за да не се предизвика по-голямо сътресение... да му се отпуснат 42 000 лв. срещу едно празно място, оценено за 8 000 лв. ... а всичко да му се отпуснат 50 000 лв. ... [От тях] 37 475 лв. 20 ст. да се прехванат срещу сконтираните полици и тримесечни записи, около 2 215 лв. да се удържат, за да се нареди друг ипотечен заем, 2 000 лв. да се удържат за лихва на новосключения заем и 5 700 лв. да се изплатят за полицата, пратена за инкасо"[601].

Схемата, приложена към Странски, не е частен случай, а *принудителна политика на рефинансиране,* към която БНБ се придържа по отношение на затрудненитe си длъжници. Налага ѝ се да подновява кредита за тях, за да е в състояние да прибере (от собствените си аванси) *някакви* погашения по стари лихви. Генерират се финансови потоци без изгледи лошите дългове да бъдат изчистени. Банката не е

в много по-различно положение от външните кредитори на България след обявените мораториуми♦...

Ако тук Народна банка върви след събитията, няколко години по-късно тя упражнява ролята си на кредитор от последна инстанция *превантивно*. Пред симптомите на световната финансова криза от 1907 г. УС реагира бързо, охлаждайки търсенето на кредит. „Някои от кредитните учреждения в страната, отбелязва протокълт, които имат връзка с банковите институти [в западноевропейските държави], за да си набавят парични средства, започнали са да се явяват на гишетата на Банката било направо, било чрез външни лица и да искат заеми срещу залог на ценни книжа от Българския държавен заем от 1904 г., от последните руски заеми и от общинските заеми на градовете София и Варна. Понеже *Банката ни и Държавата имат интерес да не допуснат да се намаляват средствата на Народна банка чрез изнасяне на част от стока ѝ в странство, Съветът реши да спре временно отпущането на заеми срещу залог на споменатите по-горе ценни книжа.*"[602]

Припомням, че кризата от 1907 г. идва точно в началото на „тлъстите години", когато паричният еталон у нас най-после е стабилизиран. При установилия се квазизлатен стандарт, всяко смущение отвън се предава пряко върху местната икономика, като БНБ е длъжна да реагира в качеството си на кредитор от последна инстанция, за да балансира платежния баланс. Окръжното писмо до клоновете и агентурите от 29 октомври 1907 г. е образец на адекватна политика и показва срещу какви спонтанни процеси в търсенето на кредит се изправя банката. Същевременно документът е свидетелство за все още ограничените инструменти на Народна банка, която в това отношение е принудена да разчита преди всичко на призиви и административни разпоредби. Тонът към нейните поделения е въздържано строг, патерналистично-наставнически. „Преди месец, започва циркулярът, ви обърнахме внимание върху настъпилата криза на европейския пазар и *ви предупредихме да бъдете въздържани в отпускането на заеми под какъвто и да е вид, като се стараете само да поддържате клиентите си, но не и да увеличавате наново кредитите им или пък нови клиенти да търсите. Види се, че не сте проникнати достатъчно от нашите наставления понеже забелязваме едно усилено увеличение портфейла на банката.* Това не би представлявало може би голяма опасност сам по себе си, ако не беше потребно да държим сметка не само за сигурността на пласирането, ами още и в по-голяма степен и за паричния пазар у нас, върху който едно безконтролно покачване на портфейла ще упражни вредно влияние, особено в години като настоящата, когато стопанският баланс на страната изглежда да не бъде в наша полза."[603] Кризата е довела до рязко свиване на българския износ, а възможностите за въздействие върху него са минимални. БНБ е в състояние да повлияе на платежния баланс само косвено – чрез ограничаване на вътрешния кредит, което да укроти вноса. „Ние нямаме, разбира се, силата да създадем експорт; но наша

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

длъжност е да ограничим, колкото това е в нашите ръце, импорта... Ограничението... на вноса се намира в пряко съотношение с кредита, който БНБ дава на търговците с чужди стоки и на новите предприятия, които сега тепърва се основават. Ето защо трябва да *Ви напомним, твърде сериозно* да се отнесете към настоящето ни, да обмислите добре това, което по-горе Ви казваме и *като не излагате клиентите на риск да пропаднат, да ограничите кредита за вносната търговия*, като принудите търговците *да се въздържат в поръчките си в странство*. Наопаки, доколкото Ви е възможно, *трябва да улеснявате износната търговия*... Също не трябва да Ви напомняме, че ний трябва да се стремим, колкото е възможно да избягваме кредитирането на продавачите на пари, т.е. сарафите и банкерите, на които ще се погрижите да ограничите кредита при Вас."[604] Рецептурата е макроикономически издържана, въпреки че почива на една трайно изкривена логика в българската стопанска политика. Това, че стимулирането на експорта неизбежно поражда изпреварващ растеж на вноса (и съответно на кредита), се е пропускало както от някогашната идеология на защитената индустрия, така и – в особено големи мащаби – от социалистическата планова практика.

Политиката на БНБ изглежда дава известни резултати, което се чувства в такъв косвен симптом като острата реакция на Софийската ТИК от 1908 г. по повод отмяната на кредитите срещу ипотекиране на фабрични имоти. Търговско-промишленото съсловие е възмутено, припомняйки, че „развитието на нашата млада индустрия дължи своя успех не толкова на закона за насърчаване на местната промишленост и търговия и на покровителствената митническа политика, колкото на улесненията с кредит на индустриалците, правени от държавата посредством БНБ[605]. Цв. Паяков продължава: „Мотивите на БНБ [за ограничаване на индустриалния кредит] са, че е претърпявала загуба от този кредит. Доколкото знаем причината за тези загуби от подобни ипотеки е тази, че е отпускала повече кредит, отколкото трябва."[606] Истинската болка на промишленото съсловие идва, разбира се, от вероятността да се види лишено от привилегировано третиране, което отива за други. „На един търговец се открива от БНБ 500 000 кредит без никаква реална гаранция, а на индустриалеца се отказва. На един сарафин, който може всеки момент да избяга, се шконтират полици за големи суми, а на индустриалеца се отказва."[607] Тези оплаквания звучат справедливо само ако се забрави високият риск в прохождащата българска индустрия, който, впрочем, е много добре известен на всички и е посочен на същата страница – „при сегашните условия, при тази разюзданост на работниците, малко са индустриалците, които могат да се закрепят"[608].

Връх в умението да упражнява задълженията си на кредитор от последна инстанция, БНБ проявява в годините, непосредствено предшестващи Балканските войни. Твърдението съвсем не „оневинява" банката за вече констатираната деградация в собствените ѝ активи. (Вж. комисията за проверката на балансите по-горе...) То само отбелязва проявите от нейното ръководство разумни оценки за макроикономическата обстановка и балансирани виждания за нужните мерки.

На 24 март 1910 г. управителят Хр. Чакалов изпраща *таен* рапорт до ми-

нистъра на финансите „относно стопанското положение на страната и бъдещата роля на банката“[609]. Това е документ, който почти учебникарски излага всички колебания и съмнения около решенията на една централна банка. Прави го в характерния позитивистки стил на епохата, изразяващ твърда вяра в *измеримостта* на обществените процеси и в основаната на *знанието* стопанска политика. Конкретен повод за изготвяне на доклада е серия от фалити във Варна, разчетени като сигнал за предстояща криза. Въоръжен с аналитичния апарат на наскоро създаденото Бюро за стопанските признаци към БНБ♦, Чакалов се чувства задължен да реагира стегнато и да демонстрира „научните“ основи на предстоящите мерки. Резултатът е кристално ясно изложение на класическите дилеми пред кредитора от последна инстанция.

Изходният въпрос е тежкият „има ли криза“? На него управителят отговаря като преглежда – очевидно предоставени му от Бюрото – основни „признаци“ за състоянието на конюнктурата. Получава се дидактично изложение за типичната динамика на цикличните индикатори, подкрепено с позоваване на класици в тази област (Клеман Жюглар) и с анализ на стойностите на въпросните показатели за България през последните два цикъла. В подобна опаковка изводите придобиват тежестта на естественонаучни заключения. А те са, че „съпоставяйки данните на кризисния период у нас през 1898–1900 г. със следващия след него период на благосъстояние от 1901 г. насам, *аз намирам, че страната е в навечерието на една криза, скрита и смекчена от влиянието на банковия и държавния заем*, но неминуема, ако идната реколта не бъде по-горна от средна*“[610]. Твърдението е изречено с апломб, без мисъл за обичайните условности, свързани със стохастичния характер на икономическите процеси, дори с леко полемичен тон спрямо онези, които виждат в смущенията само временно и локално явление. Становището, че случващото се във Варна „се дължало на местни и индивидуални причини (злоупотребления с кредита, умишлени фалити, недостатъчен пазар на брашната и др.), не изглежда да бъде правдоподобно, нито пък е в съгласие с горните доволно ясни признаци**. Поскоро би трябвало да каже, че това са първите прояви на стесненията и кризата“[611]. Следва необичайно за служебен доклад теоретично обсъждане дали наближаващата криза е „обща, или специална“, а след като тя се причислява към общите, е внесена единствената нотка на неопределеност в рапорта – относно очакваната *интензивност*, поставена в зависимост от реколтата и от „психическия фактор“, т.е. от непредвидимата реакция на публиката.

Но най-показателни са изведените от диагнозата практически изводи. Тяхната философия е, че банката „трябва да ориентира своята кредитна политика по начин, който би ѝ позволил, даже и с известни жертви от нейна страна, да смекчи и

---

* Заемът за БНБ и държавният заем от 1909 година.

** Анализирани са основни индикатори като движението на вноса и износа, запасите от стоки, портфейла и златната наличност на БНБ и др.

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*

помогне на това натегнато състояние“[612]. Изнесеното с показна гордост „доброволно мъченичество“ резюмира разбирането за задачите на кредитора от последна инстанция в момент на криза. Централната банка трябва да разхлаби критериите за риск или – което е същото – да облекчи ликвидността, която пуска в икономиката. Ето защо наборът от мерки, предвидени от БНБ изобилства с *изключения* и *отклонения* от обичайните правила. „Без да прибягва към повишение на сконтовия размер, освен в краен случай, тя възнамерява да подкрепи ония търговски и индустриални фирми, които... не могат да се наплатят наведнъж или в късите срокове... благодарение на това, че не могат да екулират [реализират] стоките си поради съкращение на консумацията... Всички тия по-главни мероприятия ще има да *отклонят* Централното управление от буквалното приложение на Закона за Банката и главно нейните регламентирани правила по погашенията на полиците и движението на текущите сметки. Според тия правила тримесечните записи трябва да се погасяват в течение най-много на година... Обаче ако кризата се усложни и развие, това правило, мъчно изпълнимо у нас даже в нормални времена, ще трябва *да се смекчи,* като се разреши по-дълъг срок и по-малки вноски.“[613] Същата е линията и спрямо текущите сметки, чиито титуляри са длъжни постоянно да внасят срещу дебитния си остатък. „Ала това движение на сметките, наложено от Закона за Банката под страх на прекращаване на сметката и екзекутиране на длъжника, *не може с всичката си строгост да се изпълни,* щом търговията и индустрията, следствие на кризата, се разстрои. Ще трябва, прочее, и тук в известни случаи да се допуснат *отклонения.*“ Накрая, очаква се кризата да предизвика падане в цените на недвижимостите и съответни просрочия в анюитетите по ипотечните заеми. „Според закона за ипотечния кредит едно даже закъснение на една само шестмесечна вноска е достатъчно да мотивира екзекутирането на длъжника и продаването на имота му при досущ неизносни цени. [И тук] Банката може *по изключение* да допусне просрочие даже и на три вноски, без да екзекутира и усложнява с това кризата.“[614] Заключението звучи като рапорт пред началство: „Банката е повече от всеки друг път подготвена, пише Чакалов, за да въздейства в смисъл на успокоение и облекчение, толкова нужни в такива времена.“ Ободряващата фраза е необходима най-вече, за да бъде преглътната класическата присъда на кредитора от последна инстанция. „Без жертви обаче няма да мине. *Радикалният лек, който самото развитие на всяка криза носи със себе си, това е ликвидацията. Самоизмама ще бъде и за самите търговци и за самата Банка да се спасява разклатеното положение на слабите фирми, които неумело са се ползвали от кредита в нормални времена или са се хвърлили в рисковани спекулации с изкуствена подкрепа и циркулация на ефекти за услужване.*“[615]

Въпреки цялата скрупульозност на изводите, вещаната от Хр. Чакалов криза не избухва, а българската икономика се радва на още две успешни години. В изложението със сигурност има известно презастраховане на назначен сравнително отскоро управител, който се сблъсква с първа симптоматика на общи финансови смущения. Но нито искрената му убеденост в аналитичния инструментариум, нито адекватността на планираните мерки будят съмнение. Те си остават на-

бор от безупречно наредени задачи. Чакалов е бил готов да посрещне ситуация, която – както всички последици на кредитен бум – е резултат *и* от политиката на самата централна банка. Именно тази решимост, да се действа по правила (парадоксално включващи дори самото им пристъпване), контрастира със забележката, поставена върху документа от висш служител в Министерството на финансите. С нотка на самодоволна ирония той е счел за нужно да отбележи, че "след обиколката, която г-н Чакалов предприе във Варна и другаде, не може да не коригира мнението си, в смисъл че кризата е стационарна и локална"[616]. Чиновникът е фактологически прав и в неговата фраза прозира преди всичко обяснимо *политическо* облекчение, че неблагоприятната прогноза е на път да се провали. Но нанесената резолюция е израз и на друг рефлекс, задействан, по всичко изглежда, с една от предвидените мерки на БНБ. Банката възнамерява „да ограничи дългосрочните си пласменти (ипотеки и заеми за Окръжия и Общини)... Ако даже стане нужда и ако издаването на заложни облигации стане невъзможно, да посъветва общините, на които е разрешила вече заеми, да бъдат умерени в тегленията и да не форсират предприетите от тях постройки и съоръжения"[617]. Тук вече не става дума за отношенията на Народна банка с частни търговци, а за преките ѝ връзки с властта. Безпокойството на висшите държавни чинове идва от перспективата да бъде поставен под въпрос изконен лост на политическия клиентелизъм, чиито проводник традиционно е именно БНБ...

В неспокойното навечерие на войните банката отново влиза в ролята си на кредитор от последна инстанция. По думите на Иван Буров тя е „резервоарът, от който черпят своите оборотни средства грамадната част от нашите кредитни учреждения и по-едрите търговци и индустриалци"[618]. В края на лятото на 1912 г. БНБ ясно показва готовност да осигури ликвидност и така успокоява пазара. „За щастие, пише „Дневник", банките устояха на тази криза благодарение на финансовата готовност и прозорливата политика на БНБ."[619] Налице е една от редките ситуации, когато Народна банка разполага с необходимия буфер от резерви в подходящия момент, за да подкрепи „*изборно*... частните банки и едрите си клиенти", кредитирайки ги срещу държавни ценни книжа и по текуща сметка и разширявайки „общата норма" на редовните си кредити. Че това наистина, поне отчасти, е ставало селективно се вижда от различни документи. Пример е отказът на УС да приеме за обезпечение акциите на застрахователните дружества „България" и „Балкан". Възражението тук е принципно – „макар и да е видим... прогресът [на тези дружества]", акциите се отхвърлят като възможен залог поради спекулата и високия риск, свързани с тях[620]. А непосредствено преди избухването на Първата световна война БНБ посреща по различен начин паническото теглене на кредити, предизвикано от очакваните мобилизация и закон за мораториум по вътрешните задължения. На клоновете и агентурите е препоръчано да „бъдат въздържани в своите пласменти", докато подобно ограничение „не се прилага спрямо банките, които имат неизползвани свободни кредити при Банката, за да могат да посрещнат изплащането на частните влогове при тях"[621].

Проявите на благоразумие обаче не заличават базисни инстинкти и нагласи.

Достатъчно е да се спомене, че в началото на същата тази 1912 г. промените в закона за БНБ включват текст, който ѝ разрешава *„по изключение* [с разрешение за всеки отделен случай на Министерския съвет]... за удовлетворение на важни национални интереси... да взема участие в банкови учреждения, които имат за специална цел развитието на търговския и поземления кредит... или подпомагането на вносно-износната търговия"[622]. Поправката е направена, за да легитимира едно вече установено фактическо положение – съучастието на Народна банка в учредената през 1910 г. БЦКБ, – но корекцията гледа и напред, в духа на идеологията на всяка „банка на развитие". Подобни съучастия, разбира се, не са невинни. Те винаги опират до премислено или принудително наливане на ликвидност от страна на такъв необичаен „акционер", какъвто е емисионната банка. Опитът с „Български кредит" след 1934 г. го потвърждава.

Припомням, че дотук става дума за период, когато БНБ все още не е структурирана като „банка на банките", чиито основен инструмент е рефинансирането на частните кредитни институции. Нейната *обща* политика на рефинансиране засяга най-вече преките ѝ длъжници. Същевременно пробивите в тази политика или натискът върху нея се изразяват в отклонения от възприетата линия по повод на конкретни случаи. Както видяхме, те са достатъчно многобройни, за да натежат негативно в балансите на банката като търговски кредитор.

Промяната в профила и функциите на Народна банка след Първата световна война постепенно поставя на преден план класическото рефинансиране на частните кредитни заведения чрез сконт, рееконт и текущи сметки, обезпечени от полици. Заедно с това по-отчетливо се оформят и задачите на банката като пълноценен кредитор от последна инстанция. Процесът обхваща десетилетието на 20-те години, но той протича най-интензивно след 1924 година. Стратегическите решения на БНБ относно ликвидността в системата зачестяват, а цената на грешки в преценката, на безпринципно поведение и на намеса на властта нараства.

Примерите не са малко. Не е учудващо, че същият земеделски министър Ал. Оббов, който на 2 ноември 1922 г. иска и получава от агентурата на БНБ кредит за тютюневата кооперация в Станимака (Асеновград)♦, буквално на следващия ден заповядва на БЗБ в града да отпусне на същата кооперация и със същата цел (изплащане бандеролите) заем от 200 хил. лева. За да изпълни нареждането, Земеделската банка е принудена да се рефинансира при БНБ, която приема това да стане „по изключение" и с детинското "условие", че „за в бъдеще няма да се повтаря"[623]. Друго решение в сходен дух е наложено на Народна банка през 1926 г. за поредното кредитиране на пострадалите земеделски стопанства от поредните природни бедствия. След по-раншен отказ на банката да извършва пряко подобни операции, през 1926 г. е избрана схема, по която БНБ целево рефинансира Земеделската банка. Това става със закон, разрешаващ изключително свободни условия. Той предвижда БЗБ да от-

---

♦ Вж. *Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм / Делничен кооперативизъм / Икономическото битие.*

пуска едногодишни държавногарантирани кредити, които лесно могат да бъдат продължавани. Крайният източник на средствата обаче е БНБ, на която се вменява да открие на БЗБ кредит (отново гарантиран от държавата) от 100 млн.лв. под формата на текуща сметка, при 8% лихва[624]. УС е силно раздразнен и макар да приема „в кръга на своите възможности да улесни БЗБ на общо основание чрез един редовен кредит", държи да запише несъгласието си с искането кредитът за Земеделска банка да е гарантиран от държавата. „Този начин на отпускане заеми от БНБ, е фиксирано в протокола, ...вреди на кредита на държавата, а особено на Българската народна банка. Днешните валутни и финансови затруднения повеляват да се изостави тая система."[625]

Впрочем, банката проявява въздържаност по не един повод. Така тя на няколко пъти отхвърля настойчиви искания за учредяване на ипотекарна банка, които през 1922 и 1923 г. идват поне от три страни – Министерството на финансите, МСК и кооперативните среди[625a]. Непосредственият мотив за отказите е преждевременност на подобно начинание. Но зад него съвсем ясно се проявява и нежеланието на БНБ да се раздели със сегмент от пазара, който тя владее монополно. Отделянето на ипотекарната дейност става едва със закона от 1928 година. Отказ срещат също така „постъпилите и продължаващите да постъпват много искания за индустриални кредити срещу ипотека на сградите и машините на разните индустриални предприятия"[626]. Поради липса на средства, през юли 1924 г. УС просто преустановява индустриалния кредит. От съвсем друго естество – но отново тясно свързан с ролята ѝ на кредитор от последна инстанция – е проблемът, пред който БНБ се изправя по повод фалита на „Гирдап" през 1924-та. Тук централната банка има да избира между класическите опции за спасяване или изоставяне на изпадналата в криза голяма частна институция. Решението ѝ – както става най-често и в повечето държави – се оказва подчинено колкото на икономически, толкова и на политически съображения♦.

Общо взето, 1921–1926 г. е период, през който БНБ съживява кредитирането на икономиката, отначало спорадично, на базата на споменатите „отраслеви" решения, за да премине постепенно към по-системни мерки за отпускане на ликвидността. През септември 1923 г. са отменени въведените по-рано тавани за размера на кредитите. А през юли 1924 г. са анулирани две окръжни (от 1922 и 1923 г.), ограничаващи кредитирането на банките и акционерните дружества. БНБ започва да ги рефинансира "преимуществено под форма на сконто, чрез рееконт на портфейлите им или на депо чрез тримесечни полици, при условие че ще се подчиняват *безусловно* на контрола на БНБ по отношение на операциите им"[627].

Всичко това са репери в подготовката на кредитната еуфория от края на 20-те години, подхранена с двата външни заема и транслирана чрез политиката на рефинансиране на БНБ.

С едностранчивата си политика непосредствено преди депресията, Народ-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки / Фалитът на „Гирдап".*

на банка носи пряка отговорност за непредпазливата стопанска експанзия в страната. По време на кризата на нея ѝ се налага да провежда много по-деликатна и нюансирана линия. Десетилетието на 30-те е периодът на най-пълноценна игра с лостовете на кредитор от последна инстанция, манипулирани съобразно новия ѝ статут, но прилагани във все същия обществен контекст.

Ситуацията, в която действа БНБ е противоречива. От една страна е изпадането на множество (най-вече малки и средни) банки в неплатежоспособност. Процесът е усилен от натиска на длъжниците и от политическия му превод на законодателен език. От друга страна е недоверието – стигащо понякога до паника – на вложителите. Трети вектор идва от натиска за финансиране на цялото многообразие държавни дефицити (бюджет, фирми, банки). Резултатите на взетите решения, в крайна сметка, се оказват затлачване на финансовата система с неликвиден дългов инструмент (облигациите на Погасителната каса), събиране отломките от взривения банков сектор в хибридно консолидираната банка „Български кредит" и терминално поемане на загуби от държавата.

При така развилите се събития, на БНБ се налага почти серийно да решава класическия въпрос за оцеляването/запазването на различни частни банки. Тя трябва да бди и за ликвидността на държавните. Длъжна е, накрая, да успокоява вложителите. И въпреки че трите задачи са разнопосочни, в политиката на банката има ясен общ знаменател. Тя се старае да избегне радикални, били те и лечителни сътресения, търси палиативи, обгрижва длъжниците, изпълнява (често с гримаса) повелите на властта. С една дума, проявява като кредитор от последна инстанция кредитната култура, натрупана през половинвековното ѝ съществуване.

Прелистването на архивите създава осезаема представа за характера на ежедневното банкиране през този драматичен период[628]. Още от началото на 1930 г. се появяват постановления на УС като това за Търговско-индустриалната банка в Пловдив, с което БНБ „по принцип" ѝ разрешава заем от 2 млн.лв., „за да излезе от затрудненото положение, в което се намира засега, вследствие изплащането на крупната сума от 36 млн.лв. влогове и разни кредити"[629]. А от Пловдивския клон на БНБ на другия ден се получават сведения, че положението е толкова тежко, че „ще бъде безполезна помощта"[630]. През март 1930 г. влиза в действие нов инструмент – пред група банки са премахнати заложените в Правилника за личния кредит ограничения за улесняване на сконтантите. Това се прави „предвид разколебаното доверие у вложителите"[631] и наблюдаваното на много места активно теглене на влоговете. Със същия аргумент се пристъпва и към увеличаване общия кредит на много други заведения.

Типично е решението за Индустриалната кооперативна банка, на която през февруари 1931 г. е отпуснат кредит от 1 млн. лева. В мотивите е посочено, че „членове на Индусбанка като кредитно кооперативно сдружение са голяма част от индустриалните предприятия в България, а една част от тях, средни и по-слаби предприятия, черпят кредит почти единствено от тази банка; че ако последната престане да ги улеснява с кредит, и то не нов кредит, а да поддържа съществуващия им при

Индусбанк кредит, тия предприятия не биха могли сега да намерят при други банки кредит; че ако бъдат принудени да изплащат напълно задълженията си към Индусбанк, не биха могли да платят; че ще бъдат затруднени и биха прибягнали до мораториум; че това би разклатило положението на тия няколко фирми, а може би и на други близки до тия фирми предприятия; взе предвид, че Индусбанк няма много влогове; че доверието на вложителите е сравнително запазено и ще може да се поддържа това доверие с кредити, определени само за плащане влогове... че Министерството на търговията и мина „Перник" ще улеснят Индусбанк, като й дадат достатъчно срок за изплащане задълженията към тях; ...че Индусбанк назначи за свой директор препоръчания от нас г-н Ж. Катранов, бивш администратор на БНБ; ...че предложеният портфейл... от Хр. Бобчев & Синове и Ив. х.Беров, както неговата гарантираност, неговата ликвидност и произходът му; ...че се иска от БНБ временно улеснение, до помощта на което може да не се прибегне, ако се закрепи доверието у вложителите; взе [се] предвид особено тежкият удар, който би се нанесъл на кредита в страната, ако тази банка изпадне в мораториум"[632]. В дългия поменик е цялата логика зад многобройни сходни решения на БНБ. В тях има и самоуспокоение, и разчитане на „улеснения" от други държавни институции, и страх от отражението на всеки конкретен случай върху цялата кредитна система, и представа, че ако управлението се довери на доверен човек, нещата ще тръгнат на оправяне.

Редица от решенията на УС през този период са гарнирани с ограничения към банките, които са записани по-скоро проформа, без особена убеденост. Почти навсякъде е добавена типовата фраза, че рефинансирането „ще се използва само за изплащане на влогове" или „само в случай на засилено изтегляне на влогове." Изискват се (на хартия) оздравителни планове, някой банки се призовават да намалят кредитирането, други – от по-малките – се заплашват със закриване на общия кредит, отправят се предупреждения към ръководни тела. Но в същото време използваният инструментариум не престава да се множи и разнообразява. БНБ например удължава срока за изпълнение на поисканото по-рано от нея намаляване максималния размер на кредитите на една банка, удължава разрешението за използване общите кредити на големите софийски банки, улеснява сконтирането полици на трети... При това Народна банка продължава да предоставя облекчения по Закона за подпомагане пострадалите от градушка или да удовлетворява молбите на различни банки за специални сезонни кредити.

Следва да се има предвид, че БНБ извършва сходни действия и по отношение на проявяващи признаци за нестабилност държавно-кооперативни структури. В началото на 1930 г. със 70 млн.лв. е увеличен общият кредит на БЦКБ „поради крайно неотложните й нужди и то изключително за посрещане на предявените за изплащане влогове"[633]. Три години по-късно БЦКБ е изчерпала авоарите на кореспондентската си сметка в Народна банка, която отново трябва да я „улеснява". „Тъй като върви тегленето на суми от кооперативните сдружения от 3–4 седмици, ще стане нужно [БЦКБ] да използва личен кредит при БНБ. Такъв трябва да й се определи, за да може било да сконтира, било да заложи портфейл и й се даде въз-

можност да посреща нуждите на кооперативните сдружения."[634] Само шест месеца по-късно, оцененият като „недостатъчен" общ кредит на Централната кооперативна банка е отново увеличен.

В протоколите на УС все по-открито се говори за подпомагане на изпаднали в затруднение банки или за търсене всевъзможни начини да се избегне обявяване на несъстоятелност в името на „запазване кредита в страната". Всичко това бързо се превръща в евфемизъм, при положение че кредитът очевидно е подкопан до голяма степен благодарение на предприетите мерки на самото правителство. Вече не става дума за трезва преценка на платежоспособността на дадена институция*, а за поддържане на „кух" кръговрат, при който от едната страна се удря по доверието към банковата система, а от друга БНБ налива пари в нея, за да запази видимост за някаква стабилност.

Рядко отчетливо е онагледена практическата неизпълнимост – в условия на генерализирана и мащабна криза – на принципа на Бейджход за кредитора от последна инстанция**. В разгара на депресията голяма част от решенията на БНБ се отнасят до рефинансиране на дребни, понякога незначителни банки, чието ликвидиране едва ли би имало системен ефект. Те са важни, доколкото създават общия „фон" и настроение. Както се вижда от последвалите събития обаче, изкуственото им поддържане спасява твърде малко измежду тях от „вливане" с крайно декапитализирани баланси в „Български кредит" или от включване в дългия списък на банки в ликвидация, попаднали под надзора на Банкерския съвет.

Трябва същевременно да се признае, че ако по Бейджход не може да се действа повсеместно и механично, неговото правило запазва валидност за най-значимите случаи. Няма съмнение, че крах на крупна институция би мултиплицирал ефекта на кризата, а именно такава опасност възниква с Кредитна банка*** през юли 1931 година****.

Атаката срещу нея е пряка последица на острата финансова криза в Централна Европа от пролетта на 1931-ва. През март в неплатежоспособност по външните си дългове изпада водещата австрийска Кредитанщалт, а на 13 юли спи-

---

* Въпреки че всеки отделен казус технически е скрупульозно анализиран от персонала на БНБ.

** Историята познава и други, съвременни, доказателства. При дълбоката банкова криза от 1992 г. в Швеция например централната банка първоначално постъпи „правилно", вдигайки лихвата. Но мярката се оказа дотолкова катастрофална за търговските банки, че емисионният институт много бързо забрави да се съобразява с качеството на обезпечението и започна да рефинансира дори с валутните си резерви.

*** Създадена е от Дисконто-Гезелшафт, от Берлинска и Хамбургска банкерска къща и от българските банкери и политически фигури Ив. Евстр. Гешов, Ив. Салабашев и Ст. Данев през 1905 година. След като през 1929 г. централите на Дисконто и на Дойче Банк в Берлин се сливат, българският клон на втората също се слива с Кредитна банка. От този момент нататък тя е собственост на германската Дойче Банк.

**** Опасни за системата казуси възникват и с някои по-важни български заведения, като например Провинцбанк. С тях БНБ се занимава продължително и крайно обстойно. (Вж. Архиви БНБ IV.)

рат плащанията към вложители и кредитори редица германски банки. Този момент е повратен за задълбочаването на световната депресия. В България „заразата" се пренася мигновено под формата на *рън** към депозитите в Кредитна банка. Разказ за тези събития е оставил нейният директор М. Рясков, който е и главното действащо лице. Това е едновременно необичайно жива за икономически сюжет проза и съвършено канонично изложение за ролята на централната банка като кредитор от последна инстанция.

Приведените от Рясков подробности около овладяването на кризата разкриват щрихи от социалната, битовата и политическата механика, управляваща деловия живот. „Изумителната бързина", с която новината за фалитите в Германия се разпространява из софийските среди в самия следобед на понеделника, 13 юли, той свързва между другото – не без нотка на мека етническа неприязън – с реакцията на „добре осведомените, предвидливи, съобразителни, но и страхливи" евреи, тръгнали да осребряват влоговете си още на другата сутрин[635]. Предаденият драматизъм на ситуацията идва от добре осъзнатата двойна отговорност: пред акционерите на банката и пред цялата финансова система. На 15 юли, пише Рясков, „настъпи истинска психоза, която обхвана широк кръг клиенти... За мене беше ясно, че за банката настъпват критически моменти и че трябва да мобилизирам всичките си сили – мои морални [„свръхчовешките усилия" на персонала] и банкови материални, за да устоя с чест на задълженията на банката... Касаеше се и до предпазване на страната от явна катастрофа, ако и другите банки изпаднеха в същото положение, поради това че Кредитна банка, която минаваше за най-солидна, не издържеше на напъна"[636].

Рясков действа по две линии. Едната, която бързо се оказва неефективна, са „малките жестове", търсещи някакво психологическо въздействие върху юрналите се към банката вложители. Той нарежда да бъдат открити няколко гишета и да се „поставят на видни места надписи, че банката изплаща и срочните влогове, на които сроковете още не са настъпили", премахва се обедната почивка, заповядва се „в никакъв случай да не се увещават клиентите, че няма опасност за тях, че няма причини да си теглят парите"[637]. Точният банкерски нюх е в усещането за противопоказност на всякакви „опровержения" и „позитивна пропаганда", в разбирането, че на вложителите в подобни моменти говори единствено демонстрирането на неограничена ликвидност. „Благодарение на изпитаната практика на банковото ръководство да поддържа значителни суми по сметката си при БНБ, изплащанията на влоговете вървяха редовно, бързо и без никакви забавяния."[638] Но при всеобща паника това не може да е достатъчно и слуховете за възможен фалит на Кредитна банка се усилват. Тогава Рясков отваря втория защитен клапан, достъпен само за креации на чужди кредитни институции. Той продава на БНБ чекове срещу нюйоркски банки за 500 хил.дол. (около 70 млн.лв.) – лукс, възможен благодарение

---

* Английският термин е приет в международния банкерски жаргон за обозначаване масовото и паническо теглене на влогове от една или повече банки.

на специалното споразумение с Дойче Банк, даващо право на българското ѝ представителство да разполага с въпросната валута*.

Този източник е изчерпан веднага, което води Рясков към „окончателния" ресурс на Народна банка като кредитор от последна инстанция. Контактите в тесния български банков свят са лесни и директорът бързо е приет от управлението на БНБ, „за да опише положението и да моли за съдействие"[639]. Според спомените му, там всички са обезпокоени, тъй като това било „първото в страната ни подобно събитие в живота на банковото дело". Твърдението се нуждае от корекция, доколкото, както видяхме, протоколите на УС свидетелстват, че той се занимава почти ежедневно с подобни казуси, макар и от по-малък мащаб. Но приповдигнатото чувство за лична изключителност е характерна черта на Рясков, проявявана и по други поводи♦. Пред централната банка той всъщност излага архикласическия аргумент, използван на много места по света. „Прекалено голям, за да фалира" е обичайно алиби, когато се иска благосклонност от кредитора от последна инстанция. „Аз можах лесно да убедя управлението на банката, продължава Рясков, че ако Кредитна банка се види принудена да закрие гишетата, то кризата неминуемо ще засегне и другите банки... Тогавашните подуправители Божилов и Бурилков (управител нямаше), имайки пълното съзнание за създалото се изключително опасно положение, се изказаха готови да ме подкрепят."[640] За да следва стриктно златното правило да предоставя помощ селективно, и то само на неликвидни, а не на неплатежоспособни банки, БНБ обаче трябва да извърши определени проучвания. Тук отново се проявява анклавността на Кредитна в българските условия – до момента тя изобщо не се е рефинансирала при БНБ. Както и за другите големи чужди банки, такава необходимост просто не е възниквала поради ликвидността, осигурявана от техните задгранични собственици. Народна банка никога не е провеждала с Кредитна ритуалното за всяка българска институция упражнение по определяне на общия ѝ кредит (тавана за рефинансиране). Сега обаче това се налага да бъде извършено, което означава „щателна проверка на нейното положение въз основа на балансите ѝ. При нормални условия [анализът] изискваше няколко дни. А [ситуацията беше такава, че трябваше]... веднага да се помогне на Кредитна банка – беше въпрос на часове... Подуправителите наредили седем души инспектори да работят през нощта между сряда и четвъртък да проверят последния баланс... да установят финансовото ѝ положение, да проверят търговския ѝ портфейл. *През тази нощ прекарах най- тежките часове от живота си. Щях да полудея.* Не бях си-

---

* Със същото улеснение разполага и Българска търговска банка, в която към този момент съучастие има Париба. По време на кризата френската банкова къща публично обявява, че е оставила на разположение на БТБ 800 млн.лв. и депозира портфейл като гаранция. В случая съобщението успокоява обстановката – за разлика от Кредитна банка БТБ не е атакувана от вложителите и дори увеличава обема на депозитите. (Вж. Аладжов, Петър. Върховен комисар..., с. 60.)

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

гурен, че инспекторите ще свършат работата си навреме“[641]. Така или иначе, те приключват с мнение, че Кредитна банка е „най-солидният банков институт в страната“ и че БНБ може да я рефинансира без риск[642]. Зад разказа на Рясков ясно прозира до каква степен упражняването на селективност зависи от компетентността и порядъчността на служителите от емисионната банка. В случая той само подмята, че „Божилов беше формалист... а Бурилков, без да беше банков техник“, има съзнанието за необходимата помощ[642a].

В епизода с Кредитна банка се появява и последният задължителен елемент около операциите на кредитора от последна инстанция. Това е политическата санкция, която може да бъде колкото условие за успех, толкова и основание за икономически произвол. Тя е на практика неизбежна, когато емисионната банка е държавна. При значимите случаи „одобрението“ стига до най-високо ниво и през юни 1931 г. подуправителите на БНБ си осигуряват гръб, докладвайки на финансовия министър Александър Гиргинов, който на свой ред ги отвежда при премиера Ал. Малинов*. С видимо задоволство Рясков предава в спомените си, че министър-председателят „бил казал, че има абсолютно доверие в мене и дал мнение на всяка цена да ми се помогне“[643]. След края на събитията Малинов ще сподели пред посетилия го, за да поднесе благодарностите си, Рясков, че „следил с голям интерес, но с пълно спокойствие развоя на кризата... Реален израз на това спокойствие било и обстоятелството, че [Малинов] не си изтеглил единствените спестявания – влог в размер на 270 000 лв., които имал в банката ни“[644]. Двусмислието на фразата убягва на Рясков и то действително може да остане незабелязано, когато думите са на фигура с добра репутация. Но тъкмо възможността един политик да участва в критични икономически решения създава условия за злоупотреба за лични интереси с рефинансирането на централната банка. Причинността лесно се размива. Въпросът дали влогът на премиера не е изтеглен поради внушеното доверие, или обратно – кредиторът от последна инстанция е задействан именно за да бъдат спасени нечии авоари, неизбежно остава да виси с привкус на съмнение.

Цялостната намеса на БНБ през юли 1931 г. се оказва мащабна. В протоколите на УС от 15 юли е записано решението да се купят три чека от Кредитна на обща сума 260 000 долара „за задоволяване исканията на вложителите“[645] ѝ. Нека отбележа, че българската централна банка осигурява около два пъти по-малко валута от

---

* Разликата с положението при една частна емисионна банка е съществена. По време на знаменития фалит на лондонската Беърингс през 1890 г. на Банк ъф Инглънд се налага да мобилизира частната банкерска общност, а не държавни лица. Решението е взето за 48 часа, като основният проблем е да бъде убеден Ротшилд, който е едновременно член на управата на Английската банка и основният конкурент на Беърингс. В крайна сметка общият интерес на системата надделява и фалиралата институция е спасена чрез усилието на банкери от Ситито (при ограничено участие на самата Банк ъф Инглънд), поели нейните активи. Други банки обаче нямат тази съдба и са оставени да потънат, тъй като за разлика от Беърингс не са в сърцето на финансовата мрежа.

предоставената от Дойче Банк. Наред с това БНБ сконтира на затрудненатa банка три тримесечни записи на заповед (всеки от по 5 млн.лв.), издадени от дружество „Гранитоид". Няколко дни по-късно (на 21 и 22 юли) е инжектирана допълнителна ликвидност – общият кредит на Кредитна банка е увеличен с още 75 млн.лв., за да достигне внушителните 175 млн. лева[646]*. Никъде в тази акция не личи да е приложен единствено третият елемент от правилото на Бейджход. Парите са отпускани без „наказателна лихва", при обичайните условия на БНБ.

Положението в крайна сметка е овладяно, като в заключителната част отново се стига до психологически трикове. След като подкрепата е осигурена, Рясков нарежда банкнотите „в дребни купюри да бъдат пренасяни от Народна банка до нашата с кола, придружавана от нужната охрана. Това правеше силно впечатление на клиентите, чиято опашка беше вече извън банката и трябваше да прави място за колата, пълна с банкноти"[647]. Върхът на паниката е достигнат на 17 юли и пречупен на следващия ден. Съгледвачите за първи път докладват, че „мнозина от публиката започвали да възкликват: „Бре, солидна банка, тя имала безчетни милиони, всички влогове ще изплати." Забелязвало се известно колебания между клиентите дали да си теглят влоговете или не[648]. Стига се и до семеен мизансцен, когато роднина на жената на Рясков пристига, за да *влага* пари, „изсипвайки от чантата си на гишето на главната каса 1.5 млн.лв.". Допълнителен ефект има внасянето на 5 млн.лв. от управителя на известната „Братя Прошекови", придружено с коментар – „Ето ви 5 милиона. Оня ден ги изтеглих, наплашен като вас. Сега ги връщам, като наново се убедих, че Кредитна банка е солидна и твърда като витошки гранит."[649] Този архаичен пиар оказва въздействие и „скачените съдове" постепенно се задействат – първоначално салонът се изпразва, за да започне постепенно да се пълни с клиенти, връщащи парите си. Познати на Рясков гузно му се извиняват, а директорът продължава линията си на дистанциран коментар, подмятайки, че на тяхно място и той би постъпил така[650].

Следват благодарностите към икономическите и политическите фактори, помогнали за решаване на кризата. Следва и икономическата равносметка от акцията, проведена като (почти**) показна демонстрация на принципа на Бейджход. "Една емисионна банка, пише Рясков, чрез увеличаване на банкнотното обращение може да помогне на банките да устоят на масовото теглене на влогове[651]***... Никоя банка в света не е в състояние да изплати в късо време влоговете на своите клиенти, както и изискуемите си задължения, без помощта на емисионната банка, без да може да мобилизира ликвидните си активи."[652]

Накрая идва и репутационният ефект. „Реномето [на Кредитна банка] се по-

---

* За сравнение – това е размерът на общия кредит при БНБ на най-голямата местна банка „Български кредит" през 1935 година.

** Имам предвид отсъствието на по-висока лихва при рефинансирането.

*** „При масово искане изплащането на задължения в чужда валута, продължава той, тя разчита само на своите резерви в чужда валута, които не са неизчерпаеми."

виши още повече, ведно с нейното – и моето."[653] За това спомага и друга необичайна стъпка, каквато може да си позволи единствено голяма чужда банка – постепенното обратно изкупуване на реесконтирания при БНБ портфейл, „което направи силно впечатление на управлението на Народна банка и послужи още повече за закрепване престижа на Кредитна банка"[654]. Личното капитализиране на успеха – търсено или не – се чувства в последващата кариера на М. Рясков, която го отдалечава за известно време от банката, за да го направи управител на БНБ, министър на финансите и приближено лице на царското семейство.

Но – при познатата ѝ институционална история – репутацията на БНБ като кредитор от последна инстанция няма как да бъде възстановена напълно. Съмненията остават, за да се проявят отново с учредяването на банка „Български кредит" през 1934 година. Прогнозата на ФК за нейното бъдеще не е нищо друго освен екстраполация на традицията: комитетът не скрива опасението си, че е възможен натиск върху БНБ, която (лишена от стабилно ръководство в този момент) трябва да прибегне „до твърде благосклонно рефинансиране за поддържане ликвидността на новата банка". Страховете са изразени на фона на искането от българското правителство намаление в нормата на задължително покритие чрез „неясно предложение за разширение на кредита, насочено да оживи българската икономика". Техническият съветник при БНБ Кьостнер дори смята, че разширението е вече консумирано с разрешението, дадено на Народна банка от ФК да сконтира допълнителни съкровищни бонове. Но нарастването на кредита би излязло от контрол, ако БНБ не прояви твърдост към очакваните искания за рефинансиране от частните банки, вкл. „Български кредит". ФК възразява категорично срещу възможността „намалението на покритието да се интерпретира като подготовка за разширяване на кредита от страна на БНБ". В крайна сметка той дава разрешението си, но в писмо до правителството иска изрични гаранции, че няма да се стигне до превратно тълкуване, подчертавайки, че „разменените писма имат за цел от една страна да прецизират смисъла на даденото разрешение, а от друга да ангажират правителството със стриктна интерпретация на правата на БНБ в областта на кредита"[655].

Очакванията се оправдават, като БНБ действително експанзивно рефинансира „Български кредит". Получастната, полудържавна банка разполага при емисионния институт, по думите на М. Рясков, с почти неограничен кредит[656]. През годините на следкризисно оживление, тя се превръща в основен лост за обезпечаване превъоръжаването на страната и на правителствената експортна и „индустриална" политики. Не по-малко щедро е отношението на БНБ към изцяло държавната БЗКБ.

Успоредно с наближаването на войната, в самия край на 30-те, Народна банка е принудена отново да преосмисли линията си на кредитор от последна инстанция. Подновява се вече добре познатата игра с държавата, в която БНБ се опитва да ограничи натиска, но е лесно заобикаляна с императивни законови или нормативни разпоредби. Преписката по повод рефинансирането на БЗКБ след 1939 г. е особено показателна в това отношение[657]. Още през септември 1939 г. БНБ ѝ предоставя кредит от 300 млн.лв., „за да може да посрещне увеличеното днес тег-

лене на влогове“[658]. Особеното в случая е, че това става срещу облигации на Погасителната каса – облекчение, правено за най-закъсалите частни банки с практически несъбираеми дългове към БНБ. През май 1940 г. тя увеличава общия кредит на Земеделска и кооперативна банка с допълнителни 550 млн.лв., за да може последната „да реализира и нови стопански инициативи, поставени във връзка с грижите за общия стопански подем на страната ни“[659]. Следващото разширение е прието през август – този път към обичайните сезонни нужди се прибавя ПМС, възлагащо на БЗКБ да открие нов постоянен кредит на Дирекцията за закупуване и износ на зърнени храни[660].

Първият сигнал за опомняне е подаден в края на 1940 г., когато Народна банка реагира остро на поредните, прокарани чрез специални закони, правителствени решения БЗКБ „да кредитира разни мероприятия и инициативи в земеделското стопанство на страната“[661]. Този път рефинансиране е отказано, от една страна, поради наличието на неизползвани ресурси в БЗКБ, а от друга, с аргумента за възникващ конфликт между целите на кредитора от последна инстанция и тези на емисионен център – разширяването на кредита „би поставило [БНБ] в законна невъзможност да може да [изпълни искането], тъй като банкнотното ни обращение не може да расте неограничено“[662]. Земеделска и кооперативна банка е превърната в проста трансмисия на нестихващите финансови искания на държавата. Положението ѝ става неудържимо поради очевидния недостиг на ресурси, чието попълване се търси отново и отново в БНБ, т.е. в паричната емисия.

Това, естествено, добре се разбира от ръководството на БЗКБ, което, след като няма смелостта да се противопостави открито, възприема унизителната тактика да моли министъра на финансите за ходатайство и натиск върху БНБ. В няколко забележително чинопоклонически и обстоятелствени писма[663] тя призовава Д. Божилов „да окаже въздействие“. Обиграният апаратчик обаче препраща доноса оплакване в БНБ, съпроводен единствено с резолюцията „Тайно: на г-н Гунев за прочитане, след което да ми се повърне.“[664] Дори да нямаше други конфликти, тази кореспонденция би била достатъчна да обясни проявената по-късно дълбока неприязън между двамата. Във всеки случай, тя предизвиква един от най-твърдите, почти бунтарски, откази на Народна банка към правителствено искане. На 27 февруари 1941 г. БНБ пише на БЗКБ, че „през изтеклата година общият кредит [на БЗКБ] бе увеличен с кръгло 2 млрд.лв. ... Той не е ползван в този размер... но е на разположение... Сега искате да се увеличи кредитът с още 900 млн.лв. Ние сме убедени, че и това увеличение не ще ви задоволи. *Задълженията, които, било вие сами поемате, било че правителството ви натоварва с такива, изискват нови и нови парични средства, които вие ще искате да черпите от нас. Този начин на кредитиране ние не можем да поддържаме. Не е нужно да спорим върху мотивите на нашето решение. Мотивировката на писмото ви намираме за ненужна. Поне за пред нас тя е излишна. Очевидно е, че стоим на различни становища*“. Особено достойна е добавката, която показва, че БНБ ясно разграничава натрапените от правителството инфлационни финансирания от задачите ѝ на кредитор от последна инстанция. „Можем обаче,

НБКМ–БИА

Добри Божилов в апогея на карирерата си – министър-председател, 1944

завършва писмото К. Гунев, да ви уверим, че при обстоятелства, които биха наложили едно непредвидено теглене на влогове, ние ще бъдем готови да ви услужим с кредити, необходими за тази цел."[665] Позицията е препотвърдена и в директно писмо до Божилов, където към аргументацията е прибавена опасността от падане на емисионното покритие под свещената норма от 25 процента.

Случващото се през войната може да бъде прочетено по различен начин. Но то – при всички случаи – се оказва подготовка и прелюдия към комунистическата планова икономика. Сливането на емисионната и кредитната функция в монобанката, допълнено от практически безотказно и автоматично кредитиране, обезсмисля напълно дилемите на кредитора от последна инстанция. Те не водят до обичайната *монетарна* инфлация само защото този режим ражда огледалния й образ на генерализирани *стокови* дефицити.

Предполагаше се, че с първия опит за ремонетаризиране на икономиката след 1990 г. по естествен път ще се завърнат и терзанията на централната банка около политиката й на рефинансиране. Всъщност мъки така и не се проявиха. До 1997 г. БНБ пребиваваше в хибридния статус на институция за „развитие", на източник за покриване на загуби и на фискални дефицити. Като от небитието изплуваха – за да се наложат – най-порочните практики в тази област от първия български капитализъм. През 1997 г. – след краха и хиперинфлацията – на мястото на събитията не бяха намерени никакви правила за рефинансиране. Стояха разхвърляни само следи от: неиздължени към БНБ валутни кредити; нейни просрочени (удължени) валутни депозити в съмнителни български търговски банки; предостави-

ни от Народна банка валутни кредити и депозити без разрешение (или с пристъпване забраната) на VC и без договори; депозирани пари в търговски банки по занижени лихви; разсрочвани заеми с предоставени със задна дата обезпечения; инжектирани средства за спасяване на обречени институции; целево предоставяни ресурси за конкретни предприятия или за „съживяване" на цели отрасли...

Паричният съвет просто *затвори страницата* с рефинансирането*. За пореден път и от поредна гледна точка, се оказва, че той разплита хроничен български проблем, тлеещ повече от столетие. Това съвсем не означава, че рефинансирането е *„лошо" по принцип,* както е склонна да го интерпретира обществената памет отпреди 1944 г. и след 90-те години. Историческата присъда само доказва, че хроничният му неуспех у нас идва от това, че централната банка традиционно не се е съобразявала със здравината на структурите, които го приемат, и е наливала средства в слаби финансови институции. А по-вредно от преките последици на тази политика е, че тя е създавала стандарти на поведението в цялата полицентрична система, където наред с БНБ винаги са съществували полюсите около всевъзможни „шапки" и „обществени" банки, захранвали с кредит разклонените си институционално-клиентелистки мрежи.

---

* Формално погледнато, затварянето не е окончателно, тъй като с влизането в Еврозоната БНБ ще възобнови тази дейност. Но тя ще го прави при стриктни правила – само срещу висококачествено обезпечение и в рамките на *обща* за цялата зона политика, върху която влиянието й ще е нищожно.

Пулсиращите функции

Институция с миналото, значението и мащаба на БНБ трудно излъчва монолитен и стабилен облик. Тя комбинира убягващи образи, които понякога рязко се различават. На страниците на тази книга банката присъства в редица антиномии. Сблъсква се формалният ѝ писан статут с реалния икономически живот. Съжителстват казионният, митологизиран лик с нелицеприятна интимна действителност. Противоборстват си смазващата зависимост от властта и опитите за проява на автономия. В конфликт са следите на икономическата рационалност с наложените обстоятелства.

Дългата историческа ретроспекция позволява да се потърси логика в това видимо многообразие. Следващата кратка скица е и заключителното обобщение по сюжета с Народна банка. Нишката следва *функциите* на БНБ през годините, образуващи динамично променяща се геометрия, където надмощие взема ту една, ту друга. БНБ е вървяла *от амалгама на функции, към изчистването им и обратно*: това е най-изразеният дълъг цикъл в нейното развитие.

Статистически израз и обобщение на тези промени дава серията от графики (с. 316 и 317), които онагледяват най-важните структурни изменения в активите на банката♦.

Изходната точка е депозитно/кредитният модел на банката от 1879 г., въведен в страна, където няма нито достатъчно спестявания, нито нужните капитали. Само пет години по-късно Парламентарната анкетна комисия от 1884 г. прави, наред с другите си изводи, равносметка за потенциала и пределите на този модел. Тя тръгва от констатацията, че „по рождение" БНБ е лишена от замах и е обречена да вегетира, като в най-добрия случай би могла да извърши (както го е правила) дребни услуги на новосъздаващия се политически елит. „Уставът на Банката от 25 януари 1879 г. е предначертал твърде тесен кръг за действие... и ѝ свързва ръцете там, дето би трябвало да ѝ даде по-голяма власт и да ѝ отвори по-широко поле за работа. Ако Централното Управление и Управлението на Банката бяха се водили буквално по устава, тогава земледелческите каси както в Княжеството, тъй и в Източна Румелия трябваше да се лишат от ония кредити, които им ся отпуснаха и които им оказаха такава голяма услуга. За щастие спънката, която поставяше уставът, правителството, за полза на страната, съумя да я премахне и има кураж да пожертва буквата на закона за интерес на населението"[666]. Ходът на разсъжденията е симптоматичен: една анкетна комисия си позволява да насърчи проверяваната институция в нарушаване на собствения ѝ устав. А заръките към БНБ всъщност се свеждат до това, тя да раздава дългосрочни пари, което в по-далечна перспектива ще доведе до натрупване на непосилен баласт за банката.

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Държавната банка...*

Структура на актива на БНБ, 1879–1914 (%)

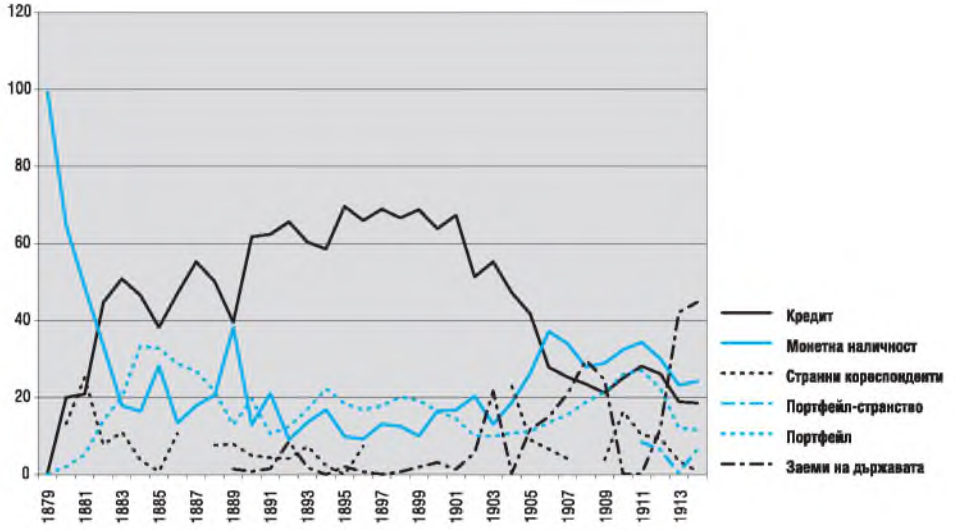

Стуктура на прекия кредит на БНБ за икономиката, 1879–1914 (%)

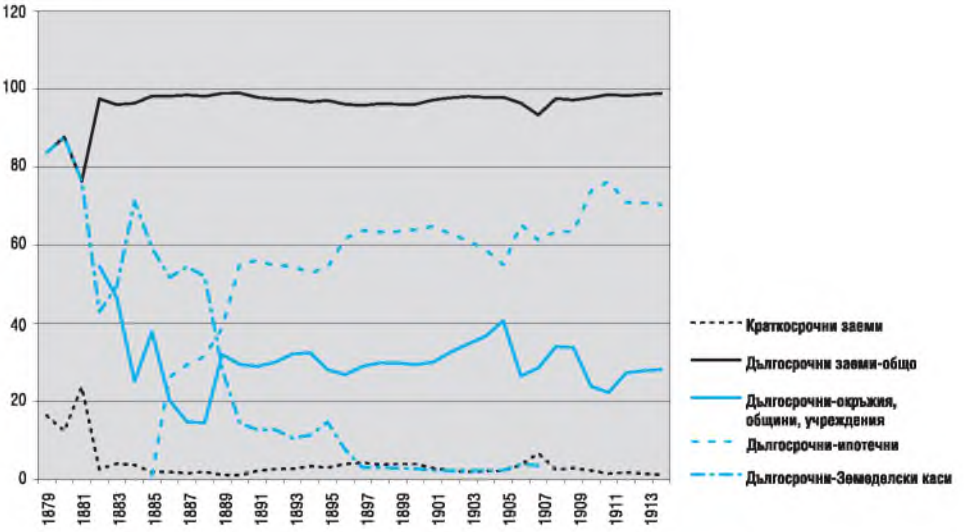

Структура на активите на БНБ, 1915–1928 (%)

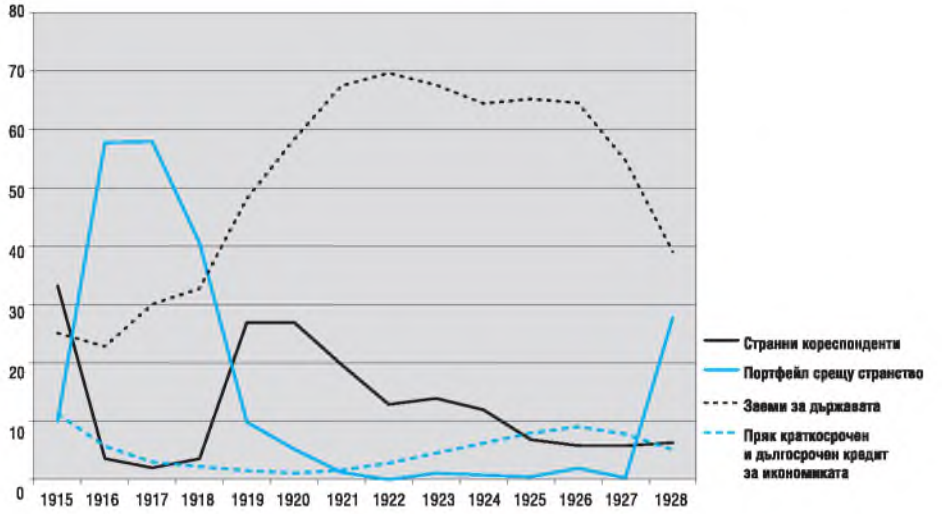

Заб.: Портфейл срещу странство (1916-1918) – авоарите на БНБ в Германия, образувани от получените военни аванси; (1928) – Стабилизационният заем, емитиран в самия край на 1928.

Структура на прекия кредит на БНБ за икономиката, 1915–1928 (%)

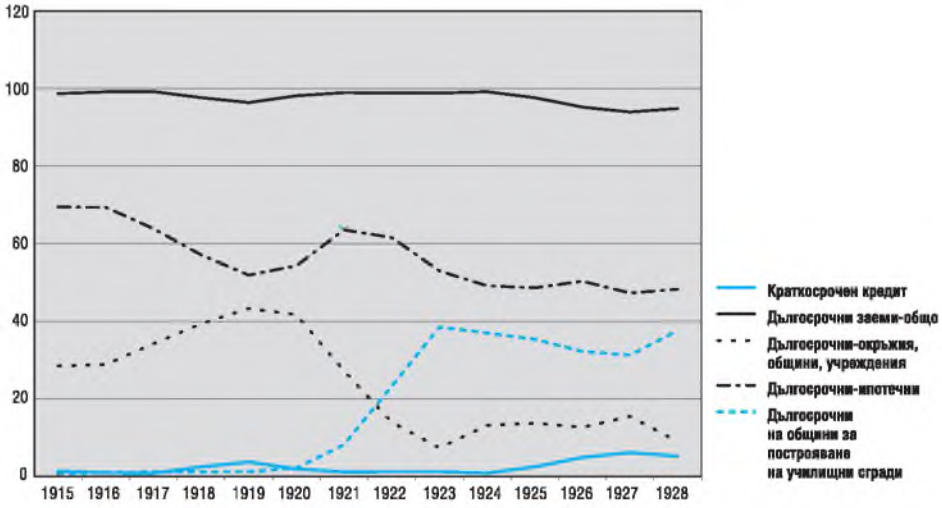

За четирите графики: Юбилеен сборник
на Българската народна банка 1897–1929. с. 185

Обща заб.: Данните невинаги съвпадат напълно с тези на Д. Йорданов.

Със своята обща оценка депутатите дават първи принос за институционализиране и официализиране на БНБ като банка за развитие. В представите им негативите идват от там, където тя се съприкосновява с частния сектор. „Не е тъй обаче и с [онези] разпореждания на Банковата администрация... които са имали за цел да облагодетелстват не отечествената търговия и промишленост, а само няколко отделни лица."[667] Ако заемите за Земеделските каси и общините („общественото" кредитиране) са безусловно „добро" и „справедливо" дело, то заемането на търговското съсловие се оказва безусловно „зло", или поне рисковано поле за безпринципно фаворизиране. Тази сфера изглежда поначало подозрителна. „Многобройните фактове, заключава докладът, ...служат като най-бляскаво доказателство, че Банката през всичкия период на съществуването си [пет години!] се е отдалечавала от истинското си призвание и е вървяла не по пътя на справедливостта."[668] Крайната присъда е, че причини за невъзможността банката да изпълни задачите си, „така както приличаше на едно *народно* кредитно учреждение... са, от една страна, незаконното и неправилното направление, което взе Банката, а от друга, явните недостатъци на Устава й (които) й дадоха повод, да се осуети ползата, която се очакваше от нея. При това всякой е проумял вече, че Банката ако и да е докарала каква годе полза за търговията, то тая полза я е усетил само един твърде незначителен контингент търговци, а именно само местните търговци в София, а всички други в останалата част на Княжеството не опитаха нито добрия, нито лошия плод на Банката"[669].

Призивът на анкетната комисия до голяма степен отразява обществените очаквания към БНБ. Случайно или не, той съвпада с началото на излизането й от състояние на напълно немощна протобанка. През последвалите години до войните БНБ развива *нарастваща хетерогенност на функциите*, като се превръща в емисионна, държавна (в смисъл че кредитира държавата), земеделска, ипотекарна и депозитна институция. Тя наслагва различни, често несъвместими задачи и цели, смесвайки ги в една универсална хипербанка, чиито емисионни функции неизбежно се преплитат със (и/или са замъглени от) останалите. И ако все пак трябва да се посочат доминиращите линии сред цялата барокова хибридност, то те са три: БНБ е най-мощната търговска банка в страната; тя постепенно се утвърждава в основната си роля на емисионен институт; Народна банка е проводник на инвестиционни амбиции на държавата.

Първата съществена добавка към изходния модел е предоставеният през 1885 г. емисионен монопол, който отсъства в статута на БНБ от 1879 година. Както видяхме, неговата пълноценна реализация преминава през много и продължителни перипетии. За сметка на това, по-бързо, понякога дори изпреварвайки законовите уредби, в банката се настанява дългосрочният кредит. Той навлиза спонтанно чрез отбелязания стихиен сурогат на дългосрочен капитал под формата на чести и толерирани просрочия. А систематичното усилие в тази посока започва с учреденото (също със закона от 1885 г.) специално ипотечно отделение. За неговите нужди са заделени от половината до 2/3 от капитала на банката, всичките й

срочни влогове и евентуалните средства от емисията на ипотечни облигации[670]*.

БНБ се впуска в дългосрочни операции, като още през 1886 г. раздадените по тази линия заеми (4.25 млн.лв.) доближават максимално допустимия от закона ресурс към момента (5.16 млн.лв.)[671]. Банката се появява като единствен институционализиран източник на „дълги пари" в българската икономика, където техният недостиг е особено остър. Непосредствено след Освобождението селяните масово закупуват земи с *краткосрочни* заеми от лихвари, изпадайки в дългов капан – този тип задлъжнялост се оценява на 2/3 от дълга на селското население (над 45 млн.лв.)[672]. Възможната алтернатива е ипотечният кредит, който през 80-те години на XIX век БНБ все още развива чисто формално. Отпусканите от нея заеми до края на 1889 г. се водят ипотекарни, макар че срокът им е едногодишен. Те се превръщат в дългосрочни само благодарение на възприетия фактически режим на десетгодишно погасяване. Промяната идва с двата заема под залог на ипотекарни облигации, сключени от БНБ през 1889 и 1893 г. с германски банки[673]. От тях получава чисто около 17 млн.лв., които ѝ позволяват да удължи срока на вече раздадените кредити от 1 на 30 години и да разшири чувствително дългосрочното кредитиране**.

До кризата от 1899–1901 г. дългосрочният кредит е основно перо в актива на БНБ. През първите години на съществуването ѝ това са преди всичко заеми за общини, за окръжия и за Земеделските каси. В периода, когато пасивите на банката са нейният капитал, депозираните бюджетни сметки и срочните влогове, тези (основно държавни) средства до голяма степен се изливат обратно към държавата. Инвестирането в общини и окръжия е разрешено още през 1880 г. поради интереса на самото правителство. То не разполага със сериозни възможности за вложения и дава съгласието си въпреки противоречието с устава от 1879 г., по който банката е учредена само за краткосрочен търговски кредит. По отношение на Земеделските каси, правителството разрешава на БНБ да отпусне 0.5 млн.лв. от капитала си „за раздаване [на касите] в ония окръзи, гдето населението се нуждае от помощ... А понеже [Народна банка] беше се поставила вече в угода на държавата за Земеделските каси, то нямаше основание да откаже такива заеми на общинските и окръжните съвети" за инфраструктурни нужди."[674] През 1884 г. – при капитал на БНБ от 2.9 млн.лв. – Земеделските каси вече са рефинансирани с над 1.1 млн.лв., а в Общинските управления на Княжеството и Пловдив са вложени около 1 млн. лева[675]. Първите възлизат средно на около 20%, а вторите – средно на 12% от активите през 1881–1885 година[676]***. След сключването на двата ипотекарни заема тази дейност се развива ла-

---

* Такива облигации се издават с разрешение на правителството, по решение на Народното събрание.

** Дългосрочен кредит раздават също Земеделските каси и създадената на тяхна основа през 1903 г. БЗБ.

*** Максимумът е съответно 30% през 1883 г. и 25% през 1882-ра. Трябва да се има предвид, че БНБ е държала значителни суми (средно 25% от актива си) в касова наличност. За динамиката на перата вж. графиката на с. 316.

винообразно, като успоредно с нея нараства и кредитирането на частния сектор. Това става, въпреки че и според закона от 1885 г. БНБ продължава да е предимно сконтова (търговска) банка.

И така, от 1879 до 1906 г. дългосрочните заеми систематично надвишават краткосрочните, като до 1903 г. първите нарастват деветократно, а вторите 7.5 пъти[677]. Към този профил следва да се добави ролята на БНБ през кризисните години, когато ресурсите ѝ са изцяло погълнати от държавата. Частният кредит е на практика *остатъчна* величина, колебаеща се в зависимост от нуждите на фиска и на местните власти. Замислена като малко депозитно учреждение за търговски кредит, до „тлъстите години" БНБ е еволюирала в друга посока – към *банка за дългосрочен кредит и за заеми на правителството при извънредни ситуации*, в чиито ресурси преобладават държавният капитал, срочните влогове и ипотекарните заеми. Отчетливият *уклон към дългосрочното* е пряка последица от избрания държавен модел, според който БНБ е превърната в инструмент на развитие, управляван от властта. Структурата на баланса ѝ е във фундаментален конфликт с целите на всяка емисионна банка, длъжна да поддържа високоликвидни активи и съответна структура на пасивите.

Промени се очертават едва със стабилизирането на българската икономика след 1902 година. Разширяването на банкнотното обращение, което вече не се погълща само от бюджета, кореспондира с ускорен растеж на краткосрочните заеми и с увеличаване тежестта на кредита за частния сектор. Свързано с това е огледалното преструктуриране на пасивите с постепенното оттегляне на срочните влогове, „прогонени" от по-ниски лихви по депозитите. Все по-голяма тежест придобива сеньоражът от банкнотите*.

БНБ обаче не извървява пътя докрай. Тя не се превръща в „чист" регулатор на ликвидността, което би означавало да изостави изцяло прекия кредит и да се занимава единствено с рееконт на дългови инструменти от частните банки. До реформата в края на 20-те години банката продължава да отпуска заеми и да открива текущи сметки срещу поръчителство, които – припомня през 1924 г. Стоян Бочев – са „една кредитна форма, отживяла времето си, съвсем неподходящи за един емисионен институт... не са за практикуване от каквато и да било търговска банка, а най-малко от емисионна... гдето източниците са тъй бързо изискуеми"[678]. Този профил не е случаен, а по странен начин пречупва обществените нагласи и ценности. „Нам се струва, продължава Бочев, че за тая ориентировка играят голяма роля и чисто политико-социални съображения. Банката не е да не вижда, че рееконтът ѝ дава големи преимущества: по-голяма гаранция... по-голяма бързина в изплащането и оборота... по-голяма експедитивност... по-голям контакт с частните банки и възможност да ги приобщи към сво-

---

* През 1907 г. е въведена и нова, по-адекватна уредба на ипотекарното кредитиране. То престава да черпи ресурс от депозитите в БНБ, за да бъде пряко и единствено обвързано с емисията на заложни облигации. (Вж. Архиви БНБ II.)

ята кредитна политика и своето влияние. *Но мисълта, че чрез рееконта ще печелят и частните банки, е много непопулярна днес,* та макар и БНБ да има всичката възможност да наложи и упражни пълен контрол в това отношение."[679] Въпросът за ефективността на паричната политика се оказва заложник на вродената боязън от частния капитал.

Преди войните Народна банка започва следователно да се трансформира в институция с по-улегнал и изчистен профил. Тя начева – без да довърши – първата фаза на цикъла от хибридност към опростеност и обратно. БНБ си остава „промискуитетно" образувание. В нея продължават да съжителстват емисионна и кредитна дейност, а заедно с това противопоказаното смесване между краткосрочни и дългосрочни активи/ресурси. Черновата на Ж. Буске (от края на 1909 г.) за книга, посветена на БНБ, съвсем ясно фиксира това състояние♦. Основен щрих в нея са натрапчивите просрочия, коментирани колкото като финансов факт, толкова и като социален симптом. „Не можем да не отбележим големия брой протестирани, продължени и сконтирани наново полици, пише Буске, и най-вече обезпокояващия дял на тези, подписани от хора със свободни професии, който представлява около една седма част от целия портфейл. Тези полици *зле прикриват заемите, получени благодарение на облекченията, предоставяни на свои хора.*"[680] Специалните дебиторни сметки, на свой ред, повдигат въпроса „дали подобни функции са присъщи на една емисионна банка и дали тези операции не трябва да бъдат оставени на частните банки, които имат по-сигурни средства да осигуряват вземанията си и *не са толкова податливи на благосклонни приятелски оценки.*"[681] Буске приветства линията към ограничаване на дългосрочния кредит, възприета след 1903 година. Същевременно краткият му обзор за баланса на БНБ разкрива опасностите от вече натрупаните несъответствия в срочността на активите и пасивите. „За да посрещне пасива си от 125.19 млн. франка [лева] изискуеми веднага, Банката ще разполага само със 112.44 млн. реализируем актив, и то ако допуснем, че тя не срещне каквато и да е трудност в покриването на портфейла и на текущите дебиторски сметки." Нетната стойност на БНБ е оценена на около 5.5 млн.лв., но „една внезапна криза би я поставила в невъзможност да уравновеси своя изискуем пасив и ще я накара да наложи принудителен курс на банкнотите си. Кредитът на Държавата ще бъде неизбежно засегнат, тъй като Народна банка е всъщност отдел на Съкровището. Тази критична ситуация се дължи на раздаването на ипотечните заеми, които не би трябвало да са част от дейността на една емисионна банка, както и на лекотата, с която Държавата черпи, чрез заемите си, от ресурсите на Банката, без дори да иска съгласието ѝ (което, впрочем, БНБ не може да откаже) и без да предлага някакъв друг шанс за погасяване на дълга си" освен евентуален външен заем[682].

♦ Вж. *Икономическата условност... / Институционалното плагиатство.*

Двата варианта за реформа на БНБ, лансирани от Буске вече бяха коментирани♦. Всеки от тях предлага отделяне на краткосрочните от дългосрочните операции. Тук ще отбележа само, че радикалният (създаване на *частна* емисионна банка) предвижда ликвидиране на съществуващата институция, което – чисто финансово – не му изглежда сложна задача. „След сериозна преоценка, съмнителните ѝ кредити ще бъдат провизирани за сметка на удръжка върху резервите ѝ, а при нужда и върху капитала. Един консолидиран заем ще позволи да се уравновеси активът и пасивът на настоящата Банка, като този заем ѝ погаси отпуснатите кредити на Държавата. След изчистването на сметките, салдото по собствените ресурси на Банката ще бъде внесено в касите на Съкровището, което днес е единственият акционер."[683]

Песимистичният сценарий и схемата за саниране на БНБ (без промяна в собствеността ѝ) са реализирани почти дословно през войните и със Стабилизационния заем от 1928 година. Това става по силата на три взаимно усилващи се процеса – стихията на неуправляеми стопански обстоятелства; външния натиск; интелектуалното просветление. Към края на 20-те години *БНБ завършва фазата на опростяване. Насложилите се във времето разнородни функции са прочистени, за да остане емисионната, която подчинява останалите.*

Дотам се стига, след като от 1912 г. насетне, в течение близо на десетилетие, Народна банка е превърната изключително в банка на държавата. Блокировките за финансиране на бюджета са вдигнати♦♦, левът е с наложен курс, плахите опити да се регулира валутният пазар чрез Камбиалния синдикат не водят до траен успех. В крайна сметка БНБ е сведена до източник на безконтролно банкнотно производство, обсебвано от правителството. Това съвсем не е емисионна *политика* – механизмът е автоматизиран, като не предполага никакви самостоятелни преценки и решения от страна на БНБ. Новият ѝ профил не е плод на целенасочени усилия, а по-скоро на обстоятелствата.

През 1920–1924 г. започва мъчителното съзнателно прочистване функциите на банката. От една страна върви превръщането ѝ в основен инструмент на камбиалната политика. Именно *инструмент*, а не творец, тъй като всяка непротиворечива позиция в тази област предполага равноправност на участниците, докато ситуацията е такава, че държавата контролира всички лостове. С приключването на войната, на Банката е възложена полуфискалната задача да администрира Централата на девизите, т.е. да акумулира (по удобен за правителството курс) валутните постъпления от износ и да ги разпределя за вноса. Този статут е премахнат сравнително бързо, за да отстъпи място на камбиална политика, за каквато БНБ обаче не разполага с необходимите ресурси. Такава „може да се води, отбелязва Ст. Бочев, при свободен вноси износ или ако той ще се регламентира, това да върши тоя, който води камбиалната

♦ Вж. *Икономическата условност... / Институционалното плагиатство.*

♦♦ Вж. *Стратегическите дилеми – подчиненост и автономия / Невъзможният баланс.*

политика“[684]. През лятото на 1923 г., по свои си съображения, правителството за момент налага напълно нереалистичен „силен лев“, което става изцяло за сметка на резервите на Народна банка. Тяхното изчерпване, заедно със спекулацията, съпровождаща хиперинфлацията в Германия, води до рязкото обезценяване на лева в края на годината. БНБ „сякаш игнорираше всички обективни условия и че „господства на тържището тоя, който е силен“, а ще е силен на камбиалното тържище тоя, който има валути, а не тоя който ги търси... Тая камбиална политика [през второто полугодие на 1923 г.] бе политика на чувствата, на желанието да имаме подобрен лев, а не реална политика и заради това не можеше да има друг край... Всъщност бяхме стигнали до едно положение, в което камбиалното тържище, поради изтощаването на банката, бе се използнало напълно от нейните ръце и тя можеше само да стои и да гледа отстрани, или чрез монопол да го вземе в свое управление“[685]. Валутната политика, припомня Бочев, е изначално „второстепенна“, тя може само да изглажда колебанията, но не и да противодейства на фундаментални неравновесия, създавани от други. Емисионният институт „не може да стори нищо против основните причини, които създават движението на камбиалното тържище: Държавният бюджет, политическите давления, международният платежен баланс... Колебания, идващи от изменението на [тези причини] и особено пък камбиална политика, която бе искала да постигне дълготрайна стабилизация или подобрение, те не са от ресора на банкерската камбиална политика, а от ресора на държавната стопанска и финансова политика“[686]. Тези редове са писани през 1924 г. и те предначертават философията на стабилизацията, осъществена през следващите четири години. Главното в нея е *съгласуваното* влияние върху различните компоненти на макроикономическото равновесие. Въвеждането на валутен монопол на 11 декември 1923 г. е важна стъпка в тази посока, доколкото придава по-ясен функционален профил на БНБ: тя е принудена да се концентрира върху поддържане стабилността на книжния лев. „Курсовете при свободно камбиално тържище, пише Бочев, са резултат от преценката на всички фактори и от въздействието на всички причини. Но курсовете при монополен режим са резултат от преценката и разбиранията само на едного или двама-трима души. Толкова по-голямо внимание, напрежение и разбиране се изисква от тях.“[687] И тук той изрежда ключовите обстоятелства за успех. „Престижът [на БНБ] в тази област не е голям. А той не е без значение за масата. Ако си създаде престижа... той ще струва толкова, колкото и реалните ресурси [на банката]. Настроението, психологията на масата се влияе от престижа... [Той] обаче, не се създава лесно, а и когато е постигнат, изискват се все пак толкова усилия за поддържането му, колкото и за неговото създаване.“[688] Камбиалната политика изисква още адекватни резерви, „общуване и привличане в орбитата на БНБ“ големите вносители и износители, „постоянен контакт между правителството и банката“. Изисква накрая прагматизъм, независимост в съжденията и действията – „най-вече *свободен от социални и доктринерски предразсъдъци ум*, който да поставя действителността по-горе от теорията, фактите по-горе от чувствата и желанията: тя изисква още воля, *която да знае да бъде твърда пред давленията и натиска на личностите, а еластична и отстъпчива пред силата на сто-*

панската и финансова действителност, създавана от събитията и социалните развития, които пък не са по силата на отделни личности, та дори и правителства"[689]. Този пасаж следваше да бъде прочетен и да стане напътствие за БНБ през „първото ѝ битие" на прехода, отпреди въвеждането на Паричния съвет.

„Повече от друг път Българска народна банка ще прави камбиална политика", предвижда през 1924 г. Ст. Бочев и е прав[690]. Сред различни перипетии, тази нейна функция се налага над останалите до момента, в който получените от двата заема ресурси позволяват на БНБ да въведе златно-девизния стандарт. А *в неговите рамки, камбиалната и емисионната (паричната) политика се сливат в едно.*

Резултатът не би бил възможен без успоредното, целенасочено опростяване на останалите цели и задачи на банката. Най-важната линия в тази посока е постепенното затихване на кредитните ѝ функции. Отначало те са ограничени по отношение на правителството. Законът за банкнотното обращение от 1922 г. слага праг пред прякото инфлационно финансиране на фиска, срочността на заемите, които БНБ може да отпуска на бюджета, е съкратена, а държавата започва погасяване на дълга си към емисионната банка. Що се отнася до кредита на БНБ за частния сектор, то през първата половина на 20-те години той се свива по естествен път заедно с драматичното изтъняване на нейните ресурси.

Но Народна банка все още си остава до голяма степен обременена с кредитни задачи. Косвеното насочване на нейни средства към държавни начинания не е прекратено, като то придобива особено значими мащаби при управлението на Ал. Цанков. В активите ѝ продължават да стоят най-разнородни пера от рода на участия в предприятия, синдикати и кооперативи. Дейността на УС е погълната от текущи проблеми около тези вземания[691]. Проблемите са атакувани по-радикално едва със серията законодателни реформи в БНБ от 1924 и най-вече – от 1926 и 1928 година. Въпреки че видимата им страна са институционалните промени, тяхно икономическа ядро е санирането на банката от натрупаните „лоши" и съмнителни активи. Законът от 1926 г. прави първа решителна стъпка за отделяне кредита на БНБ от държавата, общините и предприятията. Забраняват ѝ се отпускането на преки или косвени (държавно гарантирани) дългосрочни заеми, както и съучастията в предприятия. Тя е освободена от дребния кредит и влоговата служба. Основаната през 1928 г. с чужди капитали БИБ окончателно извежда ипотекарното кредитиране от БНБ. Пристъпва се към постепенно ликвидиране на дългосрочните вземания и на лично гарантираните кредити*. А двата външни заема дават ресурс на правителството, с който то – поне временно – да може да се дистанцира от централната банка. Крайна цел на всички преобразувания е съсредоточаването на БНБ в две основни задачи – регулиране ликвидността на търговските банки чрез рефинансиране; поддържане висока ликвидност на собствените ѝ активи чрез постепенно елиминиране на дългосрочната експозиция. Доколко затлачени са били

---

* Процесът продължава в течение на 30-те години. (Вж. Архиви БНБ IV.)

сметките, се вижда от обстоятелството, че след преоценката на активите и пасивите на БНБ по изискванията на закона от 1926 г., паричното покритие (т.е. ликвидните краткосрочни пера) е едва 20%, при законов минимум от 33 процента[692].

В средата на 30-те години изчистеният облик на емисионната институция изглежда напълно усвоен и възприет. Нейните нови цели са влезли като безапелационни постулати в икономическата книжнина. Бившият подуправител Ж. Бурилков вече може спокойно да хвърли критичен поглед назад. „Поради недостатъчна теоретична подготовка и опитност, пише той през 1935 г., правителството и ръководството на БНБ са се увличали в погрешен път – да направят от БНБ един всеобщ кредитен институт за раздаване всички видове обикновен кредит, а твърде малко са съзнавали и са се грижели за същинските и отличителни задачи на БНБ като централна банка – да насочи главните си усилия към изграждане на една рационална и солидна мрежа от кредитни институти, на които постепенно да отстъпи банковите си операции."[693] Той излага съвсем сбито, като общоприета доктрина, онова, което у Буске през 1909 г. все още звучи радикално и неприемливо за местното общество. „За да може централната банка добре да изпълнява ролята си на поръчител на ликвидността на другите банки, продължава Бурилков, се налага [тя] в още по-голяма степен да притежава ликвидни активи. Това... налага на всички централни банки известни въздържаност и отбягване от директно кредитиране, освен в оправдани конкретни случаи или в някои изключителни времена. В директния кредит всякога лежи рискът от подновяване и имобилизиране; рискът от загуби е по-голям; преценката и понасянето на този риск не отговаря на нормалните функции на централната банка, която в това отношение вместо да прави неоправдана конкуренция на другите банки, добре е да се задоволи с по-важните си кредитно-контролни функции... Само когато не е в обикновени конкурентни отношения, централната банка по-добре ще запази престижа и влиянието си спрямо другите кредитни институти."[694]

Но едва седем години по-рано – през 1928 – въпросните азбучни истини са продължавали да звучат радикално за българските „елити". Смисълът на опростяването във функциите на БНБ е убягвал на голяма част от начетените академични среди (или просто не е приет от тях) по понятни причини – то е далече не само финансова операция, а и дълбоко преначертаване на власт, статукво и интереси, което мотивира политическа и идеологическа съпротива срещу промените. Й. Фаденхехт иронично припомня на Г. Данаилов, че професорът е бил в Народното събрание през 1926 г., „когато се прие законът за БНБ и когато от нейните функции се заличи всичко онова, което съставляваше историческата заслуга на БНБ"[695]. Тогава от Народна банка са отнети именно операциите, съставлявали нейната най-съкровена „слава", разбирана като заслуги по държавното капитализиране на българската икономика.

Отделянето на определени дейности от тялото на банката е неизбежно и поради самото развитие на кредитната система в страната. „Настъпил ли е моментът за диференциация на кредитните институции, пита риторично Фаденхехт. Очевидно, че е настъпил. На времето П. Каравелов е приел БНБ да извършва несвойствени операции като нещо временно, поради липса на други кредитни институции.

Обаче днес, когато имаме БЗБ, БЦКБ, Ипотекарна банка, пита се, с какво бихме могли да оправдаем пред света тази ерес – да настояваме, щото БНБ да продължава да дава ипотечен кредит, да си връзва капитала за 30 години, да дава пари срещу цесии на предприемачи от извършването на държавни предприятия и да чака 15–20 г., докато си прибере парите. Не може един централен емисионен институт да си инвестира парите, които винаги трябва да има готови, разполагаеми, за да може да отговаря на изискванията на банкнотното обращение... не може този институт да си връзва ръцете, да си връзва парите в дългосрочни ангажименти..."[696]

Наслояването на несвойствени функции поражда конфликти на интереси във всяка емисионна банка. Фаденхехт продължава: „Не може Народна банка да дава заеми на общини, да дава заеми на държавата, не може вече държавата да бърка в касата на Народна банка за каквито и да е цели... Не може вече емисионният институт да финансира постройка на железници... Тогава тя не може да изпълни другото си назначение. А днес съвсем друго значение има банкнотата, отколкото в 1908 и 1912 г. Когато се създаде законът от 1906 г., банкнотното обращение у нас беше съвсем минимално, то нямаше никакво значение за паричното обращение в страната. Днес банкнотното обращение е цялото парично обращение... И когато е така, Народна банка трябва да има само една единствена задача – да бъде регулатор на паричното обращение... особено на банкнотното обращение, да бъде във връзка с това един върховен контрольор и на цялото кредитно дело в страната, но да не сраства непосредствено в предприятия, в които да ангажира дългосрочно своите разполагаемости."[697]

Заедно с рекапитализирането на БНБ и санирането на балансите ѝ, през 1928 г. завършва *първият, полувековен, цикъл на усложняване и последващо опростяване в нейните функции и цели.* Отначало се развива в сложно, хибридно учреждение, след което изчиства институционалния си дизайн до облика на класическа емисионна банка. Този образ е запазен съвсем кратко. Депресията начева *втори дълъг цикъл в пулсиращите функции на БНБ.*

Излизането от златно-девизния стандарт отново стоварва върху Народна банка съвършено неприсъщи за нея задачи. Въведените през есента на 1931 г. камбиален монопол и контингентиране на вноса превръщат този път БНБ в център на *търговската* политика, която в нормални времена е чисто държавен периметър. Класическата камбиална политика е напълно обезличена или по-точно сведена до търговските рестрикции. Както припомня по-късно К. Гунев, „по закона за БНБ [тя] е автономно учреждение, но това не е по закона за търговията с външни платежни средства. По тоя закон ние нямаме автономия, *ние сме администрация на правителството,* каквото то ни заповядва, длъжни сме да го изпълняваме. Там не можехме да се крием зад принципа на автономия на БНБ"[698]. БНБ от 30-те години е „експертно" ведомство, което педантично попечителства всички търговски сделки и квотира вноса. В „битов" план е вече огромна бюрократична машина, регистрираща и най-дребните движения на стокови и валутни наличности през границата на страната. В нея работят всевъзможни отраслови комисии, които разрешават (или забраняват) съответния внос. Протоко-

лите на УС, на различните служби и комисии се четат като истинска енциклопедия на „персоналната камбиална политика", където са записани решения по невероятно куриозни частни случаи. Там ще се намерят искания за разрешаване вноса на незначителни количества суровини, на единични машини и съоръжения или за извършване на доставки за обществени организации. Наред с тях са фиксирани например постъпки (и отказ) на частно лице за 15 райхсмарки за „поправка на фотоапарат"; искане на друг за внос на 3-4 радиоапарата (също отказано); искане да се получат „две пратки автомобилни части за автомобила на министъра" (разрешено); молба срещу контингент за износ на копчета да се разреши внос на зъболекарски машини; забрана на скулптора Иван Фунев да внесе карарски мрамор; отказ на някой си Мехмед Оглу, който разполага с 1 500 драхми в гръцка банка, но поради невъзможност да си ги получи по друг начин, предлага да внесе срещу тях един вагон тръстика, „която ще употреби за производството на рогозки, от продажбата на които ще се препитава..."*

Като илюстрация на царящата атмосфера, привеждам само случая с искането на известната кожарска фирма „Братя Калпазанови" да ѝ бъде разрешена валута за внос на дъбилни материали с аргумента, че по този начин ще се избегне опасността от спиране на работата. Подозрителността на инспекторите от БНБ е отразена в рапорта им, където е записано, че „намираме за неизлишно да съобщим изказаното от Бр. Калпазанови мнение, че според техните сведения внесените досега сурови кожи общо в страната били напълно достатъчни да задоволят нуждите на населението до края на годината. Това тяхно мнение подлежи на преценка, да не би да е плод на страха им, при ограничаване на работата от тяхна страна, други фирми да внесат сурови кожи, в цената на които напоследък има чувствително спадане – около 30%."[699] Тези нови задачи пораждат ропот сред българския бизнес и потенциал за корупция. Доколко възможностите са реализирани, може само да се гадае. В косвена защита на банката остават няколко публични отзива за скрупульозност в изпълнението, а и фактът, че през периода на най-интензивна регулация управител е порядъчният и почтен Н. Момчилов.

Извън кипящата „регулаторна" дейност по търговията с платежни средства и по външната търговия, през депресията БНБ придобива по-голяма тежест и в такава ключова проблематика като външния държавен дълг. Нейните представители участват пряко във всички преговори с кредиторите. Значението ѝ се засилва и от обстоятелството, че именно в нея са депозирани блокираните левови сметки, учредени след частичния мораториум от 1931 г. за „гаранция" по редуцираните плащания. Строго погледнато, това също е допълнителна, несвойствена функция на централната банка – в нормални времена държавата си набавя девизи за обслуж-

---

* Примерите са от ЦДА, ф. 285, оп.5, а.е. 1062, Протоколи на служба Внос-Износ от №1 до № 60. Те покриват период само от два месеца: октомври–декември 1933 година. Регулирането на материята и множество други конкретни примери са приведени в: Архиви БНБ IV, Част 3. (Вж. също: Иванов, Мартин. Политическите игри с външния дълг. Български сюжети на стопански кризи и възход. 1929–1934. С., Златю Бояджиев, 2001.)

Фабрика „Калпазанови"

Съвременна илюстрация, 1912, бр. 19–20

ване на външния дълг на пазара, докато в условията на настъпилия валутен глад БНБ е принудена постоянно да урежда проблема по „специални" начини. Накрая, банката се занимава с идеологията около договарянето и с цялата механика по прилагането на клиринговите плащания. Както видяхме, тази външноплатежна система има пряко отношение към емисионната дейност.

И така, преплитането на цели и задачи през 30-те години отдалечава БНБ от „чистия" модел, заложен през 1928 година. Излизането от златно-девизния стандарт през 1931 г. е променило самата парична система, правейки невъзможно по-раншното стриктно разделение на властите в монетарната област. „Невъзстановено остана и влиянието на сконтовия процент като инструмент за защита на монетата, за регулиране на кредита и въздействие върху цените, пише в отчета на БНБ за 1934 г. Тези изпитани класически средства за движението на капиталите и стоките са заменени с техниката на контингентите, клиринтите и компенсациите."[700] *В променената парична реалност неизбежно настъпва ново смесване във функциите на централната банка.* Резултатът е засилване на нейната тежест в икономическата политика. „Целият стопански живот е концентриран в БНБ", вмята напълно основателно през 1933 г. финансовият министър Ст. Стефанов[701]. И ако останалите доказателства са малко, потвърждение на тази ѝ невралгична роля е видимото концентриране на икономическата условност през 30-те години именно в БНБ♦: няма случай, в които зависимостта отвън да не визира директно най-чувствителния стопански център.

Очерталата се фаза в историческата цикличност на функциите на БНБ се оказва особено продължителна. Но докато предходният цикъл в общи линии – и с

♦ Вж. *Икономическата условност...*

обичайното забавяне – следва световните модели, то след войната посоките в България и по света се разминават. В пазарните икономики започва връщане към парична власт с все по-„изчистена" (с времето и все по-независима) централна банка, която провежда единствено монетарна политика и е напълно откъсната от прякото кредитиране на икономиката. Процесът е бавен, като за отделни елементи и в отделни държави той се проточва до последните десетилетия на столетието. Банк ъф Англанд например с години администрира валутния контрол и различни кредитни ограничения, налагани от правителствата, а рестрикциите върху движението на капиталите се запазва на много места. Тенденцията обаче е необратима и ясно изразена.

Напротив, в България и в останалите комунистически страни централните банки задълбочиха до възможния предел логиката от 30-те години. С преустройството на БНБ в монобанка от съветски тип, припокриването на функции достигна своя връх. Институционализирането на автоматичния кредит „до поискване", консолидирането на балансите на всички банки в БНБ, пълният валутен контрол, безкрайните привилегии и вълни на опрощаване на дългове и забраната на междуфирмения търговски кредит съсредоточиха в една точка *всички* възможни функции на *цялата* банкова система. БНБ се превърна от кредитор от последна инстанция в *единствен* кредитор в икономиката. Постигната бе нирваната на пълно сливане между кредитна и емисионна функции. Коренно бе променена монетарната система, като парите престанаха да са пари, а капиталът вече нямаше цена. Социализмът, нека повторя, изгради „паричен стандарт без пари"♦.

Клишето за напълно обезличената емисионна банка през тези години следователно не е коректно. Обратно, тя придоби небивало могъщество, но в качеството си на *инструмент*, а не на субект на икономическа (парична) политика, която се решаваше съвсем другаде. Всъщност Народна банка въплъщаваше изконната представа за тази институция у нас (от която в миналото бе опитвала да се отдалечава с различен успех) – образа на перфектния слуга на властта. БНБ изпълняваше чисто стопанско-полицейски и отчетнически функции по цялата верига – от технико-икономическата оценка на инвестиционни проекти, до „контрола чрез лева", най-вече върху работната заплата. И съвсем не е случайно, че за известно време през 80-те години като институция бе заличено Министерството на финансите, а не БНБ.

Монобанката ще остане в икономическата история като странна конструкция, която след необикновено дълго съществуване се разпада от собствената си абсурдност. Макар да отричаха самата същност на парите, на банката и държавата се налагаше непрестанно да се борят с призраците на монетарното начало в икономиката. Те избиваха отвсякъде, за да покажат, по най-причудливи начини, неговата незаобиколимост. В крайна сметка това напрежение прояде системата и доведе стопанската смърт на режима.

♦ Вж. *Стратегическите дилеми / В търсене на паричен стандарт.* (Вж. също: Архиви БНБ V.)

Преходът трябваше да започне с въвеждането на двузвенна банкова система и на нормален паричен стандарт. В дългия цикъл на изчистване/наслагване на функции, махалото следваше да се отклони в другата посока, като БНБ се освободи от всички натрупани при социализма несвойствени цели. Една съвременна централна банка *прецизира* задачите си, тъй като е елемент със строго определено предназначение в сложната конфигурация от институции и инструменти на макроикономическата политика.

На хартия това бе осъществено с приемането на закона за БНБ от 1991 година. На практика продължи негласно да изпълнява органично чужди й задачи, оставайки хибрид между емисионна банка, безотказен източник на рефинансиране и „банка за развитие". Финансирайки дългосрочно (в противоречие със закона) бюджетните дефицити, предоставяйки целево ресурс за специфични проекти чрез избрани банки, подчинявайки основната си функция (осигуряване стабилността на лева) на непосредствените императиви на фискалната политика, БНБ така и не израсна до автентична централна банка. Пълната несъвместимост между целите й излезе наяве в края на 1996 г., когато тя бе изправена пред невъзможното – едновременно да поддържа лева, да пази резервите си, за да посрещне плащанията по външния държавен дълг, да финансира огромен бюджетен дефицит и чрез емисия да „поддържа" сриналата се банкова система.

В перспективата на миналото отново – и за последен път на тези страници – въведеният през 1997 г. Паричен съвет изпъква като решение на вековен проблем. Той е *завършек на втория дълъг цикъл във функциите на централната банка*, започнал с депресията*. Дълбоката мотивация зад прокарването на Паричния съвет у нас е идентична на тази при промените в БНБ от 1928 година. В известен смисъл случилото се през 1997 г. регенерира, но и написа епилог на дебата от 1928-ма. Думата е все за това, как да бъде пресечено в корен сливането на монетарната политика и фискалния интерес: порочно икономическо съжителство, което съвсем не е измислено в България, но което тук – повече от обичайното – е формирало нормите на стопанския живот. Без съмнение решаването на проблема чрез Паричен съвет има своята цена, но при съществуващото наследство тя е неизбежен „данък история", който трябва да бъде платен.

Паричният съвет е максимално опростена структура на една централна банка. В него монетарното предлагане е автоматизирано. Изземвайки от БНБ класически функции, новата парична система се оказа най-радикалното изчистване профила на институцията. Постигнато бе непознато висока ликвидност на активите й. А чрез брутално и ефективно пресичане връзките на БНБ с бюджета и с банковата система, Паричният съвет направи невъзможно по-нататъшното размиване и обърквање на функции, което в миналото така често компрометираше нейната дейност, замъгляваше балансите й и в крайна сметка водеше до остри финансови кризи.

---

* Нещо повече – в известен смисъл той изпреварващо реализираше принципите, определящи мястото на националните централни банки в системата на Европейската централна банка.

Хранителят на информация

Наред с пулсиращите основни функции, през цялото си съществуване БНБ развива – по-скоро постъпателно, отколкото циклично – още една, която не може да бъде подмината. Това е специфичният за всяка централна банка потенциал да генерира и съхранява финансова информация. Така както Народна банка форматира културата на кредита, тя в най-общ смисъл изльчва и формира *информационната култура* на българския финансов свят: нейните *обхват, достъпност, качество* и *концептуална (не)яснота*.

Главната тенденция в *обхвата* е лесно доловима – с институционалното укрепване на БНБ се обогатява и произвежданата информация. От една страна, това става по силата на естествените изисквания на пазара. Самата банка се е развила в най-голямото национално кредитно учреждение, което има нужда от прецизна представа за общата или регионалната конюнктура, както и за състоянието на своите клиенти. Именно през устойчивия растеж след 1906 г., в структурата на банката са изградени Бюрото за стопански признаци и Отделението за финансови изучавания, представляващи завършени звена за систематично следене на голям брой икономически индикатори♦. Наред с тази мрежа, се разширява и информацията, необходима за управлението на риска по кредитирането. Създадени са служби за източниците и пласментите, служби за рисковете при агентурите, служба за съдебните вземания[702]. В указанията и тайните нареждания по прилагането на Правилника за личния кредит банката развива специфична езикова стилистика, с която наставнически, но в много личен тон, внушава на регионалните си представителства какво поведение да държат, как да постигнат максимална близост и доверие с клиентите, за да съберат възможно най-голям обем обективна и неформална информация[703].

По-нататъшното разклоняване и задълбочаване на фактологичното знание в БНБ става до голяма степен по внушение и пряко указание на външните кредитори и на международните „надзорни" институции. За техните нужди се разработват множество нови парични и финансови показатели. Тази линия приема ясни контури през 30-те години с дейността на ОН. По-късно, при плановата икономика, цялата информационна дейност на банката бе организирана по съветски модел. А в началото на 90-те години контактите с МВФ и с други организации на практика изградиха отсъстващата до този момент парична статистика.

Историята с *достъпността* не е много по-различна. Класическият образ на централните банки е на херметични институции. Модата на „прозрачност" е новост от 90-те години, която при това не бива да се приема безусловно, а по-скоро като

♦ Вж. *Икономическата политика и икономическото познание / Действието / Съсловното и груповото мислене / Емпирия и повседневие.*

„функционална" откритост, като дозирано и контролирано отваряне, необходимо за самото провеждане на съвременната парична политика. Все по-добре разбираната роля на очакванията на икономическите агенти, нуждата от предвидимост на монетарната политика, налагащото се „инфлационно целеполагане"* като неин принцип поразчупиха някогашната плътна затвореност. Всичко това обаче не премахва изконната дискретност при вземане на голям брой истински важни решения в централните банки.

Неизбежна последица от затвореността са изкушението/подозрението за манипулация отвътре, съпроводени от опити за външно проникване. Основните набези, срещу които БНБ се е опитвала да се предпази, идват от опозицията, външните кредитори и дори от правителството.

До началото на XX в., в БНБ се влиза главно при по-радикална смяна във властта или при инциденти, провокирани от политически интриги. Всички те в една или друга степен принуждават банката да разкрива част от чувствителните си тайни, особено за отношенията ѝ с държавата. Един от най-ранните епизоди е Парламентарната анкетна комисия за БНБ от 1884 година, в чиито заключения детайлно са инвентаризирани грубоватите информационно-счетоводни трикове, използвани за прикриване декапитализацията на БНБ от държавата. Разкрити са и дребните хитрини, с които персонално се облагодетелствуват представители на властта.

Споменатите информационни звена в банката, изградени през първото десетилетие на XX в., не добавят откритост. Само малка част от събираните в тях данни са публични, като инструкцията за работа в тези отдели изисква от служителите „максимална тайна". Показателно е окръжното, изпратено през март 1910 г. от централното управление до ръководителите на клонове и агентурите. То им възлага събирането на значителен брой „признаци" за стопанството в града и региона, като същевременно облича директорите в конспиративната мантия. „Те не би трябвало въз основа на сведенията си да променят изведнъж своя начин на действие... в определянето и раздаването на кредитите, докато не получат за това инструкции от Централното управление. Вярваме, че ще изпълните задачата си с усърдие... без да се предавате на преувеличения или неуместни общи и теоретични разсъждения."[704]

Приблизително по същото време БНБ въвежда системен вътрешен „информационен" контрол, упражняван по-специално от учредения през 1906 г. Проверителен съвет. Той скрупульозно установява множество изкривявания, но по правило гледа под лупа отчетническите подробности, без да поставя под въпрос „макроикономическите" деформации в отношенията между емисионната банка и държавата.

---

* *Inflation targeting* – политика на централните банки, която подчинява всички инструменти на тяхно разположение за постигане една единствена цел: овладяване на инфлацията. Банката обявява публично прогнозите си за очакваната инфлация, както и максималните ѝ „приемливи" стойности. Към подобна политика стриктно се придържат Европейската централна банка и емисионните институции на повечето развити държави, но не и американският Федерален резерв.

Но най-мощният тласък за проникване в БНБ идва отвън. С навлизането на чуждия капитал в страната и със сключените в чужбина държавни заеми сметките на централната банка стават обект на заинтересования и безпощаден поглед на кредиторите. От този момент нататък те са главната движеща сила зад постепенното й информационно отваряне.

В началото на XX в. се практикуват най-архаичните форми на външен информационен контрол, развиващи се в полукриминални истории. При пристигането си в София през 1902 г., делегатът на портьорите не разполага с апарат, а се опира единствено на клаузите от договорите, на личното си влияние в тесния български „елит" и на корупцията. Много често тези лостове се оказват напълно достатъчни. Постепенно обаче службата на делегата се разраства, а канцеларията му става малка макроикономическа обсерватория, където се следят и филтрират наличните стопански сведения и се подготвят експертизи, каквито дори правителството не е в състояние да направи.

Още преди Буске пътят е проправен от представителя на заема срещу тютюневите бандероли от 1899 година Константин Вакаро. В писмо до Париба той споделя, че „касиерът на БНБ, който ми е приятел, беше любезен да ми предостави, при обещание за пълна дискретност, данните, които той в мое присъствие *извади* от касовата книга"[705]. По повод последния *официален* отчет на БНБ, касиерът дава на Вакаро (дали срещу възнаграждение?) подробна информация за *истинската* разбивка на балансите, което е „светая светих" на счетоводните манипулации. Въпросното лице разкрива и другата ключова за БНБ цифра – действителния размер на прекия кредит на правителството. Това, разбира се, също става „напълно конфиденциално"[706]. Служителят дори консултира Вакаро, като му обяснява, че значителните златни запаси са натрупани с оглед евентуалното възстановяване конвертируемостта на банкнотите в злато.

Информационната стратегия на банката е накратко резюмирана от Вакаро. „Трудно е да се получат тези информации [за касовите наличности], защото поради *безсмислена и зле разбрана дискретност* ръководството на БНБ държи да скрие от правителството и от обществеността наличностите си в злато и сребро от страх да не му поискат сметка. От друга страна, в угода на управляващите, Банката крие кредита си за Държавата, за да не би опозицията да го използва като аргумент за нападки срещу правителството, заявявайки, че то изпразва касите й."[707] На Вакаро се налага да изнесе лекция за смисъла от прозрачността. „Днес успях да убедя Управителя, че Банката има много повече сметка да не крие нищо, защото представяйки изкривено положението си, тя увеличава тенденциозните представи на обществеността за размера на дълга на Държавата към банката, която общественост смята, че БНБ е напълно изпразнила касите си. Той ми обеща, че ще сезира Управителния съвет, така че балансите, публикувани за в бъдеще да дават реалните цифри на дълга към Съкровището."[708] Следва подробна инструкция за Париба, как да се четат публикуваните баланси, за да се извлече нещо смислено за отношенията между банката и държавата. „Седмичните баланси на Банката, пояснява Вакаро,

...не отразяват дълга, тъй като счетоводството извършва прехвърляния, които увеличават актива по определени сметки, така че обществеността да не е в състояние да установи дълга на държавата. Едва в баланса за края на годината, Банката включва тази сметка в посочените по-горе рубрики."[709]

Само няколко дни по-късно Вакаро е с усещането, че е постигнал успех. В ново писмо той представя опростено схемата на финансиране на държавата. „Що се отнася до задълженията на държавата към Банката, то когато правителството спешно трябва да изплати определена сума, а не разполага с необходимите фондове, съответно дава нареждане на Банката да плати за негова сметка и Банката, която зависи от Министерството на финансите, трябва да изпълни това нареждане... За тези операции не се сключва договор, няма определени срокове, няма нищо, просто се задължава сметка на Съкровището. Колкото до седмичните баланси на Банката, те не са реални, което означава, че те не представляват истинското състояние на нещата. Счетоводителят ми каза, че за в бъдеще Банката ще публикува позитивни баланси, където в специална колона ще фигурират сумите, дължими от Държавата, по същия начин, както са съставени балансите на Земеделските каси, и *това ще е вследствие на моите забележки към Управителите на Банката*, както ви уведомих в писмото си от 6 т.м. Обаче въпреки моите настоявания счетоводителят не пожела да ми даде разяснения по вече публикуваните седмични баланси и аз разбирам отказа му, тъй като той не можеше да признае, че въпросните баланси са подправени."[710] Ръководството на Париба явно не се е доверило на очакванията за промени в познатата практика, след като с резолюция върху писмото иска от Вакаро лично „да изпраща седмичния баланс като самия той коригира данните така, че в специално перо да излиза наяве дълговете на Държавата към това учреждение. Да се представя и разбивка на златна и сребърна наличност [на БНБ]."[711]

Продължението е любопитно. На 19 февруари човекът на кредиторите в София отбелязва, че БНБ все пак е извела по негово искане специална колона, в която отразява дълга на държавата. Но това положение се задържа съвсем кратко. На 26 с.м. той съобщава на Париба, че управителят му е заявил, че „са се отказали от открито публикуване цифрата на държавния дълг: Банката съгласно уставите си няма право да авансира с повече от два милиона лева правителството, както и да сконтира бонове на Съкровището, по-големи от равностойността на споменатата сума. И така, вместо с четири милиона, случвало се е на моменти сумата да достига до двайсет милиона под натиска на Министерството на финансите. Ако обществеността беше наясно с това състояние на нещата, тя би удвоила атаките си както срещу правителството, така и срещу Банката. За да се избегнат обвинения, авансирането на Съкровището ще бъде включено само в текущите сметки, които не представляват интерес. *А на мене всеки път ще ми съобщават като израз на благоволение и поверително цифрите, фигуриращи в сметката и в тежест на държавата*, както и тези, дължими от кореспондентите на Банката в страната. По този именно начин аз съм в състояние да ви изпратя днес първия баланс за 1901 г., разделен по обособени пера"[712].

Този пасаж от писмото може да остави погрешното впечатление, че самият управител е обещал на Вакаро предоставянето на толкова ценната информация. Това не е така: става дума за банална „връзкарска" уговорка (отново стои въпросът дали е безвъзмездна) с БНБ. В писмото Вакаро признава, че споменатият баланс му е достъпен единствено благодарение на главния счетоводител. Подобни канали обаче имат недостатъци. Те прекъсват в момента, в който „дежурният" е сменен. Скоро след това настъпва засечка и Вакаро се оплаква, че поради отсъствие на касиера не е успял да се добере до баланса, за да получи данни относно разпределението на касовите наличности в злато и в сребро. Чиновникът е отишъл да се оперира във Виена и „неговият заместник е дотолкова педант, че не поиска да ми *покаже* данните за наличностите, като *само ме увери*, че златните наличности надхвърлят 4 млн., а сребърните 10 млн."[713]. Това са рисковете на неинституционализираното бъркане в сметките на БНБ, основано на личните контакти на кредиторите и/или на корупцията.

Рискове идват и от поведението на самото правителство, което (както и касиерът) в моменти на по-голямо напрежение произволно прекратява предоставянето на информация. Така в разгара на кризата (в края на 1901 г.), когато ресурсите на държавата са стопени, БНБ просто престава да публикува балансите си[714]. Спрян е ритуал, който има съществено значение за нормалното функциониране на металния паричен стандарт. На Вакаро при такива засечки се налага да изяснява ситуацията по косвен път, например чрез връзките си с директора на Търговска банка.

Разбира се, херметичността на нито една институция в България не трябва да бъде надценявана както по отношение на външния, така и на вътрешния поглед. Средата е тясна, чиновничеството лесно се печели с политически, приятелски или звонкови доводи. Основното от онова, което представителят на кредиторите разкрива поверително пред работодателите си, наблягайки върху сериозните усилия за изкопчване на сведенията, е направено публично достояние например в книгата за БНБ на Д. Йорданов. В нея са описани споменатите в писмата на Вакаро механизми за манипулиране със сметките, целящи прикриване задлъжнялостта на държавата, посочени са[715] и точните дати, на които е нарушена нормата на банкнотното покритие. Малко по-късно искането на народни представители от юли 1914 г. за уволнение на управителя и администраторите на БНБ се мотивира, между другото, с организирано отвътре изтичане на данни от Информационното й бюро към столичен ежедневник♦. А най-прямата констатация за „разхерметизирането" на банката е във вече цитираната й фриволна самооценка за общодостъпността до собствените й протоколи.

Първите мащабни опити да се въведе по-голяма прозрачност и система на външен контрол върху информацията правят МСК и ОН. След 1926 г. апаратът на ФК води непрестанна, кога глуха, кога крайно остра, война с българската admini-

---

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Една държавна банка.*

страция за очертаване действителната стопанска картина на страната и особено ситуацията в БНБ и Министерството на финансите. Целта обаче не е достигната напълно: краят на 30-те години показва колко бързо и лесно БНБ се връща към познатата практика на манипулиране сметките и информацията♦. В началото на 90-те години влизането на международните финансови институции в БНБ бе напълно регламентирано, а външният контрол върху произведените от нея данни се превърна в сериозна гаранция за тяхната по-голяма откритост, достоверност и обвързаност. Но до 1997-ма възможностите за манипулации на „ниско ниво" (рефинансирането и прякото оперирание с резервите) не можеха да бъдат избегнати. Едва след въвеждането на Паричния съвет и слагането на ред в управлението на резерва, този тип интервенции станаха колкото безпредметни, толкова и недостъпни. Нещо повече – както и при златния еталон, публичността на балансите на БНБ се превърна в една от същностните черти на самата монетарна система.

Културата на *качеството* във финансовата информация, генерирана от БНБ, се долавя в различни точки. Немарливото водене на сметките ѝ изглежда част от българския стопански фолклор. Свидетелствата не идват от споменатите умишлени манипулации. Те присъстват и в лични свидетелства или документи, разбиващи широко разпространената през 90-те години легенда за безупречната и скрупульозна отчетност в държавните учреждения. Ще се позова например на неутешителните впечатления на Ст. Бочев при преминаването му през канцеларииите на Народна банка[716]. Още по-категорична е присъдата в резолюцията, поставена от Ляпчев върху доклада на Комисията за проверка на годишните отчети на БНБ за 1907 и 1908 година. „С голямо прискърбие се четат, записва той върху документа, ония факти, които показват *каква безгрижност и неакуратност господства в банковия персонал, който в повечето случаи не може да се похвали, че има ред в сметките, че знае да цени точността на числата и внимава при оперирането с цифри.*"[717]

Документи в същия дух се съхраняват и в архивите на парламентарни анкети и питания – обичайното хранилище на пороците на българската държавност, градено по-често с користно-политически, отколкото с принципни цели. Така например, малко след събитията, описани от Вакаро (през януари 1903 г.), е създадена анкетна комисия на Народното събрание за проверка сметките на БНБ. Би могло да се очаква тя да засегне възловия проблем за камуфлирането дълга на държавата. В действителност прегледът е по-скоро бакалски, като засяга само *воденето* на сметките.

Комисията се съсредоточава върху проблем (датиращ още от 1894 г.) с недоотчетено злато за 690 100 лв. – липсващата сума, която, според операционните бележки, би следвало да се намира в касите на банката. Крайната щета на БНБ възлиза на 26 906.90 лв. поради факта, че посочената сума злато е била заменена с равно количество сребро. Тривиалната констататация на проверката е, че „една от главни-

---

♦ Вж. *Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

те причини за констатираната нередовност в централата е немарливостта на администратора на касовия отдел... който е бил длъжен да произвежда редовни седмични ревизии на касата, каквито обаче никога не са били произвеждани от него"[718]. По-необичайна е реакцията на ресорния за БНБ министър на финансите. Той изтегля отговорността по веригата, искайки разрешение за уволнение не само на непосредствено виновния, но и на „ония членове на управителния съвет на банката, оставането на длъжност на които се намери несъгласно с интересите на това кредитно учреждение"[719]. Както обикновено, остава съмнението дали принципното разбиране за отговорност не е продиктувано от чисто политически съображения.

Ако този случай може да изглежда изолиран, то друг парламентарен документ от същия период говори за много по-системни нарушения. В свое питане депутат се интересува „дали е вярно, че от 1895 банката не е отбелязвала в касовите си книги какви монети са получавани и разходвани, злато ли или сребро, и по този начин не е държала верен монетар, от който да могат да се пресмятат точно ползите от ажиото"[720]. По този повод се оказва, между другото, че Народното събрание не е било запознато с ревизионните актове на БНБ от 1898–1900 година.

Анекдотичните примери могат да бъдат умножени. Без да са доказателство и да заместват нужното критично препрочитане на съхранените числа, те създават представа за определена атмосфера и отношение. Но отвъд влечението да се залитне по дребнотемие при погледа към сметките на БНБ стои далече по-сериозният проблем за *концептуалната яснота* в културата на информацията, излъчвана от банката. Това е въпросът с онези манипулации на *количествата* и *понятията*, които водят до сериозни макроикономически изкривявания.

В условията на златен (метален) паричен стандарт класически казус е отчитането *размера* на резервите на емисионната банка. От една страна, той има пряко отношение към стабилността на паричното обращение, тъй като от него се съди дали е спазено нормативното покритие на банкнотната емисия. Всяка игра с тези числа позволява „кухо" свиване или разширяване на емисията. От друга страна, по разбираеми причини величината на резервите е критичен параметър за кредиторите, които следят платежоспособността на държавата и нуждите ѝ от външен кредит.

Нека отбележа, че в централното банкиране от онези години „меката" манипулация с данните се приема за допустима и „откровеността" въобще не е качество на емисионните банки. Практически навсякъде тези институции проявяват непрозрачност относно състоянието на резервите си и са твърде предпазливи в оповестяването на действителния им размер. Съображения за престиж или опити да се избегнат спекулации неведнъж са ги изкушавали да пипат числата. На подобни информационни процедури се гледа като на легитимно прикриване на резерви, които в нужния момент да бъдат хвърлени срещу евентуални атаки, или обратно – като на начин с размита информация да се разкраси едно нерадостно положение, за да се избегнат възможни психологически шокове или паника. Ще посоча само примера с (частната) Банк дьо Франс, която през пролетта на 1924 г. подправя балансите си по инициатива на своя главен секретар. Операцията прикрива факти-

ческото превишение на фиксирания от парламента таван за паричната емисия, като оправданието е, че така се тушират инфлационните очаквания и спекулации срещу франка, които биха били предизвикани от огласяване на превишението[721]. „Корекцията" е осъществена при най-голяма дискретност, със знанието на министъра на финансите и без да се информира УС на банката. Фиктивното благополучие обаче не успява да създаде подходящи условия за подготвяната емисия на държавен заем и тя в крайна сметка се проваля, а френската валута се срива. След няколко месеца „тайната" на организираната под натиска на властта машинация е разкрита пред ръководството, за да се превърне в силен политически коз на Банк дьо Франс при конфликтите му с правителството.

За разлика от потъналите в забвение премълчавания в протоколите на централните банки, опитите за подправяне на монетарната картина винаги излизат наяве. Те неизбежно се появяват изпод напиращата икономическа реалност. Така е при въпросния епизод във Франция. Така е и по редица поводи в България – през 1913 г. с Камбиалния синдикат; в началото на 20-те години с блокираните авоари на БНБ в Германия; преди сключването на Стабилизационния заем; през годините на противоборството с ФК по време на депресията; при валутните и банковата кризи от 90-те години...

Икономическите отношения на България с външния свят са изпъстрени с епизоди на „девизен" шпионаж, при който правителството/БНБ и кредиторите играят на котка и мишка, за да скрият/открият действителните размери на резерва. Типична сценка се разиграва през 1902 г. между представителя на Компанията на Източните железници в София Робер Фанта и управителя на БНБ Стефан Караджов. В редица отношения ситуацията е сходна със стореното във френската емисионна банка две десетилетия по-късно...

У чуждия представител възниква подозрение, че в определени моментни (по-специално на 22 ноември 1901 г.) нормативното покритие на банкнотното обращение е нарушено*, като в изясняването на случая той се натъква на редица странности. Първият му източник е М. Тенев, който се впуска в юридическа казуистика, за да обясни, че в перото „Парично обращение" фигурират и суми, намиращи се все още в банковите каси. При по-дълбок поглед се оказва, че тези обяснения не са коректни[722]. Истинското учудване идва от интерпретацията и снизходителното отношение, проявено от самия управител. Ст. Караджов „прие много леко наличието на нарушение и потърси оправдание на случилото се с големите искания на Съкровището по това време, което, обръщайки се към банката, не й е оставило друг изход. Той прибави още, че са взети мерки, за да не се повтарят повече подобни инциденти в бъдеще"[723]. Думите на управителя изразяват или безотговорност, или чувство за безнаказаност при престъпване на правилата. И двете хи-

---

* Почти на същата дата, но стар стил (7 ноември), превишение е отчетено и от Д. Йорданов. (Вж. Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 63.)

потези шокират Фанта. „От разговора си... останах с усещането, че той не гледа на превишението от 22 ноември като на нещо трагично, защото, както той казва, разпоредбите в тази насока нямат законодателен характер, а са чисто уставни. Нещо повече, той обмисля да се предложат промени в Банковия устав, регламентиращи този пункт при първа възможност. И всичко това, като се опира основно на аргумента, че въпросните разпоредби имат само забранителен характер за Банката, без да дават търсената гаранция за банкнотите в обращение – в този смисъл на портфейла на Банката и на Специалните текущи сметки, които заедно достигат около 40 млн., трябва да се обърне много по-сериозно внимание, тъй като те представляват „ефективната гаранция". Тук разминаването между разбиранията на Фанта и на Ст. Караджов е пълно: „Без да се изкушавам да обсъждам твърденията на Управителя на Банката, позволявам си все пак да привлека специално вниманието ви върху това, че *следователно г-н Караджов не счита капитала на Банката и резервите ѝ за гаранция на обращението, което води до естественото заключение, че този капитал съществува само на хартия.*"[724]

Лекомисленото отношение към юздите на емисията се проявява и в начина, по който е коментирана ситуацията, създала се след прекратяване обменяемостта на банкнотите през ноември 1899 година. Според управителя този акт освобождава БНБ изобщо от ангажимента да поддържа златен запас, защото банката би могла да държи цялата си наличност в сребро. „На моето възражение, че това тълкуване ми изглежда справедливо от практическа гледна точка, но че според мен разпоредбите на закона от 27 януари 1885 г. отнасящи се до златната наличност, са все още в сила, г-н Караджов отговори: „Аз споменавам това само на теория, тъй като в действителност ние имаме близо 3 млн. в злато в касите си." Понеже аз изразих учудването си, той ми каза буквално следното: *„Ако не са 3 млн., те са със сигурност 2 млн.*". Фанта е напълно обезсърчен от тази смес на безгрижие, неинформираност и/или притворство. „За да не изглеждам недискретен, аз не се реших да поставя под съмнение и тази сума. Отидох си обаче с впечатлението, че г-н Караджов все още не е казал последната си дума по отношение на златната наличност, намираща се в банковите каси."[725]

Проблемът с достоверността на информацията на БНБ за девизните ѝ резерви е поставен остро и по време на преговорите за стабилизационните заеми от 1926 и 1928 година. В лично (ръкописно и конфиденциално) писмо служителят на МСК Дьо ла Тай излага впечатленията си за действителното състояние на банката, което той оценява като не особено блестящо[726]. Относно достоверността на предоставените данни, „вие със сигурност, пише той, ще намерите моите сведения за доста неясни и непълни, но дори такива, каквито са, аз ги получих с доста трудности. Чрез Комисията [МСК] не можеше да се очаква нищо: ние постоянно задаваме въпроси на Българското правителство, но то или не ни отговаря, или ни изпраща съвсем неверни цифри"[727]. Макар Р. Шарон да разполага с „много пълна информация", не може да се разчита и на него. Към този момент много от французите в България все още го възприемат като защитник на английските ин-

BANQUE NATIONALE.

Crédits étrangers et dépots en monnaies étrangères utilisés au 15 Mai 1928.

N° d'ordre	CREDITS CONSENTIS en monnaies étrangères :	CREDITS CONSENTIS en milliers de leva :	CREDITS UTILISES AU 15 MAI 1928 en monnaies étrangères :	CREDITS UTILISES AU 15 MAI 1928 en leva :	TERME
			I. CREDITS.		
I	£ 150.000	101.250	£ 133.420	90.166.189.--	30.VI.1928
2	£ 400.000	55.400	£ -	-	jusqu'à nouvel avis
3	" 250.000	20.775	" -	-	id.
4	frs.S 2.000.000	55.400	frs.S -	-	30.VI.1928
5	" 2.000.000	55.400	" -	-	id.
6	frs.F 10.000.000	54.400	frs.F 359.631	1.840.762,75	jusqu'à nouvel avis
7	Cr.C 5.000.000	20.825	Cr.C 3.721.175	15.304.215,50	id.
8	" 1.000.000	8.210	" 1.085.935	4.161.582,50	30.XII.1928
			II. DEPOTS.		
9			£ 5.376	3.629.029.--	30.VI.1928
10			" 4.464	3.013.389.--	sans terme
11			£ 28.150	3.808.775.--	8.VIII.1928
12			" 107.375	14.871.529.--	30.VII.1928
13			" 100.000	13.850.000.--	10.VII.1928
14			" 41.299	5.719.943.--	30.X.1928
15			" 134.000	18.559.000.--	1.XII.1928
16			" 1.000.000	138.500.000.--	31.VIII.1928
17			frs.S 3.398.400	90.703.035.--	sans terme
18			divers	10.839.593,68	id.
			Total :	415.387.046,43	

SAEF 31584

тереси. Парадоксално, Дьо ла Тай получава най-точни данни от английския представител в МСК, който „е един съвършено лоялен и почтен човек и който прави всичко, което е по силите му, за да ме информира изцяло за това, което научава в своята Легация." Дьо ла Тай „съвсем поверително" споделя, че „всички затруднения на БНБ се пазят в пълна тайна, и за щастие, защото в противен случай левът без съмнение би се сринал"[728].

Година след това, през 1928, в информационния обмен се включва и самият управител на БНБ А. Иванов, който поема инициативата да разкрие действителното състояние на резерва на БНБ пред МСК. Може да се спори дали става дума за негова самостоятелна акция или за координирана с правителството постъпка. Ако е вярно първото, картината е унизителна – ръководителят на емисионната банка е изчерпал аргументите си и е готов да изложи пред МСК дискусиите и вътрешните конфликти в правителството. При втората хипотеза ситуацията не е много по-достойна, но ходът би могъл да се приеме като премислен шок върху МСК – съобщава ѝ се факт, който не ѝ оставя друг избор, освен да приеме българското искане.

Случаят е описан в поверителна записка от май 1928 г. до делегатите на МСК, в която е докладвано за неофициална среща на А. Иванов с неин представител. Управителят е словоохотлив, услужлив в предоставянето на информация, на места почти сервилен. „Той е щастлив, че може неофициално да постави Комисията в течение на нарастващите затруднения, на които банката се натъква от известно време във връзка с месечните вноски по репарациите и окупационния дълг."[729]

D'après les quelques indications données par le Gouverneur de la Banque,complétées par des renseignements d'autre source,les crédits et dépôts ci-dessus énumérés ont les origines suivantes:/

I.- CREDITS

I- Westminster Bank

2- Banca Commerciale

3-Guaranty Trust

4-)Union des Banques Suisses
5-)-------idem----------
6-Société Générale

7- Zivnostinska Banka

8- Prager Crédit Bank

II.- DEPOTS .

9 à I6- Banques locales dont Banca Commerciale (pc)

I7- Banque Hypothécaire

I8- Divers

ARCHIVES ECONOMIQUES ET FINANCIERES

Sans avoir obtenu d'indications précises sur le taux d'intérêt des crédits accordés à la Banque Nationale,il m'a été donné de comprendre que le taux moyen dont il s'agit serait d'environ 6 I/2 % supérieur aux taux consentis à certaines Banques privées - ce qui est évidemment anormal .

Que conclure de cette étude,sinon que les réserves de devises de la Banque Nationale,constamment inférieures aux exigibilités en monnaies étrangères,sont d'une insuffisance telle qu'il en résulte

SAEF 31584

Откровенията на управителя: страници от доклада на МСК с предоставените от Асен Иванов данни за краткосрочните кредити, отпуснати на БНБ и за депозитите в банката

България е просрочила с няколко дни редовния репарационен падеж, но вероятността да бъде посрещнат е минимална поради недостиг на девизи, предизвикан от слабата тютюнева реколта и вследствие земетресението от април 1928 година. А. Иванов споделя със събеседника си, че – „за да снеме от себе си отговорността на управител на БНБ, е информирал Българското правителството за положението и е помолил г-н Моллов да предупреди МСК за невъзможността да бъдат внесени на нейна сметка на предвидената дата 15 май сумите в девизи"[730]. В контекста на преговорите около Стабилизационния заем реакцията на Вл. Моллов е напълно разумна. По думите на А. Иванов, финансовият министър е отказал да съобщи за затрудненията на Репарационната комисия, тъй като „официално признание за тези затруднения е в състояние да навреди значително на операцията или във всеки случай да я направи много по-скъпа"[731].

Тук вече не става дума за дребния чиновник касиер от началото на века, който предоставя скришом данни на представителя на кредиторите, а за това, как самият управител на БНБ излага кухнята от българската стратегия пред МСК. Той дори се изповядва като виновен ученик, че българското правителство е блъфирало, извършвайки фиктивно плащане. Въпреки че формално е кредитирало сметките на МСК на предвидената дата, „преводът е направен *само на хартия*, е цитиран дословно управителят. В действителност аз трябва да призная, че ние не разполагаме с необходимите девизи и че все още не знаем кога плащането ще бъде ефективно реализирано. *Такава е нередността, която БНБ трябваше да извърши и която аз бих искал да съобщя поверително на МСК*"[732].

Насърчен от толкова откровения, представителят на МСК се интересува на какви задължения отговарят текущите сметки в чужда валута, записани по пасивите на БНБ. Тук А. Иванов слага на масата цялата истина, като обяснява, че банката се крепи единствено на краткосрочни търговски кредити, които до този момент са подновявани. Тяхното рефинансиране обаче става при все по-тежки финансови условия и положението на институцията е често тревожно, за което управителят многократно е сигнализирал на правителството и на премиера. При следваща среща с представител на МСК, А. Иванов предоставя *„при напълно конфиденциални условия"* (подчертано в текста) таблица за състоянието по всички кредити, предоставени от някои чужди банки (поименно), както и за депозитите в девизи в БНБ[733]. А последната предоставена информационна екстра е относно лихвите. „След като не получих точни данни на лихвите по предоставените на Народна банка кредити, докладва чиновникът, ми бе дадено да разбера, че средната лихва, за която става въпрос, е с около 6.5 процентни пункта по-висока от лихвите, договаряни с някои частни банки, което е очевидно ненормално."[734]

Цялата акция на А. Иванов (съгласувана или не) в крайна сметка завършва с баналното искане за отлагане на висящото полугодишно плащане, след което „всички трудности ще бъдат решени". Най-силният аргумент в полза на заема се оказва голата истина за пълното изчерпване резервите на БНБ, а най-убедителната политика – излагане на безсилието. След като е засипан с „поверителна" информа-

ция, представителят на МСК сам формулира безизходицата от положението и настоява за по-скорошно решение на въпроса със стабилизационния заем. „Какво друго да заключим от това проучване, освен че резервите на БНБ, постоянно по-малко от изискуемите суми в чуждестранна валута, са дотолкова недостатъчни, че от това произтича реална опасност за паричната стабилност в България. Това е една от причините, които правят желателно българското правителство да успее да емитира при първа възможност заема „за финансово оздравяване", така че Емисионният институт да бъде снабден с достатъчен запас от девизи, който да му позволи да излезе от затрудненото и твърде несигурно положение, в което се намира в момента."[735]

Не всеки обаче може да си позволи лукса да проникне „силово" в резервите на БНБ, както това е в състояние да направи представител на една победила военна коалиция. На моменти се налага провеждането на същински „археологически разкопки" в наличната информация. Пример за такова упражнение (с чисто академични цели) е споменатото проучване на Жюл Козюл за 20-те години, което води до впечатляващи резултати: скрупульозната му проверка на различни хипотези установява, че дори знакът пред официалните цифри следва да бъде променен♦. Анализът е особено интересен с приведените конкретни техники за статистическо замъгляване. При отсъствието на достъп до първичните данни, френският икономист е принуден да разнищва възможните счетоводни процедури, с които БНБ би могла „да крие истинското състояние, без в буквалния смисъл да се налага подправяне на данните"[736]. В това си усилие той все пак не работи единствено с логически шперц. Козюл, по всичко изглежда, е ползвал компетентните обяснения, предоставени му от самия Асен Чакалов*, който в началото на 30-те години завежда изследователския отдел в банката.

Засечените манипулации или недоглеждания са в различни посоки[737]. Установено е, да кажем, прикриване на деноминирани в девизи задължения, разхвърляни из сравнително незабележими пера. Или така наречените „външни левове" не са отделени в балансите от „вътрешните", при положение че само първите са потенциални резерви. Възможности се появяват и около разрешените срочни камбиални сделки. Тези операции обикновено се отчитат в специални пера на баланса, но в балансите на БНБ не са намерени следи от тях, макар според обяснението на Ас. Чакалов такива сделки да са извършвани[738]. Козюл отбелязва също така, че не е известно по какви курсове са оценени чуждите девизи (отчетите само посочват, че оценките са „правени много внимателно") и че не се срещат данни за качеството на портфейла на БНБ в странство. Отсъства и разбивка на пасивите и активите по срочност, която би позволила да се види до каква степен „пасивите на виждане са покрити във всеки даден момент от непосредствено разполагаеми и достатъчно качествени вземания в девизи"[739]. Няма данни за разпределението на активите в

---

* А. Чакалов е син на дългогодишния управител на БНБ Христо Чакалов. (Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.)*

♦ Вж. *Сизиф II – външният контур.*

зависимост от деноминацията им във валути на различни държави, като дори общото разделение между стабилизирани и нестабилизирани валути е въведено едва през 1927 г. (т.е. след Бежанския заем). „Накрая, и най-вече, завършва Козюл, би следвало да може да се определи какъв тип операции са в основата на вземанията и задълженията в девизи на емисионния институт. Това е необходимо, за да се преценява стабилността на ликвидността (*l'encaisse*). Не е безразлично дали даден депозит има спекулативен или търговски произход."[740] Поменикът е дълъг, а ориентацията из лабиринта от пътеки, по които може да бъде прикрита действителната картина за банката, е наистина трудна.

От приведените епизоди може да се остане с впечатлението, че въпросът с резервите е само количествен и статистически. Истината е, че става дума за съществен *концептуален* проблем. През голяма част от съществуването си БНБ работи с „размити" определения на резервите, които в крайна сметка непозволено разширяват рамката за маневриране на паричната политика. Както видяхме при обсъждане промяната на законовата дефиниция за резервите от 1912 г. и на паричното покритие през Първата световна война, макроикономическите последици от тази неопределеност са бивали изключително дълбоки♦. Ето защо заедно с наложените на България отвън стабилизационни усилия винаги са правени опити да се въведе и по-стриктна дефиниция на резервите, която да играе дисциплиниращa роля.

Такъв е случаят от края на 1923 г., когато МСК установява необясними аномалии в отчетените от БНБ числа и се налага да напомни на Народна банка какво точно следва да включи в това перо. „Техническият инцидент" избухва в условията на острата камбиална криза, непосредствено предшествала въвеждането на пълен валутен монопол. В публикувания баланс на БНБ МСК е забелязала нарастване на „металическата (златната) наличност" в касата от кръгло 59 на кръгло 77 млн. лева. Финансовата служба на МСК изяснява, че промяната се дължи на включване във въпросната позиция на непълновесни монети*. Практиката всъщност е следвана още от февруари 1923 г., но е засечена едва със скока в цената на непълновесните монети. На управата на БНБ е обърнато внимание „върху отрицателното отражение, което подобни волности имат върху името на една емисионна банка. Беше ѝ напомнено, че в качеството на един от основните фактори за кредита на банката, металическата наличност в баланса следва да отразява единствено златната стойност на валутите, които са запазили конвертируемостта си. Напомня се също, че Законът за банкнотното обращение [от 1922 г.] не разрешава емисията на банкноти... срещу друга гаранция освен металическите наличности в злато, сребро или чуждите банкноти, конвертируеми в злато"[741].

---

* Използваният термин е *monnaie de billon*. С него се обозначават монетите, в които съдържанието на ценен метал е занижено, обикновено за сметка на медта. В миналото тяхното насичане е целенасочена политика, позволяваща на държавата да изплаща дълга си в обезценени пари. От началото на XIX в. тази практика е прекратена в големите европейски държави.

♦ Вж. *Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

БНБ на първо време се съгласява с направените ѝ бележки и обещава да въведе съответните корекции в съставянето на баланса, като „очисти" позицията „метална наличност". Но очевидно действителната промяна се забавя, след като в края на декември 1923 г. МСК в официална нота изпраща ново напомняне. В обяснението на случилото се тя се колебае между две хипотези – работа през пръсти или опит за манипулиране. Въпреки че отвън трудно се прониква в информационните авгиеви обори на една стара институция, и двете предположения са еднакво правдоподобни поради прецеденти на прегрешения във всяка от тези посоки. Съвсем прясно е искането на МСК изрично да бъде записан в Закона за ограничаване на паричното обращение труизмът, че златната наличност е част от резервите на БНБ и същевременно да се забрани достъпът на банката до златния ѝ запас без разрешение на МСК[742]. Настояването е възприето от българските власти като дълбока обида, но то очевидно е мотивирано от опасения за отпускане на паричната емисия въз основа на подправена статистика.

Законът за БНБ от 1928 г. дава значително по-точно и ограничително определение на резервите[743], което е и съществен концептуален елемент от общата схема на стабилизация. Дефиницията обаче бързо се превръща в безпредметна заедно с коренно променените условия след 1931 година. Оттам нататък, в известен смисъл става по-ясно отвсякога какво представляват истинските девизи: онези съвсем малко на брой валути, които са запазили някаква реална връзка със златото.

Проблемът се прехвърля към тяхната недостъпност и „икономисване" в световен мащаб. През втората половина на 30-те години и особено през войната в дефиницията отново започват да се наслагват разширителни тълкувания и корекции. Стига се до пълното ѝ подкопаване и изпразване от съдържание, развързвайки ръцете на правителството да „пусне" военновременната инфлация. За пореден път подмяната на разбирането за резервите се оказа инструмент на инфлационна парична политика.

Дълбочината и упоритостта на проблема са илюстрирани в изразителния паралел между практики от двата хронологични „екстремума" в историята на БНБ: регистрираните в първата Парламентарна анкетна комисия за банката от 1884 г. и случилото се в началото на днешния преход.

Комисията се занимава подробно с камбиалните операции на БНБ, за да установи едно, ако не умишлено създадено, то поне небрежно допускано, условие за злоупотреби. „Банката, отбелязва докладът, не е водила никакви сметки, по тая причина никъде не можахме да издирим колко е било купено камбио и колко продадено, на каква стойност и каква е печалбата от тая операция."[744] Описана е само една операция, а плътна мъгла прикрива както печалбите, така и загубите от камбиалните операции. При размяната на златни и сребърни монети ходовете са от друго естество. Сребърните са набавяни само от един сарафин, което „хвърля достатъчна сянка от съмнение и кара комисията да подозира неволно задни цели"[745]. При това отчетност отсъства и тук, тъй като никъде не е отбелязано дали БНБ изплаща заема си към правителството в златни или в сребърни монети. „Няма съм-

нение, че Банката умишлено е премълчавала в писмата си до Министерството да обозначи монетите... с цел да не узнае то за станалите без негово разрешение променения."[746] Играта с ажиото става чрез регистриране на недействителни количества и/или чрез отчитане на по-ниско ажио от фактическото. По свидетелство на трима от големите сарафи, подценяването на ажиото достига цели 1.25 пункта, което дава възможност за укриване на значителни печалби. Комисията приема, че в операциите по размяна на монети са станали „най-вопиющите неправилности и злоупотребления и че главният виновник за това е ковчежникът Греков"[747]. Този служител е уволнен от министъра на финансите Гр. Начович през есента на 1882 г., но анкетиращите не пропускат да отбележат, че управителят на банката сигнализира за злоупотребите едва след като Греков е приключил операциите със златото.

Първата половина на 90-те години преповтори не само тези прегрешения, но и много от добавените по-късно. Народна банка отново провежда емисия, основана на фиктивни активи, вкл. използвайки „вратичките", отворени от размитото и двусмислено разбиране за резервите. Следите в БНБ след краха от 1996 г. установяваха отсъствие на решения на УС в тази област и на писани принципи за управление на резерва, дълго неактуализирани лимити и липса на правила за инвестиране на активите, неточно счетоводство, отсъствие на критерии за избор на контрагенти при пласиране на парите... Всичко това позволяваше валутни активи на централната банка да бъдат депозирани в български институции без никакъв рейтинг, тези средства да се приемат за „резерв" и с тях да се провеждат „дирижирани" операции, при „дирижирани" курсове между БНБ и избрани финансови посредници*.

Една от малко разбираните – но всъщност особено важна – цел на Паричния съвет беше именно да дефинира по възможно най-стриктния начин характера, обхвата и правилата за управление на „резервния материал" на БНБ**. В тази най-чувствителна област за всяка централна банка информация и стратегическа политика се сливат в едно.

---

* Вж. Агенция за икономическо програмиране и развитие. Бюлетин. 21 февруари 1994. В бюлетина, между другото, бяха документирани статистическите индикации за подобни операции на входа и изхода на централната банка.

** Вж. БНБ. Международните валутни резерви. Теоретични основи. С., 2005. След 1997 г. в БНБ бе проведена задълбочена работа по систематизиране и усъвършенстване управлението на риска.

БАНКИТЕ НА КООПЕРАТИВНИЯ СВЯТ

Резултатите от лидерството на БНБ при формиране на националната финансова традиция се чувстват най-силно в двете банки на кооперативния свят – БЗБ и БЦКБ. Те най-пълтно се доближават до изконните масови представи за „идеалната банка"♦.

Българските (полу)държавни финансови институции по правило имат две лица. С едното те се представят като еманация на благородна обществена идея, творение на просветителската и модернизаторската роля на държавата. Това е официалният образ, тиражиран от казионния политически дискурс и възпроизвеждан в клишетата на масовото съзнание. Профилът на другото лице се очертава постепенно, заедно с натрупването на противоречив опит и с избледняването на първоначалния показен идеализъм. И двата облика имат своето значение. Без съмнение капиталите на „обществено-държавните" БЗБ и БЦКБ спомагат за развитието на икономиката. Но няма как да се подмине, че това става по техен образ и подобие, с перспективата и правилата, които те излъчват. Тези институции са нещо повече от банки. Те са стълбове на определен тип стопанска субкултура*.

---

* На нея се спирам в: *Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм.* Тя е тясно свързана с настоящата глава и я допълва. Отделното разглеждане на банките на кооперативния свят се налага заради видимото им и значимо място във финансовата система, която е предмет на този раздел.

♦ Вж. *Духът на икономическите институции.*

Българска земеделска банка

БЗБ е с необичайно ясно за българските условия институционално присъствие. Тя е финансова опора на кооперативното движение, с всичките неоднозначни последици от неговото проникване. Банката е здрава ръка на държавата в икономиката. И накрая – БЗБ твори собствена традиция, има влиятелно обществено лоби и добре изразена идеология.

Наследството на Земеделските каси и общественият проект БЗБ

Земеделска банка не идва на празно място, а наследява вече съществуващо обществено тяло. Такъв генезис носи органичност. Новата институция израства и узрява върху известна традиция, прецеденти и осмислени потребности. Възможностите за ексцентрични експерименти са по-ограничени. Но в същото време тя пренася „чужди" ценности, стандарти и история.

Земеделска банка е правоприемник на Земеделските каси (ЗК), които на свой ред наследяват Общополезните земеделски каси, създадени през 1864 г. от реформатора Митхад паша. Те са първите кредитни институции по българските земи, замислени като бариера пред ширещото се лихварство. Обстоятелството, че преминават през два съвършено различни режима (преди и след Освобождението), като преживяват сътресенията на Освободителната война, показва, че става дума за жизнена институция, съобразена с особеностите на местното икономическо поведение.

Общополезните каси изграждат първоначалната си мрежа в рамките на Османската империя. Хаосът от войната внася объркване, без обаче да ги ликвидира. Те са възстановени като Земеделски каси още през юни 1878 г. по проект на Тодор Икономов и продължават съществуването си в независима България, като на два пъти (през 1894 и 1897 г.) са направени съществени законодателни промени в статута им. На 22 декември 1903 г. със специален закон касите са преобразувани в Българска земеделска банка.

БЗБ пренася икономическата памет на предшествениците си.

Преди всичко самият начин, по който е набран капиталът на Общополезните каси, залага стереотипи на поведение[1]. Това става *принудително*, чрез задължителни вноски в натура, т.е. чрез специфичен *данък*. Селското население прави задължителни вноски в земеделски продукти (жито или други култури), които се продават, за да формират съответния паричен капитал. В лекция пред Парижкото социологическо дружество, изнесена през март 1917 г., Ж. Буске долавя тънката двусмисленост в този механизъм. Това е „особена смесица, казва той, от политикоикономически принципи, взети от Запада, и начини на

действие *а ла турка,* почерпени от Ориента. Трябваше да се създаде начален капитал, който да се раздава на селяните. Какво би направил [в подобен случай] един френски икономист? Той нямаше да пропусне да поиска някаква субсидия от държавата провидение. Тук Митхад просто принуди селяните на всяко село да обработват заедно определена част от общинските земи."[2] Само мимоходом обръщам внимание, че освен с историческата си проницателност, тази бележка релативизира българските стопански особености. Оказва се, че не само у нас, а и във Франция, всяко първоначално натрупване не пропуска да погледне най-напред към държавата...

През 1880 г. на ЗК е дадено право (освен по традиционния начин) да набират ресурс и от „свободни" източници като влогове или заеми от БНБ. Но с промените от 1894 г. се добавя нов данъчен източник на капитал – вноските на Министерството на търговията и земеделието, събирани с 5–10 % отчисления от поземления данък. По такъв начин още в най-примитивните български кредитни учреждения *принудителното начало надделява над доброволното.* Впоследствие този превес неведнъж ще се проявява в явна или неявна форма.

Втора важна особеност е, че ЗК са замислени и създадени като *обществено-стопански* институции. Освен с раздаване на кредит, на тях им е вменено да се занимават с „културни" задачи, което поражда изначално преплитане на ценности и критерии. Даже Общополезните каси са били длъжни да използват 1/3 от чистата си печалба за „културни и други мероприятия", най-вече за благоустройство на общините. През годините БЗБ последователно пренася в банкирането тази „социална" традиция.

По-нататък устройството на първите каси залага *отъждествяване на кредита с взаимопомощта.* Въпреки относително строгите писани правила за отпускане на заеми, в самата процедура и в управлението им пряко участват обществеността и местната гражданска власт. Общополезните каси се управляват от избрани представители на членовете си и се контролират от околийските власти. Това, заедно с взаимния характер на членството/кредитирането, внушава представа за кредита като социално начинание и скромно средство за *оцеляване* – разбиране, върху което по-късно ще се масовизира разпространението на кооперациите.

Накрая, *капиталът на касите е неясен.* Размит е преди всичко в количествено изражение. След Освобождението се оказва ограбен или инвестиран в „просрочени турски записи"[3]. Дори в закона за ЗК от 1894 г. основният им капитал е вписан съвсем приблизително, като възлизащ на *„повече от* 20 млн.лв.". Неяснотата обаче идва и от неговия особен характер, който е амалгама от различни източници. При Общополезните каси той е съставен от „общата и неделима собственост на селата и градовете", участвали в тяхното образуване. По-късно, с промените от 1894 г., държавата се намесва непосредствено чрез споменатите вноски от Министерството на търговията и с въведеното пряко ръководство на касите от чиновници на това ведомство. Направена е първата крачка към тяхното одържавяване, завър-

шило с учредяването на БЗБ в края на 1903 година. Тогава капиталът на ЗК преминава към банката, въпреки че формално остава притежание на селата и градовете*. Получава се едно от онези смесвания в собствеността, каквито у нас се случват неведнъж под плаща на обществено-държавното начало и които са само прикритие за фактическото присвояване от властта. Ст. Бочев нарича този акт централизиране и превръщане на „една чисто местна кредитна организация в единна и общодържавна банка... [с] управително тяло, назначено от държавата"[4]. А Д. Йорданов го определя без заобикалки като „експроприиране без всяко право от държавата" на капитала на касите, събиран „с голяма мъка изключително от земеделското съсловие"[5]. През 30-те години И. Екимов ще признае, че „вън от лишението им от правото да участват в управлението на [БЗБ], собствениците на капитала й [общините и градовете] са лишени фактически и от правото да се ползват от приходите й, ако увеличението на капитала от годишните печалби не се сметне за такова ползване"[6]. Но и на страниците на академичното СпБИД този конфуз не шокира. Напротив, „въпреки явното противоречие с общоприетото схващане, че собственикът трябва да управлява своята собственост, пише Екимов, [уредбата на БЗБ] и днес [1931 г.] се явява като най-разумна, най-рационална и най-отговаряща на нашите условия"[7]. В дългата историческа перспектива Земеделската банка е сложила начало на важен мотив в българския стопански живот: подмяната на фундаменталното право на собственика да контролира и да се разпорежда с притежаваното от него. Този мотив ще достигне апогея си с фактическото одържавяване на частната земеделска собственост в комунистическите кооперации.

И така, първите си стъпки във финансовата „модернизация" България прави при неопределена капиталова идентичност и размиване между общественото и частното начало. Не е учудващо, че опитът на Гр. Начович да преустрои през 1892 г. ЗК в акционерна банка чрез публична подписка сред населението се проваля[8], досущ като инициативите (вкл. на самия Начович) за преобразуване на БНБ в частно акционерно дружество.

Следосвобожденското институционално укрепване на ЗК става в *борба с „традиционната" икономика*. (Днес бихме казали – в борба със сивата икономика.) БЗБ възниква едва след като касите успяват (трудно и само отчасти) да се утвърдят в качеството на някаква алтернатива на лихварството. При това изборът на селяните в полза на ЗК съвсем не е очевиден. Много често лихварят е предпочитан, тъй като те изискват поръчител, а „нуждаещият се от кредит земеделец не може да намери поръчител, понеже икономическото му положение минавало в очите на съседите му за компрометирано. Нашето простолюдие е свикнало да гледа на всеки нуждаещ се от кредит като на човек с компрометирано икономическо положение"[9]. Освен това при отпусканите от ЗК заеми доказаното право на собственост върху имотите е задължително условие, ограничаващо обсега на кредитиране по-

---

* Придаден е изцяло в собственост на БЗБ едва със законовите промени от 1921 година.

ради документните неуредици след аграрния преврат от Освобождението.

Новата, по-модерна институция, неизбежно отблъсква част от потенциалните клиенти с по-стриктните си правила. Ето живите впечатления от една „икономическа екскурзия" в софийско село, разказана като „челен опит" на страниците на СпБИД[10]. В селото 4/5 от домакинствата са длъжници на ЗК, там няма патентиран лихвар, „но при все това населението се доста ползва и от парите на няколко частни лица – селски жители. Лихвата, с която раздават парите си тези частни лица, е 24–36%. За забелязване е, че такива заеми сключват само бедните. По-имотните обикновено не прибягват до такива заеми, а когато прибягнат, не се обвързват с големи лихви, когато за бедните в повечето случаи земеделската каса е затворена, па и когато се отвори, те са поставени спрямо нея при твърде неикономични условия. Обикновено бедните селяни сключват от предпазливост и от некредитоспособност малки и краткосрочни заеми, а известно е, че тия заеми изобщо се сключват при лоши условия... Към това може да се прибави и страхът, който се предизвиква от обстоятелството, че земеделската каса не се шегува с длъжниците си: тя се обикновено разпорежда в едно кратко време за секвестирането на имотите на тези селяни, които са в неизправност с нея; когато, за забелязване е, лихварите в такива случаи не отиват до такава крайност, а се стараят да поддържат производството на длъжниците си, като хубаво знаят, че по такъв начин те няма да минат за безчеловечни, а от друга страна и тяхната каса няма да пострада, защото все ще остане от производството на длъжника нещо и за погашение на дълговете. Ето защо малките и краткосрочни заеми за дълго време у нас ще си останат в ръцете на лихварите, докато не дойде на помощ на населението в това отношение някое по-отговарящо на тези нужди учреждение"[11].

Касите следователно гледат към по-заможните съсловия и към средносрочните заеми. Този естествен подбор може и да противоречи на първоначалните им цели, но е неизбежен при сблъсъка между формализираните правила на „новото" и „по-човешкото" общуване на традицията. Лихварите поддържат „топла" комунална връзка между съселяните, като същевременно са по-склонни да спазват златното правило на кредитора, че той няма полза да притиска безсмислено длъжника.

В една неукрепнала институционална среда твърде често по-слабата (по-новата) структура се превръща в звено, което пренасочва пари към по-силната (по-старата)*. В случая със ЗК подобно движение се проявява в добре установеното рециклиране на средства от тях към лихварите. Заеми от ЗК често се използват за рефинансиране на натрупани задължения към „зеленичарите", които от своя страна влагат сумите в нови операции. Те се облагодетелстват и косвено – чрез секвестъра („на харман") на продукция, получена от по-високодобивното производ-

---

* Тъкмо по този начин през годините на прехода неинституционализираното посредничество измества зараждащата се „официална" финансова инфраструктура.

ство, кредитирано от ЗК. Ситуацията е сочно описана в един от обзорите на СпБИД за ролята на касите в земеделския кредит. Привеждат се съвсем конкретни примери, в които държавни чиновници (в случая фелдфебели) получават заеми под ипотека от БНБ, а впоследствие ги влагат в лихварски операции[12]. „Мнозина смятат, че трябва да се усилят паричните средства на ЗК... По теория на конкуренцията това е така, обаче в действителния живот на нашия земеделец това не е така. Случаи, където земеделци, на които са били дадени пари от ЗК, за да се изплатят на частните кредитори, пак са задлъжнели у същите: а те последните, като засилили наличните си парични средства с получените по този начин от ЗК суми – съсипали още няколко семейства."[13]

На друго място същата механика – този път между акционерните спестовни дружества и БНБ – е описана още по-подробно. Отбелязва се, че дружествата най-често отпускат заемите си със срок не по-дълъг от 3 месеца. „С цел, види се, да ги сконтират в БНБ или другаде още в деня на издаването... Най-съсипателното нещо за земеделеца е това, че се дава възможност на селския лихвар да сконтира полиците си във въпросните дружества. Като се има предвид, че селският лихвар не се задоволява на една заемна операция да спечели по-долу от 20%, трябва да се приеме за вярно, че земеделецът в такъв случай плаща 45% лихва. Понеже споменатите дружества обикновено усилват паричните си средства от БНБ било с текуща сметка под залог на полиците си, било чрез сконтиране на портфейла си, то излиза че БНБ дава, или поне усилва, средствата за разорение икономическото положение на нашия земеделец, макар и по косвен път."[14]

Мрежата на традиционното лихварство се подхранва и от други „модерни" институции, какъвто е например разрастващият се фиск на новата държава. Самото данъчно облагане увеличава задлъжнялостта на селячеството, като причината не е толкова в тежестта на налога, колкото в техниката на събирането му: бирникът минава веднъж на тримесечие, за кратко и избирателно. Простичката схема на съучастничеството между данъчни чиновници и лихвари е колоритно разказана в една от онези полубитоописателни статии с претенции за научност, изпълващи страниците на СпБИД в края на XIX век. „Бирникът е длъжен да внесе сумата в ковчежничеството, без да уточнява от кого я е събрал, отбелязва авторът. Той отива в селото и по насочване на самите лихвари притисва по-заможните, а главно невлелите се още така добре в лихварските мрежи данъкоплатци, за да изплатят данъка си за цялата текуща година, макар че това става през април или май. Тези последните, като не приготвили толкова пари, отиват при лихваря и вземат пари под каквито условия и да бъде и се изплащат пред бирника и за ненастъпили още платежи. А онези, които са или от „нашите", или лихварят не се вече съгласява да им дава пари, макар и под каквито и да е условия, по причина на по-раншни задължения – не се и явяват пред бирника; та те не са му вече и потребни, защото той си подпълни определената му сума с изплащане от другите и частта за ненастъпилите още платежи от годината."[15]

В такива условия си пробиват път ЗК. В тяхна полза е по-ниската лихва, а

срещу тях работят обичайните противници на всяко ново начинание – инерцията, ограниченият ресурс, естественият стремеж към неформални решения в рамките на малки общности, преплетените интереси на чиновници и лихвари, пълзящото политизиране на институцията. Въпреки това за последните девет години от своето съществуване касите удвояват капитала и пласментите си, учетворяват баланса си, броя на вложителите и обема на влоговете[16]. Превръщат се във второто по значимост кредитно учреждение след БНБ.

Но начинът, по който отвоюват периметър, е двусмислена история, повтаряла се неведнъж в българското стопанско развитие. От една страна, самите те са *посредническо звено*, преработващо ресурс на БНБ. От друга, *социализират дългове*, като в случая думата е за част от тези на селското население към лихварите.

Както вече стана дума, през първите години Народна банка е крайно затруднена да намери пласменти и ЗК се явяват удобен готов получател. Държавата не пропуска да насочи средствата на БНБ в тази посока – много бързо в тях е вложена (по непосредствени правителствени директиви) 1/4 от капитала ѝ, а до 1889 г. заемите за касите се движат между 10–30% от нейните активи*. Техният бизнес се свежда до това, да отпускат на селяните при 9% лихва средствата, които получава от БНБ срещу 6%. Тези пари обаче циркулират в неоднородна и пропусклива финансова среда, където – подобно на случващото се при паричен биметализъм – съжителстват две системи и „по-лошата" непрекъснато напира да изтласка „по-добрата". В спонтанна и чиста конкуренция ЗК не успяват да отстранят лихварството нито като практика, нито като вече натрупано дългово бреме върху селското население. Именно то финансира масовото оземляване чрез изкупуване на „господарски земи"** и към края на XIX в. по различни оценки селяните продължават да дължат на лихварите между 80[17] и 90 млн. лева[18]***.

При това безсилие на „модерната" институция в обществото си пробива път идеята за трансформиране задълженията към лихварите в дълг към ЗК. Тя е широко коментирана, вкл. в радикални варианти. Предлагат се различни мерки – вземанията на лихвари да бъдат погасени от ЗК; съдилищата да не признават никакъв иск, произтичащ от кредитни отношения между земеделци и частни лица; дългът към лихварите да бъде прехвърлен в ЗК с едновременното му разсрочване и пр. Налага се последният вариант, като на много места ЗК провеждат специални анкети за изясняване степента на задлъжнялост, подпомагат издължаването на селяните към лихвари и по този начин ги превръщат в клиенти на касите, преструктурират заеми[19]...

Подобна операция е невъзможна без външно финансиране, а източник на

---

* Вж. Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 97; Приложение I. През следващото десетилетие този дял спада до незначителен.

** Земи на изселилите се турци, които българските селяни са обработвали.

*** За сравнение – целият актив на БНБ в 1900 г. възлиза на 127 млн. лева.

средства за покриване на трансфера се намират със заема от 30 млн. лв., сключен от ЗК при френски и австрийска банка през 1896 година♦. Формално това не е държавен заем – при емисията са заложени имуществото и приходите на касите, – но той е гарантиран от държавата. След жп линиите (послужили като залог при предишните държавни аванси и кредити) най-привлекателен актив за ипотекиране в България се оказват именно Земеделските каси.

Част от постъпленията отиват за покриване значителните просрочия на ЗК към БНБ* , т.е. за погасяване на висящ вътрешен дълг. Като цяло операцията социализира *частен* дълг към лихварите, преобразувайки го в *публичен* на една (полу)държавна институция. Разходите за това са покрити чрез *трансформиране на вътрешен дълг (ЗК към БНБ) във външен* и чрез ипотекиране втората кредитна институция в страната. Така касите слагат начало и на друга линия във финансовото ни развитие: впоследствие ще се разиграват най-различни модификации на въпросната схема.

С този прецедент ЗК силно допринасят за традицията на *периодични облекчения на длъжниците,* която също е между лайтмотивите в българската стопанска история. Исканията за опрощения на дълг към тях присъстват широко в публичния дебат. Предлага се например заемите им да се отпускат без поръчители или да бъдат разсрочвани. При това съществено улеснение имотите на нередовни ипотечни длъжници не се разпродават, а само временно се поемат и дават под наем от ЗК, докато бъде покрит остатъкът от заема[20]. Този принцип не само се пренася в БЗБ, но е и повод за гордост на нейните апологети.

Натрупването на несъбираеми заеми става, въпреки че ЗК получават привилегии пред частните кредитори, както и приоритетно място (непосредствено след държавата) в удовлетворение на своите вземания. Те разполагат и с държавна гаранция върху получените от тях депозити. Лесно е да се разбере, че натискът за специално третиране е поставен особено остро тъкмо когато натрупаните лоши кредити заплашват да декапитализират институцията. „ЗК, отбелязва обзор от 1900 г., днес са в период на разчистване на сметките си с неуправните длъжници, та без въпросните привилегии рискуват да изгубят една значителна част от капитала си."[21] БЗБ наследява улеснените процедури на ЗК за осребряване на просрочия. А. Христофоров отбелязва, че „в много отношения [банката] получава права, сродни с тези на БНБ, а нейните вземания се явяват даже по-обезпечени, отколкото вземанията на емисионния институт"[22].

При подобно родословие Земеделска банка се ражда щедро надарена. Разбира се, привилегировани финансови институции възникват, с различен успех, в много държави. Съществуването им обаче винаги се превръща в проблем, когато те заемат значим сегмент от финансовото пространство и (какъвто е случаят с Бълга-

---

* Тези просрочия, на свой ред, отразяват масовите затруднения на касите с техните клиенти.

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

Музей за история на София

Българска земеделска банка (ул. „Раковски" и ул. „Иван Вазов")

рия) започнат да *олицетворяват* обществената представа за банка♦ и кредит. Тогава принудата над длъжника е всячески омекотявана, а той остава неприучен към азбуката на капитализма. Пропускът в изграждането на първични пазарни рефлекси се пренася в икономическата памет и се вгражда в еталоните на стопанско поведение.

ЗК са и школа *за политическо превземане на финансови структури*. Чрез широката си мрежа и средствата си, те се оказват удобна врата за проникване на политически интереси. Успоредно с укрепването им започват да валят и всевъзможни искания на правителството за отпускане на кредити за държавни предприятия (разсадници, телчарници, краварници...)[23]. В края на XIX в. партизанското обсебване е пословично, определено като „най-страшната язва, която са преживявали Касите". За да поуспокои обществените вълнения, през 1899 г. централното им управление е принудено да поиска специална външна комисия за назначаване на персонала[24].

Появили се и възпявани като „пряка стопанска демокрация", ЗК преминават класическия път на „обществените" начинания в икономиката. По думите на К. Попов те, „предоставени напълно на своето изборно самоуправление, се изродиха в дребни местни кредитни институти, действащи под влиянието на локални тежнения и даже партизанство"[25]. Без да бъдат единствените подобни структури по това време, предшествениците на БЗБ определят стереотипа, който банката ще доразвие във внушителни мащаби.

♦ Вж. *Духът на икономическите институции.*

В началото на XX в. се разгарят оживени спорове за посоките на националното развитие*. Независимо от силните модернизаторски тежнения обаче, земеделието остава най-значимият сегмент в икономиката, което дава на БЗБ предимството да е обърната към основата на основите и към масовото поприще на българското стопанско битие. Тя се мисли едновременно за най-ефективния инструмент на *новото* в тази област и за преносител на вече натрупания генетичен багаж на Земеделските каси.

Земеделска банка е учредена на 1 януари 1904 г. като *автономна* институция. Смята се, че независимостта ѝ е устройствено обезпечена чрез назначаването на управителя и УС с княжески указ и чрез невъзможността те да бъдат уволнени без предварителното разрешение на Народното събрание. Цялата условност на тази конструкция идва от традиционното послушание на парламентарното мнозинство към правителството. Освен това – досущ както при предоставения емисионен монопол на БНБ – се предполага, че отношенията с властта се основават на *взаимност:* срещу осигурените на БЗБ предимства тя ще „оказва услуги" на държавата. Неравнопоставеността е вградена и в контролно-надзорните функции на ресорното ѝ Министерство на търговията и земеделието. На практика БЗБ се управлява от държавата.

Чисто *функционално* Земеделската банка тръгва като институция на дребния краткосрочен селскостопански кредит, но много скоро се насочва и към ипотекарното кредитиране. Тя е натоварена да преодолее в рамките на възможното неуспехите на ЗК в този пазарен сегмент и да постави ипотечните заеми на адекватна основа. Ресурсите идват главно от удвоените за 1904–1912 г. срочни влогове, които представляват през 1912 г. 60% от всички депозити. За същия период ипотечните заеми нарастват близо четири пъти, а авансите срещу добитък и семена се увеличават 13 пъти[26].

Един от организаторите на новата дейност е М. Рясков, който започва през 1908 г. кариерата си в БЗБ и на следващата година е командирован в Германия именно с целта да проучи ипотекарното дело. Изходната му констатация (предадена в обичайния за него самодоволен тон) е, че то "освобождава селския стопанин от големите несгоди, с които е съпроводен кредитът срещу поръчители, който проформа е краткосрочен, а по същността си – дългосрочен. Това обстоятелство налага непрекъсната смяна на записите при настъпване на падежите им или предизвиква масови просрочвания със заплащане на глоби под формата на увеличена лихва и пр. Когато селският стопанин прибегне до услугите на свои близки и познати за поръчителство, той по необходимост става поръчител от своя страна на своите поръчители – услуга за услуга. А се знае от опит на какви разорения се подлагат хората, когато трябва да плащат задължения към поръчителите. Понеже в Земеделската банка се натрупа огромен капитал от портфейли –

---

* За представяне на дебата вж.: Даскалов, Румен. Българското общество, 1878–1939. Том 1.

просрочени заеми с поръчители, който представляваше голям баласт от замразени креанси, аз препоръчах да се отпущат масово ипотекарни кредити за консолидиране задълженията на селските стопани, да се освободят от крайно неудобния и опасен кредит срещу поръчителство и им се даде спокоен дълъг срок за изплащане"[27].

Главната бариера пред развитието на дългосрочния кредит е добре известният хаос в документите за собственост. „В повечето случаи собствениците на имоти, спомня си Рясков, не притежаваха крепостни актове или други документи, въз основа на които те владееха имотите."[28] Предложеното от бъдещия управител на БНБ решение е компромис, който предизвиква неизбежни асоциации със случилото се през 90-те години на XX век. На юрисконсулта е поставена задачата да „се намери формулата за сключване на ипотеки без нотариални актове за собственост" и той действително я намира в „идеята *да се установява собствеността с обстоятелствена проверка* и едновременно да се сключва ипотеката"[29]. Както може да се очаква, тази процедура изисква специални комисии, които по презумпция да са неподкупни. В защита на начинанието си Рясков набляга на почтеността на тези инстанции, създадени във всяка селска община. Те са съставени „от трима души – местни, възрастни селяни, опитни, ползващи се с всеобщо доверие и добро име, одобрени от съответния банков клон. Тази комисия е доброволен помощен съвещателен орган на БЗБ при обслужването на земеделските стопани с разнообразните кредити"[30]. Тя провежда разпитите по изясняване на обстоятелствата и прави предложения за решенията по заемите. Редовността на собствеността върху имотите се установява и пред нотариус въз основа на показанията на свидетели.

Рясков не споменава в прав текст сенчестите страни на възприетата практика, но оставя да се разбере, че те съществуват. Няма съмнение че – подобно на СК на БНБ – комисиите са ставали прицел на политикански интереси и натиск. В мемоарите е наблегнато на положителния „челен опит", внедряван от самия автор, изпратен в Плевен да организира новата система. Същевременно той припомня и конфликта си с „прошеописците и дребните адвокати", които кръжат около търсещите кредит селяни. Заповедта на Рясков да се контактува само директно с чиновниците от банката, повдига вълна на протести от засегнатите и забележката, че „при тогавашните политически нрави... рискувах да бъда уволнен". Пореден повод да се изтъкне собствената му твърдост и служебният гъдел от това, че централното управление застава зад него...

Извън „функционалното си битие", от самото начало БЗБ е и *обществено-стопанско* начинание, което предполага, че по подобие на ЗК банката може да бъде товарена с хибридни функции, разводняващи чисто стопанските ѝ задачи. „Идейната" мотивация – както винаги в подобни случаи – оправдава всякакви отклонения от рационалните цели на една кредитна институция.

Печатът на самобитност е поставен от обвързването на БЗБ с кооперациите. Макар и да не е създадена изрично за тях, тя бързо се превръща в кредитор на

множащите се структури*. В България вече витае духът на кооперативизма, който с годините ще се превърне в полуофициална държавна идеология. Той придава на Земеделската банка романтична аура, вменява ѝ кауза за подкрепа, мобилизира „обществено движение" в нейна полза. И обратно – кооперациите намират в нея своя финансов стожер и тилова банка. Кооперативната икономика стъпва върху подвижните пясъци на „социалната" идеология, а като надстройка на кооперативната кредитна пирамида БЗБ е изконното „обществено стопанско предприятие". На тази даденост се гледа с нескривано възхищение, като на магическа национална формула. „В традициите за управлението на БЗБ [и БЦКБ] лежи участието и на обществения елемент, и общественото чувство и контрол към тия две банки... Службата на кооперативното дело се е смятала и се смята у нас като обществена служба."[31] И така, разклонената кооперативна мрежа е замесена от дух („малко неопределени и широки народнически стремежи на част от българската интелигенция") и от пари. Споряващата мотивация е непресъхващата „жажда за кредити"[32] в една декапитализирана икономика.

До 1910-а връзките на БЗБ с кооперациите се разширяват значително и се развиват за сметка на прякото кредитиране на земеделците. Възниква естественият проект за създаване на специализирана кооперативна банка, като през 1910 г. е учредена БЦКБ. Между двете институции предстоят сложни и напрегнати отношения преди сливането им през 1934 година. Споровете в крайна сметка са подклаждани от търговския интерес да се завладее значимият периметър на селските кооперации. Победата, извоювана през 1921 г. с политическата воля на режима на Стамболийски, е за БЗБ. Земеделските кредитни кооперации са „отнети" от БЦКБ и придадени изцяло на БЗБ, като им е забранено да търсят кредит или да депозират средства другаде без нейно съгласие[33].

През 20-те години тя окончателно придобива измеренията на финансов инструмент на властта за насаждане на „кооперативната идея". Банката е инициатор за създаване „отгоре" на многобройна популация от кооперации и въплъщава одържавеното кооперативно начало в стопанската политика. Статутът на БЗБ осигурява трансмисия между правителството (или – което е същото – политиката) и кооперативното движение, т.е. превземане на икономическа власт. Със своята еднотипност на масови структури, близка до тази на партийните организации, зависимите от банката кооперации са идеална основа за това.

Смисълът на готвените промени от 1921 г. в закона за БЗБ е прозрачен и за външните наблюдатели, които веднага ги определят като стъпки за пълно политизиране на банката. Никой не си прави илюзия, че представеният проект е нещо друго освен ход за „подчиняване на цялото кооперативно движение в България на БЗБ

---

* БЗБ е натоварена с кредитирането на земеделските кооперации, докато специален отдел в БНБ организира кооперативния кредит за градското население. (Вж. Законопроект за кооперативния кредит. –В: Архиви БНБ II, с. 41.)

(инструмент на сегашното правителство)* , така че цялата търговия с жито би попаднала в ръцете на Земеделската партия, която е сега на власт"[34]. Впрочем повод за илюзии не може и да има, при положение че тези процеси са отдавна част от обществения фолклор. М. Рясков например си спомня епизод от изборите през 1911 г., когато „беше в реда на нещата органите на властта да агитират в полза на кандидатурите на управляващата партия. „Съответно, пише той в мемоарите си, поверително нареждане получих и аз от управителя на банката. Аз отказах категорично. Управителят ме заплаши, че ще докладва на министъра... и че можело да има лоши последствия за мене. Ден след това ми се обади по телефона самият министър."[35] Аргументацията е вечното, сшито с бели конци оправдание с благородни, „прогресивни" намерения. Министърът напомня на Рясков, че „изборите имали този път изключително голямо значение, особено за земеделците, и че той можел да прокара програмата си... само ако имал пълната подкрепа на парламента. Понеже земеделската банка имала същите задачи – широко подпомагане на земеделското стопанство, – аз трябвало да дам съдействието си за постигане на големите цели на неговата политика"[36]. Следват нов отказ на Рясков, възбудено предупреждение („Помислете какво правите!") и (въпреки опасенията за драматични служебни последици) забрава за случая, останал за министъра като леко препъване в иначе добре изравнен и утъпкан терен...

Законът от 1921 г. превръща БЗБ в истинска „централна банка" на кооперациите, в „ръководител и регулатор на паричните им средства". Окончателно е фиксирана *тризвенната* система за кредитиране на земеделието, структурирана от земеделските стопани, кредитните кооперации и БЗБ. Банката финансира кооперациите, които от своя страна раздават краткосрочен личен кредит на дребните стопанства. Кооперациите се превръщат в посредници, рециклиращи средствата на БЗБ, която пък управлява тяхната ликвидност. Насърчава се множенето на дребни и слаби структури, чиито гръб е осигурен от БЗБ. Известно укрепване на собствените средства на кооперациите настъпва през втората половина на 20-те години, но то не променя коренно нещата преди кризата. През 1929 г. кредитните кооперации, членуващи в Общия им съюз, са раздали 669 млн.лв., срещу получени от БЗБ заеми за 544 млн. лева. А всички селски кредитни кооперации са раздали 1 176 млн.лв. срещу отпуснати от БЗБ 836 млн. лева. Салдото показва, че само 340 млн.лв. (около 30%) от кооперативните кредити произхождат от собствени средства[37].

В края на 1927 г. 90% от кооперациите са финансирани от банката. Погледнато от обратната страна, разпределението на активите й е следното: 841 млн.лв. кредити за земеделски кооперации, при 853 млн.лв. заеми срещу залози, 493 млн.лв. заеми срещу лично поръчителство и 163 млн. ипотечни заеми[38].

Под влияние на кооперативната мегаломания БЗБ се разраства във все по-аморфен конгломерат. През 1921 г. й се разрешава да отпуска мелиоративни кре-

---

* Погрешно изписана като БЦКБ във френския оригинал.

дити, да предприема (пряко или косвено) стопански начинания за своя сметка, да търгува със земеделски произведения, да строи инфраструктурни и търговски обекти, да създава собствени предприятия[39]. Тя урежда и съдейства за общи продажби и покупки на земеделските кооперативни съюзи, доставя земеделски инвентар, добитък и семена, пласира син камък на консигнация, както и машини, доставени от Министерството на земеделието.

Учредяването на БЗКБ през октомври 1934 г. бележи окончателното и пълно обсебване на кооперациите от държавната банка. Новата институция получава преки надзорни, контролни и ръководни функции над тях. Самото създаване на кооперации вече не може да става без нейно съгласие[40]. Доставките, комисионните сделки и съучастията се разрастват. Банката е натоварена да извършва и застрахователни операции, макар че не отговаря със собствените си капитали за тях. Постепенно (особено след депресията) БЗБ ограничава прякото си кредитиране за сметка на пласментите в кооперативи и на другите съпътстващи дейности.

Така за три десетилетия и половина БЗБ се преобразява в тежка финансова машина, обрасла с всевъзможни функции и дейности. „Барокова" е и идеологията ѝ, като за своите вдъхновители БЗ(К)Б въплъщава едновременно идеите за развитие, за социална справедливост, за корпоративност... Режимът на Стамболийски, а по-късно и деветнадесетомайският правят от БЗ(К)Б банка на „тоталното модернизационно усилие", разбирано в кооперативен дух. Изграденият върху негова основа модел притъпява отговорността, стимулира непремерения риск, възпитава нисък замах. До голяма степен именно на този модел се дължи проникването на приспиващите меки бюджетни ограничения в българската икономика.

БЗБ е от големите национални обществени проекти. За да се почувства и резюмира идейната мая с която тя е замесена, най-полезно е да се посегне към някой от катехизисите на кооперативното кредитиране, проповядващ началата на „добрата практика".

Сред неизброимите подобни документи избирам доклада на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ от 1925 година. Текстът отразява вижданията за БЗБ в периода на нейния апогей, замислен е като обвинителен акт срещу ексцесиите на земеделското управление, а авторите му се изживяват като възстановители на поруганите „изконни" кооперативни ценности. Връщайки се към извора, те правят ясна и изчерпателна рекапитулация на изходния проект. Докладът е оформен така, че да даде „принципиалните положения, които би трябвало да влязат в основата на една здрава банкова политика и изтъква доколко Управителният съвет на БЗБ се е съобразявал с тях"[41]. Действителността е наложена върху шаблона. Ето и основните принципи на БЗБ, така както ги разбира анкетната комисия през 1925 година.

БЗБ е отраслова, земеделска, банка. Тя би трябвало да кредитира само лица, на които главното занятие е земеделието и отраслите му. Същевременно обаче се допуска изключение при ипотечните заеми, което широко отваря вратата за

дългосрочно кредитиране на държавата и общините. През тази врата е минавано често и масово.

БЗБ е *банка на масовите структури* в земеделието. Тя трябва да задоволява „преди всичко по-слабите и средни земеделски стопанства, които са гръбнакът на нашата държава и на плещите на които главно лежи издръжката ѝ"[42]. Целите са ограничени и близки – за слабите земеделци, да закрепнат и да се отърват от лихварите; за средноимотните – да модернизират стопанствата си.

Както често става в България, БЗБ се приема за *еманация на някакви морални принципи*, които се смятат от по-висок порядък и следва да се налагат над икономическите♦. Това обяснява защо при кредитирането банката трябва да обръща внимание, освен на работливостта и спестовността, най-вече на „моралните качества" на земеделците. „Гаранцията" на добродетелите, очаквани от длъжниците, както и ориентацията към най-неплатежоспособните слоеве на селото създават условия за финансов неуспех в самата идея за банката.

Намесата на просветителството се приема за друга задължителна съставка в кредитната дейност на БЗБ. „Българските земеделци и... самите кооперации, призовава докладът, [трябва] да се организират и закрепнат така, че да могат да заместят БЗБ не само по отношение кредитирането на земеделското население, но и в културно-просветните задачи, които има да решава..."[43] Тези задачи се разбират в най-широкия смисъл на модернизаторските идеи от междувоенните години, включващи базисно окултуряване на примитивната жизнена среда. „Кредит не може да се откаже и в случай на задоволяване на явни културни нужди (жилища, кладенци и пр. ...)"[44]

Наред с естествените, се възприемат и *самарянски (или застрахователни)* поводи за кредитиране. „Заемите да се използват за стопански и производствени цели и за изплащания обременителни за земеделците заеми. Подпомагане земеделеца в производството и особено когато е затруднен – неурожай, загуба на добитък и инвентар, притеснен от тежки задължения."[45] Казано в по-късната социалистическа терминология – БЗБ работи при планирани загуби. Но този принцип е още по-разширен. Битовите потребности като „насъщни домакински нужди и събиране нова реколта, погребение и пр."[46] се приемат за напълно допустими мотиви за безотказно финансиране. Тук вече БЗБ напълно се отклонява от „производствената" си цел, за да се разлее в потребителски кредит, т.е. тя се диверсифицира с риск за финансовата си стабилност.

Добавена малка забележка показва опасностите и злоупотребите в тази дейност – „при отпускане заеми, особено по-големи, да се проверява съществуването на нуждата, която налага отпускането му". Очевидно недоверието към използването на заемите по предназначение е силно. То намира израз и в поредната заповед, с която всъщност се предписва спазване на елементарните правила за из-

---

♦ Вж. *Една българска стопанска субкултура...*

бягване на матуритетен риск: краткосрочните заеми да се отпускат срещу залози и записи, а дългосрочните – срещу ипотеки, като „се държи сметка за дългосрочните влогове в БЗБ и за сумите, които могат да се пласират дългосрочно". Същевременно е указано дългосрочните заеми „да не се избягват въпреки имобилизацията"[47], с което се издава индулгенция за натрупаните лоши дългове.

Стратегическата цел е *личното кредитиране на селяните постепенно да се прехвърли към кредитните кооперации*, а БЗБ да поеме мелиоративния и реалния (срещу залог на движими и недвижими имоти) кредит. За тази задача е необходимо преди всичко „засилване на земеделските кредитни кооперации в такива размери, че те да обхванат грамадната част от клиентелата на банката..."[48] Но условията не са назрели. „Голяма част от съществуващите кооперации още не са се организирали така, че да могат сами (БЗБ като ръководител и регулатор на паричните им средства, собствен капитал и влогове) да вземат в ръцете си личното кредитиране..."[49] Нещата, смята еволюционно настроената комисия, в никакъв случай не бива да се форсират. „Възлагането сега, преди да са назрели условията, на кооперациите... на личния кредит ще постави в много трудно положение грамадната част от земеделското население, пък и самите кооперации. [Всичко] трябва да стане *постепенно*, като естествено развитие на кооперативното дело, *без да се изнасилва с изкуствени средства*."[50] Това си е просто призив за запазване на статуквото, който обезсмисля „политически коректното" твърдение, че „кредитирането на кооперираните земеделци в по-широки размери от некооперираните не може да се оправдае"[51]. На хартия линията е към укрепване на посредническите мрежи на кооперациите и на самата БЗБ като техен „холдинг", към прекъсване на „противоестествените" преки връзки на банката с кредитополучателите, към засилване тризвенната структура (БЗБ-кооперации-селяни), която да изчисти контура на кооперативния кредитен свят. Но докладът признава в открит текст, че кооперациите са слаби структури, а от всичко личи, че тяхното засилване се приема като събитие, което вечно ще бъде отхвърляно в светлото бъдеще[52]. То – както обикновено – така и не настъпва. През 1936 г. ОН информира в свой доклад с известна ирония за все същите шаблонни оплаквания на БЗКБ, че „е за предпочитане заемите за земеделците да се дават от местните кооперации, които са в пряк контакт с длъжниците, познават по-добре техните нужди и могат по-добре да контролират авансите. Но това – за пореден път лениво и химерично повтаря банката – би могло да се реализира само *постепенно*, когато кредитът на кооперациите бъде възстановен. *В бъдеще* тази политика ще избегне конкуренцията между кооперациите и БЗКБ, която конкуренция често ги поставяше в затруднено положение"[53].

За едно „идеологизирано" финансово учреждение не е учудващо, че чисто банкерските принципи идват едва след петата заповед на кооперативната „библия". Шестият пункт *едновременно се опира на една митологема и я развенчава*. Започва с труизма, че „заемите трябва да бъдат добре гарантирани и лесно събираеми, портфейлът на банката да бъде подвижен"[54]. Именно тук обаче се прокрадва съмнителното клише, върху което се крепи самият замисъл. Презумпцията е, че

„клиентелата на БЗБ, преимуществено земеделска, е най-здравата клиентела, що се касае до сигурността на плащанията по отпуснатия кредит. Българският селянин държи в ръцете си земята, която съставлява най-голямата част от богатството на страната – явно е, че при това положение той е най-кредитоспособен“[55]. А истината е, че земята също може да бъде обезценена. Поредно доказателство (в катастрофичен мащаб) идва много скоро след това, когато неколкократният срив на земеделските цени депресира цялата икономика.

Забележителното в този пасаж е съчетанието на вяра в обезпечението с недоверие в получателите на кредита. Изразявайки, по всичко личи, разпространено мнение, авторите разграничават кредитоспособност от надеждност. Така докладът сам разбива друг битуващ мит. „Въпреки това – нужни са гаранции. Това, което може да се каже за кредитоспособността (в сигурност на изплащането) на банковия клиент земеделец, не може да се каже за неговата акуратност и изправност при уреждане на направените вече заеми. В това отношение той е муден и неакуратен.“[56] Отречено е евтиното заклинание за „селянина добър платец и длъжник“, насаждано агресивно от същото кооперативно лоби. Разминаването между ценност на притежавания актив и неадекватното икономическо поведение на неговия собственик е чест мотив в стопанската ни история.

Докладът на анкетната комисия е подходящ преход от *идеята* към *реалите* на БЗБ. Той поставя въпросите каква е реализацията на обществения проект, въплътен в БЗБ, как всъщност функционира тя и какви традиции залага в българските финанси?

Капитал, ресурси, връзки с държавата

Количествено и качествено БЗБ е възлова финансова институция. На нея се пада близо 1/3 от пласментите в банковата система преди Първата световна война[57]. В края на 20-те години Земеделската банка осъществява около 1/4 от тях, а с настъпването на депресията делът ѝ достига 42 процента. След сливането от 1934 г., обединената БЗКБ притежава приблизително половината от всички пласменти. Сходна е тежестта ѝ във влоговете, която нараства от 1/3 до 45% през 1933 г. и до 54% със създаването на БЗКБ.

За да се стигне дотук, БЗБ тръгва отдалече.

При учредяването на банката през 1903 г. капиталът на ЗК е намален, което отразява тяхното прояждане от несъбираеми вземания. Постепенно БЗБ увеличава пасивите си, като преди 1912 г. привлечените средства на банката са предимно дългосрочни – „капитал и резерви, облигации, издадени в чужбина, влогове главно над 5 г.“[58]

След войните банката е силно декапитализирана от инфлацията, а дългосрочните източници са стопени. За 1912–1923 г. капиталът и фондовете ѝ намаляват от 62 млн. на 12.7 млн.зл.лв., а влоговете и други пасиви (в зл.лв.) са се стопи-

ли наполовина[59]. Тези резултати не са само плод на неуправляеми обстоятелства. Цитираният доклад на анкетната комисия от 1925 г., от една страна, признава, че „трудно можеха да се вземат мерки, тъй като по-голямата част от капитала е бил пласиран в заеми"[60]. Но от друга – БЗБ е обвинена в безотговорно управление на риска. Споменът от инфлационния удар е съвсем пресен и упрекът е за „недостатъчна предвидливост" на УС, след като „мерки за запазване от финансов крах... взеха всички наши кредитни институти". През 1918 г. собственият капитал на банката е бил все още 66 млн.лв. или 50 млн. зл. франка (лева) – „ако поне 1/3 от тази сума беше вложена в стабилна валута, щеше да се запази поне част от капитала"[61]. БЗБ е призована от комисията да вземе „мерки за осигуряване поне една част от средствата... при евентуална голяма девалвация на лева"[62]. По-предпазлива и дистанцирана, но в същата посока, е бележката на И. Екимов, че „би било твърде интересно да се установи дали не са могли да се предприемат на времето известни мерки за запазването поне отчасти [на собствените капитали], но за това са необходими специални проучвания, които за съжаление отвън трудно могат да се направят"[63].

След войната БЗБ работи все повече с краткосрочни привлечени средства[64], което подкопава финансовото ѝ равновесие тъкмо когато концентрира целия контрол върху земеделските кооперации. Въпреки че според закона от 1921 г. основният капитал на банката може да нараства с 85 % от заделяните печалби, през 20-те години тя продължава да изпитва хроничен капиталов недостиг. Опитите за капитализиране са палиативни, като например прехвърлянето към нея (през 1927 г.) на средствата от фонда за построяване на елеватори и силози. През 1927 г. Земеделска банка е някъде по средата между предвоенния и следвоенния обем на разполагаемите ресурси – собствените и привлечените средства са 108 млн.зл.лв. при 133 млн. през 1912 г. и 73.7 млн. през 1923 година[65]. По-голямата уязвимост на финансовото ѝ положение се дължи не толкова на „намаляване на вложените в нея капитали, колкото поради намаление на собствените ѝ капитали и увеличение на краткосрочните чужди капитали" за сметка на дългосрочните[66].

Ситуацията преди отпускането на Стабилизационния заем от 1928 г. е драматична. Вследствие на водената агресивна политика през периода на най-висока конюнктура и на силния тласък в развитието на подопечните ѝ кредитни кооперации, БЗБ е напълно изтощена. Специална комисия на ФК на ОН за оценка на финансовото ѝ състояние стига до заключението, че „БЗБ е инвестирала своите капитали до такава степен, че за да може да функционира, е необходимо да получи свежи средства – не краткосрочни кредити... но фондирани [капиталови] средства, с които да разполага за отпускане на дългосрочни кредити"[67].

Доколкото държавата не е в състояние да реши нито капиталовия, нито ликвидния проблем на банката, БЗБ (както ЗК през 1896 г.) влиза в схемата за *частична рекапитализация отвън* чрез Стабилизационния заем. Още при предварителните разговори (през септември 1927 г.) Вл. Моллов поставя на преден план въпроса

за Земеделска банка. В писмо от Женева до Ляпчев за хода на преговорите той отбелязва, че „щом се свърши въпросът с ипотекарната банка, групата* поема ангажимент да подготви заем за БЗБ, като си поставя за цел да я оздрави напълно и в тоя път е готова да даде аванс 2–3 млн. долара, които ще бъдат покрити от [Стабилизационния] заем. Последният ще има за цел да освободи Земеделска банка от облигациите 1896 г., да подобри портфейла и да [я] оздрави... във връзка с кооперациите. Това [групата] сега не може да направи, за да не пречи на заема във ФК, но несъмнено ще го направи, защото *Monnet* е готов да дойде в София в началото на октомври със *Sir R. Kindersley* за приключването на ипотекарната банка и да говорим по Земледелската банка“[68]. При операцията от 1928 г. банката действително получава (дългосрочен) заем за оборотни средства от 336 млн.лв. и редица от натрупаните просрочия са изчистени.

Въпреки това положението и след 1928 г. не се променя радикално. През 1929 г. собственият капитал на БЗБ (в зл.лв.) остава с 65.9% по-малък в сравнение с 1915 г., а през 1930 г. – с 61.2 процента. Той представлява едва 12–13% от общите активи срещу 32.2% през 1915 година[69]. Така, дори с инжекцията на заема, БЗБ остава слабо капитализирана банка. При това официалните числа следва да се приемат с известен дисконт поради съмненията в изкривяване на сметките. Допускането е, че „балансите на БЗБ, вторият кредитен институт в страната, са образцови във всяко отношение. За съжаление това не е така... [Има] явно несъблюдение не само на най-елементарните счетоводни принципи, но и на Търговския закон и на закона за търговските книги, извършено с начина, по който е отразено задължението на банката, произхождащо от 5% заем от 1896 г., и който би могъл да хвърли известно съмнение върху размера на собствените ѝ капитали. Облигациите от този заем са минати във всички баланси на банката по номинална стойност, а не по борсовата им цена“[70]. Счетоводни неточности или манипулации замъгляват действителния капитал и през 30-те години. В 1935 г. например БЗКБ отчита 45 млн.лв. чиста печалба, при положение че продължава да капитализира несъбраните лихви по отпуснати заеми. (Капитализираните лихви възлизат на 800 млн. лева.)[71]

Когато се преценява реалното финансово състояние на БЗБ, следва да се има предвид и *характерът* на нейните привлечени средства. *„Общественото“ ѝ начало е отразено в „обществени“ фондове.* БЗБ не е автентична банка както по отношение на активите, така и на пасивите си. Тя поглъща огромни средства по лесната процедура, чрез административни и законодателни мерки. Още със закона от 1921 г. към БЗБ са пренасочени част от влоговете на ПСК, които дотогава се държат изцяло в БНБ. В Земеделската банка принудително са прехвърлени и влогове на редица обществени учреждения. Общините, от своя страна, са длъжни да влагат средствата си в БНБ и БЗБ, като предпочитат втората поради малко по-високата лихва. В нея са депозирани също така средства на пенсионните фондове. А учас-

---

* Има се предвид групата, която ще инвестира в проектираната Българска ипотекарна банка.

Музей за история на София

Управителният съвет на БЗБ, около 1930 (първи ред, петият отляво – управителят Христо Танчев)

тието ѝ в Консорциума за износ на храни през 1922–1923 г. и в продажбата на розово масло и тютюни допълнително увеличава разполагаемите средства[72]. Представа за мащаба на тези трансфери дава примерът от 1923 година. Въпреки известно нарастване на частните депозити през тази година, 87% от текущите лихвени сметки в БЗБ са на обществени учреждения. Отчетеното впечатляващо набъбване на текущите лихвени сметки от 482 млн.лв. през 1922 на 828 млн.лв. през 1923 г. се дължи изключително на обществените ведомства. Всъщност спонтанните спестявания в БЗБ възлизат едва на 24 млн.лв., докато 724 от 828-те млн. лв. са именно влогове на публични организации[73].

Не че БЗБ се отказва от доброволни влогове, но тя е поставена в очевидно облагодетелствано положение. Парламентарната комисия от 1925 г. изговаря дежурната препоръка за насърчаване на спестяванията само за да стане ясно веднага след това, че главните източници на привлечени средства са другаде. „Обществените фондове и свободните суми (на общини, училищни настоятелства, културни дружества и пр.) автоматически – по закона, отиват в банковите каси. По-трудно това става със спестените суми на земеделеца. По природа консервативен и боязлив, при запазване спестените пари той предпочита да ги крие вкъщи и мъчно се решава да ги внесе в банката. Нужен е такт от БЗБ, за да се разсеят всички тези предубеждения."[74] Ако можеше да събира, отбелязва докладът, само 1/3 от масовите спестявания (които представляват значителна сума), кредитният ѝ потенциал би се увеличил съществено. „А че голяма част от народните спестявания се пазят

по домовете, има явни доказателства – при смяна на банкноти от БНБ са представени десетки милиони лева (само в Пазарджишко – 90 млн.лв.)."[75]

Захранването на банката с пасиви от публичен, т.е. политически характер е несъмнено. БЗБ е много повече резервоар, към който държавата принудително отклонява сигурни обществени ресурси, отколкото депозитна институция. Това предразполага към леност и към безотговорно харчене. Многобройните и обезпечени ручейчета по никакъв начин не мотивират въображение в банкирането.

Връх в тази практика настъпва със създаването на БЗКБ през 1934 година. На нея по законодателен път се придават *всички* държавни и обществени фондове, както и *целият* обем на средствата на ПСК, които се обличат в краткосрочни и дългосрочни лихвени бонове на БЗБ. *Така след три десетилетия Земеделска банка завършва цикъла на одържавяването си по всички линии – капитал, управление, привлечени средства.* Подобно развитие винаги почива върху желязната логика на взаимността. Приема се, че държавата взема, но и дава, като тази възмездност в услугите балансира „на едро" взаимните претенции, без да налага да се правят прецизни сметки.

В годините на най-динамично развитие на първия български капитализъм (1927–1930 г.) автентичните частни финансови институции (национални и чужди) не надхвърлят и половината от банковия сектор. Масовото приучаване на българина към някакви финансови принципи става главно през изкривените правила на етатизираните банки, при това най-често с посредничеството на „комунални" кооперативни структури. Към тях го тласка и шаблонното поведение по време на кризи. Добре известно е, че през депресията спонтанната масова реакция на вложителите е да изтеглят средствата си от частните банки, за да ги вложат в държавни, особено в БЗБ. А сред каймака на финансовите кръгове най-тежки фигури се оказват всъщност чиновници, които няма как да изградят ясна преценка за риска, след като във всеки критичен момент разчитат на опората на властта.

Историята на връзката между БЗБ и властта е дълга.

Още със създаването на банката ѝ е разрешено да отваря текуща сметка на държавата до 5 млн.лв., да участва в държавни заеми или да сключва такива при издаване на гарантирани от държавата облигации[76]. Тези вратички са все още относително тесни и до Първата световна война пряката връзка е по-скоро „срамежлива". На чисто законова основа (главно чрез отпускане на заеми с държавна гаранция) БЗБ участва във финансирането на училища (кредит за училищни здания от 1905–1906 г.), в подпомагане на засегнати от природни бедствия, дори в помощи за бедни...

Пред по-мащабното използване ресурсите на БЗБ все още стои ипотеката от заема за ЗК от 1896 година. Архивът на Буске например пази следа за дискретен сондаж на Ив. Евстр. Гешов пред Париба през 1912-а. Правителството активно търси комбинации за финансиране на предстоящата война и освен неизбежните външни средства, министър-председателят разглежда възможността за изземване част от ресурсите (25%) на БЗБ. По условията на договора от 1896 г. такова иззем-

ване е забранено, тъй като е предвидено те да бъдат евентуално използвани като залог за нови заеми за ЗК (БЗБ). Това се оказва затруднение, но не и непреодолима пречка. Въпреки клаузите Гешов поставя искането си, което в крайна сметка е прието от Париба. Тя преценява, че интересите на портьорите са свръхгарантирани, след като имуществото на банката е оценено на 52 млн.зл.лв., а заемът от 1896 г. възлиза на 30 милиона[77].

На фона на следвоенните финансови нрави постъпката на Гешов изглежда твърде деликатна. Със закона от 1921 г. БЗБ (наред с БНБ) се превръща в основна финансова патерица на държавата до такава степен, че идентичността ѝ започва да се губи за съвременниците. През 1931 г. А. Чакалов отбелязва, че се е „развила тенденция към разливане дейността на БЗБ. Разнообразието [ѝ] отива дотам, че тя участва в ред предприятия, които не влизат в нейната компетентност. Държавата я товари с извънредни задачи за кредитиране на общини, подпомагане на бежанци, участие в синдикати, кредитиране на синдикати, без да се следи за рентабилност и за подпомагане на земеделския поминък"[78]. По-силна е констатацията на И. Екимов. „Прави впечатление, пише той, и силното нарастване на заемите към държавата, окръзите и общините. От една страна, в пряката си задача – кредитиране на земеделието – банката се оформя като институт за краткосрочен кредит, а от друга – широко е разтворила касите си за дългосрочни обществени заеми. На това противоречие трябва да се тури край. *Банката трябва да престане да бъде торба, в която всеки може да бърка.*"[79]

Тенденцията към „одържавяване" пласментите на банката обаче не прекъсва. Напротив, със създаването на БЗКБ и с излизането от депресията, поглъщането на все повече кредит от държавата се превръща в доминираща черта на финансовата система. Банката е в основата на този процес, при това не само с наследените си вземания*. В „новата" ѝ кредитна политика значително нарастват инвестициите в държавни и общински заеми, които в крайна сметка често се оказват предназначени за нароилите се след кризата публични предприятия със стопанска цел[80]. През 1936 г. заемите на БЗКБ за държавата и общините възлизат на 1 200 млн.лв. (върху актив от около 8 000 млн.лв.). Към тях се прибавят и около 900 млн. „други активи", които в основната си са част от лихви по заеми, свързани със земетресението от 1928 г., т.е. напълно имобилизирани средства."[81]

Непосредствено преди Втората световна война и през военните години БЗКБ окончателно става основен вътрешен източник на кредит за правителството. В едно от немалкото оплаквателни писма на банката до правителството са приведени впечатляващи данни за нейното безконтролно изстискване. След 1936 г. заемите за държавата, общините и водните синдикати нарастват експоненциално, като техният ежегоден обем се увеличава двукратно през 1937, петкратно през 1938

---

* Такъв е примерът с кредитите за Водния синдикат „Въча", на който банката отпуска, по нареждане на правителството, нови заеми. (Вж. *Духът на икономическите институции.*)

Музей за история на София

Музей за история на София

Делник и празник: (горе) счетоводството на БЗКБ; (долу) в очакване на освещаването и полагането на основния камък на новата сграда на Софийския клон на БЗКБ (ул. „Иван Вазов", до ул. „Раковски"), 15 октомври 1941

и още веднъж се удвоява през 1939 година. А през 1940 г. тръгва и серията от закони, които автоматично и безапелационно ѝ вменяват всевъзможни кредитирания на държавни нужди. Успоредно с това, извършените доставки през 1937, 1939 и 1940 г. растат с 35–60% годишно[82]. Прирастът на влоговете и текущите сметки в БЗКБ обаче се топи, намалявайки от 10–11 на 4–5 процента. Равновесие може да бъде постигнато само със свиване на кредитната и стопанската дейност на банката и/или с увеличено рефинансиране (при неизгодни условия) от БНБ. Докато първата мярка е под контрола на БЗКБ, то второто става предмет на описания конфликт между двете институции, арбитриран от Министерството на финансите♦.

В писмото си БЗКБ констатира, че „откритият [ѝ] и безспорен ангажимент [към държавата]... в никой случай не може да се покрие със средствата, добивани от средния годишен прираст на източниците ѝ... Бавната обращаемост на нейните активи неминуемо води... към все по-широко ползване на кредити от БНБ... Ние не можем да разчитаме [без рефинансиране от БНБ] на увеличение на нашите кредити в размер, съответстващ на възлаганите върху БЗКБ заеми на Държавата, доставки и стопански инициативи... [При това] продължава да се допуска предварително изземване на прираста на банковите източници по косвен път, като със специални закони се разрешава отпускането на заеми на Държавата от държавни фондове, влагани на оползотворение в Банката ни... [Заключението е, че] на БЗКБ се възлага кредитирането на Държавата и извършването на доставки до размери, които далече надхвърлят възможностите [ѝ]“[83]. Още преди войната банката е необратимо вплетена (заедно с БНБ) в контур, който пряко води към инфлация, подхранвана от фискална разюзданост.

Към 1938 г. вече съвсем открито се приема, че банката в голяма степен се е преобразила от институция за земеделски и кооперативен, в учреждение за държавен и комунален кредит[84]. „Докато през 1934 отпуснатите кредити на държавата са били 50% от кредитите на земеделците стопани, през 1938 са нараснали с около 800 млн., докато тия на частни лица (поради прехвърлянето им към Погасителната каса) са намалели с 1 300 млн. Поради това в края на 1938 държавните и общинските кредити са със 120% повече, отколкото са частните, а заедно с кредитите под гаранция на държавата, отпуснати на Водни синдикати♦♦, надвишават с близо 300% кредитите, отпуснати на частни земеделски стопани.“[85]

Действителните функции на БЗБ се усещат най-добре в дебрите на нейното ежедневие. Тяхна добра илюстрация е всеки случайно подбран отчет за раздадените (чрез клонове на банката) кредити под гаранция на държавата. Тук привеждам сведението на Новопазарския клон от 1 юли 1928 г., но за останалите клонове то е почти еднотипно. Изчерпателният списък на двадесетината заема, някои от които натрупани още от времената на Земеделските каси, включва следните пера: на

♦ Вж. *Българска народна банка.*

♦♦ Вж. *Духът на икономическите институции / Една обществено-държавна мегаломания.*

земеделското население, пострадало от градушката през 1899 г. (държавата като застраховател); на общините за постройки на училищни сгради; на пострадалите от сушата и градушка земеделци през 1908/1909 г.; на бедното население, пострадало през войната 1912–1913 г.; на бежанците и крайграничното население, пострадало от войната; на жителите от Харманли, Преслав и Попово за издръжка; на бежанците българи за издръжка през 1915 г.; на бежанците българи в новите земи и Бургаския окръг; на земеделското население, пострадало от суша през 1919 г.; на бежанците за обзавеждане и жилища по закона от 1920 г.; на инвалиди, опълченци и др.; на жителите на с. Караджалево, пострадали от пожар; на жителите на с. Мансарлии (Харманлийско) за изкупуване на добитъка; на жителите от с. Шипка (Казанлъшко), пострадали от градушка; на пострадалите от градушка и наводнение през 1923 г.; на пострадалите от суша и наводнение през 1924 г.; на пострадалите от природни стихии през 1926 г. (100 млн.лв.); два заема от по 5 млн. на бежанците чрез Трудовите земеделски стопанства; от Бежанския заем на ОН. Живописната инвентаризация изгражда образа на БЗБ като банка, посрещала всички непредвидени природни и социални бедствия, финансирала „отвоюването" на нови земи и подпомагала настаняването на бежанците след войните. А в този наслуки подбран списък отсъстват други типични пера, като например кредитите за големи инфраструктурни обекти от типа на „Въча".

Ресурсите на БЗБ са истински втори бюджет, който не коства практически нищо на фиска – подписът му като гарант се оказва без никаква реална стойност. Това става съвсем ясно от „архивен" епизод, показващ съдбата на заемите, отпускани от БЗКБ (БЗБ) на държавата[86]. Описан е заключителният акорд в многогодишен конфликт между банката и Министерството на финансите по повод изясняване статута на натрупания значителен дълг. Тъкмо защото е в истинския смисъл на думата *епилог*, епизодът е особено симптоматичен за десетилетните наслоения, ликвидирани в „последния час", непосредствено след 9 септември 1944 година.

Неравната борба между двете институции продължава от 1937 до 1944-а. Естествено е изкушението да се помисли, че периодът е прекалено особен (включва военните години) и че следователно обстоятелствата са нетипични. Но при по-внимателен поглед се вижда, че не е така. Напротив, в историята се проявяват всички норми и стандарти на отношенията между Земеделската банка и държавата.

Погледнато съвсем схематично, става дума за банален опит на кредитор да събере нередовни вземания от свой голям длъжник. Спецификата идва от това, че длъжникът е държавата, и от нейните специални отношения с кредитора (БЗКБ), обрасли с дълга история на принуда, компромиси и „взаимни услуги".

Преписката започва с напомняне от БЗКБ, че желае да си върне „поне част" от кредитите. Писмото от 8 юни 1937 г. до Министерството на финансите не е нито първото, нито последното. То е редактирано по-скоро като рутинно искане, като дежурен въпъл на кредитор, който не си прави големи илюзии, но повтаря *проформа* една банализирана процедура. „Известно Ви е, че Банката ни има значителен брой вземания от държавата, които датират от различни времена... Ежегодно

при подготовката на държавния бюджет правим постоянни постъпки за изплащане поне на част от тия задължения, но добър резултат не сме имали. Излишно е да мотивираме необходимостта да ни бъде изплатен този дълг. Съзнаваме, че не е в бюджетните възможности на държавата да го изплати наведнъж. Апелираме обаче да се състави един план и се пристъпи към изплащането на задълженията, като по-малките вземания бъдат напълно погасени, а по-големите се ликвидират чрез анюитетни вноски или съкровищни бонове."[87] Става дума за дълг, оценен към тогавашния момент на около 266 млн.лв., който би могъл по тази схема да се изплати за няколко години. „Така ще се даде възможност и на Банката да се отзовава на стопанските инициативи на държавата, които банката извършва по решение на Министерския съвет и за които безусловно ѝ са необходими средства, каквито тя не притежава в неограничени размери."[88] С годините дългът нараства, като в идентично писмо от 1939 г. вземанията са оценени на 295.7 млн. лева[89]*.

За да се разбере ситуацията „на микроравнище", посочвам и примера с фонд „Подпомагане пострадалите от обществени бедствия"[90]. Той дължи на БЗКБ 77.6 млн.лв, като ДДД трябва да превежда на банката поне 10% от годишните му приходи. С натрупване дългът възлиза на 30 млн.лв., а са изплатени ефективно едва 16.2 милиона. Искането на БЗКБ е просрочията да бъдат погасени с бюджета за 1938 година.

Картината се изяснява след назначаването на специална комисия, натоварена да установи безспорните вземания на БЗКБ от държавата. Тази малка победа на банката е постигната през 1938 г., а комисията започва заседанията си на 17 март 1938-ма.

Списъкът на вземанията заслужава да бъде приведен изчерпателно, защото той материализира изпомпването на Земеделската банка от държавата. При това само извършваното на легална основа чрез средства, отпускани по закони и постановления на Министерския съвет.

Най-голям длъжник е Министерството на земеделието и държавните имоти (МЗДИ). Ето и остатъците по отделните заеми към 31 декември 1937 г.[91] : доставка на костено брашно от 1930 г. (796 499 лв.); откупуване земеделското стопанство на Милю Баталов и синове от 1929 г. (8 916 344 лв.); продадени на кредит земеделски оръдия и др. на държавни земеделски училища, стопанства и пр. (1 833 037 лв.); 15, 20 и 50% отстъпка на продадени земеделски машини през 1928 г. (48 400 884 лв.); доставка на газьол през 1928 г. (410 922 лв.); 20, 30, 50% отстъпка върху продадени земеделски машини и оръдия през 1927 г. (33 419 лв.); дължими лихви по доставките за сметка на МЗДИ за земеделски оръдия, машини и др. (30 257 466 лв.); доставка на бубено семе през 1933 г. (215 634 лв.); пашкули за 1932 г. (22 654 521);

---

* За мащаб: това представлява 0.5% от националния доход през 1939 г., 0.7% от неговата парична част и 6.4% от приходите на държавата и общините. (Изчислено по оценките за националния доход на Асен Чакалов. Вж. Националният доход и разход, 1924–1945. С., 1946, с. 141.)

пашкули за 1933 г. (676 268 лв.); доставка бубено семе за 1932 г. (285 364 лв.); заеми на винарски кооперации (3 957 295 лв.); пашкули за 1934 г. (1 766 568 лв.). Общата сума на дълга на МЗДИ е 120 204 221 лева.

Освен него БЗКБ има и други длъжници. Министерството на търговията, промишлеността и труда й дължи 28 415 808 лв. за соловарната в Провадия. Министерството на финансите е задължняло с 2 455 281 лв. за загуби от продажби за сметка на държавата на тютюни от реколта 1931 г. (1 888 715 лв.) и за загуби от доставка на горивни петролни материали (566 566 лв.). Вземанията на БЗКБ от Министерството на железниците са 45 674 372 лв. за покупка на машина „Драга". Тези от Министерството на войната възлизат на 2 165 348 лв. по несъбрани суми за доставени храни и фураж за сметка на държавата. За същия вид разходи (но чрез Трудова повинност) дългът на Министерството на обществените сгради е 439 071 лева. Министерството на вътрешните работи е длъжник за 77 532 973 лв. по споменатия фонд „Обществени бедствия". Накрая ДДД дължи на БЗКБ 416 612 лв., които включват основно несъбираеми вземания по възстановителния кредит за земетръсната област от 1928 г. и заемите за постройки на училища от 1906 г. (около 1/2 от общата сума).

Общият дълг на държавата към БЗКБ според комисията е 278 123 686 лв., като за безспорни вземания се приемат 146 195 789 лв., а за спорни 131 927 897 лв. (127 255 037 лв. от тях на Министерството на земеделието). Естествено, сумата на безспорните вземания расте с лихвите и към края на 1940 г. вече е 161.2 млн. лева[92].

Рекапитулацията на погашенията по дълговете на държавата показва, че през 1926–1938 г. окончателно са изплатени 19 заема за 202.2 млн. лева. (Тук влизат лихвите по заемите за пострадалите от войните и заемите от фондовете за Държавното съкровище. Последните вероятно са изчистени с външния Стабилизационен заем.) По сметките, за които са правени погашения, но не са ликвидирани окончателно, неизплатеният остатък към края на 1938 г. е 89.8 млн.лв. върху дължими 218.3 млн. лева. Накрая, сметките, по които *изобщо не е правено погашение*, възлизат на 342.5 милиона. (В тази сума най-голямо тегло имат отстъпките по доставка на земеделски оръдия, на машината „Драга" и заема за фонд „Обществени бедствия".)[93] Това означава, че за 12 години БЗКБ е натрупала вземания от държавата за 763 млн.лв., от които са покрити едва 43 процента.

Подобно състояние на нещата би било удар за всяка банка. Оплакванията на БЗКБ стават все по-настойчиви, но и позицията на Министерството на финансите се втвърдява. На 16 октомври 1939 г., в поредното писмо до министерството, банката отбелязва, че „при сегашното неизяснено международно положение и вътрешните стопански смущения, погашенията на банковите пласменти се извършват в незначителни размери. За да посрещне многобройните си и със значителни размери нужди от средства... както и за да продължава строежа на стопански сгради... Банката е принудена да черпи ресурси единствено от влоговете си и от сконтовите си кредити при БНБ – дейност, която е изложена на риска да бъде преустановена винаги, когато нарастването на влоговете намали или се преустанови по една или друга причина"[94]. Резолюцията върху това писмо не се впуска

в големи обяснения, а с едно изречение постановява: „Да се отговори, че Министерският съвет е отказал поради затруднено бюджетно положение."[95]

Две години по-късно, на 19 ноември 1941 г., в поредното си безнадеждно послание до Министерството на финансите, БЗКБ припомня очевидния факт, че „тая значителна сума е извадена от обращаемите средства на Банката. Нейните постоянни постъпки министерствата да се издължат чрез предвиждане на дължимите суми в бюджетите им, са останали неудовлетворени... [Комисията] установява като безспорни всички вземания освен за покупката на машина „Драга"... Въпреки това... Банката не е могла, с малки изключения, да склони както отделните министерства, така и ДДД да установят начин за издължаване на тези останали от минали години сметки"[96]. Резолюцията тук е йезуитска: „Да се изиска от БЗКБ подробни извлечения (перо по перо) от сметките, по които се искат загубите."[97]

Тази претенция нажежава отношенията, като за момент БЗКБ дори излиза от обичайния тон. Тя дава да се разбере, че зад искането на министерството прозира желание решението да се протака за неопределено време. Съставянето на подобно извлечение е технически трудно и неоправдано. БЗКБ повтаря обичайната петиция, като все пак я тушира с верноподанически тон*. Да се включат суми по обслужване на дълга в бюджета „ще бъде от Ваша страна, г-н Министре, акт на върховна грижа към БЗКБ, за да може и тя от своя страна, създавайки подобра ликвидност на своите пласменти, да отговори още по-добре на новите задачи, които се поставят на Банката и на новите нужди на народното стопанство... независимо от факта, че участието в държавния заем на кооперативните сдружения и на обществените фондове е съпроводено с изтеглянето на крупни суми, с които Банката е разполагала"[98]. Милост от държавата няма – тя не само не прави погашения, но включва БЗКБ в поредна акция по „обществено" финансиране на дефицитите ѝ.

Въпреки подобието на протест, БЗКБ изпълнява чинно наложеното ѝ поръчение. В течение на 8 месеца тя осъществява къртовската и безсмислена работа по събиране на документацията, като я изпраща надлежно до Министерството на финансите. Същевременно банката нито веднъж не пропуска да повтори предложението си до правителството за решаване на проблема чрез групиране на остатъчния дълг в една обща сметка при ДДД. Във всяко писмо БЗКБ припомня (единствено останалата ѝ наслада) нарасналата сума на дълга. Когато остатъкът достига 229.1 млн.лв. (към края на ноември 1942 г.), министърът (Д. Божилов) изпуска нерви, слагайки следната резолюция: „Докато БЗКБ не представи оправдателните си документи от своите клонове, не ще можем да ги предвидим и в бюджетопроекта за 1943 г. Върховната сметна палата не ще ги приеме."[99]

---

* По-голяма сервилност на БЗКБ беше отбелязана и в тристранния конфликт между нея, държавата и Народна банка в началото на войната. Вж. *Българска народна банка*.

Това вече прилича на издевателство, но отговорът на БЗКБ запазва добрия тон. Тя спокойно изрежда аргументите защо не се смята длъжна да представи документацията. Със създаването на банката например са ѝ дадени редица привилегии, а на книгите ѝ – безусловна достоверност, „за да не следва от която и да е страна да бъдат оспорвани нейните сметки и извлечения от формално естество". БЗКБ никога не е била поставяна в положението на обикновен отчетник, а и няма отношение към Сметната палата при търсене на вземанията си от държавата. Впрочем, редица от дълговете (като например намаление на цени или отстъпки) не могат да бъдат изобщо документирани[100].

Още две години преписката продължава без никакъв напредък, въпреки че БЗКБ атакува с писма и всяко министерство поотделно. Пробивът идва едва при правителството на Иван Багрянов. На 26 юни 1944 г. за първи път е документирана идеята за емисия облигационен заем. БЗКБ изразява готовност висящият дълг на държавата да бъде погасен чрез специално оформен за целта дългосрочен кредит от банката на ДДД. Това би позволило изплащането на дълга да стане постепенно, при по-слаба тежест за бюджета[101]*.

Завършекът на тази история (поне в нейното архивно битие) идва след края на режима. Чернова за доклад на БЗКБ до министър-председателя от ноември 1944 г. установява очевидното и посочва, че „ежегодното нарастване на дълга от капитализирани лихви не е в интерес нито на държавата, нито на банката, която между своите активи трябва да посочва години наред обездвижени пласменти и то по заемите на държавата"[102]. В проекторешението БЗКБ предлага да ѝ се разреши да отпусне облигационен заем на ДДД в размер на около 200 млн.лв. при 5 % лихва, за срок от 40 години и шестмесечни погашения. Това е секюретизиране** на държавния дълг към БЗКБ и то идва едва когато възможностите за събирането му се оказват практически изчерпани. В архивите няма следа дали това решение е реализирано.

В отношенията си с БЗКБ (както с всички свои създания) държавата развива синдром на всепозволеност. След Стабилизационния заем, депресията и оживлението от втората половина на 30-те години БЗКБ е отново банка, която държи в портфейла си огромни просрочени вземания към бюджета. Това е ситуацията, в която се намира БНБ преди 1928 г., а и порочният цикъл е идентичен: поведението на властта в този и в други подобни епизоди е на лош длъжник, който разполага с пълна протекция. При това тук думата не е просто за просрочия. Проблемът е в твърдия отказ на правителството да постигне разумно споразумение с банка, оказвала му безброй „услуги" и получавала немалко привилегии за тях. Не разполагам

---

* Моделът е аналогичен на „схемата от Стреза", предложена от Н. Стоянов за външния дълг. Тя се свежда до замяна на стар необслужван дълг с новоемитиран. (Вж. *Кредитори и длъжник.*) Нека отново отбележа последователността в позицията на ДДД „навън" и „навътре". И в двата случая тя търси начини да не се плаща.

** Заместване и преоформяне стария дълг (в случая на министерствата) с облигации.

с конкретни доказателства, но не бих изключил зад тази упоритост да стоят и съвършено лични мотиви. Обстоятелството, че решение се очертава веднага след идването на власт на Багрянов, може да означава, че спорът е бил персонален и нерешим, докато „по върховете" (като управител на БНБ, министър на финансите или премиер) се подвизава Д. Божилов.

Що се отнася до БЗКБ, нейното поведение е сдържано и макар на моменти да е видимо напрегнато, търси да запази благоприличния тон. Това е довоенното разбиране за „достойнство", в което езикът на йерархическа подчиненост не напуска кореспонденцията и с най-агресивната изпълнителна власт. Дори в трудни за своята ликвидност времена, БЗКБ афишира с гордост, че е успяла да намери средства, за да финансира – освен обичайните сезонни нужди на земеделците – и „огромните нужди" на държавата, държавните предприятия и квазимонополите, чиито управление ѝ е натрапено по закон[103]. Представата за банкерската професия е тотално изкривена...

Кредитът на БЗБ – за кого и с какво качество

Обликът на една банка е в профила на клиентелата ѝ. По замисъл БЗБ е учреждение за земеделски кредит, но с течение на времето тя се насочва към подкрепа на определен тип институции, каквито са кооперациите, както и към държавата и общините. Разфокусирането на целите и честите конюнктурни залитания в една или друга посока я обезформят и са в основата на много от неблагополучията ѝ*.

Нейното поведение е раздвоено между прекия личен кредит за земеделците и кредита за кооперациите. Конкуренция се появява по-късно и между кооперациите и синдикатите. При земеделския режим БЗБ открито фаворизира вторите, представляващи завършени клиентелистки структури. „Аргументът, че БЗБ не разполага с достатъчно средства, е неоправдан, отбелязва докладът на комисията от 1925 година. Тъкмо когато [банката] е правила ограничения в личното кредитиране, тя е отпускала нашироко кредита на синдикатите, които от гледна точка на кооперативната политика и от такава на стопанската политика на банката не заслужават никакъв кредит"[104]. Ресурсите за земеделските стопани и кооперациите са свити, като само през 1923–1925 г. синдикатите получават 105 млн.лв., а БЗБ остава с наличност от едва 35 млн. в най-активния сезон[105].

В 1925 г. портфейлът на БЗБ е разпределен между 52% пряко пласирани заеми, 37% косвени (чрез кооперациите) и около 10% за държавата и общините[106]. Десет години по-късно най-същественото увеличение е по последното перо

---

* Тук профилът на Земеделска банка е само бегло скициран. Тя – както и БЦКБ – заслужава много по-детайлно количествено и архивистко проучване.

– около 48% от кредитите са преки, 35% – чрез кооперациите и вече 17% – за държавата и общините[107]*. В началото на 30-те години БЗБ кредитира около 450 000 стопанства**.

С много патос комисията показва, че парите на практика отиват за *текущи нужди* и за *бедните*. Кредитът на банката е в голяма степен обречен на неплатежоспособни клиенти. „Заемите са главно за малоимотни и БЗБ не изпълнява главното си предназначение – да послужи и подкрепи модернизирането на земеделското производство... Кредити за средните земеделци почти не е имало."[108] Развитието на средната класа (както бихме казали днес) не се и вписва в популистката линия на Българския земеделски народен съюз (БЗНС). А банката търси разширяване на вложенията си при минимизиране размера на кредита и финансиране на малоимотните за сметка на „средняка", т.е. на основния данъкоплатец и най-продуктивен елемент на селото.

„Употреблението на заемите, за нуждите на които са отпускани, не може да се провери, продължава докладът. Знае се обаче, че мелиоративни заеми са избягвани, а ипотечните са само 131 през 1923 г. Крупна грешка, която не може да се оправдае. Ако не отпуска ипотечни заеми, БЗБ би манкирала да изпълни една от важните си задачи – културната."[109] А пренебрегването на мелиоративния ипотечен кредит отново опира до параполитическите структури. То се обяснява с „ангажирането на големи банкови средства в кредитирането на синдикатите, голяма част от които са партизански свърталища, в които нищо кооперативно няма, а по състав и цели могат да се охарактеризират като спекулантски сдружения, създадени да използват банковите средства"[110]. Иначе не би и могло да се обясни защо при наличие на дългосрочни ресурси (сиротски влогове за 200 млн. и фондове за построяване на елеватори за 211 млн.) банката се въздържа от дългосрочни пласменти.

До кредит от БЗБ основно се прибягва за елементарни и най-непосредствени разходи на всеки дребен стопанин. По обобщени данни за втората половина на 20-те години, близо 1/3 от вложенията ѝ са за „социални нужди", 31% за покупка на имоти, строеж на сгради и мелиорации, 24% за средносрочен кредит (покупка на добитък и земеделски машини) и 6% за оборотен капитал[111]. Дешифрирани, тези цифри означават, че съвършено битови и потребителски цели поглъщат около 1/3 от кредита на банката. Зад „социалните нужди" се крият главно изхранване (17–23% по И. Екимов[112]) и домашни потребности, включващи такива живописни пера като заеми за сватби, кръщенета, погребения и пр.[113] По неясна логика тук влиза и „изплащането на стари задължения" (7–12%), което означава, че БЗБ рефинансира дългове на земеделците към други кредитори, към лихвари и дори данъчни плащания.

---

* От сумата са извадени „други активи", около 11%.

** Непокрити от нейния кредит остават около 280 000.

Политиката и възможностите на Земеделската банка ограничават хоризонта на стопаните. Кредитът е немощен, силно парцелиран, с нисък максимален размер от едва 10 000 лв., които се оценяват като достатъчни за не повече от чифт волове или един кон. Когато през 1923 г. БЗБ „е престанала да играе ролята на кредитна и касова централа на клоновете", те свеждат достъпния кредит само до наличните си средства. Така например, над 60% от заемите са с таван от нищожните 3 000 лв., а по-големи суми не са в състояние да раздават и кредитните кооперации[114].

Дежурна е темата за непродуктивното изяждане на заемите и за ниските критерии при отпускането им. На „другарското обсъждане" реферата на Ас. Чакалов за проблемите на земеделския кредит Атанас Яранов директно завява, че „от отчета на БЗБ за 1929 г. се вижда, че *тя е раздавала кредит за земеделците по един съвсем шаблонен начин – който земеделец се е явявал на касите, е получавал искания заем*"[115]. Ако се съди по последвалата бурна реакция срещу тази реплика, подобна оценка прекрачва приемливия публичен тон – в началото на 30-те години стопанският елит в България трудно приема каквито и да било атаки срещу кооперативизма. Възмутеното опровержение от страна на Ас. Чакалов, както и твърдението му, че делът на „битовите" кредити е незначителен, не променя обаче фактите, които самият той признава в по-мека форма в своя реферат.

В операциите на БЗБ трудно ще се намери някаква особена финансова изтънченост. Тази ключова институция е банка на щамповия кредит. С преките си заеми Земеделската банка е основна опора на *дребното* стопанско начало. А чрез опосредствания, „кооперативен" кредит банката наройва мрежа от структури със слаба капитализация и зависещи от нея за текущата си ликвидност. Накрая, с „държавния" си кредит БЗБ е посредническо звено в непродуктивното и разточително ангажиране на правителството във всевъзможни икономически начинания.

Обяснимо е, че при подобна насоченост в дейността на БЗБ портфейлът ѝ е с ниско качество.

Според комисията от 1925 г. „не може да се каже, че отпуснатите заеми са достатъчно гарантирани". Но в същото време тя приема мудността на тяхното изплащане като предопределеност. За нея това не е вина на ръководството на БЗБ, а произтича от самото естество на този кредит, при който подвижността е изключена[116]. Едно от заключенията на доклада е особено показателно. „Значителна част от отпуснатите кредити на синдикатите... и за най-повърхностния наблюдател са несигурни пласменти и най-малкото такива, за събирането на които ще трябва маса време да се загуби.

Една част... са вече изгубени суми, а друга дълго няма да могат да се погасят... Съображението, че плащането на тези заеми е осигурено със солидарната отговорност на кооперациите (която покрива няколко пъти заемните суми), съвсем не оправдава тези, които са отпуснали заемите. При отпускането на кредити на кооперации преди всичко трябва да се държи сметка за моралния еле-

мент и съзнанието на кооператорите, за взаимността, която съществува между тях при използването на кредити и при отговорността за изплащането. [Но] солидарната отговорност на кооператорите е повече един подтик за взаимно доверие и контрол между [тях], отколкото една гаранция за сигурността на пласмента по отношение на банката... Банката в никой случай не бива да отпуща кредити на кооперациите само с оглед на гаранцията, която представлява кооперацията, като се има предвид солидарната отговорност на кооператорите. Кооперация, която сама по себе си не вдъхва доверие, в никой случай не трябва да бъде кредитирана. Това основно изискване Банката не е следвала. Тя е отпущала големи кредити на [такива] кооперации. Ангажирала е средства, които мъчно ще събере."[117]

Този текст артикулира абсурдността на всяка кредитна политика, смесваща морал и банкерство. Но не по-малко показателно е, че в просветлението съжителства икономически рационална изходна позиция с крайно неразумни изводи, оставащи в мистиката на кооперативните заклинания. Въпреки че основният проблем е точно уловен в слабото обезпечение на раздадените кредити, комисията продължава да търси решение не в засилване на реалните гаранции, а в *личните качества* на кооператорите. Без съмнение солидарната отговорност (една от свещените догми на движението) е хилаво и илюзорно обезпечение. Ала разумното решение е в засилване правата на кредиторите (в случая БЗБ) и в намирането на по-надежден колатерал, а не в изпълзващия се морален облик. Апелът кредити да се дават на кооперации, които „сами по себе си вдъхват доверие", може да се прочете по най-различен начин. Най-често е разбиран в политическия смисъл и нищо не показва, че критикарите от комисията са имали предвид нещо друго. Тъкмо напротив, развитието на БЗБ и на кредитните кооперации при управлението на Сговора потвърждават, че в кооперативния манталитет друг прочит не е възможен.

Широко обсъждан проблем през онези години е неразличимостта между краткосрочен и дългосрочен кредит. На практика много от краткосрочните заеми на БЗБ (както и на БНБ) се оказват просрочени. „Дълги" начинания масово се финансират с „къс" кредит, а лихвите по просрочията се капитализират. Значителна част от тези заеми отива за закупуване на имоти. Както отбелязва И. Екимов, „гладът за земя е общо явление, но докато другаде земеделците намират за неговото задоволяване ипотечен кредит, у нас той трябва да се задоволява с краткосрочен"[118]. Подобни инвестиции пораждат матуритетен риск в баланса на БЗБ, тъй като нито носят необходимия доход, нито са изплащани в адекватен ритъм. Краткосрочните заеми се превръщат в нерегламентирани средносрочни лоши кредити. През 1929 г. 87% от пласмента на банката се води за краткосрочен, но „фактически, пише Ас. Чакалов... освен ипотечния заем на частни лица и на кооперации, кредитите, раздадени под формата на лични заеми и срещу залози, а така също и на кооперации, макар и средно да са сключени със срок една година, имат по-дълъг живот. Така заемите срещу записи се изплащат средно в срок от две го-

дини, заемите срещу залози – в повече от две, а средно дори три години. Същото се отнася и до текущите сметки на кооперативните сдружения"[119].

Въпросното смесване*, заложено в принципите, по които функционира БЗБ, подкопава и обезсилва банката. Проблемът е добре разбиран, но липсват средства и време за неговото решаване. Неедноkратно лансираната идея БЗБ да се превърне в изцяло земеделска ипотекарна банка така и не се реализира. Най-близко до осъществяването ѝ се стига през 1929 година. След капитализирането на БЗБ от Стабилизационния заем, 40% от нейните средства са дългосрочни – над 5 години, а над 20% от влоговете са със срочност 3 до 5. Пълното преобразуване на банката е можело да стане чрез допълнително привличане на външни дългосрочни източници под формата на облигационен заем[120].

Избухналата депресия снема инициативата от дневен ред. Но пред окончателното реформиране на БЗБ стоят и по-дълбоки пречки. Бариера са неясно уредената собственост върху недвижимите полски имоти (стар и неизлечим български проблем) и отсъствието на достатъчно гаранции за сигурност на чуждия капитал. А крайните причини са структурни и поведенчески. Въпреки привидното саниране от 1928 г., само две години по-късно оценките за състоянието на банката са отново песимистични.

През май 1930 г. правителството се обръща към ФК с молба да изпрати експерти за „одит" на БЗБ и БЦКБ. Поканата не е отправена безпроблемно, тъй като – както донася френският дипломатически представител в София А. Камбон – министърът на земеделието, „опасявайки се, че контролът, осъществяван досега от неговото Министерство върху двете банки, може да му се изплъзне, е възразил срещу подобна експертна мисия"[121]. Въпросният упорит министър е Григор Василев, приеман от част от българската общественост като истинска икона на кооперативната кауза. Неговият „идеализъм" обаче очевидно не отива отвъд стремежа за „ръчно управление", по-далече от страха то да бъде загубено и от рефлекса да крепи нежизнеспособни институции с политическа сила.

Камбон твърди, че правителството все пак е било принудено да приеме експертите, давайки си сметка, че „извършвана под закрилата на ФК на ОН реформа неизбежно ще получи широка публичност и ще насърчи чуждите кредитори да посрещнат благосклонно молбите за заеми, които Земеделската банка трябва да направи, за да заздрави сегашното си положение."[122] Чуждите наблюдатели, от своя страна, съзират в прегледа слаба надежда, че най-после нещо може да се промени в традиционната практика и че банките на кооперативния свят биха могли да се превърнат в „нормални" институции. Обстоятелствата около делегацията на ОН илюстрират в умален мащаб двете фази от познатата схема – институционална опозиция, мотивирана от загуба на контрол върху наливането на пари в креещи структури; преодоляване (*проформа*) на съпротивата чрез външен натиск за реорганизации.

---

* То е поредният израз на дефицита от дългосрочен капитал в България.

Към 1930 г. образът на кооперативните банки навън всъщност не се е променил с нищо. В същия доклад Камбон в прав текст ги представя като „държавни учреждения, които, макар и специално натоварени с търговско кредитиране, поради политически фаворитизъм постепенно и често са се ангажирали в дългосрочни операции, замразяващи опасно активите им"[123]. Само десет дни по-рано е описал положението на БЗБ като „изключително тежко и притеснително". Под управлението на Министерството на земеделието банката е „принудена да толерира по политически причини постоянното подновяване на краткосрочните кредити, превърнали се постепенно в истински имобилизации"[124]. А в ръкописно писмо до Париба от същата дата М. Шарло смята, че приоритетна реформа е „реорганизацията и надзорът на трите големи банкови институции [БНБ, БЗБ, БЦКБ], върху които правителството, запазвайки тяхната автономност, трябва да упражнява управленска роля"[125]. Шарло точно улавя лидерската роля на Народна банка в кредитната експанзия, последвала Стабилизационния заем и изобщо в кредитната култура на страната. „Макар и под контрола на ОН, пише той, БНБ чрез слабостта на своя управител допринесе за кризата. Банката умножи безогледното раздаване на кредити за търговци и спекуланти, за приятелските на правителството политици, а *двете банки – кооперативната и земеделската – последваха този пример*... Политиката на Стамболийски... смазваше банките, преследваше свободната търговия и множеше, с безмерни привилегии, държавните кооперативи... *Той [Стамболийски] смяташе тези две институции [БЗБ и БЦКБ] за бездънни, обслужващи приятелите на властта, и тази омерзителна практика не е приключила.*"[126] И ако до началото на 1929 г. политиката на БНБ и на Земеделската банка е в синхрон, то след този момент БЗБ по инерция продължава кредитната експанзия (чрез автоматичното подновяване на краткосрочните заеми), докато Народна банка вече се опитва да въведе някакви рестрикции.

Депресията разтърсва из основи цялата конструкцията на Земеделска банка. Ударът е по пряко кредитираните земеделски стопани, както и по мрежата кредитни кооперации*. В края на 1934 г. нередовният портфейл на финансираните от БЗБ кооперации (просрочен, съдебен, на изключени членове) възлиза на 76.6% от общата сума: 22.9% са просрочия над 3 години; 15.7% – между 2 и 3 ; 19.9% – между 1 и 2; 17% – между 90 дни и 1 година и 8.1% – до 90 дни. Редовните записи са само 18% от отпуснатите 950 млн.лв. заеми от кооперациите[127]. Що се отнася до самата БЗБ, 70% от портфейла ѝ през 1935 г. е просрочен[128]. Поглед в случайно подбрани клонове на банката потвърждава общата картина. През декември 1934 г. например в Айтоския клон 91% от общата сума на записите, 93% от задължителните записи и 96% от ипотечните и текущите сметки срещу ипотека са просрочени. Общо 93% от портфейла на клона е

---

* За решението на въпроса за лошите кредити вж.: *Икономика на длъжниците*. Тук нахвърлям само бегъл „пейзаж след битката" в този сектор.

просрочен. Същата е ситуацията в Поморийския клон, където този дял достига 95 процента[129].

Да се прави заключение обаче, че деградацията на активите е свързана единствено с депресията, не би било коректно. В разгара на кризата се проявяват резултатите от предишните години. Трескавите доклади на министъра на финансите Ст. Стефанов от този период♦ са равносметка за баласта на кооперативния кредит, чиито основен инструмент е БЗБ. „Увлеченията на народното стопанство [през 1926–1930 г.], пише той през декември 1931 г., се дължи на безразсъдно даваните кредити и улеснения, особено в кооперациите, неотговарящи ни на тяхната нужда, ни на техните възможности."[130] В каскадата от реформи, които Стефанов (и ФК) безуспешно лансира в течение на няколко години, промените в кооперативната система са постоянен лайтмотив. Призовава за „основна ревизия и реорганизация на кооперативното дело"[131] и за основно ревизиране на горските кооперации, защото „не могат държавните богатства да се използват и разхищават безразборно само заради идеята кооперации, повечето от които нямат нищо обществено"[132]. Апелира да се промени законът и да се засили контролът на кооперативното дело, което „по досегашния път ще компрометира идеята и злепостави дееспособните организации, които трябва да бъдат подкрепени. Да не се засилва и разширява изкуствено обсегът на тяхното стопанско значение... В кооперации, гдето кредитът или участието на държавата под разни форми е над 50%, да се узакони специален режим за управлението и контрола, а някои по необходимост да станат държавни, както е случаят с „Въча" и други." Стефанов настоява за ревизия на водните синдикати, които в голямата си част са „безсмислици със своите инициативи"[133].

Всички тези начинания – останали неосъществени – са призвани да се справят с инерцията и наследството на хипертрофирания кооперативен кредит от миналото. През 1933 г. един от редовните доклади на ОН констатира, че „най-ефективният инструмент на държавата за намеса в стопанската активност – БЗБ и кредитните кооперации – изпада в нарастващи затруднения и че техните активи се обездвижват напълно поради инвестиции, [правени] според съображения, които са били съвсем чужди на нормалните правила за разпределение на кредита"[134]. Тенденцията, установена от анкетната комисия през 1925 г., се потвърждава в навечерието на кризата (през 1929 г.), при нейното приключване (през 1934–1935 г.) и продължава в началото 40-те години, когато българската икономика е преминала през интензивен подем, навлязла е във висока военна конюнктура и вече е уредила законово наследения проблем с лошите кредити.

Във вътрешен доклад на управлението със знаменателно название „За стопански проучвания и напътствия" се прави подробна оценка на просрочения порт-

---

♦ Вж. *Икономическата условност... / Културата на икономическата условност / Реформите...*

фейл по едно от перата на БЗКБ[135]. Става дума за състоянието на фонд „Подпомагане на затруднени кредитни кооперативни сдружения", който е раздал 106 млн.лв. „временни специални кредити"*. Две ключови констатации в доклада оставят чувството, че нито едно от изредените по-горе положителни стопански събития не се е случило. Първият извод е, че към 31 май 1941 г. 2/3 (70.6 млн.лв.) от въпросните вземания са просрочени[136] , като 60% от тях се оценяват в най-добрия случай за трудно събираеми[137]. При това 70% от просрочията възникват след 1937 г., т.е. при благоприятна конюнктура[138]. Второто важно заключение на доклада е, че „вземанията по просрочените временни специални кредити са слабо и незначително обезпечени с реални гаранции"[139]. До това положение се стига въпреки цялата система от привилегии в полза на земеделския кредит. Облекченията и изключенията за БЗКБ са толкова многобройни, че дори през особено добри години (като например след 1937 г.) действителният лихвен процент по отпуснатите от нея кредити остава доста по-нисък от официалния[140].

Фактът, че просрочията са по-силно концентрирани в определени райони или видове кооперации, не е от значение. Важното е, че се възпроизвежда едно изглеждащо неизкоренимо поведение, устояло на дълбоки превратности в стопанската ситуация. При подобно качество на портфейла БЗБ се е превърнала в банка „с невъзможна ликвидност". През критичната 1934 г., по данни на Ас. Кемилев, разполагаемите средства на БЗКБ са 500 млн., а влоговете в нея възлизат на 6 580 млн. лева. Непосредствено реализуемите активи, които са на разположение за посрещане на възможни тегления, са едва 7.6% от влоговете. За сравнение – съответният коефициент на ликвидност при частните банки е 20 процента. „Голямото просрочие на заложения портфейл при БЗКБ, както и обезценяването на заложените гаранции срещу отпускани аванси, пише Кемилев, ни дават основание да твърдиме, че банката има нужда от едно съобразяване на изискуемостта на влоговете с ликвидността на пласмента. Това съобразяване фактически се свежда до намирането на по-дългосрочни източници за средства, липсата на каквито е било винаги един болен въпрос за БЗБ. Изобщо взето, пласментът на банката е дългосрочен, докато влоговете са винаги изискуеми, защото въпреки обличането им в срочни свидетелства, остават предсрочно изискуеми и в случай на кризи на доверието подлежат на изтегляне."[141] Тази цел така и не е постигната. И ако 1934-а изглежда прекалено „специална" година, то нека напомня, че оплаквания от ликвидни проблеми огласят и почти цялата втора половина на десетилетието.

Оценката за историческото място на БЗБ е обременена със същата двусмисленост, каквато носи наследството на Народна банка. Погледнато *количествено*, БЗБ безспорно има заслуги за капитализирането на българската икономика. Именно те са най-често видяното, запомнено и възпято от обществената памет...

---

* Без да са най-големият актив на БЗКБ, тези кредити не са пренебрежима сума. За сравнение – към 1941 г. заемите на банката, отпуснати на държавата, общините и водните синдикати, възлизат общо на 3 877 млн. лева. (Вж. Архиви БНБ IV, с. 887.)

Погледнато в детайли, *качеството и последиците* на тези заслуги придобиват съмнителна стойност. По самия си замисъл Земеделска банка е обречена на постоянни спасителни акции, на държавна помощ и/или източване. Тя остава една от мощните месомелачки на българските финанси, която деформира тяхната структура и инфилтрира превратни представи за кредита. Епилогът от 40-те години показва, че междинното звено (кооперативният кредит) на изградената от БЗБ тризвенна пирамида е безнадеждно прогнило. При това то се наслагва към отпускания от банката кредит за държавата, където – както видяхме – „длъжникът" се държи по същия безотговорен начин. БЗ(К)Б е от възловите учреждения, възпитавали в течение на години култура на „всеопрощение" и на меки бюджетни ограничения за длъжниците.

Посестримата враг – Българска централна кооперативна банка

Строго погледнато, на БЦКБ би следвало да се отдели специално място като на самостоятелна финансова институция, макар и с относително неголям пазарен дял, движещ се от 1.3% при създаването ѝ (1911 г.) до около 11% през 1932 г. малко преди сливането ѝ с БЗБ. От интересуващата ме гледна точка обаче подобно обособяване тук не се налага. Историята на Централна кооперативна е толкова тясно свързана със Земеделска банка, полетата на тяхното влияние са така взаимно проникващи, че институционалното им битие е практически общо.

В основата на създаването (през 1910 г.) на БЦКБ и на съперничеството ѝ с БЗБ и с други „обществени" организации стои елементарната борба за контрол над финансови активи. Но за разлика от обичайните принципи на конкуренцията и банкерството, където стремежът е да се контролират *качествени* активи, намерението в случая е да се овладее една *масова* структура.

В България от зората на XX в. нито един тип финансови образувания не растат така бързо, както кредитните кооперации. От 4 през 1899 г. и 17 през 1903 г. броят на кооперативните сдружения достига 604 през 1909 г. (от които 559 кредитни кооперации и десетина популярни банки)[142] и 900 – в края на 1910 година. Това вече е достатъчно широко и привлекателно поле за инвестиционен интерес, а освен другото сдруженията предоставят готова *институционална мрежа*, чиито контрол дава съществен властови ресурс.

В началото повечето от кредитните сдружения са земеделски кооперации. Наред с тях, но по-предпазливо, възникват и укрепват популярните банки като кредитни посредници на кооперативен принцип, насочени преди всичко към градската среда – занаятчии, дребни търговци и пр. Както стана дума, през първите години на кооперативна еуфория този сегмент от пазара е придаден на БЗБ, като институционален проблем възниква със създаването на БЦКБ и с претенциите за представителство, издигнати от различни кооперативни съюзи. В продължение на две десетилетия икономическият живот е белязан от борбите между трите полюса на кооперативния свят – БЗБ; БЦКБ; съюзите на кооперации и популярни банки.

Непосредствената предистория на Кооперативната банка е свързана именно с домогванията на организацията на земеделските кооперации да се превърне в кредитна институция. Класическа история за това, как една „обществена" структура не устоява на изкушението (или просто е създадена като параван) да борави непосредствено с инструментите на икономическата власт.

Около 1910 г. на дневен ред излиза отделянето от БЗБ на кооперативния кредит поради ограничения капацитет на банката да посреща неговите бързо растящи нужди. Както обикновено при мълва за създаване на нов държавен източник на пари, апетитите се изостряют. Към този момент представителството на земеделските кооперации не страда от липса на легитимност. Техният Главен съюз обединява по-голямата

Музей за история на София

Българска централна кооперативна банка (ул. „Раковски“ и ул. „Иван Вазов“)

Първият Управителен съвет на БЦКБ (1911). Отляво надясно: Иван Цонев, Христо Танчев, Никола Стоянов

Музей за история на София

част от съществуващите, без да има чисто стопански задачи. Той осъществява както „моралното" им представителство, така и техническото съдействие, като например общото „насочване" и ревизиите. Пукнатина в Главния съюз се появява тъкмо при перспективата за учредяване на нова кредитна институция.

В предварителния дебат са лансирани три схеми – подпомогната от държавата независима кредитна централа при Главния съюз, която да обслужва само неговите членове; отделен кредитен обществен институт, който с участието на държавата да се превърне в обща централна кооперативна каса за всички кооперации; нова държавна банка[143]. В една или друга степен първите две решения клонят към ведомствено попечителство, при което „обществената" организация пряко управлява кредитните ресурси. За отбелязване е, че изобщо не е формулиран вариант, при който държавата да бъде изключена от играта.

Конфликтът е дотолкова остър, че води до разцепление – по думите на Ас. Христофоров – в „чисто български маниер"[144]. Редица от кооперациите изпадат в „ничия земя", което прави практически невъзможен варианта за кооперативна каса под едно крило. Така отново се стига до чисто държавно решение, като създаването на БЦКБ е поредната стъпка от одържавяването на българската финансова система. В учредяването на тази, трета по значение, национална финансова институция частният търговски капитал отново не взема никакво участие.

Инициатор на закона за новата банка е А. Ляпчев. Остротата на споровете около него се усеща в обширните мотиви при внасяне на проекта, в самия му текст и в първите реакции на кооперации по селата.

Подобно на други случаи, модел за банката е потърсен навън, а афинитетът при избора издава нагласите, клишетата, схемите на мислене. За БЦКБ „на тезгяха" са изложени няколко основни макета. Пруският е, естествено, на напълно държавна банка, обслужваща кооперациите. Централизирана е и италианската система, където кооперативната банка е акционерна, но всеобхващаща и със силно държавно участие в капитала. На другия полюс е „частният" германски модел, където един или няколко съюза на кооперации създават своя банка. Френската хибридна схема, както обикновено, на пръв поглед почива върху частен принцип (областни каси, които обслужват отделните сдружения), но на практика функционира с помощта на държавни субсидии. Подобни смесени структури съществуват в Унгария и Италия. В тях кооперативните банки са акционерни дружества, но в Унгария например се прави разлика между членове основатели и редовни членове, които са подложени на стриктен контрол от централата[145].

Изборът на българското правителство е показателен. Той издава икономическо съзнание, което е раздвоено между слабата индивидуалистична енергия и „компенсиращото" присъствие на държавата. В мотивите към законопроекта се посочва, че „частната инициатива проявява своето творчество и успех главно в средата на сравнително най-съзнателните слоеве на гражданството – чиновничеството и учителството, но то съвършено липсва в широката среда на дребните земеделци и особено в областта на кооперативните застраховки"[146]. Трудно е да се разбере защо *частната*

инициатива се проявява от иначе *държавното* чиновничество, но е ясно, че горната хибридна философия води към попечителство. Съществуващите немощни кооперативи в България не са в състояние да образуват „германски" тип кооперативен кредитен институт.

БЦКБ е създадена като банка *за* кооперациите, с капитал, предоставен от *държавни* банки (БНБ и БЗБ), наименовани по унгарски образец „основателни членове". Но докато в Унгария държавата е *един от* тези членове, то в България креациите ѝ са *единствените*. Кооперативите и техните съюзи влизат в капитала на банката в качеството на редовни членове, при получаване на кредити. БЦКБ се оказва втора производна на държавата във финансовия мир.

Дългите оправдания и стремежът новата банка на всяка цена да бъде представена за обществен институт издават неувереността на правителството. Както неведнъж се случва, общественото начало се патентова със заклинания и пожелания, а не с реална автономия. В мотивите към закона вносителят обяснява, че „това учреждение... би трябвало да се облегне не само на себе си, потребно е също така да се запази вътрешната свобода на тия сдружавания и техните съюзи, както и да се даде простор за създаването на нови такива: за да не се превърне по-нататък в един затворен в себе си институт, налага се участието на нови и постоянно обновяващи се сили, изхождащи от недрата на самите кооперации. Ето защо законопроектът издига това учреждение не като чисто държавно, а като обществено, на което се поверява една служба от обществен интерес под контрола на държавата"[147].

Мотивите са изложени с декларативни формули за свобода и независимост на редовите кооперации, за силата на местната инициатива и на кооперативния дух, за равнопоставена взаимна помощ между частно и държавно. Но те не променят простия факт, че началният капитал на БЦКБ е изцяло държавен, директорът и двамата администратори са назначени от министъра на финансите, чиновничеството запазва пълен контрол над дейността на банката и на членуващите кооперации. Последните дори не могат да променят уставите си без нейно съгласие.

Встъпителният капитал на БЦКБ е 5 млн. лева*. Присъединилите се редовни членове записват поименни дялове от по 100 лева. Максималният допустим дивидент е 4 процента. По статут банката е централа, която сконтира книжа на нейните членове и по този начин регулира тяхната текуща ликвидност. Според устава основните членове** отговарят с вноските си, докато редовните са отговорни до десеткратния размер на записаните дялове. За отбелязване е, че банката е изначално обременена със стопанска дейност (доставки и продажби), която дори вносителите на закона приемат, че „по-прилягат на частната свободна дружествена инициатива"[148]. Тези операции са прехвърлени към членуващите кооперации, като БЦКБ се ангажира да ги подк-

---

* През 1908 г. основният капитал на БНБ възлиза на 10 млн.лв., а запасният – на 5.8 млн. лева.

** Те предоставят безплатно кореспондентските си мрежи.

репя. За сметка на това, тя активно се хвърля в селскостопанското застраховане.

Онези, които идеята за създаване на БЦКБ е призвана да спечели, я посрещат със здрав разум и... дълбока подозрителност. Отхвърляйки по начало всяка промяна, „широките слоеве" предпочитат да се опират на вече познатата им БЗБ. Те намират предложението за излишно и зад фразеологията без затруднение долавят обичайните капани на държавните инициативи. В архивите са запазени следи от лавината протестни писма и телеграми срещу закона. Кратко изреждане на основните възражения говори за вкоренения битов скепсис към „неутралността" на властта. Мотивите на законодателя са приети за неясни, а проектът е определен като „стеснителен и целящ разрушението на кооперациите и съюзите им"[149]. Другаде той е квалифициран като реакционен и варварски, отнемащ автономното управление на кооперациите, убиващ частната инициатива, създаващ излишни бюрократични длъжности[150]. Няма никакво съмнение, че разните правителства ще се възползват от възможностите за намеса в делата на кооперациите и за тяхното политизиране[151]. На БЦКБ се гледа като на институция, която ще всее по-големи разногласия между съществуващите кооперативни съюзи[152]. Има искания банката да почива на „демократични начала" и да се управлява, ако не напълно, то преобладаващо от кооператори[153]. От много места се чуват съмнения в нейните възможности (поради ограничения капитал) и изобщо дали е целесъобразно кооперативният кредит да бъде изваден от БЗБ.

И така, през 1910 г. се ражда БЦКБ – една определено недолюбвана институция. Печатът на злополучност остава през цялото ѝ съществуване. Въпреки разбухването на чисто формалните показатели, Кооперативната банка не успява да спечели обществено доверие. Не намира своето място, не е приемана нито от „родителите си", нито от българската финансова общност. По думите на К. Попов БЗБ (тя е сред учредителките на БЦКБ) е „погледнала на своята рожба като на обикновен и безразличен свой клиент, към когото трябва да подсигури преди всичко своите креанси"[154].

Още по-сериозни се оказват проблемите ѝ с „външната среда". Представляваща компромис в институционални и котерийни борби, самата тя много скоро се превръща в епицентър на аналогични сътресения. БЦКБ провежда враждебна политика към кооперативните съюзи, предпочитайки да кредитира директно земеделците. Днес това изглежда разумна позиция, но немощната банка не е разполагала с необходимите ресурси за нейното прокарване.

Най-острият конфликт се разразява по повод контрола върху „приписаните" ѝ активи. За една банка няма по-чувствителен удар от заплахата срещу периметър, който тя смята, че ѝ принадлежи по право. А БЦКБ е подложена на подобна атака на два пъти – при борбите ѝ със Съюза на популярните банки и при връщането на земеделските кооперации в БЗБ със закона от 1921 година.

Популярните банки са градският еквивалент на земеделските кредитни кооперации като източник на „евтин и достъпен" кредит. Те са ориентирани към „дребните съществования" в града (търговци, занаятчии или просто консуматори), поемайки част от неприемливия за други банки риск. В началото на XX в. напри-

мер БНБ по правило отказва да кредитира директно занаятчиите, които намира за несигурни клиенти[155]. Празнината постепенно се запълва от кооперативния кредит на популярните банки, чиито лихви БНБ е склонна да субсидира. Тя ги рефинансира при 1–2 пункта под най-ниската си лихва, а олихвява текущите им сметки с около 1 пункт над средната[156].

Този сегмент от българската финансова система заслужава (и е получавал) специално внимание, което тук не може да му бъде отделено. Популярните банки са компактно ядро в банковия ни свят, чиято разпознаваемост се дължи на доста различни обстоятелства. До голяма степен тя идва от силните измежду тях, успели да си създадат образ на престижност, дори на мощ, която, впрочем, съжителства с паметни скандали. Освен това популярните банки са характерни в социално отношение образувания, ясно идентифицирани с осъзнаващата се средна класа. Добро име изграждат прецедентите на по-голяма устойчивост през депресията: стабилността на редица от тези банки е постигната с относително по-здраво, консервативно поведение, което контрастира с окаяното състояние на дребните акционерни образувания, рефинансирани от БНБ, или на кредитните кооперации под опеката на БЗБ♦. Накрая, популярните банки (повече от други общности) създават подобие на интелектуален елит, формулиращ проблемите по достатъчно артикулиран начин, издаващ прилични професионални списания* и изработващ по-проницателни стопански виждания**.

Разпространението на поставените под надзора на БЦКБ популярни банки разгаря изначалния конфликт между *обществено* и *материално* начало. Те бързо узряват за създаване на *свой* съюз като само войната спира неговото разгръщане. Съюзът започва да функционира под крилото, и дори в помещенията, на БЦКБ, през 1919 година. Към 1920 г. в него вече членуват 57 от всичко 65 популярни банки[157]. Първоначално тази асоциация не излиза извън чисто съвещателните функции и „моралното представителство" на членовете си. Не след дълго обаче тя достига неизбежната критична точка, отвъд която се появява изкушението за разширяване на властовия и финансов ресурс. „Шапките" не са измислени от социализма – те възникват спонтанно през цялото българско стопанско минало.

Със Съюза на популярните банки този момент настъпва през 1920–1921 г., когато на дневен ред е поставено превръщането му в кредитна централа. Събитията протичат успоредно с отделянето на земеделските кооперации от БЦКБ. Ис-

---

* На тях сътрудничи Асен Христофоров. Той е и в ръководството на Съюза на популярните банки.

** На твърде специфичен експонент от общността на популярните банки е посветено едно от редките съвременни монографични изследвания за отделна финансова институция. Имам предвид интересната работа на Нинел Кьосева за еврейската кооперативна банка „Геула". (Вж. Кьосева, Нинел. Геула – Историята на една еврейска банка в България.) Тя прави не само скрупульозно фактографско проучване, но и сравнява подчертано успешния казус с типичното („усреднено") междувоенно развитие на популярните банки.

♦ Вж. *Откъм частните банки ; Една стопанска субкултура...*

торията от 1909–1910 г. се повтаря дословно, но този път потърпевша е Кооперативната банка.

Реакцията на БЦКБ е предвидима, доколкото последиците са очевидни – обезкървяване чрез изрязването на цяло парче от нейния пазарен дял. Тя обявява война на съюза, но политическата конюнктура и по-слабата ѝ обществена тежест предопределят изхода. Новият закон за БЗБ от 1921 г. отнема всички земеделски кооперации от БЦКБ, а съюзът успява да се превърне в кредитна централа. За Кооперативната банка остава утешението, че печели някои ариергардни боеве, че може аристократично да представи съюзите като „паразитни образувания" и че фактическото създаване на централата се забавя – съюзният устав е променен едва през 1923 г., а сметките на членуващите популярни банки са прехвърлени през 1925 година[158]. Лобито около БЦКБ така и не успява да преглътне ампутацията, а надеждата, че сладкото парче ще бъде върнато, никога не го напуска напълно.

Атмосферата на дебата може да се почувства в типичен пасаж от страниците на партизанстващо икономическо списание, в което през 1929 г. анонимен автор громи пробиващата си път идея за сливане на БЗБ и БЦКБ. „Сега остава на хората, които стоят на върховете на БЗБ да... оставят земеделските кооперации да отидат при кооперативната банка, където им е мястото, пише списанието. Пред БЗБ се откриват широки простори за банкова работа: дългосрочен кредит... кредитиране на язовири. На банковото лихварство трябва да се тури край... Ако за дребния кредит е била потребна една земеделска банка в продължение на повече от 50 години, днес тая работа е вече отнета от хиляди кооперативни големи и малки банки, наричани популярни банки и кредитни кооперации. БЗБ чака своите промени. И не е далече денят, в който тя ще се извади от забъркания път, по който е тласната и по който върви. Че БЗБ е загубила пътя си и забравила назначението си отдавна, това се вижда най-добре от грешките, които прави, като раздава милиони на други банки за градски ипотечен кредит... за индустрия и търговия, като сама прави широка търговия и че е стигнала дотам, че се тъкми дори да става касиер на държавата. Дребният земеделски и занаятчийски кредит трябва да се предаде всецяло на кооперативните народни банки в села и градове, които са наречени „популярни банки" и кредитни кооперации... Те ще работят със своята кооперативна банка."[159]

Тежките битки не само поглъщат обществена енергия, но слагат и отпечатък върху финансовата система. Изникват нови компромисни, безлични институции, между които е и Кредитната централа при Съюза на популярните банки.

Въпреки отминалите конфликти, съюзът продължава да получава заеми от БЦКБ и да държи сметките си в нея*. Централата събира излишъците на членовете си и по свое усмотрение ги пренасочва към онези, които търсят ресурс. Статутът на поредна „шапка" във финансовата система дава възможност за въздействие вър-

---

* БЦКБ не спира да упражнява също така контрол върху популярните банки.

ху ликвидността, както това става при други аналогични структури (например БЗБ). Оставената „автономия" е изцяло в рамките на познатото: популярните банки „не са лишени от свободна инициатива, но всички инициативи са *координирани, контролирани,* а понякога и *ръководени*"[160]. Смесването на жанровете не подминава централата. Тя също обраства със странични стопански задачи, а наред с всичко друго съюзът развива неизбежната културно-просветна дейност – обичайният евфемизъм за превръщането му във властови център♦.

В 20-те години популярните банки се масовизират. Те започват да навлизат и в селата, където се настаняват с променлив успех, при конкуренция на съществуващите земеделски кредитни кооперации. „Походът на село" е мълък, но не и безболезнен, реванш на БЦКБ за удара, понесен през 1921 година. На новата територия, разбира се, възникват спорове и съперничества, подхранващи този път институционален конфликт между Съюза на популярните банки и Общия съюз на земеделските кооперации.

Много от селските популярни банки се оказват съвсем анемични. Предлаганите финансови услуги са примитивни и архаични – най-вече тривиални кредити и текущи сметки срещу поръчителство. Сконтовите операции и заемите срещу реални гаранции (залози) са съвсем ограничени. Родена е поредната кредитна мрежа, адекватна на слабо монетаризирано стопанство и на господстващия нисък полет на инициативността. Вследствие борбите между БЗБ, съюза и БЦКБ една естествена пазарна ниша е изкуствено разцепена по административно-ведомствен признак*.

Обяснимо е, че в подобна среда БЦКБ се развива като нежизнеспособно учреждение. В края на 20-те години нейното положение е толкова окаяно, че тя е сред приоритетите при разпределението на средствата от Стабилизационния заем – за капитализирането ѝ са отделени 100 млн. лева. Преди това обаче ФК изпраща проучвателна мисия, която подготвя специален доклад за банката. В текста няма излишни коментари, но междуредието му излъчва недоумение пред сюрреалистичния финансов облик на институцията[161].

По презумпция надзор над БЦКБ упражняват ежегодните конгреси на кооперациите, като Върховният кооперативен съвет е съставен от „представители, отбелязва докладът, на кооперациите, *активни кооператори* и *висши чиновници*"[162]. След перипетиите около Съюза на популярните банки, БЦКБ е останала (1926 г.) с 349 кооперации редовни членове и 218, които я ползват през посредничеството на четири съюза – на популярните банки, на потребителските кооперации, на производствените кооперации и на занаятчиите. За мисията на ФК смисълът на тези междинни звена, които рециклират кредити на БЦКБ, не е особено ясен. Във всеки

---

* Това не става отведнъж. Безразборните връзки не са изключение, а двойното членство в различни сдружения е доста разпространено.

♦ За това, как функционира съюзът, вж.: *Една стопанска субкултура...*

НБКМ-БИА

Колективно свещенодействие: делегати на конгреса на кооперативните банки в София. Сред тях са А. Ляпчев, Д. Божилов, Д. Мишайков...

случай, данните на доклада потвърждават представата за паразитност и за излишна усложненост на схемата със съюзите.

Само този на популярните банки към края на 1926 г. използва 97 млн.лв. кредит от БЦКБ срещу 162 млн.лв. ресурси на членовете си и 18 млн.лв. собствени средства[163]. По този начин междинното звено изпомпва от „центъра" осем пъти повече ресурси, отколкото е капиталът й. Аналогична е ситуацията и със Съюза на потребителските кооперации, разполагащ със свои 31 млн.лв. срещу кредити от Кооперативната банка за 60 млн. лева[164].

Съществени и показателни промени настъпват в капитала на самата БЦКБ. През 1926 г. той възлиза на 135.6 млн.лв., което в неизменни цени (в зл.лв.) се равнява точно на първоначалния му размер от 1910 година. Междувременно БЗБ се е изтеглила (през 1921 г.), вземайки със себе си своя учредителен дял (2.5 млн.зл.лв) и декапитализирайки по този начин БЦКБ. От друга страна, БНБ е направила допълнителна вноска от 15 млн.лв. (около 550 000 зл.лв.), а по закон от 1925 г. държавата е предоставила безвъзмездно – но към 1927 г. още не е внесла – 100 млн.лв. (3.7 млн. зл.лв.)[165]. За седемнадесетгодишно съществуване приносът на кооперациите членове се свежда до нищожните 3.3 млн.лв. (около 120 000 зл.лв.), а резервните фондове, натрупани от отчисления от печалбата на банката, са едва 16.4 млн.лв. (600 000 зл.лв.). Фондът за ненадеждни вземания възлиза на пренебрежимите 0.9 млн. лева. От гледна точка на капитала, БЦКБ не е помръднала отвъд първоначалните си рамки. Всички допълнителни пари са наливани само за да компенсират дълбоката й декапитализация, т.е. да тъпче на място. Същевременно приносът от бюджета я е направил *открито* държавна, вече без посредничеството на БЗБ и БНБ.

Формално погледнато, привлечените средства на БЦКБ превишават 10 пъти внесения капитал и резервите. По-отблизо се оказва, че 43% от външните ресурси са принудително и целево насочени към банката – 100 млн.лв. фонд за ко-

оперативно построяване на училища, подхранван от общините (2% от общите им приходи) и 50 млн.лв. от БНБ срещу гарантиран от държавата заем за подпомагане на занаятчиите[166]. БНБ я рефинансира и с 67 млн.лв. (усвоени само наполовина) срещу депозирани полици. Други 7% идват от салдата по текущите сметки на популярните банки, съюзите и отделните кооперации, държани в БЦКБ. Само 25% от привлечените средства са влогове (огромната част – безсрочни). Дори през динамичната втора половина на 20-те години БЦКБ не успява да привлече над 3–4% от всички депозити и краткосрочни кредити в българската финансова система[167]. Върхът е достигнат през последната година на съществуването ѝ (1934), когато на БЦКБ се падат 6.3% от депозитите и 9.5% от пласментите.

В доклада на ФК прозира учудване пред данните за кредитите на БЦКБ. Отбелязва се, че „повечето са отпуснати на кооперациите и техните съюзи срещу гаранция на цялото им имущество. Това е форма на персонален кредит без специфичен залог. Градските кооперации, за разлика от селските, са почти винаги с ограничена отговорност"[168]. След отделянето на земеделските кооперации възможностите на БЦКБ чувствително се стесняват. Притисната от необходимостта да олихвява излишъците на популярните банки и от ограничените обекти за инвестиране, БЦКБ – за радост на държавата – е принудена да инвестира в „случайни" активи като жилищни кооперации, водни синдикати, водоснабдяване на отделни райони (Делиормана) и пр. „Докато БЗБ винаги е разполагала с достатъчно ликвидни средства за многобройните си задачи в кредита и в стопанската дейност, БЦКБ страдаше от липса на достатъчни обекти за пласмент и желаеше много прехвърлянето на земеделските кооперации към себе си."[169]

В течение на две десетилетия БЦКБ смила ресурси на кооперации, държавни средства и на БНБ, за да ги изсипва в други кооперации, в съюзите им или в инфраструктурни обекти. Ако общ принцип е, че при всяко посредничество ресурсът се оскъпява, то тук имаме поне две излишни звена – самата БЦКБ в разпределението на държавни пари и съюзите в отношенията между банката и крайния длъжник. Идеята за Кооперативната банка е структурно обременена и това се вижда най-добре в обстоятелството, че само година след външната ѝ капитализация от Стабилизационния заем тя се сблъсква отново с остър недостиг на средства и за пореден път се налага да прибегне до БНБ. „БЦКБ, пише Лео Пасволски, която в края на 1928 г. получи от Стабилизационния заем около 100 млн.лв., се намери през септември 1929 г. почти напълно лишена от ликвидни ресурси. Тя се видя принудена да търси помощ от БНБ и да получи средства от нея чрез редисконтиране на част от портфейла си. Състоянието на БЗБ беше много сходно."[170] Запитан от ФК в Женева за положението на БЦКБ, министърът на финансите Вл. Моллов отговаря през юни 1930 г., че „тя ни разтревожи за кратко, но днес нейното положение е отлично". Осем дни по-късно банката се оказва в невъзможност да изплати 100 000 лева. Коментарът на Шарло е саркастичен. БЦКБ „се занимава с нередни и опасни операции, отпускайки заеми на своите политически приятели за построяване на жилища, които са чиста спекула и чиито собственици ня-

ма да ѝ върнат дълга. Правителството я субсидира със средствата от последния заем, а тя използва тези пари, за да разшири зданието си с огромна пристройка, която няма да струва по-малко от 25 млн. лева. БЗБ, чието състояние е също толкова несигурно, следва същия път"[171].

Процалният камбанен звън за БЦКБ удря с Голямата депресия. Още в началото на 1930 г. Народна банка (в рамките на общата си рестриктивна политика) затяга условията за операциите на БЦКБ. Отменени са делегираните кредити, отпускани от последната на кооперативните сдружения, а на агентурите на БНБ е наредено в характерния стил да следят „отблизо живота на кооперативните сдружения в града и района ви: как се развиват влоговете им, пласментите им, в какви обществени стопански инициативи се ангажират и прочие. За всяко събитие в техния живот ще е от по-голямо значение да ни уведомявате."[172] БНБ отхвърля и искането на Съюза на популярните банки за кредит от 50 млн. лева. Неговата постъпка изглежда отчаяно хазартна, тъй като не може да не му е известна общата позиция на централната банка по въпроса. В решението на БНБ намира израз неприкрито подозрение към тези образувания, отказът е сух и категоричен – УС „не намира достатъчно основание да се отклони от *принципиалното* си становище да не кредитира пряко кооперативните съюзи"[173].

От друга страна, Народна банка влиза в ролята си на кредитор от последна инстанция♦, за да облекчи в рамките на възможното заплашената ликвидност на БЦКБ. Общият ѝ кредит е почти удвоен през януари 1930 г., „поради крайно неотложните ѝ нужди от средства, и то изключително за посрещане на предявените за изплащане влогове"[174]. Увеличения има и в следващите години, като отпуснатото през пролетта на 1933 г. рефинансиране този път е за осребряване тегления на кооперативни сдружения (изредени по списък), а не на лични влогове[175].

Кризата донякъде заглушава междуинституционалните съперничества в селата поради общите трудности, пред които са изправени всички кредитни кооперации. Същевременно самият характер на портфейла на БЦКБ го прави особено уязвим. Преобладаващото значение на потребителските и дребни кредити замразява активите на много популярни банки. Съдебните и облекчителните дела са обездвижили 30–35% от пласментите им в средата на 30-те години. Накрая, кризата проявява още по-остро ирационалното дублиране на земеделския кредит от различни места.

Изходът е потърсен в обединяването на БЗБ и БЦКБ – идея, която и по-рано присъства в обществения дебат зад популярния повик за „единство на кооперативния кредит". То е лансирано като „национална" алтернатива на кредитната политика, след като със Стабилизационния заем БНБ е „дадена на чужденците". Консолидацията на двете банки се разглежда и като естествено рационализиране на финансовия сектор. През 1929 г. дори се стига до конкретна междубанкова спо-

---

♦ Вж. *Българска народна банка / Тактическите дилеми...*

годба по споровете на популярните банки със земеделските кооперации в селата и до решение за сливането им. Споразумението обаче не е реализирано. „По-късно земеделските кооперации, които подготвяха почвата за прехвърляне на Общия съюз към БЦКБ, се разколебаха и във в. „Кооператор" заеха отрицателно становище към обединяването на кооперативния кредит в БЦКБ. Това отрицателно становище на Общия съюз на земеделските кооперации задържа тогавашния премиер А. Ляпчев от оповестената законодателна мярка, чрез която трябваше да бъде реализирано единството на кооперативния кредит."[176]

Обединението е осъществено едва през октомври 1934 година. С него се слага край на близо 25-годишни търкания между основни кредитни институции в страната. Стъпката става възможна не само поради назрели стопански условия, а и вследствие на завоя в обществения и идеологическия климат. Деветнадесетомайският преврат е наложил нова – съсловна, корпоративна, централистка и „администрираща" – официална идеология на властта. Сливането на двете банки съответства напълно на тази казионна доктрина.

С учредяването на новата БЗКБ (която обгрижва популярните банки) капиталът, средствата и „полето" ѝ са разширени. Стопанската конюнктура също се подобрява, като през втората половина на 30-те години притокът на ресурс към популярните банки нараства чувствително. През 1928 г. те са били 164 (от които 46 селски), членовете им са надхвърляли 100 хиляди души, делът им във влоговете е възлизал на 13.8%, а в пласментите – на 14.4 процента[177]. Тяхната тежест нараства до около 20% по време на кризата, когато големите български частни банки и чуждите къщи свиват дейността си. През 1938 г. популярните банки вече поемат 23.8% от депозитите и 22.9% от пласментите.

Въпреки споменатата разнородност сред тези кредитни кооперации, малко по-подробно навлизане в отделен казус е винаги поучително. То създава поосезаемо усещане за това, какво представляват институциите в основата на пирамидалната БЗКБ. Чрез съвършено „сляп" подбор попаднах на невзрачната малка Софийска селска популярна банка (ССПБ), която търси място сред аналогични образувания. Избрах възможно най-късния период (средата на 40-те години), за да се уловят следите от предходните събития – в архива ѝ са „снети" последиците от депресията, въздействието на облекчителните закони, високата конюнктура от втората половина на 30-те и от първите години на войната (които са по-скоро добри за деловата активност в България)*. Би могло лесно да се възрази, че става дума за непредставително слаба банка, след като – без съмнение – са съществували и успешни, просперираци популярни банки. Но и техният таван не е висок. Дори „доброто", финансово по-здравото, остава дребно и немощно в абсолютен смисъл. Това важи в още по-голяма степен за *масовата* размерност, която най-

---

* Основните документи са от две ревизии, проведени през септември–октомври 1943 г. и февруари–март 1945 г., които покриват периода октомври 1942–февруари 1945 година.

добре отговаря на потенциала, мащаба и манталитета на въпросните разпространени структури. В този смисъл, изборът на слаба банка няма как да греши с прекалена нетипичност*.

Портретът на ССПБ е очертан с няколко щриха в ревизионните документи. Общото впечатление на ревизорите е потискащо. „Въпреки многогодишния си живот, банката не е успяла да реализира някакви особено значителни постижения в своята дейност... Поставена по необходимост да се бори за своето съществуване сред множеството софийски популярни банки и селските кредитни кооперации в района, тя е следвало да се справи с всички неудобства, предизвикани от изживяваните доскоро затруднения на селските стопани."[178] Намеква се и за бурно минало, което не е необичайно за дребните локални структури, превръщали се често в епицентър на местни скандали. „Популярната банка все още не може да се освободи от сътресенията в нейната управа, предизвикани от констатираните в миналото злоупотреби на нейните ръководни лица и това спъва в значителна степен всяка текуща оздравителна работа."[179] С две думи – безлична история, недобра репутация. Тези морални активи и пасиви стоят върху дребен капитал от 2 206 553 лв. и членство от 240 кооператори.

ССПБ приключва 1943 г. със загуба, а 1944 г. – на нулата. Но за външните наблюдатели няма печалба, която при подобна банка да изглежда правдоподобна. Установената в първата ревизия чиста печалба от 216 456 лв. и раздаденият 2% дивидент мотивират предупреждението на ревизорите „за в бъдеще ръководителите да не се опитват да представят положението по-благоприятно, отколкото е в действителност"[180]. Стопанската конюнктура е оценена за добра, дейността на управляващите – „разширена и по-резултатна", но „грешките от миналото продължават да тежат", а усилията на управата са определени като все още недостатъчни[181]. Загубата на доверие (някъде в миналото) се компенсира трудно.

Разбирането на ревизорите за здрави финанси е просто: активна кредитна дейност, изградена върху собствени средства и влогове. Общото им впечатление е, че банката е „в подем" и се движи в правилната посока, но действителната картина остава неутешителна.

Дори при благоприятната икономическа ситуация в икономиката делът на собствените средства не надхвърля 40%, 30% са влогове, а 28.7% са средства от БЗКБ, отпуснати при много висока лихва[182]. Независимо от отбелязания прираст на влоговете, ревизорите констатират, че сдружението все още не се ползва с доверието на „широките народни маси"[183]. При това основната част (86%) от външните средства са краткосрочни[184]. Банката се крепи на скъпо рефинансиране от „кооперативната Централна банка" и на краткосрочни влогове. Подобна структура е нестабилна, като поражда хроничен ликвиден проблем: големите краткосрочни

---

* Приведената по-нататък илюстрация следва да се постави до по-подробното проникване в кооперативния начин на живот в: *Една стопанска субкултура...*

Музей за история на София

Лозенска популярна банка
(бул. „Витоша“ 4)

Хартийки от кооперативния банков свят

НБКМ-БИА

СЪЮЗЪ НА ПОПУЛЯРНИТЪ БАНКИ
100
ДѢЛЪ
СТО ЛЕВА
СЪЗ

СОБСТВЕНИШКА КООПЕРАТИВНА БАНКА
1000
ДЕСЕТЪ
ДѢЛА
ЛѢВА
СТО
ЛЕВА
№ 002510
Йордан Тонев
ЧЛЕНЪ НА СОБСТВЕНИШКАТА
КООПЕРАТИВНА БАНКА е притежателъ на
ХИЛАДА лева отъ дружественния капиталъ
СОФИЯ
КАСИЕРЪ:
ПРЕДСѢДАТЕЛЬ:
ДИРЕКТОРЪ:

пасиви стоят срещу дългосрочни и слабо подвижни активи, представляващи около 1/3 от пласментите на банката.

Решение може да се търси в три посоки – увеличаване срочността на привлечените средства; съкращаване срочността на активите; увеличаване на собствените средства, т.е. капитализиране на банката.

Първият вариант е осъществим само чрез ограничаване рефинансирането от БЗКБ, което се и случва. Другият компонент на привлечените средства (влоговете) е нараствал, на моменти дори твърде бързо (с 26% през периода на втората ревизия). Но прирастът (поради характера и традиционното поведение на клиентела-та) не води до увеличаване на тяхната срочност, която е възловият параметър за подобряване на ликвидността. Усилие за капитализация все пак е направено и собствените средства са увеличени, ала радикална промяна очевидно не е по силите на хилавата популярна банка.

Симптоматични са пласментите на банката. Според ревизията тя „има доста *несъбираеми* вземания и доста *надути* активни пера. При почистване [те] ще погълнат цялата сума на влоговете. Понеже раздаваният кредит търпи систематични удължавания... *целият портфейл* на банката трябва да се таксува като дългосрочен"[185]. Дори да не се придържаме към тази оценка по същество и се ограничим до формалното състояние на нещата, ситуацията е фрапираща. По време на ревизията от 1943 г. 44.7% от заемите на банката са просрочени[186]. При следващата само 43% от краткосрочния пласмент е редовен, а ако се вземе предвид и дългосрочният, едва 30% от всички активи са редовни[187]. Вярно е, че тук са отразени извънредни събития като бомбардировките и евакуацията от 1944 година. Но ако погледнем отделни пера, установяваме, че става дума за по-ранна инерция. Само 28% от записите и 33% от заемите срещу поръчителство (основен вид дейност) е редовна. „Един твърде малък брой от длъжниците се явяват на падежите с пари в ръце пред касата, а повече от 1/2 от сумите до падежа се оставят да просрочат."[188] Едва 22% от записите и 28% от сумите по значителен специален заем за млечен добитък са редовни. Изрядният портфейл по занаятчийския заем е съответно 42 и 49 процента[189].

Съкращаването на срочността на подобни активи е изключително трудно. Замразяването им се дължи предимно на старите облекчени вземания, на начети и съдебни вземания. Последните са дори целенасочено търсени, тъй като банката е предприела дълго отлагано „прочистване" на портфейла си, за да събере поне това, което е възможно от старите просрочия.

Независимо от представителността на тази популярна банка, крайно безперспективната ѝ обща финансова схема със сигурност е типична. От една страна, тя прави усилия да ограничи зависимостта си от БЗКБ. Увеличението на собствените ѝ средства в степен, която да балансира несъответствието между краткосрочно изискуеми пасиви и дългосрочно реализируеми активи, обаче е практически невъзможно. От друга страна, възможностите ѝ за подобрение в структурата на активите са минимални. Тяхното замразяване е последица както на външни за банката

обстоятелства, така и на загатнатите наследени злоупотреби и/или недалновидни управленски решения. ССПБ не е в състояние да се освободи от скъпото превъртане на средства на БЗКБ.

Заедно със земеделските кредитни кооперации, популярните банки дооформят мрежата на „народния" кредит. Вниманието, което привличат, и уважението, на което се радват, надхвърлят мащаба им, но това е обяснимо след като те се разглеждат като най-адекватни на модернизиращия се масов национален стопански бит. И действително, популярните банки моделират представата за кредит у широки слоеве от населението, преподават финансова азбука на българския гражданин... С това те кодират отношение към кредита, което ще си пробие път десетилетия по-късно, при първите кълнове на новия български капитализъм.

ОТКЪМ ЧАСТНИТЕ БАНКИ

Допирът до света на частния банков капитал в България е по-различен от този до големите държавни учреждения. Частните са или прекалено безлични, когато става дума за множеството дребни кредитни къщи, или подчертано специфични и заслужаващи отделен летопис, ако говорим за няколкото обрасли с история „достолепни" имена.

Изчерпателната история на най-важните частни институции не е цел на настоящия прочит на стопанската ни история. Тяхната монографична хроника е все още предстояща монументална задача на стопанската и културната историография. Първите крачки в тази посока* показват какви откровения са в състояние да предизвикат професионално и критично изработените анали на едрия банков капитал. Те неизбежно разчупват мозайката от икономически, властови и политически интереси, подреждана и преподреждана при всяко по-сериозно обществено сътресение. Предоставят елементи за оценката на историческата (не конюнктурната и политическата) отговорност на българската буржоазия. Добросъвестните банкови биографии, съпътствани от проницателно проникване във възгледите и в дейността на собственици и мениджъри, смъкват наслоена патина и преосмислят лесно приемани клишета.

Изоставяйки съзнателно този обещаващ път, на следващите страници привеждам едри щрихи, допълнени, както и другаде, от анекдотични епизоди, които ми се струват знаменателни. Но това, което не си позволявам с *голямото,* сметнах възможно за света на *дребните* банки, където по-добре работят средните величини и законът за големите числа. Тъкмо поради своята безцветност, тези образувания са разбираеми при подробно запознаване и с произволно избран образец. Проследената междувоенна история на Българска Черноморска банка АД в Анхиало (дн. Поморие) колоритно синтезира реалиите на „народния" капитализъм – онези с решаващо значение за формиране на определен манталитет и пренесени от стопанската памет на българина.

---

* Особено значимо, с богата фактология и с оригиналните си обобщения, е изследването на Мартин Иванов върху Българска търговска банка. (Вж. Иванов, Мартин. Хроники за българския капитализъм. Българска търговска банка и нейните сродни дружества, 1890–1944. Част I, 1890–1912.) По-нататък то е цитирано като „Българска търговска банка". Все още е непубликувано, което налага да се позовавам на ръкописа. Близки до фамилни хроники на някои от тежките буржоазни фамилии са работите на Е. Стателова. (Вж. Биография на българския дух (родът Паница). С., 1997; Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието. С., БАН, 1994.)

Последователните вълни на (полу)естествен отбор

Развитието на българския частен банков сектор може да се мисли като серия от последователни тласъци на „учредителска" енергия, ограничавани и насочвани от две външни сили – *държавата* и *чуждия капитал*. Тежестта на частните банки пулсира под влияние именно на тези определящи фактори. Периметърът им е до голяма степен „остатъчна величина", често определяна от обстоятелства извън логиката и виталността на самите институции.

Нека резюмирам. Учредителските вълни на „национална" основа (в края на 90-те години на XIX в. и на Първата световна война) раждат най-вече слаби или кухи структури с висока смъртност и локално значение. Спонтанната еволюция произвежда преобладаващо *масовост*, а не *качество*. По лапидарните думи на Ст. Бочев „българският капитализъм в кредита има същите белези, както и в други области – дребен, немощен и ограничаващ своята дейност в рамките на страната, дори неспособен да задоволи поне отчасти нейните нужди"[1]. След десетилетия развитие на частния кредит, страната е осеяна с еднотипни кредитни къщи, създадени с близък хоризонт, без въображение и преди всичко за нуждите на собствените си учредители. Но и развитието на няколкото големи известни имена е борба за оцеляване чрез постоянно нагаждане към агресивните и заплашителни държава и чужд капитал.

Дял на частните акционерни банки в пласментите на банковата система (%)

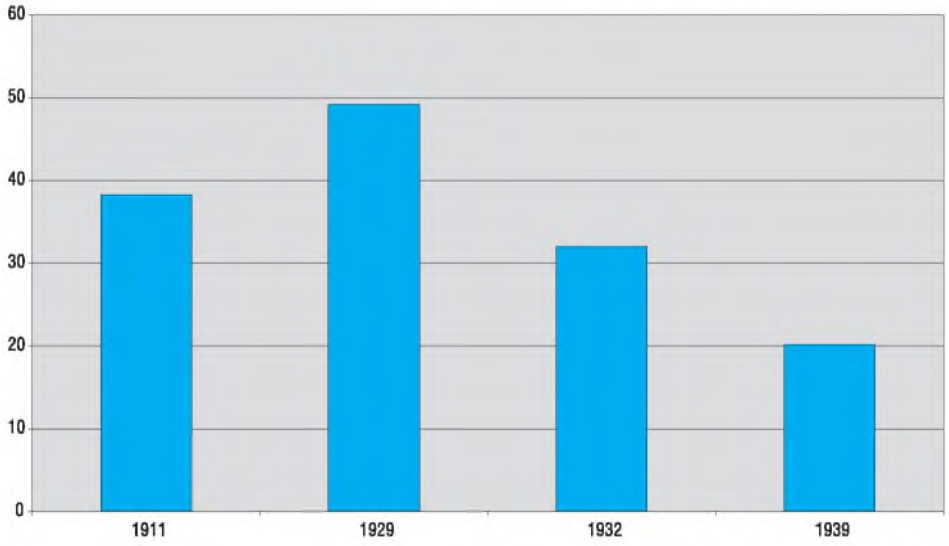

1911: Попов, Кирил. Стопанска България. с. 400; 1929: Годишен отчет на БНБ за 1929 г. –В: Архиви БНБ III, с. 268; 1932: Изчисления на автора; 1939: БНБ. Статистически сведения.

Наместването спрямо държавата е преди всичко по правилата на мекото взаимно проникване между политиката и водещите банки. Когато смята за нужно обаче, властта действа решително, ограждайки набелязаните „враждебни" цели. Ако до Балканските войни тя оставя кълновете да поникнат, то с настъплението си срещу капитала след Първата световна война нишата е свита. А по време на депресията линията е на събиране останалите след бурята отломки и сглобяване от тях на тромави хибриди.

Държавата очертава зоната на частния капитал и *пасивно,* чрез собственото си тежко присъствие. Заела от самото начало огромни сегменти от пазара, единствено тя *допуска* (с по-голяма или по-малка доброжелателност) до него, *толерира* и *дарява* независимост. Това е по-близо до позицията на тъмничар, отколкото на творец. Разбира се, дарената, а не отвоювана свобода не е пълноценна. Не случайно до самото връхлитане на комунизма държавните и „обществените" учреждения доминират в банковия свят.

Що се отнася до външните капитали, те най-често притискат местната частна финансова общност в качеството си на значително по-силни конкуренти. Българските търговски банки (били те и „големи") съжителстват с кредитни къщи с вековно минало и пряк достъп до световните пазари. Основаването на нови, прякото съучастие в едни или предоставянето на депозити и краткосрочни ресурси на други водят до еднозначен резултат – към края на 20-те знаменитата „софийска девятка" най-важни банки почти не е *българска.* А когато в началото на депресията чуждите капитали се връщат зад граница, оставената празнина не е запълнена от местни частни банки, а е заета от държавата. Така контурите на банковия частен сектор през годините се определят от превратностите на световната конюнктура, привличащи или отблъскващи капитали от страната, от „огледалните" пулсации в присъствието на чуждите банки и от щенията на държавата.

Първата вълна непосредствено след Освобождението е мощна и спонтанна. Първоначално процесът протича в неясни юридически рамки (Търговският закон например е приет едва през 1897 г.) и крайно хаотично. Типичните структури – спестовните дружества – са двусмислени „акционерно-кооперативни" образувания, които постепенно покриват страната. Автентично акционерните кредитни дружества са единици, като пионери са Спестително дружество „Гирдап" в Русе и Шуменско търговско дружество, основани едновременно на 1 декември 1881 година.

Акционерното дело, както и други големи икономически начинания в България, от самото начало придобива патетичната окраска на „народно движение". То е представено като кръстоносен поход срещу лихварството. Основателят на „Гирдап" арх. Ст. Златев например заявява на учредителното му събрание, че „крайната цел, която се гони... с основаването на това дружество е толкова грамадна, щото, без докачение, предполагам, че едва ли ще може засега да я побере вашият ум. Великата славянска Русия ни освободи от турското иго, но населението не се освобо-

ди от игото на лихварите... Ако даде Бог да се следва нашият пример и се основат стотина подобни дружества и спестовни каси във всички кътове на България, аз съм уверен, че ще последва и второ освобождение, това от лихварите"*.

Патосът не заразява веднага. Първата акционерна треска залива България в годините на Стамболовия режим едва когато узряват подходящи общи стопански условия. През 1888–1895 г. са основани 22 дребни акционерни банки, а в самата 1895 г. са учредени и две значими дружества – Българска търговска банка (БТБ) в Русе с 2.5 млн.лв. и Търговска банка Пловдив с 1 млн.лв. капитал. БТБ се превръща в символ на българското частно банкерство, образувайки заедно с „Гирдап" и броени учреждения в Русе и Плевен неговото ядро от края на XIX век. Като цяло обаче то е все още твърде слабо: частният банков капитал възлиза на 11 млн.лв. при 34.6 млн. лв. за държавните кредитни институции[2].

След затишие по време на дълбоката криза от 1898–1901 г. се надига втора учредителска вълна успоредно със стабилизирането на финансовото положение. Тя преструктурира сектора и ликвидира последиците от прекомерната кредитна експанзия през предходните години. Към 1906 г. вече действат 34 акционерни банки (нито една в София) с 20 млн.лв. капитал срещу 50 млн. на държавните[3].

Преломни са 1905–1906 г., когато в страната се установяват три банки с чужди капитали – Балканска банка (австрийски, белгийски и френски); Българска генерална банка (френски и унгарски) и Кредитна банка (германски). До 1912 г. са учредени още три. Това присъствие отведнъж променя ландшафта на банковата система. Не само с величината на капиталите си, но преди всичко с полъха на една улегнала банкова култура, с прилива на доверие и с достъпа до ресурси отвън. Чуждите банки създават мрежа от своя клиентела в българския финансов елит, като същевременно отварят капитала и управителните си тела за ограничено, но точно премерено участие на влиятели лица и фирми. Те много бързо образуват основата на частния кредит, като към тях успяват да се присъединят единствено БТБ и „Гирдап". Останалите местни институции са с ограничено значение, макар към 1912 г. вече да съществуват 67 частни акционерни банки.

За това, че разпространението на частните банки – особено до края на XIX в. – е процес на естествен подбор, говорят оценките за „смъртността" на кредитните акционерни дружества. От 81, основани през 1879–1901 г. до 1925 г., оцеляват едва 22, т.е. 27 процента[4]. А от създадените общо 139 акционерни дружества (няма отделни данни за кредитните) през 1902–1912 г., към 1925 г. продължават да оперират 64 % (90), което показва значително по-голяма устойчивост[5].

Гъвкавите рамки около българския частен кредит се появяват най-ярко през Първата световна война и следвоенното десетилетие. Това става в добре познати-

---

* Бочев, Стоян. Акционерното дело в България. С., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 314. Тази работа на Бочев остава един от най-добрите пътеводители из историята на акционерните дружества до средата на 20-те години.

те и днес форми – макроикономическа политика; идеологическа преса на държавата; поведение на чуждия капитал.

Държавата е в състояние да насърчи/умъртви институции без конкретно адресирани мерки в тяхна полза/против тях. Краткият период 1917–1924 г., през който банките преживяват разцвет и падение, илюстрира този принцип. В началните три години акционерни дружества никнат като гъби: преди да се превърне в стопанска катастрофа, войната носи златна конюнктура. Спекулата, овладяването на „новите земи", военновремената инфлация, поддържането на армията са все сили, които правят или преправят състояния и движат стопанския живот на високи обороти. Държавата сама разчиства полето. Отчасти като основен източник на поръчки, отчасти концентрирайки дейността си във военни задачи и оставяйки вакуум, който бързо се запълва от „сива" предприемаческа активност. Навсякъде в подобна обстановка акционерното учредителство преживява бум. То е алтернатива на замиращия кредит в момент, когато средствата на БНБ са изцяло погълнати от финансиране на войната. Процесът спомага и за разсейване на огромните рискове[6]. Накрая, заплахата за облагане на военновременните печалби превантивно пренасочва ресурси към акционерни начинания.

Но основното огнище на треската е банкнотната емисия. Властите не правят нищо за нейното стерилизиране чрез данъци или вътрешни заеми. Наводняването на икономиката с непокрити книжни пари създава видимост за изобилие на фондове, търсещи пласмент, като акционерството е най-удобната центрофуга за тези книжни капитали. Ст. Бочев, който непосредствено наблюдава процеса по силата на ангажиментите си – първо в ДСГОП, после в Софийската борса и Съюза на акционерните дружества, – описва атмосферата. Оценките му са смесица от консервативно-аристократично презрение към юруша по лесните пари и вроден респект към потенциите на акционерния капитал. Привеждам обширни пасажи от тази особено красноречива проза, посветена на масовите икономически психози.

„Започна се основаване на акционерни дружества, пише той, т.е. планиране на нови предприятия за разширяваща се България. Но това бяха само планове – често пъти непроучени, безсмислени, а понякога и устроени само за да привличат интереса и вниманието на публиката. Още в 1917 г. с ред статии и доклади ние си позволихме да посочим, че това основателствуване ще има пагубни последици. После Управителният съвет на Борсата изработи едно изложение, с което искаше да се заставят основателите да поемат 1/3 от акциите и те да бъдат блокирани у БНБ до публикуването на втория баланс на проектираното дружество. Имаше в [учредителството] нещо от оня дух и начин, който се бе проявил в последните години на доосвободителната епоха. Племето се изправи пред също такива задачи: да се асимилират стопански новите области, да се приобщят те към общото народно стопанство, да измести чуждата инициатива, която се бе загнездила в новите области и която поглеждаше със завистливо око към някои от нашите индустрии, гори, полета, търговски предприятия и пр. ... Ние няма да изпуснем изпредвид спекулативния елемент в това основаване, което някои хора обърнаха на занаят. Ние не игнорира-

ме, че имаше удачни и безскрупулни хора, които основаваха дружества, за да продават акции... То беше особено състояние на духовете, което разчиташе на големи доходи чрез новите предприятия и на... разликата в курса на акциите... Безспорно е също така, че имаше и здрави елементи в инициативите за основаването на нови акционерни дружества. Нашата разстроена валута представляваше, сама по себе си , независимо от растящите мита, висока преграда за внос... и предприемчивостта се залови да разшири, подобри и възстанови съществуващите индустрии, както и да основе нови... [Но], самоцитира се Бочев с текст от 1919 г., инициаторите като че бяха изгубили способността да виждат действителността и сякаш се движеха в областта на химерите... Никой не мислеше как ще се разработят и използват така свиканите капитали под едно управление. Краткият живот на едрите дружества дойде да покаже, че бе много по-лесно да бъдат те основани, отколкото да бъдат добре управлявани. Те... сякаш страдат от собствената си тежест... Публиката не намираше къде да пласира бликналите като от невиделица банкноти, които тя – несвикнала още да ги цени по достойнство – считаше за богатство. И ето, удачни хора си дадоха вид, че предприемат важни и големи работи, и основаваха акционерни дружества. Основаваха се дружества с фантастични, химерни цели и обекти. Хората се мамеха поради имената на основателите или поради наименованието на дружеството. Жаждата за бързи и лесни печалби бе еднаква у тия, които приканваха публиката да записва акции и у тия, които записваха. Ние наблюдавахме на няколко пъти тая публика как се трупаше тогава по гишетата и с какво остървение записваше акции... Но когато дойде време да се работи и особено след като общите стопански условия станаха още по-тревожни и променчиви, основателите или ги вече нямаше в дружествата, или се оказваха негодни за работата, в която бяха увлекли публиката. И тогава започна линеене, гаснене и прекратяване на много дружества. Несъмнено има много и то основателни причини, които попречиха за развитието на някои добросъвестно основани дружества. Но лекомисленото и дори недобросъвестното основаване на много дружества бе факт безспорен, а и нехайното отнасяне на държавата към тоя въпрос даде простор за основаване на дружества, предварително осъдени на вегетиране и смърт."[7] В някои държави се предприемат опити за административно ограничаване на тази вълна. В България не се прави нищо и дори плахи предложения за охлаждане на спекулативната конюнктура са отхвърлени.

Когато непосредствено след войната френската политическа мисия, изпратена в София, инвентаризира икономическото състояние на страната, тя установява „изключително развит предприемачески дух на българите, които не са склонни към неподвижни пласменти"[8]. И действително, за 1917–1918 г. са учредени 264 акционерни дружества с 901.4 млн.лв. капитал, от които 56 са нови банки с общ капитал от 328.5 млн.лв[9]. За преобладаващата част от банките той е минимален, като в около 1/4 от действащите през 1920 г. не достига и 1 млн. (книжни) лв., а при повече от половината е до 5 млн. лева[10].

Тласъкът надминава всичко видяно дотогава в страната. След края на войната обаче миражът на грюндерството бързо изчезва. Частните банки са поставени

в съвършено различни условия и поради политико- идеологическата атмосфера, наложена от земеделския популизъм. Държавата става открито агресивна спрямо акционерните банки и капитала изобщо. Битието на много от тях като политически креатури ги прави силно уязвими при всяка смяна на режима.

Тактиката на оцеляване е различна, но по правило осланянето на вътрешни сили не носи успех. За големите институции най-ефективният чадър срещу неблагополучията и политическите гонения на властта от началото на 20-те години се оказва опората на чуждия капитал. Ст. Бочев отбелязва с горчивина този феномен. „Тогава започва това, което никога досега не бе ставало у нас: стари и солидни български акционерни дружества да прибягват до сътрудничество на чуждия капитал, за да се чувстват заздравени... обезпечени от посегателства. По същите тези съображения някои частни предприятия се акционизираха с участие на чужди капитали... Готови, здрави първостепенни български акционерни дружества... създадени, развивани и закрепени от български капитал и енергия да почувстват нужда от чуждестранна защита в собствената си страна! Докато преди войните българският капитал и българските енергии постепенно измествaха или проникваха между чуждестранните, работещи в България, след войните се констатира обратното... България бе най-независимата в стопанско отношение страна на Балканите преди войната. Днес тя е най-зависимата."[11]

До такава процедура, сред индустриалните предприятия, прибягват най-известни имена като „Гранитоид", текстилната фабрика „Св. Георги" в Трявна или електрическата компания „Орион"[12]. Но процесите в индустрията само следват случващото се във финансовите ядра на големите банкови групи, където най-същественото събитие е влизането на Париба в БТБ. При разширяване капитала на Търговска банка през 1921 и 1926 г. френската институция придобива участие от 1/3. Това е *де факто* контролен пакет, тъй като, както си спомня П. Аладжов*, „никога на общите събрания, дори добре оповестени, не се явяваше достатъчно капитал от дребни акционери, за да се вземат други решения освен изгодните за едрия акционер"[13]. Връзките между двете банки са отдавнашни, особено от времето на аферата Деклозиер**. БТБ е с име на „франкофилска" и с ръководство, преминало изцяло през френската школа[14]. Заедно с дела в Търговска банка, Париба придобива съучастие и в констелацията от финансови образувания около БТБ, като например Застрахователно дружество „България".

Това, което при земеделския режим е политически мотивирана реакция, след стабилизирането на лева от 1924 г. се очертава като основна тенденция в частния банков сектор. Цикълът на стабилизацията до 1929 г. и на последвалата

---

* Аладжов работи в Търговска банка от 1928 до 1943 г., като се издига до директор на централния й клон.

** Неуредените юридически и имуществени последици от аферата са сред причините за охлаждане на отношенията между БТБ и Париба в средата на 30-те години, довело до изтегляне на французите през 1934 година.

депресия е „моделиран" от чуждото присъствие в българския кредит.

В началото на този цикъл картината е нерадостна. От 144 частни банки и кредитни дружества към 1923 г., 34 са в пълен застой, упадък, ликвидация и несъстоятелност, 38 са в неясно състояние, 50 са на ръба на провала и само 22 (между които и повечето чужди) могат да се определят като в добро състояние[15]. Само курсът на акциите на тези 22 банки е близо до номиналния или над него. Едва две от тях са успели да раздадат дивидент, надхвърлящ 0.5 % от капитала им, измерен в златни левове. Към това следва да се прибавят две важни обстоятелства: поради все още решаващата тежест на държавата във финансовите потоци, „народното стопанство, пише Ст. Бочев, е могло да се възползва едвам само с около половината от съсредоточените в кредитните учреждения средства"; външната изолация води до това, че „освен една сума около 1.5 млрд.лв., която е дошла от странство и то само под формата на краткосрочни заеми и влогове, всички други средства са от местен произход и страната е откъсната от международния паричен пазар"[16].

Рязка промяна настъпва с фактическото стабилизиране на лева след 1924 г., което предизвиква (и е поддържано от) силния приток на капитали отвън. Макроикономическите условия, които го причиняват са христоматийни. Слабостта на местния капитал е оставила вакуум именно когато започва следвоенното възстановяване и когато страната прави първите си крачки в посока на международна икономическа реинтеграция. Към това се добавя оттеглянето на БНБ от кредитирането на реалния сектор. Чуждият капитал следователно е естествена компенсация за обезценката и оскъдицата на националния. Налице е и необходимото външно условие – световните капиталови пазари са във възходяща фаза и разполагат с необходимите ресурси. Наред с това се чувства мощната притегателна сила на разширяващия се тютюнев експорт. През 20-те години България преживява „тютюнева треска", която по своите стопански последици (при цялата условност на сравнението) наподобява петролния бум в други държави. Тютюнът буквално движи развитието през този период, той е от редките (може би дори единствен) случаи на „втурване" към страната, предизвикано от природен ресурс. А такива епизоди си приличат: заедно с експлозивното разширяване на износа идват капиталите (предимно краткосрочни) и банките, финансиращи съответната търговия. Освен всичко посочено, икономиката предлага магнетичната за инвеститорите комбинация от високи лихви и стабилен валутен курс. До 1924 г. лихвите се държат от съществения валутен риск, но те не спадат и след неговото намаляване, тъй като капиталът продължава да е в недостиг. Същевременно с овладяването на следвоенната инфлация депозитите започват да се връщат и да подхранват (заедно с чуждия капитал) частните банки. А нарастването на доверието към страната след сключването на Бежанския и особено на Стабилизационния заем има мигновен ефект.

От 1924 г. насетне чуждият капитал е основна структурираща сила на българския банков сектор. За няколко години пейзажът чувствително се променя. Ако външното присъствие е осезаемо още в навечерието на войните, през втората половина на 20-те години то е вече решаващо. (Вж. графиките на с. 404, 526). Офор-

мя се ядро от водещи институции, които са изцяло чужди или поне със силно външно участие*. На тях се пада около половината от собствените средства на сектора през 1928 година[17]. Четирите най-големи чужди учреждения притежават около 1/4 от частния банков капитал, над 40% от депозитите и заемите, 1/3 от търговския портфейл[18]. По други данни теглото на водещата българска четворка е около 25% от пласмента на акционерните банки[19].

Дельт на частния сектор достига своя връх през 1929 г., когато на него се падат около 1/2 от депозитите и кредитите на цялата банкова система. Процесът върви успоредно с нейното разслоение. На фона на големите учреждения продължават да съществуват (дори да се множат) дребните акционерни дружества със слабо доверие и с местно значение♦.

Последната пулсация в периметъра на българския частен банков капитал настъпва през втората половина на 30-те години.

Депресията е белязана от радикално свиване в активността на чуждите банки. В самия ѝ край (през 1934 г.) тяхното тегло в привлечените от акционерните кредитни дружества влогове е сведено от 20% (през 1931 г.) на 7 процента. От 2 500 млн.лв. през 1929 г. краткосрочните външни кредити намаляват на 812 млн. през 1931 г. и на 210 млн. през 1934 година[20]. Свиването на чуждите кредити и съучастия възлиза общо на 4 015 млн.лв. през 1930–1937[21]. Освен до мощен дефлационен ефект, този шок води и до преструктуриране на банковата система. В употреба влиза изразът „национализация на чуждите средства на акционерните банки", обозначаващ изместването им от български ресурси. През 1936 г. двете най-големи местни частни институции имат повече влогове от първите четири големи чуждестранни и двукратно повече от всички малки частни банки[22]. Чуждият капитал няма да възстанови своето присъствие до началото на XXI век.

Дълбокото преструктуриране обаче не е в полза на българския *частен* капитал.

Преди всичко непосредствено след кризата е осъществена консолидация, която разчиства (донякъде) наследените разрушения от депресията. Създаването (октомври 1934 г.) на фактически държавната „Български кредит" чрез сливане на предимно провинциални частни дружества е една от стъпките. Друга е „обществената ликвидация", при която се закриват банките с над 50% декапитализация. Тре-

---

* Вж. Окръжно № 10320/80 на Централното управление на БНБ от 15 април 1929. Осветление върху по-съществените положения на правилника за личния кредит. (ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3744.) В окръжното са изредени поименно „първокласните банки на местния пазар" (л. 118): Италианска и българска търговска банка; Франко-белгийска и Балканска банка; Дойче банк; Кредитна банка; Българска генерална банка; Българска търговска банка; Банка за народен кредит; Франко-българска банка за международна търговия; Българска банка; Българска банка за иностранна търговия; Банка Пинкас & Арие; Пражка кредитна банка; Банка за търговия, индустрия и книжнина; Централна банка на българските провинциални банки; Индустриална банка, централно кооперативно сдружение.

♦ Вж. *Откъм частните банки / Микрокосмосът на българския капитализъм...*

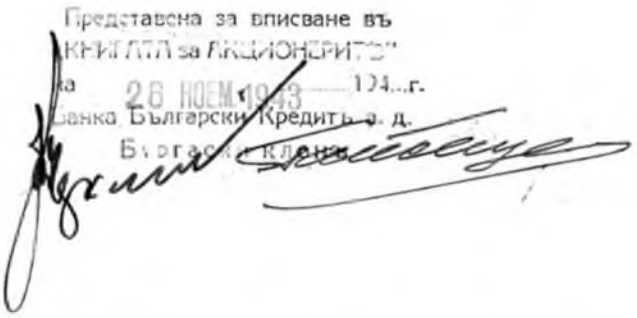

Вписване в книгата на акционерите на банка „Български кредит"

тата е сливането на „обществените" мастодонти БЗБ и БЦКБ в новата БЗКБ. С всички тези мерки нишата на частния банков сектор е силно стеснена.

В навечерието на Втората световна война пейзажът е твърдо и окончателно „обобществен". 55% от влоговете през 1939 г. са в БЗКБ (и ПСК), 22% са в кооперативните кредитни структури (популярни банки и съюзът им, земеделски кооперации) и едва 23% са депозирани в частни (от които около половината в малки и в провинциални клонове на големите софийски)[23]. Основната част от тези 23% се пада на „Български кредит". На нея се крепи не само делът на „частния" сектор в банковата система, но и представата, че двете софийски банки с местни капитали (Българска търговска банка и „Български кредит") изместват останалите три, които работят предимно с чужди[24].

„Български кредит" резюмира в три измерения – хибридност, размитост и двусмисленост – същината на частния банков капитал у нас през цялата му предходна история.

Учреждението е частно само дотолкова, доколкото е създадено върху руините на акционерни банки. Но в основния му капитал от 125 млн.лв. се предвижда държавата да внесе (за рекапитализиране) 50 млн. лева. Както при създаването на БЦКБ през 1910 г., нейното участие е посредством БНБ – емисионната банка поема всички права, предоставени на държавата. БНБ я представлява в управлението на „Български кредит" чрез свой делегат в УС, който по ирония упражнява контрол, подобен на този на комисаря на ОН спрямо самата БНБ. Делегатът разполага с право на вето при решения, които по негово мнение противоречат на устройствения закон на „Български кредит". Накрая, новата банка получава привилегирован достъп до ресурсите на БНБ. При съответни гаранции (и независимо от останалото ѝ рефинансиране), емисионната банка може да предостави допълнително на „Български кредит" до 100 млн. лева. Банката ползва също така кореспондентската мрежа на БНБ в страната. С всичко това флагманът на „частните" банки се оказва една одържавена институция, дарена с множество привилегии. Разрастването на нейните операции се дължи изключително на отреденото ѝ функционално място в период, когато етатизирането на икономиката достига връх и на специалното отношение на правителството към нея, материализирано в редица специални закони и решения.

НБКМ–БИА

Акция от банка „Български кредит“

Пародията не остава скрита за съвременниците. Към края на 30-те години в представите на населението „Български кредит" вече е „като държавна банка и нещо като заместница на БНБ"[25]. А през 1943 г. твърдението, че „Български кредит" е първият частен банков институт в страната се приема с насмешка. За всички е ясно, че нейният напредък „се основава до известна степен на щедрата подкрепа, която банката получава от държавата, изразяваща се било в предпочитание пред другите банки, било в едно по-щедро кредитиране от страна на БНБ, особено в първите години след основаването ѝ, както и в голямото улеснение, която БНБ ѝ създава с извършването на някои операции в пунктовете, където „Български кредит" няма свои клонове. Формално считана частна, фактически „Български кредит" представлява днес полудържавна банка, която изпълнява твърде значителна роля в стопанския живот на нашата страна"[26]. Със своя статут тя бързо придобива познатия облик на обществените институции. Размиването на границите между частен и държавен капитал достига предела си*.

Непосредствено преди Втората световна война българската финансова система изглежда напълно *узряла* за комунизма. В края на войната тя вече практически е *влязла* в него, при това спонтанно, без смяна на политическия режим и чужда окупация. Към 1945 г. „обществените кредитни институти" са прибавили още „пазарен" дял, за да поемат вече 60% от депозитите, а кооперативните продължават да държат около 1/4. „Частният" сектор е сведен до формалните 17%, като 5/6 от неговите пласменти в кредити и ценни книжа са в ръцете на „Български кредит"[27]... През военните години дейността на тази банка се разширява взривообразно благодарение на наложеното ѝ от правителствата кредитиране на държавните предприятия, което е изцяло рефинансирано от БНБ. „Автентичният" частен кредит е изтласкан до останалите на доизживяване мизерни банки, държащи остатъчните влогове в акционерния сектор.

В края на първия български капитализъм частният банков капитал като че ли се е свил в черупката си и се е върнал към извора, когато „големият взрив" не е настъпил, а единствената финансова институция в държавата е БНБ. За да бъде истински осмислено това одържавяване, трябваше да се преживеят „комунистическият цикъл" и първите седем години на прехода. Проявилите се пред очите ни генетични дефекти идват някъде оттам, от предвоенното минало. В превратностите на стопанското развитие, икономическата памет така и не се бе приучила отчетливо да разграничава „частното" от „общественото". Неистовото ѝ обсебване от второто бе загнездило ирационалните представи за функциите, целите и поведението на частните финансови институции.

За да се стигне до днешния стабилен профил на банковата система, се наложи отново да бъдат задействани онези две познати сили, които някога са разчертавали границите на българското частно банкерство – държавата (този път чрез оттеглянето си в хода на приватизацията) и чуждият капитал.

---

* За документи относно отношенията на БНБ с „Български кредит" вж.: Архиви БНБ IV.

Културата на частното банкиране

Консервативни анклави?

По презумпция носители на традиционните консервативни ценности в българския кредит са единствено частните банки. От държавните и полу-държавни („обществени") институции, за които вече стана дума, дори по статут и публично не се иска стриктно спазване правилата на предпазливо поведение.

Възможните територии на консерватизма са следователно твърде скромни. При апогея си (преди Голямата депресия) частният банков капитал не държи повече от половината от системата, а и този дял следва да се приеме условно поради обширните му зони на немощно и дребно битие. Едрата буржоазия е пренебрежимо тънък слой, наброяващ по някои оценки не повече от 2–3 хиляди лица[28]. Сред тях представителите на „високите финанси" са единици, поименно изброими като участници в тесния кръг на затворен клуб.

Но важна е не толкова количествената страна. От значение е излъчването на тези „избрани", професионалната култура и представите, които те впръскват в обществото. Биографичният поглед към отделните личности тук е безспорно привлекателен. Той позволява да се проникне в техния мироглед, да се оцени влиянието им върху институцията, средата, гилдията, да се съпоставят принципи с действие*. По-плътното човешко присъствие очертава най-вече *архетипа*, т.е. онази съвкупност от обобщаващи черти, с които се идентифицира характерният представител на своята група.

Нека въведа – със съзнание за капаните на подобна абстракция – условната фигура на *автентичния* банкер (капиталист), такава каквато тя битува във времената на първия български капитализъм. Неговите черти включват мащабност на визията и институцията; аура на „западна" култура, школовка и връзки; строгост в отношението към личните и служебните работи; рационалност на стопанското поведение; финансова находчивост, комбинирана с премерена (консервативна) мяра за риск**; достатъчно видими, макар и не разточителни, епатиращи и показни знаци на материално благосъстояние; натрупан с лични усилия, допустимо благоприлично и не с помощта на държавата капитал... Този престижен профил не се припокрива с много от другите превъплъщения и предразсъдъци на българската буржоазия. Ширещите се настроения сред дребните ѝ слоеве например странно съчетават сляпа привързаност към частната собственост и/или

---

* Това поле е толкова неразработено, обещаващо и перспективно, колкото и монографичните изследвания на водещите и/или типичните банки. То се нуждае от същите – дефицитни у нас – критичност и демистификаторски порив.

** Да не се смесва с фигурата на предприемача, която е по-рисково ориентирана и иновативна.

Архив Бочеви, ФБНК

Стоян Бочев, 1927

враждебност към държавното регулиране с илюзии за равенство, за социална справедливост и със завистта на антикапиталистическата неприязън. „Автентичният" тип, за който става дума, тук е далече както от Балзаковите герои, така и от днешния глобален и офшорен капитализъм, разхвърлящ и разводняващ собствеността върху безлични институционални държатели.

Наслагването на модела върху живите исторически образи традиционно отвежда към няколко повтарящи се имена. Защо на преден план излизат тъкмо те, е въпрос на алхимия между социална митология, културни наслоения и наложени клишета. Публичното възприемане на тези образи, във всеки случай, най-малко се формира под влияние на преценка за тяхната реална банкерска практика. Такава оценка е затруднена отчасти поради изначалната окултност на професията, отчасти – поради съзнателно култивирани и лансирани послания. Да се прецени в каква степен въпросните фигури се доближават до *автентичния* банкер остава възможно само чрез поглед към архиви, лични свидетелства и обективизирани данни. Задачата е програмна и дългосрочна, като по-долу ще разсъждавам върху отделни експресивни обстоятелства.

Преди всичко следва да се има предвид, че в тесния кръг на смятаните за „елитни" банкери цари раздвояване между мироглед и институционално поведение. Дори беглото запознаване с ключовите фигури на предвоенния ни финансов свят показва, че приемането на консервативните ценности не е техен *личностен* проблем. Безусловно това са хора, които знаят перфектно какво *трябва* да представлява благоразумното и стабилно банкерство. Образовани нерядко на Запад, те познават и проповядват *правилния* дискурс. На този фон изпъква контрапунктът на собствената им практика и на техните житейски прозрения. В публични текстове и в по-интимни откровения или решения, остриятсблъсък с българската кредитна система създава убеждението, че консервативното банкерство в тази среда може да бъде само *анклав*.

Вземам три известни личности (Стоян Бочев, Георги Губиделников, Иван Буров), които – всяка по своему – изразяват това противоречиво състояние на духа*.

При Ст. Бочев то е артикулирано най-точно и осмислено най-дълбоко. Семейната му среда е пропита – съвсем по веберианski – от протестантски ценности**. А публичното му присъствие е на истински „глас на капитала" (в Съюза на акционерните дружества) и на негов активен „посредник" (секретар на Софийската

---

* Не е случайно, че и тримата гравитират около еманацията на българския финансов капитал, каквато е Българска търговска банка. Списъкът може да е по-дълъг. Тук не споменавам например представителите на фамилията Гешови или тежки имена от прехода между пред- и следосвобожденското стопанско битие като братята Евлоги и Христо Георгиеви.

** Тъст на Стоян Бочев е изтъкнатият протестански пастор Стефан Гечев. Самият Бочев също изповядва протестантството и е активен участник в различни светски организации на тази деноминация в България, като например Young Men Christian Association (YMCA).

Архив Бочеви, ФБНК

Сбирка на протестантски пастори и дейци. Сред тях е тъстът на Стоян Бочев, пастор Стефан Гечев

фондова борса). Ето защо интелектуалните му изяви в пресата или в кръга на БИД звучат най-често като изстрадани мирогледни разочарования*. В синовна почит *Стефан* Бочев нарича баща си не иначе, а „възможният оптимален продукт на българския капитализъм"[29]. И формулирайки сбито драмата му, обобщава същината на образа: „Тъкмо защото в негово лице българският капитализъм от първата половина на века беше постигнал възможния си оптимум, моят баща беше доказателство ултимно за неадекватността на капитализма ни."[30]

Професионалната биография на Ст. Бочев е на завършен *self-made-man*, поканен благодарение на качествата си за генерален директор на Застрахователно дружество „България" и станал негов ключов акционер[31]. Дружеството е основното му поприще, но той присъства също така във високите етажи от йерархията на БТБ. Бочев придобива акции от нея (далече не с толкова висок дял, колкото в „България") и участва в Управителния ѝ съвет. Малко са документалните свидетелства за неговата чисто банкерска дейност, даващи възможност да бъдат претеглени отговорностите му в някои спорни стратегически решения на БТБ, като например преориентацията ѝ към германската сфера на влияние в края на 30-те или отделни рискови операции. (Вж. по-долу.) Но, според мене, със сигурност е несправедливо да му се вменява вина за неуспеха в изграждането на истинско фондо-

---

* Отношението си към Стоян Бочев съм изложил в: Неосъщественият консервативен манифест в България. (Встъпителна студия към: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. 1998.)

Архив Бочеви, ФБНК

Финансов продукт
на Застрахователно дружество „България“

во тържище и на най-изконната пазарна институция, каквато е борсата*.

Нито тези неуспехи (които само потвърждават собствената му критика), нито съжителството му с лавиращи в политиката банкери от финансовата група на БТБ дават основателни поводи за съмнения, че Ст. Бочев е правил безпринципни компромиси или че консервативните му виждания са само повърхностна поза. Много по-склонен съм да приема прозиращата (недоизказана докрай) версия в книгата на Стефан Бочев, че неговият баща е допуснат (дори призован) от известния клан, за да внесе поне малко сигурност и надеждност в управлението на наследството на Губиделникови и Бурови[32]**. А отредената му роля на „председател на капитала“ в Съюза на акционерните дружества да е отдушник на дълбоко потиснато чувство за „съсловен срам“ (вина), израз именно на онези добродетели, от които същият този капитал постоянно се е отдалечавал. „Българският капитализъм [го] изтъкна на най-преден план... за да си придаде колкото се може по-приемлив, по-нравствен облик.“[33]

В архива на Бочев-баща*** многократно попадах на разхвърляни из тефте-

---

* В битието на несменяем секретар на Софийската фондова борса.

** Както често се случва с предприемаческите и банкерските династии, следващото поколение на тези родове е доста по-неубедително, с по-рядко срещащи се забележителни личности.

*** Запазеното от Стоян и от Стефан Бочеви се съхранява във фондация „Българска наука и култура“.

ри педантични записи след 1944 г., където грижливо преповтаря инвентаризацията на понесените лични загуби от национализаторската стихия. Те съвсем не звучат като бележки на магнат, а по-скоро като описи на откъсната жива плът от инвестиран с години капитал. Впрочем, изглежда Бочев така и не е напълно приет за свой от цялата, изживяваща се като патрициат, финансово-политическа върхушка*.

Към 1945 г. той оценява загубеното недвижимо имущество (по текущи цени) на 15.7 млн.лв.** и се състои от тривиални за положението му имоти като етаж от къща, магазини (1/3 от цялото), място и къща в „Овча купел", градина в Бояна, два парцела в Горна Баня и вила в Чамкория. Комисията по отчуждаването е оценила имотите в София и в Чамкория общо на 265 000 нови лв. от 1958 година[34]. „Загубите от ценни книжа" са за 5.1 млн.лв. по цени от 1945 г. (три пъти по-малко от недвижимостите). Те включват акции (1.7 млн.лв. от дружество „България", 1.4 млн. от Банка за народен кредит, 800 хил. от Презастрахователно дружество „България", 570 хил. от БТБ), книжа от Държавния заем 1904 г. и от Народния заем 1943 година. В списъка на основните акционери от дружество „България", живеещи в София (вероятно изготвен около национализацията на застрахователните компании през 1946 г.), Ст. Бочев е посочен като втория, по броя на акциите, собственик – 2 022 от общо 57 773, при положение че БТБ в качеството на институционален собственик е далече напред с 19 738 акции***. Цялата структура на личните му активи като че ли дословно следва предписанията на друг негов мъдър колега. „Най-доброто средство е разпределянето и разпръскването на риска. Човек не трябва да поставя цялото си състояние на една карта, а да има част от капитала си в недвижим имот (сгради, полски имоти и пр.), да има акции от индустриални предприятия, от застрахователни дружества и т.н. При наближаване на война или още в началото добре е да се снабди с малко злато. Така е било открай време и затова за несигурни времена хората са купували ценности."**** Ст. Бочев, впрочем, инкасира загуби от срива на фондовия пазар след 1929 година*****. „Административно", идейно и по убеждение свързан с борсата, той е инвестирал в ценни книжа и понася съответните рискове не по-успешно или неуспешно от останалите играчи. А приведената архикласическа рецепта за управление на риска се оказва напълно безсилна пред победилата тоталитарна машина, експроприрала състоянието и на Бочев.

Що се отнася до пасивите, тефтерите фиксират серия от закрити дългови сметки към Съединени български банки, италианската Банка Комерчиале, БТБ и

---

* Стефан Бочев си спомняше за раздразнението, предизвикващо у него обръщението на „Абрашевите и Иванчевите" към баща му с „момче". (Личен разговор, 2 юни 1997.)

** Това са девалвираните следвоенни левове.

*** Мястото му сред софийските акционери на БТБ (3 001 акции от общо 225 778) е по-назад (около 20 души и учреждения притежават по-голям брой), но то все пак е значимо.

**** Това е извадка от писмо на Иван Буров, за което ще стане дума по-нататък. Публикувано е в „Известия на държавните архиви", 1975, с. 97–119.

***** Личен разговор със Стефан Бочев, 10 май 1995.

Архив Бочеви, ФБНК

Архив Бочеви, ФБНК

В апогея: българските частни „висши финанси". Ръководството на Акционерно дружество „България" (горе, отляво надясно): Стоян Бочев, Ат. Буров, Георги Г. Губиделников. Управителният съвет на дружеството (долу, отляво надясно): д-р Обрейко Обрейков; Георги Г. Губиделников; Стоян Бочев; Атанас Буров; д-р Цоню Буров; Иван Т. Балабанов (1941).

Архив Бочеви, ФБНК

Преди краха: отломка от българските частни „висши финанси"

ЦЕННИ КНИЖА

Акции "България". . . .2
"Св.Георги" . . 3
"Бяло море" . . 3
Банка народ.кред 3
Бълг.кариерно д. 3
Бълг.търговска б.4
"Светлина". . . 5
"Витоша-Европа". 5
"България-През." 5
"Балкан". 5
"Гранитоид" . . 6
5% 1 9 0 4 г. . . . 5
Народен заем,1943 . . 6
Заем на свободата . . 6
"В края на годината". 7

Д Ъ Л Г О В Е

"България"През.. . . . 8 /закрита/
"България"ипотека къщ. 9,10,
"Сила"ипот.О.купел. . 11,12,
Балктърг.банка. . . . 13,14,/закрита/
Съед.бълг.банки . . . 15 /закрита/
Комерчияле . . . . . 16 /закрита/
"България"ипот.магаз. 17
Бълг.тарг.банка. . . 18,19,20,21,22,
Бълг.търг.банка-блок. 23 (Закрита)

Архив Бочеви, ФБНК

Осчетоводяване на загубеното: из личния бележник на Стоян Бочев

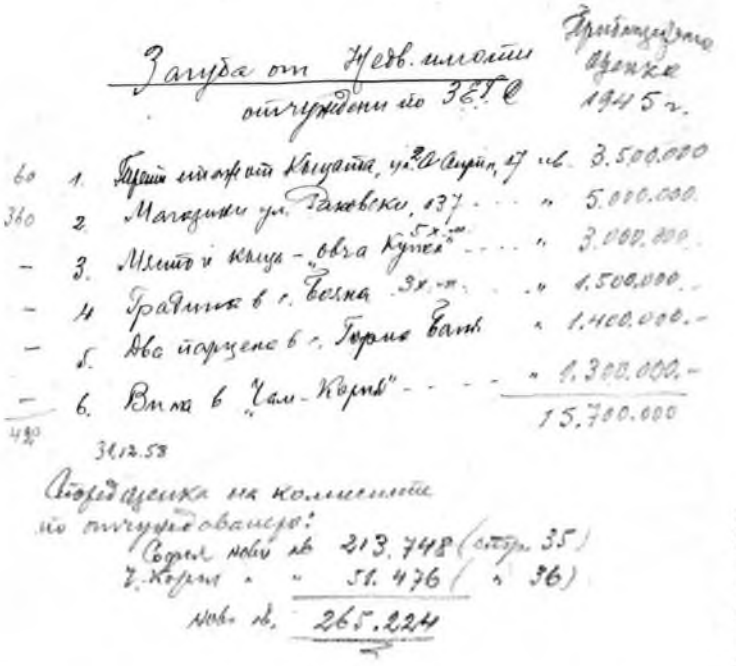

Загуба от щетв. имоти отчуждени по ЗЕТС

Приблизителна оценка 1945 г.

60	1.	Дърва имотен Клуата, ул. 20-Април, 17 кв.	3.500.000
360	2.	Магазин ул. Раковски, 137	5.000.000
—	3.	Мелта и къща - „овча кутел" 5 х. м.	3.000.000
—	4.	Гаранция в г. Велика 3 х. м.	1.500.000
—	5.	Две парцели в г. Горна Баня	1.400.000.-
—	6.	Вила в „Чам-Кория"	1.300.000.-
420			15.700.000

31.12.58

Спорядъжка на комисията по отчуждаването:

Софийска нова кн. 213.748 (стр. 35)
Г. Кория " " 51.476 (" 36)
нова кн. 265.224

Архив Бочеви, ФБНК

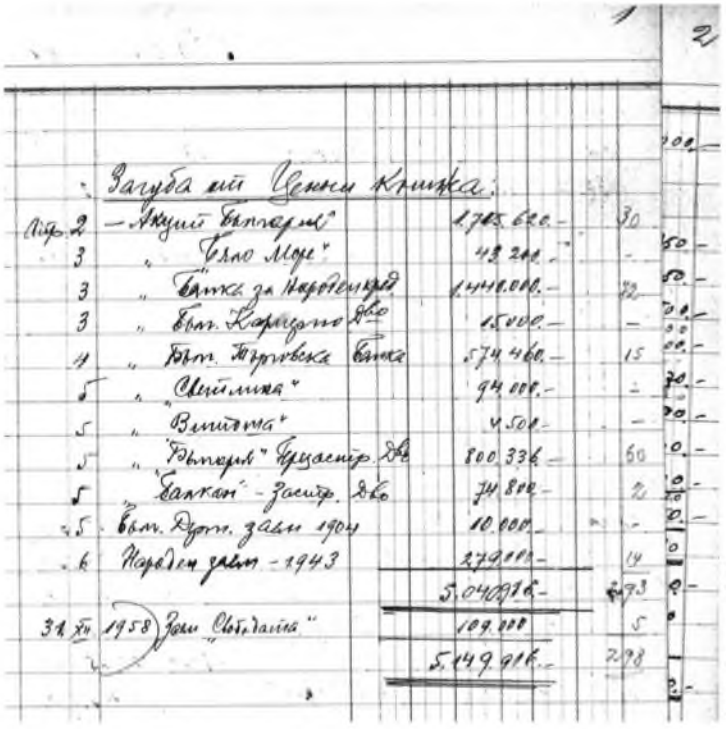

Загуба от Ценна Книжа:

Стр. 2	— „Акции Българска"	1.765.620.-	30	
3	„Бяло Море"	43.200.-	-	
3	„Банка за Народопомощ	1.440.000.-	72	
3	„Бълг. Кооперативна Бан	1.500.-	-	
4	„Бълг. Търговска банка	574.460.-	15	
5	„Светлина"	94.000.-	-	
5	„Вентона"	4.500.-	-	
5	„България" Пловдив Дв	800.336.-	60	
5	„Балкан" - Застр. Дв	34.800.-	72	
5	„Бълг. Държ. заем 1907	10.000.-	-	
6	Народен заем - 1943	270.000.-	14	
		5.040.916.-	373	
31 XII	1958 Заем „Облигация"	109.000	5	
		5.149.916.-	378	

Архив Бочеви, ФБНК

Презастрахователно дружество „България". Дълговете към собственото му дружество „България" са срещу ипотека на споменатите недвижими имоти. Част от задълженията са свързани със заеми, поети за покриване на загубите, понесени от обезценката на акции в началото на 30-те. Погашенията са посрещани безупречно до самата национализация (вкл. при всеобщия срив на дълговия морал по време на депресията), което му отваря вратата за кредитни линии във всеки момент. Бочев-син отбелязваше неприязненото отношение на бащата към всякакви форми на опрощавания, като съпоставяше тази нагласа с поведението на финансовия министър от 1931–1934 г. Ст. Стефанов, използвал възможните законодателни вратички, за да му бъдат опростени 3 млн.лв. от държавата*.

По други поводи съм противопоставял Ст. Бочев и Ат. Буров[35] като представители на две полярни начала в банкерството. Със суровите си пуритански виждания първият е отрицание на облика на Буров, достигнал до нас от апокрифните преди 1989 г. (и широко тиражирани след това) негови „изповеди"**. Превръщайки го в икона, „новите капиталисти" на прехода видяха в Буров единствено това, което търсеха – посланията на цинизма и индулгенцията за връзката между банкиране и политика.

Всъщност *Атанас* Буров е проницателен наблюдател, но не и финансист със замах и метод, нито човек със значимо, ясно и стабилно състояние. Честото прескачане в политиката разводнява и олекотява финансовите му решения, цели и (доколкото я има) програма. Консервативно мислене трябва да се търси у друг член на фамилията и на групата около БТБ. Това е братът на Атанас, дългогодишният председател на УС на банката и на Съюза на индустриалците *Иван* Буров[36]. Ако Ст. Бочев дава публичен израз на строги принципи, но оставя малко следи за собствената си практика, и ако Ат. Буров проявява прекалена склонност към патетични и красиви идеологически дитирамби на капитала, то Ив. Буров и Г. Губиделников са от онези хора на действието, чиито гласове остават в архивите***.

Монографията на Мартин Иванов за Българска търговска банка позволява прецизно да бъдат маркирани както прецедентите на здрава банкерска практика, така и техните граници. Главно действащо лице е Г. Губиделников, останал като един от много малкото всепризнати авторитети в предвоенния ни финансов свят.

---

* Лични разговори със Стефан Бочев, 10 май 1995 и 2 юни 1997 година.

** Вж. Топалов. Михаил. Срещи с Буров. С., 1990. Автентичността на текста е сериозно оспорвана и аз не съм в състояние да се произнеса по въпроса. Но тук ме интересува символният капитал, с който тези интервюта – които така или иначе присъстват в общественото пространство – „дариха" техния автор. При това редица достоверно установени факти и обстоятелства, свързани с биографията на А. Буров, прибавят съвсем сходни щрихи.

*** За Стефан Бочев Губиделников беше „истински поет на действието и мечтател".

БТБ възниква с цялата двусмисленост, белязала раждането на българския капитализъм. Тя е замислена като доказателство за мощта на капитала, но не прохожда и без обичайните прошения към властта (не винаги удовлетворени) за подкрепа♦. Замахът на инициативата е впечатляващ за времето си. Измерен чрез обявения капитал от 10 млн.зл.лв., БТБ пряко се цели в мащаб, сравним единствено с този на БНБ*.

Набирането на капитала става по класическите правила. Лансираната през февруари 1895 г. подписка е едва третата в страната, а успехът на първоначалната емисия акции надхвърля очакванията. Записани са 60 хил. (от които 6 хил. основателни с право на допълнителен дивидент) при първоначален лимит от 44 хил. и при сравнително висок номинал[37]. По-показателни за сюжета, който ме занимава тук, са обаче индикации около нагласите на основателите. Свръхоптимизмът на Русенския кръг около БТБ контрастира с много по-предпазливата прогноза на Е. Георгиев, който предупреждава за опасностите от прекомерно ангажиране на бъдещата банка в индустриални начинания[38]. Различията във визията са донякъде културни и поколенчески. Живеещите в чужбина Е. Георгиев и братя Паница очевидно стъпват на по-различен професионален и личен опит, отказвайки в крайна сметка да участват. Но групата на учредителите и така е достатъчно представителна, като по думите на М. Иванов те „хвърлят мост между последното пред- и първото следосвобожденско поколение“[39]. Сред тях има и издънки на стари търговски родове, и такива, които сами са натрупали състояние непосредствено преди 1878, и по-напористи нови лица. Тази смес се отразява върху по-нататъшното поведение на банката, като много скоро прокарва разделителна линия в стила на поведение на различни членове на ръководството.

Г. Губиделников е сред най-активните инициатори на БТБ, но на първо време не е на самия връх в изпълнителската йерархия. Той участва при подготовката на устава, неговото „прокарване“ пред властите и редактирането на станалото знаменито „Клетвено обещание“, подписано от основателите. Този документ е особен манифест, който набляга върху два – очевидно най-болните – пункта в тогавашната практика. Първият е спазването на банковата тайна, която подписалите се кълнат „пред Бога и пред съвестта си“ да не нарушават. Вторият е декларираното им намерение в решенията и в разискванията да бъдат „искрени и справедливи и [да не се] увличат от роднинство, приятелство или познанство, а да действат всички солидарно по силите и познанията си в полза на повереното [им] банково учреждение“[40].

Трудно е да се каже доколко е спазена информационна херметичност, но вторият принцип със сигурност е нарушен. БТБ бързо се впуска в експанзия,

---

* В началото на БТБ се гледа като на конкурент на Народна банка и дори се появяват проекти за тяхното сливане. (Вж. Българска търговска банка 1, с. 10.)

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Смутните времена...*

НБКМ–БИА; Архив Бочеви, ФБНК

Георги Губиделников: две възрасти

която напълно се вписва в еуфоричното възходящо движение на общата стопанска конюнктурата в страната през 1895–1897 година. Банката разширява участията си в търговски и индустриални предприятия, раздава кредити на големите си акционери, отбелязани са случаи на лошо оформени договори[41]. Това я прави силно уязвима към дълбоката криза, която избухва през 1898 и продължава до 1902-а. Високата експозиция по вътрешни кредити, намаляващият приток на влогове и появяващите се трудности с допълване на капитала застрашават БТБ. Фалитът на един от големите й акционери и длъжник (фирмата на братя Ковачеви) е първи шок, последван от сходен втори удар с банкрута (през 1902 г.) на друг от учредителите – фирмата на братя Симеонови*.

При политическото и финансовото инженерство, разгърнато около ликвидирането на критичната ситуация, Г. Губиделников излиза на преден план. Макар през предишните години да е ключовата фигура в ръководството и следователно да носи отговорност за непредпазливата политика, уреждането на фалитите и последвалата промяна в стратегическото поведение на БТБ се свързват именно с него. Проблемът с вземанията от братя Ковачеви е решен по правилата на пазара, съвместно с банка „Гирдап", която е и големият конкурент на БТБ. През 1899 г. е създаден „резервен фонд за съмнителни креанси"[42]. Малко по-късно е учре-

* БТБ е засегната и от фалита на трета фирма от нейния кръг – „Стоянов & Пиперов".

НБКМ-БИА

Семейството на патриарха Георги Губиделников

ден съдебен отдел, който да следи проблемните вземания и да прекъсне порочната (по думите на Губиделников) практика, "при която ликвидацията на протестирания портфейл не е отделена от текущите операции на банката"[43]. Балансът е направен по-прозрачен, като в годишните отчети започва да се прилага списък на дължниците заедно с гаранциите, размера на безнадеждните вземания и пр. Направено е по-сериозно усилие, отколкото при другите кредитни къщи, за ограничаване на заемите и за подобряване на ликвидността[44].

Осезаемият обрат обаче е извършен след приключването с банкрута на братя Симеонови. Твърдението на М. Иванов, че от този момент нататък БТБ *необратимо* изоставя „непазарните кредити", къса с „порочното начало" и се превръща в „здраво консервативна банка"[45] по никакъв начин не следва да се абсолютизира. Но истината е, че от 1904 г. насетне много по-последователно е формулирана предпазлива линия на поведение. Промяната е свързана с поемането от Губиделников на поста генерален директор през май 1905 г.* и с отстраняването на членовете от първото ръководство, свързани пряко с неотдавнашните кризи. Те са внасяли в управата атмосфера, описана като благодушна „безконфликтност и свръхтолерантност към колегите... Споделянето на общи грижи в рамките на една

* Той изпълнява тази длъжност на практика от началото на 1904 г. и остава титуляр до смъртта си през 1938 година.

сравнително неконкурентна среда (Управителния съвет на БТБ) [е водела] до развиването на обща идентичност, перспективи и приятелства... Поради липсата на съперничество и господстващия другарски дух в борда, членовете му [са били] склонни да абдикират от задълженията да упражняват вътрешен контрол и показват учудваща толерантност към порочни... практики"[46]. Губиделников безспорно въвежда по-различен стил на управление и резултатът е, че докъм 1910 г. Търговска банка преживява „ликвидационно десетилетие"[47], през което събираемостта на проблемните вземания се подобрява, ликвидността е повишена, прави се усилие за диверсифициране на портфейла и намаляване на рисковите експозиции.

Тези решения са подчинени на точно формулирана стратегия. В приведените от М. Иванов изказвания на Губиделников отчетливо прозира консервативна нагласа, при което банкерът не крие, че тя е съзряла като поука от кризата. Още през 1904 г. той декларира, че „сигурността на пласмента ще бъде алфата и омегата на новата политика"[48]. А в програмната си декларация след встъпване в длъжност Губиделников заявява, че БТБ ще се ориентира към добре защитени краткосрочни сделки – „само... сконтиране на търговски портфейли и камбиални операции... всички други операции, както и разните видове заеми, [ще се преустановят] като мъчно реализируеми и за дълго ангажиращи капиталите на Банката ни"[49]. С циркулярни писма, изпратени до клоновете в Бургас и Варна и назидателно прочетени пред УС на банката, Губиделников конкретизира програмата си, признавайки същевременно, че лошите практики не са изкоренени. Продължава отпускането на необезпечени заеми, превишават се лимити, допуска се кръстосано гарантиране по кредити[50]. „Отворени [негарантирани] сметки, пише той, не бива да се позволяват – това е общо правило. От тоя принцип може да се прави едно малко изключение в краен случай и то с цел да се привърже по-добре клиентелата... Кредитите трябва да бъдат равномерно разпределени... Ний допълваме само това, което не достига на търговеца, а не да създаваме ний самите търговци. Тия кредити са най-опасните и под никакъв начин не бива да се правят. Трябва всякога да се спазва един значителен процент, с който капиталът на търговеца надминува неговите дългове, в такъв случай каквото и проиграване да стане в цената на стоката, капиталът на търговеца гарантира вземането на кредитора... Сигурността на пласираните капитали се намира в съотношение с верните сведения за клиентите... Големите кредити да не се отпущат независимо от сигурността."[51] Вратички за изключения все пак остават отворени и самият Губиделников признава, че кредитирането на открито се насърчава от силната конкуренция. Показателна е например ожесточената съпротива на Варненския клон срещу исканите от централата рестрикции[52]. Неговият директор не намалява необезпечените експозиции, но някак успява да избегне удара на фалитите в града през 1910 година♦.

Няма основание да се мисли, че Губиделников е променил убежденията си, но от бурната история през Първата световна война и след нея Търговска банка не

♦ Вж. *Българска народна банка.*

НБКМ-БИА

Акция на Българска търговска банка

излиза с безупречно наследство. Това се установява особено ясно в инвентаризацията, извършена от Париба по повод решението ѝ да участва в увеличението на капитала на БТБ през 1921 година.

В архивите на френската институция се съхранява анализ (вероятно от 1921 г.) за състоянието и финансовата история на БТБ. Става дума – на днешния консултантски жаргон – за типичен *due dilligeance**, предшествал портфейлната инвестиция[53]. Въпреки видимостта за общо взето богата информация, нейното качество обаче е съмнително и документът оставя впечатлението, че Париба влиза в старата българска банка на сляпо. В доклада е отбелязано, че отсъстват подробни данни за степента на изискуемост на дълговете, за реализуемостта и доходността на вземанията, както и за характера на тези дългове и креанси. Проучването на балансите постоянно се сблъсква с недостатъчна акуратност на записите и на оценките за качеството на активите или стойността на пасивите. Не се оказва възможно да бъдат установени величината и динамиката на паричните потоци (*кешфлоу*) и общото финансово положение, не могат да се направят никакви корекции на активите и пасивите според фактическото им състояние. В книжата на БТБ отсъстват (или не са предоставени) сведения за характера на сконтираните полици и за техния матуритет. Не е възможно следователно да се оцени истинският риск, което води до изкривени оценки, както и до възможности за умишлено или неволно замъгляване на действителната ситуация. Няма сведения за начина, по който са амортизирани съмнителните и лошите вземания. Същата е картината и при стран-

* Предварително проучване от купувачите на финансовото състояние на фирма (банка), която те имат намерение да придобият.

ните кореспонденти: от тези сметки не става ясно какво е отражението на катастрофалната девалвация на лева, нито тяхната изискуемост. (Съответно те са отнесени към дългосрочните вземания.) Мъгляви остават величината на разполагаемия актив и на непосредствено изискуемия пасив, а следователно и положението с ликвидността на банката.

Оказва се, че за БТБ не се знае почти нищо, или по-точно – не се вярва почти на нищо. Затова и общото заключение звучи „теоретично". Диагнозата е, че банката *изглежда* по-скоро здрава, но е относително слабо капитализирана. Това предопределя и пътя за проникване на Париба чрез участие в увеличението на капитала.

Възможно е данните впоследствие да са били допълнени. Но в разминаването между оскъдна информираност и мащаб на предстоящата инвестиция прозира силен стремеж към пряко присъствие. Дори без да се знаят всички конкретни цифри, е напълно ясно, че се визират нематериалните активи на БТБ – икономическо и политическо влияние; инфилтриране в отбрани сегменти на българската икономика[54]. Независимо че през 1921 г. банката е в политическа немилост, тя остава възлова институция. Предпазвайки я от посегателствата на текущата власт, Париба инвестира в бъдещето, в една вече съчленена финансово-семейно-политическа мрежа, в репутацията и имената на Губиделников и Буров, на които е дадена протекция в тежък момент и които струват повече от паричните авоари на банката.

През 20-те години – отчасти тъкмо благодарение на присъствието на Париба – публичният кредит на БТБ достига зенита си. В самото навечерие на депресията, през юни 1929 г., БНБ подготвя „контролен рапорт" за Търговска банка, с който аргументира увеличаването на „общия ѝ кредит" (рефинансирането от емисионния институт) от 80 на 100 млн. лева[55]. Оценките са повече от хвалебствени. „Управителният съвет, пише в рапорта, ...се състои от хора с високо обществено положение и качества на добри банкери, които ръководят с вещина управлението на банката. Последната се ползва с голямо доверие, както в страната, така и в странство и заема с достойнство първо място в редовете на най-здравите у нас кредитни институти."[56] Четири месеца по-късно фирмата на ключовия член от съвета Петър Бъклов изпада в несъстоятелност...

Връщам се към личността на Ив. Буров и същевременно избързвам няколко години напред, за да доловя още един трезв глас от онова, което би трябвало да е консервативният анклав в българското банкиране. Неотдавна обнародвана серия писма до членовете на УС на собствената му банка „Д. А. Буров & Сие" в Русе[57]* свидетелства за зряло овладени сечива на банкера и за точно разбиране докъде се простират техните възможности. Писмата са датирани през 1930 г., само година след като „Д. А. Буров & Сие" се преобразува в акционерно дружество. Трансформацията е по-скоро формална – едноименната фирма държи основния

---

* Фирмата „Д. А. Буров & Сие" носи името на родоначалника на фамилията Димитър Буров – баща на Иван и Атанас Бурови. Той основава банкерско-търговската си къща през 1862 г. в Горна Оряховица.

пакет, а най-големият акционер е самият Иван Буров. Банката си остава (и по състав на управителното тяло) семейна къща, в която принципите на предпазливост се разбират (ако и да не се прилагат) по-естествено. По мащаба си тя не е голяма, но се вписва плътно в сърцевината на „метрополията", каквато е БТБ*.

Тонът на писмата е патриархално нравоучителен, често изповеден. Обобщава се дългогодишен опит в професията, вмъкват се житейски опит, здрав разум и лапидарни изказвания. „Повечето от това, което ви пиша, е обикновена, банална, както се казва, истина. Но тъкмо истините най-лесно се забравят и затова най-често трябва да се повтарят и припомнят."[58] Уроците, особено от военната инфлация, са предадени като лично изстрадани. „Ние няма да преживеем още една подобна катастрофа, пише Буров, *но добре ще бъде да се предава от баща на син* какво голямо е било нещастието, как сме го прекарали и как да се предпазим що-годе поне от пълно разорение."[59] Мисията е поуките да се предадат в институционалната памет: „Тези редове [са написани] не само за себе си и за нас [членовете на УС], но и за нашите приемници."[60] Всичко това придава на текста характер на манифест.

Темите, около които са развити разсъжденията, са „Ликвидност", „Доходност", „Готовност в банкерството", като иманентният професионален консерватизъм се чувства най-добре в отношението към доходността. Тя, според Буров, „е един въпрос, който почти не се поставя за банкерина. *Банкеринът трябва да е заможен човек, който да не ламти за голяма печалба. Бавно, но сигурно. Това трябва да бъде неговото правило*"[61]. Ако се върши по всички правила, занаятът без особена трудност преминава в пасивна, дори скучна, лишена от въображение дейност. „Банкерството е всъщност най-лесното занятие, защото за успешното му упражняване се изисква само предпазливост, придружена от пестеливост. Тук аз имам предвид нормалното обикновено банкерство, а не спекулативното... *Класическото занятие на банкерина, както то се разбира в Англия, а отчасти и във Франция, почива преди всичко на най-здравия консерватизъм.* Банкеринът трябва да бъде преди всичко предпазлив и никога да не забравя, че нему са поверени чужди пари и спестявания, които той всякога трябва да бъде готов да изплати на първо поискване... [Той] има най-големия личен интерес да не разколебава доверието на вложителите му към него. И затова той не само не трябва да върши рисковани сделки, но дори да не дава и най-малкия повод да бъде подозиран, че върши такива."[62] Колкото повече влогове има в банката, толкова тя трябва да е по-предпазлива. В случая с „Д. А. Буров & Сие" „положението не беше лошо не затова, че имахме Бог знае каква голяма ликвидност, а защото влоговете ни бяха малко"[63]**.

---

* Иван Буров е дългогодишен председател на Управителния съвет на БТБ.

** Отношението на влоговете към собствените средства е 1:1. Буров преценява, че дори паническо изтегляне на 30–35% от депозитите може да бъде посрещнато от полиците, наличните пари, ликвидните ресурси и 15–20% от бързо събираемите дебиторни сметки. „Положението щеше да бъде съвсем друго, ако имахме както някои тукашни банки... 7–8 и 10 пъти повече влогове, отколкото капитал, а твърде малко поличен портфейл."[64]

Отговорността банката във всеки момент да е в състояние да посрещне задълженията си към вложителите „е несравнимо по-важна... отколкото доходността. Защото един разумен банкерин може всякога да има толкова печалба, колкото да изкара разноските си, ако тези разноски са в границите на работата му. Банкерството не е като индустрията или търговията, където се губи по причини съвсем независими от човешката воля и където рисковете са много по-големи, отколкото при голямото банкерско занятие“[65]. С други думи, рискът, поеман от банкера, е под негов контрол, стига той да има *задръжки* – „всичко е да имаме мярка и граница на рисковете, да смятаме всякога дали можем да понесем една максимална загуба в най-лош случай“[66].

Тези редове са писани през 1930 г., когато вече е ясно, че овладяването на риска съвсем не е пълно. Депресията идва точно като „независимо от човешката воля“ събитие, но тя проявява и всички по-раншни прегрешения. Чистите принципи са непрестанно атакувани от *изкушения*, като писмата на И. Буров показват, че никой не е защитен от тях. Реалното банкиране далеч не е стерилно – и в най-праведните институции то се практикува на прага между автоцензурата на консерватизма и примамките на бизнеса. Точно този напрегнат контакт придава известен цвят, някаква двусмисленост, дори моменти на творчество в иначе скучния занаят. „*Общи правила няма*: всеки отделен случай се разрешава според индивидуалните качества на длъжника и според сигурността на залога.“[67] Тук рискът е неизбежен и той неведнъж е поеман без нужната мяра от иначе авторитетната „Д. А. Буров & Сие“.

Всъщност текстът постоянно се приплъзва от подредените правила към сенчестите страни и обратно. Признава се без заобикалки, че „нашите сегашни пласменти не са добри“ и че това се дължи до голяма степен на „неподвижни вземания от дружества, в които сме участници и които не са в положение да се изплатят“[68]*. Редицата несполучливи съучастия в индустриални предприятия са открита рана. Макар и представени като изключение на фона на нетърпимостта към спекулативни сделки, остава усещането, че забраненият плод е опитван често и съзнателно. „Ако ние сами не участвахме в управителните съвети на [трите най-проблемни длъжници], а бяхме само техни банкери, въпросът... щеше да бъде много прост. Ние сме сравнително добре гарантирани за банковите си вземания и всякога, дори при пропадане на дружествата, ще си вземем парите [при сегашното тяхно положение]. *Лошото е обаче, че ние сме се наредили по 5–6 д. в Управителния съвет на всяко от тия дружества, а това ни създава не само права, но и тежки задължения, а пък може да ни изложи и твърде много като банкери и като хора...* Не е *прилично* да се нареждаме 5–6 д. в Съвета на едно... малко дружество**.“[69] Осъзната е цялата илюзорност на опитите за управление чрез пряко персонално участие. „Ние трябва да не се тикаме в Управителните съвети да поставиме наши доверени лица, а пък по друг начин

---

* Трите най-драстични случая са мелницата „Гиран“, металолеярната „Евгени Мюлхаупт & Сие“ и „Българско търговско акционерно дружество“.

** Визира се конкретно „Българско търговско акционерно дружество“.

да контролираме. Като кредитори и акционери. Защото да си кажем правото, *ние досега не сме упражнявали никакъв контрол, а пък там, дето ние уж сами непосредствено управляваме – Мелница Гиран – там сме най-зле.*"[70] Една от безспорните причини за проблемите със съучастията е, че „не умеем да управляваме, а си въобразяваме, че управляваме и не искаме да слушаме мнението на ония, които не са съгласни с нас. Липсва ни дисциплина: т.е. никой не признава началството над себе си, а пък забравяме, че всеки един с делата си повлича и другите след себе си"[71].

Съучастията са инвестиции в акции, които по дефиниция са високо рискови. Въпреки перфектната консервативна риторика, И. Буров признава, че банката му не е устоявала на този грях. Експозицията е очевидно значима, след като обявената цел е делът им да бъде сведен до 1/4 от капитала и резервите. „И най-добрият банкер, пише чистосърдечно Буров, е изложен на *изкушението* и става по един или друг начин собственик на акции от някое търговско или индустриално предприятие или от някоя банка. Той естествено се стреми да изучи по-отблизо положението на съответното предприятие; купува още акции, за да има сигурно влияние и участие върху управлението на дружеството. *Става член на Управителния съвет и си въобразява, че управлява и че разбира нещо от работата, когато всъщност това едва ли е така в 90% от случаите; отпуща кредит на това дружество, в което той управлява – и един прекрасен ден при една по-голяма криза – акциите спадат, предприятието губи и не само не може да плати задълженията си, но са потребни още пари, за да се спасява.* Такива случаи на увличане имаме и ние в нашето минало. Например участия, с които сме се гордели на времето, дадоха добри резултати, но сега имаме и опакото им. И сега, ако би останало на мене да избирам, аз бих предпочел да намалиме печалбите, които сме имали, но да нямаме и грижите, които сега имаме поради някои наши участия."[72] Приведен е казус, в който банката отпуска кредити от 750 хил.лв. на длъжник, комуто не би дала и 50–60 хил., ако не се е била ангажирала с него в очакване на „някаква страшна печалба"[73].

Механизмът на затъване, както и бутафорията на местния фондов „пазар", са описани превъзходно. „Пласирането на капитали в ценни книжа, пише Буров, трябва да става много предпазливо. *За България особено*... това е съвсем ненадежден пласмент особено за време на криза. *Ние сме бедна страна и дълго време още не ще имаме свободни спестявания нито пък истински пазар на ценни книжа, акции и облигации*... Спадането на най-добрите ни книжа *без всякаква вътрешна специална причина*... показва колко опасно е да се облягаме на ценни книжа."[74] Но изводът е по-скоро мек и житейски компромисен. „Понеже е твърде мъчно да се предпази човек от такива *увлечения*, най-доброто е *по принцип* да избягва такива участия. Или *ако е съвсем невъзможно*, то да участва с умерени суми, като споделя риска и с други още участници и като бъде извънредно предпазлив в отпускането на кредит тъкмо на предприятията, в които той участва."[75] Буров е безусловно прав, че инвестирането в производствени предприятия е диверсифицирало риска и смекчило следвоенния инфлационен шок. Банкерът същевременно все още мисли в координатната система на предвоенната епоха и на златния стандарт, където инфлацията изг-

лежда извънредно бедствие. „Ако не бяхме имали индустрия, щяхме да обеднеем съвсем вследствие обезценката на лева. Но *такава обезценка става еднаж на сто години, а пък всяка година пропадат банки от свои участия.* Добре е, че дойде тази криза, да ни отвори очите. Тоя урок не бива никога да се забравя."[76]

В двете забележителни писма обликът на банка „Д. А. Буров & Сие" е на семеен бутик, в който решенията и привилегированият достъп са изцяло запазени за родовия кръг и доверените му лица*. В подобен уют може спокойно да се разглаголства за високите принципи на разумното поведение, на забежките от тях да се гледа снизходително-опрощаващо, щетите да се възстановяват сравнително леко, а от всичко това да се извлича житейска и професионална мъдрост. Преобразуването на банката година по-рано в акционерно дружество става именно в такъв контекст. „Ние се намирахме, пише Буров, пред една дилема: да чакаме да се подобри положението ни откъм ликвидност и тогава да преобърнем фирмата в акционерно дружество – а това можеше да трае дълго време – ...или да извършим преобразуването и постепенно да оправим недостатъците."[77] Първият вариант – към който той първоначално клони и който е концептуално по-правилният – се оказва неизпълним. Причината е погрешна преценка, повлияна именно от дамгосвания от Буров стремеж към висока печалба. „Можеше да стане това, ако бяхме решили да продадем акции, които тогава тъкмо се качваха**, обаче, както става обикновено, чакахме да се покачат още и пропуснахме благоприятния момент. Лошото е, че никой от нас, които имаха задължения, не искаха и не можаха да продадат и сега плащат високи лихви, а едновременно влошават и ликвидността на Банката ни. Занапред поне трябва всеки от нас да знае *простата истина, че акции трябва да се купуват само със свободни средства, за да се не плаща за тях лихва и да не се продават тъкмо тогава, когато курсът е най-неблагоприятен.*"[78]

„Д. А. Буров & Сие" е фамилна къща и тя не е в състояние да надскочи тази рамка дори след формалната промяна в статута ѝ. Изповедта тук е съвсем откровена. „Ние трябва да пазим Банката ни, за да може тя да се развие правилно и здраво, за *да ни е опора в най-лоши времена.* От нея не трябва да чакаме печалба, а да искаме преди всичко и над всичко *солидарност. Една такава банка, добре управлявана, ще може, ако и скромно, да изхрани 7–8 семейства.* Който иска по-голяма печалба и желае да рискува, нека прави това на своя глава и свой риск *навън от бан-*

---

* Съответна е и стилистиката на банкиране. „Банкерият, пише Буров, трябва да бъде изповедник, довереник и съветник на своите клиенти, особено малките и неопитните. Отпущането на кредит и сношенията с клиентите не трябва да се механизира и да става шаблонно, както... у големите банки, които се управляват от чиновници... Трябва в това отношение да запазим добрите си традиции на частни банкери, въпреки акционерната форма на банката ни."[79] Припомням, че шаблонът е често приписван недъг на държавната БЗБ. И също така, че представата за изповедник се свързва с външните кредитори – в отношенията с тях изповядваният е самата държава.

** Акции, на различни промишлени предприятия, които не са собственост на Бурови.

ката, като престане предварително да бъде в Управителния съвет."[80] Буров предлага „да се изработи един вид правилник за управлението на Банката, който да се допълня с всеки нов акт и който да съдържа в кратка и категорична форма най-главните наставления. Тоя правилник да се прочита еднаж в годината на тържествено заседание и да се прави разбор на грешките"[81]. Идеята за ритуално-патерналистична кодификация на родовата мъдрост произтича непосредствено от семейния статут на банката. „Не знам, продължава Буров, дали подобен ред съществува някъде, но считам, че няма нищо странно, нито смешно. Правилници съществуват у много банки. Нашият правилник е още по-необходим, защото ние продължаваме да бъдем едновременно и членове на една *семейна задруга*, която все по-трудно ще се управлява в бъдеще. Необходимо е да си наложим съзнателно една строга дисциплина... Да нямат членовете на Управителния съвет и на семейството ни задължения към Банката ни. Такива могат да се допущат *като изключение* при условия да бъдат краткосрочни, срещу добра гаранция и общата сума на всички подобни задължения да не надминава 15–20% от целия капитал."[82] Изкушението на вътрешните кредити♦ е неукротимо. Пролуките за тях остават въпреки всички призиви за благоразумие, а мащабът на допустимото изключение (15–20%) го доближава до правилото.

Това, което е вярно в миниатюра за „Д. А. Буров & Сие", важи в значително по-големи размери – но без особена принципна разлика – и за гравитационното ѝ ядро, каквато е Българска търговска банка. Думата е отново за типично фамилно-финансова институция, обрасла с кръстосани (съ)участия и сплотена от открито или по-дискретно изразени политически пристрастия.

Семействеността на по-дребната кредитна къща е видима и компактна, а в БТБ тя лесно прозира през състава на капитала и на управителните тела. Списъкът на софийските акционери към 1946 г.[83] показва, че в тази ключова група лицата, пряко свързани* с Гешови, държат 26.2% от акциите, свързаните с Бурови – 13.2%, а с Губиделникови – 12.4 процента. Родово-капиталовите връзки са публична тайна, а благодарение на скрупульозното изследване на М. Иванов те са и подробно документирани за периода до Първата световна война[84].

Слузта на политиката е другата вездесъща и общоприета даденост♦♦. Ограничавам се да отбележа, че в иначе безупречно благоразумните писма на Ив. Буров рискът от тази връзка е отбелязан мимоходом, в три реда, за да бъде в крайна сметка допуснат като приемлив. „Трябва да се избягват партизанствата, пише банкерът, *ако пък много важни съображения имаме такива*, трябва да ги смятаме всякога за твърде опасни и да вземаме най-големи предпазни мерки."[85] Това е изрече-

---

* Ограничавам се до акционерите, които носят име на трите фамилии. На практика семейното участие е по-широко чрез нефиксирани в имената родствени връзки.

♦ Вж. *Вътрешните кредити.*

♦♦ Вж. *Ръката на политиката.*

но от патриарха на институция, която в течение на близо половин столетие е най-интимно вплетена в българския висш политически елит.

Отвъд всякакви технически параметри и оценки на риска, отвъд писаните правила, норми и принципи, пред големите банки винаги е стоял абсолютният императив „да са добре с властта". Видялата много политически обрати БТБ се подчинява още веднъж на тази заповед след средата на 30-те години, когато извършва остър геополитически завой. Изкушена от търговските възможности, свързани с „новия ред" в Европа и със стопанското привързване към Германия, Търговска банка взема решение „да промени своята линия от франкофилска към германофилска под натиска на стопанското развитие и постепенната политическа ориентация"[86]. Разривът с Париба* през 1934 г. слага край на стара традиция. „Главната дирекция, си спомня П. Аладжов, се реши да проведе промяната, да направи компромиси, което при консервативния манталитет на акционерите, на Управителния и Контролния съвет бе наистина изключително решение." Както обратът от началото на XX в., така и този е извършен от Г. Губиделников: той „сам поиска изменение на курса на нашата банка и ориентация към германското стопанство"[87]. В много покъсните си спомени Аладжов държи до подчертае, че „германизирането" на БТБ няма „никакъв политически оттенък, а още по-малко нацистки"[88]. Симпатиите към нацизма със сигурност отсъстват. Но уютът на еднопосочност с властта е без съмнение търсен, цен н и капитализиран. Това, че със своите 300 акции** сред списъка на акционерите в края на войната фигурира и Богдан Филов, е красноречив детайл: нищо до този момент не е свързвало германофилския политик със средата, атмосферата и институционалната история на Търговска банка.

Семейно-политическата окраска на флагмана на българските частни банки не учудва. Това е добре познат из много места по света модел на капитализма, чиито елементи ще се намерят и в най-„веберианските" икономики. Във всеки случай, трите ярки фигури – по различен начин – внушават, че дори консерватизмът да битува като анклавност на *мисленето*, той лесно се разводнява в *действието*.

Връщам се към изходния въпрос за „автентичния капиталист" от друга гледна точка. Освен през архивните документи и отделните казуси (били те и особено представителни), търсенето на отговор на въпроса каква е пресечната точка между мислене и действие, може да мине през статистически „усреднените" резултати от поведението на големите частни банки. Най-критични тестове за тях са две чувствителни ситуации – „изобилието на пари" (изкушение) и свиването на конюнктурата.

Първата се наблюдава в България през 1924–1926 г., когато някои признаци говорят за известна предпазливост. В банковите баланси например е отбелязано

---

* Връзките с френската банка не са прекъснати напълно и завинаги. В архивите на Париба има свидетелства, че през 1946 г., в самото навечерие на национализацията, в Париж са обмисляли ново сътрудничество с БТБ.

** Най-крупните държат от порядъка на 10 хил. и повече.

намаление на перото „съучастия“[89]. Деветте големи софийски банки задържат също така немалки наличности като гаранция срещу различни рискове, което води до необичайно съжителство на ликвидност и високи лихви.

Нещата видимо се променят след получаването на Стабилизационните заеми. Частният сектор е обхванат от кредитна експанзия и именно водещите институции транслират големите потоци отвън. „Девятката“ е източник на ресурс за множество новосъздадени и по-стари дребни образувания. Получените по този начин чужди краткосрочни заеми възлизат на 2 846 млн.лв. през 1928 г. и на 1 967 млн.лв. – през 1929 година. Наред със залелите икономиката чужди стокови кредити, вълната достига до най-дребните звена на системата.

Ако „тестът за благоразумие“ при *подем* е отрицателен, той се оказва поскоро положителен по време на *криза*. Отпускането на кредит без сметка за риска „успява само в периоди на стопански подем. В период на депресия такива банки се намират под натиска на своята неликвидност и са първите, към които доверието се разколебава... Във време на депресия и без това ликвидността на пласментите се намалява, изискуемостта на влоговете става още по-краткосрочна. Когато тия пласменти са отишли в инвестиции и от кредит са се обърнали в капитал на дадено предприятие, тогава неликвидността на такива банки става още по-чувствителна и изпада в състояние на тежко заболял организъм“[90].

Поради по-голямата си уязвимост, в началото на 30-те години малките (и най-масови) структури регистрират висока смъртност, като задържането им на повърхността често става възможно само с помощта на държавата. Чуждите банки, от своя страна, реагират бързо чрез своевременно изтегляне на краткосрочните си активи или чрез редуциране на дейността си в България. Признаци на подобна консервативна култура успяват (или са принудени) да проявят и големите български частни къщи, които, впрочем, са в тясна зависимост от външните си партньори.

Свиването на пласментите през 1929–1934 г. възлиза на общо 12.1 процента. Но „като изключим БНБ, която по закон трябваше да ликвидира с голяма част от стопанския си пласмент... кредитната дефлация... се проведе изключително от големите частни банки, и то в по-голям размер от големите чуждестранни банки (те просто изтеглят капиталите си), отколкото от българските и повече от големите български банки, отколкото от дребните и провинциални...“[91] При частните банки кредитът намалява през 1928–1934 като цяло с 46%, в т.ч. при българските – с 43 процента[92]. За общия обем на активите разликата е още по-изразителна – съответно 57.7% за чуждите и 40.9% за българските[93]. Тези процеси засягат най-силно едрите индустриални и търговски предприятия. Същевременно се наблюдава масово отбягване на банковото посредничество, което, впрочем, е типично и за периоди на инфлация. „Намалението на оборотните средства в търговията и индустрията поради тази мярка и едно съответно намаление на стоковия кредит предизвикаха общо преминаване към търговия в брой, която тенденция днес е завладяла пазара в цялостната му дълбочина. Понеже стоковият кредит се раздава почти изключително срещу полици, въпросно-

то преминаване към непосредствено заплащане се отрази най-добре в сметката портфейл на частните банки – намаление с 80%, докато общо пласментът е намалял с 41 процента."[94]

Замирането на кредита върви, разбира се, успоредно с пресекване притока на привлечени средства*. В частния сектор те намаляват с 50% през 1929–1934 г., докато капиталът и резервите остават слабо променени в номинално изражение[95]. Картината е силно диференцирана – депозитите се свиват с 41% (1931–1934 г.) при провинциалните и малките софийски банки, с 20.2% за двете големи български и с 25% в четирите водещи чуждестранни банки. „По-голямото намаление при [последните] се обяснява с голямото изплащане на чуждестранните влогове (с 50% през последните три години), без да се смята още по-голямото им избягване от страната през 1930–1931."[96]

Засиленият риск и натискът за теглене на влоговете принуждава банките да поддържат значителни наличности. Ако през 1929 г. наличните средства са 10.3% от влоговете, то през 1934 г. те са 20.4 процента[97]. В това отношение частните също са по-предпазливи, поддържайки чувствително по-висока ликвидност от обществените и кооперативните. В предпазливостта си големите институции понякога отиват дори твърде далече, достигайки до коефициенти от близо 30% (1935 г.)[98].

Отчетлива представа за различията в качеството на активите дава сравнението на натрупаните просрочия. Делът на съдебните дела в пласмента на големите частни банки през 1932–1935 г. е минимален, което е друг израз на достъпа им до по-добра клиентела. При чуждите теглото на съдебните дела в общия портфейл се движи едва между 3.2–6.8%, а при българските то е по-високо – между 11 и 17.2 процента. За останалите частни банки съдебните дела са от друг порядък: в малките софийски къщи те заемат между 20.3 и 23.5% от пласмента, а в провинциалните 17.9–26.1 процента. Средната стойност на този показател през периода за всички частни банки е в диапазона 11–14.9 процента[99]. По-високото качество на портфейла на големите частни банки се проявява и в незначителния дял от активите им, който е трансформиран в облигации на Погасителната каса във връзка със законите за облекчение на длъжниците.

Лостовете на разположение на банкова система, поставена в режим на свободно падане, са до голяма степен предопределени. Не толкова въпрос на култура, колкото на принуда и първосигнална реакция е тя да действа по описания по-горе начин. А доколкото освен това големите банки тръгват от по-добра изходна позиция и са по-мощни, признаци на консерватизъм следва да се търсят в *промяна* на тяхното поведение.

Такава индикация е решителното им оттегляне от наследените отпреди кризата съучастия. Чуждестранните банки действат особено активно в такава посока. Тези предприятия „в много случаи... се оказаха в пряка зависимост от

---

* След октомври 1931 г. напълно прекъсват и външните кредити към банките.

една или друга от акционерните банки, работещи предимно с чужди капитали. Подобни предприятия бяха обикновено подложени на една основна финансова реорганизация с помощта и участието на заинтересованата банка... Задълженията на предприятието [към нея]... се изплащаха било чрез сумите, получени от емисията на нови акции, било чрез превръщането им в нови акции на името на заинтересованата банка"[100], т.е. чрез добре познатата днес техника за размяна на дълг срещу собственост. Друга предпазлива реакция е преустановеното изплащане на дивиденти. През 1932 г. това прави БТБ, а през 1931–1934 г. всички големи частни банки спират да раздават дивидент, за да го възобновят постепенно от 1935 г. нататък.

Асен Христофоров долавя определена специфика в поведението на частните акционерни банки и при целенасоченото ликвидиране на пласментите без достатъчна гаранция. „В своята дейност през периода на кризата [те] се ръководят от принципа новоотпуснатите кредити да имат чисто търговски характер."[101] На фона на общите облекчения за длъжниците частният сектор повсеместно затяга исканите обезпечения. В началото на кризата по-консервативните норми повеляват „отпускането на нови кредити да се извършва само при наличността на първокласни и напълно реални гаранции... Строгостта, която всички банки съблюдаваха при преценката на представените гаранции, не ще съмнение, лиши една немалка част от банковите клиенти от услугите на кредитните институции през периода на кризата. Това положение обаче се отрази неблагоприятно и върху кредитната дейност на банките, които поради самоналожената строгост при преценката на гаранциите и подбора на рисковете трябваше още повече да ограничат и без това стеснените възможности за рентабилно пласиране на капиталите си. Строгостта... безспорно внесе една още по-голяма затегнатост в паричния пазар... докато всъщност банките разполагаха със значителни парични средства, но липсваха напълно приемливи и пригодни за тях рискове и гаранции"[102]*.

От типичния за годините на кредитна експанзия „пазар на търсенето", се преминава към „пазар на предлагането". „Докато през периода на просперитет, който завърши през 1929, банковите клиенти бяха, които определяха формите на кредита поради голямата конкуренция между кредитните институти и надпреварването да се дават все по-големи и по-големи улеснения; след настъпилата криза ролите се промениха и дебиторите бяха принудени да приемат налаганите от банките все по-тежки и по-скъпи условия за гарантиране кредита. През 1925–1929 г. най-търсени бяха текущите сметки срещу гаранция на две лица, защото предлагаха най-малко формалности и най-евтино поддържане. През този

---

* Това бяха, почти дословно, правилата, към които оцелелите български банки (съзнателно или принудително) се придържаха след въвеждането на Паричния съвет. Откъсването на пъпната връв с централната банка беше най-силната (по-мощна и от законодателната) принуда към консервативно поведение.

период се избягваха по възможност сметките срещу залог на стоки, т.к. те са свързани с поддържането на складове, лица за контрол и пр.; избягваха се и ипотечните кредити, защото се товарят с тежки нотариални такси и други разноски. След настъпване на стопанската криза... както и поради отпадането на платежните способности и морал у дебиторите, формите на кредитиране започнаха по правило да се определят не от заимоискателите, а от кредиторите, които налагаха вземането на допълнителни гаранции не само по новите, но и по старите кредити... Тенденция на засилване личните гаранции с нови и солидни поръчители, като най-често се учредява залог върху стоките на дебитора и се допълва с ипотека върху имотите на длъжника, [което води до поскъпване на кредита]."[103] В същото време обезценяният от дефлацията колатерал е насърчил отговорните банки да ускорят събирането на своите вземания. Те постепенно са се преустроили в събирателни агенции, които през първите години на кризата успяват да реализират значителна част от просрочените си активи.

И все пак, основният симптом за известна рационалност в поведението на големите частни банки се проявява в сравнението. На фона на тяхната предпазливост и опити за промяна в политиката противостои експанзията на „обществените" финансови институции. БЗКБ или кредитните кооперации действат напълно *асиметрично*, продължавайки да разширяват (поне в началото) кредита си. Въпросната асиметрия е възприемана като нещо естествено. Ас. Христофоров например припомня, че кредитната дейност на кооперативните и държавните банки има „*социално-икономическа подкладка*", докато тази на частните е движена от „чисто предприемачески капиталистически мотиви"[104]. А анонимен чиновник от британското Министерство на търговията хладнокръвно приема, че обществените учреждения се управляват от „по-широки съображения", отколкото частните, които се ръководят от „чисто банковата теория"[105].

Възможността кредитирането да продължи е отчасти осигурена от притока на депозити. По време на кризата влоговете масово се пренасочват към „държавното", което инстинктивно и традиционно се приема за по-сигурно и надеждно. Същият британски наблюдател отбелязва, че подобна психология е разбираема, тъй като „вложителите вероятно усещат, че докато една частна банка може да фалира, то зад държавните банки стои кредитът на държавата, чиито резерви са ограничени в крайна сметка единствено от потенциала на икономиката за плащане на данъци". В същата посока действат и социални причини. „Възможно е по-ниските обществени слоеве, за които най-вече работят въпросните банки, да не са засегнати толкова равномерно от кризата както онези групи, които са пряко свързани с външната търговия."[106] Оттук и наличието на известни спестявания сред клиентелата на Земеделска и Кооперативна банка.

Разширяването на „обществения" кредит, тогава когато частният се свива, е възможно поради наличието на два центъра (и контури) на рефинансиране. При частните банки такъв е БНБ, която се опитва да свие ресурсите им, предизвиквайки концентрични кръгове на кредитна дефлация към периферията на сис-

темата. Както видяхме♦, рестрикциите не са тотални поради политиката ѝ на кредитор от последна инстанция, целяща предотвратяване масово теглене на депозити поне от най-застрашените институции. Спрямо големите частни банки линията на БНБ обаче е съзвучна с тяхното по-предпазливо поведение.

Наред с този контур на рефинансиране действа и втори около БЗКБ (БЗБ и БЦКБ до 1934 г.), който излъчва съвършено други сигнали и философия♦♦. През 1929–1934 г. обществените и популярните банки увеличават пласментите средно с 12%, а когато в отделни години (например 1933 г.) е регистрирано намаление, то е по-умерено при тях*. Със своето наследство отпреди кризата, с политиката си по време на депресията и с пресищането си с нежизнеспособни кооперативни структури, БЗКБ играе обичайната роля на буфер. Тя инжектира средства, но и поема загуби, като резултатът е сериозно финансово дебалансиране. В редовния си обзор за банковото дело Ас. Кемилев отбелязва, че през 1934 г. БЗКБ „разполага с веднага реализуеми средства за посрещане на тегления в размер 7.6% от влоговете. Това е твърде малък процент, особено като се има предвид, че частните банки държат разполагаеми средства в размер 20% от влоговете си, въпреки че техните пласменти са относително по-ликвидни, отколкото тия, вложени в земеделието. Голямото просрочие на заложения портфейл при БЗКБ, както и обезценяването на заложените гаранции срещу отпускани аванси ни дават основание да твърдим, че банката има нужда от едно съобразяване на изискуемостта на влоговете с ликвидността на пласмента. Това съобразяване фактически се свежда до намирането на по-дългосрочни източници за средства, липсата на каквито е било винаги един болен въпрос за БЗБ. Общо взето, пласментът на банката е дългосрочен, докато влоговете са винаги изискуеми, защото въпреки обличането им в срочни свидетелства остават предсрочно изискуеми и в случай на кризи на доверието подлежат на изтегляне“[107].

Да се конструират два центъра на рефинансиране е институционално възможно, но макроикономически безперспективно. Ресурсът на БЗКБ няма как да дойде от нищото, цената на упойката трябва да се плати. В края на краищата тя се поема основно от държавата, т.е. от данъкоплатеца, а отчасти се прилъзва към други – социално или политически по-малко влиятелни – слоеве. И ако при по-спокойни времена фискът е в състояние все пак да си позволи „отложено плащане“ чрез външен заем, то през 30-те години такава опция просто не съществува. Сметката е покрита със социализиране на вътрешен дълг, а БЗКБ е поставена в специално облагородени условия.

„Статистическият тест“ показва, че по време на депресията частните банки – най-вече големите от тях – в общи линии са следвали здравия разум. Те за-

---

* През 1932 г. частните банки редуцират пласментите със 7.3%, срещу 3.9% за целия банков сектор[108].

♦ Вж. *Българска народна банка.*

♦♦ Вж. *Банките на кооперативния свят.*

тягат обезпеченията, свиват кредита, разширяват самофинансирането, правят възможното за събиране на своите вземания. Накратко – придържат се към едно адекватно консервативно поведение. По-двусмислен остава отговорът на вечно съпътстващия въпрос дали то е осъзнато или принудително. Строго погледнато, експериментът не е чист, което оставя съмнения доколко дълбоко приети са въпросните консервативни принципи: така или иначе, реакцията на големите къщи е инстинктивно неизбежна поради пресъхването на техния витален външен ресурс. Положението им не се различава съществено от онова на държавата, която – опряна до стената от външните кредитори – неведнъж започва да проявява и/или да имитира фискално благоразумие. При всички случаи, една институция се проявява по-добре, когато е свободна в своя избор, не когато е с вързани ръце. А предкризисната кредитна еуфория в изглеждащото безметежно време перфектно илюстрира как частното банкиране е останало сляпо за много рискове.

Историята не създава условия за бърза следваща проверка. След кратко оживление идва войната, а по-нататък и национализацията. Нов тест се оказва възможен едва в края на столетието, когато той дава добре известните печални резултати*.

Търсенето на консервативни анклави сред обширната територия на безотговорно поведение по естествен начин отвежда към присъствието на чуждите банки в България. В своята цялост темата стои встрани от основния ми интерес, като тук я докосвам само доколкото предоставя възможни гледни точки върху стила на банкиране.

Проблемът отново се проявява през личния мироглед и действие. Подобно на тройката Бочев–Губиделников–И. Буров, чуждите финансови институции също създават свои представителни типажи. Те са дори по-разнолики, тъй като малкият свят на „контактната зона" е населен не единствено от пратениците на акционерите, но и от множество привлечени българи, и/или от имплантирана външна „но-

---

* През 1996–1997 г. разделителната линия в поведението на банките не минаваше между държавни и частни институции. Безотговорността и безнаказаността бяха всеобщи, обхванали както единия, така и другия сектор. За област на стабилност не ставаше и дума, налице бяха само броени и разпръснати здрави институции. Фалитите на държавни банки като че ли трябваше да разклатят из основи представата, че „държавното" е имманентно по-стабилно от частното. Приетият по спешност Закон за гарантиране на депозитите изигра обаче точно обратната роля – той само затвърди убеждението, че данъчната основа на фиска продължава да е твърда гаранция зад държавните институции, независимо от това, как са били управлявани. Нещо повече, законът означаваше, че държавата стои безусловно и зад частните банки, източени от собствените им акционери и приближени на тях кръгове. Задължителната по-голяма отговорност (и по-голям риск) на вложителите в частни институции бяха размити, преди още да се появи автентичен частен сектор. Накрая, за разлика от есента на 1929 г., когато БНБ взема разумното решение да рефинансира единствено платежоспособни банки, през 1995 и първата половина на 1996 г. тя изливаше ликвидност в най-безперспективните. Ако в самото начало на депресията (през 1929 г.) „пазарно" е премахната част от нездравия банков сектор, то кризата от 1996 г. започна с ликвидация, осъществена под силния натиск на МВФ, а пазарният процес беше отложен с години.

менклатура" в националната банкова среда. Тази общност е извор на локални елити, в нея са раздават постове и назначения, консумира се власт, тя се превръща в инструмент на политическа игра и за проникване в тъканта на реалната икономика♦.

Далече от истината е идиличната представа, че всеки чужд банкер е проникнат от най-високите стандарти на занаята. Поради самото си битие на *авангост* в нови пазари, както и поради по-примитивните принципи на икономиките, в които оперират, чуждите банки често са склонни към по-рискови операции, отколкото в собствените си страни. При това съжителството предполага *взаимно* влияние. Чуждите институции се нагаждат към условията, инфилтрирайки „лошото" от българската стопанска култура. А местните им служители често развиват дори по-силно отчуждаване от местната среда, отколкото французи, германци или австрийци*♦♦.

Хората персонифициращи външния капитал са с много различен калибър и пренасят различни ценности – от финансова ортодоксия до обикновен авантюризъм. Както видяхме, част от френското присъствие в банковата ни система например се състои от повтарящи се имена, които прескачат от една роля в друга♦♦♦. В управите на чужди банки преди 1910 г. намираме герои от преговорите за външните заеми, някои от които (Р. Фанта, К. Вакаро) съвсем не са с безупречна репутация. Не една българска кредитна къща е изкушена да назначи западен финансист с очакването, че той ще внесе ред и авторитет в управлението, и със задната мисъл (обикновено илюзорна), че това е вратичка към чужди капитали. Типичен е случаят с Търговска банка, наела почти веднага след учредяването си австриеца Едуард Еренрайх за генерален директор[109]. Експериментът се оказва несполучлив, като името му се свързва с особено труден период за банката, белязан от вътрешни кредити и рискови експозиции, т.е. от слабо ръководство. От друга страна, Еренрайх изглежда успява да уреди заем за БТБ в Белгия[110]. По-късно, когато в банката влиза Париба (1921 г.), участието на французите е съвсем пряко. А след завоя към Германия и сближаването ѝ с Дрезднер Банк от края на 30-те години, в БТБ се настаняват немски експерти. П. Аладжов подробно разказва за това, как привлича в София за свой поддиректор висш служител от Дрезднер Банк, комуто възлага германските сделки, и дори две секретарки на „изключително високо ниво"[111].

Сред тази пъстра среда не са много артикулираните непосредствени свидетелства за начина, по който чуждите банки водят делата си. Из разпръснатите сле-

---

* Проблемът за взаимното влияние между двете икономически култури е обсъден в: Kabakchieva, Petya and Roumen Avramov (Editors). „East"–„West" Cultural Encounters. Entrepreneurship, Governance, Economic Knowidge. С., Изток–Запад, 2004. Работа в същата посока продължава по проекта Eastern Enlargement – Western Enlargement: Cultural Encounters in the European Economy and Society after the Accession (Dioscuri), чиито резултати ще бъдат публикувани.

♦ Вж. *Икономическата условност...*

♦♦ Вж. *Дългата перспектива...*

♦♦♦ Вж. *Икономическата условност...*

Музей за история на София

Кредитна банка:
сградата (ул. „Ал. Батанберг") и капиталът

ди нерядко се срещат противоречиви индикации. Но в теснотата на консервативните анклави, която ме занимава, е налице документ с особена прегледност. Думата е за спомените на М. Рясков, включващи пасаж с изрядно изповядани, изчистени и стерилно праведни принципи на професията. Направил почти цялата си кариера в германската Кредитна банка, той ги излага като катехизис на здравото банкиране. Макар спомените да са писани (без мисъл за печат) през комунистическите години, специално този текст не повдига съмнения относно искреността на автора. Институцията е чужда, тя е германска, а философията ѝ е възприета – сливането на българския служител с немския мироглед изглежда органично.

Предавам без коментар неговите съвети.

„Всяка банка, пише Рясков, трябва да поддържа големи резерви... В интерес на засилване вътрешната стабилност, както и на засилване външния ѝ престиж, управлението на банката беше възприело много разумна дивидентна политика – да се раздава дивидент малък по размер, но постоянен, не колеблив... Избягване на всякакви спекулативни сделки... Банката не вербува клиенти чрез обявления в пресата или други подкани. Тя е търсена заради качеството на обслужването ѝ... При подбора на клиентите никога не се е влияела от политически съображения. За нея важаха стопанският морал на клиентите, стопанското оправдание на исканите кредити, кредитоспособността на клиентите въз основа на балансите и гаранциите... Проучванията по исканите кредити се извършваха най-внимателно, благодарение на което банката не понесе особени щети при явилите се стопански кризи... За да не бъде упреквано в някои политически тенденции [ръководството] систематично е отказвало отпущането на кредити на вестникарски издания, макар и срещу сигурни реални гаранции (залог на хартия)... Дирекцията не се е впускала в усилено кредитораздаване и не са били редки

случаите, когато стари и отлични банкови клиенти, нуждаещи се от по-крупни кредити... са били насочвани към други кредитни институти... В отпускането на кредити ръководството на банката се е придържало неизменно в правилото – [те] да бъдат стопански и обществено оправдани. Никога не съм се стремил към безразборно отпускане на кредити, макар и добре гарантирани. При отпускането на кредитите, покрай преценката на стопанските нужди, аз съм се стремил да предпазвам клиентите от увлечение [в] надценяване на възможностите им. Много от активните търговци и индустриалци са склонни да се отдават на конюнктурни настроения, които пък често влекат към пакостни спекулации, застрашаващи интересите на банките, по-специално на тези, които са им поверили спестяванията си под формата на влогове... Разумното манипулиране с парите на вложителите е за банковите ръководители дълг от изключително значение. Защото всъщност „собствените" капитали и резерви на банките са нещо като визитни картички, а вложителите и другите кредитори са, които дават средствата на банките да развиват широка кредитна дейност. С оглед на запазване банковите и на вложителите интереси банката е отпускала повечето от кредитите (особено по-големите) срещу залог на стоки при спазване на известен марж, според естеството на стоките. По такъв начин се предпазваха и самите клиенти от увлечения, защото маржът трябва да бъде внасян от собствените им средства... На такава база се развиваше и кредитирането на тютюневата търговия... Никога не е поставяно отпущането на кредити в зависимост от това, с кои страни работят клиентите, както за вноса, така и за износа... На всеки от клиентите е било предоставяно неограничено право да внася с отпусканите кредити стоки от която иска страна."[112]

Особено показателни са два от принципите, с които М. Рясков демонстративно се разграничава от другите банки, за да внуши, че Кредитна е изключение

както сред българските, така и между чуждите кредитни къщи. Тези правила допълнително подхранват усещането за изолираност на финансовия консерватизъм в България. "Кредитна банка, отбелязва Рясков, съгласно устава си, както и принципното становище на управлението ѝ, не участва капиталово в никакви индустриални, търговски и каквито и да било други предприятия."[113] На това място изрично е подчертана разликата с БТБ и с Франко-белгийската банка. По-нататък, продължава той, „Кредитна банка, която финансираше тютюневата търговия в големи размери, благодарение на [възприетата] система не претърпя никакви загуби през време на катастрофалното спадане цените... през кризисните 1931–1934 г. Други банки, между които особено Италианската и БТБ, които бяха се отклонили от тези принципи и кредитираха тютюнотърговски фирми на бланко (без реални гаранции) претърпяха тежки загуби, а клиентите им бяха опропастени"[114].

Кредитна е в остра конкуренция с Търговска при износа на тютюни и по-голямата предпазливост си има краткосрочна цена. Благоразумието на Рясков изглежда най-убедително потвърдено тъкмо от загубата на пазарен дял. Ако той – с чувство за аристократично превъзходство – изтъква проблемите на конкурента по време на депресията, то „отсрещната страна", както често се случва, предава същите обстоятелства като позитив. П. Аладжов, който отговаря именно за „германската връзка" в БТБ, разказва с гордост за въведените от него финансови инструменти*. В тютюнопроизводителните райони е учредена Южнобългарска търговска банка и са популяризирани договорите „на зелено", финансиращи „всеки [производител], който се ангажира да продаде тютюните си чрез посредничеството на [Търговска банка]. Големи договори и огромни акредитиви течаха в този бранш. Две нови наредби, които предложих на българския пазар, предизвикаха протестите и възраженията на моите колеги от други банки. Въведох в БТБ предварително финансиране на българския аграрен експорт – при копие от поръчка, фактура от експортьор и подпечатана товарителница от БДЖ отпускахме 80% аванс и приемахме документите за инкасо. Никоя друга българска банка не се реши да върши същата транзакция. Дойче Банк [т.е. Кредитна] загуби всичките си експортьори на аграрни продукти. По този начин ние и Дрезднер Банк стигнахме до огромни суми в райхсмарки. Въведохме и втора наредба за финансиране на вноса, като срещу разрешение за внос и фактура от германски доставчик откривахме акредитив без никакви други формалности срещу авансово плащане от 20%. И тук събрахме бързо голяма част от клиентите на Дойче Банк... Изглежда, че моите енергични и нови методи на работа във външната търговия предизвикаха твърде много недоволство от страна на колеги от другите банки"[115]**.

---

* Понеже Аладжов не е датирал този епизод, не е ясно дали става дума за събитията, които Рясков ситуира през 1931–1934. Практиката е същата, но вероятно разказът е за по-късен период, когато тя е успешна.

** Любопитно е, че въпреки тази конкурентна борба, М. Рясков е сред акционерите в Застрахователно дружество „България", чиито стратегически собственик е БТБ. (Вж. цитирания списък на акционерите от 1946 година.)

Акция на Българска генерална банка

Лансираните от Аладжов „методи на работа" са очевидно високо рискови операции, самодоволният му разказ е далече от всякакъв консерватизъм и от „предпазливия" образ на БТБ. Но следва да се има предвид, че тук Търговска банка преследва не само собствения си интерес, а е и инструмент в конкуренцията между две големи германски банки. При „българската" си експанзия за сметка на Дойче Банк, Дрезднер Банк забравя (приглушава) благоразумните принципи или просто прехвърля рискове към местния си партньор. Впрочем, със своето поведение през този период БТБ не изменя силно на себе си – тя само се доближава до по-агресивната стилистика на предишния си външен патрон Париба. Непоносимостта към съучастия, характерна за банката на Рясков (Дойче Банк) не е споделяна от френската институция, охотно търсила „ръчно управление" на активи в България. Като ядро на разклонена финансово-индустриална група БТБ е предоставяла на Париба изключително подходящо посредничество и платформа.

Различието в поведението на отделните чужди банки потвърждава усещането, че и сред тях консервативната култура е дефицитна ценност. В бъдеще хипотезата със сигурност ще бъде подложена на статистическа проверка, а дотогава аргументи могат да се потърсят из анекдотичната действителност.

Индикации отново се намират в присъствието на Париба. Освен ролята, която играе в държавните облигационни заеми, тя е в основата и на първата банка с френски капитали, отворена у нас. Справка на архивната служба на банката от 1993 г. посочва, че „през април 1905 г. Министерството на външните работи *възлага* на Париба да проучи създаването на банка в България, която да представлява

френските интереси в тази държава и да се конкурира с [вече установилите се в София] Дисконто-Гезелшафт и Дойче Банк"[116]. Така през 1906 г. се ражда Българска генерална банка (БГБ), където Париба държи 2/3 от капитала, при 1/3 за Унгарската търговска банка в Пеща.

Дори учредени по този директивен начин, чуждите банки са по-скоро втори производни, където наред с всички друго се намесва и съперничеството между (небългарските) акционери. Генерална банка е типичен пример в това отношение. Кореспонденцията ѝ с Париба я очертава по-скоро като безгласен партньор, който живее от трохите на големите. През 1912 г. например софийската банкова къща се обръща към парижката със сервилно искане да бъде определена за емитент на хипотетичен бъдещ заем, след като научава за плановете на Париба от слухове в пресата... А силното желание за партньорство е породено не толкова от непосредствени икономически съображения, колкото от търсенето на допълнителен престиж (от банката майка), нужен за успех в местната конкуренция.

До войните БГБ се впуска в редица индустриални съучастия и в странични дейности. На съвременниците прави впечатление, че високата ѝ доходност не идва от кредитиране, а „от други сделки като участие в търгове, разни представителства и пр."[117]. Нейният Варненски клон, от своя страна, е въвлечен в рискови кредити, свързани със серия верижни фалити и довели до самоубийството на директора му[118]. Когато през 1915 г. България се обвързва с Тройния съюз, управлението на банката остава в ръцете на унгарските акционери. Според споменатата справка, през 1919 г. Генерална е на ръба на фалита „поради недалновидност на управата ѝ". БГБ е всъщност дължник най-вече на собствените си акционери – тя е част от банална схема за вътрешно кредитиране в рамките на глобалната структура на централата в Париж.

Непосредствено след войната сред френските представители в София за кратко се прокрадва идеята за дирижирано от тях сливане на всички френски капиталови участия в България. Проектът не е осъществен, като Париба прави опити, заедно с другите собственици, да санира и реорганизира БГБ. Резултатът е мимолетен и в края на 20-те години дейността ѝ за кратко се активизира. Генерална банка обаче вече е тръгнала по пътя на спонтанни сливания и преструктурирания, които водят до превес на унгарските акционери. След неуспешен опит (през 1932 г.) за сливане на БГБ с Търговска банка, Генерална в крайна сметка е погълната от Франко-белгийската и Балканска банка през 1938 година. Започнала с 66% през 1906 г., Париба остава с миноритарния дял от 11% в новата институция.

Пълна с несполуки е и историята на Френско-българската ипотекарна банка (*Cr□dit foncier Franco-Bulgare* – ФБИБ). Тя е създадена през 1912 г. чрез разширяване капитала на учредената две години по-рано от конгломерат европейски къщи Българска ипотекарна банка. Париба влиза в групата именно при увеличението на капитала. Балканските войни обаче предотвратяват емисията на ипотечни заеми, за което собствено е и учредена институцията. (Фактите следват хрониката на *Inter□ts de Paribas*...) Налага се тя да работи единствено с капитала си и със заеми, предоставени от нейните акционери, вкл. Париба. По този начин (както и при БГБ) е очер-

тан контур на вътрешни кредити. Проблемът в случая е, че тази задлъжнялост се превръща в непосилно бреме, тъй като дълговете са деноминирани във франкове, а активите на ФБИБ в България са в обезценени левове.

Макар да не е най-големият акционер, Париба успява да наложи през 1913 г. Ж. Буске за председател на Борда на директорите на ипотекарната банка. Това става веднага след края на мисията му на представител на портьорите в София. Съвпадението оставя привкус на домашно уреждане на нещата, че дори на финансова инвестиция на Париба, решена в името и по мярка на конкретни персони. През 1920 г. ФБИБ е в технически фалит, като през по-голямата част от 20-те години се занимава основно с вътрешни планове за реорганизация и саниране. Нейният капитал е намален, а силен удар по едва очертаващото се укрепване в края на десетилетието нанася новосъздадената Българска ипотекарна банка. Съперничеството между френски и английски интереси при учредяването през 1928 г. на тази нова институция за дългосрочен кредит предоставя на българската страна известни възможности да арбитрира. Обсъжданите при преговорите с английските кандидати привилегии се привиждат огромни на французите, които до последния момент хранят надежда, че директорското място може да бъде дадено на „изтъкнат, напълно сигурен, французин“[119]. В крайна сметка правителството избира англо-американската група *Blair–Lazard Brothers*, което изважда ФБИБ от играта. Трансформацията на дълг на ФБИБ в акции за кредиторите ѝ (1930 г.) е последният опит тя да бъде вдигната на крака. Облекчителните закони по време на депресията и конкуренцията на Ипотекарна банка обаче я сриват окончателно. От 1935 г. насетне тя угасва и практически влиза в ликвидация, отдавайки се изцяло на събиране на вземанията си. Постъпленията са трансферирани на порции, във франкове, към чуждите акционери, с което капиталът е практически стопен до 1946 година.

Двете хроники не изчерпват сюжета с присъствието на чуждите банки, чиято институционална памет със сигурност ще бъде проучена постепенно и изчерпателно от историографията ни. Но общото впечатление, оставено от тези френски къщи е без съмнение натоварено с представителност. Оказва се, че броените по-тежки западни банки като Кредитна излъчват несвойствен консерватизъм на фона на пейзаж, наситен с друг тип структури. В тях капиталовото участие е нестабилно; амбициите са краткосрочни; целта е „да се направят удари“ и/или да се очертаят ниши в и без това тесен пазар; чисто персоналните мотиви и кариери са нерядко определящи; важни решения са плод на комбинации или на интриги между водещите акционери. От подобни образувания трудно може да се очакват високи стандарти на частното банкиране...

Към това следва да се добави топлата връзка със собственото правителство, която допълнително изкривява проповядваните „правилни“ принципи. Чуждите банки в България са *де факто* (негласно приемани) за стопанска екстериториалност на своята страна. На това поле взаимодействието между икономическо и политическо начало са двусмислени и нерегламентирани, параметрите на бизнеса и политиката са размити. Разрешени са както преки указания (примерът с учредяване-

то на БГБ), така и търсене на протекция, разглеждана като нормално възмездяване за оказаните дипломатически услуги. Всъщност чуждите често проявяват добре познатия рефлекс на частните или обществени български банки – във всяка трудна ситуация да се търси опора на (своята) власт. За това вече стана дума подробно по повод мястото на Париба в преговорите по държавните дългове♦. Практически същите отношения се формират в текущата работа на търговските банки.

Без да навлизам в конкретика, привеждам само показателен случай с двете френски учреждения. Поради обезценката на лева, след войната целият им актив се е оказал заложен срещу отпуснатите им от техните акционери заеми във франкове. Същевременно (в качеството си на инкорпорирани в България банки) те попадат под режима на мораториума върху обслужването на задълженията в страната. Той е вдигнат със закон през 1921 г., но право да съберат лихвите, начислявани по време на мораториума, получават единствено държавните банки и кредиторите, които са граждани на страните от Антантата. По този повод членът на управлението на БГБ в Париж Жан Ме прави (от името на БГБ и ФБИБ) директни постъпки до френския министър-председател и до Ке д'Орсе. „Ние ви молим, пише той... да се намесите пред българското правителство с оглед на това, нашите две заведения да бъдат третирани – по-специално, що се отнася до мораториума – като чуждестранни банки и да им бъде разрешено да изискват от дебиторите си дължимите лихви. Не се съмняваме, че вашата интервенция би накарала правителството да ни постави на равна нога със собствените си [банкови] учреждения."[120] За допълнителна тежест Ж. Ме изрежда всички французи в ръководството, като особено набляга върху ранга и титлите на Ж. Буске (председател на Генерална банка) от времето, когато е служил във френската държавна администрация, и на присъствието на френския посланик като заместник-председател на ФБИБ. „Всички важни въпроси [на двете банки] са представяни на Комитет в Париж, председателстван от [въпросния посланик] М. Жафре. Местното ръководство в София е [също] поверено на французин... Нашите две банки, заключава Ме, са следователно поставени под френски контрол и представляват *много важен елемент от развитието на френското влияние в България.*"[121] Дори без да се проследи продължението на този казус, в него тук са достатъчни тонът, посоката и нивото на лобиране. В крайна сметка, двете *частни* банки занимават френския премиер с уреждане последиците от непокрит валутен и търговски риск...

Хипотетичното превръщане на отделни чужди банки в консервативни анклави не е само стопанско-културен феномен. Тази възможност има и чисто функционална основа в по-голямата им независимост от БНБ*. Чуждите институции (особено големите) са с достъп до кредит зад граница и то в мащаби непознати за

---

* Не казвам *пълна* независимост, тъй като в критични моменти те също се обръщат към емисионната банка. Потвърждава го разказът на Рясков за атаката срещу Кредитна банка през 1931 г. (Вж. *Българска народна банка / Тактическите дилеми...*)

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

българските. На местния пазар те образуват привилегирован сегмент, който оперира при по-свободни бюджетни ограничения, с по-евтин ресурс. Този сектор влияе върху вътрешните условия, без да поема локалните рискове в пълен размер.

Последиците за приемащата държава са добре известни. От една страна чуждите капитали допълват хронично недостигащите местни спестявания. Дори и да не смъкват драстично равнището на лихвите (които в България остават едни от най-високите в Европа), по-наситената мрежа от външни финансови структури улеснява достъпа на периферията до световните капиталови и парични пазари. Дребен детайл от края на Първата световна война онагледява този факт.

През октомври 1920 г. котирането на лева е официално възстановено на Парижката борса, но транзакции не се осъществяват, отчасти поради обстоятелството, че търговията с екзотичните балкански пари се извършва изцяло „нелегално". В писмо до М. Шарло Париба изтъква, че подновяването на нормалните борсови сделки е от интерес за държавата, за чуждите банки в страната и за износителите. „Да се остане в пасивна позиция, пише той, означава само да се насърчат посредниците на черно, които от известно време гъмжат в Париж и търгуват извън борсата с всички балкански валути срещу лихварски комисиони. По тази причина нашите износители са все по-малко склонни да контактуват с Балканските държави... а това състояние на нещата не благоприятства и възстановяването на валутните курсове в страните вносителки."[122] Разтревожени от ситуацията, отбелязва със завист писмото, някои правителства от региона са поверили на отделна банка или кореспондент съсредоточаването на всички поръчки, като така са постигнати редовни официални борсови котировки на техните валути.

Интересът на Париба към подобно посредничество за България е очевиден. Банката е сондирала българския „финансов делегат в Париж", който изказал пълно съгласие и заявил, че ще уведоми веднага правителството, но след това не се е чуло нищо по въпроса. Ето защо Париба подновява предложението си, инструктирайки Шарло да влезе във връзка с министъра на финансите и „да му изтъкне колко важно би било за българските интереси подновяване котировките на лева на един толкова важен пазар като парижкия". Банката предлага своите услуги, очаквайки да поеме изцяло посредничеството „под контрол на българското Министерство на финансите". На практика това означава да й бъдат предоставени определени суми в левове и във франкове, с които тя да оперира. Покупките и продажбите ще са за сметка на българското правителство, като инициативата е конфиденциална и „[правителството] по никакъв начин няма да бъде експонирано, т.е. единствено Париба ще е непосредственият купувач или продавач"[123]. Офертата, разбира се, не е израз на алтруизъм – банката осигурява обороти и става монополен посредник на добре познат й пазар, който (евентуално) би могла да манипулира в своя полза. Но е ясно също така, че желаният резултат няма как да бъде достигнат самостоятелно от една малка, при това победена държава. Нека прибавя, че дискретни намеси от този род Париба предлага не само на правителствено ниво. От услугите й многократно се възползват нейни довере-

ни фигури в българския финансов истеблишмънт♦. Именно в тези (държавни и частни) поверителни операции чуждите банки влизат в изконната си и незаменима (през XIX и началото на XX в.) роля на изповедници♦♦.

Външните капитали носят, разбира се, и рискове – поведението на чуждите банки е подчинено на фактори, които са независими от местната конюнктура; смущения в отдалечени точки се отразяват на икономиката на приемащата държава; рязкото и масово изтегляне на краткосрочни капитали е в състояние да предизвика силен дефлационен шок. Поляризираното в отношението си към чуждия капитал обществено мнение отрано долавя тези опасности, а финансовите смущения през есента на 1912 г. илюстрират неговите трепети. В леко наивен, но по-скоро доброжелателен и просветителски коментар, признаващ правото на чуждите банки да се ръководят от собствените си интереси (нещо далече не общоприето в тогавашното обществено мнение) в. „Реч" пише: „Финансовите кризи като сегашната не са първица. Особено те са чести, откакто се създадоха в България частни банки и откакто БНБ промени политиката си, с цел да насърчи влизането на чуждестранни капитали... Но тая политика даде и обратни резултати – разклати ли се политическото становище на Балканите, частните банкови институти са в правото си да вземат предохранителни мерки, изразени в ограничение на сконтовите операции. И никой няма право да [им] се сърди... че са тъй много страхливи и ревниви за капитала си, защото те не са дошли тука да правят благодеяния, а да печелят." Великодушните признания са последвани от напътствия към БНБ, които носят леко архаичен привкус. Тя е посъветвана „да бъде по-внимателна... До когато политическото положение в Царството не се установи окончателно... *БНБ е длъжна да държи по-близо до себе си търговския свят*, за да не го остави в зависимост от частните банки, които всякога действат по внушение от западните крупни банкови институти, защото на последните принадлежат повечето от находящите се у нас капитали на частните банки. Тогава и търговският кредит ще бъде по-правилно регулиран и търговията ще се чувства по-сигурна, бидейки зависима повече от БНБ и паричните кризи не ще бъдат тъй остри, както могат да са, когато те се направляват от странство"[124]. Но има и по-радикални гледища. Два месеца по-късно кризата е определена като „страшна по тежест и последствия... Началото на тази икономическа война за България се даде отвън. Големите европейски банкови институти, които регулират, може да се каже, финансовото състояние на малките държави, плашливи за своите материални интереси, побързаха да дадат указания на своите филиали у нас, да ограничат операциите си, а последните, на свой ред, от преголяма вярност отидоха по-далече: преустановиха операциите си под разни благовидни предлози и внесоха смут в нашите слаби материално икономически класи"[125].

♦ Вж. *Плащът на корупцията / Външната контактна зона.*

♦♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

Действително, кризата от есента на 1912 г. е преодоляна благодарение на намесата на емисионния институт, който осигурява необходимата ликвидност за икономиката. От началото на август започва да отпуска на частните банки и най-големите си клиенти 25 млн.лв. срещу гаранция ценни книжа или по текуща сметка. Същевременно БНБ увеличава разполагаемите средства на клоновете си. Смущенията са преодолени относително леко, с класическите средства на рефинансирането. Народна банка спазва препоръката да „задържи близо до себе си търговския свят" и успява достатъчно ефективно да овладее положението.

Далече не всички сътресения обаче са от този порядък и са превъзмогнати така удачно. От втората половина на 20-те години нататък ситуацията е качествено различна, тъй като присъствието на чужди банки и капиталите, задвижвани от тях, са надминали критичния праг на контролируемост от БНБ. По-плътното интегриране в световните финансови потоци обезсилва наличните лостове за интервенция. Както видяхме, по време на депресията външните кредити и влогове в местните акционерни банки рязко намаляват. А останалите в България чужди институции ограничават своята дейност до рамките на разполагаемите ресурси и се свиват според чергата си. Те съкращават пласментите по-силно от намалението на влоговете, запазвайки по този начин достатъчно ликвидност, за да продължат да провеждат независима от централната банка политика. Както се случва с редица български учреждения, това е *консервативното банкиране по принуда*, което със сигурност действа проциклично и задълбочава депресията.

Фрагментарните впечатления и размисли върху поведението на чуждите банки навеждат на усещането, че и сред тях консервативното начало е по-скоро екзотика. Не че те повсеместно се ръководят от авантюристични цели или че не познават занаята. Причината е характерът на средата, в която работят, и привличането, което тя упражнява. През 1925 г. Ст. Бочев – един от хората с най-отворени разбирания в страната – изрича тежки думи за чуждия капитал. „За забелязване е, че той вече не иде у нас в размери и по начин, които ни са потребни и с оглед запазване нашата стопанска независимост. В последните години са били основани главно търговски дружества и то по начин, който ги държи напълно под контрола на заинтересованите чуждестранни групи, от които те изхождат. Нещо повече: управлението на тия дружества и начинът на работата им се ръководят от принципите на колониалния метод на експлоатиране: без големи имобилизации, без инкорпориране в стопанския живот на страната, *всичко готово за събиране на всеки момент*, целия персонал не български, а доходите – в чужбина. Това се дължи колкото на общите неспокойни стопански и политически условия, в които се развива страната ни, толкова и на оная държавна политика, която се проявява враждебно спрямо акционерното дело и изобщо неблагосклонно спрямо всички работи в търговия, производство и кредит, които вземат по-големи размери."[126] Текстът е писан преди кредитната еуфория в края на 20-те години, чието развитие и последици напълно потвърждават (конкретно за банковия капитал) заключението на Ст. Бочев.

„Автентичният капиталист" и съответният му благоразумен профил постоянно убягват. Консерватизмът безспорно присъства като добре заучен урок, високопарни декларации или (в отделни моменти) императив на пазара. Но при по-внимателно вглеждане в банкерската практика, по-скоро се трансформира в идеализирана норма, ако не и във фикция. Изкушенията са много, дебнат отвсякъде, а катехизисът се забравя лесно. Чисто човешка загадка е до каква степен принципите са убедено приети като свои, къде има мимикрия и къде (защо) се стига до компромиси. Една предлено безпощадна гледна точка вероятно има основание да приеме, че банкер с действително капиталистически ценности не може да вирее в България – той или ги няма, или за да ги реализира трябва да напусне страната, или изходът е да напусне професията. По-меката позиция е, че редките забележителни фигури в българските (а и онези в световните) финанси са преживявали обичайната житейска драма на сблъсък между убеждения и „шаячна правда", избирайки пътя на компромиса. Погледнати по този начин, под съмнение не се поставя толкова тяхната вътрешна убеденост, колкото волята, твърдостта и възможностите им да променят средата.

Резултатите са неутешителни и – нещо повече – самите „патриарси" творят разминаващата се с „идеала" среда. В своите банки те често практикуват онова, което се смята типично за не така „достопочтени" институции. По-долу маркирам две от тези черти – непремерените вътрешни кредити и инфектирането с политика.

Вътрешните кредити

Редките консервативни ценности се губят из обширна територия, където цари разбирането, че банка се създава, за да обслужва *своите* собственици, управляващи, и/или приближени. Тази действителност намери точното си словесно обозначение в езика на прехода, родил впечатляващо сполучливия термин *източване*. А корените на явлението са дълбоки в икономика, където лидер и водещ пример в банкирането десетилетия наред е БНБ. В края на краищата тя въплъщава до съвършенство именно този принцип: Народна банка е учредена като *държавна* институция, която кредитира *държавата*; вътрешното кредитиране при нея е философия, доведена до система и до непознати мащаби.

Въпиещият конфликт на интереси вътре в банките излиза наяве в кризисни ситуации. Събитията от границата между XIX и XX в., периодът след Първата световна война, първата финансова криза от началото на 30-те, депресията и колапсът от 1996-а отново и отново показват доколко проядена е банковата система и колко масово е явлението. Въпреки че не всички банки са повалени от използването им като частни каси или от политически интриги, устоялите съвсем не са чужди на тази практика, а по-скоро потвърждават правилото.

Това, че вътрешните заеми органично съпътстват частното банкиране, се вижда още в ранната история на БТБ. Тя е не само емблематична институция за

пробива на частния капитал, но и антологичен пример за начина, по който се консумира акционерното начало в кредита.

Събитията се случват само три години след учредяването ѝ, но през тях банката е успяла да влоши състоянието си. Към 1898 г. натрупаните проблемни вземания към фирмите на братя Ковачеви и братя Симеонови – които са нейни основни акционери – достигат значителни размери[127], повличайки БТБ към границата на фалита. Заедно с изграждането на своята индустриална периферия, Търговска се оплита в кръстосани съучастия, водещи до пряко или косвено вътрешно кредитиране. Типичен е случаят с АД „Труд", където групата около БТБ има дялове: при изпадането на дружеството в затруднение (през същите 1898–1899 г.) банката преоформя несъбираемите си вземания от него в лични дългове на членовете на УС. Между тях, освен Г. Губиделников, са всички по-важни имена от управата на банката като Ц. Ковачев, Ст. Симеонов, К. Бебис и др.[128]

В монографията си М. Иванов привежда поименен списък на вътрешните длъжници на БТБ около 1903 година. В поменика фигурират осем физически и юридически лица от тесния кръг на водещите акционери. Последната позиция е неадресирана и звучно назована „дребни батаци, надминаващи 0.5 млн.лв."[129]. Листата е публикувана във в. „Вечерна поща", като общата сума възлиза на 3.3 млн. лева. След корекции, направени въз основа на архивни данни, М. Иванов редуцира размера (в зависимост от някои допускания) до 2.2 или 1.8 млн. лева. Разминаването между публичните представи и реалното състояние е само по себе си показателно за усилващия ефект на обществената мълва. Но дори в коригирания си обем, проблемните вътрешни заеми са между впечатляващите 42 и 52% от внесения капитал на банката, 31 и 39% от пласментите ѝ, 88 и 111% от привлечените средства през 1900–1905 година[130].

Проблемът със заемите за акционерите е очевидно добре известен и експлоатиран до дъно от печата, който е основна маша в политико-стопанските схватки. В посочената статия на „Вечерна поща" коментарът по повод фалита на братя Симеонови е особено язвителен. „Една шайка, пише журналистът, управлява всички тукашни [русенски] кредитни учреждения и си улеснява взаимно теглене срещу текуща отворена стока или маловажни икономически полици. Членовете на Управителния съвет [на Търговска] са задигнали 3/4 от целия капитал на банката, който е безвъзвратно изгубен, а от остатъка се ползваха техни роднини; други най-добри търговци съвършено нямаха достъп."[131]

Обяснимо е, че сърцевината в консервативната програма на Губиделников е уреждането и ограничаването на вътрешните кредити. От чисто балансов, те са се превърнали и в репутационен пасив. Усилията постигат определени успехи, като висящите задължения на големите длъжници са уредени*, протестите по поли-

---

* В монографията е проследено развитието на по-важните от тези вземания. Тяхното уреждане покрива почти десетилетния „ликвидационен период" по оздравяването на БТБ.

ци намаляват след въвеждането на съдебен отдел към банката, а новосконтираните суми по неуредения портфейл са сведени до 0.5 процента[132]. Логичният завършек по укрепването на БТБ е намаляването на нейния капитал, което легализира фактическата ѝ декапитализация от годините на високорискова (вътрешно)кредитна експанзия*.

Това, което се случва в Търговска банка, е повсеместна практика. Тя стига до пароксизъм по време на грюндерската треска от Първата световна война и през следвоенните години, за да доутвърди изградените по-рано обществени представи за нездрава и користна основа на *всяко* акционерно начинание. Ст. Бочев релефно описва атмосферата и техниката на източване. „Много от дружествата, създадени без сериозни проучвания и без сериозни намерения, пише той, не можеха и да имат добри управителни съвети. *Членовете на тия съвети често пъти се занимаваха частно със същата работа, за каквато се основава дружеството и използваха добрите сделки и случаи, а неудачните оставяха за дружествена сметка. Много от кредитните дружества бяха кредитни преди всичко за членовете от управителните съвети и тъй дружествените средства в скоро време или се имобилизираха или разпиляваха и постепенно ставаха бавно или никак не събираеми.* Веднъж тръгнали по тоя път, който фаворизира лично членовете или някои от приятелите на членовете на Управителния съвет, много дружества бяха въвлечени в борби, едни членове срещу други членове от Управителния съвет или една група акционери срещу друга група акционери. Тия борби се водеха, разбира се, за сметка на дружеството..."[133]

Когато през октомври 1929 г. – почти в деня на знаменития крах на Уолстрийт – фалит обявява фирмата на братя Бъклови, стопанските среди изживяват шок. В несъстоятелност изпада добре установено търговско дружество и със смятано за престижно ръководство. П. Бъклов е един от „постоянните" активисти в ръководството на съсловните организации, участник в управителните тела на най-големи финансови институции, вкл. изборен член на УС на БНБ.

Бъклов е ключова фигура и от кръга около Търговска банка. В споменатия контролен рапорт на БНБ, подготвен броени месеци по-рано (през юни), инспекторите са намерили за нужно да рекапитулират всички вътрешни задължения на членовете на УС на БТБ. Сумите за Г. Губиделников (главен директор) и за сина му (директор) са съответно 240 382 и 160 272 лв., което се оказва нищожна задлъжнялост на фона на отпуснатите кредити на фирмата братя Бъклови. Нейните заеми и сконтирани полици, както и дебиторните сметки срещу ценни книжа в Софийския и Пловдивския клон на БТБ възлизат общо на 14 670 324 лева[134]. Това са 2.7% от съответните пера на актива, което вероятно не заплашва банката, но е внушителна сума за отделна фирма, притежавана от член на нейната управа. Забележителното в случая е, че в контролния рапорт числата са приведени без никакъв коментар или по-точно присъстват непосредствено до хвалебствените думи за про-

---

* Процедурите се проточват от 1905 до 1914 година[135].

фесионализма на ръководството. Неподготвеността пред събитието е сходна на тази от банковата криза през 1996 година. Има обаче и една съществена разлика. П. Бъклов е типаж, който изобщо се среща рядко у нас, а през средата на 90-те години отсъстваше напълно. Той е от „малкото хора със задръжки сред бурята на икономическата криза 1929–1933", човек с достойнство, „старомодният капиталист", който се самоубива заради дългове и „като видя че няма да може да устои на задълженията си, налапа дулото на пистолета."[136]

Сътресението от фалита катализира откровения, които витаят във въздуха, без да са истински възприети за правдоподобни до самото настъпване на краха. То повдига и редица затаявани въпроси. През 1929 г. (както и след 1996), хората масово започват да се питат в коя банка е сигурно да влагат парите си. Един от появилите се отговори точно напипва язвите на финансовата система, отворени до крайност от „лесните пари" през 1927–1929 година. В броя от октомври 1929 г. списанието „Икономическа борба" (популистко издание, което откликва леко ксенофобски, левичарски и „жълто" на текущите икономически събития) публикува статията „В кои банки парите на спестителите са по-сигурни?"[137]. Оставям настрана дежурната апология на кооперативния кредит, за да приведа „портрета", който изданието прави на „надеждните" частни банки.

„Сигурни банки за внасяне на спестяванията, пише то, са онези акционерни и кооперативни народни банки, които правят чисто банкерство и не внасят събраните от спестявания капитали в търговия, индустрия и други предприятия. Всички банки... които спекулират със стоки и с пари, са несигурни и опасни банки за влагане на спестявания."[138] Вторият критерий гласи, че банките са опасни, когато дават големи суми „на едно лице и на едно предприятие, вместо да раздават събраните от спестявания капитали на много хора, при което раздаване голяма загуба никога не се явява"[139]. Според авторите акционерните банки са поначало по-несигурни. В тях „големите акционери държат управата на банките и издигат своите лични интереси над всичко... Широката ръка в общите разноски е още по-широка в личното използване на събраните спестявания"[140]. Трети критерий е, че „всички вложители, които се улавят на въдицата на „агитаторите" да внасят парите си в банка X и да не ги внасят в банка Y, не са поверили парите си в сигурни ръце"[141]. Тук „Икономическа борба" всъщност дава най-простия тест за идентифициране на всякакви пирамидоподобни финансови структури. Безпогрешността на критерия е потвърждавана многократно, поне по веднъж на поколение. И въпреки това следващото го игнорира, докато не стане жертва на собственото си заслепение. Тестът така и не успява да стане част от „икономическа памет": от историята не се учи.

Фалитът на братя Бъклови е повод за още едно обобщение. „Първите изучавания, които са направени, показват, че тази къща е имала само голямо име, но че тя отдавна не е стояла добре и че голямото име и златният подпис са били поддържани не с добрата ѝ работа и с търговия, а с партизанство, което въвежда нейните стопани в Народното събрание, в УС на БНБ, на председателството на Търговския съюз и на още видни места, с които може да се поддържа и голямо име и

„златен" подпис и дори когато търговските ѝ работи са били зле замислени и създадени и още по-зле водени"[142]. Заключението на списанието е универсално. *„В акционерните банки големият акционер е и кредитор и длъжник и всичко...* Не видяхме ли много акционерни банки у нас, които фалираха не от друго, а защото техните основатели и големи акционери са дигнали и капитал, и влогове за свойта работа, а често и с намерение да изядат парите със скроени „нещастни" фалити"[143].

Това е *масовият* катехизис на българското банкиране, своего рода манифест „анти-Рясков". Нездравата атмосфера дотолкова съответства на приведените в следващите страници живи детайли от историите с „Гирдап" и с малката Черноморска банка♦, че не оставя съмнение в баналността на ситуацията. Тя впрочем е официално призната с приетия през 1931 г. Закон за защита на влоговете, който кодифицира първите надзорни правила, регулиращи именно най-широкоразпространения тип рисково поведение – концентрация на кредитите, вътрешни заеми, слаба ликвидност, съучастия и пр.

Разбиран в по-широк смисъл, проблемът с вътрешните кредити е проблем за ликвидността на банките. През 1929 г. икономиката е наводнена от „финансово изобилие", което за кратко скрива истинското състояние на нещата, а в статията си „Икономическа борба" напипва истинския риск от изливане на пари във фундаментално нездрави предприятия, в неструктурирано, тромаво и архаично стопанство. След Стабилизационния заем „и БНБ, и големите частни банки помислиха, че наистина са успели да направят „портфейла" си „ликвиден", та когато спестовниците, обзети от страх, поискат парите си, банките да могат да приберат лесно раздадените от тях пари... Ние неведнъж сме смятали, че българското стопанство не прилича ни на френското, ни на немското, ни на английското и че препоръките на ФК за преустройство на БНБ, за да се направели паричните ѝ средства „ликвидни", не могат да изменят нашия стопански живот. И трябваше да дойде само един голям фалит... и една много малка част от спестовниците да поиска парите си... за да видим каква е „ликвидността" на „портфейла" не само на големите частни банки, но и на БНБ, за да потвърди още веднъж, че у България не само в днешно време, но и за едно много далечно време „портфейлът" на банките не може да се направи „ликвиден"[144].

Когато наяве излиза фактът, че голяма част от банките са нездрави и че финансираните от тях предприятия биха могли да живеят само при лесни пари, илюзията за ликвидност рухва. Отведнъж се откроява цялата рехава и ажурна основа на подема. Първият сериозен инцидент замразява това, което довчера е изглеждало „ликвидно", а парализата се пренася по пирамидата. „Защото „портфейлът" на всички големи и малки банки е такъв; защото „портфейлът" на всички индустриалци, земеделци, занаятчии и търговци е такъв... Ние всички живеем на открито и целият ни стопански живот се крепи на кредит. Затова спирането кредита на търгови-

♦ Вж. *Микрокосмосът на българския капитализъм.*

ята, индустрията, земеделието и занаятите ще побърка работите, ще намали приходите, ще съсипе слабите, без да може ни една банка да обърне „портфейла" си в парични средства. Едни записи ще излизат из банковия портфейл, други ще ги заместват, а очакването, че и у нас „портфейлът" на банките ще се направи „ликвиден", ще си остане в областта на очакванията и желанията."[145] Иначе простата логика на верижността в икономиката се оказва трудна за проумяване. Първият опит винаги е да се спаси *крайното* звено от веригата. Когато избухва депресията, „народният гняв" и цялата съответна законодателна философия търсят облекчаване на дължниците за сметка на кредиторите. В началото на прехода критичната точка на повърхността бяха отново банките – едва след тяхното рухване започна да се разплита останалият непокътнат възел нежизнеспособни и задлъжнели предприятия в реалния сектор. Обобщението е емоционално, силно, точно и неутешително. „Какво да се прави! Трябва ли да се лъжем още с някаква „ликвидност" на банковия „портфейл"? Не. Тази лъжа трябва да престане. *На Балканите няма държава, на която банките могат да имат „ликвиден" портфейл.*"[146]

Същата идея ще се намери – в по-безпристрастна, академична тоналност – в статия на СпБИД, обясняваща уязвимостта на банковата система през кредитната експанзия от навечерието на депресията. „Банките... не притежаваха никаква запасна ликвидност за в случай на по-големи тегления на влогове, когато доверието на вложителите по отношение на тяхната здравина се разколебае. Банките нямаха една истинска ликвидност, изключая някои големи чуждестранни и местни... защото и да поискаха на срока обратно дадените кредити, изплащането им не бе възможно на дължниците; банките трябваше да прибягват до протести и екзекуции, защото изплащането предполагаше ликвидация на предприятието на дължника, при която тя едва ли би получила напълно вземанията си. Ето защо банките предпочитаха да дават нови и нови отсрочки, като много често изработената и висока лихва трябваше да бъде капитализирана към задължението."[147]

Ако кредитната система поддава още в началото на депресията, то през следващите години се разпадат цели сегменти от структурата ѝ – колкото заради обективните външни обстоятелства, толкова и под тежестта на вътрешни проблеми. „Пробойните", отворени от ръководствата на банките и затъквани през по-добрите времена се отпушват. Конфликтът между вложители и акционери/управители, който тлее отпреди събитията, сега излиза на открито. Сред оплакванията до Банкерския съвет има десетки простовато и наивно, но изразително написани текстове, изразяващи пълната немощ на вложителите. Всички те констатират невъзможност да им бъдат изплатени влоговете, до голяма степен поради натрупани несъбираеми кредити на самите акционери и членове на управителните съвети.

Председателят на банка от Стара Загора например „започнал да гледа само своите собствени интереси, а не и тия на вложителите и акционерите. Така всичките си вземания, които той като търговец е имал спрямо своите клиенти, ги е прехвърлил в банката и понеже дължниците му са били несъстоятелни, не са могли да изплатят поетите задължения към банката и последната бе принудена

да спре плащанията си“[148]. Членовете на УС на банката са взели заеми от същата, при това над допустимия от закона за защита на влоговете размер. Освен това са държали в БНБ не търговски, реален и ликвиден портфейл, а фиктивни гаранции. Нарушено е и правилото на закона за обличане на 1/5 от капитала в държавни или гарантирани от държавата ценни книжа, депозирани в БНБ. На друго място, в Новопазарската банка „Съединение“ оплакването е, че средствата на банката са съсредоточени у няколко души, членове на УС, поради което те не полагат никакви усилия за по-бързата ликвидация[149]. Три години по-късно (януари 1939 г.) изложение от Съюза на вложителите до висшите инстанции в държавата визира частните банки, които продължават да вегетират след облекчителните закони и да злоупотребяват с тях. Те не изплащат задълженията си към депозиторите на определените срокове, а след разсрочка на дълга продължават да съществуват като „безжизнени трупове и вредни за живота... В тях управляват акционери, големи длъжници на самите банки, те се стремят по всевъзможни начини да принудят вложителите със спестени влогове да им правят непоносими отстъпки от влоговете си. Печалбата им се състои само от отстъпката, изтръгната от вложителите и тя единствена служи и за цел на съществуването им. Така са стопяват всичките активи, които може да послужат за плащане спестовните влогове и това ще продължи, докогато съдбата на спестителите е изцяло в ръцете на длъжниците акционери“[150].

До края на десетилетието банките продължават да са съзнателно декапитализирани от вътрешни длъжници. Законът за защита на влоговете от 1931 г., който е специално разписан, за да урежда тази материя, не се спазва, влоговете и отпуснатото от БНБ рефинансиране са изядени. Предпазният конкордат служи за чадър на безперспективни образувания, продължаващи да съществуват без изгледи да изплатят влоговете. В тази обстановка искането на Съюза на вложителите е Банкерският съвет да отнеме управлението на банките от ръцете на акционерите длъжници, като подложи на ликвидация креещите институции.

Не бива да се остане с погрешното впечатление, че онова, което през 30-те години възмущава дребните вложители в техните редови банки, е присъщо само за „плебса“ на финансовия мир. В големите банки например е широко разпространено уреждането (особено в критични моменти) на вътрешни дългове чрез прихващане на собственост♦. Немалка част от иначе уважавания висш банкерски свят живее именно по тази схема – инвестиране в недвижимости с парите на собствената банка (вътрешни заеми) и „връщането им“ едва когато (или ако) други кредитори (извън или в самата нея) притиснат въпросния управител/акционер.

До кончината си през 2002 г. един от последните непосредствени свидетели на тази среда беше Стефан Бочев, който с патриаршеска дълбочина и мъд-

---

♦ Вж. например споразумението с Б. Боев във: *Фалитът на „Гирдап“*.

рост рисуваше от натура портрети на главните действащи лица. Той многократно се връщаше, в частност, към отношението на *Атанас* Буров с дружество „България“[151]. Бочев разказваше, че през 20-те години самото влизане на Буров в това дружество и в свързаната с него БТБ е било проблематично, тъй като той не е бил акционер. Първоначално му е дадена *една* акция, а само впоследствие придобива други и влиза в УС. През 30-те години Буров (както много други – казваше Бочев) взема щедро пари от дружество „България“ за закупуване на недвижими имоти. Дългът и просрочията му дотолкова нарастват, че в началото на 40-те години Стоян Бочев (генерален директор на „България“) поставя ултимативно искане да бъдат уредени висящите вътрешни заеми. Това става чрез преотстъпване известната „къща на Буров“ на ул. „Московска“ на дружество „България“*. В разговорите по този повод често се поменаваха и близките до Народната партия фамилии Абрашеви и Иванчеви. Натрупали в миналото значителни вътрешни дългове към дружество „България“ (около 30 млн.лв.), по искане на Губиделников и Иван Буров те са притиснати от Стоян Бочев („така просто не може да продължава!“) да ги върнат. С постигнатото споразумение в крайна сметка са погасени не повече от 2/3 от първоначалните кредити. Съвсем от друга боя, но прилагащ същите методи, е Анджело Куюмджийски. Този тъмен финансов субект е свързан с Франко-белгийската банка, която (по думите на Стоян Бочев) той „изяжда отвътре както червей ябълка.“ „Което конкретно означаваше, коментира Бочев-син, че 30-те милиона спестявания на акционерите и вложителите ѝ бяха „хвръкнали“. В което предприятие бе... влязъл [Куюмджийски], то до пет години фалираше. Но – правилата на играта на оня капитализъм позволяваха това, стига да умееш да оставаш „юридически на чисто“.“[152]**

Патосът срещу вътрешните кредити съпътства цялата ни нова история. Като „праведен“ гняв или лесно възпламенима манипулация, той неизменно присъства в

---

* По спомените на Стефан Бочев А. Буров никога не е живял в нея, а я е отдавал под наем на американски дипломат.

** По време на войната Куюмджийски е в Цариград, а след края ѝ емигрира в Западна Европа. Новият режим се опитва да го привлече: „България търсеше какъвто и да е контакт на Запад, си спомняше Евгени Силянов, защото нямаше никого; властите бяха готови да направят всякакви отстъпки с имуществата му.“ (Разговор с Евгени Силянов, Париж, 16 май 1996.) И действително, в архива на Министерския съвет се натъкнах на спогодба на правителството и БНБ с А. Куюмджийски от 30 декември 1948 г., която урежда взаимните претенции, вкл. свързаните с Франко-белгийската банка (ЦДА, ф. 136, оп. 3 , а.е. 149, л. 5). По думите на Стефан Бочев Куюмджийски е привлечен – благодарение на умела мистификация относно реалното му влияние – от американските тайни служби, като през годините се издига до чин полковник. (Бочев, Стефан. Белене..., с. 199.) Именно бившият банкер вербува Иван Асен Георгиев и д-р Сарафов, обвиняеми по два от най-големите шпионски скандала през социалистическите години. Според Е. Силянов техните процеси са от малкото, които почиват на реални факти и не са инсценирани.

публичното говорене от зараждането на българската финансова система, та до кризата от 1996–1997 г. и след нея. Реакцията е лесно обяснима. Сливането на заемодателя и заемоискателя в една фигура шокира елементарната етичност и представата за равнопоставеност, присъща на идеята за конкурентен пазар. При това то се случва най-често в нарушение на формални законови и/или регулативни правила. В края на краищата, противоестественото овладяване на кредитора от длъжника прие екстремални форми в комунистическата (възможно най-нерационалната и непазарна) икономика. При нея целият кредит беше „вътрешен": кредиторът бе собственост на длъжника, а върховният и единствен собственик – държавата – едновременно раздаваше (чрез централната или „търговски" банки) и получаваше (чрез собствените си предприятия) заеми*. Днес принципното отхвърляне и ограничаването на възможностите за вътрешни кредити са инкорпорирани във всяка що-годе уредена банкова система.

Дълг на науката е да поставя под съмнение всяко общоприето твърдение. В тази конкретна материя интелектуално предизвикателство е да се потърсят исторически, рационални и институционални основания в практиката на вътрешното кредитиране. Усещането за провокация в подобно упражнение идва от това, че наличието на основание е крачка към (ако не и форма на) оправдание.

Стопанската история се е занимавала подробно и скрупульозно с явлението, като най-прозорливите изследвания формулират правдоподобни обяснения**. Посочена е допълнителната информация, която носи в условията на примитивни и незрели пазари кредитирането в тесен кръг от познати фирми и лица. Изтъкнати са възможностите на вътрешното кредитиране да привлича ресурси в условията на капиталов недостиг. Обърнато е внимание върху факта, че тази практика е общоизвестна, общоприета и че поетият риск е изглеждал приемлив за инвеститорите. Описани са неформалните и не особено рафинирани инструменти, възниквали спонтанно за ограничаване неблагоприятните последици от вътрешното кредитиране. Припомнено е, че старият код на честта във финансовите дела донякъде ограничава „домашните" злоупотреби, тъй като такива инциденти могат да доведат до пълна изолация от достъпа до пари. Обяснено е по какъв начин тези кредити спомагат за диверсифициране активността на банката и така вдъхват на акционерите усещане за по-нисък риск.

---

* В края на режима (през 1987 г.) у нас бяха създадени бутафорни „търговски банки". Представени като революционна стъпка към „опазаряване" на разпадащото се планово стопанство, те на практика представляваха пълна симбиоза между кредитор и длъжник. Банките бяха собственост на държавните предприятия "акционери", които ги ползваха като източник на полуавтоматичен кредит за себе си. (Вж. Архиви БНБ V.)

** Вж. Lamoreaux, Naomi. Insider Lending: Banks, Personal Connections and Economic Development in Industrial New England. Cambridge University Press. 1996. Редица нейни тези са възприети в заключението на монографията на М. Иванов, който пръв поставя тези проблеми в българския стопанско-исторически контекст.

Всичко това са аргументи, които безусловно разкриват рационална мотивация зад този тип заеми. Но изключително интересните изследвания показват и границите на явлението. Преди всичко, ако вътрешните заеми изглеждат легитимни в *затворени* предприятия или инвестиционни клубове, то те не са такива в *публични* институции като банките, опериращи с чужди привлечени средства. Много важна граница е историческата – вътрешното кредитиране е възприеман и разпространен стил на банкиране преди всичко в епохата на протокапитализма в Америка от първата половина на XIX век. Рационалността му е подкопана от самото по-нататъшно развитие на банковата система. В един по-богат на капитал и посредници финансов пазар ресурсите стават по-достъпни, а заедно с това и привилегированите управляващи/акционери губят от привлекателността на положението си. Нарасналата зависимост на банките от депозити омаловажава вътрешния ресурс. Към края на XIX в. вътрешното кредитиране изглежда окончателно отхвърлено от етиката и правилата на гилдията. В същина и изкуство на професията се превръща преценката за кредитоспособността на *външните* клиенти. Участието в управлението на банките вече не гарантира достъп до средства на самата институция. Мениджмънтът се професионализира, дейността окончателно се ориентира „навън", а забраната на вътрешните заеми е подробно регулирана.

Привеждам тези доводи и контрадоводи единствено, за да ситуирам българската действителност. А тя говори – най-общо, – че редица от чисто разумните основания зад въпросната практика не са налице у нас. Ако недостигът на капитал и теснят пазар могат да се приемат като нейна естествена почва, то бързото развитие на банковата система откъм началото на XX в. насетне би следвало да я елиминират. Както видяхме обаче, разяждането на банките всъщност не е преставало.

Впечатляващо е и времевото изместване на процесите. Да припомня, че цялата ни икономическа инфраструктура се развива чрез институционално плагиатство и доминиращите повеи се пренасят безпрепятствено в периферията. Това, че парадигмата от границата между XIX и XX в. осъжда вътрешните заеми, не може да не е стигнало до местните финансови среди. Обстоятелството, че те са съвсем наясно с рисковете, се вижда недвусмислено от приведените по-горе документи и свидетелства. Но по този, както и по много други поводи у нас, промяната идва бавно, неуверено и половинчато. Удобното статукво се запазва въпреки нагледните илюстрации на рисковете, които то носи и „правилните" проповеди. Законово регламентиране на проблема се появява едва през 1931 г., точно столетие след най-ранните опити за ограничаване на вътрешното кредитиране в САЩ (1837 г.). Макар в Америка нормите първоначално да са нарушавани масово и практиката да угасва постепенно за около 4–5 десетилетия, тя е характерна черта на *целия* първи български капитализъм. Изключенията тук само потвърждават правилото. Впрочем, едно от тях би могло да се съзре тъкмо в привличането от кръга около БТБ на Ст. Бо-

чев като мениджър, подбран по заслуги, според очевидно професионални критерии.

Като цяло, българското банкиране не се съпротивлява (камо ли радикално) на изкушенията на вътрешните кредити. Чрез тях то твърде често прекрачва тънката линия между рационално поведение и обикновен грабеж на средствата, депозирани в банките. Границата между публичната същност на тези институции и частното им управление се оказва прекалено проницаема – и обикновено непонятна – за нашите груби условия. А онова, което може да се приеме за обремененост на първия български капитализъм, изригна като неконтролируема стихия при неговото повторно раждане в края на XX век.

Ръката на политиката – „списъкът Тевене"

Наред с присвояването на ресурса на банките в полза на акционери и мениджъри, симбиозата с политиката е вторият най-разпространен рушител на „идеалния" консервативен архетип. Тя го руши, доколкото стерилните принципи на професията предполагат равна конкуренция на пазара, а всяко несиметрично доближаване до властта осигурява предимства, които не са свързани с качеството на финансовото посредничество.

Разбира се, „чистите" правила в тази област са били винаги нещо съвършено виртуално и условно. Връзката *власт–пари* с нейното богатство и неочаквани извивки е от изконните, необятни – и затова често тривиализирани – теми в човешката история[153]. Достатъчно е да се споменат няколко най-известни сюжета (и по едно тяхно описание), за да се добие привкусът на непреходност. Сплав от политика и банкерство е историята на ренесансовата фамилия на Медичите[154], не много по-различна е хрониката на Ротшилд през XIX и немалка част от XX в.[155], същата материя присъства в институционалната памет на Париба, представляваща класически пример за отъркване между държавата и частния капитал[156], постоянно срещаме тази нишка в аналите на лондонското Сити[157], тя ще се намери във финансовата история на Ваймарската република и германската хиперинфлация[158]...

Българските варианти на тази зависимост по правило са проучвани и докосвани инцидентно и едностранно, а не систематично. Отчасти това се дължи на продължително господствалия марксистки социологизъм, според който политиката е еднопосочно подчинена на икономиката[159]. Истината всъщност е, че подобна представа битува както в *пред-*, така и в *пост*комунистическото общество. Масовото съзнание неизменно е обсебено – у нас до голяма степен основателно – от убеждението, че светът на политиката и на икономическия интерес са неразличими, като посоката на влияние дори не е от особено значение. За илюстрация привеждам няколко примера, които показват колко трудно е завръз-

ката политика–банкиране у нас да се мисли по различен начин*. Отново онова, което в по-зрели икономики и общества се пипа с меки ръкавици, подложено е на случайности, неопределеност или форми на опитомяване, в България обикновено става открито и недодялано праволинейно. Изконен наш проблем е липсата на мярка...

В държавните банки инфилтрацията на политиката е видима с просто око. При тях механизмите са ясни и директни – казуси из историята на БНБ, БЗБ и БЦКБ са пръснати из книгата. Но проникване има и в частните банки. Политически мотиви ще се намерят във всички финансови скандали, окраска носи всяка голяма банка. Сюжетът не е нов, той е богато документиран и в известен смисъл преекспониран.

Подходяща канава отново дава историята на Българска търговска банка. Самото ѝ учредяване е толкова мащабно начинание, че в много точки опира до формалната или неявна благословия на управляващите, като в контактната зона се създава готова почва за лобиране, протекции и корупция♦.

Преди 1895 г. кръгът около БТБ е изпитал неудобствата от това, да се прави бизнес в опозиция. Неговото Първо българско застрахователно дружество „България" съществува от 1891 г. и гравитира около антистамболовистките русофилски среди. Кореспонденцията на Г. Губиделников и Т. Теодоров е следена, правени са (неуспешни) опити за директно политическо проникване в управата на дружеството[160]. В същото време основният конкурент „Гирдап" е с открито проправителствена ориентация. Но контекстът се променя изцяло при лансирането на БТБ в началото на 1895 година. На власт вече е приятелски настроеният кабинет на д-р Константин Стоилов, а Русенската група се настанява на ключови държавни постове. Подробният опис установява, че нейни членове са председател (Т. Теодоров) и двама подпредседатели (единият е Г. Губиделников) на На-

---

* Твърде интересно е да се отбележи, че навлязлото днес необратимо в езика като символ на прехода словосъчетание *партийни фирми* се употребява свободно – без никакво неудобство и евфемизми – в управленската лексика от комунистическите години. В архива на БКП попаднах на решение на Секретариата на Централния комитет, с което на министъра на външната търговия се възлага създаването на специална група със задача „да насърчава развитието на връзките на българските предприятия с партийните фирми, да разглежда и решава възникващите проблеми в техните взаимоотношения и да осигурява предпочитане на партийните фирми пред капиталистическите компании, когато предлаганите от тях условия са еднакви". Визирани са фирмите, „свързани с компартиите от капиталистическите страни... Тъй като изпитват остра нужда от финансови средства, братските партии желаят тези фирми да имат по-голям дял в търговията на България със съответните страни. Някои от тях (Френската, Италианската, Гръцката [компартии]) са поставяли в ЦК на БКП въпроса за по-нататъшното подобряване на връзките между фирмите и българските предприятия." Съществувала е и специална „група за отношенията с фирмите на Френската комунистическа партия". (Вж. ЦДА, ф. 1Б, оп. 64, а.е. 487, л. 1–3, Решение от 31 декември 1976.)

♦ Вж. *Плащът на корупцията* / *Смутните времена...*

НБКМ-БИА

Семейният политико-финансов клан на Народната партия: Теодор Теодоров (крайният вляво) с близките си – сестрите Станка Губиделникова и Екатерина Бобчева; зетьовете Стефан С. Бобчев и Георги Губиделников

Семейният политико-финансов клан на Народната партия: публичната версия на партийното ръководство – Т. Теодоров, С. Бобчев, М. Маджаров (третият зет на Теодоров), Ив. Евстр. Гешов и зет му Д. Яблански... (горе вдясно)

„Народната партия покровителка": сладникав агитпроп

родното събрание, депутати от управляващите, областен управител и кмет на града*. Сраствaнето между стопански начинания и участие в политическия живот е общоприето. Двете дейности са изцяло заменяеми, п рактикуват се едновременно, конфликтът на интереси е съвършено непознато понятие...

Преимуществата от подобно политическо „бетониране" са съществени. Както отбелязва М. Иванов, „връзките [на Търговска] с властта са широко коментирани в обществото и неминуемо създават впечатление, че държавата би застанала с целия си ресурс зад БТБ при евентуални затруднения"[161]. Този нематериален ак-

* Вж. Българска търговска банка 1, с. 5. В монографията са приведени сведения и за други бизнес участия на водещи фигури от Народната партия.

Висшия партиенъ съвѣтъ на Народната Партия.

НБКМ-БИА

НБКМ-БИА

тив е по-ценен от евентуалното му фактическо осребряване. Макар исканията на новата банка за държавни привилегии да не са удовлетворени, сигурността, внушавана от близостта с правителството (и от дискретната подкрепа на официоза „Мир"), безспорно дава тласък за успешната първа подписка на акции.

Играта с политиката съпътства цялата история на БТБ. Въпреки широкия политически чадър например, Г. Губиделников не се колебае да маркира допълнителна точка, ставайки вносител (точно година след основаването на банката) на сервилния Закон за внасяне в БНБ 500 000 зл.лв. като дар на Негово Царско Височество Престолонаследника[162]. Неговият единствен член гласи, че „по случай свещеното Миропомазание на... Борис, Княз Търновский, вниса се от държавното съкровище в БНБ, като дар 500 000 лв., които заедно с капитализираните си лихви да [му] се предадат в пълно разпореждане при встъпването му в съвършеномъжие"[163]. Пропагандната операция е с прозрачна цел и покрита от пари на данъкоплатеца, т.е. напълно безплатна за банката (с. 470).

През дългото си съществуване БТБ носи етикета на „народняшка" банка, който общо взето е подходящ. Търговска е заквасена в този политически кръг, първите й години минават в сянката на управлението на Народната партия, а ядрото на сложната плетеница от съучастия е образувано от нейните най-влиятелни личности[164]. Кланово-политическата разцветка не се заличава от някои понюансирани оценки или от „странични" присъствия. Така например, Стефан Бочев смяташе, че връзката на банките с политическите формации е налице, но „не в много висока степен". Дразнеше го презрително-пренебрежителният оттенък в широко използваните термини „народняк" и „народняшки", като казваше, че „така говорят завистливците, които не можеха, та мразеха". В същото време той признаваше, че дружество „България" е свързано с тази партия, както и дружество „Балкан" с лидера й Ив. Евстр. Гешов[165]. Важен детайл е и привличането на отделни отявлени привърженици на Демократическата партия в управлението на БТБ. В самото начало тя за кратко се управлява от демократа Иван Белинов[166]. По-късно, през 1902 г., в УС е избран Н. Мушанов, с което, освен че се използват адвокатските му качества, по всичко изглежда е разиграна и добре премислена византийска политическа комбинация[167]. Дори Стоян Бочев, по спомените на сина му, е гласувал за Демократическата партия (разговор със Стефан Бочев, 2 юни 1997г.), макар че този факт е само гражданска позиция без никакви практически последствия – Бочев е дълбоко чужд на всякакви опити за политически активизъм в бизнеса.

Всички тези примеси обаче не променят облика на БТБ и това най-добре се вижда в партийно мотивираните атаки срещу нея. В тях се проявява обратната страна на всяка политическа обвързаност, която лесно се превръща в дестабилизираща сила. Още по време на подписката от 1895 г. опозицията експлоатира близостта на учредителите с властта, за да представи начинанието като казионно[168]. За опозиционните вестници БТБ е спекулативна инициатива, облагодетелстваща тесен кръг, който си е осигурил привилегии и по-високи ди-

виденти. Не минава, естествено, и без обичайните внушения за корупция, конкретизирани в случая като намеци за раздаване на безплатни акции на премиера и членовете на правителството или за осигуряване на изгодни търгове[169]. Нов повод за настъпление дава фалитът на братя Ковачеви през 1898 г., който се случва тъкмо преди падането на кабинета Стоилов. Банката е под обстрел при което стамболовистката преса пише, че „фалиментът... е първият от ония грозни следствия, които неминуемо трябваше да настъпят след бързото, изкуствено и фалшиво създаване на маса кредитни учреждения в Русе от известната банда гешефтари, между които на първо място стоят „[Теодор] Теодорова и Губиделникова", и че „при програмата на действие на Търговска банка ние не познаваме нито едно банково учреждение да е издържало повече от 4–5 години"[170]. Действителният проблем е подсилен от политическа кампания, като съвсем очакваните резултати на подобна комбинация са масово теглене на влогове и загуба на репутация. Последствията от една крайно неблагоразумна кредитна експанзия се усложняват от уязвимостта на политически обвързаната институция, чиито патрон е преминал в опозиция. Вярно е, че оставена сама, БТБ е принудена да търси чисто пазарно решение на фалита на братя Ковачеви, както е вярно, че в края на управлението си вече дестабилизираната Народна партия не е предоставила някаква специална подкрепа за решаване на случая[171]. Но също толкова основателно може да се приеме, че притъпеното усещане за риск и самоуверената еуфория от предходните четири години са подхранвани именно от незримия (или по-осезаем) полъх на близостта до властта. Тезата, че политическата обвързаност е само пасив[172], е толкова едностранна, колкото и твърдението за безусловните й облаги.

В разрез с всякакви идеализирани представи за консервативно поведение, банките постоянно оперират върху хлъзгава почва, където лавирането из политическия лабиринт е нещо съвсем нормално. Това е още по-валидно, когато институцията е значима, макар принципът да се възпроизвежда и до най-затънтените локални гънки. По-нататъшната история на БТБ го потвърждава многократно. Следващият силен удар с фалита през 1903 г. на втори неин голям акционер (фирмата „Братя Симеонови"), когото банката е кредитирала с 1/3 от капитала й, е превъзмогнат благодарение на пряката интервенция на БНБ[173]. Тя е вече от такъв мащаб, че пропадането й заплашва цялата система. Държавната Народна банка приема да участва в комбинация за спасяване на частната къща, в която схема правителството се ангажира да предостави ликвидност на БТБ и поема риска да натовари Съкровището с 250 хил. лева. Жестът на БНБ (също затънала в бакиите на Симеонови) е да се съгласи Русенската банка да осребри част от вземанията си към Ст. Симеонов, при положение че „няма никакво юридическо основание да се домогва да получи каквато и да е сума в аванс, преди още да се извърши ликвидацията на сметките на [Ст. Симеонов], а особено пък да иска да прередн в това отношение главния привилегирован кредитор – БНБ"[174]. Само две години по-късно Народна банка влиза в пряка конкуренция с БТБ при дого-

Верноподанически дар. Поздравително писмо от УС на БНБ до престолонаследника княз Борис Търновски по случай пълнолетието му с приложена сметка за размера на неговия влог. Влогът е открит със закон от 1896, приет по инициатива на Г. Губиделников

Негово Царско Висо-
чество Български Прѣсто-
лонаслѣдникъ Князъ Борисъ
Търновски.
Наше Царско
Височество.
Въ изпълнение на закона отъ
26 февруари 1896 година, обна-

ЦДА

варянето на заем за Русенската община, а политически оцветеният избор на кмета и на общинарите пренебрегва Търговска банка[175]*. Политическите меандри, по които плава БТБ, са много, и те се проточват – с променливи шансове – през годините отпреди Първата световна война, режима на Стаболийски, „германизирането" на банката в края на 30-те...

Онова, което отделният казус илюстрира с конкретни факти, е уловено и обобщено по рядко експресивен начин от външния поглед.

В архивите на френското Министерство на финансите се натъкнах на дълъг списък с търговски, промишлени и финансови предприятия, създадени или преобразувани по време на Първата световна война[176]. Това е скрупульозна инвентаризация на политическата топография на българската финансова система към края на конфликта. Списъкът е изготвен от лейтенанта от разузнаването Тевене непосредствено след примирието. Той е член на френската политическа мисия, пристигнала в началото на декември 1918 г. и ръководена от полковник Шарл Анри. С острия поглед на нови властници, французите описват заварения пейзаж. Рецепторите им са особено чувствителни към явните и незримите мрежи на влияние. За 70 акционерни дружества са посочени капиталът, датата на основаването, членовете (поименно) на управителните съвети, дадени са кратки оценки (за повечето от тях) от гледна точка на надеждност, политическа симпатия, „филство" и участие на чужди капитали. Задача на рекогносцировката е да разкрие следите на германските интереси в България. Те са доловени във външната ориентация на отделните фирми, която еднозначно съвпада с „партийната им принадлежност". Във военновременна конюнктура – под закрилата на властта – се проявяват най-отчетливо иначе по-камуфлираните политико-финансови връзки. А както в много други случаи у нас, реалната ситуация трябва да бъде документирана и посочена с пръст отвън...

Списъкът е изпъстрен с колоритни забележки, маркиращи „цвета" на дружествата. Квалификациите са най-различни и редица от тях заслужават да бъдат преведени: „бизнес без голямо значение, принадлежащ на членове на Демократическата партия"; „административен съвет, съставен от народняци, искрени приятели на Антантата"; „чудесно предприятие, управлявано много честно, което предлага да се постави в услуга на френския внос в България [и се намира] в ръцете на народняци"; „за отбелязване е, че тютюневият бизнес с голямо бъдеще е почти изцяло в ръцете на германците"; „българска, подчертано германофилска, финансова група"; „предприятие поето и преобразувано от влиятелни членове на народняшката партия"; „банка „България" е била винаги финансова крепост на Радославов и една от касите, подхранващи неговата политика"; „тя преживява повече от връзките си с хората във властта, отколкото от търговската си дейност"; „инициативата за създаването на тази бан-

---

* Градът и правителството са в ръцете на националибералите - декларирани противници на Народната партия.

/Ie [SAEF 31578] Rapport de M. Thevenet. Donne N: 6.

ANNEXE AU RAPPORT
N° 462
-:-

ENTREPRISES FINANCIERES, INDUSTRIELLES OU COMMERCIALES
CREEES OU TRANSFORMEES EN BULGARIE AU COURS DE LA GUERRE.
-:-:-:-:-:-:-:-:-:-

N.B.- La Banque Balkanique qui est à l'heure actuelle la Banque la plus puissante de Bulgarie ne figure pas dans cette Liste; elle fera l'objet d'une Notice séparée.

SAEF 31578

„Списъкът Тевене": заглавна и две от 27-те му страници

- I4 -

NOM.	FONDATION	CAPITAL	CONSEIL D'ADMINISTRATION
Banque Bulgare de Commerce forestier "GORSKA BANKA" Participant: Le dr.Radoslavoff,ex-ministre - Présidént figure sous le nom de son gendre de Dr.Chiéorguieff.	Sept. I9I7	50.000.000	Prés:Dr.Chr.Guéorguieff, Vice-Prés:T.Ouzounoff et Prof.B.Noëff.Membres: R.Altimirsky,Dr.S.Kehlibaroff,G.Palankoff,G.Abedjieff et Panayot Tcherbadjieff.
Banque Générale de Bulgarie.	I907	8.000.000 I2.000.000	Fondé par la Banque de Paris et des Pays-Bas, Paris et par la Banque Commerciale Hongroise de Pest. Budapest.
Banque Bulgare pour le commerce International	Sept.I9I7 (allemande)	I0.000.000	Prés:Har.Nicoloff,Vice-Prés:Iv.T.Balabanoff,Membres:P.Pétrovitch,A.Kiradjiaff,St.Chr.Savoff, M.Abadjieff,G.Schischao et T.Minoff.
Banque de Commerce et d'Industrie "ISKAR"	Nov.I9I7 (allemande)	5.000.000	Nicolas Altimirsky Ing. St.Iv.Avramoff,Architecte Anton Tornjoff,Mar.F.Marinoff,Alex.P.Siméonoff, Sterio Athanasoff et Max Zissmanna.
Losarcka Banka	Août I9I7	I.000.000	Ratcho Petroff,P.K.Djouroff,Iv.T.Popoff,Iv.K. Balabanoff,et Christo Tischkoff.
Bulgarska Makedonska Banka.	Mai I9I6	50.000.000	Fondée par Banque Bulgare de crédit "Ghirdap" La Société An.par actions "Nezavissima Bulgaria" Roussé Bontcho Boeff Iv.N.Kovstchoff,G.Nedkoff Marin Kovatcheff & Svetoslav Stoikofrf.
Banque Bulgare d'Orient Société par actions	Sept. I9I7	5.000.000	Albert Samuel,Gabriel Arié M.Toneff,Sabat Arié,Stéfan Karadjoff,St.Konsouloff.

SAEF 31578

Capital libéré de 30 %.
Entreprise radoslaviste; depuis la chute du Cabinet Radoslavoff les actions sont tombées au-dessous du pair. Les résultats obtenus sont loin d'être brillants.

Le capital de la Banque Générale de Bulgarie a été porté récemment de 8 à I2 millions avec le concours de la Banque Commerciale Hongroise de Pest et du Boden Crédit-Anstalt de Vienne. Bien que le Conseil continue nominalement à être présidé par M. Georges Bousquet et à renfermer des Français (M.M. Chevrant, Jacques Level et le comte de Matharel), l'affaire est dirigée en effet par la Banque Commerciale Hongroise de Pest. Monsieur Weiss, Vice-Président de cette Société a placé à Sofia comme Directeur de la Banque Général son neveu M. Hernadi, hongrois comme lui.
Aucun français depuis longtemps dans le personnel de la Banque.

Entreprise dans laquelle l'entourage de M. Radoslavoff sert à masquer des capitaux allemands. L'affaire est assez bonne.

Mais cette banque ne présente aucune solidité.

Affaire très suspecte à tous égards.

Cette Banque serait vouée à la faillite. La Banque Jhirdap qui l'a fondée a très mauvaise réputation en Bulgarie: Les dirigeants de cette banque sont pour la plupart, des aventuriers. Le capital n'est pas entièrement versé.

SAEF 31578

ка е на демократите"; „радославистко предприятие, след падането на кабинета Радославов акциите ѝ са под номинала"; „предприятие, създадено от демократическата партия"; „радославистко предприятие, чиято дейност е почти замряла след падането на партията от власт"; „предприятие изключително българско и на народняци"... Неизменно благосклонни, дори топли, оценки имат средите от Народната партия.

Списъкът е прикрепен към секретен доклад, посветен на бъдещето на френските интереси в България след войната*. В текста Тевене обобщава регистрираните факти, очертава политико-икономическата групировка на власт и стига до истини, които иначе са публична тайна за българското общество. Обикновено новосъздадените дружества, пише той, „са дребен бизнес. Но има и значителни: Българска банка с капитал от 60 млн.лв. (от който внесен 50%), основана от приятелите на г-н Малинов; Българска търговска горска банка с капитал от 50 млн.лв., създание на бившия министър-председател Радославов, Българска македонска банка с капитал от 50 млн.лв. ... *В България капиталите обикновено се групират според политическите интереси*; има демократически бизнес, радославистки бизнес и т.н. От само себе си се разбира, че групата на Радославов е свързана с голяма част от новосъздадените дружества. Тази група е съставена почти изключително от користни личности и *всички* учредени [от нея] предприятия, често с големи капитали, са осъдени на фалит, тъй като *падането на режима им оттегли официалната опора, която им даваше живот и просперитет*"[177]. Текстът потвърждава общоизвестната връзка между финансови кръгове и политици. На успех могат да разчитат само онези, които са покровителствани от властта, а оттеглянето на нейната защита (или политическа атака) обричат останалите начинания. Това, че бизнесът процъфтява единствено, когато политическите другари са в правителството (и обратно), е елегантно първоопределение на „приятелските кръгове". Накрая – симптоматичен щрих – в доклада тънко се промъква така характерният за французите латентен антисемитизъм. Със своя космополитизъм, евреите са представени като единствената „консенсусна" и неутрална среда, в която вират всевъзможни (иначе несъвместими) политически комбинации. „Само [те] елиминират в своите дела всякакви съображения от политически характер..."

По всичко изглежда, че победителите смятат за отписани единствено политическите креатури на победените. Макар докладът да издава присъда над германско-радославистките фирми, няколко страници по-нататък в документа е предложено създаване на същия тип *френски* структури. При евентуално консолидиране на френските интереси в България в голяма организация, оглавена разбира се от французи, „би могло да се намери място дори за български участници, избрани измежу финансовите групи, *които ни удовлетворяват напълно със своята финансова и политическа коректност*"[178]. През трите кратки месеца историята се повтаря, без от нея да е извлечена никаква поука. Или по-точно – смята се, че наученото касае само *другите*.

---

* Докладът е датиран само три месеца след примирието, на 31 декември 1918 година.

В по-ранния си секретен доклад от 19 ноември Тевене описва как са отвоювали стопанска територия германците. „По време на войната, пише той, френските интереси... бяха накърнени навсякъде, но характерът на нанесените вреди е много различен... Дружествата, в които френските капитали бяха свързани с германски и австро-унгарски (Балканска банка, Българска генерална банка), са могли да работят извънредно плодотворно, да реализират големи печалби и да получат доминиращи пазарни позиции. Но френските акционери са били пожертвани от германските и австро-унгарските, които залагаха на смазването на Франция и успяха в течение на три години да действат безконтролно. Дружествата, където Централните сили нямаха изобщо... или имаха само второстепенни интереси (Френско-Българската ипотекарна банка), са били третирани различно... и поставени в ръцете на администратори, назначени от правителството... Балканската търговска и ипотекарна банка, която беше упреквана за подчертано френския ѝ облик, е трябвало да изпита произволното управление от една креатура на г-н Радославов."[179] В тези разместванията участват, и от тях се възползват, местните дейци. „Що се отнася до промишлените предприятия, продължава докладът, те са станали жертва на чиста експроприация. Софийската община брутално е заела мястото на Дружеството за електрическо осветление и за трамваи (след като е интернирал френския директор) без обезщетение, дори без приемно-приемателен протокол, като го е управлявала по напълно некомпетентен начин в индустриално отношение и скандално от финансова гледна точка. Сходни неща са се случвали в захарния завод във Филипопол, където основният български акционер, финансовият министър г-н Тончев, е наредил да бъде задържан френският персонал и е гледал на фабриката като на лична собственост, отдавайки се на такива злоупотреби, че наскоро българският военен съд задържа директора, назначен от бившия министър. Докато френските интереси в България бяха сериозно накърнени... било като реални загуби, било като пропуснати ползи, австро-германските и българските дружества се размиваха в значителни мащаби... Следователно, когато се разглеждат репарациите за нанесените вреди на френските интереси, ще трябва да е съвсем ясно, че всякакви реституции и репарации биха били илюзорни, ако германските, австро-унгарските и българските конкуренти запазят огромните преимущества, придобити, докато ние бяхме с вързани ръце."[180]

Така се редуват и наслагват политико-стопанските пластове, определяли облика на финансовата ни система. Това, което тук е описано с военна терминология, не е нито патология, нито изключение. То е правилото, което в мирни години се развива по-плавно и с по-малки сътресения, но по същите правила на проникване между политическата класа и финансовия „елит".

„Списъкът Тевене"[181] е първостепенен „статистически" извор, който оразмерява съществуващите властови мрежи.

Преди всичко приведеното документира, как в талвега на силната власт се завихря делова треска. Това се случва след всяко по-сериозно и трайно политическо разместване. Съвсем очаквано, радославистките образувания доминират чувствително и дори онези, които не са изрично посочени като такива, а само ка-

то „германофилски", с положителност принадлежат на кръгове до властта. Поне 25 дружества са определени като подчинени на германски, австро-унгарски или (което е същото) на радославистки интереси. В някои от тях е посочено, че „антуражът на г-н Радославов маскира немски капитали". Германските са преобладаващи в тютюневия сектор, т.е. в най-сладкото парче от българската икономика през онези години.

Останалите партии съвсем не са стояли настрана. Макар и в стеснен феод, народняците (чрез БТБ) създават поне пет нови акционерни дружества, а демократите (докладът е благосклонен към тях) – най-малко четири. Интересите на Антантата (главно френските) не са тотално елиминирани – техен проводник са предимно кръговете около Търговска, определена като „най-сериозната българска банка". Истината е, че в редица бележки се срещат добри думи за перспективите дори на „германски" сдружения или на такива с чисто български капитали.

Накрая, „списъкът Тевене" се чете като *именник*. В него се срещат най-известните фамилии от българските финанси, политика и обществен живот. Сред членовете на управителните съвети на новоучредените дружества са Буровите, Г. Губиделников, Петър Бъклов, Михаил Тенев, Димо Кьорчев, Й. Фаденхехт, Рачо Петров, д-р Радославов, Стефан Стефанов, Никола Мушанов, Г. Данаилов, Петър Пешев, че дори и Сава Огнянов... Това са лица, които сноват свободно в двете посоки – от финансите към политиката и обратно. Някъде присъстват *анблок* цели политически ръководства, като например във фирмата на Демократическата партия, управлявана от Н. Мушанов, Г. Данаилов, Ст. Стефанов и др.

Между учредителите гъмжи от аферисти (или поне смятани за такива от французите), в т.ч. и известни политици. Ген. Рачо Петров примерно е определен като „добре известен рушветчия, изцяло на издръжка на германците" и човек, на когото „всички начинания са германски и корумпирани". Много активни са и отдавна настанени в България или привлечени от конюнктурата през войната чужденци. Такъв е случаят с Р. Фанта, който фигурира в поне пет дружества. Той е представител на Източните железници в България и с важна сенчеста роля при сключването на външните заеми в началото на XX век. Фанта е характеризиран като „австрийски поданик, немски корупционен агент, чието влияние в България е било значително".

С просто око в списъка се различават няколко добре оформени ядра. Семейните кланове на Бурови, Губиделникови, Гешови, Стефанови, заедно с техните сателити и финансови институции, образуват най-старите и известни центрове на власт. Но те не са на първа линия в списъка, отразяващ възхода на други групировки по време на войната. Групата около „Гирдап" е сред най-активните, което вероятно отчасти обяснява злополучната участ на банката след войната♦. Бончо Боев, фамилиите Ковачеви и Алтимирски са особено често посочвани имена. Боев

♦ Вж. *Фалитът на „Гирдап"*

присъства най-малко в шест управителни съвета, Н. Алтимирски (и някои негови роднини) в седем, а Ковачевите в още толкова. Само бившият управител на БНБ и министър на финансите М. Тенев и ген. Р. Петров могат да се мерят с тази бройка, като фигурират в 4–5 съвета. Впрочем, М. Тенев е център на едно от „германските" ядра, където името му често се съчетава с тези на Р. Фанта, Адлер и на друг бивш управител на БНБ (Стефан Караджов)... При това тук не е установен броят на подставените лица – само в някои случаи се посочва връзката на Радославов или Тончев с формалните им прикрития.

Всеки културен пласт от българското стопанско минало има своя писан, неписан, явен или скътан „списък Тевене"*. През 1950 г. например собствениците на всички наскоро национализирани индустриални предприятия са класирани въз основа на анкета, в която специална графа определя „идейно-политическата принадлежност". Най-разпространените етикети този път са квалификациите „враг, злостен враг, германофил, англофил, демократ, опозиционер"[182]. А днес виртуалните бази данни със съдебна регистрация разчертават бързо и лесно невралгичните ядра на бизнеса, като в кабинетите на администрацията, на политиците и на големите икономически структури непрестанно се лепят и разлепят стикери за принадлежност и лоялност. Не случайно именно езикът на прехода роди най-сполучливите клишета за този модел. „Приятелският кръг" и „обръчът от фирми" се превърнаха в емблематични термини, изковани и изговорени за първи път без капка притеснение от самите политици, застанали в центъра на своите геометрични метафори.

Отношението към намесата на политиката в банковия свят еволюира в същата посока както и преоценката на вътрешните кредити. Отчасти под влияние на неоинституционалната икономическа теория, съвременната историография е много по-склонна да погледне нюансирано и контекстуално на явлението[183]. От една страна, то е ситуирано и отградено в ранните стадии на капитализма, а потапянето в конкретиката омаловажава или размива категоричността в оценките за тази симбиоза. От друга, активно се търсят (и намират) нейни рационални мотиви, примерно т.нар. *networking* (изплитане на неформални лични мрежи) е широко приет и обяснен в рамките на сериозни теоретични схеми.

М. Иванов в своята монография за БТБ отново пръв у нас прокарва път на подобна интерпретация. Той изважда връзката „Народна партия–БТБ" от онова, което приема за опростено клише и изтъркан от партизански обвинения и литературни обработки негативен образ, поставяйки я в рамките на едно институционалистко виждане. Според него партията е „колкото политически, толкова и бизнес конструкт... защитен механизъм"[184]. Тук препратката е към Стана Ненадич, отбелязал как именно в подобна среда, преобладаваща във Великобритания през XVIII и XIX в. и характерна с „ниска бизнес етика, значителна нестабилност, и съмнител-

---

* Тяхното проявяване е обещаваща изследователска писта пред икономическата ни история.

ност... успешни предприемачи са онези, които успеят да изградят устойчиви бизнес институции с репутация на висок морал"[185]. Поникващите партии и неправителствени структури са идентифицирани като носители на „атмосфера на доверие в един фундаментално нестабилен и непрогнозируем свят"[186]. В духа на неоинституционалната парадигма, тези образувания са представени като островчета на стабилност и предвидимост, намаляващи риска, а оттук и транзакционните разходи на бизнеса*. „При липсата на държавна регулация, пише М. Иванов, единственият начин за [тяхното] намаляване е да се обвърже репутацията на... фирмата с непазарно дефинирани организации или структури, които са носители на висок морал."[187] Оставям настрана спорното асоцииране на партия с морал, но посочените малцинствени или религиозни общности със сигурност са играли тази роля в миналото. А в България особено жизнено се оказва семейното ядро, около което се оформя партия с изразено „родов" състав като Народната. В рамките на организираната от нея мрежа бизнесът е по-сигурен, с по-високо доверие и затова по-евтин. „Вместо [свеждането ѝ до] клиентелистка клика [тя] е орисана да изиграе няколко важни социални функции: да послужи за мост между пред- и следосвобожденските поколения и ценности; да гарантира институционално оцеляване на модернизационните елити и да „опитоми" бизнес средата."[188] Създадената връзка се оказва не лесно анатемосваната шуро-баджанащина, а „успешна стратегия за оцеляване"[189].

Картината е елегантна и здравословно провокираща, но усещането за идеализация надделява. Проблемът не е в логиката на аргументите, която стои убедително. Не е и в съмнението към утаили се в масовото съзнание образи. Проблемът е с *фактите*, включително с много от приведените в самото богато монографично изследване. Перифразирайки съвсем леко, тук мога да повторя написаното няколко страници по-горе по повод вътрешните кредити: като цяло, българското банкиране не се съпротивлява (още по-малко – радикално) на политическите изкушения; то твърде често прекрачва въплътената тънка линия между рационално поведение и обикновен грабеж на средствата, депозирани в банките; границата между тях се оказва прекалено проницаема – и най-често непонятна – за нашите груби условия. Въпросът е отново за липсата на мярка.

Описаният модел на отношения между банки и политика – появил се по-късно и просъществувал непокътнат у нас – дегенерира по естествен път. Защото единствените познати инструменти за стопанско опитомяване, изграждане на доверие и намаляване транзакционните разходи са конкурентните пазари. Тези цели не могат да бъдат постигнати от непазарни (още повече политически) общности, които неизбежно раждат олигархични структури и/или силово икономическо присъствие. Както М. Иванов сам признава, това, което изглежда приемливо за малък брой фамилно-партийни финансови групи, става съмнително при тяхното роене[190]. Ако във фи-

---

* Неоинституционализмът дефинира транзакционните („сделковите") разходи като разходите, свързани с точното определяне, измерване, изпълнение и прилагане на имуществените права и задължения, които са обект на сделката.

нансовия свят, при определени условия, е възможно *островът* да е стабилен, то *архипелагът* винаги дестабилизира. Простото репликиране и хищническата експлоатация на все същия модел политико-банкови образувания не води до предвидимост, а до хиперуязвимост на икономическото пространство. „Списъкът Тевене", коментарите към него, а и самата история на Търговска банка го доказват най-добре.

При такава реалност е разбираемо защо представите за връзката банкерство–политика няма как да бъдат изтрити, а наложилото се обществено клише не е толкова стереотип на лениво мислене, колкото непоклатимост на самата действителност. Разбираемо е също защо и как марксизмът у нас – предлагайки опростени схеми за една опростена реалност – е възприет така безболезнено и така силно привлича.

Консолидация и надзор

Два прозореца към същността на българското дребно и средно частно банкиране са процесите на консолидация и практиката на банковия надзор. Те предоставят специфична „ариергардна" гледна точка, която по правило работи с попълна, по-спокойна и затова по-уравновесена информация.

До 1944 г. финансовата система е подлагана на няколко консолидационни вълни, които се различават по движещите ги сили и начина на осъществяване. Основните видове са *спонтанните* и *държавно насочените* консолидации.

Спонтанните процеси не престават през целия период. Отбелязаната висока смъртност на акционерните дружества около Първата световна война се изразява в обединявания и роене, които постепенно префасонират банковата общност. За спонтанни могат да се приемат и сливанията между чужди банки, обусловени до голяма степен от логика извън българския пазар. По-зависими от вътрешни събития са преливането на чужди капитали в български банки (особено активно през 20-те години). При всички случаи, „неуправляемото" прекрояване се извършва на спазми, при които вълните на учредителство се сменят от епидемично ликвидиране на новосъздадени (и по-стари) банки.

Първите три кредитни учреждения, основани в десетилетието след Освобождението, са Странно търговско дружество „Напредък", Шуменско търговско дружество и банка „Гирдап" (Русе). През 1888–1894 г. са регистрирани осем банки, а с кредитната експанзия от средата на 90-те години на XIX в. възникват още 14. Към 1906 г. вече оперират 34 акционерни банки, като първата софийска възниква едва през 1906 година. В следващите „тлъсти години" кредитът се разраства осезаемо и преди войните са налице 67 акционерни банкови институции[191]. След Първата световна война техният брой нараства на 87 (1919 г.) и 117 (1925 г.)[192]*. Голяма част от

---

* Тук не вземам предвид кредитните кооперации, популярните и трите големи държавни банки.

тях са малки провинциални кредитни къщи, а на другия полюс вече е оформена „голямата девятка" софийски банки, сред които пет са предимно с чужди капитали.

С началото на кризата започва обратно движение. От 159 банки през 1931 г., техният брой спада до 116 през 1934 година[193]. В 1938 г. акционерните банки са сведени до 87, като от тях 16 са в обществена ликвидация. Поне още тридесетина практически вегетират и постепенно се вливат в „Български кредит"[194]. Бройката е допълнително редуцирана през войната. Към края на 1943 г. функционират нормално едва 28 частни банки. Останали са 54 „пасивни" – 32 в обществена ликвидация, 2 в предпазен конкордат, 5 в съдебна ликвидация, 4 не приемат спестовни влогове и една, която води „анемичен живот"[195].

Акциите на дирижирана консолидация се различават по преследваните цели и използваните средства.

Чрез *косвена принуда* държавата неведнъж е създавала условия за сливане на частни банки. Походът срещу капитала и данъчната преса в началото на 20-те години катализират процесите. По-късно, при първите пристъпи на кризата от есента на 1929 г., БНБ оставя нещата в раздутата кредитна система да се развиват сами. Относително пасивното ѝ поведение спомага за по-бързото саниране на банковия сектор от малки институции и за консолидирането на други. Това, разбира се, е съпроводено от повсеместен вой, че емисионната централа не оказва помощ на изпадналите в затруднение банки. Малко по-късно, през 1931 г., Законът за защита на влоговете налага изисквания, които принуждават дребните къщи да потърсят сливане*. Това става, между другото, чрез изискванията за по-голям капитал, по-голяма публичност и по-стриктна отчетност.

Създавайки банки с многозвенна структура, каквито са БЗБ и БЦКБ, държавата фактически слага капан, в който се хващат произволен брой нови единици. Превръщането им в „централни банки" на кредитните кооперации означава, че при множенето на кооперациите (автоматично попадащи в орбитата на БЗБ или БЦКБ) се извършва негласна консолидация на банковата система.

„Макроконсолидации". Те се случват, когато държавата целенасочено размества големи парчета от банковата система. Такъв е казусът с прехвърлянето на цели сегменти от кооперативния кредит от едната в другата „обществени" банки. Това става и чрез манипулиране на различните кооперативни съюзи, които ту се еманципират, ту се присъединяват към държавните банки. А към средата на 30-те години държавата осъществява двете най-мащабни операции. Сливането на БЗБ с БЦКБ и обединяването първо на 12, а до края на годината на още 7 акционерни банки в новата „Български кредит", коренно променят през 1934 г. географията на банковата система. Успоредно с това протича „обществена ликвидация", която затваря или консолидира част от множеството дребни и безсилни банки.

---

* Още през 1926 г. е учредена Централната банка на провинциалните банки, известна като Провинцбанк.

Консолидацията от 30-те е икономическо тайнство, при което законът за запазване на пръв поглед изглежда явно нарушен. Като че ли се стига до по-малка сума от сбора на слагаемите. Но това е само външната страна. В действителност икономическата центрофуга потвърждава универсалния закон. Фирата от декапитализираните участници в консолидацията не е отишла в небитието, а е материализирана в източените (често към акционерите) ресурси на предварително пресушените банки, които се включват.

Опитът на българските консолидации от 30-те години откроява три принципа.

Първият от тях е *жонглирането с активите*. В центъра на операцията стои преоценка на активите на участниците. Да се определи тяхното качество е същината в изкуството на банкирането, което изисква творчество, усет, чувствителност, опит, познания... Това е колкото финансово „дегустаторство", толкова и широко поле за пренареждане на баланси, разкрасяване, кражби или тяхното прикриване.

Оценката на активите е по правило по-еластична, субективна и „корумпираща" процедура от тази на пасивите. Първите са до голяма степен имагинерна величина, подвластна на промени, илюзии и манипулации. Надуването и изписването на кухи активи дава например необятни възможности за прехвърляне на ресурси или за фиктивно разширяване основата на обезпеченията с цел получаване на нови кредити. Не случайно правилата и инструментите за оценяване активите на вливащите се банки при консолидация са много по-подробни от тези за техните задължения. Дори така обаче, те не могат да премахнат напълно елемента на произвол от крайния резултат. Днешният консултантски бизнес живее тъкмо от това, а общественият шум и истинските скандали около приватизацията в крайна сметка са свързани именно с изначалната подозрителност и с реалните злоупотреби в играта с актива.

При пасивите картината е, поне *априорно*, по-ясна, било то само защото задълженията на банката са дълг, който не се манипулира така лесно и едностранно. Той обаче може да бъде прикрит. Нещата и тук не са кристално чисти, като проблемът е в скрити пасиви, които изплуват след време. Днес това често се установява в хода на приватизацията (вкл. на банките) и налага учредяването на специални гаранционни сметки.

Ситуацията излиза прозрачно на показ в инструкциите на БНБ за оценяване баланса на банките. Нека вземем оценката от 1933 г., подготвена непосредствено преди големите сливания[196].

Документът повелява да се определи платежоспособността на всеки длъжник, цената на отделните стоки и имоти. Иска се най-подробен анализ по активи. Установяват се портфейлът, текущите дебиторни сметки, съдебните вземания, протестираните полици и други сметки на длъжниците. В зависимост от текущото имотно състояние се решава дали вземането е напълно или частично събираемо. Отчитат се облекченията, с които се ползва длъжникът по силата на специалните закони или на двустранни споразумения с банката. Следва да се прецени „дали дадените облекчения ще помогнат на длъжника да изплати дълга си, или отсрочките и улесненията носят още по-големи рискове за банката". Рисковете трябва да се посочат изрично.

Заключението за материалното състояние на длъжниците следва да става с всякакви средства и от всякакви източници, при многостранна и точна оценка на рисковете. Инструкцията представя оценката на стоките и имотите като полезна, понеже се ползват сведения за пазарните цени от трети лица. Ценните книжа се остойностяват по борсов курс. Там, където книгите не се котират, се приема цената според коригирания баланс или „се събират сведения по околен път", след което се прави „предпазлива" преценка въз основа на експертните становища, дадени от трети лица. Вземат се предвид и всички гаранции по личните сметки на длъжниците.

На фона на двете страници инструкции за актива, указанията за оценка на пасива се събират в два реда: да се обърне внимание дали има нереален пасив (скрити резерви), които да бъдат отнесени към собствените средства. Трябва да се отчетат също така привилегированите кредитори и предоставените им гаранции.

Заслужава внимание и самата процедура. Проверяващият от БНБ подписва съвместно с директора на банката протокол, в който се изнасят (ако има такива) техните различия. Прави се обща оценка на банката и *пробен* баланс, в който се дава прогноза за евентуалните резултати до края на годината. Последната стъпка е подготовката на *коригиран* баланс, в който се „изнасят оспорените активи, тъй както вие [проверяващият] ги преценявате". Любопитен е казарменият, нетърпящ възражения, тон на инструкцията. Става дума за допълнително натоварване на служителите извън обичайните приключвания, за което обаче БНБ „дължи да предупреди, че няма да вземе под внимание никакви извинения за ненавременно изпълнение. За възложената работа ще намерите време и ще я свършите във възложения срок!"

Критичните точки в дългата процедура са очевидни. На всяка стъпка преценката е до голяма степен субективна, а накрая се дава възможност и за споразумения между проверяващите и директорите на банките. Оттук до подозренията за манипулации, или поне за договаряне, е близко, което, разбира се, не означава, че те са правени повсеместно.

Невъзможността (нежеланието) за точна оценка – в частност поради неразвитост на пазарите – съпътства българската финансова система. Проблемът за реалистичността на балансите е напълно осъзнат. Още в началото на 40-те години, след мощната консолидационна вълна, обзорът на Д. Йорданов за „видимото" положение на банките завършва с констатация, че „остава въпросът за ефективната ликвидност, т.е. ...за реалната стойност на банковите имущества, доколко показаните балансови стойности отговарят на действителността. Точен отговор на този въпрос не може да се даде. Естествено е да се приеме обаче, че все ще трябва да се предвиди известен процент намаление. Да определяме обаче такъв е безсмислено, защото това би представлявало само едно предположение, лишено от каквато и да е реална основа. Липсва обективна възможност да се прецени всяко перо от отделните баланси на всички частни банки в България поотделно"[197].

Как стават нещата на практика? Аферата „Гирдап" или хрониката на Българска черноморска банка (БЧБ) в Анхиало (Поморие) дават съвсем ясна представа за двусмислеността на процедурите♦. Нека тук само отбележа, че „одитът" на БЧБ, направен по инструкцията на БНБ от 1933 г., е преизпълнен със съмнения. Впечатление прави розовото описание, дадено от инспектора на Народна банка в местната агентура. Въпреки окаяното състояние на малката кредитна къща, докладът твърди, че „намаление на активите няма" (дори има увеличение на някои недвижими имоти), няма нереален пасив, банката се развива нормално и „въобще положението [ѝ] не е лошо, но то ще зависи от прокарването на новия закон за задълженията"[198]. Тези оценки, прехвърлящи цялата отговорност за положението върху „обективни" обстоятелства", съжителстват напълно безконфликтно с твърдението, че членовете на УС са използвали половината от капитала ѝ за вътрешни заеми. Подобно заслепение навежда на няколко възможни хипотези: мрежа от местни връзки; вероятна договорка; познат бюрократичен отговор на всяка спусната отгоре кампания чрез немарливо и механично свършена работа.

Укриването на активи или (обратно) продължителното водене на записи по вземания, отдавна превърнали се в несъбираеми, са масово явление. В отделни случаи се стига дотам, че реалистична редукция на несъбираемите вземания би погълнала всички собствени средства на банката[199].

Вторият принцип в консолидацията от 30-те години е *оразмеряването и легитимирането на декапитализацията в отделните институции:* по правило вливащите се в „Български кредит" банки са с ниска или отрицателна нетна стойност.

Консолидацията (някога и днес) е удобен повод да се даде индулгенция за икономически грехове. Тя лесно размива и оправдава резултатите на погрешна политика, ако не и на престъпления. Дори при Голямата депресия „външните" обстоятелства да изглеждат решаващи, нещата далече не са невинни. Цялата операция е призвана всъщност да се опита да оздрави една ирационална банкова система, оформила се при безметежното изяждане на Стабилизационните заеми. Поради късогледство и липса на задръжки, еуфорията мултиплицира и временно закрепя нежизнеспособни структури, които при по-нормални обстоятелства биха били обречени на провал. Висящ е също така въпросът доколко могат да се смятат за „жертви" на финансови стихии банки, голяма част от чиито ресурси са отишли у ръководствата и основните им акционери.

Както и в други аспекти, погледът върху пейзажа след депресията оразмерява*. Обобщаващите данни за загубата на капитал в банковата система са впечатляващи. Ако се вземат само собствените средства на частните акционерни

---

* Въпреки че от кризата през 1996–1997 г. минаха години, все още не е осчетоводена бездната от злоупотреби и корупция, оставили след себе си финансово гробище. Нещо повече – основните действащи лица едно след друго са демонстративно и предизвикателно оневинявани от съда.

♦ Вж. *Фалитът на „Гирдап" и Микрокосмосът на българския капитализъм.*

банки, образували „Български кредит", то те намаляват от 555 млн. преди сливането на 88 млн.лв. след това[200]. По друга оценка 19-те банки съучредителки на новата институция към 1936 г. са успели да запазят едва 26% от капиталите си[201]. Според Ас. Христофоров, собствените средства на всички акционерни банки в страната към 1938 г. са редуцирани с 41% спрямо 1931 година[202]. Ясно е, че „Български кредит" не може да стартира без държавно капитализиране и привилегии.

Слабата изходна позиция при консолидацията нагледно се установява в описа на коригираните баланси на съставните банки, както и в обобщения учредителен баланс от 6 октомври 1934 година[203]. Десет процента от активите са протестирани полици и съдебни дела, а около 3.7% са в облигации на Погасителната каса*. Свиването на общото балансово число вследствие на преоценката е между 1 и 17 процента. То е много по-голямо (между 13 и 84%) при капитала и резервите на отделните банки. Средното намаление на актива/пасива е 6.5%, а за капитала – 55.3 процента. Следва същевременно да се отбележи, че максималната декапитализация е при най-голямата вливаща се кредитна къща (Съединени български банки), където преоценените капитал + резерви възлизат само на 16% от балансовите. На нея се падат около 60% от сумарния актив на слетите банки, а заедно с втората по големина двете притежават близо 80% от него.

Несъответствието между обезценката на актива и на капитала вероятно отразява запазването в балансите на кухи авоари или на такива, които ще се превърнат в несъбираеми вземания. В един от протоколите установяваме например, че вземанията са преценявани по реализируемост, без да се държи сметка за тяхната ликвидност[204]. Такова разминаване, което се потвърждава в конкретния казус с Черноморската банка в Анхиало, означава, че голяма част от необслужваните активи продължава да виси в баланса с надеждата, че ситуацията е временна. Както се оказва впоследствие, повечето от тези вземания остават окончателно несъбираеми. Също толкова произволно изглежда и решението креансите на длъжници, които внасят *редовно* 10% по облекчителните закони (при положение че сведенията за тях от местния клон на БНБ са добри), да бъдат приемани за напълно събираеми. Степента на събираемост на други пера се определя въз основа на косвена информация и на данни за материалното състояние на длъжниците. Изкуственото раздуване на актива идва и от включването на вземания, които се предполага, че ще бъдат оформени чрез Погасителната каса по номинала на нейните облигации**. Книжата покриват редуцирания дълг, но дали ще могат да се пласират по номинал, зависи от котировките им. По-късно те се превръщат в труднореализируем, нискодоходен актив, който задръства банковата система♦.

---

* От актива са изключени неясните „статистически сметки" и клоновете.

** Към 1935 г. тези облигации все още не са раздадени на повечето банки.

♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

Несигурната основа, върху която са правени оценките, е добре осъзната. По повод банка „Земеделец" в Стара Загора служителят отбелязва, че „във всеки случай ние сме държали сметка за платежоспособността на съзадължените лица, доколкото сме имали достоверни данни за тяхното имуществено състояние и доколкото отделните лица добросъвестно са декларирали своя патримониум в молбите си за искане облекчение"[205]. Примерът с тази банка дава представа как и в каква посока се е действало. Завишаване балансовата стойност е направено за недвижимите имоти, мебелите на дружеството и някои стокови позиции. Всички ценни книжа, събираемостта на които е условна, се оказват обезценени: заемните полици с 42%, авансите срещу гаранция и портфейлът за гаранция с 49%, съдебните дела със 79%, протестираните полици с 83%, авансите на открито с 90%, сконтираните полици с 99 процента[206]. Тъкмо тези активи са *частично* компенсирани с облигации на Погасителната каса, които не покриват изцяло загубите. Книжата на касата номинално редуцират общата декапитализация до около 5%, но фактическата загуба е по-голяма.

В крайна сметка, преоценката води до подчертано неблагоприятна структура по доходност на актива и пасива в коригирания баланс. На пасиви, олихвявани с 6% (60% от балансовото число на банка „Земеделец"), противостоят облигации на касата с лихва от 3% (51% от активите), 25% безлихвени активи и едва 10% с лихва над пасивната[207].

Обединението на слаби и болни слагаеми не може да конструира силна банка, поради което интервенцията на държавата се оказва неизбежна. Тя идва да запълни дупката в капитала на банковата система, заличавайки по пътя си несъбираеми вземания, следи на непредпазливо раздавани кредити и користни действия на ръководствата. Консолидацията е особено удобен начин да се кове поредната легенда за поредното „ново начало" във финансовия свят.

Обяснимо е при това положение, че третият принцип (резултат) на сливанията от 30-те години е *разширяването на икономическото и политическото влияние на властта.*

Обстоятелството, че най-големите консолидационни операции са проведени от авторитарни режими, не е случайно. Никой не се съмнява, че режимът на Стамболийски „укрепва" БЗБ през 1921 г., за да доведе до предел почти пълния партизански контрол, който вече упражнява над институцията. Сливанията от 1934 г., от своя страна, отговарят на деветнадесетомайската идеология на безпартийност, затягане на административния контрол и пряка държавна намеса в стопанския живот. И в двата случая окрупнените банки предоставят допълнителен ресурс на властта, която го използва за политически цели (и клиентела) и за неявна „индустриална политика" чрез скрито субсидирани начинания. А създаването на „Български кредит" е *де факто* мащабна национализация на най-болния сектор от банковата система. По този начин големите разместванията от 30-те години се оказват брънки в одържавяването на българския кредит и от „спонтанната" подготовка за социалистическото му битие.

Властовите мотиви не убягват нито на местните, нито на външните наблюдатели. Две становища на ФК за учредяването на БЗКБ добре улавят усещането за събитието извън България. 32-ят редовен доклад на Комитета за икономическото положение в страната от 17 ноември 1934 г. завършва с пророчество. „Постоянните интервенции на банката [БЗКБ], държавна институция, управлявана от чиновници, назначени от държавата, ще имат за последица прогресивното етатизиране и бюрократизиране на кооперативите... След един по-кратък или по-дълъг период кооперациите ще останат такива само по име."[208]

Друго опасение е, че става дума за чисто механично начинание. То е определено от ФК като „просто събиране на балансите на двете банки, което ги поставя под общо ръководство, без да е направена истинска преоценка на актива на всяка една от тях"[209]. А коментар по доклада на ОН, подготвен от френското Министерство на финансите, обръща внимание и на трета потенциална опасност. „По принцип, пише френският чиновник, може само да се подкрепя правителството в желанието му да слее БЗБ и БЦКБ, две държавни институции, чието наслагване се дължи вероятно единствено на лични интереси. Също по принцип, макар че въпросът е по-деликатен, може да се приеме като налагано от обстоятелствата обявеното намерение да се обединят в една институция, с известно държавно участие и управлявана от БНБ, множеството ситни частни банки, които са прекалено много, за да бъдат печеливши дори при нормални условия. [Става дума за „Български кредит".] Впрочем, много от тях избягват ликвидацията единствено благодарение на разпространената в България практика, както ни уверяват, вложителите да се договарят предварително с банките за размера на всяко предстоящо теглене на влогове. *Ако идеята за сливане е по принцип здрава, дори с известно участие на държавата, всяка прогноза за оценката на активите на вливащите се банки следва да бъде много резервирана.* Същите резерви се отнасят и за последиците, които би имал за новата институция [и за БНБ] отказът от споменатата практика и преминаването към действителна изискуемост на влоговете."[210]

Страховете се потвърждават. Щедрото рефинансиране на БНБ се оказва задължителна и незаменима опора за „Български кредит", особено в началото на съществуването й. А БЗКБ така и не успява да санира сметките си, като продължава да регистрира фиктивни благоприятни финансови резултати и да капитализира лихвите по несъбираеми заеми[211]. Освен това тя остава основен ресурс на правителството за всякакви нужди, като дори предпазливият Ас. Чакалов си позволява да каже, че това „не всякога е съвместимо със задачите на този институт... Желателно е тя да се освободи от всички тези задачи и от рискованите експерименти, които не са присъщи на една банка или са неполезно кредитиране"[212]. По ирония, именно Чакалов ще е първо администратор, а след това и управител на БЗКБ през годините на Втората световна война, когато изстискването на тази банка е тотално.

Нека погледнем към частното банкиране и през камбанарията на надзора. Както за всяка институция у нас, която по презумпция следва да работи независи-

мо, веднага възниква въпросът дали изобщо има възможност да се практикува безпристрастен, ефективен и стриктен контрол.

Историята дава някои отправни точки, като най-близките събития са от най-красноречивите. Консенсусът на политическата класа от първите години на прехода за недосегаемост на БНБ, заедно с отсъствието на осезаеми катастрофи, които да поразят общественото мнение, позволяваха свободно да се говори за (липсата на) надзор, без да се предприема каквото и да е сериозно усилие в тази посока. След фалитите от 1996 г. тази позиция стана неудържима и заедно с въвеждането на Паричния съвет бяха пренаписани и правилата за регулиране на банковата система.

Добре познатата схема, по която даден проблем (макар и превърнал се в публична тайна) е оставен да битува, да тлее и да се задълбочава, за да бъде разсечен едва след като настъпят катастрофални последици, не е от 90-те години. Миналото на надзорните институции показва, че това е по-скоро правилото: за да се появят те у нас, трябваше да настъпи Голямата депресия. Въведените през 1931 г. норми със Закона за защита на спестовните влогове имаха подчертано превантивен характер, но дейността на новосъздадения Банкерски съвет през 30-те години е белязана от съвсем практическата задача по разчистване на финансовото поле.

Преди този критичен момент общественото убеждение е, че контрол е невъзможен, а – ако все пак той трябва да бъде въведен – основният въпрос е *кой* ще го упражнява. Изначалният скепсис позволява десетилетия след Освобождението повсеместно да се приема, че акционерните дружества (вкл. частните банки) не подлежат на реален мониторинг. Което, разбира се, съвсем не означава, че те са свободни в действията си: тъкмо липсата на правила дава простор за всевъзможни неформални (и ефективни) зависимости, но не от обществото, а от променящи състава си кръгове.

Достатъчно е да се прелистят броеве на СпБИД или на други издания, за да се намерят анекдотични случаи и обобщения за повърхностния контрол върху дружествата, за манипулацията с балансите и ревизиите, за бутафорността и пристрастността на вътрешните контролни органи като проверителни съвети и пр.[213] За цвят привеждам единствено изразителен пасаж от текст на Стефан Караджов.

„В затънтените кьошета на България, пише бъдещият управител на БНБ, се срещат, и то не само по изключение, а като общо правило, такива настоятелства на дружествата, които стоят начело само за да злоупотребяват и вършат безнаказано най-големите произволи. Възползвани от слабия надзор от страна на общите събрания, от неумението на акционерите да пазят и отстояват правата си, ръководителите на дружествата се разпореждат пълноправно с общите интереси и не зачитат ни най-малко уставите. Краят на всичко това е опропастяването на дружествата, които те управляват. [Разказани са примерите с дружествата „Медени кладенци“ и „Трудолюбиви пчели“])... Ако искаме да имаме уредени кредитни дружества, които да бъдат истински помагатели на нашата производителна

класа, трябва да подражаваме напълно примера на великия основател на тези дружества [Шулце-Делич] – никакви отстъпки на известни само клиенти; лицеприятия; изключения от общото правило да не се допущат за никого."[214]♦

Повикът за праведност излъчва наивност, но и песимизъм. Той звучи при всяка вълна на първоначално натрупване, съпроводена винаги от корумпиране на кредитната система. Пионерите усещат, и без задръжки консумират, сладостта да се разпореждат с парите на другите. Тази черта не остава в „героическите" години, а влиза в стопанската ни традиция. Там, където Ст. Караджов вижда надежда за отърване от „порока", се появяват нови изкушения. Споменатите дружества от типа Шулце-Делич се превръщат в първообрази на кооперативното движение, което впоследствие не премахва споменатите проблеми, а ги клонира в по-значими мащаби. Още в пропагандно-агитаторските текстове за тях са посочени три опасности, в състояние да ги (само)унищожат – равнодушие от управителните тела и членовете на дружеството; отпускане несъразмерни кредити на членовете; извършване работи, чужди на целите на дружеството[215]. Тези клопки са описани сякаш именно за бъдещите стандартни варианти на кооперативния кредит.

Конфликтът на интереси е повсеместен, но това не се възприема като проблем, а като естествено състояние. Плахите подмятания, че институционализиран поглед върху банките може да има и държавата, се третират като екзотика или празни пожелания. В средата на 20-те години Ст. Бочев отбелязва, че „проверителният съвет фактически, като изхожда от Управителния съвет, не може да се очаква, че ще бъде една внимателна и строга контрола върху делата на Управителния съвет. Той всъщност само разширява кръга на лицата, които в даден случай би понесли отговорността за нарушенията, които биха били извършени"[216]. Ако тези структури са вътрешни за фирмата, то „държавният [външен] контрол у нас не съществува... с оглед на запазване интересите на дребните акционери, на кредиторите, вложителите и застрахователите. Един законопроект, приготвен от Министерството на финансите в 1908 г., е *останал неразгледан* от Народното събрание. Действително с чл. 36 от закона за бившите земледелчески каси бе възможно да правят подобен контрол върху акционерните и спестовни дружества, контрол, който *никога не е бил прилаган*... Що се отнася до финансовия инспекторат, той в най-добрия случай би могъл да прави технически контрол, но не и финансово-икономически... Остава въпросът за решенията на управителния съвет и действията на дирекцията, които биха нарушили устава и закона... Финансовият инспекторат би могъл тук да извърши някаква контрола. Но способен ли е той за това – не само поради подбора на лицата, но и поради положението, което те имат като държавни чиновници? Нарушения на устав и закон? Няма, освен в най-редки случаи, управителни съвети и дирекции, които да са толкова глупави да ги извършват. От формална страна... тия управителни тела всякога ще знаят да се поставят на неатакуема позиция. А от съще-

---

♦ Вж. *Духът на икономическите институции.*

ствена? Но щом е спазен уставът и законът, кой може да пита управителния съвет защо е решил тъй или инак? Само общото събрание чрез проверителния съвет. Прочее не може да се очаква, че държавният контрол върху финансовия инспекторат ще бъде нещо повече от слаб технически и формален контрол, който в най-добрия случай няма да има съществено значение"[217].

В тази добре позната днес логика на безсилието доминиращата представа за акционерните дружества (вкл. банките) е като за „свои" учреждения, които обслужват и засягат само тесния кръг заинтересовани. Материализация на този образ са споменатите купища вътрешни кредити. Необходими се оказват десетилетията до Депресията, за да узрее (твърде бавно) разбирането, че надзорът е свързан с *публичния* характер на акционерните банки, т.е. с обстоятелството, че в тях има разсеяно участие на множество лица без възможност да се защитят самостоятелно. Неизбежно бе освен това да се появи осезаем системен риск в цялата система, за да се осъзнае, че заплахата за отделни институции е *обществена* заплаха – за банковата общност и за големи групи вложители.

Идеята дълго остава недобре артикулирана. Не е ясно *кой* да контролира и *чии интереси* да защитава.

Към средата на 20-те години надзор се упражнява основно чрез проверителните съвети, чрез финансовите ревизии и чрез публичността на балансите. За формалността на първия стана дума. Последният е също толкова фиктивен и ненадежден. Що се отнася до ревизиите, те преследват най-вече фискални цели, като се правят без усет и нагласа да доловят появата на риск за финансовата система като цяло*.

Кръгът на заинтересованите от *обществен* контрол е аморфен. Допуска се – на хартия, – че акционерите разполагат с необходимите инструменти, предоставени им от Търговския закон. На практика най-добре поставени да оценят общата картина са кредиторите. Но те са мотивирани да следят само непосредствения си интерес в конкретната институция. Единствените, които (бидейки неорганизирана маса) се нуждаят от действително публичен контрол, за да бъдат защитени, остават вложителите.

През 1925 г. въпросът кой да осъществява обществен надзор, изглежда все още нерешим. Според Ст. Бочев е абсолютно изключено той да се даде на правителството. Държава и партизанщина в България са синоними. „Не са политическите хора у нас – министрите, които могат да подберат хората за такъв контрол, нито да им дадат директивите за него, нито пък да теглят произходящите заключения от резултатите, които той би установил. Такъв прям държавен контрол би бил цяло нещастие за акционерното дело, а той би повредил из основа интересите и на акционери и на кредитори, а най-много на вложители и застраховани. Той би се изродил на средство за хвалби и поругания, за възвеличавания и проваляния, за изко-

---

* Тези въпроси са разгледани подробно от Ст. Бочев. (Вж. Акционерното дело в България... -В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 370–376.)

ристявания и прикривания и би пресушил още в наченките и народната спестовност, и стопанската безпечност, на който той всъщност трябва да бъде верен страж."[218] Години по-късно, през 90-те, се тръгна по този апокалиптичен път и той бе извървян докрай. След краха правилата на надзора бяха преоткрити, сервирани и наложени наготово отвън. Заблуда на Ст. Бочев остава убеждението му, че тази публична дейност може да се поеме от „свободния" корпус на експерт-счетоводителите. Такава опция обаче никога не е била реалистична по същите причини, по които в България отсъства традицията на свободните граждански структури.

До депресията мониторингът се упражнява от БНБ, която при рефинансиране и при своите ревизии следи отблизо състоянието на отделните кредитни къщи. Една от най-важните ѝ инструкции в това отношение е Окръжното за личния кредит от 1929 г.♦, където детайлно са инкорпорирани вижданията ѝ за контрола[219]. Именно чрез регулациите за личния кредит (или т.нар. „общ кредит на банките") БНБ въвежда нещо като „преднадзорни" правила*.

Преди всичко, кредитът е разбиран в неговия стриктен, класически смисъл – като обществен израз на доверието към лице или институция. То е „прехвърляемо" и банката може да се опре на отношението към длъжника, проявено от онези, които приемат негови полици. Но така или иначе, проверката трябва да се осъществява непрестанно и тотално, при което инструкцията определя максималния размер на допустимия кредит. „Днес (спокойно твърди БНБ през 1929 г.) можем да отидем към едно разширение на общите кредити, но границата е двойният размер на чистия капитал. Граница, която може да се достигне само при най-добре организираните предприятия", където ликвидността е адекватна, финансовата и търговската ѝ организация е солидна и възможностите за пласмент са добри.

Азбука на контрола е диференцираното отношение към всеки казус. Настойчивите призиви срещу „сухата формула" и „шаблона" издават колко слабо е прилаган такъв подход. Критериите за „успешност" на една банка са доброто ѝ управление, ликвидните активи, доверието сред обществото, привличането на местни влогове, ниските административни разноски... Обратно, като „опасни" се дефинират финансовите къщи с мълък капитал, с големи имобилизации и общи разноски. Очертани са проявите на рисково поведение и специално се бичува раздаването на дивиденти от слаби банки.

Презумпцията за (не)надеждност виси над цели обществени и професионални групи. „Социалният" произход на полиците е сигурен индикатор за (не)лик-

---

* Под една или друга форма такива са формулирани още от началото на XX век. Това са инструкции, общи наставления по кредитната политика, правилници и пр. Роенето им винаги се активизира в кризисни ситуации, като през 1907 г. или при фалитите във Варна от 1910 година. (Вж. *Българска народна банка / Тактическите дилеми.*) Тази регулаторна дейност върви успоредно с изграждането на информационна инфраструктура за следене на общостопанската конюнктура. (Вж. *Икономическата политика и икономическото познание.*)

♦ Вж. също *Икономика на длъжниците.*

видност. Очевидно често срещано нарушение е неуточняването на занятието на длъжника, което налага тежки допълнителни разследвания. На дъното на „априорното" недоверие стоят земеделците, които са практически изключени от личния кредит, а тежестта на земеделския портфейл е ограничена. Природният цикъл определя икономическия.

По всички правила на добрата практика ликвидността е обявена за основен критерий при кредитиране. За да се установи нейното реално състояние се прибягва до всякакви източници на информация. Вероятно затова БНБ влиза в ролята на агенция за кредитен рейтинг, като в окръжното помества, приведения по-горе списък на 16 „първостепенни" местни банки♦.

Въпросните правила са формулирани в самия край на кредитната инфлация и последвалите събития доказват, че в тази си форма „надзорът" е неефективен. Посочвайки трезво скритите опасности, БНБ идентифицира редица от вратичките за „преливане". В самата инструкция се виждат пролуките, превърнали се в отворени шлюзи. Без съмнение много от препоръките са се оказали закъснели или просто мъртва буква.

Институционализирането на надзора идва с банковата криза от есента на 1929 година. Затрудненията на местните производители, породени от спадането на цените на основните експортни стоки (зърно и тютюн), стопанската стагнация от пролетта на годината и накрая фалитът на братя Бъклови пораждат остра криза на доверие към банките. Редица от по-малките изпадат в затруднение, започват масови тегления.

Приемането на специален закон обаче не се оказва лесно и се проточва във времето. Общественото мнение и политическата класа не са готови за стъпка, в която виждат драстично прекъсване на стари традиции. Отсъствието на истински катаклизъм в края на 1929 и първата половина на 1930 г. (в какъвто впоследствие се превръща депресията), както обикновено подхранва илюзията за възможно заобикаляне на най-лошото.

От публичния дебат през онези години привеждам гледната точка на Съюза на акционерните дружества в България, изразена по повод ранен вариант на закон за защита на влоговете[220]. Позицията на тази организация, в която водеща роля се пада на Ст. Бочев, отразява притесненията на банкерското съсловие от перспективата за въвеждане на строг надзор. Възраженията са смесица от идеологическа опозиция, здрав либерален инстинкт, боязън от навлизане в запазен и безконтролен периметър, страх от възможни злоупотреби, държавен рекет и корупция. Най-напред се проявяват страховете, съпътстващи винаги намесата на държавата в частния стопански живот. Вродено и изстрадано е подозрението, че тя ще използва повода за разширяване влиянието си за сметка на частника. Законопроектът се обвинява в това, че „не третира и гарантира спестовността въобще, а се ограниче-

♦ Вж. *Последователните вълни на (полу)естествен отбор.*

ва за поставяне банките под контрол като едно ново проявление на симпатии към етатизъм и поставяне на частната инициатива под контрол на държавата"[221].

Становището е проникнато от съсловно честолюбие. Защо на контрол да бъде дискриминационно „подложен именно и само акционерният капитал, който представлява „една незначителна част от българската спестовност?... През последните 50 години най-малко е пострадала българската спестовност от акционерните банки, като не се държи сметка за ролята, която банките са играли за насаждане на спестовността и похищенията, които ежедневно се вършат върху нея от частни лица и други организации"[222]. Това възражение всъщност може да бъде прочетено като твърдение, че „и ние крадем, но по-малко".

През 1929 г. банките възприемат за скандални мерките, които впоследствие ще станат класика. И така, те особено шумно протестират срещу три изисквания – 10% от влоговете да бъдат блокирани по специална сметка в БНБ; 5% от тях да стоят на разположение в Народна банка, откъдето да се изплащат единствено влогове и то под неин контрол; поне 20% да се вложат в държавни ценни книжа, депозирани в БНБ. Всички тези мерки са определени като ненужно обременяване на кредита и „тежест за банките, предизвикваща или намаление на лихвата по кредиторните сметки с 1/10 или поскъпване на кредита, което не е от естество да гарантира спестовността и съставлява една съвършено незначителна, илюзорна гаранция"[223]*.

Най-големи са подозренията към проектирания Банкерски съвет (БС). Дискусиите, къде трябва да бъде поставен надзорът, почти дословно възпроизвеждат вариантите от началото на 90-те. Още тогава изборът е между Министерството на финансите и БНБ. Съюзът на акционерните дружества дава ясно предпочитание на Народна банка, която изглежда „по-мек" и по-приемлив партньор, отколкото фискът. Тя все още е възприемана като *една от* банките, а дългата ѝ история на вземане-даване с останалите е създала традиции, напластила е стари сметки и зависимости, които биха могли да бъдат използвани.

На бъдещия БС се гледа като на поредната бюрократична (следователно враждебна) структура, доминирана от държавни чиновници. „Вместо създаването на нови длъжности и институции и поставянето на банките по отношение защитата на собствеността под негов контрол, би трябвало всичкият надзор и контрол да се извършва от БНБ, която всъщност трябва да ръководи кредитното дело и политиката на банките, контрол, който тя днес извършва с определяне кредитоспособността на банките, без да може този контрол да бъде ефикасен. Нека санкциите да се разширят и да се даде право на БНБ да налага, пред страх на по-строги санкции, една по-голяма ликвидност и проверка на данните, изложени в балансите."[224]

Тук са всички фантазми на частния сектор. Когато става дума за държавни контролиращи институции, ключовите въпроси са *кой* и *как* съставя съответните

---

* Същите възражения се отправяха към въвеждането на минимални задължителни резерви в началото на 90-те години. През 1996 г. тези резерви не спомогнаха за туширане на кризата.

списъци. В една „списъчна икономика", каквато е българската, и където някакви властови инстанции непрестанно пишат някакви листи, винаги остро се чувства отсъствието на „независим трети", невъзможността гражданското (и икономическото) общество да изльчат арбитражна инстанция над всякакво подозрение. По повод проектозакона за защита на влоговете притеснените частни банкери бързо си припомнят това правило. Идеята, че спасителна независимост и безпристрастност могат да въведат експерт-счетоводителите (спомняме си я още от 1925 г. у Ст. Бочев), се появява отново. Но, простосърдечно възразяват банкерите, „съвършено неудобно е, щото те (експерт-счетоводителите) да имат задължително участие в проверителните съвети на банките, преди да се знае *кой* и *как* ще съставя списъка на тия заклети счетоводители и на какви условия те трябва да отговарят"[225].

Законът влиза в сила едва в началото на 1931 г., за да изпревари с малко най-драматичните събития. Той не успява да ги предотврати, а преди всичко ликвидира последиците им. *Надзорът в България (през 30-те и 90-те години) се създава като институция „за прочистване" след стопански катастрофи.*

В по-късната си практика, БС акумулира голямо количество факти относно интимните нрави в банковата система. В неговия архив се пазят документи относно банките в ликвидация, които се четат като истински наръчник за методите по излизане от финансовата криза, но и по инструментите на сенчестата икономика*. В тях непосредствено и изразително е разказано за „пирамидите", появили се около кредитната треска през 1929 г. и за масовите вътрешни заеми на управителните съвети. Това са също така свидетелства за психологическите и поведенчески измерения на деморализацията на длъжниците вследствие приетите облекчителни закони. В документите е фиксиран пътят на „тайната" банкова информация чрез доноси, шпионаж и информатори.

Банкерският съвет е, преди всичко, лицензираща инстанция. В него участват представители на министерствата на финансите и на правосъдието, на БНБ (който е председател на БС), на частните банки и един заклет експерт-счетоводител[226]. Представено е и самото банкерско съсловие, като банковата секция на Съюза на акционерните дружества изльчва Г. Губиделников. Той е член на съвета през 1931–1935 г. (до 1931 г. и зам.-председател), след което Съюзът на акционерните дружества посочва Б. Бойчев[227]. Разрешението за основаване на банка се дава от министъра на финансите, след мнение на БС. То, както и правото да започне набиране на влогове, се получава най-малко година след основаването ѝ.

Записаното в закона говори най-добре за ширещите се проблеми, с които се очаква да се бори съветът. След като декапитализацията и дребните банки са осъзнати за сериозна пречка, той предвижда увеличение на капитала, необходим

---

* Подбор от тези документи е представен в Архиви БНБ IV. Той дава прецизна картина за начина на действие и за скрупульозните проучвания, провеждани от тази институция. Особено ценен е докладът от 30 септември 1935 г., където се прави подробен обзор за положението на частните банки през 1931–1935 година (с. 703–729).

за учредяване на нова кредитна къща. Приети са редица мерки за осигуряване на ликвидността – задължителни резерви; задължителна минимална ликвидност на пласментите; минимален обем на пласментите в Държавни ценни книжа (ДЦК); регламентиране на активните операции. Ограничени са възможностите за рискови операции чрез забрана за спекулативни сделки и лимит за инвестиране в дивидентни книжа. Въвеждат се преки гаранции за влоговете чрез блокираните средства в БНБ. Особено показателно е ограничаването на вътрешните кредити на открито за членове на управителните съвети до 7 % от капитала[228]. Важна стъпка е и създаването на по-солидна банкова статистика във връзка с изискванията за по-голяма прозрачност и прецизност на предоставяната информация.

Въпреки новите претенции към данните, в своята дейност банковият надзор оперира до голяма степен на сляпо. Много са документите, в които БС се оплаква от формализъм в отчетите и балансите, затрудняващ точната оценка за ликвидността на активите им. Отпук и трудностите да се вземат адекватни решения по заздравяване или ликвидиране на дадена банка. Сред архивите попаднах на редица преписки и донесения от тайни информатори, специално натоварени от съвета да проверят кредитоспособността на един или друг длъжник. „Шпионажът" запълва белите петна в официалните книжа.

През 30-те години продължава да е в сила класификацията за достоверност на информацията, кодифицирана в споменатото окръжно на БНБ от 1929 г. за личния кредит. Източниците на подобни сведения за банките са грижливо подредени според степента на тяхната надеждност, като най-високо е поставена БЗБ. „Тя разполага с достоверни и изчерпателни данни за материалното състояние на голяма част от селското население и особено на по-заможните." По-нататък идват градските търговци, работещи с тези клиенти, а на последно място по достоверност са „сведенията на секретар-бирниците за длъжниците, които идват в Банката да се отчитат... Изобщо ще се стараете да черпите сведения от БЗБ. До общините ще се отнасяте само тогава, когато не сте могли да ги съберете по друг начин"[229].

Картината, заварена от новосъздадения надзор е плачевна. Банките (най-вече средните и дребните) са сринати, вложителите са в безизходица и притиснати, законодателството оставя маса вратички (например предпазния конкордат), с които банките да продължат безплодното си съществуване и да отлагат фалита. БС е погълнат от процедурите по обществена ликвидация, като процесът се инициира от вложителите, а крайното решение трябва да вземат акционерите.

Стратегиите в тези условия са различни. Съветът се сблъсква например с напълно декапитализирани банки, които не са ликвидирани формално поради интерес на управите си. Типичен е случаят със старата Плевенска акционерна банка „Напредък". През 1932 г. тя намалява своя капитал от 15 на 6.1 млн.лв. поради голямото количество несъбираеми вземания. Опитът за рекапитализация през 1934 г. се проваля и банката се оказва с отрицателна нетна стойност от 9.8 млн. лева. Въпреки това борбата за управлението ѝ продължава „по най-безскрупулен начин", с което тя окончателна губи публичното доверие. Поставена в предпазен конкордат,

банката е длъжна да изплаща 15% от дълга си към кредиторите, но вместо това тя продължава да раздава заплати на „излишни чиновници... които по цели дни стоят без работа". Този статут се оказва удобен чадър за уреждане на вътрешни комбинации. Правят се компенсации, „като се освобождават от отговорност солидни длъжници, ако те внесат 1/3 от задълженията в брой само за да могат да се изплатят заплатите". Мнението на клона на БНБ по този казус е, че „Напредък" следва да бъде ликвидирана като единствено средство за запазване на поне част от интересите на кредиторите й, сред които е и самата Народна банка с вземания от 10 млн.лв., вкл. 0.6 млн. вече минати в загуба[230].

Друг доклад за БС представя различна ситуация. Кредитна къща (Търговска банка „Провадия"), изглеждала обречена, формално „възкръсва" след уреждането на лошите дългове с облигации на Погасителната каса. Отписаните доскоро (дисконтирани) активи изведнъж се превръщат в събираеми, макар че все още никой не знае каква е истинската ликвидност на новия инструмент. Положението на „Провадия" се смята за последица от стопанското бедствие (депресията) и от „общата психоза за неплащане на задълженията". Тя получава индулгенция от местния клон на БНБ, с мнение, че няма условия да бъде обявена в обществена ликвидация[231]. Чрез включване в актива им на облигации от Погасителната каса или чрез препорька за вливане в „Български кредит", БС предпазва от обществена ликвидация и редица други банки.

Разпродажбата на имущество е трета възможна линия, позволяваща на някои от тях да платят частично на вложителите си. Тук се откроява неравнопоставеността на кредиторите, като БНБ разполага с повече ресурси за натиск. Запазено е например скромно писмо на скромна банка, в което БС е помолен да ходатайства пред БНБ, последната да се откаже от пълния размер на постъпленията от продажба на банков имот. Молбата е 60% от средствата да отидат за вложителите в дребното акционерно дружество, 20% – за погасяване на данъци, и още 20% да се внесат в Народна банка.

Най-разпространен е обаче опитът за рекапитализиране „със собствени сили". Масово се предлагат споразумения за изплащане на депозити при значителен дисконт. Често се иска и декларация, че дължимите лихви няма да бъдат търсени. Това типично прехвърляне на загуби към вложителите е постижимо поради чувството за безизходица и склонността им да се съгласят на първата предложена възможност за осребряване*.

Призивите за „вътрешна рекапитализация" нерядко придобиват патетично звучене. Прилагат се всякакви схеми, сред които е разпространена идеята за превръщането на вложителите в „акционери". Обещава им се, че в случай на доброволна

---

* Паниката и психозата мотивират търсенето на непосредствен и бърз резултат без оглед на понесените щети. Този рефлекс се задейства безотказно и през 1996 г., когато валутните депозити бяха изтеглени в левове въпреки значителните загуби.

ликвидация те ще се ползват с известни приоритети. Еквилибристиките постигат определен успех и на места подтикват „спонтанното" обръщане на депозити в „капитал". Другаде такива операции стават принудително. През 1936 г. дори е приета наредба закон, разпореждаща, в случай че вложители с 60% от депозитите са съгласни да намалят вземанията си, редукцията да се разпростре задължително и върху останалите. Предлага се също депозити да бъдат изплащани с облигации от Погасителната каса. Така или иначе, вложителите се отказват от права, за да поемат риск – те го преценяват (под натиска на обстоятелствата, на манипулации или принуда) като несъществен и/или приемлив на фона на вероятността да загубят изцяло парите си.

Тези ширещи се практики дават повод на секретаря на БС още през 1934 г. да обърне внимание върху детайли от консолидацията, осъществявана под егидата на институцията[232].

По принцип спиране на обществената ликвидация става при преценка, че дадена банка е успяла отчасти да стабилизира положението си. Но „може ли, пита риторично секретарят, намаляването на акционерния капитал и записването на нов капитал от кредиторите без каквато и да било промяна в качеството на банковите активи да се счете за заздравяване на банката? Оставена самостоятелно да функционира как ще оперира и ще посрещне задълженията си една заздравена по горния начин банка, когато [след трансформацията на вложителите в „акционери"] разполагаемите ѝ средства [продължават да] са изчерпани, активите неликвидни и доверието на вложителите загубено. Ясно е, че след преустановяването на *обществената* ликвидация не ще последва нищо друго освен *доброволна* ликвидация, обаче в ущърб на вложителите, защото те са загубили част от правата си като кредитори, за да поемат риска на предприятието като акционери"[233]. Във финансите, както в природата, от нищото не може да се създаде нещо – загубата е санкциониран от пазара факт и тя няма как да се заличи, а само се преразпределя. Вложителите приемат счетоводния трик поради внушението, че тяхната банка ще бъде консолидирана (в „Български кредит") и намалението на влога им (за записаните акции) ще съответства на загубата, която така и така биха претърпели от преоценка на банковите пасиви. Откъде идва тази надежда не е ясно. Може би от атмосферата на „семейственост" при решаване на стопанските въпроси, която винаги оставя вратички за изключения? Във всеки случай, депозиторите имат шанс да избегнат загуба само ако „заздравената" (чрез трансформация на влогове в капитал) банка бъде консолидирана. Близката перспектива ги кара „да се напъват да получат веднага остатъка от вземанията си от „Български кредит", но ако банката им не се влее, те остават излъгани.

Разсъжденията на секретаря на БС по повод създаването на новата окрупнена банка ясно показват смисъла на учредяването ѝ. Влизането в нея се приема като начин за избягване на обществената ликвидация и евентуално минимизиране загубите на вложители и акционери. Консолидацията преразпределя загуби, което обяснява вълненията и натиска за намиране на място в новата банка.

Схемата за фиктивно „оздравяване" чрез обръщане на влогове в капитал поражда конфликт на интереси. Вливащите се банки целят да преструктурират

своя пасив, намалявайки задълженията и „увеличавайки" капитала си. В новообразуваната институция обаче – дори и със „заздравен" капитал – те привнасят все същите обезценени активи. „От гледище интересите на „Български кредит"... на първо място е от значение *не размерът на капитала на вливащата се банка, а качеството и ликвидността на пласментите ѝ.*"[234]* Опасенията на БС са, че търсейки уреждане на собственото си положение чрез консолидация, повечето дребни банки ще създадат институция без особени перспективи. „Вливането на неликвидни банки в Български кредит отегчават положението ѝ, защото отнемат част от нейната ликвидност и то такава част, която е необходима за тези банки, за да могат да функционират самостоятелно. Ако пък ликвидността на Български кредит в сегашното ѝ положение бъде погълната от [образуващите я] банки, то едва ли би могло да се говори за някаква бъдеща активна дейност на тази банка."[235]

Опасност от „федериране на бедните" идва и по друга линия. След продължителна забрана за теглене на влогове, отварянето на „Български кредит" може да отприщи вълна на отложено търсене. „Като се има предвид готовността на вложителите да записват капитал, за да получат остатъка от влога, трябва да се приеме, че [те] ще изтеглят влоговете си... Недопустимо е стабилността на една голяма банка да се гради на предположения."[236] За предотвратяване на този риск се прибягва до принудително обявяване на влоговете за срочни, което не е нищо друго освен форма на частична конфискация.

Най-голямата консолидация на частни банки, извършена под егидата на държавата се оказва (както често се случва в България) компромисна и палиативна акция, а не радикално решение. „Български кредит" няма как да стане нещо повече от амалгама на множество закъсали съставки, опитващи да си „оправят положението" в общия казан.

Тези опасности са ясни, поне за част от БС. В доклада на неговия секретар точно е предвидено, че при характера на активите на консолидиращите се банки, „Български кредит" ще се пресити с облигации на Погасителната каса, които са дългосрочно реализируеми инструменти. Евентуално разплащане с вложителите чрез тези облигации (каквато идея циркулира) би означавало повторното им ощетяване. След като много от тях веднъж са приели да заменят влогове срещу акции (при определена отстъпка), сега им се предлагат книжа, чиито курс се очаква да падне под номинала. Отделно ще се подбие и авторитетът на държавните банки, тъй като *„никоя здрава местна или чужда банка не би допуснала да изплаща влоговете си с облигации"*[237]**.

Операцията от средата на 30-те години проявява непретенциозността, апатията и резигнацията на вложителите. Изправени пред ситуация, в която така или иначе ще понесат *част* от загубите, те безропотно отиват на решения, които им стоварват *основната* тежест. Стремежът да се вземе „нещо", но *осезаемо* и *веднага*,

---

* Подчертано в оригинала.

** Подчертано в оригинала.

е основният мотив на техните действия. „Може би благодарение пословичното търпение на българските вложители, учудва се секретарят на БС, от хиляди вложители, неполучили влоговете си, има постъпили едвам десетина оплаквателни заявления при нас."[238] Експертът е мъдро песимистичен. „За предпочитане е, пише той, даже да се оставят замръзналите банки да ликвидират или се заздравят сами, като се създадат здрави нови кредитни институти, отколкото тия банки да се подложат на акции със съмнителни резултати."[239]

Изводът е с общовалидно звучене – пазарът би могъл да свърши по-добре работата, отколкото държавата. Но в България твърде рядко се дава път на спонтанните пазарни решения за прекрояване на финансовата система. Донякъде такъв е примерът със събитията от есента на 1929 г., когато изненадата и относително „либералната" политика на БНБ водят до естествени сливания и затваряния на банки. През 1934 г. атмосферата е съвсем друга. Зад гърба са вълната от популизъм, деморализиращата кампания в защита на длъжниците и уредените лоши кредити. Отскоро се е настанил авторитарен непартиен режим. Всичко това насочва към държавно решение, в което за финансово оздравяване със собствени сили не остава голямо място. Консолидацията ражда едно абсурдно образувание. Макар по правна форма „Български кредит" да е акционерно дружество, банката фактически е държавна. Това е изтъкнато непосредствено преди национализацията от декември 1947, когато специално се допълва Законът за защита на спестовните влогове. При разглеждане на законопроекта, УС на БНБ припомня, че според самите учредителни документи Народна банка има свой представител в „Български кредит" с право на преустановително вето. „По този начин [последната] се намира под контрола на БНБ", а ограниченията на Закона за защита на влоговете при *частните* банки се оказват „неоправдани и ненужни"[240]. Поддържаната години наред фикция с частния статут на „Български кредит" е (основателно) свалена като безсмислена, защото тя никога не е била в истинския смисъл частна. В протокола на УС характерът на промяната е обозначен съвсем ясно. „Банката може да бъде приравнена с държавните банки и освободена от постановленията на Закона за защита на спестовните влогове при частните банки. *Това ще ѝ даде възможност по-широко да кредитира индустрията във връзка с финансирането на Държавния народно-стопански план за 1947 и 1948 г.*"[241] Дребната юридическа козметика се оказва достатъчна, за да пригоди статута на институцията към нуждите на плановата икономика и да вдигне оставащите формални спънки пред автоматичното кредитиране. Някогашният привидно държавно-частен оксиморон се нагажда без проблеми към истинската си *държавна* същност.

През 1943 г. Д. Йорданов прави на страниците на СпБИД, равносметка за дейността на надзора върху частните банки. Общата констатация е, че приетите институционални мерки са повлияли „твърде благоприятно и насърчително."[242] Основание му дават преди всичко няколко коефициента за ликвидност, които стоят добре, докато по-тревожните симптоми са отнесени към „донадзорния" период.

Не бих споделил този оптимизъм, позовавайки се при това на заключенията на самия автор. Неговото съмнение за разминаване между *формални* и *действителни па-*

раметри е особено изразително. Д. Йорданов признава, че *истинската* ликвидност на активите е нещо съвсем различно и практически неуловимо без анализ на всеки конкретен случай. А обстоятелството, че от 82 частни банки функционират нормално 28[243], говори сам по себе си за незавършеност и двусмисленост на процесите.

Симптом за ефективността на надзора е широкото използване от банките на „щита", предоставен им от предпазния конкордат. Съответният закон от първата вълна на облекчителните мерки дава известна отсрочка, с предположението, че кредитните къщи ще успеят да се заздравят финансово. На практика редица от тях (обречени и отмиращи) използват отпуснатия им срок за избягване на плащания, за да задържат и въртят парите на депозиторите и за да посрещат по този начин текущите си разходи. Нервите на вложителите са поставени на изпитание до предела чрез постоянно отлагане изплащането на дължимите влогове. В емоционална петиция от 1939 г. Съюзът на вложителите се оплаква, че „със спестяванията се разполагат банките, а вложителите се третират като чужденци, като че останалото в банката не принадлежи тям. Влоговете (в недобросъвестните банки) загиват, те се стопяват всеки ден под разни предлози и пътища... те се *изяждат*. Законът за спестовните влогове за тях е мъртва буква. Досега никъде никой не го е приложил и никой не е задължил банките в предпазен конкордат да се уредят съобразно наставленията на този закон"[244]. В молбата си до висшите държавни инстанции съюзът всъщност иска довършване на половинчатата консолидация. „Ние Ви молим да се отнеме управлението на тия банки от ръцете на *акционерите-длъжници* и се възложи на ликвидатори, посочени от вложителите. Във всеки случай, нека банки в предпазен конкордат, които в дадените им срокове от съдилищата и в тия, които им се дадоха, не са изплатили спестовните влогове; банки които са изплащали или изплащат с отбив спестовните влогове и пак не са се заздравили досега и не вършат банкова търговия, да се ликвидират най-бърже, защото... те съсипват останалото, което принадлежи на вложителите на спестовните влогове."[245]

Няма съмнение, че след бурята от 30-те години банковият надзор *отчасти* е разчистил терена. Но той не може да надскочи базисната икономическа философия на българската държава по отношение на финансовата система – „со кротце, со благо", чрез компромиси, замазване и палиативи, докато животът не наложи да се действа с груба сила, за да се плаща за пропуснатото. В навечерието на Втората световна война (а още по-силно по време на самата война) банковият свят достига апогей на одържавяването и на „непазарната" си ирационалност. Това става, между другото, вследствие дейността на новосъздадените надзорни органи, които оркестрират финансовото прекрояване на наследеното от депресията. Въпреки признаците на очевиден здрав разум (за който приведох доказателства), доминиращи се оказват вълната на конформизъм, стремежът към запазване на институции на всяка цена и създаването на нови колоси на глинени нозе, които не могат да функционират без помощта на властта.

Достолепният вид на „Гирдап" (Русе)

Фалитът на „Гирдап"

Истинският облик на финансовите институции най-добре се проявява в моменти на криза. Онова, което през спокойните години остава скрито зад фасадата, през периоди на сътресения – за институцията или за страната – неумолимо излиза наяве. В този и в следващия раздел ще бъде представена драмата на две банки. Независимо от различието в мащабите, проблемите им са впечатляващо сходни, защото поведението, нагласите и манталитетът на техните ръководства са еднакви.

Още по-забележително е сходството със съдбата на първата вълна частни (но и „държавни") банки на прехода. Нужно беше да се преживее 1996 г., за да бъде извадена на показ действителната им практика от предишните години. Не че липсваха предупреждения или дори директни разкрития. Но общественият организъм е устроен така, че не реагира преди събитието да е придобило осезаеми измерения и материалност. На масовото съзнание е нужен шок от непосредствено преживяното, за да приеме фактите. Принципната схема за трансфер на ресурси от банковата система беше емпирично и концептуално описана преди 1996 година[246]. Отделни казуси бяха станали публично достояние. Но едва след като настъпи крахът, първите прозрения се превърнаха в стандартно клише за обяснение на случилото се. Финансовата история от началото на прехода ще се пише и по останалите (оставените) документи и архиви на затворените през 1996 г. институции.

Също както и далечното финансово минало (на първия български капитализъм) прозира най-добре в неговите фалити и консолидации.

Може да се възрази, че тези сътресения са по-скоро патологията на системата. Но обстоятелствата, довели една банка до фалит или преструктуриране, са именно *масовата* практика: разликата между „жертвата" и останалите е само в това, че при нея повсеместно разпространените рискови фактори не са овладени и са излезли от контрол.

Репутацията, политиката, държавата

Общото се проявява в частния случай. За предвоенна България особено подходящ казус е несъстоятелността на банка „Гирдап".

Нейната история е типична в не едно отношение. Дружество „Гирдап" в Русе е първото акционерно кредитно учреждение в страната, основано през 1881 година*. Много години на него се гледа като на една от двете (заедно с БТБ) витрини на българския частен кредит. През 1910 г. Ст. Бочев го представя като „преживяло и претеглило всичките ступански и политически кризи на нашето отечество... паметник и архив на нашето кредитно развитие"[247].

Символично е зараждането му, с господстващата атмосфера и с всички трудности около набирането на капитала. В статия, посветена на тридесетгодишнината на „Гирдап" и изпълнена със сочни характерни подробности, Б. Боев обръща внимание върху следосвобожденската мотивация на създателите й, които бодро примесват идеологическото месианство и бизнеса. Те търсят „чрез спестяване да се освободи населението от лихварите, както Велика Русия ни освободи от турско иго... В 1881 г., продължава той, господстваше още индивидуалното доверие в търговските транзакции и затова лесно можеше да се намерят хора да поверят капиталите си, често даже без документи, на отделни лица; но мъчно можеше да се убеди човек да довери припестените си средства на хора непознати или твърде отдалече познати"[248]. Показателно за тези нагласи е даденото право на акционерите на пълен контрол върху сметките – всеки от тях „може да прави ревизия на касата,

---

* Привлекателно е да се помисли за една паралелна история на „първите" от двата български капитализма – „Гирдап" (1881) и Първа частна банка (ПЧБ) (1990). В тяхната съдба има много сходства, като най-общото е преплитането с политиката, на което до голяма степен се дължи както възходът, така и падението им. Ако днес прелистим печата от 1996 г., ще си дадем сметка доколко предизвестена беше кончината на ПЧБ. Тя бе предмет на слухове публична тайна, а веднага след затварянето на банката бяха изоставени всякакви все още използвани дотогава недомлъвки: фактите бяха напълно известни и можеха веднага да бъдат описани с точността на полицейско досие. За непосредствено последвалите събитието анализи, където структурата и хронологията са изнесени с конкретни схеми и числа, вж.: Тодорова, Галя. Първа частна банка – гузната съвест на БСП и БНБ. –Капитал, 20–26 май 1996, с. 15; Тодорова, Галя. Силните употребиха ПЧБ, всички ще плащат. –Капитал, 27 май–2 юни 1995, с. 23–25.

НБКМ–БИА

Бончо Боев –
ранна фотография от 1890

когато пожелае. Това право... което указва на *смътните още разбирания на природата на акционерното дело*, съответства на задължението на акционерите да присъстват в събранията на дружеството под страх на глоба от два лева за всяко отсъствие. В основата на тогавашните понятия на акционерите *обществения (благотворителния) елемент на сдружаването не е могъл още да бъде заменен с личния интерес*"[249], което води до неразбираемото за следващите поколения правило членовете на УС да не получават възнаграждение. „За да не се правят „учредителни разноски"... операциите [на дружеството] се правят в бакалския дюкян на [неговия] пръв касиер."

При тези изходни нагласи и условия е предвиден начален сборен капитал от 750 лв. и основен от 4 000 лева. Първите подписали акции (с номинал 10 лв.) събират 1 380 лв., а до края на годината са набрани 6 900 лева. Срокът на съществуване на дружеството е определен само на пет години, през 1886 г. той е продължен с още толкова и през 1892 г. – с допълнителни десет. „Това обстоятелство, вмъква спорно народопсихологическо наблюдение Б. Боев, характеризира голямата осторожност на българина, с която той се впуща в неизвестни предприятия."[250]

Символична е и изначалната обвързаност на „Гирдап" с политиката. Тя създава модел, който няколко години по-късно ще възпроизведе БТБ. Тъкмо тази едно-типност ги прави непосредствени конкуренти както за пазарни ниши, така и за политическо влияние. „Гирдап" е откровено „стамболовистка" банка по същия начин,

по който БТБ е „народняшка“[251]. Двете си съперничат за съвсем конкретни сделки, като например заема за Русенската община от 1901 година[252]. Пускат в ход класическите оръжия на медийните кампании чрез платени или инспирирани публикации в пресата[253]. Но отношенията им не са опростено партизански. Тези банки едновременно оперират на ограничената Русенска „пиаца“ и са придобили водещо национално значение. Крахът на едната не е от интерес за другата поради възможното общо дестабилизиране на пазара. Ето защо те неведнъж предпочитат (по-скоро са принудени) да проявят „колегиалност“[254] или координираност в действията. Това води – поне преди появата на силните чуждестранни банки през 1906 г. – до по-удобното подобие на олигополно разкрояване на кредитното пространство*.

Показателно е и укрепването на „Гирдап“ през първото десетилетие на XX в. успоредно с подема на българската икономика. До 1911 г. капиталът ѝ нараства до 2 млн.лв., резервите до 750 хил.лв., пласментите достигат 12 млн. лева. Вече тясно свързаният с банката бивш управител на БНБ определя дружеството твърде приповдигнато като „едно във всяко отношение поучително явление в нашия обществен и стопански живот: в него се отразяват драгоценните черти на българина – спестовността, осторожността и настойчивостта – три стопански добродетели, които единствено могат да обяснят... невероятния ступански устрем“ от предходните десет години[255]. Апотеозът завършва неочаквано ницшеански. „Нека вярваме, заключава Боев, че младото поколение, което мечтае за *интернационала и свръхчовека* не ще прекрачи с иронична усмивка през труда на своите бащи, за да заличи своята индивидуалност в недостижимите мечти на *метафизическата икономика*.“

Тук обаче оставям настрана юбилейния поглед, за да се спра бегло на последната символика около „Гирдап“, свързана не с възхода, а с агонията ѝ през 20-те години. Несъстоятелността на известната банка е от шумните афери на епохата. В нейните обстоятелства особено ясно се усеща какво може да предизвика (у нас както и другаде) крушението на голяма частна банка. Преди всичко няма разтърсване на значими финансови институции, където политиката и държавата да не са замесени пряко или прикрито. Всяко разместване на пластовете е свързано с по-меко или по-брутално преструктуриране на икономическите приятелски кръгове. (Не)равновесието на крупните банки (а оттук и на финансовата система като цяло) зависи от тънкия баланс на промените в политическия свят. В играта централната банка е ту инструмент за манипулация, ту детонатор, ту пожарникар.

Втора, тривиална, поука е, че дълговете (кредитът) са кръвоносната система на корупцията. Това е обяснимо след като мрежовите зависимости се изплитат най-успешно върху кръстосани заеми и финансови услуги. Всяка стъпка от „нормалните“ кредитни отношения е с двойна употреба и интерпретация. Рефинансирането от централната банка е съвсем легална операция, превръщаща се лесно в користно

---

* Разпределение на пазара между двама-трима доминиращи участници.

действие. Възможностите на управителните тела да раздават заеми на собствените си акционери са вратичка за „регламентираната корупция" на вътрешните кредити. Но подобен елемент може да бъде вграден и в произволен обикновен кредит. Границите между почтено и непочтено са крайно подвижни, преначертавани заедно с промените в обществото и в конфигурацията на властовите сили.

Финансовата система е съставена от институции, зад които стоят гъвкаво прегрупиращи се лица и интереси. Казионната достопочтеност, с която е представян предкомунистическият ни банкерски елит и пред която след 1989 г. възхищението стана модно (за някои – задължително), прикрива повсеместна кръгова зависимост. Както вече стана дума, кланове, фамилии и строени по други принципи конфигурации, се формират, разтурят и/или изкристализират в по-стабилни ядра. Движещите сили са първични: кокошкарска пресметливост, авантаджийство, лични и политически привличания или несъвместимости... Тази среда напомня олигархия, която въпреки привидните съперничества образува аморфна, еднородна общност. Войните между различните групи се водят с всички оръжия на финансовата и политическата власт. Но – точно както при комунистическата номенклатура – окончателното изпадане от кръга е рядкост. Общността е по-чувствителна единствено към „новодошлите", приемани с гримасата на кастовото пренебрежение или с боязън пред напиращата виталност.

Приведените по-долу епизоди са от терминалната фаза на „Гирдап". Те са прочетени от няколко различни гледни точки, като всяка една е по своему представителна за черти от банкерските нрави в България.

Ако се съди по оценките на Ст. Бочев и Б. Боев за „Гирдап", общественият й образ към 1910 г. е патриаршески, носещ ореола на родоначалничество в частното банково акционерно дело. Нейният баланс е внушителен, тя раздава редовно солиден дивидент от 5–8%, акциите й са винаги търсени и котирани около и над номинала. В УС влизат известни русенски банкери. Към 1912 г. тя е третата частна банка в страната, след БТБ и германската Кредитна. „Гирдап" е привлякла 6.8 млн.лв. депозити (срещу 17.5 млн. в БТБ и 12.6 млн. в Кредитна), а пласментът й възлиза на 11.6 млн. лв. (26.6 млн. за Търговска и 15.3 млн. за Кредитна)[256]* Нейният пазарен дял сред първите 11 частни банки е 8.6% при депозитите и 10.4% при пласментите. Всичко по фасадата изглежда нормално.

И все пак, през зимата на 1911 и пролетта на 1912 г. се проявяват пукнатини, като БНБ на няколко пъти показва недоверие към „Гирдап". Народна банка отказва да й отпусне кредит срещу депо-полици, да й сконтира полици или да приеме портфейл на Добричкия й клон, тъй като представените записи са издадени от земеделци[257].

Промяната в отношението на БНБ изглежда доста рязка. Съответна е и ре-

---

* Превъзходството на БНБ е все още безапелационно – тя държи 92.4 млн.лв. депозити и има 220 млн.лв. кредити.

БЪЛГАРСКА КРЕДИТНА БАНКА „ГИРДАПЪ“.

BANQUE BULGARE DE CRÈDIT GHIRDAP.

Основана въ 1882 година.

Капиталъ, напълно внесенъ . . . лева зл. 2,000,000
Запасенъ фондъ и резерви . . . „ „ 900,000

Централно седалище въ РУСЕ

Клонове: ВАРНА, ДОБРИЧЪ, СИЛИСРТА, СОФИЯ, ЯМБОЛЪ.

ИЗВЪРШВА ВСИЧКИ БАНКОВИ ОПЕРАЦИИ.

ПРИЕМА ВЛОГОВЕ: съ срокъ и безъ срокъ срѣщу спестовни книжки, срочни свидѣтелства и въ текущи смѣтки и плаща:

5% годишна лихва за безсрочни влогове.
6% „ „ „ влогове съ срокъ една година и повече.

Спестовнитѣ книжки се даватъ безплатно и вноскитѣ, както и изтеглянията на сумитѣ става *безъ никакви формалности* и безъ никакви разноски.

Сконтира полици, отпуща заеми и открива текущи смѣтки срѣщу гаранция на цѣнни книжа стоки и лични поржчителства.

Събира полици за чужда смѣтка.

Издава чекове и прави прѣводи за поголѣмитѣ градове въ България и странство.

Купува и продава за чужда смѣтка всички видове цѣнни книжа.

Купува и продава за чужда смѣтка храни съ комисиона въ Варна и Бургазъ.

Открива текущи смѣтки за търгуване съ храни чрѣзъ сжщата.

Условия най-либерални.

Телеграфически адресъ: „ГИРДАПЪ.“.

Българска Търговска Банка

Banque Bulgare de Commerce

АКЦИОНЕРНО ДРУЖЕСТВО

Капиталъ напълно внесенъ . . . . 7,500,000 лв. зл.
Резерви образувани . . . . . 1,725,000 „ „

ЦЕНТРАЛА ВЪ СОФИЯ — СѢДАЛИЩЕ ВЪ РУСЕ
Клонове въ: РУСЕ, ВАРНА, БУРГАСЪ, ГАБРОВО, ПЛОВДИВЪ, СИЛИСТРА и ЛОМЪ.

Кореспонденти по всички градове въ България и странство.

ИЗВЪРШВА ВСИЧКИ БАНКОВИ ОПЕРАЦИИ.

Като купува и продава всѣкакви цѣнни книжа — отъ по-важнитѣ банката има винаги депозитъ; изпълнява поржчки за книжа на чуждестраннитѣ борси; прави аванси срѣщу цѣнни книжа, стоки и цесии; издава и купува чекове за странство и България; сконтира търговски полици; открива текущи смѣтки; дава гаранция за търгове; при клоноветѣ въ Варна, Бургасъ и Ломъ специална служба за храни и др. стоки съ комисиона.

ПРИЕМА ВЛОГОВЕ:

Безсрочни и по текуща смѣтка съ 4½% год. лихва.
Срочни влогове най-малко за 6 мѣсеца 5% лихва.
За улеснение БАНКАТА ИЗДАВА КНИЖКИ.

Телеграф. адресъ: „Търгбанкъ“ „Bulcombank“.

Търговско-Индустриална Банка

ПЛОВДИВЪ.

Основенъ капиталъ 1,000,000 лв. напълно внесенъ.

Основана 1895 година.

Извършва всѣкакъвъ видъ банкови операции:

сконтира търговски ефекти; прави заеми срѣщу лични гаранции и съ залогъ на цѣнни прѣдмети и стоки:

Открива текущи смѣтки срѣщу лична гаранция и ипотеки на недвижими имоти; Купува и продава чекове за въ България и странство, прави и парични прѣводи; Купува и продава разни цѣнни книжа и стоки за чужда смѣтка;

Разни прѣдставителства.

Приема влогове:

БЕЗСРОЧНИ съ 5% годишна лихва. СРОЧНИ за до 1 г. 5½% годишна лихва СРОЧНИ за 1 година и на-горѣ 6% годишна лихва.

Телеграфически адресъ: „Индустриална Банка“.

Телефонъ № 17.

Царска Придворна Печатница на Ив. Кадела — София.

„Условия най-либерални“ – обява на банка „Гирдап“, засенчваща тази на конкурентната Българска търговска банка

акцията на „Гирдап". „Не смятаме за излишно да добавим, че нашият портфейл е безупречен", пише тя в едно от възраженията си, а исканият кредит е свързан със стеснения кредитен пазар в Европа. Тя моли УС на Народна банка да преразгледа отказа на заем срещу депо-полици. „Уверени сме, че [УС] ще се отнесе с нужното внимание към нуждата на най-старото българско кредитно учреждение, което иначе не би си позволило да настоява на искането си, ако не беше уверено, че БНБ не разпределя математически кредитите, без обзор на индивидуалните достойнства на всеки кредитен институт отделно."[258] Другаде „Гирдап" съзира недоразумение в отказа да бъдат приети нейни полици. На трето място, тя се оправдава, че полиците действително са на земеделци, но единствено на лица с отлично имотно състояние и то производители, а не спекуланти.

Отказът да се приемат полици на дадена банка е най-ясният сигнал за загуба на доверие към нея. Но промяната личи и в детайлите, показващи уязвено самочувствие и обида на „достолепна" институция, която до момента се е ползвала с привилегирован кредит и третиране. Увереността, с която „Гирдап" иска преразглеждане решение на УС на БНБ, изтъкването на „родословието" като незрим актив на банката, раздразнението, че към нея се отнасят според буквата на правилниците, като към всички останали – това са все признаци, че върху репутацията е хвърлена сянка.

В архивите на БНБ около несъстоятелността на „Гирдап" няма следи за други инциденти от този период. През Първата световна война нейният делегиран кредит при БНБ по текуща сметка срещу депо-полици нараства равномерно и успоредно с инфлацията. От 700 хил. през 1914 г. той достига 7.5 млн. през юли 1918 година.

И въпреки това обликът на банката след края на войната изглежда коренно преобразен. Цялата ѝ предишна „тежест" е изчезнала. Когато френските военни власти съставят списъка с оценки за характера на изникналите през 1916–1918 г. акционерни дружества, бележките за „Гирдап" и за сателитните ѝ структури са смазващи[259]. Междувременно банката е участвала без задръжки във финансови спекулации. Тя е взела пряко или косвено участие в създаването на Първо българско циментово дружество „Лев", основано през 1917 г., в АД „Мини Курило", изградено през същата година, в АД „Модерен театър", учредено през 1918 г., в Българска македонска банка (БМБ)... В „Гирдап" окончателно се е оформил ясно очертан кръг, оплел мрежа от участия в най-различни структури. В неговия център са Б. Боев, Иван и Никола Ковачеви – основни акционери в банката, които в най-различни комбинации могат да бъдат намерени в други дружества. Славата на тези три личности е крайно съмнителна, като се прехвърля и върху облика на „Гирдап". В доклада на Тевене Б. Боев е характеризиран като „човек от най-подозрителните от гледна точка на почтеността". За БМБ категорично се предрича, че е обречена на фалит. „Основателката ѝ, банка „Гирдап", има много лоша репутация в България. Ръководителите [ѝ] са в по-голямата си част авантюристи." АД „Курило" е посочено като „несериозно начинание с германски капитали". Накрая, „Гирдап" е ангажирана с хора близки до радослависткия режим и до германците, което ѝ подпис-

ва политическата присъда след края на войната. Банката вече носи името на нечиста институция – рисковани съучастия, ярка политическа оцветеност, ръководство със съмнителен морал.

Именно Б. Боев и фамилията Ковачеви определят ориентацията на банката през войната. Особено интересна е фигурата на Б. Боев. Управител на БНБ през 1906–1908 г., професор в Софийския университет, редактор на СпБИД и активен негов автор, той сменя (или изпълнява едновременно) ролите и на интелектуалец, и на висш държавен чиновник, и на аферист. Трудно е да се определи кое негово публично лице надделява, но може би е показателно, че в некролога на страниците на списанието на дружеството е отбелязана най-вече дейността му на основател и примерен член на това общество, с няколко реда е спомената дейността му в БНБ, а предприемаческите му заслуги са напълно премълчани[260]. Показателно е също така, че двата формално написани листа съжителстват с подчертано по-ангажираното отбелязване кончината на друг деятел на БИД, какъвто е Андрей Ляпчев.

Както може да се очаква, след войната „Гирдап" и ръководството ѝ стават обект на остри политически нападки. През 1919 г. Боев е интерниран в Берковица, а през 1920 г., заедно с Иван Н. Ковачев, е обвинен по знаменития чл. 4 от Закона за съдене виновниците за националните катастрофи за отпускането на кредит от 3 млн.лв. (от „Гирдап") на видния радославист Н. Алтимирски. Междувременно градоначалникът на София запечатва касата на дружеството[261]. Б. Боев лежи в затвора 8 месеца, до оправданието му по обвинението в „помагачество"[262].

Епизодът е от многото, съпътствали разместването на политическите пластове. Независимо от действителните отговорности, тези раздвижвания са неизменно облечени в (сходни) идеологически одежди. „Борбата срещу спекулата" е използвана често, а „Гирдап" (заедно с БТБ и др.) е поставена сред обвиняемите институции. Във версията на Б. Боев, атаката срещу банката цели подстрекателство против „спекулантите", което е другото име на политическите противници на правителството.

По време на финансовите смущения през есента на 1912 г. банкер коментира в пресата, че истински меродавният ориентир в ситуацията е какво прави „банката, където работи зетят на премиера". Обратно, когато една банка изпадне в немилост пред управляващите и властта открито я посочи с пръст, вземайки страна срещу нея, това е най-често пагубно за институцията. Нещата се развиват още по-лесно, ако тя е подкопана отвътре, какъвто е конкретният случай.

Индикациите, че БНБ оттегля доверието си от „Гирдап", са налице още от 1920 година. А решението на Народна банка да закрие сметката ѝ* е смъртоносен удар за кредита на банката. Неизбежният резултат е масово теглене на влогове. До началото на 1923 г. са закрити депозити за над 38 млн.лв.[263], протестирани са многобройни полици на нейни длъжници, сред които и на собствените ѝ ръководители. Силата на властта се стоварва и с други средства. Във всеки подходящ момент

---

* Това става през 1922 година. (Вж. Архиви БНБ III, с. 976.)

например за шантажиране може да бъде използван новият Закон за отчуждение здания за държавна, окръжна и общинска нужда. Заплаха с отчуждаване сграда на „Гирдап" по ниска оценка е предявена през 1922 г. тъкмо когато се поставя въпросът за обявяването ѝ в несъстоятелност. Доколкото зданието е съществена част от нейните активи, задвижването на процедурата означава директно предизвикан от държавата фалит.

Двете условия за затъване са налице, при това в затягаща се мъртва хватка: икономическите – заради авантюристични начинания; политическите – вследствие оплитане в мрежата на *губещия* политически клан. Оттук нататък ще е все по-трудно двете линии да бъдат разграничавани.

Видимата ръка на БНБ

Незаобиколимият трети участник в затварянето на една кредитна институция е централната банка. Както видяхме, всеки фалит я поставя пред дилемата дали да продължи да крепи потъващата институция, или да остави събитията да се развиват по собствената си логика♦. В българската финансова история БНБ е постъпвала различно. При първите симптоми на кризата през 1929 г. тя се опитва да остане относително пасивен наблюдател. Когато депресията се задълбочава, Народна банка провежда редица „спасителни" операции, като особено ефектна е тази с Кредитна банка. През 1995–1996 г. беше избрана възможно най-скъпата опция – наливане инфлация в икономиката и натоварване бюджета с тежки разходи по осребряване на депозитите. Конкретните решения са винаги атакуеми, тъй като няма ход, който да удовлетворява всички страни. Изборът се прави под влияние на обстоятелствата и на разнопосочен натиск. Неизменно основен аргумент е страхът от общественото ехо на фалита, а в очите на управляващите политическата цена, която биха платили, винаги е по-важна от икономическата.

Фалитът на „Гирдап" добавя специфика в тази и без това разнообразна практика. От една страна, той не протича в контекста на обща финансова криза и представлява самостоятелно развил се казус. При него е от съществено значение, че става дума за дълбоко разядена *отвътре* структура. От друга, на БНБ се налага да балансира между собствените си преки интереси и силно заплетената политическа конфигурация. Тук тя е изправена пред много по-сложна ситуация, отколкото при внезапните затруднения на Кредитна банка през юли 1931 година. Архивите са запазили важни мотиви и нишки в поведението на участващите страни*.

Народна банка е кредитор на „Гирдап" и затова първата ѝ реакция е да направи опит за осигуряване на своите вземания от нея. Още през юли 1920 г. БНБ за-

---

* Подбор на документи по фалита вж. в: Архиви БНБ III, с. 959–983.

♦ Вж. *Българска народна банка / Тактическите дилеми...*

силва гаранциите по дълговете на „Гирдап" и БМБ, като допълнително залага всички тютюни (около 500 хил.кг) на последната. През 1921 г. е сложена ръка и върху заложената във Варна морска сол[264]. Така значителна част от средствата на търговската банка и особено на издънката ѝ БМБ, са замразени, а вземанията на БНБ вече изглеждат дори свръхобезпечени[265].

Позицията на „Гирдап" е, че БНБ е *длъжна* да ѝ помогне. Тя изтъква „актива" си на институция символ, която следва да бъде поддържана едва ли не от морални и историко-престижни съображения. Играе се с ореола от „славното минало", с това, че тя е най-старата българска кредитна къща, с най-широки връзки зад граница. Явно или неявно е включен и обичайният аргумент, че банката е „много голяма, за да фалира".

Известно време БНБ приема, че влошената стопанска конюнктура е по-важна причина за затъването на банката, отколкото вътрешните ѝ проблеми. Отбелязва се например, че цената на тютюните е спаднала и част от тях е продадена в Америка (с разрешение на БНБ) ненавреме и при не особено изгодни условия. Това допълнително е утежнило положението на залогодателите[266]. Народна банка е все още относително благосклонно настроена, като в началото на 1922 съобщава на „Гирдап", че „поради настъпили инциденти в кредитното [ѝ] положение, желаейки да [ѝ] се дадат... последни улеснения, за да излезе от това критическо положение" ще приеме ред облекчителни мерки[267]*. А два месеца по-късно, в писмо до Министерството на финансите БНБ „моли да се има предвид, че при сегашната парична криза изобщо невъзможно е длъжниците редовно да посрещат задълженията си. Защото, колкото и да е желателно за БНБ да стане това изплащане, от страна на поменатите длъжници по-скоро невъзможно е да сторят това. В такъв случай банката трябва да подкрепи длъжника си, като подсигури вземанията си с нови гаранции, което е и направила"[268]. Следи от помощ за създадени от „Гирдап" дружества чрез отпускане на заеми от БНБ има още от 1921 година. По-късно министърът на финансите ще признае дори, че те са давани против буквата на закона и правилниците на БНБ, но той си е затварял очите с „благородната" цел „Гирдап" да бъде запазена. „Решенията на [емисионната банка], пише М. Турлаков, имаха за цел да се подпомогне и спаси от фалит „Гирдап"... и аз ги утвърдих, имайки предвид тая цел и дадената гаранция, обезпечаваща напълно интересите на [БНБ]."[269]

Нека припомня, че през 1921–1922 г. тече парламентарната анкета срещу БНБ, едно от чиито обвинения е за връзките ѝ с „Гирдап" през войната. През юни 1922 г., когато анкетната комисия вече се е произнесла неблагоприятно по въпроса, финансовият министър рязко възразява срещу нов опит на БНБ да отпусне спасителен заем на дружество, в което „Гирдап" има съществено участие. Стига се дори до заплаха, че УС ще бъде държан отговорен за евентуални загу-

---

* Същевременно емисионният институт не разхлабва обръча около ръководствата на „Гирдап" и на БМБ.

би от тези операции. Политическата обстановка е силно дебалансирана във вреда на частната банка[270].

Притисната до стената, застрашената институция посяга към всички останали й защитни лостове. Превръщането на нейния фалит от икономически в обществено-политически въпрос е силен ресурс както срещу правителството, така и срещу БНБ. Той е допълнен от друг, превърнал се с годините в обичаен, похват – спекулация върху възможния външен отзвук на събитията. Пространното и много симптоматично с логиката си изложение до Министерския съвет[271] „Гирдап" започва с бляскавата си история и с припомняне на свои „услуги" за държавата. Но като най-убедителен аргумент ръководството на банката привежда апокалиптична визия за фалита, който би бил неизбежен при отчуждаване на сградата й. „На първо място [несъстоятелността] ще се отрази крайно зле върху кредита на България изобщо, защото... „Гирдап" е най-старата наша частна банка, с най-широка известност в чужбина. Когато чуждият финансов свят разбере, че тази именно банка е фалирала, явно е какви заключения ще си направи той за кредитоспособността на страната ни." Прибягва се до силата на слабия – добре познатия шантаж на длъжника и противопоставяне един на друг на кредиторите (вкл. БНБ)*. Припомнено е привилегированото положение на външните кредитори, с което се дърпа струната на ксенофобията. „По-нататък, БНБ е, която ще бъде най-чувствително ощетена, защото едва ли ще може да прибере своите вземания. Но и много други банки ще бъдат засегнати понеже паниката, която ще обземе публиката, неминуемо ще се отрази върху тях. Да не говорим за стотиците и хиляди вложители, кредитори и акционери, които ще бъдат материално разорени. Ако техните искания сега редовно и постепенно се задоволяват, при една несъстоятелност те едва ли ще получат нещо, защото ще се явят чуждите ни кредитори, предявявайки своите вземания в чужда валута, които преобърнати в наши [книжни] левове ще дадат една грамадна сума... Има ли интерес Правителството да предизвика едно такова положение, продължават риторично и почти с наслада от „Гирдап". Малките изгоди, които г-н Министърът на финансите очаква за държавата от отчуждаването на въпросното здание, ще бъдат стократно заличени от вредите, които от друга страна ще се предизвикат. *Несъстоятелността на банка „Гирдап" ще е първата искра, която ще подпали големия стопански пожар в страната.* Ако ние и сега чувстваме неизгодите на една тягостна стопанска *криза*, след това сигурно ще имаме пълна стопанска *катастрофа.*" Не се минава и без задължителното позоваване на прогресивния чужд опит. „Финансовата история от последните години, продължава изложението, ни дава редица случаи, когато правителства и парламенти са се занимавали с разклатеното положение на разни банки и са вземали съответни мерки за закрепването им. Това е ставало винаги поради съзнанието, че несъстоятелността на една банка

---

* Това ще са двете защитни линии на самото българско правителство при преговорите по външния дълг през 30-те години.

е голямо стопанско зло, предотвратяването на което е върховен дълг на всяко правителство... Трябва ли у нас да става обратното? Трябва ли държавата да създава съзнателно катастрофи?" С крещендо заключението отново хвърля мост между имуществения въпрос, съдбата на банката и очакваното икономическо бедствие. „*Нашата* основна мисъл [е], *че отчуждението на въпросното здание ще наложи несъстоятелността на „Гирдап" и ще създаде едно пагубно за самата страна и непоправимо положение**... Въпросът не е толкова частно-стопански, колкото обществен, защото една акционерна банка като „Гирдап" не е притежание на няколко лица, а е обществено притежание."[272]**

Видимо е, че БНБ е имала колебания дали да поддържа „акцията на дружбашката „антиспекулантска" политика". Според Б. Боев решението на Народна банка да бъде „довършена" „Гирдап" изглежда е взето едва след като е запълнено вакантното място на управител на БНБ[273]***. Понеже частното дружество вече е в затруднено положение, накланянето на везните в Народна банка е фатално. Именно от нейната позиция зависи в каква посока ще се развият събитията за институция, намираща се „на ръба". В ръцете ѝ са както техническите лостовете за спасяване, така и инструментите за унищожаване на „Гирдап".

Непоследователната позиция на БНБ по аферата добре отразява нейната ограничена автономност. Фактите са показателни. Първата инициатива за обявяване на „Гирдап" в несъстоятелност (през 1922 г.) не идва от Народна банка, която е главният ѝ кредитор, а от трима-четирима дребни вложители. Подозрението, че става дума за подставени лица, трудно може да бъде подминато. В образуваното тогава съдебно дело БНБ е твърдо против несъстоятелността и Русенският съд отхвърля това искане „главно по съображения, че [тя] ще има твърде лоши последствия изобщо за страната и че тя в никакъв случай не може да се оправдае при създаденото изключително положение след войната"[274].

Становището на БНБ напълно се променя в края на 1924 г., когато въпросът за несъстоятелността е повдигнат в Русенския съд, този път от някои акционери на „Гирдап". Формално БНБ заема неутрална позиция, като декларира, че няма нищо против такава мярка, но оставя на съда да се произнесе. Същевременно емисионната банка представя доклад на свои инспектори, който по съдържанието си е истински обвинителен акт. Загатва се за разногласия в УС на БНБ, като „Гирдап" дори приема, че представителят на Народна банка в съда е застъпил свое лично гледище[275].

---

* Като отсъстващ свидетел е призована Народна банка, която „споделя... това наше схващане".

** През 1996 г. повечето от тези доводи ще бъдат чути почти дословно от представителите на затворените банки.

*** Тук най-вероятно става дума за И. Караджов, който съвсем за кратко е титулярен управител на БНБ през последните месеци от режима на Стамболийски (26 март–8 юни 1923 г.). (Вж. Алманах 120 г.) Той заема овакантения през септември 1922 г. пост вследствие отстраняването на д-р Б. Дамянов.

На 3 февруари 1925 г. Русенският окръжен съд обявява несъстоятелността на „Гирдап". Предприети са всички обичайни процедури – назначаване от съда на деловодител, запечатване на имотите, назначаване на временен синдик, покана към кредиторите да се явят в съда и да представят вземанията си, определяне дата за спиране на „платките" (плащанията), заповед за арест на Ив. Ковачев, Б. Боев (бивши членове на УС) и на Н. Ковачев, директор на банката[276]. В съдебното решение е натежал преди всичко неблагоприятният доклад на инспекторите от БНБ и позицията на юрисконсулта ѝ, изоставил официалната неутралност, заявявайки че няма нищо против обявяването в несъстоятелност. Ето защо „Гирдап" я обвинява пряко за причинител на несъстоятелността.

Оттук нататък нейната стратегия преди апелативната процедура е класическа. Делото по обжалването е насрочено за 6 февруари 1926 г., точно година след произнасянето на първата инстанция. А няколко дни преди събитието УС на „Гирдап" отново прави дълго изложение до управата на Народна банка, с молба тя да се намеси в спора. В текста подробно е описано какво БНБ *„следва да застъпи* при предстоящото второ разглеждане на [делото], като се присъедини към другите по-големи кредитори и като заеме наново становището, което... първоначално бе заела по въпроса"[277]. Припомнят се всички вече изтъквани неблагоприятни последици от обявяването на „Гирдап" в неплатежоспособност. Набляга се върху високата цена и неблагоприятния ефект на процедурата. Изтъква се, че с бавната, проточваща се години и скъпа процедура „нито една несъстоятелност до ден днешен не е дала положителни резултати за никого... Извършеното до днес в продължение на една година по несъстоятелността на „Гирдап" най-добре подкрепя тази наша мисъл". БНБ е специално визирана, тъй като в качеството ѝ на основен кредитор ще бъде наложено връщане на сумите, събрани след спиране на платежите. Обръща се внимание на очакваните загуби за кредиторите – при несъстоятелност всички те настояват за удовлетворение, докато при доброволна ликвидация има възможност за „сепаративно" разбирателство с тях[278].

Но основното усилие е БНБ да бъде убедена, че състоянието на „Гирдап" се е подобрило след решението на първоинстанционния съд. Посочват се три съществени нови положителни обстоятелства: решение срещу държавата и в полза на „частната банка в арбитража за жп линията Левски–Свищов; намаляване капитала на БМБ; окончателна продажба на зданието на финансовото министерство". Тези събития подобряват балансовата фасада на банката, без обаче да затворят раните от вътрешното ѝ разяждане.

Въпросът вече не е „за" или „против" смъртта на банката, а за формата на агонията. Самата „Гирдап" не пледира за продължаване на живота си, а просто за доброволна ликвидация. Тази процедура би ѝ дала, между другото, значително по-широко поле за вътрешно, домашно, очистване на авгиевите обори и за уреждане на много от споровете на базата на спазарени компромиси.

И тук, изведнъж, БНБ отново сменя позицията си, възприемайки безраз-

личен неутралитет. В становището ѝ по апела на „Гирдап" за доброволна ликвидация, централната банка е смекчила тона. УС „като взе предвид, че задълженията на „Гирдап" към БНБ се свеждат кръгло към 1.5 млн.лв., че това вземане на банката ни е напълно гарантирано и в непродължително време ще се събере, че *банката като кредитор не е заинтересована в какво положение ще бъде „Гирдап" – дали в несъстоятелност, или на доброволна ликвидация*, че след като арбитражният съд се произнесе вече по спора на банка „Гирдап" с държавата по постройката на жп линия Свищов–Левски има известно подобрение в актива на „Гирдап", че такова подобрение има и в намалението капитала на БМБ, което е дало възможност на „Гирдап" да намали задълженията си към последната, постанови: да се яви банката ни... пред Апелативния съд [в Русе] и настои пред същия да назначи експертиза, която да установи какво е днешното положение на „Гирдап", след което да се произнесе върху решението на [Русенския] окръжен съд по несъстоятелността."[279]

Това не е позиция на централна банка, отговорна за стабилността на цялата финансова система, а становище на обикновена кредитна къща, която се интересува единствено от чисто търговския си интерес и съдбата на своето вземане. При положение че е гарантирала актива си, за нея е без значение дали измененията, настъпили в балансите на „Гирдап", отразяват действително подобрение. А по принципния проблем за несъстоятелността Народна банка е променила неколкократно виждането си във фрапиращото съвпадение с промените в нейното ръководство и в политическата власт. По-независимата и балансирана преценка при първото дело (1922 г.) е отстъпила на твърдо становище след края на парламентарната анкета и отстраняването на неудобния за земеделския режим управител. То се запазва при второто дело, водено по време на правителството на Цанков, за да даде в началото на 1926 г. път на „благородство", проявено веднага след смяната на Цанков с Ляпчев през януари 1926 година. Може би прости съвпадения? Дори да е така, усещането за политическа безпринципност трудно се превъзмогва.

Тук прекъсвам тази сюжетна линия, която през следващите години се губи в дебрите на гражданскоправни спорове. Годината на банкрута на „Гирдап" остава официално 1925, въпреки че следи от съдебни ходове могат да се намерят и след повече от десетилетие. Сбъднало се е предвижданото, че процедурата по ликвидиране на толкова значима институция ще се влачи едва ли не до безкрайност. Не се е оказало лесно и погасяването на смятания за обезпечен дълг към БНБ. През 1937 г. управляващите ликвидацията на „Гирдап" искат тя да се възползва от клаузите на Закона за облекчение на длъжниците. Народна банка обаче се противопоставя „...понеже в случай на облекчение има опасност от разхищение на останалия неликвидиран актив". От първоначално дължимите близо 11 млн., към онзи момент БНБ все още има да взема 1.2 млн. лева[280].

Самоизяждане

Без съмнение поредицата намеси на държавата в „Гирдап" през 1919–1923 г. е стимулирана от *политически* мотиви. Б. Боев определя точно и момента, припомняйки че всичко започва, когато през 1919 г. „г-н Пастухов реши да направи политически жест да преследва спекулата в лицето на [банката]"[281]. Но ако се върви само по тази линия, ще се стигне до евтината мистификация след кризата от 1996 г., когато верижните фалити се приписваха единствено на злонамерена политическа воля. Случаят с „Гирдап" идва да покаже, че политиката обикновено не е сама и че тя често просто освобождава *икономическите* зловония. Защото (някога и неотдавна) изобщо не става дума за здрави, а за дълбоко увредени от собствените си действия банки. Независимо от политическия контекст, тяхната *икономическа* съдба най-често е предрешена от самите акционери и управляващи.

Конкретните обстоятелства около несъстоятелността на „Гирдап" са обвити в юридическа казуистика, която затруднява всеки страничен наблюдател да прецени къде е истината. За сметка на това, възловите стопански факти в цялата афера са толкова красноречиви, че интерпретацията им изглежда напълно еднозначна.

Ключови обстоятелства (отново) са натрупаните вътрешни дългове и съучастията на „Гирдап". Бурята около нейния фалит за пореден път изважда на показ методите, чрез които една частна банка може да се саморазруши. Епизодът релефно илюстрира как публична акционерна институция е използвана като средство за постигане на лични цели и за уреждане финансовото състояние на собствениците и управата, как малка група изсмуква капиталовия и привлечения ресурс, генерирайки загуби, за да ги прехвърли впоследствие. В следващите страници отново се откроява темата за вътрешните кредити, възникваща – в по-общ или в по-конкретен план – при всяко докосване до българската финансова система♦. Основните документи, от които е сглобена картината, са материали от Парламентарната анкетна комисия от 1920–1922 г., архиви на БНБ и най-вече споменатия рапорт на нейните инспектори за финансовото положение на „Гирдап", изготвен около делото по несъстоятелност през 1924 година. И трите източника могат да бъдат заподозрени в тенденциозност. Управата на „Гирдап" неведнъж ги атакува с такива мотиви. Но няма съмнение, че през тях прозират действителните пружини и принципи в българското банкиране.

Приятелският кръг. В рапорта от 1924 г. е засечен остатък по заеми на „Гирдап" срещу ценни книжа от 70.5 млн. лева. Това са отпуснатите кредити на членовете на УС на банката, на чиновници и акционери на същата и на други частни лица, които през Първата световна война са заемали видни обществени постове[282].

♦ Вж. *Вътрешните кредити.*

В по-голямата си част става дума за заеми срещу залог на акции от БМБ, Горска търговска банка, банка „България", т.е. от финансовите структури на радослависткия режим. Вече беше отбелязано, че БМБ е основана с 50 млн.лв. от самата „Гирдап"♦. В Горска банка заместник-председател на УС е Б. Боев, а в съвета са включени още Алтимирски и зетят на Радославов. В „списъка Тевене" е маркирано, че става дума за „радославистко предприятие" с далече не блестящи резултати. Председател на УС на банка „България" е самият Радославов. Основана през 1911 г., тя е негова „финансова крепост... и една от касите, които подхранват политиката му. [Банката] е живяла повече от връзките с хората на власт, отколкото от собствената ѝ търговска стойност"[283]. Нека за сравнение спомена, че въпросните 70 млн.лв. заеми срещу ценни книжа представляват точно половината от всички активи на „Гирдап", възлизащи през 1923 г. на 140.6 млн. лева[284].

Не по-малко показателен е приложеният списък на лицата, ползвали заемите на Софийския клон на „Гирдап". Това са все акционери на банката или хора „с бивше обществено положение". На семейния клан Ковачеви (четирима души) са отпуснати 36.3 млн.лв. от всички раздадени от Софийския клон 67.1 млн. лева. (От тях 31.1 млн. са на Ив. Ковачев, който е основният акционер в „Гирдап".) Още 10.1 млн. дължи Б. Боев. По този начин на акционерното ядро на „Гирдап" са отпуснати 2/3 от вътрешните заеми. Сред останалите длъжници, между които вероятно има множество известни фигури, ще отбележа само В. Радославов със заеми от 1 млн. лева[285].

Заличаване на следите. Въпреки разпоредбите на Търговския закон, „Гирдап" е давала заеми и срещу собствените си акции, в това число на самите членове на УС. Остатъкът по тези операции е 4.1 млн. лева[286]. При тях не са изисквани документи, от които да се установява, че въпросните лица действително залагат ценни книжа и получават парите. „Като се има предвид, че болшинството при тия заеми не са получавали никакви суми, а просто е ставало едно записване на акции от „Гирдап", БМБ и др. банки и то *на кредит*, като същите записани такива акции са оставени в банката, то в случая мъчно може да се докаже съществуването на заема и договора за залагане на ценни книжа."[287]

Хазяйничене. „Гирдап" е работила съвсем произволно с депозираните при нея ценни книжа от длъжниците ѝ. Те например „са залагани при други банки за свои нужди и за тия на някои от членовете на Управителния си съвет, като по този са останали самите заемни сметки на частните лица при банката негарантирани и ощетени титулярите на сметките от свободното депо"[288]. Банката се разпорежда безпрепятствено с акции на фирмите около нея като БМБ, дружество „Лъв", мини „Курило" и пр. Именно в това, впрочем, е и смисълът от образуването на подобни мрежи. В отделни случаи, по лично нареждане на Б. Боев и Ив. Ковачев, са откривани заемни сметки срещу записани акции дори без знанието на титулярите[289].

♦ Вж. *Българска народна банка / Едно „влизане" в БНБ...*

Обезценяване на актива. Голяма е вероятността вземанията на банката по такива „принудителни заеми" да остане недоказано и несъбираемо, тъй като заложените ценни книжа са частично или напълно обезценени. Раздадените от Софийския клон 67.1 млн.лв. са „гарантирани" с акции по номинален курс от 24.4 млн.лв., но чиято пазарна стойност към края на 1924 г. е сведена до 1 млн. лева[290]. След преценка на събираемостта, доказуемостта на дълга, материалното състояние на длъжниците и обезценяването на залога, БНБ смъква актива на „Гирдап" по заемите срещу ценни книжа от 70.5 на 22.3 млн. лева[291].

Пряк грабеж. Репертоарът е уж богат, а всъщност е твърде елементарен. Има пример на получена от ДСГОП сума за доставка на храни след войната, която не е оправдана напълно, а остатъкът е изчезнал. Има и по-сложни случаи, като „аферата Чапман". Става дума за сделка по продажба на кожи, сключена за лична сметка от Н. Ковачев (като директор на „Гирдап"), без той да уведоми УС. Подозира се, че съдружници по сделката са Б. Боев и Ив. Ковачев, но официално съдружник е американецът Чапман. Именно на него „Гирдап" е авансирала 2 млн.лв. за покупка на български кожи, чиято реализация в Америка не покрива дори транспорта и митата[292]. Общата загуба, която би следвало да понесе Н. Ковачев, е оценена на 3 млн.лв., но тя остава да виси на банката, понеже Ковачев „е забегнал в Америка"[293]. Тази битова история предвещава случващото се многократно през годините на прехода: както с физическото бягство на причинителя на загубите, така и (още повече) с универсалния принцип „приватизиране на печалбата – социализиране на загубите (от банката или от обществото)".

Лични сметки – начин на употреба. Движението по сметките на Ковачеви и Б. Боев е счетоводната история на „вътрешната корупция".

В края на 1911 г. Ив. Ковачев открива текуща безлимитна дебиторна сметка, която набъбва от 14 180 до 45 503 лв. в края на 1912 година. Много по-динамична е обаче втора, открита през юни 1912 г. с лимит до 101 969 лева. В края на 1914 г. дебитният остатък по нея е вече 681 058 лв., а през 1916 г. – началото на масовото закупуване на акции през войната – той възлиза на 1 092 285 лева.

Операцията „вътрешни заеми срещу фиктивни акции" започва в края на 1918 г., когато остатъкът по втората сметка (достигнал 2 463 546 лв.) е прехвърлен към сметка „заеми и сметки срещу ценни книжа", гарантирани с разни акции. Номинално тези акции са за 1.9 млн.лв., но фактическата гаранция не превишава 402 хил.лв., доколкото Ковачев е заложил книжа и на собствената си банка, което е забранено от Търговския закон. След две години (през октомври 1920 г.) дългът по сметката е вече 23.4 млн.лв. срещу „обезпечение" от обезценени книжа за 8.2 млн. лева[294]. В същото време, сумата по личната дебиторна сметка на Б. Боев е нараснала от 65 хил.лв. (при откриването ѝ през 1912 г.) на 10.1 млн. през 1924 година*. Захранването на тези смет-

---

* Дори да отчетем 27-кратната обезценка на златния лев през този период, увеличението е близо шесткратно в реално изражение.

ки не става със собствени ресурси на акционерите. Постъпленията от доходи на титулярите – наеми, командировъчни, пенсии, заплати – са незначителни. В тях на практика се налива ресурс на банката, който те не са и мислели да връщат.

Сумите отиват в най-различни посоки. Има разходи за домашни нужди, като тук рапортът на БНБ е „неприлично" интимен – галоши, сирене, поправка на очила, дърва. Пари са харчени за поправка на къщата и за обзавеждане. Срещат се финансови разходи като вноски срещу ипотеки, изплащане на данъци и осигуровки. Намират се дори „изразходвани суми за избори". Броени са значителни пари на сина Н. Ковачев за закупуване на германски марки и на други валути или за осребряване на чекове. Изобщо, „Гирдап" се е превърнала в каса за покриване семейните, битовите, политическите и всякакви други разноски на главните си акционери и членовете на УС.

Хаос. Беглите впечатления от начина на водене на делата в банката говорят за същия хъс към обсебване, който мотивира и финансовите операции. „Въпреки достатъчния персонал... направи ни лошо впечатление хаотичното състояние на счетоводството и преписките по съдебните дела. Това отдаваме на крайната незаинтересованост от страна на директора и юрисконсулта, които (последният), докато трая ревизията, не се вести на работа в банката, а си гледа своя частна работа като адвокат. От страна на член-делегата на банката тоже не се упражнява никакъв контрол."[295]

През 1924 г. ревизията на „Гирдап" констатира изчерпване на всички ликвидни средства, до степен банката да не е в състояние да посрещне и най-дребни задължения по влоговете. Причините са съвършено ясни. „Допущано е на членовете на Управителния съвет да използват средствата на банката и то в неограничен размер, и без да е изисквано нужните гаранции. Давано е възможност на членовете на Управителния съвет да работят за своя сметка с капиталите на банката, без за това да е имало нужното решение от [УС] на същата, като впоследствие така извършените сделки, по които са реализирани големи загуби, са ставали за сметка на банката. Допущано е заложените по заемите срещу ценни книжа титри да се предлагат частно от членовете на УС, като по този начин са лишили банката от възможността да повърне тия ценни книжа на заложителите или на депозантите си, нещо, което е излагало доста много самата банка пред нейните клиенти и вложители. Много от презаложените ценни книжа, които са били с по-голяма стойност, са били презаложени лично от членовете на УС и техни близки и впоследствие, заемите, отпускани срещу тях, са били изплащани от средствата на „Гирдап", а ценните книжа, усвоявани от самите членове на УС или техните близки или пък отстъпвани на други банки, с които те са имали сметка, без за това да бъде известено управлението на „Гирдап"[296].

Картината няма да е пълна, ако не се скицират и схемите на защита срещу назряващата криза, задвижени от ръководството на банката. В известен смисъл те говорят дори повече за принципите на банкиране, отколкото начините, по които са източвани ресурси.

С първите тревоги през 1921 г. в „Гирдап" се замислят дали не е възможно чрез вътрешни прихващания да бъде уредена част от натрупаните дългове. На 16 март 1922 г. УС (подсетен от БНБ) действително *кани* всички длъжници, вкл. и собствените си членове, да гарантират остатъците по своите сметки, като внесат разликата в брой, дадат под ипотека недвижими имоти или полици със сигурни и необезценени гаранции[297]. Според версията на „Гирдап", членовете на УС са *застaвени* да продадат имотите си и да внесат съответните суми в касата й. Други вътрешни длъжници са накарани да прехвърлят на банката големи недвижимости срещу натрупаните дългове*. Така тя би могла да продаде активи и да се разплати отчасти с вложителите[298]. Перла в короната са 2/3 части от зданието, където се помещава банката на ул. „Славянска" 5, притежавани до 1921 г. от Б. Боев, д-р П. Стайков и К. Качев. „Гирдап" оценява този дял на 7 млн. лева. Той й е прехвърлен, без да се броят никакви суми – срещу приспадане на 2.2 млн.лв. (1/3 от имота) вътрешен дълг на Б. Боев. Но и до 1924 г. „Гирдап" не се е сдобила с документи за собственост, тъй като не е в състояние да внесе нужните такси по прехвърлянето[299].

Политико-финансова тънкост е, че в зданието се помещава и... Министерството на финансите. Предложението на „Гирдап" е тя да продаде дела си на БНБ, чиито УС с протоколно решение одобрява покупката. Министърът на финансите обаче отказва сделката поради простата причина, че се очертава възможност да получи сградата безплатно, по новоприетия Закон за отчуждение на имоти за обществени нужди. Естествено, при подобна опция за държавен рекет всякаква по-сложна финансова операция става излишна**.

Историята с осребряването на имотите, преотстъпени от вътрешните длъжници на „Гирдап", е отделна сюжетна линия. Във всеки случай, от тяхната продажба постъпват минимални суми. Марин Ковачев например, който е един от големите длъжници към банката (2.7 млн.лв.), внася само 144 хил.лв. срещу продажба на актив, от който е взел над 1 млн. лева. През целия тригодишен период на делата по несъстоятелност (1922–1925 г.) се водят нескончаеми преписки с банката, която напразно настоява постъпленията от продадените имоти да бъдат внесени за погасяване на вътрешните дългове. Стига се дотам, М. Ковачев да бъде увещаван от Б. Боев (намиращ се в същата ситуация) да преведе 1 млн. лева[300]. Длъжниците използват умело и оплетената мрежа от съучастия на „Гирдап", за да правят фиктивни погашения без ефективни постъпления.

„Гирдап" фактически не предприема сериозни мерки за гарантиране на своите вземания и за обезпечаване на собствените си интереси. В края на 1924 г. Ив. Ковачев, Б. Боев и други вътрешни длъжници все още не са внесли нищо, а решението на УС от март 1922 г. си е останало мъртва буква. Това е обяснимо при

---

* Това е дословно споменатата техника, използвана за погасяване вътрешния заем на Ат. Буров към дружество „България".

** По същия закон се отчуждават още два големи имота на Б. Боев – хотел „Империал" и къща на ул. „Врабча". (Вж. Архиви БНБ III, с. 976.)

въпиещия конфликт на интереси за членовете на управата. За да защитят банката, те би следвало да работят срещу себе си, каквото раздвоение е трудно мислимо. Не е учудващо, че рефлексът (в този и в други случаи) е исканията на вложителите да бъдат удовлетворени от външни източници, макар че изглеждащите най-достъпни „вътрешни" дългове би следвало да се съберат първи.

Отношенията на „Гирдап" със собствените й акционери длъжници съвсем не са капсулирани в самата институция. Те са тясно преплетени с бурните връзки на банката и на водещите фигури в нея с БНБ.

Непосредственият повод за задвижване процедурата по несъстоятелност са протестирани през 1921 г. полици на Б. Боев за 1.5 млн.лв., на Ив. Ковачев – за 695 хил.лв. и на видния радославист Ив. Алтимирски – за 100 хил. лева. Книжата са издадени на „Гирдап" и депозирани в БНБ срещу текущи сметки на тримата[301]♦. Отговорът на Народна банка е укрепване гаранциите по протестираните полици. Тя иска ипотекиране недвижимите имоти на тези лица, като заплашва, че при отказ ще вземе изпълнителни листове срещу тях и ще наложи възбрани върху имотите. Приемат се и други мерки, осигуряващи погасяване на дълга чрез прихващане или подмяна на гаранционния портфейл с по-качествен[302].

Б. Боев и Ив. Ковачев са безспорно добре „капитализирани": имуществото им само по себе си говори за крайното предназначение на вътрешните заеми. Изглежда БНБ е хранила известни илюзии, че заплахата й ще ги принуди поне да се опитат да уредят положението си. В течение на два месеца (началото на 1922 г.) тя отлага изпълнението на мерките, но е принудена да действа, когато се оказва, че Ив. Ковачев е използвал този период, за да продава част от недвижимите си имоти, при това без да внася постъпленията за погасяване на дълга[303].

Народна банка нарежда да се вземат предварителни обезпечения и изпълнителни листове, при което веднага налага възбрана върху всички недвижими имоти. Реакцията на Ковачев и Боев е мигновена, като още на другия ден те предлагат за ипотекиране списък от активи на обща сума от 3.2 млн. лева[304]. Б. Боев оставя за избор къща на „Врабча" 10, две къщи на „Н. Рилски", къща на „Мария Луиза", на „Раковски" и „Славейков", празни места, къща в Русе... (Лансираната комбинация със сградата на „Славянска", както видяхме, не е осъществена.) А когато нещата стигат до предел, БНБ прибягва към крайния си ресурс – задействане процедура за публична продан на ипотекираните имоти, върху които е наложена забрана. Пазарната цена за тези на Ив. Ковачев е 2.1 млн. лв., а на Б. Боев 7.8 млн. лева[305].

Защитната линия на Б. Боев е да докаже, че самата БНБ няма интерес от форсирана продажба точно така както защитата на дружество „Гирдап" е да убеждава, че обявяването му в неплатежоспособност е вредно за самата БНБ. Продажба по споразумение (която той отдавна бил започнал) според Боев ще донесе много повече на кредиторите. Публичната продан би се превърнала само „в стръв за

♦ За Алтимирски вж. *Българска народна банка / Едно „влизане" в БНБ...*

спекулантите“ и за „професионалните изнудвачи, които живеят от плячките на приставските канцеларии“[306]. Заложените през 1921 г. тютюни на „Гирдап“, припомня Б. Боев, все пак са успели да се продадат и да покрият част от дълга ѝ. „Ако БНБ след 1921 г., когато излязох от затвора, беше се съгласила да ми даде да закупя 200 долара, за да ида в Ню Йорк да продам тютюните... може би още преди три години щеше да се получи същата цена за тютюните, ако не и по-голяма, която едва сега се получи и то без направените за три години разноски.“[307] Повикът е ясен: нека БНБ изчака още, отложете „екзекутирането ми“. Защото от нейната позиция до голяма степен зависи в каква посока ще балансира властта.

Както стана дума, в разгара на аферата „Гирдап“ припомня на Народна банка важните си „заслуги“. Когато например в началото на Първата световна война емисионният институт остава без банкноти и се обръща за помощ към частните банки, именно тя е от най-големите ѝ доставчици. Брои 4 млн.лв., а останалите не връщат по повече от 100–200 хил. лева. А след приключването на конфликта „Гирдап“, заедно с БМБ, са “застанали начело на „народнополезната“ акция“ за предоставяне на чужда валута за закупуване брашно от Америка*. И накрая, отново „Гирдап“ се е „притекла на помощ“ на „Народния магазин“, като го е спасила от катастрофа чрез заем от 4 млн.лв., докато другите банки, „подбутани вероятно от партизански съображения“, са му протестирали полици за няколко млн. лева[308]. Тази пропагандна канонада, целяща да изгради невъзможния образ на алтруистична частна финансова институция, е, разбира се, само фасада. Години по-късно все още ще се търсят неоправдани средства за закупуване на храни, предоставени на банката от ДСГОП. Помощта на „Народен магазин“ е толкова политически прозрачна, колкото и отказът за помощ от други банки – в края на краищата, става дума за „спасяване“ на една от най-политизираните кооперативни структури. Всичко в публичните и финансовите нрави внушава, че тези пристъпи на „благородство“ са цената за вече оказвани (или за бъдещи) услуги от БНБ и правителства. Едно заравяне в архивите вероятно би възстановило мрежата, но и няколко разхвърляни следи, на които се натъкнах говорят немалко.

От най-красноречивите факти е историята на създаването на БМБ със заем на Народна банка. Този завършен казус на кредитно милионерство бе описан на друго място♦. Дълго са градени, от друга страна, личните връзки между „Гирдап“ и БНБ. Те са често по-силни от институционалните, като топографията им винаги подхвърля някаква (кога основателна, кога не) улика... Оказва се например, че директорът на банката в началото на 20-те години (по времето на анкетната комисия срещу БНБ) преди това е управлявал Касовия отдел на БНБ[309]. Или че дългогодишният управител на емисионната банка Хр. Чакалов (самият той обект на разследване от комисията) е получил някои дребни привилегии от частната банка през 1923

---

* БНБ е апелирала към частните банки, за да не изхарчи целия си златен резерв.

♦ Вж. *Българска народна банка / Едно „влизане“ в БНБ...*

г.: УС на „Гирдап" му е разрешил да ликвидира не особено големия си дълг към нея от 85 372 лв. срещу 50 хил.лв. и отстъпване на 200 акции от БМБ. Такива решения, впрочем, са много. С тях банката минава в загуба суми по доброволно ликвидирани заеми срещу ценни книжа, без да са изчерпани всички възможности за събиране изцяло на дължимото от клиента[310]. Нека, най-сетне, не се забравя, че самият Б. Боев е бил управител на БНБ и остава до края на живота си един от най-активните членове на БИД. Въпреки „партизирането" (той е деец на Народно-либералната партия) и дори „криминализирането" на биографията му, общуването с тези финансово/интелектуално/властови кръгове оставя следи, които се проявяват в една или друга житейска ситуация.

Далечен отглас от връзките между БНБ и „Гирдап" носи анонимка, съхранявана в архивите на централната банка. Тя притежава характерните белези на жанра, съчетавайки маниакална подозрителност с точно долавяне на господстващата атмосфера. Писмото е получено в БНБ през ноември 1941 г. и е с копие до прокурора, Двореца и министъра на финансите. Именно прокуратурата сезира БНБ по повдигнатите в него въпроси за дълга на М. Ковачев. В отговор Народна банка я уведомява, че има запазена преписка от 1927 и 1929 г., в която централното ѝ управление вече е искало съответните обяснения от Софийския клон.

Повод за писмото са споменаваните по-горе 800 хил.лв., получени от М. Ковачев през 1922 г. при отчуждаване на ипотекирания му имот. От преписката на централното управление става ясно, че на Софийския клон на БНБ още на 23 май 1922 г. е наредено да вземе от М. Ковачев полица за 800 хил.лв., която да бъде депозирана в клона. През август 1927 и през април 1929 г. управлението е запитало защо тази полица „не е мината навреме от кредитните сметки на „Гирдап" и на М. Ковачев [и] защо са [му] били издадени повече от 40 удостоверения за отчуждаване чифлика му в околностите на София, поради което полицата остана неосребрена, както и кои са виновните [за това] чиновници". Отговорът на клона от април 1929 г. е неубедителен и непълен. Той признава, че при отчуждаването такава полица (с падеж 31 май 1924 г.) действително е депозирана в Софийския клон на БНБ, но „по неизвестни причини" не е заведена в него веднага, а записът по сметките е станал едва на 5 април 1924 година[311]. С протокол от 22 август 1941 г. обаче регистрите на клона, в които са се водили ипотечните задължения на Ковачев и съответното досие на неговия ипотечен заем, са унищожени „съгласно банковите правилници като свършени, понеже са представлявали стара архива". Повече не може да се направи нищо, тъй като "няма фактическа възможност да се установи съществували ли са въобще отговорности на длъжностни лица"[312]. Делото е класирано, следите са изчезнали или заличени...

Възможно е въпросната анонимна реакция – вероятно на служител от самата банката – да е предизвикана три месеца по-късно от вътрешна информация за ликвидирането на досието. Банковият клон безспорно е нарушил процедурите, централното управление знае за това, но е оставило обстоятелствата недоизяснени. Във всеки случай, безименният автор подхваща тъкмо тази прекъсната история.

Тонът му е страховит и напомня стилистиката на неуморния разобличител П. Чолаков–Зарин. Извършено е, пише той, „явно злоупотребление със службата в полза на М. Ковачев. Централното управление [на БНБ] не подема по-нататък работата, защото ще трябва да уличи като злоупотребители и да съди за тези суми свои приятели, които по неизвестни причини, а те са били много добре известни, издавали разрешения на М. Ковачев да отчуждава свои имоти в София и след като той става напълно голтак, тогава централното управление пита защо е станало така и кой е виновен и се задоволява с уклончив отговор. Така БНБ е ощетена още от 1922 г. с 800 хил.лв. и чиновниците и директорите и управителите виждат това и пак си затварят очите... защото това е само една афера в Банката. Една анкета ще прати в затвора много от тия, които са били или са още по върховете на това учреждение. Проверете и действайте, призовава будният гражданин, за защита на обществените средства, които са разхищавани по такъв начин и то със съдействието на поставените да ги пазят“[313].

Този повик би могъл сполучливо да послужи за завършек на епизода с „Гирдап“, представен тук единствено с цел да илюстрира общия контекст. Но предпочитам да завърша с по-необичайната гледна точка на моралното самооправдание.

Б. Боев участва в неудачни афери, като се оказва сред губещите във финансово-политическия истеблишмънт. Но той остава интелигентен познавач на пружините и идеологията на властта и не е напълно изхвърлен от широкия „номенклатурен“ кръг*. През лятото на 1924 г. отношенията му с БНБ се обръщат – след добрите години от войната, когато Народна банка щедро го е финансирала, връзката е преминала в открит конфликт, а над имотите на Боев тегне заплаха от принудителна продажба. В този момент той изпраща до управителя на БНБ неколкократно споменаваното писмо, което по необикновен начин съчетава гледните точки на битово притиснатия и на „концептуалния“ човек.

Първият пласт от текста засяга имуществените и процедурни въпроси, за които вече стана дума. Заключението на писмото обаче достига до обобщения, отиващи много по-далече. Веднъж настъпен, този, който до неотдавна се е ползвал с привилегирован достъп до ресурсите на Народна банка, внезапно проглежда за обратната страна на нейната политика. Нещо повече, той я обвинява за същата тази политика, която му е позволила да натрупа милиони.

Пропастта между частния и обществения проблем наглед е дълбока. Но разстоянието рязко се скъсява, когато е засегнат *имотът:* уязвеният в *личния* си интерес човек съзира *общия*. „Времето за екзекутирането ми от БНБ, пише Боев, не е най-подходящото, тъкмо в момента, когато последната стъпва в пътя на една възстановителна стопанска политика, а не една разрушителна дружбашко-болшевишка политика. Средството на съдебните пристави може да бъде обяснимо за една чисто спекулативна банка, принудена към него от бушуващата парична криза.

---

* Поне от този, който гравитира около БИД.

Средството обаче на БНБ, която е повикана, с нейния нов закон, за възстановяване на народното стопанство, е не само изчакването да мине бурята, ами да въздържи помитането на тая буря чрез недопущането да се ликвидират стопанства, които още не са стигнали до тоя момент, поради реални загуби, а не само счетоводни, формални и валутни. Защото БНБ представлява цялото народно стопанство, което чрез своето политическо управление сам подрови основите на частните стопанства, като обезцени собствените си пари." Следва прозрение с антологична стойност и апокалиптично звучене. *„В това начало на „вины о грѣсѣхъ"* лежи моралното право на всеки длъжник към БНБ да иска от нея самата тя да не го екзекутира, защото тя е началото на инфлационния грях.* Надевам се, г-н Управителю, че Вашето просветено чувство няма да види в горните ми редове мисъл за обвинение на когото и да е, защото, *когато историята обвинява, тя само оправдава личностите..."*[314] На БНБ основателно е предявена сметка за инфлацията, но логиката е странно изкривена. От това че *институциите* са виновни се извежда, че греховете на *хората* получават индулгенция. Вината е разпределена – тя се носи от безличната „система", докато кредитният милионер (и изобщо длъжникът) е не само оправдан, но и с морални претенции. Текстът, в крайна сметка, резюмира онзи така разпространен стопански мироглед, който изначално отхвърля *личната* отговорност за собственото стопанско поведение.

Съдбата на конкретното задължение е също симптоматична. То угасва постепенно, по домашному, с много уговорки и жестове на благосклонност към някогашния управител, все още приеман за „един от своите". Протоколите на УС на БНБ са изпъстрени с решения за „улесняване" на Б. Боев в изплащането на задължението му към банката. Година преди неговата смърт (той почива в края на 1934 г.) съветът за пореден път дава „последна отсрочка... за три месеца... Разрешава [също така за поредно] да се вдигне запорът върху пенсията [му] за четвъртото тримесечие на 1933 г., а след това отново да се наложи"[315]. Остатъкът от дълга е погасен от неговия син Борис**, който е – по всичко изглежда съвестен и прецизен – инспектор в същата тази БНБ. Бурята на фалита е затихнала до една, във всяко отношение, семейно-учрежденска история...

---

* Идва от израза „негицевати вины о грѣсѣхъ" (църковно-славянски): „за извиняване на грешни дела".

** Името му се среща в протоколи на Управителния съвет от 1932 до 1940 година.

Микрокосмосът на българския капитализъм: Българска черноморска банка АД (Анхиало), 1921–1943

Българският финансов мир не се изчерпва с големите държавни и частни банки, намирали се във фокуса на разказа ни до този момент. Той е населен и от друга общност, образувана от песъчинките дребни, понякога миниатюрни, кредитни къщи. Те са основната част от 87-те акционерни банки през 1919, 117-те през 1925, 131-а през 1929, 159-те през 1934*, 93-те през 1936 година.

За немалки слоеве от българското население именно малките акционерни банки са видимата фасада на финансовата система. Ежедневният контакт с кредита се осъществява масово на местна почва, в позната среда, с неизбежните интриги, преплетени интереси и съперничества на всяко (полу)затворено общество. Тъкмо там се изгражда традиционното отношение към кредита, останало гравирано в икономическата памет.

Акционерните банки в България, 1928 (балансово число, млн.лв.)

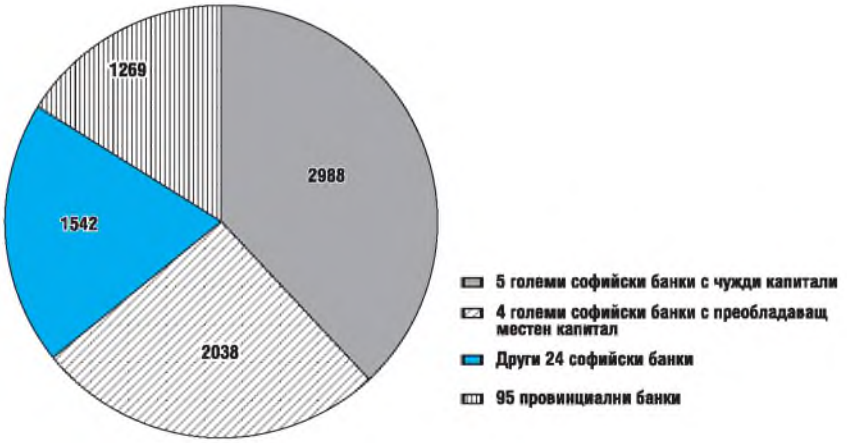

Архиви БНБ III. с. 1137

---

* Бройката е по-голяма, тъй като освен акционерните банки включва и сходните кредитни и спестовни дружества, намиращи се по режима на Закона за защита на спестовните влогове. (Вж. Доклад на секретаря на Банкерския съвет. –В: Архиви БНБ IV, с. 707.)

За да илюстрирам тази най-интимна страна от стопанския живот, не намерих по-добър начин от проникване в битието на една провинциална акционерна банка. Икономическата летопис на тези дружества се пише в напрегнатите отношения с БНБ. А те, на свой ред, са запазени в архивите и кореспонденцията около отпускания им ежегодно „общ кредит" от централната банка.* В обмена е отразено всичко – финансовите параметри на институцията, конфликтите ѝ с БНБ, вътрешните търкания в банката... Процедурата е до голяма степен стандартизирана, като основният документ е ежегодният, и наситен с информация, „контролен рапорт". Внимателният прочит на този богат материал дава повече от статистическите редове. Ако усредняването изглажда, то типичният казус е с емблематична натовареност. Стесняването на хоризонта е възнаградено с лихвите.

Систематичното изучаване на десетките архивни единици във фонда на БНБ (ф. 285, оп. 8), посветени на общия кредит на търговските банки, е обширна и обещаваща изследователска програма, която *предстои*. Тук тя не може да бъде реализирана и затова следващите страници стъпват върху архива на *произволно избрана* банка. По интуитивни и „азбучни" съображения, изборът падна върху Българска Черноморска банка АД (БЧБ) в Анхиало (ф. 285, оп. 8, а.е. 869). Зад него не стои никаква друга логика, освен че Анхиало** води дългия списък от български градове, в които действат дребни акционерни кредитни къщи. Документите включват преди всичко преписки с агентурата на БНБ в града и с централното управление на БНБ в София. Те обхващат 1921–1942 г. (основният масив е след 1928 г.) и инкорпорират най-паметните икономически събития от междувоенните години. Сагата на БЧБ наслагва живи детайли върху обществения фон и общата макроикономическа конюнктура. Перипетиите на институцията създават осезаемо усещане за тях, като ги пречупват през битовия местен стопански контекст.

Междувоенна стопанска България в огледалото на Черноморската банка

Зараждане. Безименното АД „Черно море" е учредено през 1908 г. с капитал от 100 хил.лв. и с основна дейност търговия, главно със зърнени храни, вина и сол. Преименувано е през 1918 г. в Българска Черноморска банка. До 1922 г. има клон в Бургас, който е закрит поради слаба активност и невъзможност дори да си покрие разноските. Стартира със съучастия и търговия, но постепенно се ориентира изключително към банкерство.

---

* Това е формата на рефинансиране, практикувана от „банката на банките" (БНБ), особено след 1928 година.

** От 14 август 1934 преименуван на Поморие. В средата на 30-те години градчето наброява 5 081 жители.

Началото е свързано с буря сред малобройната група акционери и в управата на БЧБ през октомври 1921 година. В писмо до централното управление на БНБ председателят на УС Коста Качев излага проблема. Тонът е изповеден и верноподанически, напоен със смразяващ респект пред Народна банка. „[БНБ] трябва да бъде в течение на всички промени и перипетии, които стават в живота на нейните сегашни или бъдещи клиенти, пише Качев. Случаят е такъв: от 20 дни в БЧБ... изникнаха крамоли и разпри от личен характер измежду някои от нейните членове на Съвета. Това е съществено и много важно за кредитния живот на една банка. За обяснение и... на тези лоши явления аз свиквам на извънредно общо годишно събрание всички акционери... Решителна дума ще си кажат собствениците. Това е мой морален дълг да ви съобщя, считайки че не трябва да бъде нищо скрито от Вас и мисля, че докато банката ни не се постави в нормален живот, тя не може да разчита на подкрепата на Народна банка. Това правя от добрата мисъл, че с уведомлението ми услугата еднакво се отнася и към кредитора – БНБ и към БЧБ, защото последната само при нормален ход на делата си може да има изход на своето търговско предназначение."[316]

БНБ реагира подобаващо, като строг, но справедлив патриарх. Всички операции по личния кредит на БЧБ са спрени до провеждане събранието на акционерите, с което приключва един етап от развитието на дружеството, за да започне следваща епоха с избирането на обновения УС, чиито ключови членове ръководят банката над десетилетие.

Какво е наследството?

Банката е миниатюрна, с капитал към октомври 1921 г. от 1 млн.лв. и запасен фонд от 64 551 лева. Общата сума на дебитните сметки е 3 453 207.12 лева[317]. В първия наличен контролен рапорт на БНБ (от 16 февруари 1921г.) БЧБ е характеризирана като банка на земеделци, дребни занаятчии, производители и търговци. Това е типичната дълбоко провинциална кредитна къща, която се крепи (и гради) на „авторитета" на икономически по-стабилните местни среди. Мащабът на дейността ѝ е виден от 22-те специални текущи сметки, дадени повечето на крупни търговци и земевладелци или от 114-те полици, предимно на дребни занаятчии, земеделци, производители и търговци[318]. И за двата вида инструменти се приема, че са надеждно гарантирани.

Обликът на банката и атмосферата в нея колоритно се допълват от друго, почти домашно, наблюдение в контролния рапорт. Инспекторът е доловил полъх на модернизация. „БЧБ, пише той, от началото е управлявана от двама стари чиновници, неподготвени за тая работа и не по силите им. Счетоводството им не е добре водено и човек, който не е вътре работил, сам мъчно би разбрал записванията по счетоводните им регистри. Обаче от тая година управлението на същата е поверено на директор, който е бивш наш банков счетоводител, както и за касиер-счетоводител имат момък, свършил търговска гимназия в Бургас. Двамата са почнали да преработват коренно счетоводството на банката."[319]

И така, 1921 г. се очертава като повратна за Черноморската банка. Настъпва някакво движение в маразматичния стар състав на администрацията, избран е

НБКМ–БИА

НБКМ–БИА

Декорът на събитията. Анхиало – море, земеделие, солници, лечебна кал (с. 529–531)

НБКМ–БИА

НБКМ–БИА

НБКМ–БИА

нов УС, който според наблюдаващите от агентурата на БНБ в Анхиало „не може да бъде повече от сполучлив“[320]. Общото заключение оповестява ново начало: „БЧБ от тази година дава живот на кредитно учреждение, подета от нови опитни сили и предстои да изиграе важна роля в нашето икономическо повдигане в този край на Царството.“[321] Перспективите са оптимистични – „условия за работа на банката има много, понеже тукашният град е най-производителен в Царството на местна морска сол, американски лозя“ и пр.

Непосредствено след избора на нов УС исканият личен (общ) кредит от агентурата на БНБ в Анхиало в размер на 300 хил.лв. е отпуснат без проблеми. Започва цикълът на следвоенното развитие.

Сезоните. Оттук нататък се зарежда повтарящият се ритуал, в които БЧБ, агентурата на БНБ в Анхиало и централното управление на Народна банка ежегодно решават съдбата на отпусканото рефинансиране. То е строго подчинено на природния календар в селскостопанските работи. През март БЧБ прави своята заявка за кредит, който се препраща от агентурата в София. Като най-близка надзорна институция, в ежегодния си контролен рапорт агентурата описва и оценява в подробности състоянието на Черноморската банка, както и възможните опасности пред развитието ѝ. На базата на този документ (и други сведения), през пролетта УС на БНБ решава какъв общ кредит ще отпусне. Средствата се предоставят до лятото, през посредничеството на представителството ѝ в Анхиало.

Този сезонен цикъл определя ритмиката в стопанския живот на местното общество и на банката. Контролните рапорти акуратно маркират прогреса и зат-

рудненията. Написани на обикновен език, с често простодушни констатации, но с близко познаване за локалната действителност, те отразяват стопанската спойка на малката човешка общност в града.

В години на благоприятна конюнктура БНБ не е единственият източник на привлечени средства. Черноморската банка има възможност да потърси контакти и другаде, конкуренцията в предлагането на ликвидност след 1927 г. е осезаема. Източникът, който най-трудно се разширява обаче са влоговете, които по начало са малко. Съществува и ясна етническа разделителна линия: българското население е повече бежанско, без големи състояния, докато заможните гърци избягват българските банки поради ширещите се антигръцки настроения в района.

Що се отнася до конкуренцията при пласиране на активите, то тя е „класическа". В града действа стандартната гама от банкови институции в България – една популярна банка, агентурата на БНБ и клон на БЗБ. Заедно с частната Черноморска банка, в Анхиало е представен практически целият наличен спектър от кредитни структури.

Оздравяване. Бялото петно в архивите за периода 1922–1927 г. се запълва частично от разхвърляни из различни документи ретроспекции. Общата атмосфера, която лъха от ревизионния акт, изготвен през 1927 г. е по-скоро летаргична[322]. Всичко в банката е типично за дребния, „народен" стопански живот – и мащабите, и интересите, и малките облаждания, и осъщественият прогрес.

Напредъкът през тези години е изцяло според скромните цели и възможности на БЧБ. След 1921 г. новото ръководство променя политиката на банката, а през 1922–1927 г. е осъществено бавно финансово оздравяване. Принципите на усилието са интересни, защото отразяват (независимо от мащаба) общото за цялата банкова система движение през периода.

Първата линия на саниране е отдръпването от участия в странични дейности. Банката се оттегля от редица нерентабилни начинания, като коментарът в рапорта е красноречив. „През 1922 г. и по-рано, е записано в документа, банката бе в ръцете на хора с малко култура и непознаващи добре в какво направление трябва да се работи и затова са се отдали тогава на предприятие мандраджилък, дърварство и пр., които им докарали загуби в *скрита форма*... Трябваше да настъпи трезвеност у последващите членове на управителния съвет, които, съзнавайки, че банката наближава крах, заеха се да я спасяват и действително положението се заздрави."[323] Втора посока е подобряването на ликвидността. Правени са опити за събиране на стари вземания по ипотечни сметки, за ликвидиране на ненадеждните сметки срещу поръчителство, за освобождаване от прекомерните недвижимости. Ревизията отбелязва, че най-доброто, което е направено, е намалението на специалните текущи сметки и разширяването на по-ликвидния портфейл[324]. Накрая, през 1928 г. – по донесенията на агента на БНБ, – „доколкото можах да узная" е взето решение и за постепенно удвояване на капитала до 2 млн. лева. Като цяло, усилието на ръководството, поело БЧБ след 1921 г., е оценено добре. При-

ема се, че то върви в правилна посока, за да се преодолее стресът от миналите неуредици, когато „е настъпила уплаха в населението... влоговете... бяха застрашени и са прибягвали до нас за подкрепа“[325].

Заключението на контролния рапорт от 1928 г. все пак остава двусмислено. От една страна, местната агентура на БНБ се въздържа да даде окончателен „сертификат“ за добро състояние – балансовите данни показват, че дружеството все още „не е със здрава финансова организация“. Потвърдено е впечатлението на ревизорите, че „в дейността на банката има застой“[326]. Предпазливият наставнически тон е запазен, като не е пропуснато да се отбележи, че „трябва време и доказателства за добра работа, за да си спечели [БЧБ] добро име и неминуемо ще има прилив на чужди средства във формата на влогове.“ Неблагоприятните отражения на някогашните съучастия, в частност, „още съществуват, имайки налице един баласт от мъчно ликвидни текущи сметки, гаранция ипотеки и доста голям брой от остатъците по сметка Дебитори“[327]. При това тенденциите и перспективите се оценяват по-скоро благоприятно на базата на регистрираните през няколко години печалби, нараснали от 94 хил. през 1925 на 135 хил.лв. през 1927 година[328]. Заключението е, че „заздравяването върви бавно, но сигурно“, а условия за работа в местната икономика са налице[329].

За 1927 г. разрешеният кредит от БНБ е 500 хил.лв., а за 1928 г. – 700 хил. лева. Близо двукратното нарастване в рефинансирането спрямо 1922 г. дава представа за разширението на дейността. От 1925 до 1927 г. търговският оборот на банката е минал от 2.5 на 8.0 млн. лева[330].

Кредитната инфлация. През 1928 г. общата конюнктура в страната навлиза във фаза на активен подем. Вълната на оптимизъм и кредитната инфлация след сключването на Бежанския и особено на Стабилизационния заем започват да се разпространяват. Обичайната процедура за определяне на нов лимит за рефинансиране от БНБ съвпада с апогея на тези процеси. Те се отразяват и в дребната брънка от кредитната система, каквато е БЧБ. Не е учудващо, че тя иска огромно увеличение на общия си кредит от 700 хил.лв. на 2.5 млн. лева. Формалните аргументи са в безметежното развитие на банката и увеличението на капитала ѝ. Но всъщност смелостта на исканията идва от общата еуфория и от надценяването на перспективата за делова активност.

На този фон БНБ проявява предпазливост и консерватизъм. На първоначалното искане централната банка отговаря с нареждане да се провери внимателно балансът. Впоследствие (през април 1929 г.) тя утвърждава общ кредит от 2 млн.лв., което е по-малко от заявеното. БНБ устоява и при повторното – твърде необичайно – настояване за увеличаване на общия кредит до 2.5 млн. през юли.

Първи пристъпи на кризата. Повратната 1929 г. Черноморската банка приключва със значителна печалба 11% върху капитала[331] и при добри показатели за ликвидност. Напрежение в отношенията ѝ с БНБ обаче започва да се проя-

вява в края на годината и в началото на 1930 година. При поредния пролетен цикъл за определяне на общ кредит, Народна банка вече е направила завой към кредитни ограничения. Да припомня, че точно това е периодът, през който тя възприема по-пасивна роля и оставя започващата криза относително свободно да проведе естествен подбор сред пренаселения свят на малките български акционерни банки.

Тази политика се чувства осезаемо в периферия като Анхиало. Искането на банката за увеличение на общия кредит с 0.4 млн.лв. (до 2.4 млн.лв.) е отхвърлено, като е потвърдена сумата от предходната година. Нещо повече, централното управление на БНБ е изпратило допълнителни инструкции, ограничаващи достъпа на акционерните банки до касовите им наличности. Опасенията от възможна паника сред депозиторите е накарало БНБ още преди приемането на Закона за защита на спестовните влогове да блокира част от тези наличности, с изричната уговорка те да бъдат използвани единствено при масово теглене на депозити. Така, вместо формалните 2 млн.лв., фактическият общ кредит на БЧБ дори е намалял до 1.650 млн. лева.

Неразбираща или нежелаеща да се съобрази с промяната в макроикономическата ситуация, Черноморската банка се опитва да оспори решението на БНБ. Но възможностите ѝ са незначителни. А и гласът на агентурата в Анхиало – която е задължителен посредник в контактите между двете – не е нито с тежест, нито с особена вътрешна убеденост. Тя просто препраща без коментар писмото на Черноморската банка в централното управление в София и регистрира обратния отказ.

Независимо от тези търкания, БЧБ създава впечатление по-скоро на успешна банка в началото на кризата. Оценката от надзиращата я агентура през 1930 г. е, че тя „се развива нормално и без сътресения при съществуващата остра стопанска и парична криза... и увеличава значително капитала си“[332].

С началото на 1931 г. обаче финансовата обстановка започва да става драматична. Искането на Черноморската банка за общ кредит от 2 млн.лв. е отхвърлено и той е намален до 1.5 млн. лева. При това БНБ иска банката да определи максимален кредит за *отделен* клиент*. Предложението на БЧБ за 500 хил.лв. е намерено за твърде високо и също не е прието. Това индивидуализиране на рестрикциите е отглас на проблема с вътрешните кредити, който вече се превръща в централен за банката. Но и в самия контролен рапорт излизат наяве конкретни индикации за дебалансиране във финансовото състояние на БЧБ.

На общото събрание на БЧБ от 30 март 1931 г. кризата вече се е настанила трайно в официалното говорене. Председателят на УС излага „в хубави думи“ положението, „обяснява съществуващата криза, нейния произход“ и отражението ѝ върху банката. Той констатира неизбежността от стеснение в кредита и, естествено,

---

* Първообраз на общоприетата по-късно регулаторна норма за максимална експозиция към един контрагент.

апелира за доверие в банката и в нейната управа. При почти семейната обстановка, с леко наивен тон, признава, че „ако има въздържание по кредитирането, това е *наложено от времената*" и благо призовава „нередовните да се постараят да бъдат по-редовни и така всички да сътрудничат за преуспяването на банката"[333]. Този мек език се държи в момент, когато България е притисната от кредиторите, текат най-напрегнатите преговори с ОН по външния дълг и предстои мораториумът да бъде официално обявен само след две седмици. Несъответствието между скоростта и остротата на процесите в стопанската периферия и в центъра е фрапиращо.

На дъното на депресията. В началото на 1932 г. Депресията вече се проявява с пълна сила и е застигнала Черноморската банка. Възприетите ограничения редуцират (на няколко последователни вълни) общия ѝ кредит до 1.25 млн.лв. с перспектива той да бъде допълнително намален до 1 млн. лева. Ценовата дефлация се е превърнала в бедствие, намалявайки трикратно цените на местните произведения – виното (основен продукт в региона) се продава по 3 лв. срещу 9 лв. при предишни години.

Ликвидните проблеми излизат на преден план. Източниците на ресурс извън БНБ и Провинцбанк са се стопили. Същевременно възможностите за погасяване на стари вземания стават все по-малко поради всеобщото потъване на длъжниците. „Техническото" приспособяване се изчерпва в края на сезона със събраното през есента на 1931 година. Сега остава единствено надеждата за помощ от БНБ или от кредитната централа на провинциалните банки.

В началото на 1932 г. агентурата оценява БЧБ за „нормална, като се вземе предвид днешният момент – общата стопанска криза"[334]. Черноморската банка се губи в средностатистическата картина на малките акционерни кредитни къщи.

Първият критичен момент настъпва през 1933 г., когато е докоснато дъното на депресията. БНБ е затегнала общия кредит на БЧБ до краен предел, като го е свела до 1.2 млн.лв., при 1.5 млн. през 1932 година[335]. Офанзивата на банката (целяща поне да се запази положението от 1932 г.) този път е по-решителна от всякога, при това с дискретната подкрепа на агентурата на БНБ в града. Аргументите пред централното управление на БНБ са в най-различни регистри. Изтъква се водената предпазлива политика: „Ние с особена осторожност се пазехме да не допуснем ни най-малък инцидент било с влогове, било с уреждане реесконтираните пред БНБ полици." Припомня се стриктното изпълнение директивите на БНБ: „Досега през всички трудности сме изпълнявали всички указания на БНБ, вкл. нераздаване дивиденти за увеличаване на резервите." Заплашва се с катастрофа: поради по-ниския общ кредит „ще бъдем принудени при явна невъзможност да изплатим 200 хил.лв. в повече от този 1 млн. да допуснем инциденти"[336]. А ходатайството на агентурата в придружителното ѝ писмо звучи така: „Управлението на банката е в здрави ръце и се има грижа за уреждането на мъчноликвидните активи."[337]

В края на май 1933 г. действително се стига до опасност от „рън", колкото и в конкретната обстановка това явление да изглежда по домашному. Получават се

искания за теглене на 4 влога за 15 916 лв., което силно затруднява БЧБ. Поради слабите си постъпления и „изчерпани резерви" тя не е в състояние да ги посрещне. Почти панически, банката се обръща с молба за ползване на кредит от агентурата срещу залагане на банков портфейл по неин избор. Изтъкнатите мотиви са „поради постъпили искания за изтегляне на влогове, за изплащането на които не разполага със средства"[338]. Самата агентура е склонна да подкрепи молбата, но централното управление на БНБ неколкократно отказва категорично.

Сблъсъкът с централното управление по този повод е особено показателен. Основен мотив за неговия отказ са вътрешните кредити в Черноморската банка♦: аргументът за изчерпаните ѝ резерви звучи очевидно несъстоятелно на фона на така раздадените заеми. Да се гонят длъжниците не само извън банката, но и в нея – това е позицията на БНБ. Търпението ѝ изглежда изчерпано. „Много пъти сме предупреждавали БЧБ да настои пред ония членове на УС, които имат големи задължения, да ги намалят. За това настояваме и сега, още повече че и измененията на Закона за защита на спестовните влогове налага това."[339] Докладвайки на централното управление как е предадена позицията ѝ пред Черноморската банка, агентурата в Анхиало съобщава, че „настоявахме, щото, за да имат свободни средства за посрещане на влоговете, ще трябва членовете [на банката], които имат значителни задължения, да внесат суми и само така ще се облекчи положението на банката"[340].

1934 е особено интересна година от одисеята на БЧБ, не само (и не толкова) поради развитието на икономическата ситуация, колкото заради вътрешните и междуинституционалните напрежения, на които става свидетел.

В национален план, моментът е белязан от три събития: първите признаци на начеващо съживяване; по-трайното уреждане на въпроса за облекчаване на длъжниците; голямата компенсационна (тютюнева) сделка♦♦. Настъпва повратната точка в депресията.

За тесния финансов свят в Анхиало годината започва с изпълнение на тайното окръжно на БНБ № 68 от 22 февруари. В усилието си да консолидира банковата система, да „разчисти" оставащите многобройни немощни банки и да затегне своя контрол, централната банка разпраща директива до клоновете и агентурите да съберат подробни сведения за всяка търговска акционерна банка. В Анхиало със задачата е натоварена местната агентура на БНБ, като нареждането ѝ дава повод отново да влезе в задкулисието и да обобщи ситуацията в едно леко наивно писмо. Впоследствие, в течение на годината, на агентурата ще се възлага неколкократно да повтори същото упражнение. Но ако първите ѝ две оценки са направени с искрено усърдие, то следващите придобиват чертите на рутинното задание, извършено с

♦ Вж. по-нататък в този раздел: *Хората и парите.*

♦♦ Вж. *Духът на икономическите институции / Остатъчните възможности на гражданската автономия.*

досада за хатъра на централната бюрокрация. Серията от аналогични писания се превръща в образец на документи от „рапортуващата" икономика♦. През цялата 1934 г. силно йерархизираната структура на БНБ произвежда окръжни, инструкции, донесения, които не прибавят нищо в оценката на бавно променящата се икономическа ситуация. Между две малки институции (агентурата на БНБ и Черноморската банка) в един малък град се води безкрайна кореспонденция, въпреки че възможностите за неформални контакти и информация без съмнение са значителни.

Ето защо първите две писма остават истински свежия „нов" поглед върху БЧБ, обобщаващ съдбата на банката през най-тежките години. На 7 март агентурата дава първия си отговор на тайното окръжно. Основните мотиви са вече познатите: слаба капитализация, малко влогове, лоши стопански условия, които водят до нарастващ обем протестирани полици и съдебни дела. Вътрешните дългове отново са в центъра, но отношението към тях е вече смес от примиренчество, опрощение („времената са такива" и тези длъжници не могат да направят нищо) и изблици на недоволство. Последното изглежда колкото спонтанно, толкова и провокирано от натиска на централното управление на БНБ „да се вземат мерки", та дори и да се предизвика вътрешен преврат в БЧБ♦♦.

Патерналисткият тон, характерен за вертикално подредените учреждения като БНБ, доминира в заключението. „Ние не един път сме повтаряли, че те ще намерят подкрепа в лицето на БНБ само ако се вслушат в препоръките ви [на централното управление] и добросъвестно ги прилагат. Наистина, те са се вслушвали много пъти, като не са раздавали 3–4 г. дивидент с риск членовете на УС да бъдат атакувани в редовните годишни събрания. И тази година дивидент няма да се даде."[341] В благосклонните думи се проявява двойнственото положение на агентурата – изпълнител на висша воля, но и патрон на малобройната локална финансова общност.

Всъщност през 1933–1934 г. БЧБ е започнала да реагира първосигнално, спонтанно и хаотично на ситуацията. Спиране на кредита, усилие за събиране на вземанията (но тези навън, а не вътрешните), съкращаване на разноските – това са класическите (рефлекторни) стъпки, предприемани от всяка банка, без тя да се нуждае от особени напътствия. Същевременно в този момент БЧБ, както и цялата банкова система, започва да чувства ефекта от облекчителните закони, чиято основна цел е именно прехвърляне тежестта на депресията върху банковия сектор.

През лятото на 1934 г. (в същия годишен сезон, както и през 1933 г.) се надига нова опасност от атака на вложителите. Историята се повтаря почти дословно, като само мащабите са по-големи. Изправена за втори път пред ликвидна криза, БЧБ се обръща към агентурата на БНБ с искане да сконтира приемлив портфейл, за да може да посрещне заявките за тегления на вложителите. Но сега вече става дума за 120 хил.лв., което е почти 1/3 от всички влогове в банката[342].

♦ Вж. *Една стопанска субкултура...*

♦♦ Вж. по-нататък в този раздел: *Хората и парите.*

В ноември 1934 г. изведнъж се появява решение, което на пръв поглед изглежда спасително – започнала е голямата консолидационна акция по учредяване на „Български кредит". В местните среди това събитие се посреща като панацея след няколкото години безизходица. Във възможното „вливане" в новата банка членовете на ръководството на БЧБ вероятно съзират и решение на личния си проблем чрез очаквано размиване на вътрешните им дългове.

Идеята за присъединяване към „Български кредит" назрява. Свикан е УС, в София са командировани неговият председател и директорът на банката. Според донесението на агентурата „близкото бъдеще скоро ще ни покаже дали това ще се реализира или ще останат самостоятелно и да търсят нашата [на агентурата] подкрепа. Нашето мнение бе изразено, че от сливането те ще имат полза"[343].

Заседанието на УС приема с проблема да се занимае извънредно общо събрание на акционерите. След първо отлагане, на 25 декември 1934 г. общото събрание на акционерите взема формално решение за вливане в „Български кредит". То обаче не се оказва по силите на банката. Въпреки усилията и насърчителното поведение на агентурата, Черноморската банка не успява да пробие, да отговори на критериите и да попадне сред окончателно избраните кандидати.

„Обективното" състояние на банката е плачевно и БНБ продължава да свива рефинансирането, като утвърденият общ кредит е сведен до едва 1.1 млн. лева. Любопитна е самооценката, придружаваща поредното искане за увеличаване на кредита (май 1935 г.). Малките банки, се отбелязва в писмо до БНБ, „бяха поставени в положение на линеене, без да могат да проявят каквато и да е дейност, защото стеснителните мерки бяха много и разнообразни, въпреки че в миналото тяхната роля бе голяма. Всичко се преживява и от нашата банка, но когато за другите мъчнотиите бяха катастрофални и на много от тях костваха живота, нашата банка можа с големи усилия и жертва да преодолее всичко досега и надяваме се, че ще върви към добро. Днес сме в едно време, когато сме към края на ликвидиране и с облекчителните закони и с това ще се сложи край на една от най-важните причини, които създават затруднения най-много на България и които по наша преценка допринесоха доста за разстройството на кредита, за който толкова много трябва да се милее"[344].

Неубедително оживление. В розовото и горделиво самонапомпване са първите признаци на известно окопитване. Усещането, че един цикъл е приключил, си пробива път, а симптом за неговия край е съзрян в най-после кристализиралите облекчителни закони. БЧБ иска допълнителен кредит, с който да посрещне (при незначителни постъпления в банката) евентуални смущения по изплащане на малкото останали влогове.

И чудото става. За първи път от началото на кризата БНБ се съгласява Черноморската банка да използва (единствено за изплащане на влогове) кредитен толеранс от 100 хил.лв.[345] Това е пробив в тоталната рестрикция и предвестник на размразяване. Впрочем, разрешението идва едва през май 1935 г., като то отразя-

ва повече общата, по-оптимистична атмосфера към момента, отколкото конкретните счетоводни параметри на банката през 1934 година. А заключението на извършената в края на 1935 г. ревизия е още по-помпозно. „С пълна сигурност... при планомерна дейност ще се преодолеят всички мъчнотии и временното затруднение в липсата на подвижност на активите. Не е без значение, че УС се е вслушал в препоръките на БНБ от ред години да не раздават дивиденти и възнаграждения. Банката е по-устойчива и има достатъчно резерви за покриване на несъбираемите вземания." Разпалена е и поредната надежда. Припомня се, че е „работено много за влизането на банката в „Български кредит", обаче не е постигнато нищо. Добре е да се направят нови постъпки... защото условия има тя да бъде приета"[346].

Тази идилична картина е опровергана и коригирана в допълнението към ревизионния акт. Самото споменаване на вътрешните заеми, по които не се правят никакви погашения, помрачава оценката на ревизорите. В деня след ревизията те заключават, че „тази банка не ще преуспява, още повече, че погашения членовете на УС за своите задължения от 2–3 години не правят"[347].

По всичко изглежда, становището на БНБ е, че Черноморската банка излиза от депресията като една от многото немощни кредитни институции, които само креят и вегетират, без да са в състояние да развиват нещо повече от анемична дейност. Мястото ѝ сред останалите кредитни учреждения в града е повече от скромно. През март 1936 г. на БЗКБ се падат 80.2% от пласментите на трите банки в Анхиало, на Поморийската популярна банка 17.8% и на БЧБ единствено оставащите 2 процента. Година по-късно тези дялове са съответно 73%, 22% и 5 процента[348].

Потвърждение на тази картина може да се намери и в подробния доклад на Банкерския съвет от септември 1935 година. От него става ясно, че БЧБ не покрива основни изисквания на Закона за защита на влоговете. Тя например не спазва чл. 4.1 за учредяване на гаранции по изплащане 10% на вложителите в случай на доброволна или съдебна ликвидация*. Черноморска банка е една от шестте действащи кредитни къщи, които не са в състояние да осигурят тези обезпечения. Шестте фигурират в дълъг списък, наред с още 48 банки, намиращи се обаче „в ликвидация, обществена ликвидация, предпазен конкордат, или неспособни изобщо да посрещат задълженията си"[349]. Това на практика приравнява БЧБ към нефункциониращите институции. „Законът, припомня безсилен БС, предвижда глоба или затвор само за съзнателно нарушение на разпорежданията на чл. 4, докато всички изброени банки, освен действующите, са действително в невъзможност да депозират изискуемите гаранции, а посочените 6 действующи [вкл. БЧБ] *биха могли да сторят това само ако ангажират всичките си разполагаеми средства.*"[350] Банката е в толерирано от БС нарушение и по чл. 7 от закона относно нормата за пласмент в дивидентни книжа[351].

През април 1936 г., когато българската икономика вече твърдо е навлязла във фазата на оживление, УС на БНБ обявява постепенна ликвидация на общия

---

* Това става чрез депозиране в БНБ на ценни книжа и на 5% от сумата на влоговете.

кредит на БЧБ, сведен и без това до мизерните 900 хил.лв.[352] По същото време в ликвидация е обявен и кредитът на холдинга Провинцбанк. Очевидно тази структура загива заедно с угасването на много от членовете ѝ[353]. Облигациите на Погасителната каса вече са навлезли в оборот и кръстосаното прихващане на дългове с тях става при неизгодни за банките условия♦. Затова и БЧБ не приема предложението на Провинцбанк (ноември 1936 г.) „да ѝ издължи една гаранционна полица от 220 хил.лв., сконтирана при клона София (БНБ)... с облигации от Погасителната каса по номиналната им стойност, като това задължение остане върху БЧБ, защото... едва ли би могла Провинцбанк да се издължи по друг начин"[354].

Във връзка с ликвидацията на общия кредит ревизиите на агентурата в БЧБ зачестяват и се превръщат в ежегодни. Настъпват също персонални промени с назначаването на нов агент на БНБ в Анхиало. След превърналите се в стандартни рапорти на дългогодишния предишен служител, тонът на документите става по-взискателен и строг. Новият чиновник трябва да се доказва...

1935 и 1936 г. най-накрая донасят симптоми на трайно оживление и в икономиката на района. Цената на виното нараства с 3 лв. (до 5 лв.), надига се известен оптимизъм. „При една планомерна дейност, действия с оглед на бърза ликвидация със съдебните вземания и нередовния портфейл и получаване облигациите от Погасителната каса, банката може да разшири дейността си."[355] До този момент тя се е занимавала единствено с прибиране на раздаваните аванси, като е спряла напълно отпускането на заеми.

През май 1937 г. агентурата на БНБ прави кратък обзор на стопанското положение в района на Поморие. Това влиза в нейните служебни функции: както вече бе посочено, представителствата на централната банка са истински местни конюнктурни обсерватории. Общото впечатление е, че след опустошителната криза е започнало осезаемо нарастване на погашенията по кредитите. Увеличената събираемост е свързана с по-високите цени на виното (вече около 7–7.5 лв.) и с добрата реколта. Забелязват се и по-сериозни погашения по съдебния портфейл на банките, отразяващи както подобрената конюнктура, така и принудителните мерки спрямо недобросъвестните длъжници. Ефективната заплаха срещу имота е напълно разбираема мярка за тях.

В основен проблем за банката през 1937 г. се превръща запорът на нейни облигации от Погасителната каса, заложени в агентурата на БНБ. Въпреки че е вдигнала възбраната, наложена върху част от [книжата], запорът остава в сила за номинали от общо 200 хил.лв. „за гарантиране на евентуални рискове". Използването им като обезпечение води до двойна загуба – по-нисък доход и замразен актив. Главният аргумент на БЧБ е, че този „секвестър" е последната пречка пред окончателното ѝ възстановяване. Това твърдение обаче звучи неубедително на фона на обективните данни. Стъпвайки на тях, агентурата отхвърля исканията на банката.

♦ Вж. *Икономика на длъжниците.*

Дори в разгара на подема от втората половина на 30-те години, Черноморската банка остава парализирана. През 1938 г. поредната ревизия констатира, че дейността ѝ се е съсредоточила главно в предприемане на изпълнителни действия по съдебни дела чрез описи и продажби на движими и недвижими имоти на длъжници. Въпреки добрите резултати и двукратното намаление на тези дела, БЧБ се е превърнала в агенция за събиране на просрочени вземания като нови операции практически не се предприемат[356].

Особено показателно е разминаването в преценката за състоянието на банката между собственото ѝ ръководство и агентурата. През 1938 г. (за първи път от 5–6 години) УС плахо поставя въпроса за възобновяване раздаването на дивиденти, което обаче среща съпротивата на БНБ. Оздравителният цикъл – вече завършил за редица кредитни институции в България – не е приключил при БЧБ. През 1938 г. тя остава същата „ампутирана" банка, каквато вече е била през 1932 г. и която не раздава кредит, а се занимава единствено с опити (къде по-успешни, къде безнадеждни) за уреждане на стари вземания. От външния наблюдател (агентурата) кредитната къща би могла да се приеме за оздравена едва когато отново започне да отпуска заеми. А за целта е необходимо тя да приключи със съдебните си и нередовни вземания, като по този начин осигури известна ликвидност. Едва по-късно към ресурса ще се прибавят освободените облигации от Погасителната каса[357]. Обяснимо е, че при подобна позиция БЧБ не получава официална санкция за „окончателно оздравяване", и през 1938 г., под натиска на БНБ, отново е отказано раздаването на дивидент.

Спорът около преценката, дали БЧБ действително е приключила оздравяването си, заема по-голямата част от 1938 година*. Самочувствието на самата банка очевидно е пораснало и след искането за дивидент (въпреки отказа) тя настоява да ѝ бъде възобновен общият кредит от БНБ. От момента на обявяването му в ликвидация „се мина през доста промени и изпитания, всичко се преодоля и изживя, за да можем да желаем вече нормален живот при новите условия. Положението на банката ни днес е вън от всякакви рискове... Задълженията към БНБ не оставят никакъв риск и са много добре гарантирани"[358]. Всички съдебни сметки се изплащат по план, утвърден от централното управление на БНБ, а освен това е депозирана и допълнителната гаранция от 200 хил.лв. под формата на облигации от Погасителната каса.

Тази гледна точка обаче не се споделя от БНБ, която все още приема Черноморската банка за безперспективна и избегнала обществената ликвидация по стечение на обстоятелствата. Допълнителните сведения, събрани по повод искането за възобновяване на рефинансирането, са представени неутрално, умерено и консервативно, без категорично мнение за промяна. Вземанията на БЧБ се делят приблизително поравно между съдебни (около 600 хил.лв.), облигации от Погаси-

---

* По форма (не по мащаб) той напомня неотдавнашните спорове около публичната „санкция" на Брюксел за това, дали българската икономика е „пазарна".

НБКМ–БИА

Управителният съвет на Провинцбанк, 1930

телната каса (също толкова) и сконтирани в агентурата на БНБ полици със слаба подвижност и незначителни погашения (359 хил.лв.)[359]. Банката не е в състояние да привлече нови средства и да възстанови нормалната кредитна дейност. БНБ отказва възобновяване на общия кредит и продължава да я причислява към многото недоунищожени, продължаващи да вегетират дребни провинциални дружества.

Впрочем, всяка пролет БЧБ верноподанически подновява постъпките си за получаване на едно или друго облекчение. Играе се с малки движения. През 1939 г. например Черноморската банка моли БНБ да вдигне наложения запор върху облигациите в Погасителната каса, като агентурата в Поморие блокира за същата сума облигации, които БЧБ ще получи в бъдеще. Централната банка се съгласява „само след като агентурата провери дали има да получава облигации за такава сума“[360]. През следващата 1939 г. искането към агентурата е тя поне да изплаща купоните по блокираните „гаранционни“ облигации, които биха се превърнали в едно от малкото редовни постъпления за БЧБ. Посочено е, че те са задържани повече от година „въпреки че БНБ не носи *почти* никакъв риск.“[361] Макар да става дума за нищожните 21 хил.лв., Черноморската банка твърди, че това е един от главните ѝ доходи, а БНБ великодушно скланя да освободи лихвите от облигациите.

Подобни се оказват отношенията с другия „сюзерен“ – холдинга Провинцбанк. През ноември 1939 г. тя е изненадана от неговото искане БЧБ да поеме обслужването на полица, която до момента е била обслужвана от самата Провинцбанк. Всеки допълнителен разход нарушава фатално финансовото равновесие на БЧБ, като при

това се очертават и други рискове – из въздуха отново се носят идеи за „облекчаване" на длъжниците, които смразяват банковите среди. Историята с тази ценна книга ще се проточи, но БНБ вече е безапелационна: кой е крайният длъжник, трябва да решат помежду си БЧБ и Провинцбанк, но ако полицата бъде насочена към Черноморската банка, БНБ ще настоява твърдо за плащане на дълга. „Щом банката ви е длъжна, тя трябва да се грижи за изплащане на въпросната полица. За нас е безразлично дали Провинцбанк ще плати полицата. Ние... искаме пълното [й] плащане."[362]

Епилог. На първото събрание на акционерите след началото на войната в Европа се появяват нови неясноти. Някои от тях се въздържат да гласуват, предлагайки незабавна ликвидация. Предложението е отхвърлено от мнозинството[363]. Същевременно двама от стожерите на БЧБ (Димитър Джанкардашлийски и Димо Керемедчиев) са починали и с тях е затворена дълга страница от историята й.

БЧБ се оказва банка, чието състояние „виси" на една полица. Перипетиите около хартията продължават да внасят напрежение в отношенията с Провинцбанк и с БНБ. Изяснява се, че през 1932 г. Черноморската банка се е съгласила да я даде „за услуга" на холдинга, „само с желание да изпълни разпореждането на БНБ". Провинцбанк просто е внушила, че става дума за нареждане „отгоре" и че при отказ БЧБ ще бъде лишена от „ходатайството" пред „почитаемата" централна банка[364]. Очевидно холдингът е рекетирал по-малките си членове, използвайки своите възможности за посредничество пред Народна банка. А както е обичайно, подобни „шапки" пренасят загуби в затворени вътрешни контури. Оплакването на БЧБ изтъква, че „всичките им загуби идват от Провинцбанк, а именно акции за 420 хил.лв. и кредиторска сметка за 128 хил.лв., или 25 % от малкия ни капитал"[365].

Въпреки нежеланието си, БНБ остава арбитърът в спора между Черноморска банка и Провинцбанк, като при наближаване на падежа Народна е подложена на натиск от двете страни. Ролята на агентурата на БНБ в този спор (както и в много други) е на своеобразна местна агенция за кредитен риск, която преценява обстоятелствата, изпраща оценки, изготвя становища за пред по-високите софийски инстанции. В конкретния случай позицията й е, че вземанията на БНБ от БЧБ са гарантирани и не носят никакъв риск, с единственото изключение на неяснотата около въпросната ценна книга[366]. Ситуацията е наистина двусмислена: „Макар... да не е нужно да прибягваме до джировата отговорност на Провинцбанк, разсъждават в централното управление на БНБ, ...не можем да вземем формално решение [последната] да бъде освободена от джировата отговорност по посочените полици."[367]

„Десетгодишният тормоз с полицата" (принудителен дълг, притеснявал малката банка) завършва с помирение между Провинцбанк и БЧБ. В края на 1940 г. Черноморската банка получава поредното уведомително писмо от агентурата, в което се настоява, в срок от седмица, да изплати сумата. Този път обаче малкото акционерно дружество е в състояние помпозно да съобщи новина. „Приключването и турянето край на преписката и неприятните разправии бе тържественото обещание на целия Управителен съвет на Провинцбанк, дадено пред Директора [в

БНБ] Колев през време традиционното му посещение след годишното ѝ събрание в присъствието на нейния Председател."[368] Три дни по-късно централата на БНБ нарежда на клона си „да покани Провинцбанк да изплати напълно в брой полицата за 200 хил.лв., която вече е протестирана, и длъжник, по която е БЧБ."[369] Историята придобива обичайната за българския кредит полудомашна окраска.

Архивното битие на общия кредит на Черноморската банка угасва безшумно през 1942 година.

Последният ежегоден отчетен цикъл се завърта през 1941 година. Всичко в него говори за финансово укрепване, постигнато благодарение на военновременното оживление и на оздравителните мерки в страната и в самата банка. За БЧБ истинският край на Голямата депресия настъпва едва с началото на новото десетилетие. Най-после се уреждат затлачени с години въпроси около облекчителните закони, банката започва да придобива нов хъс за кредитиране, възобновяват се прекъснатите по време на кризата традиционни преписки с искане за рефинансиране от БНБ. Всичко това дава повод за редица ретроспекции към усилието за финансово саниране. На отминалото се гледа като на завършил кошмар, а перспективите са отново за една нормално действаща, скромна банка.

На 22 март 1941 г. БЧБ изпраща писмо до БНБ за подновяване на кредита си при нея, прекъснат през 1936 г., когато банката влиза в обхвата на действие на законите за лошите кредити. Поради дългата пауза ръководството е сметнало за нужно да направи по-подробен обзор за случилото се. С баналността си документът е особено представителен за сполетялото банковата система през втората половина на 30-те години.

Депресията вече е низ от „години лоши както за длъжници, така и за кредитори", подкопали основите на финансовото мироздание – „длъжниците спряха своите плащания, защото не можеха да плащат, наруши се *нормалният банков ред*". Норма на поведение в онези условия е единствено „грижата да се опази създаденото". „Банката ни бе принудена, въпреки големите старания, да допусне инциденти, които добрият ред и използване на кредита по специалните разпоредби на БНБ не биваше да се допуснат. *Така се бяха стекли обстоятелствата.*"[370] Поради тези метафизични причини извън всякакъв контрол, припомня писмото, е спряно рефинансирането от БНБ. Облекчителните закони след кризата до голяма степен удължават парализата на пълноценното банкиране.

„От това обаче измина доста време" продължава с апломб текстът. „Много грижи се положиха за излизане от това положение. Голяма част от останалия при банката Ви [БНБ] наш реесконт бе изплатен, отстранени са всички пречки, които спъват правилния развой на банката ни и днес вървим към нормален банков живот." И ето, че „от две години вече развиваме нашата банкова дейност със скромните наши средства, за да бъдем полезни на града и околията ни"[371]. Гонейки тази цел, БЧБ иска подновяване на общия си кредит при централната банка. А за да се скъса окончателно с миналото, хубаво е да изчезнат и знаците, които го напомнят – облигациите на Погасителната каса, натрупаните съдебни де-

ла, просрочените вътрешни кредити. От гледна точка на БЧБ това са приключили истории, с изключение на няколко съдебни дела, които са само „дребни остатъци" без никакъв риск. Те са оставени, оказва се, за уреждане само „за да бъдат респектирани длъжниците".

Писмото е от март 1941 г. и в него прави впечатление отсъствието на каквито и да било позовавания на вече бушуващата наоколо война. Нещо повече, именно военната конюнктура помага на банката да се посъвземе: в банкерството се случва картината да се промени тотално само от промяната във фона. Наред с това, в документа са резюмирани и останалите условия за възстановяване като временно спиране (забавяне) на кредита, консервиране на активите, събиране на стари вземания. Вече стана дума, че по подобен начин през депресията действат и големите търговски банки.

Агентурата на БНБ обаче остава крайно предпазлива. Преди да се придвижи въпросът за рефинансирането, от БЧБ се иска да ликвидира всички свои съдебни задължения към нея[372]. Нужен е освен това нов контролен рапорт, какъвто не е правен от 1936 година. Именно по този повод се появява и първият битов признак на войната: анализът не може да бъде изготвен веднага, защото касиерът на агентурата е мобилизиран, а титулярният агент е командирован в „новите земи".

Рапортът все пак е подготвен през юни 1941 г., като обобщава поражения-та от депресията и борбата с нея. Потвърдено е, че оптимизмът за банката от последните две години почива изцяло върху оживлението на икономиката. На фона на спомена от неотдавнашната ценова депресия, драстичното покачване в цените на солта и виното се оказва достатъчно, за да се погледне с друго око на възможностите на БЧБ. Независимо от това, че повишението се дължи до голяма степен на военновременната инфлация, с приповдигнат тон е отбелязано, в частност, че виното е стигнало 20 лв. при дъно от 2.50 лв. в годините до кризата. „Пълното и даже частично издължаване на полиците на падежа им [все още остава] рядко явление", но очакванията за увеличена платежоспособност и за по-добра ликвидност не будят съмнение, а портфейлът „смело се приема за 80% напълно събираем"[373]. Още две обстоятелства, които пораждат по-ведро настроение, са изчистването на въпроса с облигациите на Погасителната каса и постепенното стопяване на вътрешната задлъжнялост.

Другата страна на това приповдигнато настроение е казионният тон, който лъха от рапорта. Той е подготвен набързо, в него се открояват познатите лековати бодрячески оценки отпреди и от началото на депресията. Новият УС е оценен като „високо морален, с добро име", а за банката е използвана купешката фраза, че е успяла „да запази между местните стопански среди и спестители името си на солиден и заслужаващ доверие кредитен институт, който се намира днес в едно добро финансово състояние"[374]. Тези редове предизвикат съмнения: със същите дежурни думи се говори за състоянието на дружеството и за неговата репутация през годините, когато то е дестабилизирано от несъбираеми кредити и от вътрешни дългове, а малкото вложители го обсаждат за изтегляне на влоговете си. Доколкото –

със задна дата – развитието на събитията през следващите 2–3 години е вече известно, съвсем естествено е подозрението за нов цикъл на заслепение, способен да доведе до поредна катастрофа.

Историята действително започва да се повтаря във формата си. След исканията на БЧБ и след рутинния контролен рапорт, познатата преписка по определяне рефинансирането на Черноморската банка тръгва като че ли от нула. Исканията ѝ (този път за 1.2 млн.лв.) пак надвишават онова, което БНБ е склонна да отпусне (1.1 млн.лв.)[375]. Обичайната игра е подновена, като (според установените правила) Народна банка си позволява да прояви и жестове на добра воля. През ноември 1942 г. например приключва водената от пет години преписка по запорираните при нея облигации на БЧБ. След внимателен преглед на съдебните дела на агентурата по сконтирани от Черноморската банка полици се установява, че са останали неуредени случаите с трима длъжници. Едната сметка е определена като „мъчно събираема", втората – като „събираема", а третата – „напълно събираема". Това дава основание на УС на БНБ да удовлетвори най-после искането за деблокиране на облигациите, използвани за гаранции по съдебните задължения на БЧБ. От 200-те хил.лв. са оставени 20 хил., които банката би могла да получи само ако издължи съдебните сметки по „мъчно събираемото" си вземане[376].

Но събитията окончателно са тръгнали в друга посока. Оптимистичните нотки от 1941 г. бързо изчезват и последните документи на Черноморската банка очертават съвсем различна картина. Думата е по-скоро за истинска парализа от неумолимия ход на войната. На искането на БЧБ от септември 1942 г. за контролен рапорт и пробен баланс не се дава ход, въпреки готовността на Народна банка, „ако се налага, агентът [ѝ] да работи в събота след обед и в празничен ден за извършване на възложената работа"[377].

Заключителният документ от архивния фонд по общия кредит (датиран на 2 октомври) говори за пълен блокаж. Двама от членовете на СК на агентурата на БНБ, „при все че и неофициално", са изселени от Поморие. Един е тежко болен. При това финансовата общност в града е толкова малобройна, че техните заместници се оказват същевременно и членове на УС на БЧБ: в това си качество нямат право да участват в заседанията на агентурата за разглеждане общия кредит на Черноморската банка[378]. БЧБ е скована поради спиране дейността на представителството на самата централна банка...

Година по-късно, вече в архива на БНБ, се появяват отново известни признаци на живот. Клонът* ѝ в Поморие докладва през септември 1943 г., че БЧБ е надвишила нормата от 1/3 за сконтиран портфейл с длъжници лозари и земеделци. Централното управление си затваря очите и одобрява направения пласмент[379]. Седмица по-късно е увеличена (със 700 хил. силно девалвирали лв.) и са-

---

* Повишен е статутът на агентурата.

мата „обща пласментна норма на лозарски портфейл" на Поморийския клон на БНБ, тъй като представеният от Черноморска банка портфейл за сконтиране е основно на лозари[380].

Истинският завършек на една епоха обаче са събитията непосредствено след 9 септември 1944 година. Съветските войски са в България и един от първите властови центрове, от които се интересува окупаторът (както някога след Първата световна война са се интересували френските военни) са, естествено, банките и по-специално Народна. В малкия град, обект на набег е клонът на БНБ, споделил веднага пред централното управление появилото се *неудобство.* Цитирам дословно и изцяло изпратеното тревожно донесение*. „Отчетниците на съветските войскови части, оплаква се чиновникът от клона, в изпълнение заповедта на преките си началници, отказвали да се легитимират с документ от съответната войскова част, по причина да не издават военна тайна, т.е. да не бъде узнато от коя войскова част са, полк, дивизия, както и тяхното движение. Явяването на същите пред Банката без такива документи я поставяло в положение да допусне и изплати суми на неправоимащи, което *влече за нея материална отговорност, а при отказ – неприятности и подозрения за саботаж.* За избягване нежелателни неприятности и за да бъде в бърза услуга на преминаващите съветски войски, управляващият клона конферирал с комитетите на Отечествения фронт в града му и възприел следното компромисно решение на въпроса – искането за отпускане на суми, както и самите разписки за отпуснати суми да бъдат издадени и подписани от коменданта на съветските войскови части в града, преподписани от Изпълнителния комитет на Отечествения фронт. Горното като донася, Поморийският банков клон моли за бързо нареждане." УС на БНБ приема предложението, без да промени и запетая в него[381].

Документът по неповторим начин регистрира стъписването пред рухващите финансови порядки. Дребните провинциални служители са принудени да правят неща и да вземат решения, които в „старите" норми не са си представяли за възможни. Те трябва да оставят да се бърка безпрепятствено в банковата каса, да избират между разплащане с нелегитимни лица (което по някогашните разбирания е материално наказуемо) или да бъдат политически обвинени... Но новото време носи и нова легитимност. За оправдаване на всякакъв произвол се оказва достатъчен вълшебният подпис на ОФ – странна организация, все още неуверено изписвана ту с главна, ту с малка буква. Обратното броене е започнало. Това, което не успяват да направят депресията и облекчителните закони, извършва идващата нова власт: Черноморската банка, както и всякакъв частен кредит, са обречени. Кредитирането задълго напред се превръща в непосредствено политическо занимание.

---

* Писмото е докладвано на УС на БНБ от директора д-р Николай Христов. В протокола е отразен докладът на Христов, което обяснява прераказната граматическа форма.

Числата: финансовият профил

Движението на обичайните параметри – капитал, активи, пасиви, баланс, ликвидност – рисува финансовия портрет на Черноморската банка. Той оразмерява нейния мащаб и долавя характера на дейността ѝ. Тези числа разказват с друг език историята от предишния раздел.

Капитал. Припомням, че през октомври 1921 г. БЧБ е с капитал от 1 млн. лева. Към момента на ревизията от 1927 г. не е променян номинално, но банката всъщност е силно декапитализирана. По контролния рапорт за същата година преоценяният размер възлиза на 709 747 лева[382]. Към тази редукция следва да се прибави обезценката на лева. Резервният фонд е нараснал съвсем слабо, от 64 551 лв. през 1921 г. на 103 258 лв. през 1927 година. В него се заделят 12% от печалбата.

Ревизията определя „генералната задача" пред Черноморската банка: „като кредитен институт и за да стане обществено по-полезна" да увеличава капитала си и привличането на повече влогове. „Без това тя ще остане немощна и няма да може да покрива разноските си от лихвите, каквито и икономии да прави."[383] Призивът е за отваряне на полузатворената финансова институция.

Първите стъпки в тази посока са направени през 1928 г. и 1929 г., когато високата конюнктура и подобреното състояние на банката ѝ позволяват да вдигне капитала си последователно до 1.5 и 2 млн.лв. (през май 1929 г.).

Акциите на БЧБ, разбира се, не се котират на борсата, като контролният рапорт за 1928 г. дисконтира отчасти официалната цифра за капитала от 1.5 на 1.342 млн. лева[384]. Нова инициатива за неговото увеличение е подета през 1929 година. Тя е оценена положително от агентурата на БНБ в града. Операцията е определена не само като финансова, но и като мярка за укрепване на доверието и разширяване „съсловното представителство" на акционерите, тъй като нараства броят на собствениците земеделци. Капиталовата инжекция от 1929 г. става чрез внасяне на пари в брой или удръжки от заеми, отпуснати на акционери[385]. Усилията в същата посока стават още по-активни след първите пристъпи на кризата в края на 1929 и началото на 1930-та. Започват приготовления за предстоящите бури, а общото събрание взема решение да се пусне следваща подписка, която да доведе капитала до 4 млн. лева[386].

Промени водят до раздробяване на собствеността. Броят на акционерите към 1932 г. надхвърля 350 души, претенциите на някои от тях стават по-агресивни, а общото събрание по-неуправляемо. Раздаването на дивиденти се превръща в ключов въпрос. Линията на БНБ в тази фаза от кризата е да се насърчава трупането на резерви, като тя издава специални разпоредби в такава посока. Нейният агент в Анхиало „е настоявал пред Управителния съвет за изпълнение Окръжно 1565 от 2 януари [1932] и последните са възприели *по принцип* това разбиране за минаване на дивидента от миналогодишната печалба в увеличение на резервите на предприятието, обаче това ще зависи от одобрението му от общото годишно събрание, което ще стане към края на този месец. Миналата година банката можа да прокара това

разбиране като *имаше и голяма опозиция* и някои акционери смятаха това за незаконно и правиха възражения пред Окръжния съд"[387]. Въздържането от дивидент се отразява върху цената на акциите. След първия отказ от 1931 г. тя пада до 50% от номинала, което на свой ред поражда очаквания за „по-големи роптания" и опасения, че ще са необходими нови подписки за увеличаване на капитала[388].

Поредната е от април 1932 г., при която той достига номинално до 2.4 млн. лева[389]. Въпреки усилията обаче, декапитализацията към 1933 г. е неоспорима. При преоценката на актива в контролния рапорт е установено намаление на действителния капитал с 316 290 лв., дължащо се на протестирани полици, съдебни дела и други загуби. Общата загуба е покрита за сметка на собствени средства – над 2/3 идват от запасния фонд и основния капитал, а останалата част от печалбата и от разни активи[390]. Акциите на БЧБ се предлагат извън борсата за около 60–70% от номинала.

Последната индикация за промяна в капитала е през 1939-а. (В контролния рапорт от 1941 г.) Увеличението става чрез замяна на 5 стари акции с една нова по 500 лева[391]. Банката обаче си остава твърде малка, с официален капитал от 2.612 млн.лв., сведен след преоценката до 1.654 млн. лева.

Активи. Първите подробни данни за активните операции са за 1927 година. Това е общо взето добра година за българската икономика, като ревизионният акт очертава ясно дейността на БЧБ.

Клиентелата е местна, почти „съседска", приблизително равномерно разпределена, с лек превес на търговците (около 30% от портфейла) пред земеделците и рибарите (по около 20%), лозарите (15%) и накрая „свободните професии" с едва 5% от заемите. Общият обем на портфейла е едва 672 148 лева[392].

Гарантирането на заемите е символично. Повечето са с един поръчител, но немалко изобщо нямат такъв. При отпускането от клиента се иска да заяви целта на заема, като срокът се уговаря *устно*. Обикновено срочността е 6–9 месеца, при продължение се изискват поне 30% погашение. Това, разбира се, не се изпълнява всякога и често стават просрочия или разсрочвания без погашения. Те прозират отвсякъде – шест полици за 9 908 лв.; девет протестирани заемни полици за 10 060 лв., 40 съдебни дела за 118 753 лева. Полиците за събиране възлизат на 276 960 лв., а налице в портфейла са намерени само 19 за 75 436 лева[393]. Голяма част от пласментите (1 224 298 лв.) са пресконтирани полици. Същевременно през 1926 г. са погасени стари закъснели вземания за 64 676 лева.

Дребната банка е скъпа банка. Тя начислява 12% лихва и 4% комисиона, срещу влогова лихва от 7–12 процента. Несъбираемите активи поддържат високи активните лихви и не дават възможност за намалението им в условията на влошаващата се конюнктура. Заемните лихви на БЧБ през 1931 г. са с 5 пункта над сконтовия процент на БНБ[394].

Процедурите по решенията за кредитиране са персонализирани и доста свободни. УС определя общи кредити на по-големите клиенти. Директорът и делегатът на съвета разрешават операции с тези клиенти до размера на общия кредит,

но двамата имат право и на самостоятелни решения (без определени общи кредити от УС) до 5 хил. лева.

Банката не се е отказала напълно от съучастия. Тя притежава акции от две предприятия – строителна банка и дружество „Сила". По всичко изглежда и те са с мощта на БЧБ, тъй като не са раздавали дивидент през 1922–1926 година. Изобщо банката само губи от портфейла си ценни книжа, като през 1930 г. тази загуба възлиза на 16 900 лева[395].

БЧБ държи замразени значителни средства в недвижимости като „банкова нива" и дворни места. Според контролния рапорт за 1927 г. 1/3 от капитала на БЧБ е инвестиран в дебиторни сметки с мъчно събираеми или несъбираеми вземания. Две години по-късно (отново според съответния контролен рапорт) 4% от активите са имобилизирани, 26% са дългосрочно реализируеми и 70% са оборотни средства. Тази структура е сравнително благоприятна за началото на кризата.

Дебиторните сметки са зоната в активите, която най-бързо разяжда финансовото състояние на банката. През 1930 г. от общо 448 800 лв., 358 200 лв. са стари сметки, от които не може да се очаква нищо. 11 от тях са на физически лица, но има също така на Държавното съкровище и на Държавната печатница. Съдебните дела по тях възлизат на общо 166 100 лева[396].

През 1931 (особено от есента) събираемостта на всички вземания става проблематична. „Онова, което можеше да се прибере и да се намали по-чувствително по задълженията на производителя, то стана по харман и гроздобер, сега [февруари 1932 г.] би трябвало от продажби на вина, обаче и тяхната продажба върви бавно и на съвършено ниски цени."[397] Дефлацията в цените на основните регионални продукти (зърнени храни, грозде, вина) не позволява да бъдат бързо ликвидирани пласментите, както изисква нормалната реакция в подобна конюнктура. Трупаните с години рискови вземания се стоварват с пълна сила при общата обезценка на обезпеченията.

В новите заеми банката започва да отбягва дългосрочните пласменти. В редките случаи на активни операции тя предоставя главно тримесечни кредити и нагажда падежите на записите към сезонните постъпления на длъжниците (обикновено през есента)[398]. Същевременно възражение предизвиква наложената от БНБ директива за постепенно ликвидиране земеделския портфейл на банките. Тя изисква да се прекрати приемането на нови полици с длъжници земеделци, а вече приетите постепенно да се погасяват[399]. БЧБ смята, че старите записи на подобни длъжници са на състоятелни хора и следователно са добре гарантирани.

През 1933 г. кризата навлиза в най-дълбоката си фаза. В контролния рапорт всички позиции по актива за 1932 г. са преоценени от гледна точка на тяхната събираемост. 90% от общата сума на заемните полици се отделят като мъчно събираеми. От сконтираните полици 50% се определят като трудно ликвидни, т.е. платими след 1 година. При рееконтираните полици се заделят 20 процента. Съдебните дела вече засягат 85 сметки за 317 хил.лв., а протестираните полици – 126 записа за 441 хил. Лева[400]. Ето я дефлацията на живо...

В 1932 г. движението по всички заеми вече е проблематично. Дори на падежите по тримесечните кредити изплащанията са слаби, а повечето се уреждат изобщо без погашения. Банката все повече се превръща в наблюдател. Класическото оправдание на отчаянието – „времето е такова" – се промъква дори и в сух документ, какъвто е рутинният контролен рапорт[401].

През 1933 г. в активите на БЧБ се появява влог при холдинга Провинцбанк за 430 000 лева. Не е ясна причината за депозита, но той ще поражда единствено затруднения за Черноморската банка. Влогът е на открито, без никакви гаранции и може да се смята за блокиран, тъй като „по всичко личи, че Провинцбанк не позволява [на БЧБ] да тегли суми от тази сметка"[402]. Това е пореден кух актив без никаква доходност, възникнал този път от нерационалните отношения между холдинга и немощните му членове.

Съдебните дела вече се простират върху активи за 428 047 лв., а протестираните полици са за 494 942 лева. УС е опитвал – без особен успех – да раздвижи вземанията си чрез намаление на лихвите по пласираните средства, за да се подтикнат длъжниците да уредят своите задължения. През следващата 1934 г. нередовните вземания (съдебни и протестирани полици) вече възлизат на 1.2 млн.лв. или 1/2 от капитала на банката[403].

По повод ликвидните кризи, които БЧБ преживява през лятото на 1933 и 1934 г., се проявява цялата крехкост на гаранциите, върху които стои финансовата система. Формално почти всички активи се приемат за реализируеми и добре гарантирани, но обезпеченията вече не струват нищо в условията на депресията. Черноморската банка доказва в мини-мащаб цялата илюзорност на гаранциите в условията на всеобщо икономическо бедствие. В известен смисъл тя е в положението на външните кредитори на България, изправени веднъж през 1919 и втори път през 1932 г. пред невъзможността ѝ да плаща външния си дълг♦. И в двата случая вдъхващите някога спокойствие „добре обезпечени вземания" се оказват фикция, доколкото предвиденият колатерал практически не може да бъде реализиран.

Портфейлът на банката на практика се състои от абсолютно неликвидни активи, записите се сменят без никакви постъпления, а дори да се представи портфейл за сконт в БНБ, той е съставен от записи на длъжниците – членове на УС, „защото само те имат такива на по-значителни суми и определен общ кредит". Въпросните задължения на единствените „качествени" длъжници на банката, които би трябвало да крепят доверието към нея (дългът на най-заможната ѝ клиентела), са също силно обезценени поради просрочия. Безизходната ситуация добре резюмира *същината на малкото дружество като схема за решаване финансовите проблеми на собствените му учредители*. Що се отнася до останалия портфейл, то той е без особено значение, „дребен и също мъчно ликвиден"[404]. През 1934 г. ликвидността му достига до най-ниската си точка – погашенията падат под 1% от падежите на полиците[405].

♦ Вж. *Кредитори и длъжник.*

1935 и 1936 г. ознаменуват първите симптоми на оживление, използвани веднага от агентурата на БНБ, за да подкани БЧБ да събира вземанията си. По оценка на представителството, до 90% от редовния портфейл на Черноморската банка е напълно събираем[406]. Обратът в конюнктурата след продължителната депресия показва колко дълбоко е отражението на кризата върху морала на длъжниците: агентурата специално призовава банката да се действа по-енергично, „защото длъжниците *са свикнали* да правят нищожни погашения или само да сменяват записите"[407].

Събираемостта по съдебните вземания също е оценена високо (90%), но в срок от 3–4 години[408]. Предприети са изпълнителни действия по съдебните дела, даващи вече резултат. Препоръчва се добросъвестните длъжници да получат отсрочка, за да се стигне до доброволно погасяване на дълга.

Конюнктурен обзор на агентурата на БНБ за района дава представа за мястото на Черноморската банка в малкия финансов свят на Поморие през 1936–1937 година[409]. От документа става ясно, че дейността на банката е напълно залинява, дори в мащаба на областта. Нейните пласменти представляват едва 2–5% от тези на трите действащи кредитни институции (БЧБ, Популярната банка и БЗКБ). Тя не е предоставяла никакви нови заеми, докато другите две банки – макар и в минимален размер – са отпуснали известни суми. Съдебният пласмент на БЗКБ и на местната Популярна банка (ПБ) са намалели наполовина, докато този на БЧБ е останал почти без промяна. Въпросният факт обаче се дължи вероятно на по-масовото използване на облигациите на Погасителната каса от първите две институции.

Движението на заемните полици показва, че ако при БЗКБ и ПБ сменените (със и без погашение) са приблизително поравно, то при БЧБ сменените *без* са за 33 пъти по-големи суми от тези с погашение... Но вярно е също така, че в баланса на БЗКБ тежат просрочени полици за 7 млн.лв., докато Черноморската банка няма такива. Последната очевидно извършва просто формални замени без никакво фактическо движение по вземанията си.

Напредъкът през 1937 г. е, че всички съдебни дела са в движение и в постоянно намаление. Само две са за по-големи суми, при което едното от тях е гарантирано с ипотека[410]. В навечерието на войната до 80% от съдебните дела се третират за напълно събираеми, но отпускането на нови заеми е фактически преустановено[411].

Особен сегмент от активите са вземанията, попадащи в обсега на облекчителното законодателство. Проблемът се появява в контролния рапорт за 1932 – годината, в която е приет първият, най-щедър и безотговорен вариант на законодателство в тази материя. В архивите на БЧБ се долавя ясно неговото отражение в дълбоката периферия.

Аритметиката по окръжното на БНБ за преоценка на активите във връзка с облекчителните закони е проста[412]. Банката води 54 дела за предпазен конкордат за общо 406 330 лева. Според закона, редуцираните задължения на длъжниците се изчисляват, като от тази сума се приспадат 42 533 лв., приети за несъбираеми вземания. Предвиденото облекчение от 40% се прави върху останалите 363 800 лв. и съответно признатата обезценка на активите възлиза на 145 520 лв., а събираеми

Пласменти на трите банки в Поморие, 1936–1937 (хил.лв.)

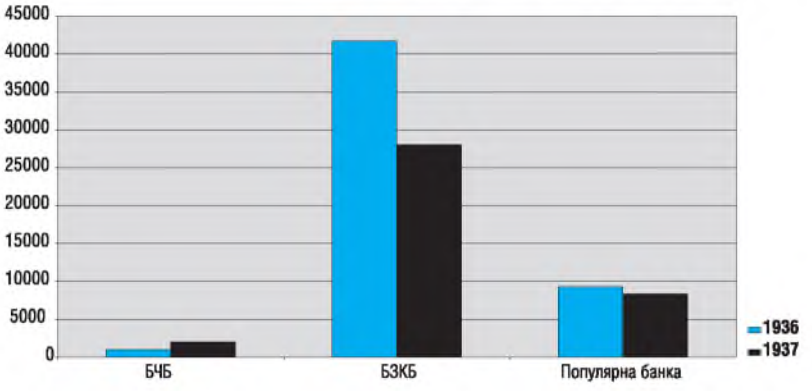

Съдебен пласмент на трите банки в Поморие, 1936–1937 (хил.лв.)

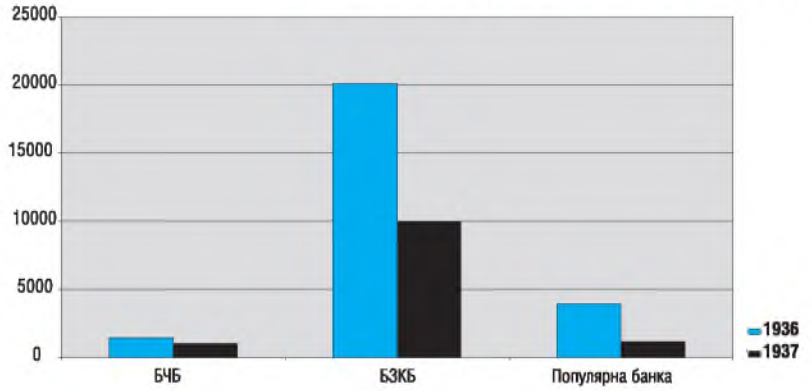

Спестовни влогове в трите банки в Поморие, 1936–1937 (хил.лв.)

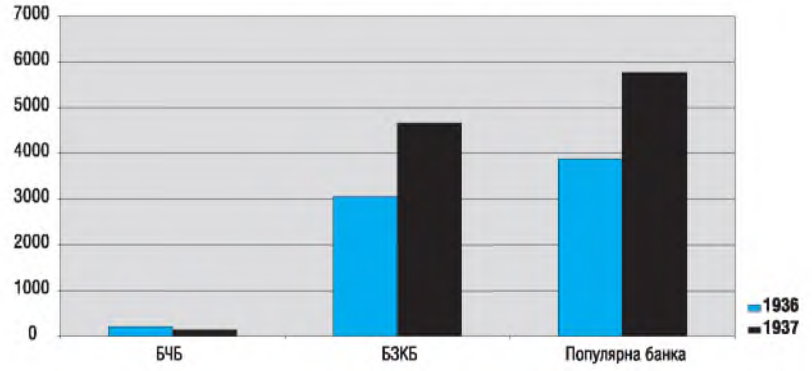

ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 869, л. 142, 143

остават 217 280 лева (с номинал от 406 330 лв.)[413]. При положение обаче че 130 100 лв. са мъчно събираеми и съмнителни вземания, облечени в „протестирани полици", в крайна сметка чистата загуба възлиза на 15 420 лв. намаление на актива (145 520–130 100), което не е особено сериозен удар от първата вълна облекчителни закони. Оценката на агентурата на БНБ в Анхиало е, че щетите за БЧБ ще са слаби, понеже в повечето случаи банката „се стреми да се спогоди доброволно и облекчи положението си"[414]

Ако БЧБ излиза почти невредима от законодателството през 1932 г., то това от 1934 г. има много по-осезаемо – макар и неясно в началото – отражение. През април вече се разбира, че банката няма да бъде подмината безнаказано: тя е кредитор по молби за облекчение, възлизащи на значителната за нея сума от 350 хил. лева. През август е приета окончателната, най-изчерпателна и цялостна уредба. Повечето клиенти на БЧБ в града и селата (които дължат и на останалите кредитни институции в района) се възползват от предоставените възможности. Заявките за облекчаване нарастват епидемично. Многократно отбелязаната деморализация на длъжниците е завладяла и Анхиало. Агентурата на БНБ отбелязва, че „от ден на ден се увеличават сумите на протестираните записи и съдебни вземания поради обстоятелството, че има длъжници, които чакат облекчение по закона за облекчение на длъжниците."[415]

Наредбата закон от август превръща малките банки в учреждения, обречени да водят нескончаеми преписки по облекчителните дела и да събират средствата по тях. „От влизането в сила на разните облекчителни закони може да се каже, че банката е престанала раздаването на нови заеми и с това е ограничила своята дейност. [Тя] се състои в това, да следи движенията на облекчителните дела и представи доказателства пред надлежните комисии. Нещо повече, да гледа да събира своите вземания по съдебни дела и просрочени или протестирани полици и по редовните записи. Общата констатация в нашия град, продължава агентът, е, че длъжниците по съдебни вземания-дела правят незначителни погашения, а може да се каже и никакви."[416]

През 1935 г. обемът на задълженията за уреждане чрез Погасителната каса е най-после уточнен. Те възлизат на 830 хил.лв. по главниците и 130 хил.лв. по лихвите. Общо това е около 40% от капитала на БЧБ[417]. А както видяхме, един от основните ѝ конфликти с местната агентура през 1937 г. (когато конюнктурата вече е значително по-благоприятна) е по повод запорираните от БНБ като гаранция облигации за 200 хил.лв., които Черноморската банка се стреми всячески да ликвидира, заменяйки ги с други ценни книжа.

Уреждането на облигациите от Погасителната каса продължава през цялата втора половина на 30-те години. До 1938 г. БЧБ все още не е получила всички облигации от Погасителната каса. Към касата са преминали вземания за 990 100 лв., срещу които би следвало да се издадат облигации за 610 хил. лева[418]. Тези числа оразмеряват мащаба на декапитализацията: активите на малкото дружество по време на депресията са загубили от около 40% от стойността си, което отговаря доста точно на средния процент за цялата банкова система. Към

1941 г. в БЧБ са останали облигации за 260 хил.лв. по 21 дела. Междувременно финансовата конюнктура се е променила и на тях вече се гледа като на „едни от най-търсените ценни държавни книжа, крайно и лесно ликвидни ценности“[419]. По различни – съвсем независими от банката – причини борсовият им курс е „здраво стабилен“ и с тенденция към покачване. В коригирания баланс книжата се третират за краткосрочно и лесно реализируеми инструменти, макар и по 50% от номинала.

Пристъпи на облекчително законодателство продължават и през следващите години. В „ретроспективния“ контролен рапорт от 1941 г. е отбелязано, че немалка вина за (неизбежното) отслабване в морала на длъжниците има „управата на банката, която, за да не изпусне известни свои клиенти – сигурни платци, ги прекалено толерира... Констатирахме, че *една от главните причини за слабата ликвидност и обращателност на портфейла в миналото не е била толкова слабата платежоспособност на длъжниците, колкото самата политика на банката в това отношение да не бърза в събирането на добре гарантирания пласмент* поради конкуренцията, която банката среща в своята кредитна дейност от страна на БЗКБ и популярната банка“[420]. Очевидно този механизъм на толериране – за да бъдат запазени – „галените“ длъжници е широко разпространен. При това преференциите към някои от тях са още по-увреждащи, когато управата покровителства фактически самата себе си по повод вътрешните кредити за акционерите ѝ.

Банките са несъмнено по-силно потърпевши, но не са невинна жертва на облекчителното законодателство. Отговорността на длъжници и кредитори за дълговата криза и за затъването на кредитните къщи по време на депресията е споделена. В периоди на криза тези учреждения са заложници както на своята политика в миналото, така и на длъжниците, чиято диктатура при подобни моменти придобива крайни форми.

Пасиви. „Клубният“ профил на Черноморската банка е отразен в структурата на нейните пасиви. Влоговете са крайно ограничени, като през 1927 г. те възлизат на 499 615 лева. От тях срочните депозити са нищожни – 16 517 лв. са притежание на седем лица[421]...

При толкова ограничен потенциал за привличане на външни ресурси, ликвидността се осигурява чрез сконтиране и рееконт на портфейл от агентурата на БНБ и чрез средства от други финансови институции. БЧБ, както и редица банки от нейния калибър, е член на холдинговата Провинцбанк, която играе ролята на втори източник на рефинансиране, наред с БНБ. Накрая, в периоди на добра конюнктура, каквато е 1927 г., се появяват и допълнителни възможности, като например сконт и рееконт на портфейл при Италиано-българската търговска банка. Операцията е далечен отглас от експанзията на банките с чужди капитали, преживяващи златните си години през втората половина на 20-те.

С настъпването на кризата през 1929 г. тежестта на собствените средства в пасива на БЧБ нараства осезаемо. Това е следствие на предпазливост от нейна стра-

Задължения на БЧБ (хил. лв.)

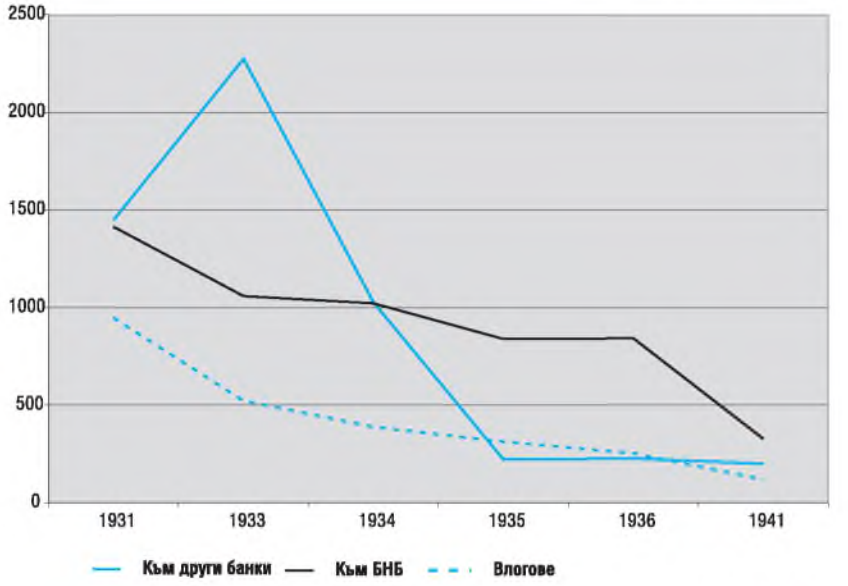

ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 869

на, на съзнателно отдръпване на финансиращите я банки (вкл., както видяхме, на БНБ), и на увеличения капитал на БЧБ, който през 1929 г. възлиза на 2/3 от пасива[422]. В променената обстановка слабата депозитна база се превръща в предимство, тъй като туширa възможно масово и дестабилизиращо теглене при криза на доверие.

В контролния рапорт за 1930 г. за първи път се появява конкретна разбивка на привлечените средства. От общо 3 811 650 лв. 37 % са от БНБ, 32 % от Провинцбанк, 25 % от депозитори и 6 % от други банки[423]. Така 3/4 от задълженията на БЧБ са към други финансови институции.

С изостряне то на кризата, през есента на 1931 и в началото на 1932 г., източниците за рефинансиране практически се стопяват. „Ако по-рано можехме да ползваме кредит и при частни по-големи акционерни банки, днес това не правим, защото кредитът е скъп, и друго, че той може всяко време да остане изискуем. Единствените банки, на които можем да разчитаме засега за изживяване безболезнено страшната криза... са БНБ и Провинцбанк – те са лостовете у нас, където можем да бъдем чути и подпомогнати в тази област."[424] БЧБ остава да зависи от добрата воля на тези две банки, осигуряващи изцяло нейната ликвидност. По останалите привлечени средства от други банки БЧБ продължава да плаща големи лихви, което поддържа високо равнището и на заемните проценти.

През 1932 г. БНБ започва да отпуска малка част (около 1/6) от общия кредит за БЧБ чрез Провинцбанк. Самият холдинг изглежда се нуждае от допълнителни средства, така че БНБ остава единственият стабилен източник на привлечени сред-

ства за Черноморската банка. Техният обем обаче е толкова ограничен, че през май 1933 г. тя е на границата на неплатежоспособността. В писмо до агентурата се съобщава, че „има искания за теглене на влогове от 159 816 лв.". Те са посочени поименно, а коментарът е, че „поради продължителната криза и слабите постъпления от собствени средства не можем да [посрещнем тези искания], тъй като резервите ни са изчерпани"[425]. Ситуацията наподобява локална банкова паника, при което БЧБ съвсем не е с възможностите и връзките на Кредитна банка♦, за да я преодолее.

При най-ниската точка от депресията (1933 г.) Провинцбанк и БНБ предоставят всяка по 42% от привлечените средства, които са се свили в абсолютно изражение[426]. Влоговете осигуряват останалите 12 процента.

През следващата година БЧБ започва да изпълнява мерките, предвидени от Закона за защита на спестовните влогове. По тази първа в България схема за гарантиране на депозитите Черноморската банка е длъжна да депозира в агентурата на БНБ ценни книги (приемлив за сконто портфейл) в размер на около 4% от общата сума на влоговете ѝ[427]. Депозираните записи обаче от ден на ден стават все по-слабо ликвидни[428] и губят качествата си на действителна гаранция. Както стана дума по-горе, след отчитане реалната стойност на обезпечението, Банковият надзор приравнява БЧБ към кредитните учреждения, които са *де факто* в ликвидация.

Повратен момент в привличането на ресурси е решението на централното управление на БНБ от април 1936 г. да обяви общия кредит на Черноморската банка в постепенна ликвидация. Практическата последица от тази стъпка е, че новите полици за сконто, представени от БЧБ, вече не се приемат от агентурата[429]. По същото време започва и конфликтът с другия основен източник на рефинансиране (холдинга Провинцбанк), който също е излязъл от кризата в тежко състояние[430].

От обзора на агентурата на БНБ за района става ясно, че през 1937 г. влоговете в БЧБ са почти символични и без никакво значение за града. През март 1936 г. БЗКБ държи 43% от всички депозити на трите институции, Популярната банка – 54%, а БЧБ – останалите символични 3 процента. Докато през годината в другите две банки нарастват с около 50%, то в Черноморската обемът им спада с над 1/3. [431] БЧБ се свива до тесен приятелска кръг: средства в нея държат само 137 вложители, при 5 776 в Популярната банка и 4 670 в БЗКБ. Профилът им е ясно очертан: половината са хора със свободни професии и около 1/3 са земеделци, докато в другите две банки определено доминира земеделската клиентела (56% в Популярна банка и 46% в БЗКБ).

Заключителната картина в рапорта от 1941 г. показва пресъхване на влоговете. От 153 хил.лв. през 1938 г. те са се стопили на 118 хил.лв. през 1940 г., като 46 хил. от тях са на лица, свързани с банката[432]. Основни кредитори на БЧБ остават БНБ с 327 хил.лв. и „други банки" с 200 хил. лева.

♦ Вж. *Българска народна банка / Тактическите дилеми.*

Имобилизирани активи на БЧБ
(хил.лв., по контролните рапорти от съответните години)

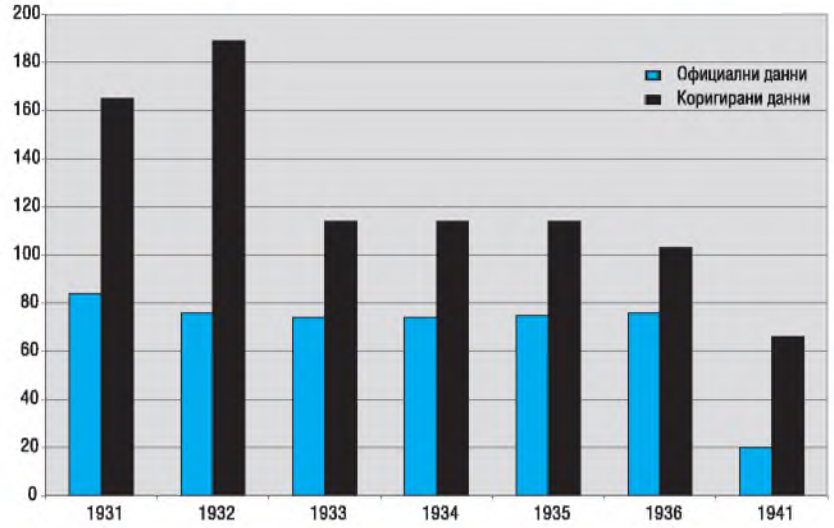

Краткосрочно реализируеми активи на БЧБ
(хил.лв., по контролните рапорти от съответните години)

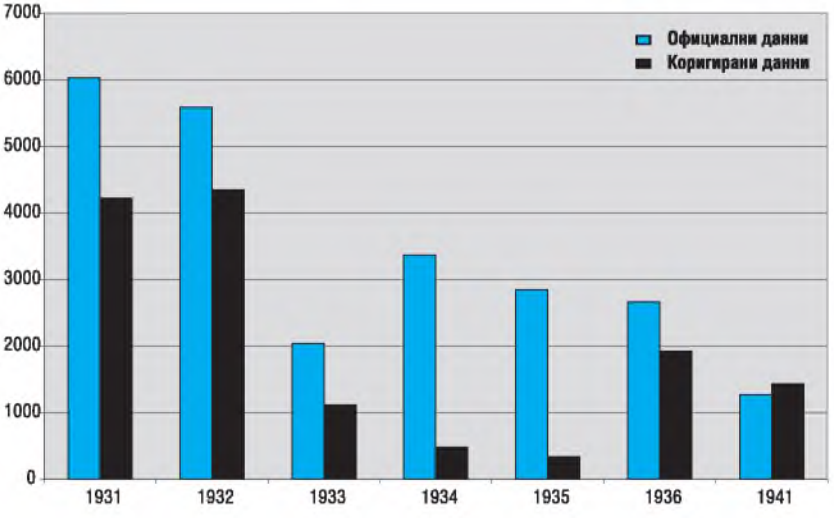

ЦДА. ф. 285, оп. 8, а.е. 869

Дългосрочно реализируеми активи
(хил.лв., по контролните рапорти от съответната година)

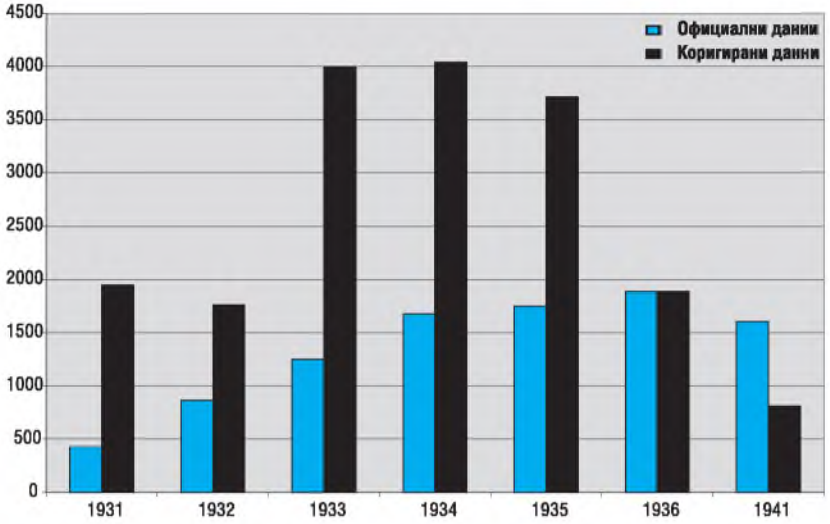

Краткосрочно изискуеми задължения на БЧБ
(хил.лв., по контролните рапорти от съответната година)

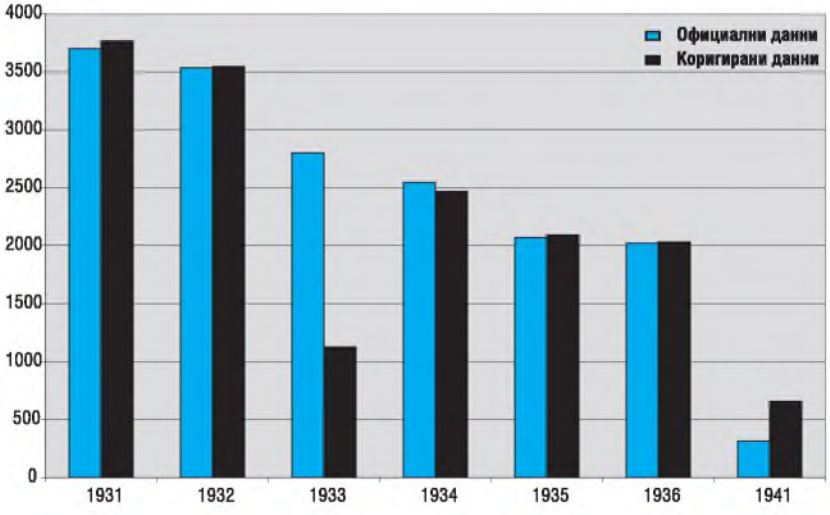

ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 869

Баланс и ликвидност. Как успява да балансира институция с параметрите на Черноморската банка?

Тръгвам от 1927 г., която е с нормална и дори възходяща конюнктура. Слабо капитализирана, без солидна депозитна база, разчитаща на краткосрочно финансиране от други банки (в т.ч. и от БНБ), Черноморската банка остава уязвима. Ликвидността ѝ е на границата на допустимото, с почти пълно покритие между краткосрочно разполагаемите + реализируемите активи и краткосрочно изискуемите пасиви. Това съотношение се приема за опасно ниско и дава повод през 1928 г. агентурата на БНБ да приеме, че „дружеството не е със здрава финансова организация"[433]. Много от вземанията са практически несъбираеми, а значителни средства са замразени в недвижимости, но до инциденти така и не се стига. Ликвидността се подобрява през следващите 1928 и 1929 г. при системно надвишаване на ликвидните вземания над краткосрочните пасиви.

Признаци за нарушаване на равновесието се появяват в контролния рапорт за 1930 година. Документът оценява ситуацията от гледна точка на началото на 1931 г., която е вече период на силно затягане на паричната политика и кредита.

Разминаването между „обективната" информация и нейното възприемане е показателно. Всеки контролен рапорт съдържа коригиран баланс, където се правят поправки по някои пера, в зависимост от виждането на местната агентура на БНБ. Ако в нормални години различията между „официален" и поправен баланс са минимални, то с настъпването на кризата между тях зейва истинска дупка. Влошаването на общото стопанско положение променя интерпретацията на цифрите, внасяйки значителна неопределеност в оценката. От тази гледна точка историята на депресията за малката банка се резюмира с три съвсем ясни тенденции, водещи до финансово задушаване: имобилизираните активи набъбват; *краткосрочно* реализируемите активи се свиват; нараства *дългосрочно* реализируемите; няма никакъв компромис към краткосрочните *задължения* на БЧБ. (Вж. графиките на с. 558, 559.)

В контролния рапорт за 1930 г. за първи път се появява несъответствие от 1 млн.лв. между официалния и коригирания баланс. Балансовото число на БЧБ е редуцирано от 7 325 100 лв. на 6 335 000 лева[434]. Разминаването идва от преоценка на активи и пасиви, отчитаща влошеното качество на баланса. Основната промяна в актива е новата срочност на вземанията: с кризата е настъпило така често коментираното дотук превръщане на формално краткосрочните във фактически дългосрочни вземания. „Краткосрочно реализируемите ценности" са сведени от 6.028 млн.лв. на 4.221 млн.лв., а дългосрочните са нараснали от 430 хил. на 1.948 млн. лева. Двойно (до 165 хил.лв.) са се увеличили и активите, приемани за замразени. Нека напомня, че тези разместванията идват единствено от промяна в *оценката* за едни и същи вземания, т.е. от променената конюнктура. (Сходни тенденции се повтарят и в контролния рапорт за 1931 година.) При пасивите промените са в аналогична посока, но значително по-слаби. По-малък обем задължения са се превърнали в дългосрочни, а краткосрочните остават почти без промяна.

Така променената обща и местна ситуация е увеличила замразените сред-

ства, влошила е реализируемостта на вземанията и (много по-слабо) е удължила срочността на задълженията на БЧБ. Тези процеси са довели до влошаване на ликвидността ѝ. Споменава се и за пренасочване на депозити от БЧБ към други банки в града – Популярната банка, БЗБ и ПСК. Черноморската банка губи от своите (и без това слаби) позиции в града.

Пренаписването на баланса в рапорта за 1932 г. е още по-радикално[435]. Официалното балансово число е 6 016 950 лв., а контролният баланс е оценен на 5 227 456 от агентурата на БНБ. В централното ѝ управление балансовото число е сведено допълнително до 4 778 116. Тенденцията при активните пера е същата, както и през минали години. За краткосрочни обращаеми ценности се приемат само половината от номиналните (от 2.0 на 1.1 млн.лв.), докато за дългосрочни се смятат 4 пъти повече (от 1.2 на 4 млн.лв.). По-изразени са промените в пасива, където значително намаляват оценените като краткосрочно изискуеми ценности (от 2.8 на 1.1 млн.лв.). Все по-голяма част от задълженията на БЧБ се определят като трудно събираеми. Успокоителната нотка е, че несъответствието между собствени и чужди средства не се тълкува като опасно, доколкото в краткосрочните задължения „влиза и рееконт 2 468 430 лв., които полици главно са депозирани пред Народна банка и Провинцбанк. Риск има само тогава, когато кредитите бъдат намалени в големи размери пред казаните две банки, от които черпят големите средства"[436]. Преценява се, че риск не съществува, ако рефинансирането от холдинга и от БНБ продължава безпрепятствено. Но проблем ще възникне тъкмо откъм Провинцбанк, чиято полица ще се окаже костелив орех за малката БЧБ.

Както е редно да се очаква, най-драстична е преоценката за 1933 година. Краткосрочните „обращателни ценности" в актива, които по баланс възлизат на 3.374 млн.лв., са свити (според действителната им реализируемост) едва до 0.485 млн. лева. В същото време дългосрочните активи от 1.676 млн.лв. са коригирани на 4.044 милиона. Това огромно замразяване на активи не е съпътствано от никаква промяна в срочността на задълженията. Нищожна част от вземанията са посрещнати на падежа[437].

БЧБ се сблъсква и с първите трудности по осребряване влоговете на клиентите си. В по-голям мащаб засечката се повтаря през лятото на 1934 година. При искания за изтегляне на влогове за 120 хил.лв. (1/3 от всички) БЧБ разполага с касова наличност от 9 386 лв. и не се очакват никакви постъпления от записи или от други активи[438]. Единственият буфер за посрещане на кризата е евентуалното сконтиране на полици от БНБ, която обаче отново отказва. За пореден път се проявява проблемът с вътрешните дългове, тъй като БЧБ не е в състояние да представи други полици освен обезценените хартии на своите големи вътрешни длъжници. През 1934 г. ликвидната криза на банката достига своята най-остра фаза. Контролният рапорт в открит текст признава, че „финансовото положение на банката не е добро"[439]. От този момент нататък започва бавното, мъчително и непълноценно финансово възстановяване на малката акционерна кредитна къща в Анхиало.

Хората и парите

Една банка не е само числа. Тя е култура, въплътена в манталитета, мотивите, разбиранията, отношението към парите на онези, които я управляват.

Тъкмо затова новото ръководство е и ново начало. С „превратa" от 1921 г. БЧБ подменя своето управително тяло и – както се вижда по-късно – този акт се оказва повратен за институцията. Дотогава тя е била ръководена, по оценка на агентурата на БНБ, от хора „с малко култура и не познаващи добре в какво направление трябва да се работи"[440]. Доведена е близо до крах, а доверието в нея практически е ликвидирано.

На извънредното общо събрание от 30 октомври 1921 г. старият УС си подава оставката поради разногласия между членовете му. Рапортът на агентурата на БНБ в Анхиало до централното управление по този повод звучи като същински донос, в който се преплитат кратки кадрови досиета с оценки за политическа целесъобразност и за влиянието на отделни лица в местното общество. Последното е особено важно, защото през онези години личният имидж на собствениците и управляващите (независимо какво се крие зад него) е по-съществен от всякакъв кредитен рейтинг. За *държавната* агентура, впрочем, не остава нищо тайно в една *частна* банка, чиито вътрешен живот се вижда като на длан. Отношението между двете е полусемейно, понякога наивно, бащински наставническо...

Д. Джанкардашлийски, новият председател на УС, е представен за човек „с известно минало", бивш народен представител от времето на войната. В икономическо отношение е едър скотовъдец и лозар, ползващ се „с много добро име между гражданите, както и между търговския свят, има тактичен търговски похват". Отбелязва се, че с поемането на длъжността Джанкардашлийски „по цял ден стои в банката и следи за вървежа на операциите на банката, с една дума, постът, който заема, му е напълно сполучливо отдаден"[441]. Характеристиката, която впечатлява, е, че новият председател „застъпя общите интереси пред частните". Тази странна за частен банкер квалификация говори колко дълбоко е проникнала комуналната психика в стопанския манталитет на времето. За банкер подобна черта може да се оцени за положителна само в общество, пропито от антииндивидуализъм.

Вторият по значение член на УС, Димо Керемидчиев, е описан като „единствения търговец *българин* от най-първи времена в тоя край, населен с чужд, изключително гръцки елемент. Занимава се повече с търговия на вино и др. Ползва се с добро име между гражданите в околията и търговския свят. Умел в търговските си сделки"[442]. В кратка добавка агентурата на БНБ вмята, че „акционерите на банката са почти всички българи, които *са я създали за борба с инородния елемент*, който досега е дирижирал търговията тук"[443].

Обръщам внимание на икономическия национализъм, прозиращ съвсем открито в горните редове. Както през годините на Възраждането (а и по-късно), всяка стопанска структура и начинание придобиват етническо измерение. Стопанското „побългаряване" се вменява като задължителна, целенасочена и съзнател-

на политика на финансовите институции. Нерядко то легитимира и предопределя смисъла на тяхното съществуване*. Икономическата ксенофобия, от друга страна, носи своите последици: тя задължително привнася неприсъщи, *морални* категории в стопанската тъкан, а всяка „духовна" кауза изкривява икономическата рационалност♦. Цената в случая е, че се изпуска важен сегмент от заможната клиентела. „Нашето население, отбелязва контролният рапорт от 1928 г., е повече емигрантско (Тракия, Македония)... хората не са с голямо състояние. Наистина има и богато *гръцко* население, обаче изглежда, че то се страхува да внася икономиите си в нашите банки и като така от тях не може да се очакват постъпления."[444]

Междуобщностната вражда е лесно обяснима в регион, който съвсем доскоро е бил епицентър на остър етнически конфликт със силен национален отзвук. Антигръцките погроми и опожаряването на Анхиало (както и погромът в Пловдив) през 1906 г. оставят дълбока следа в обществената памет. В дневника си Иван Шишманов ги описва като катастрофа, която има не само сериозни политически последици, но отприщва чувство за вина и срам сред част от интелигенцията[445]. Той споменава как кабинетът е разклатен, как князът „в шифрована депеша... [изпрати] грозна анатема против българите... недвусмислено обвинение на правителството" и дори заплаха за отказ от престола, как – накрая – премиерът Димитър Петков признава през сълзи, че „вината е напълно наша, но да се мълчи е по-добре"[446]. Предава личния си срам пред германския дипломатически агент, с когото заедно научават за случилото се. „Нямаше вече възможност с друго да защитя българите, записва Шишманов, освен с психологията на тълпите."[447] В същото време описва подстрекателството срещу гърците на друга част от интелигенцията (вкл. изтънчения Симеон Радев) и от политическата класа. А само година след събитието Кирил Попов ще го припомни, за да противопостави поведението на държавата в България и Румъния по повод „репресалния отпор на противонационалните провокации на Гърция". „В Румъния, пише Попов, управлението си послужи със средствата на една правова държава и чрез специално законодателство за потребните репресалии, постигна резултат, какъвто в България управниците, чрез едно хулиганско нашествие над гърците, *български поданици*, като организираха обирите и изгарянето на гр. Анхиало, капитулираха, без да постигнат резултат, или по-право, като постигнаха един – опозоряването на България."[448]**

---

* Националната патетика измества чисто търговски цели дори в отделни (редки) операции на тежката Българска търговска банка. Такъв е случаят например с намесата ѝ в Българското търговско параходно дружество, за да „не излезе [то] от български ръце"[449]. Самото учредяване на БТБ е лансирано като самоутвърждаване на българския капитал[450]. Себедоказването е не само вътрешна мотивация на първопроходците, но и ефективен, пропаганден мотив, който увлича. В много по-различен контекст тази линия се чувства през Втората световна война с „ариизирането" на еврейския бизнес. (Вж. *Плащът на корупцията / Корупция и репресия.*

** Курсивът е на К. Попов.

♦ Вж. *Духът на икономическите институции...*

НБКМ–БИА

Анхиало от времето на погромите и опожаряването му (изглед от 1907)

Но нека се върна към останалите членове на Управителния съвет на БЧБ. Техните оценки в рапорта на агентурата са по-стандартни – според него те, без изключение, „се ползват с добро име в търговския свят и обществото". Атанас Янев, Слави Маринов, Ставраки Янев и Георги Никитов са търговци или „земеделци-търговци", като само Сл. Маринов е с „по-интелигентска" закваска: бил е дългогодишен учител, а в момента – окръжен съветник. Общата идилична картина е подсилена с успокояващата оценка, че новото ръководство се въздържа от рискови сделки при иначе неустойчива икономическа обстановка. Клишето за „доброто име" ще продължава да присъства в ежегодните рапорти дори тогава, когато (няколко страници по-нататък в същия документ) ръководството ще бъде обвинявано (понякога със силни думи) за съсипващи банката вътрешни кредити.

В следващите контролни документи кадровите справки придобиват „дежурен" вид и губят колорит. По приетата стандартна терминология членовете на управата са определяни като хора с голяма известност от града и околията, с добро материално положение и морални качества. Избирането на Д. Джанкардашлийски за народен представител през 1931 г. е факт, прилежно, но и безстрастно, отбелязан в контролния рапорт. Той се връща в политиката през Национално-либералната партия и без съмнение прекарва немалка част от времето си в София. В цитираната по друг повод извадка от негова реч при обсъждане съкращенията в бюджета на народната просвета през 1933 г.[451]♦ риториката е гладка, без изненади и

♦ Вж. *Икономическата условност I Една програма за структурни реформи...*

оригинални идеи, изцяло в рамките на публичното говорене на времето. Съкращенията на учители хем се приемат, хем се тиражира клишето, „че на просветата не бива в никой случай да се посяга". Подхваща се и добре познатото оплакване, че това перо се пипа под (неприемливия) натиск отвън. Изразява се тревога от разпространението на комунизма в училищата до такава степен, „че едва ли е останал някой ученик незасегнат от него". А като най-ефективно противодействие срещу бацила се предлага „оземляването на нашето учителство"[452]. Изобщо това е програмата на един умерен човек, който не излиза от сивотата на политически коректното и по всичко изглежда, че изповядва съвсем обичаен консервативен житейски мироглед. Не е изненада, че в малкия град си е създал име на личност със здрав разум, което качество впрочем напълно се слива с местните изисквания към професията на „банкера".

Агентът на БНБ дава благосклонни отзиви за изпълнителното ръководство на банката, поверено на дългогодишния ѝ счетоводител, „човек с вещина и опит в банкерството", завършил търговската гимназия в Свищов. В началото на 30-те години БЧБ се ръководи от административен персонал, състоящ се от четирима души – директор, касиер-счетоводител, книговодител и прислужник.

Следи от общите събрания се появяват инцидентно в архивните документи, при отделни извънредни обстоятелства. Първи признаци за известни вълнения са регистрирани при обсъждането на въпроса за дивидентите през 1931 година. УС предлага акционерите да се откажат от дивиденти, но редица от тях се съпротивяват и дори се обръщат към съда. През следващата година БНБ изрично забранява раздаването на дивидент в акционерните банки като ги задължава да преведат сумите в резервния фонд. Очакванията на местната агентура за протести на годишното събрание обаче не се оправдават и указанието на БНБ е прието с голямо мнозинство. От следващата година решението за заделяне на печалбата за погашение на несъбираеми и съмнителни вземания се превръща в рутинно.

Най-силни сътресения в ръководството на банката настъпват през преломната 1934 година. Намесата на БНБ в делата на институцията става съвсем открита – очевидно така се разбира подетата в началото на кризата линия за по-строг контрол над банковата система. От донесението на агентурата до централното управление на БНБ по повод тайното окръжно № 68 става ясно, че „центърът" е дал указания да се извърши истински кадрови преврат в Черноморската банка. „Ние ще настояваме, щото физиономията на тазгодишния УС и Проверителен съвет да се сведе до вашите изисквания, обаче изглежда, че това мъчно ще може да се прокара, защото дребните акционери са със занятие лозарство, соларство и земеделие, хора непросветени и не ще могат да се ангажират в такава една работа. При срещата ни с някои от членовете на управата ние настоявахме да се изпълни вашето искане, щото в новия състав да влязат повече вложители. Тя се възприе и остава да се вземе решение и търсят хора за това. (Влоговете са малко, липсват вложители да се заемат с тази работа.) Ние сме убедени, че съставът мъчно може да се промени. Не че сегашните членове не искат да отстъпят, но по липса на лица."[453]

Текстът проявява три неразрешими проблема, които са крайно симптоматични за обществения фон на финансовата система.

Първи е кадровият – *няма хора!* Това е хронично ограничение в българския стопански живот, през цялата му история и на всички нива. Зад привидното изобилие на „кадри" най-често се крие пустош, в която е изключително трудно да се намери точният човек за точното място. Втори проблем е, че дребните акционери са непросветени и неподходящи да управляват, а едрите са използвали активно банката за своите цели. Създава се патова ситуация, без лесно решение. Накрая, указанието на БНБ е управлението да се измести към вложителите. Презумпцията вероятно е, че те ще донесат по-"външен" и „безпристрастен" контрол, отколкото задлъжнелите към собствената си институция нейни акционери. Но какво да се прави, когато (почти) няма вложители?

Общото събрание на БЧБ се провежда на 10 март 1934 г. и месец по-късно агентурата на БНБ изпраща поредно писмо до централното управление. Стилистиката, задачите (отговор на тайно окръжно с висшестоящи нареждания) и духът на документа са типични за всяко *донесение*. Той е завършен образец на „комунален" подход към финансите: намесата на „идейни" критерии (морално осъждане) или упованието в „заразяващия пример" са все елементи, които трайно и отдавна са се настанили в българското стопанско съзнание♦. Законодателството е предвидило схема на технократска надзорна регулация (Закон за защита на влоговете), но гледната точка на служителите от местното представителство на БНБ отива отвъд финансовата механика. Основната им критика е *морална* – лошият личен пример и безгрижието към „общото".

Агентурата е принудена да признае, че опитът за „мек" преврат не е успял, при това (тук тя вижда повод за гордост) по предвидените от нея причини. Впрочем, на никого не прави впечатление, че БНБ (която не е акционер) се намесва директно в избора на УС на една частна банка. „Ние настоявахме щото... да не се преизбират същите членове, понеже имат значителни задължения и не са дали доказателства, че те трябва да дадат *личен пример* и с това да облекчат положението на самата банка и се освободят средства за посрещане на влогове и даване кредит на стопаните за сезонни нужди... Очакването ни се сбъдна и са избрани същите лица, защото в днешния момент на криза и затруднения на банката не искат други лица да се ангажират, и второ, липсват подходящи лица, които да са вложители, да поемат ръководството на банката."[454]

През 1934 г. се появява нов, по-скоро административен, мотив на критика към ръководството на БЧБ. Отбелязано е, че директорът ѝ не прави редовни месечни доклади до УС. Припомня се и добре познатото бюрократично обвинение, че общите разноски не са съкратени достатъчно. Те вече са намалени от 6% на 4% от активите, но лимитът спуснат от БНБ (2.5%) е още по-нисък. Въпреки високия

♦ Вж. *Една стопанска субкултура...*

лихвен марж и тези разходи са таксувани като „трудно поносими". Присъдата е издадена при наличието на минимален персонал от двама щатни служители и при „значителни усилия за икономия", изразяващи се в... съкращаване на абонамента. Месечната заплата на директора е 4 200 лв., а тази на разсилния 1 500 лева.

В следващата ревизия, проведена от агентурата (декември 1935 г.), общият тон на повърхността е по съседски благосклонен, но констатациите говорят сами за себе си. Ревизорът е установил хаос в управлението. Намерени са разписки и бележки (разхвърляни по хвърчащи листчета) за уреждане полици на членове на УС[455]. Вместо да бъдат погасени на падежите или протестирани (както изискват интересите на банката), техните заеми от по 30 или 60 хил.лв. остават висящи. Ревизорът препоръчва „да не се държат вместо касова наличност такива аванси от заплати или отбелязано на листчета за дадени пари за уреждане на полици"[456]. Защото „при ревизиите, пише той, съм намерил, че се държат на значителна сума разписки вместо пари. Понякога се услужва и на членове на Управителния съвет за уреждане на задълженията им"[457]. Всичко показва, че касата се използва от ръководството, без особено стеснение, за текущи нужди. Тя е като домашна касичка, в която постоянно се вкарват и изкарват пари, без да се обръща много много внимание на формалностите. При това директорът съвместява длъжността на касиер „и няма кой да му прави проверка". За да се допълни картината, оказва се, че през 1935 г. УС не е провеждал заседания и не е вземал никакви протоколирани решения. Впечатленията са, че персоналът на банката е демотивиран. Той „добре си гледа работата, но поради слабите постъпления и неподвижността на средствата, като че ли работят неохотно"[458].

Между служителите в местната агентура на БНБ и УС на Черноморската банка се надига лична неприязън, която постепенно прераства в институционална война. Агентът вече открито докладва на БНБ, че според него „трябва нов УС от нови хора, които да работят за преуспяването на банката, защото иначе животът ѝ не ще бъде дълъг"[459]. Формалният благоприятен тон отведнъж изчезва и перспективите се превръщат в по-мрачни. Призовава се за план за доброволни погашения при разсрочване на вътрешните дългове на членовете на съвета, както и да се прекрати с тяхното „хазяйничене" и използване на „услуги, несъвместими с добрия ред и противни на закона за гербовия налог и пр."[460].

В първите военни години ръководството на банката най-сетне е сериозно обновено. Директор остава С. Хрусанов, който към 1941 г. е над 20 години в БЧБ, първо в качеството на счетоводител, а по-сетне, в течение на 15 години – неин директор. Той е описан като „извънредно състоятелен човек" с лични задължения към дружеството от 20 хил.лв. и с влогове от 40 хил. лева[461]. Показателно е, че новият председател на УС вече не е земеделец, а *индустриалец*, „човек тежък, солиден, ползващ се с много добро име в търговския свят и обществото". Симптоматично е също, че в съвета влиза синът на Д. Керемедчиев, носещ двузначна символика. От една страна, той е *зъболекар*, сменяйки по този начин традиционния професионален статус на ръководството. От друга, синът остава пазител на „семейно-клубния"

Вътрешни дългове на членове на УС и на Проверителния съвет на БЧБ, 1931–1941 (хил.лв.)

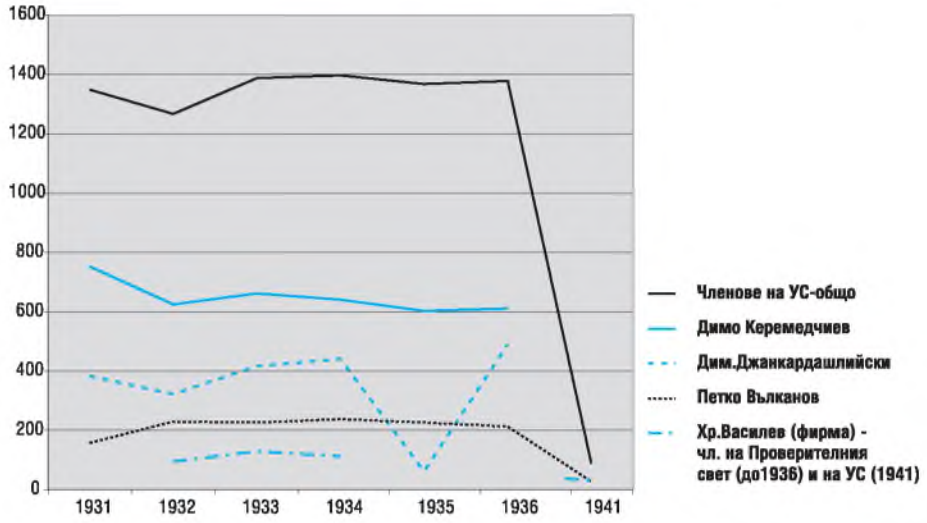

ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 869

Заб.: Дълговете на Д. Керемедчиев и Д. Джанкардашлийски са ликвидирани от наследниците им.
В състава на УС от 1941 г. трима от седемте членове са нови.

облик на банката. Новите имена олицетворяват едновременно промените в обществото, смяната в поколенията и непроменения дух на институцията. Заедно с това между агентурата и малкото дружество е настъпило примирие. Завърнала се е и старата ритуална фраза за „висок кредитен морал и добро име", този път приписвани на промененото ръководство.

Благосклонното отношение до голяма степен се дължи на „сведеното до минимум кредитиране на членовете на Управителния съвет"[462]. Защото в БЧБ, както и във всички досегашни срещи на тези страници с „живи" български банки, се появява незаобиколимата сюжетна линия с вътрешните кредити. Те са квинтесенцията на стила, с който е консумирана банковата система. Тъкмо вътрешните заеми характеризират банките по-скоро като играчка на учредителите им, отколкото като финансови посредници в един анонимен и конкурентен пазар, където играчите са равнопоставени. В малките институции всичко това е оголено до крайност.

Перипетиите около парите, отпускани на управата на Черноморската банка, присъстват натрапчиво във всички архивни документи. Съвсем е обяснимо, при положение че на тези суми до голяма степен се крепи съдбата ѝ.

Още ревизионният акт от 1927 г. твърди, че акционерите нямат привилегии, що се отнася до лихвите на отпуснатите заеми, но за сметка на това те са с определено по-лесен достъп до ресурсите на БЧБ – „те изобщо използват твърде големи кредити в банката"[463]. Оттук нататък мотивите за ограничаване на го-

лемите вътрешни кредити и за намаляване на просрочията, ще се повтарят повече от десетилетие.

Най-големият „външен" кредит, отпуснат от БЧБ към 1927 г., е този за дружество „Черноморка" в размер на 150 хил. лева. Някои от кредитите за акционери и членове на УС обаче далече надхвърлят това число. *„Почти 1/2 от пласментите на банката (портфейлни и пресконтирани полици) са в акционери, повечето от които членове на УС."*[464] Един от тях й дължи 308 500 лв., при това в сезон, когато – по оценка на ревизора – неговата търговия (склад на вина и ракии) не се нуждае от подобен кредит. „Наистина, лицето е твърде състоятелно и може би заслужава даже по-големи кредити, но средствата на банката са тъй ограничени, че тя не може и не бива да отпуска на отделни лица такива големи кредити."[465]

Само в този ревизионен акт има поне още два примера за „вътрешни" стандарти. Така например, акционер на БЧБ е депозирал акции от банката като гаранция срещу дълг от 134 хил. лева. Обезпечението е не само крайно недостатъчно, но и незаконно, тъй като според Търговския закон акционерните дружества не могат да купуват или приемат в залог собствените си акции. Втори, по-пикантен случай е с недвижим имот на длъжник, продаден (при очевидна загуба за банката) на съпругата на делегата на УС. Сумата е прехвърлена за погасяване дълга на бившия собственик на имота, но не се оказва достатъчна за цялостното му покриване. „Така че, заключава ревизията, цялата стойност на къщата ще остане открита и ще трябва да се мине на загуба."[466] На ръководството се налага да продава допълнително и дворни места.

Случаите характеризират БЧБ като дружество, затворено в местната тъкан от преплетени семейни, приятелски, политически и икономически връзки. Активното участие в управлението му (или – което е почти същото – в акционерния капитал) е добре възнаградено: през 1927 г. – 60% от печалбата отива за дивиденти, 8% за тантиеми на УС, други 3% за тантиеми на чиновниците.

С влизането в сила на Закона за защита на влоговете през 1931 г. от банките се иска да представят сведения за вътрешната си задлъжнялост. Първият контролен рапорт, съставен според новите изисквания, разкрива мащаба на проблема. Задълженията към банката на членовете на съвета възлизат на 1 349 500 лева. (Тези на членовете на проверителния съвет са за скромните 35 400 лева.)[467] Въпросните суми са съизмерими с привлечените в БЧБ средства от централната банка (около 1.4 млн.лв.). Вътрешната задлъжнялост възлиза на около 1/5 от балансовото число. Излиза, че *цялото рефинансиране на БНБ е отивало за вътрешни кредити*, а дружеството не е нищо друго освен машина за рециклиране на външни средства с цел уреждане личния кредит на ръководството си.

Най-големите вътрешни задължения са на трима членове на УС: търговецът Д. Керемедчиев дължи 753 хил.лв. (12% от балансовото число) при негови акции за 270 хил.лв. (около 13% от капитала); лозарят Д. Джанкардашлийски дължи 383 хил.лв. при акции за 120 хил.лв.; земеделецът Петко Вълканов има вътрешни заеми за 158 500 лв. и акции за 100 хил. лева. Останалите четирима членове на Съвета са ползвали минимални кредити.

След като въпросът за вътрешните кредити излиза на преден план и не може повече да бъде избягван, банката приема верноподанически тон в контактите с БНБ. „Ние сме взели добра бележка от припомнянията на почитаемата БНБ за намаление на задълженията на някои от членовете на УС, което постепенно става, за да можем в непродължително време да се похвалим и в това отношение с изправност."[468]

През 1931 г. ситуацията обаче не е променена съществено, въпреки че Д. Керемедчиев е намалил дълга си с около 120 хил.лв. (до 625 хил.лв.), а Д. Джанкардашлийски с 60 хил.лв. (до 323 хил.лв.). Но третият голям длъжник П. Вълканов дори е увеличил своите задължения с 60 хил.лв. (до 230 хил.лв.). Появили са се и нови вътрешни длъжници като фирмата „Боян Байнов и сие" с 52 хил.лв. или Хр. Василев от ПС за 95 хил. лева[469]. Така общият дълг на членовете на управителните тела е останал практически непроменен, достигайки 1 365 000 в края на годината.

Ако в предходния контролен рапорт тази ситуация не предизвиква изричен коментар, в рапорта от 1932 г., който е особено внимателно изчетен, обилно подчертан и подробно коментиран в централното управление на БНБ, вътрешната задлъжнялост става обект на специална забележка. Въпреки че никой от членовете на УС не е надхвърлил щедро определените тавани за дълг към банката, срещу сумата на вътрешните дългове на членовете на УС от 1 267 000 лв. ревизорът от БНБ поставя изразяваща учудване резолюция: „При собствени банкови средства 2 850 300 лв.!"[470] Няколко реда по-долу, до констатацията, че вложителите се ориентират към други банки, проверяващият с разбиране е вметнал кратък коментар: „При това използване средствата от управата вложителите ще предпочетат другите учреждения."[471] За разлика от местните среди, където никой не проявява особено удивление, в „центъра" числата изглежда впечатляват. БНБ смята за нужно специално да предупреди Черноморската банка, че „настоява членовете на УС, големи длъжници, да намалят чувствително задълженията си и облекчат положението на банката"[472].

Вътрешният дълг продължава да нараства през 1932 г., достигайки 1 519 800 лева. Д. Джанкардашлийски и Д. Керемедчиев са я увеличили съответно с около 40 и 100 хил.лв., докато при третия голям длъжник (П. Вълканов) този път няма промени[473]. Всички членове на управителните тела са достигнали тавана на допустимите кредити, определяни в зависимост от притежаваните акции. Впрочем акционерите – членове на съвета и „близките до тях лица" (такава е терминологията на рапорта) са и основни вложители. На тях се пада почти 1/4 от влоговете[474]. Срещу 685 хил.лв. акции и 100 хил.лв. влогове тези „вътрешни" лица са натрупали дълг към банката от 1.519 млн. лева.

През 1933 г. проблемът се изостря. При първата по-сериозна опасност от затруднения в тегленето на депозити, БНБ поставя на масата именно този въпрос. Тъкмо с наличието на резерви от несъбрани вътрешни вземания централната банка мотивира твърдия си отказ на допълнителен общ кредит за БЧБ. „Много пъти сме предупреждавали БЧБ, пише раздразнено в София агентът на Народна банка, да настои пред ония членове на Управителния съвет, които имат големи задълже-

ния, да ги намалят. Затова настояваме и сега, макар че и измененията на Закона за защита на спестовните влогове налага това."[475] Месец по-късно в донесението си агентурата приповтаря за пореден път, че е настоявала, „щото, за да имат свободни средства за посрещане на влоговете, ще трябва членовете на [съвета]... които имат значителни задължения да внесат суми и само така ще се облекчи положението на банката"[476]. С други думи, привилегированият достъп до ресурси на ръководството негласно предполага неудобството то да бъде третирано по-строго, отколкото останалите клиенти.

От контролния рапорт става ясно, че по вътрешните вземания на най-големите длъжници няма никакво съществено движение, а общата сума е намаляла с около 100 хил.лв., оставайки 58% от капитала на БЧБ[477]. Впрочем и в този тежък момент използването на банката продължава. Рапортът засича сконтиран запис за 50 хил.лв., заменен на падежа с нов, при това по-голям. Длъжникът се оказва счетоводителят на БЧБ, ползвал средствата за строеж на къща[478]...

През 1934 г. конфликтът между БНБ и Черноморската банка по повод вътрешните заеми се задълбочава. В същото време агентурата все повече придобива статут на посредник. От една страна, тя изтъква невъзможността акционерите длъжници да посрещнат задълженията си поради общите стопански условия. Според нея дългът няма как да се погаси не поради липса на желание (такова решение е взето през предходната година), а поради „обективни" причини. От друга страна, агентурата продължава да докладва, че изпълнява най-стриктно искането на централното управление на БНБ да „натиска" вътрешните длъжници. „Ще остане, вярваме в това, да се настоява най-енергично пред членовете да бъдат внимателни и направят всичко възможно за облекчаване на банката... Нашият поглед се спира и на това обстоятелство, дали тези членове, които имат големи задължения, ще могат да ги издължат, ако времето продължава да бъде все така натегнато и цените продължават да спадат. Тук се създава у нас едно положение на безпокойство... макар че притежават недвижими имоти, гарантиращи вземанията на банката."[479]

Постепенно узрява и по-радикално решение. Оказва се, че повечето от дълговете са под формата на записи на заповед и относително слабо гарантирани с един поръчител. Агентурата предлага обезпечението да се засили, като БЧБ наложи реални гаранции чрез ипотекиране недвижимите имоти на вътрешните длъжници. Интересно е, че в случая БНБ изтъква довода на всеки кредитор от последна инстанция. Тя добре разбира, че „рисковете ще засегнат и нас, които кредитираме [Черноморската банка] с *национален* капитал"[480].

След общото събрание на банката от 11 март 1934 г. докладът на агентурата до централното управление на БНБ не вдъхва голям оптимизъм. Вярно е, че законът за защита на влоговете е определил максимални размери на вътрешните кредити. Вярно е, че има множество протоколни решения на агентурата и увещания на отделни членове на УС на Черноморската банка за връщане на кредитите. Вярно е, накрая, че нуждата от намаляване на вътрешния дълг се признава от всички страни. Но от това не следва, че може да се очаква погасяване на сумите. Агенту-

рата се оплаква в София, че в "протоколните решения... се прави една констатация, обаче не са определени срокове поотделно за всяко лице докога ще трябва да се приспособи до изискванията на Закона."[481] Посочват се само две възможности – длъжниците да намерят пари другаде (даже да прибягнат до сключване на ипотеки), за да погасят вътрешния дълг или да продадат свои имоти. Всъщност това са принципните възможности за покриване на която и да е загуба.

Така или иначе, става дума за пожелания, при което и агентурата съвсем не е уверена в осъществяването им. Песимизмът ѝ извира както от стария навик директивите на централата да се приемат формално „надолу", така и от възприемането на кризата като природно бедствие („времето е такова"). „Може би ще потърсят пари другаде, пише чиновникът, но не вярвам да успеят, защото никой не дава сега пари, макар и при реални гаранции. Желания може да има, но времето не позволява да сторят това... Нови заеми банката не дава. Тя сега е в отбранително положение и грижата ѝ е насочена в подсигуряването на вземанията си след влизането на Закона за облекчение и заздравяване на кредита."[482]

В донесението до София за първи път се повдига завесата и върху това, как са използвани големите вътрешни заеми. През 1928 г. и насетне парите са вложени в покупка на имоти, които впоследствие са загубили стойността си. Средства са употребени – твърди се – и с мисъл за „укрепване на банката чрез откупуване на нейни акции, при положение че е настъпило време да се предлагат от някои акционери на безценица". *БЧБ е „капитализирана" чрез собствените си кредити.* С тази псевдо-капитализация на аванта акционерите „са смятали, че заздравяват банката и са очаквали подобри времена, когато вложените пари ще намерят оправдание и ще се рентират или дават доход"[483]. Дружеството може да не е нещо особено, но то все пак е *свое*...

Признанието добре документира битовия пласт на кредитната инфлация от 1928–1929 година. Изсипалите се пари са стигнали Черноморската банка* и колкото повече отприщената ликвидност се разлива към периферията, толкова по-нерационално е нейното инвестиране. В Анхиало например възможностите и въображението изглежда не отиват отвъд класическите вложения в недвижимости. На местна почва да се потвърждава неподготвеността на икономиката да преработи продуктивно външните заеми.

Въпреки отсъствието на видими резултати, многократните напомняния все пак започват да създават известен дискомфорт у големите вътрешни длъжници в банката. Той съвсем не е чувството за вина, тъй като в собствените си очи УС се възприема по-скоро като жертва. При това неудобството е балансирано от дразнещото усещане за пропуснати ползи. Нераздадените в продължение на четири последователни години дивиденти може да са разбираема мярка, но те засядат в гърлото на ръководството, което така и не преглъща напълно принудата. За него в многото „скрити вземания са се стопили, все с цел заздравяване, 600 000 лв. резерви и

---

* Показва го контролният рапорт за 1929 г. с неколкократно увеличения общ кредит на БЧБ.

четири годишни печалби. Въобще, продължава оплакването, гарантираността на активите у нас е безспорна, но липсват ни средства за момента за посрещане на някои нужди"[484]. Диагнозата „ликвидна криза, а не неплатежоспособност" е потвърдена и от агентурата на Народна банка, която играе ролята на ходатай пред централното управление. В поредните изпратени сведения (юли 1934 г.) се изтъква, че БЧБ „разполага с малка касова наличност, постъпления от погашения на записи и от други активи не се очакват, [но] всички активи смятаме за реализируеми [с изключение участието в Провинцбанк]... [Портфейлът] е добре гарантиран, но неликвиден и записите се сменят без (или с нищожни) погашения"[485]. Заключението е, че „банката е в добри ръце, но не е направила нищо по дълговете на членовете на Управителния съвет". Омагьосаният кръг се образува от това, че рефинансирането на БНБ зависи от състоянието именно на тези длъжници. „Само те – пише агентът на Народна банка – имат [записи] на по-значими суми и определен общ кредит [и] ние не се съмняваме, че в случай че [БНБ] разреши да се използва кредитният толеранс... ще ни се представят" въпросните записи[486]. Ликвидността на БЧБ зависи изцяло от ликвидността на кредитите, отпуснати на собствените й акционери.

За да прекрати неприятния (смятан за несправедлив) тормоз от БНБ, през юли 1934 г. най-големият длъжник Д. Керемедчиев предлага свой *личен* погасителен план. Това е първата конкретна реакция на натиска от централната банка.

Схемата е рядко колоритен образец на битовите одежди на българския финансов живот. Тя не се различава принципно от предлаганото от длъжниците в затруднение навсякъде по света – за покриване на просрочия се предоставят собствени активи. Ярка с националния си облик е само материалната субстанция, чиято предметност е друг символ на вечната недодяланост на местния стопански свят: днес финансовите пазари работят с несравнимо по-изтънчени инструменти от българските, но подобна дистанция съществува още от времената, когато дългове са се уреждали с *бъчви*.

Предложението е предадено надлежно от агентурата на централното управление на БНБ (10 юли 1934 г.), без други коментари освен забележката, че „въпреки най-голямото му желание [на Димо Керемедчиев] днес все пак е мъчно изпълнимо"[487]. А планът* се свежда до следното. „Предвид стеклите се неблагоприятни обстоятелства за търговия и голямата обезценка на всички движими и недвижими имоти... [длъжникът] в искреното си желание да освободи една част от банковите средства... възползван от обявлението на БЗБ-централно управление за доставка на бъчви за нуждата на банковата им изба в Анхиало, предлага от своя инвентар от около 100 000 л бъчви добре приготвени от словенски дъб и по избор каци до 120 000 л. Като ви съобщаваме това, молим и за Вашата интервенция пред БЗБ, за да се обърне внимание на дадената оферта от Димо Керемедчиев, *наш голям акционер и*

---

* Представен като „изпълнение на препоръките на заклетия ни счетоводител, тия на БНБ и постановленията за Защита на влоговете относно намаление задълженията си от членовете на Управителния съвет".

също така длъжник, та да може да се закупят предлаганите му съдове, като средствата получени останат в погашение дългът му към банката ни, с което тя ще се улесни значително. Съдовете отговарят напълно на изискванията – големи и удобни и при това здрави и запазени. Като се надяваме, че и Вие, от своя страна, не бихте жалили труд, за да направите всичко възможно пред надлежните места за реализиране на тази сделка, която за интересите на БЗБ ще бъде много изгодна, тъй като ѝ *се предлагат бъчви с 10% по-евтини от средната цена*, която би се получила."[488]

В този бисер на триъгълно (БЧБ – БНБ – БЗБ) финансово инженерство е резюмиран стопанският хоризонт на българина. Централната банка е сезирана и се занимава с бъчви само защото по съседски се е открила възможност да се мине по лесния път и досадният въпрос за вътрешните дългове да бъде уреден набързо, чрез удобна дребна сделка. Централното управление на БНБ изглежда е намерило за обидно дори да реагира, като е сложило резолюция „Без отговор". Но фактът, че подобно предложение на един от заможните хора в малкия град изобщо може да се обсъжда, говори достатъчно за господстващия манталитет.

Към края на 1934 г. екстравагантният „план Керемедчиев" е вече забравен, а проблемът с вътрешните дългове най-после тръгва към развръзката си. С уреждането на въпроса за облекчаване на длъжниците на национално равнище (август 1934 г.) се очертава решение и в БЧБ. Както навсякъде в страната, то се свежда до фактическа национализация на трудно събираемите вземания към частни длъжници. Цикълът с прехвърляне на загуби от частния сектор към държавата, наченат през 1928–1929 г., е затворен. Съществената особеност, когато думата е за вътрешни дългове, е, че се национализират вземания на банката от самото ѝ ръководство.

Целият УС на БЧБ (както и масата от длъжниците в района) подава молби да се възползва от наредбата закон[489]. Лошите им дългове са социализирани и историята приключва по законен път. Изстискването на ресурсите на банката от управителите акционери (заедно със съответните сиви зони в управлението ѝ) е получило държавна индулгенция, макар че практическото уреждане продължава, понякога бурно, във времето. Чрез станалото редовно тайно донесение по Окръжно 38 (12 април 1935 г.), БНБ в София отново е уведомена, че „лошо впечатление прави обстоятелството, че членовете на Управителния съвет... дължат [на банката си] 1.2 млн.лв. и че от 3–4 години не внасят никакви погашения както по записите на самата банка, така и по тези сконтирани... чрез Провинцбанк, респективно при Софийския банков клон [на БНБ]".

Облекчителните дела на членовете на УС са нов повод да се прояви начинът, по който те възприемат собствената си банка. В случая има очевиден конфликт на интереси между кредитор (БЧБ) и длъжник (ръководството ѝ) – кристално ясната ситуация, където *длъжникът е собственик на кредитора*♦. Двете страни са

♦ Вж. в настоящата глава: *Културата на частното банкиране / Вътрешните кредити.*

представени от едни и същи лица, принудени да избират между личните цели и тези на дружеството.

Водещи се оказват личните. От облекчителните процедури са получили възможност да се възползват двама от тримата най-големи вътрешни длъжници (Д. Джанкардашлийски и П. Вълканов) с висящи задължения към 1935 г. от съответно 482 800 лв. и 213 380 лева. Законът обаче признава само „старите" задължения* и чрез Погасителната каса са уредени 130 хил.лв. на първия и 83 500 лв. на втория. Недоволен от това, че не са му признати около 315 хил.лв., Джанкардашлийски обжалва решението на комисията, за да получи допълнителни облекчения, като така директно засяга интереса на своята банка: всеки дълг прехвърлен към Погасителната каса е заместен в баланса с нискодоходни и трудно ликвидни облигации.

Изглежда местната агентура на БНБ (до момента общо взето благоприятно настроена) е истински скандализирана от невъздържаните искания, след като ревизорът възмутено възкликва, че „това лице е председател на УС на БЧБ ред години и сега казва, че банката го била ощетила като му вземала 16% лихва от 1926 г."(!)[490] Отбелязва се, че Д. Джанкардашлийски и П. Вълков „са до такава степен дръзки в искането си в молбата за облекчение, щото казват и искат ревизирането им и че банката ги била *обрала* с прекомерни лихви и комисионни *като че ли искат да кажат, че не дължат нищо на нея*"[491]. Възмущението се надига от това, че роптаят лица декапитализирали собственото си дружество и превърнали се – с умисъл или „обективно" – в тежест за финансовото му състояние. Агентът на БНБ в града не се колебае да направи „организационни изводи" за *частното* дружество. „Според мене, пише той, *трябва нов Управителен съвет от нови хора*, които да работят за преуспяването й, защото иначе животът ѝ не ще бъде дълъг."[492] Променила се е и визията за перспективите: „Мисля, споделя малко по-рано той, че тази банка не ще преуспява, още повече че погашения членовете на [съвета] за своите задължения от 2–3 години не правят."[493]

Подобрението в общото стопанско състояние след 1935 г. премахва всякакви оправдания за по-нататъшно отлагане решението на проблема и длъжниците са призовани да представят план за доброволно изплащане[494]. На следващата година агентурата, в открито заплашителен и неприязнен тон, настоява пред централното управление на БНБ *„да се вземат мерки* срещу членовете на УС, които са и най-големи длъжници на банката да уредят задълженията си"[495].

За доочертаване на контекста е важно да се има предвид, че същите тези лица са едновременно и в дълг към БНБ чрез нейния Софийски клон. За разсрочванията, които сами си разрешават в Черноморската банка, те са принудени да се *борят* в Народна.

Решение на УС на БНБ от ноември 1936 г. е показателно в това отношение[496]. То разглежда предложения от Д. Керемедчиев план за „разсрочка за доб-

---

* Преди приетата в закона гранична дата.

роволно издължаване в продължение на 8 г." и искането му за спиране през този период на всякакви изпълнителни действия, целящи събиране вземането на банката. От документа не става ясно колко точно е размерът на дълга към Народна банка, но той със сигурност надвишава 548 хил.лв., което е съпоставимо с вътрешните му задължения от 611 хил.лв. към БЧБ в същия момент. За обезпечение на погасителния план Керемедчиев предлага ипотека на градските си имоти, „която в момента е възпрепятстван да даде, понеже е обжалвал даньци и не може да се снабди с бирническо удостоверение". Ясно е, че мрежата от дългове в малкия град е крайно наситена, че тя включва неуредените отношения с фиска и че съдебните процедури около тази плетеница са безконечни. Очевидно е също така, че всякакви имуществени и финансови въпроси при толкова ограничени територия и население неизбежно придобиват чисто битови измерения.

В случая БНБ се отнася благосклонно към искането. Два реда, които примесват материални гаранции с незримото обезпечение на репутацията, приемат, че „вземането на банката от молителя е достатъчно гарантирано с наложените възбрани върху недвижимите имоти, че *той минава за добър и почтен човек и с искрено желание да уреди дълга си*". Съдебно-изпълнителните действия са спрени и на агентурата е наредено „да почака 3 месеца, докато се разреши въпросът със спорните му даньци, след което да се даде ипотека на" градските недвижимости.

Почти по същото време (декември 1936 г.) със сходна молба се обръща и Д. Джанкардашлийски[497]. Съвпадението дава основание да се допусне, че става дума за съгласувани постъпки. Длъжникът тук иска „да му се разреши да даде [допълнителна] ипотечна гаранция имотите си през м. декември" за два месеца, с колоритната подробност, че причината е „да не го принуждава сега [БНБ] да продава виното си, като по този начин му се даде възможност да намери по-добра цена за него". Близо месец по-късно е уточнено, че искането се отнася само за неговите и на съпругата му имоти, „за които притежава нотариални актове и записки, понеже за останалите имоти не могат да се снабдят сега с нотариални актове"[498].

Дългът на Джанкардашлийски към Народна банка възлиза на 277 800 лв. и е малко над половината от вътрешния му дълг към БЧБ от 490 хил. лева. А постъпката дава повод да се инвентаризират притежаваните от семейството имоти, документирани с надлежни документи. Тяхна собственост са 24 солници, 5 тиганя, 3 кумалотопа от 2 845 кв.м., масивна двуетажна къща в Поморие с 5 стаи, салон, кухня и дюкян, застроени на 105 кв.м. с пристройки 37 кв.м. и незастроени 217 кв.м., 1.2 дка лозово място и 1.7 дка лозе. Това състояние е оценено на общо 400 хил.лв. по пазарни цени, като към него се добавят 100 хил.лв. недвижимости (46 дка лозя и ниви), за които нотариални актове ще се получат не по-рано от 2 години.

Описът дава добра представа за мащаба на един заможен жител на градчето. Прави впечатление, че дълговете на Джанкардашлийски към БНБ и към Черноморската банка (в края на 1936 г.) възлизат сумарно на 766 хил.лв. при представено за гаранция пред БНБ имущество от кръгло 500 хил. лева. Въпреки това решението на Народна банка е „*засега*" да се ипотекират имотите, за които има надлеж-

ни документи. Няма съмнение, че ако обезпеченията, представени пред двете институции, са с различно качество, БНБ е получила по-здравите.

Връщам се на вътрешните кредити към Черноморската банка, чиято история надживява редица от длъжниците.

През 1939 г., след смъртта на Д. Джанкардашлийски и на Д. Керемедчиев, задълженията им са поети от техните наследници. Първият е оставил неуредени 110 400 лв., а втория 211 517 лв. реесконтирани полици пред Провинцбанк[499]. Книжата на Д. Джанкардашлийски са гарантирани с първа ипотека върху имот, стойността на който надхвърля няколко пъти дълга. Свръхгарантиран (от всички покрити имоти, но и от поръчителство на друг член на УС на БЧБ) е и дългът на Д. Керемедчиев.

Наследниците на Джанкардашлийски се ангажират да погасят висящото задължение до май 1940 година. Тези на Керемедчиев, от своя страна, ускоряват изплащането (внесли са над 180 хил.лв. от април до май 1941 г.), без да се възползват от дадените им съдебни и доброволни разсрочки[500]. Приоритет изглежда е даден на Черноморската пред Народна банка – архивите показват, че наследниците на Д. Керемедчиев погасяват редовно дълга към Софийския и Поморийския клон на БНБ, следвайки обаче възприетия по-рано план за разсрочване[501]*.

Новото поколение пише епилога в историята на малката кредитна къща от малкия град по същия начин, по който наследникът на Б. Боев изнася вътрешните дългове на баща си към голямата банка „Гирдап."♦ Стъпили на високата конюнктура, на собствено благосъстояние, но и на облагодетелстващата всеки длъжник ускоряваща се инфлация, децата (в тези конкретни случаи) се оказват способни да възстановят кредитния морал и семейното име.

Назад са останали всички мъчителни процедури. Заедно с това – благодарение на амнезията, вградена в облекчителните закони – се е появила и елейна митология. След близо десетилетие непрестанен натиск за погасяване, дългът заварен от депресията е намалял съществено. Агентурата е в състояние да напише, че „при много доброто материално положение на членовете на Управителния съвет [общите им] задължения (юни 1941 г.) са сведени към 25 % от първоначалния им размер и представляват едва 24% от притежаваните акции"[502]. В последния запазен контролен рапорт техните вътрешни дългове са сведени до 90 хил.лв., срещу изплатени (над опростеното от Погасителната каса) 200 хил. лева[503]**. През 1940 г. БЧБ си позволява лукса на кратко самовъзвеличаване в писмо до агентурата. „В продължение на 10 г., се чете в него, правим всичко възможно да запазим нашата банка от сътресения и наново да я стабилизираме. Ние се гордеем, че нито един от акцио-

---

* Възможно е в този план междувременно да са настъпили известни промени, доколкото вноската за 1939 г. е 50 хил.лв. при предвидени в погасителния график 82 хил. лева.

** Между длъжниците от управителните тела не фигурира никой от сем. Джанкардашлийски и Керемедчиеви.

♦ Вж. *Фалитът на „Гирдап"*.

нерите ни не ощети или затрудни банката ни."[504] Твърдението е безспорно неточно за ръководството, управлявало дружеството преди и по време на кризата. Митът се кове вече от *други* хора, а заслуга може да бъде приписана само на част от *друго* поколение на Черноморската банка...

Поуката от перипетиите на БЧБ изглежда на пръв поглед двусмислена.

Техният „положителен" прочит би изтъкнал редица неоспорими моменти. Без съмнение депресията е бедствие, срещу което не е можела да противодейства нито една институция, а още по-малко дребна провинциална банка. Дефлационна е и политиката на БНБ, стремяща се с променлив успех да съкращава кредита в българската икономика. В това отношение тя е съзвучна с политиката на Федералния резерв, призован пред историята като главен обвиняем за депресията в САЩ. Съвсем не е изненадващо, че в България се случват сътресения, наблюдавани в много други страни – фалити на малки банки, натрупване на пирамиди от лоши дългове и деморализиране на длъжниците. Изобщо проблемите от началото на 30-те са дотолкова уникални с мащаба си, че върху тях мнозина избягват да правят каквито и да било обобщения.

„Реабилитирането" на БЧБ би могло да тръгне и в друга посока. Вътрешните кредити например да не бъдат представяни като толкова драматичен въпрос. Би могло да им се придаде дори положителна конотация, като се представят за рационален избор сред най-добре познатите (и съответно най-надеждните) дебитори*. По-нататък явлението да се тривиализира, ако се посочи колко разпространено е то в света (от България до Америка това е епоха на дребните банки, особено в земеделието) или ако се наблегне върху обстоятелството, че въпросните акционери – управители – длъжници не са се ползвали с изрично разписани привилегии в сравнение с „външните" заимоискатели. Дългове се просрочват от *всички* и следователно вътрешните длъжници са само частен случай сред общото бедствие... Накрая отношението на ръководството към банката би могло да се представи като благоразумно, грижливо и почтено. Според тази линия (както току-що видяхме) то я извежда от депресията, превежда я през последвалия стопански подем, а отделни наследници – изнасяйки истински урок по кредитен морал – в крайна сметка погасяват „срамните" дълговете на родителите си.

Преобладаващо мрачната тоналност в моя прочит се различава от подобен поглед върху описаните събития. В историята на Черноморската банка търсех, и по-често намирах, *типичното* в стила на банкиране, резултати от определено виждане и от съзнателни решения, а не от среща с непреодолими обстоятелства.

От тази гледна точка картината се променя. Не буди никакво съмнение например, че дори и без да е формално санкциониран, достъпът на ръководството и акционерите на банката до нейните ресурси е привилегирован. Това прозира ясно

---

* Това е логика, вече изложена във *Вътрешните кредити*.

в несъразмерния обем на отпуснатите вътрешни кредити, които заплашват финансовото ѝ равновесие, но и силно скандализират малкия финансов свят на Анхиало. Също така прозрачно е толерирането на тази особена порода длъжници: не е необходимо да се отрича очевидното (че всички дебитори изпитват затруднения в погасяване на дълга си), за да се признае по-мекото отношението към въпросната група. Неравнопоставеността идва от изначалния конфликт на интереси, който – в най-добрия случай – усложнява вземането на по-сурови решения спрямо нея. Не е случайна и доловената инстинктивна предпазливост на вложителите, които избягват да държат своите пари в банка, кредитирала така щедро собствените си акционери. А натрапчивите напомняния на въпроса от БНБ само потвърждават неговата значимост. Нескритото ѝ раздразнение по този повод достатъчно експресивно показва, че тук емисионната банка съвсем определено идентифицира нередност. Освен „моралната" страна, нейните подканяния отразяват и чувствителността на кредитор (какъвто е Народна към БЧБ), който вижда средствата му (рефинансирането) да изтичат по една „мека" писта. По-нататък неравностойно третиране се долавя в по-ревностното преследване на „външните" длъжници, както и в обстоятелството, че уреждането на „обикновените" кредити се активизира значително по-рано (1936, 1937 г.), отколкото окончателното ликвидиране (от някои наследници) на големи вътрешни дългове. Двоен стандарт присъства и в установеното толериране на предпочитани клиенти. При всичко това няма как да се отрече, че БЧБ дава своя скромен принос за общото отслабване на кредитния морал през 30-те години.

„Опазването" на банката е също двусмислен успех. Погледнато ретроспективно, след излизането от депресията Черноморската банка съвсем не преживява динамичен подем: съществуването ѝ през втората половина на десетилетието се свежда до унило вегетиране. Известна динамика идва едва с военновременното инфлационно оживление.

Както при всички кредитни институции в България, ударът на кризата върху БЧБ не може да бъде откъснат от предшестващото ѝ поведение. А то смъква маската на невинност. Черноморската банка – в битието си на напълно редова финансова структура – е заразена от кредитната еуфория на 20-те години. Проблемни кредити тежат в нейния портфейл още преди събитията. На фона на закъсалата ѝ стандартна клиентела, затруднените по-заможни вътрешни длъжници дори стоят относително добре. Тези разлики обаче се заличават, когато е наложено облекчителното законодателство и всички вкупом се втурват да се възползват от неговите привилегии.

БЧБ с нищо не е по-„виновна" или по-успешна от всяка средностатистическа българска банка с подобни параметри. В нея няма нито повече корист, нито повече „(не)моралност", отколкото другаде. Положителният и отрицателният знак тук губят смисъл. Напротив, тя е банален образец, станал жертва колкото на външни бури, толкова и на собствения си манталитет и политика. Тъкмо затова съдбата на Черноморската банка е така поучителна.

Равносметка

След лутането из „макро"- и „микро"финансовия свят нека се върна накратко към маркирания в началото на тази глава въпрос за стопанската отговорност на българската буржоазия.

Припомням, че преходът започна с вълна от носталгия по поругания през годините на комунизма авторитет на известни имена, на „средната" класа като цяло, на политическия и стопанския „елит" от първия български капитализъм. Реакцията бе разбираема след тяхното физическо, гражданско и икономическо унищожаване, което изглеждаше само отчасти „възмездено" от провала на тоталитарния режим. А търсенето на ценности в предходното, забравеното, забраненото и отричаното очертаваше непокътнат периметър, където се пишеха очакванията за новото.

Разширяващи се пукнатини в тази идилична нагласа бързо пропуснаха новите парвенюта, чието поведение хвърля(ше) дълбоко съмнение в капацитета на обществото ни да роди „автентичен" капитализъм. Те не поставиха веднага под въпрос току-що положения ореол на миналото. От една страна, работеше спонтанното отхвърляне на комунистическата идеологическа обработка, която продължително и голословно бе анатемосвала капитализма. От друга, стопанската и социалната история се познава слабо, като хаотично отваряните пролуки към нея не бяха осъзнавани достатъчно ясно. Но рецидивите и вече продължителната история на прехода налагат по-настойчиво нуждата от отрезвяване. Смисълът от настоящия (и от всеки друг критичен) опит за препрочитане на забравената реалност е именно в приземяване на зародилата се митология, в оразмеряване на стопанското ни минало. Изложените в горните страници фактология, битоописания и нюанси из дейността на банкерското съсловие навеждат към образ, който не е нито идеологизирано отрицание, практикувано от марксистката догматика, нито апотеоз на носталгията.

Онова, което се натрапва, е преди всичко мащабът на *средното*, на *компромиса*, на *нагаждането*... Под инцидентно появяващото се лустро прозират дребнава пресметливост, авантаджийство, конформизъм, действия според основното правило „аз на тебе – ти на мене". А отсъствието на мяра и нередките изхвърляния превратно се смесват с иначе изначално липсващите замах и иновативност. Без съмнение – примери бяха приведени – сред тази общност има разумни и проницателни хора, разбиращи за какво става дума, способни в парадни случаи или пред публика да излагат точно, с апломб и високопарно канона на капитализма. Но това са изключенията, потвърждаващи правилото, най-често думите, а не делата.

Купищата литература, бичуваща (преди и след 1944 г.) капитализма, са достъпни всекиму. От нея обаче не може да се извлече почти нищо за действителните *отговорности*. А до тези томове стои, и през последните години се раз-

раства, камарата от подсладени разкази, превъзнасящи с умиление славата на стопански подвизи от краеведско или национално значение. В такива писания също няма да се намери истината... Прозрение – оказва се – идва най-вече от интелигентния и дълбок поглед на *съвременника*.

За първия български капитализъм ключово свидетелство е това на баща и син Бочеви*. Тук не се връщам към бащата, който носи личния опит на пионера и размишлява върху собствения си сблъсък с реалността. Насочвам се към сина *Стефан* Бочев, оставил обобщения на човек преживял, мъдро и толерантно осмислил три епохи – отпреди 1944 до прехода. Концентриран в „Страшният съд"**, неговият разказ за наследството на българската буржоазия е не само сред най-проникновените страници върху философията на близката ни история, но и великолепна белетристика***.

Уникалното у Стефан Бочев е интелектуално изстраданата „критичност отвътре", каквато се отдава на малцина. Защото, за разлика от много други, той си дава безкомпромисно честна сметка за силата на произхода. „Та нали аз още от младини, пише той, бях се опитвал да гледам на българския капитализъм някак си „отстрани", сякаш не съм в него, не съм част от него и аз? Само че не, не, как може човек да не е част от това, в което се е родил, от което и чрез което е живял? Бях се аз возил на колата на капитализма, в нея бях аз пропътувал най-голямата част от младия си живот. Бях се възползвал от плодовете на дървото на капитализма, пък сега – „защо съм бил заплащал за греховете му?" Тоест: фалшива нотка е това мое „мъркане". Виж, вярно е, че се бях опитвал да разбирам, да ситуирам отделните компоненти в цялото..."[505] Пасажът е прецизно датиран през есента на 1984 г. и Бочев не крие контекста. Дали изглеждащият здраво настанил се „нов живот" е добър или лош „е въпрос отделен... Но фактът на пристигането на този нов и различен живот... е неоспорима действителност. Предишната действителност, това бяха българската буржо-

---

* Откроявайки тези имена, съвсем не пренебрегвам останалите смислени „показания". Но това на Бочеви, според мене, е най-артикулирано и обобщаващо.

** Вж. Бочев, Стефан. Белене..., с. 183–218.

*** Спомените на Стефан Бочев излязоха в съкратен вид през 1990 г. и бяха преиздадени в пълния им обем от Фондация „Българска наука и култура" през 1999 година. Писани основно през 80-те години, те са най-автентичният и богат текст за лагерната действителност у нас, който същевременно, със силата на внушенията си, далече надхвърля непосредствената фактология. Тази фундаментална мемоарна книга се допълва от подготвяния за печат (също забележителен) ръкопис на Стефан Бочев, посветен на „безметежния" период от живота му – следването в Женева, журналистическата и дипломатическата работа от средата на 30-те до средата на 40-те години. (Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и дипломат. Ръкопис, съхраняван в архива на Бочеви във Фондация „Българска наука и култура".) В двата текста се срещат някои сходни мотиви, между които е и този за историческата отговорност на българската буржоазия. Стефан Бочев (1910–2002 г.) е личност, чието присъствие в литературата и обществения ни живот тепърва ще се осмисля. (Вж. Аврамов, Румен. In Memoriam. Човек от друго тесто. –Капитал, 12–18 октомври 2002; –Култура, 11 октомври 2002.).

Архив Бочеви, ФБНК

Трите живота на Стефан Бочев (I): дипломат, изпратен на маневрите на българската армия, септември 1938

азия и нейният капитализъм – една действителност, в която се бях родил, която освен от най-лошите ѝ страни с течение на времето бях опознал и от най-добрите. Така, че... за новата действителност, като пострадавш от нея, аз бях длъжен да се произнасям с особена осторожност, тъй че да не би поради привкуса на няколко тояги... да се подведа и да ѝ тегля една субективистична, а не обективна присъда"[506].

Цялата тънкост е в балансираната преценка за наследството. С капка съмнение Стефан Бочев може да си позволи да твърди, че вероятно „главният провал [на буржоазията] все пак не беше в стопанството, а в политиката ѝ"[507]. Същевременно, отдавайки заслуженото, той успява в самото признание да открои потискащата близост на хоризонта. За Бочев връх си остава непретенциозното постижение от втората половина на 30-те години. „Немалко добро имаше в управлението, което Борис въведе – за временно – след ликвидацията на деветнадесетомайския преврат: преди всичко – липсата на наглост у тия, които упражняваха властта; скромността, прибраността, приличността, крайната пестеливост на всички – цар, министър-председател, членове на кабинета, на представителите на администрацията, вкл. до най-нисшите равнища на властта."[508] Тази патриархална и пуританска порядъчност не е толкова истината за обществото, колкото протестантската представа на Бочеви за това, какъв трябва да бъде капитализмът[509]. Защото сбито описаната стерилна – излъчваща завършена *цялостност* – атмосфера търси преди всич-

Трите живота на Стефан Бочев (II):
все още с лагерните дрехи,
току-що излязъл от Белене, 1953

Архив Бочеви, ФБНК

Трите живота на Стефан Бочев (III):
с брой от възстановения и издаван
изцяло с негови усилия (1990–1991)
в. „Мир“

Архив Бочеви, ФБНК

ко контрапункт с безпогрешно доловените постоянни компромиси в обществения и стопанския ни живот. „Типично нашенската работа" за него е онова, което „хем е, хем не е", „конгениталната *половинчатост*" на България[510]. Повече от всичко друго, именно недовършеността, непоследователността и гнилата хибридност са истинските недъзи на битуващите у нас икономически форми...

Таванът е поставен: „Цар-Борисовото и Кьосеивановото управление... беше нещо като „възможният оптимум" в тази сякаш конгенитално предопределена летаргия на... буржоазна България."[511] Целите не изглеждат високи, но дори такива те се оказват трудно достижими. Идва ред на присъдата, която „се беше бавно, обективно оформила вдън душата ми. И тя беше тежка: [българската буржоазия] криво се роди, криво живя, криво умря"[512]. Тя не успя да стопанисва добре (политически и стопански) България, казваше Бочев[513], а в автобиографията си бе записал: "Не се оказахме добри стопани [на този народ], каквито бяхме длъжни да бъдем."[514]

Би било съвършено погрешно в тези думи да се съзре сходство с добре известната класова присъда на марксизма. За Стефан Бочев нашата буржоазия е това, което е, а каквито и да са греховете ѝ, те не дават основание за нейното ликвидиране. Къде са най-видните ѝ представители, пита той риторично. „Няма ги: изтрепани, изтребени, разпилени по четирите краища на света. Когато ти *класово* управляваш едно общество – вкл. *класово* праворазсъждаваш, което по твоята концепция означава ти цели класи и да *унищожаваш*, – ти осакатяваш това общество, самата нация. Защото така или инак, но всяко общество е една историческа възникнала действителност. Да късаш, да откъсваш, да режеш и захвърляш на бунището цели части, цели сектори от това исторически създало се общество... защото ти си бил намислил да „извеждаш" към не знаем какви си твои „нови хоризонти" обществото... ами че какво означава то, ако не или някакви детинско-юношески фантазии; или една сатанинска лъжливост с ужасяващи за това общество... последствия... Хеле пък, ако у хората с тези... фантазии, или пълни с тази сатанинска измамност, се окаже и ножът на насилието? Оказа се. И заклаха буржоазията."[515]*

Тъкмо тук е оразмеряването на реалността. Съществуващото (по Хегел) е разумно (единствено възможното) – нормативно-интелектуалните гърчове за неговото „добро" или „зло" стават безпредметни. Българската буржоазия има успехи и грехове, но друга така или иначе не съществува: това са нейните представители, хоризонтът и възможностите ѝ в малка страна с нашите социум, история и положение в света... И ако трябва да ѝ се слага кратък етикет, то той не е марксисткият „стръв към експлоатация", а по-скоро "недостиг на рационалност"; не е носталгичното и благородно „необуздано визионерство", а „обсебване от мисълта за *тук и сега*".

---

* Курсивът в текста е набран с главни букви в оригинала.

ИКОНОМИКА НА ДЛЪЖНИЦИТЕ

Отношението към кредита е тема, която присъства навсякъде в тази книга. Това е неизбежно, след като кредитните отношения просмукват цялата стопанска култура: в тях са отразени морални наслоения, спояващата сила на парите, икономическата рационалност и етиката на капитализма... Дотук обаче преобладаваше интересът към *предлагането* на кредит♦. Нека сега погледнем и откъм *търсенето*, т.е. откъм длъжниците.

Културата на кредита се изгражда от различни елементи – мотивацията на длъжника; начина, по който той използва заетите ресурси; акуратността, с която се съблюдават ангажиментите от двете страни; формалните и неформални санкции за неизпълнение; незримият кредитен морал, доверието и представата за кредитоспособност... А *промените в отношението към кредита отмерват смяната в най-дълбоките пластове на стопанското поведение*♦♦. Преодоляването на традиционния патернализъм, характерен за първите рудиментарни кредитни институции в началото на XX в. се приема за революционно късане с миналото, макар България да остава далече от напредналите образци. Подкопаването на доверието, основаващо се дотогава на *личната* връзка и търсенето на по-силни гаранции се изживява като знамение на новото време. То идва постепенно, но е видимо ускорено от всеки следващ трус в икономиката*. Узряването на българския стопански живот (както навсякъде) деперсонифицира кредита, изработвайки по-съвършени и стриктни инструменти за обезпечаване срещу риска и за неговото разпределяне. Успоредно с това (особено през междувоенните години) държавата все по-дълбоко прониква в порите на финансовата система, а кооперативизмът се превръща в полуофициална казионна идеология, която формира поведението на многобройни длъжници и кредитори♦♦♦.

---

* Точно както мораториумите по външния дълг от 30-те години създават усещане за крах в морала на длъжника и за апокалиптично помитане устоите на договорните връзки.

♦ Вж. по-специално: *Българска народна банка / Тактическите дилеми; Духът на икономическите институции / „Идеалната" банка,* както и различните текстове за конкретни банки.

♦♦ *Вж. Българското стопанско минало / Усещане за история.*

♦♦♦ Вж. *Една стопанска субкултура: българският кооперативизъм.*

Историческите особености на всяка икономика предопределят специфично съотношение между силите на длъжника и кредитора. Деветнадесети век е епоха на изключително силна защита на кредитора, а общата тенденция е постепенно изоставяне на наказателно-репресивните мерки за сметка на чисто пазарни решения[1]. Докъм 1860 г., в духа на Наполеоновата юридическа традиция*, криминализирането на неплатените дългове е почти повсеместна практика в Европа. През следващите двадесетина години тази норма отпада в много от правните системи, но не за да остави вакуум, а да бъде изместена от по-ефективни, по-евтини и по-рационални пазарни инструменти. Кредитните пазари се развиват бързо, което разширява информацията, намалява толерантността им към нередовните длъжници, ограничава риска от фалити, предизвикани от ликвидни кризи, затяга пазарната дисциплина, или – с други думи – защитава по-ефективно правата на собственост и на кредитора да събере вземанията си. Процедурата около банкрута става социално по-евтина, като същевременно периметърът за договаряне между засегнатите страни се измества от наказателното към гражданското право.

Въпреки тези общи тенденции, националните особености и асиметриите остават налице. В Англия например формалните или неформални коалиции на кредиторите са имали исторически по-голяма обществена тежест, успявайки да въведат по-силни норми в своя защита. Тя е подсилена от британското *Common Law***, представляващо класическа система за ограждане правата на индивида, в т.ч. изконното му право е собствеността. Обратно, в САЩ влиянието на коалициите от длъжници около банките, които раздават лесен кредит, в миналото са надделявали по-често, което създава относително по-благоприятна среда за заемополучателите[2]. Духът на знаменития чл. 11 от американския Кодекс по несъстоятелността цели именно максимална защита на длъжника.

Добре установено е, че тези най-общи нагласи се отразяват върху цялата парична система. При консолидация на длъжниците искането за колкото се може повече кредит си пробива път по-успешно. Поради това влиянието на институциите, контролиращи кредита и – в по-общ смисъл – предлагането на пари, е по-слабо. А в големи експортьори (като Аржентина или други латиноамерикански държави) комбинираните усилия на длъжници и износители (заинтересовани от девалвация) създават мощно проинфлационно лоби. Обратно, интересът на кредиторите е за силни пари и натискът им е за строга парична политика. Обяснимо е, че през XIX в. в Англия тяхната коалиция се образува именно около Банк ъф Инглънд, превърнала се в еталон за стриктна монетарна линия[3].

На този фон България е особено ясен казус, в който везните видимо се накланят към длъжника. Доказват го приведените из цялата книга многобройни случаи

---

* При нея договорът има силата на закон.

** Право, опиращо се в значителна степен на прецедентите, натрупани от съдебната практика в течение на столетия. За разлика от традицията, олицетворявана от Наполеоновия Граждански кодекс, *Common Law* прибягва по-малко до кодифицирани норми.

на системни просрочия, превърнали се в редовна практика и хронично изкривявали банкирането. Потвърждава го и миналото на БНБ, представляващо – в най-общ смисъл – история на *слаби пари*♦. Препотвърждава го накрая действителността на прехода, предоставила безчет примери на решения, взети в ущърб на кредиторите. Формирана е цяла култура, която прониква дълбоко, за да направи от българското стопанство една *икономика на длъжника*.

♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен пазар.*

Леснодостъпен и евтин кредит. Демонизиране на кредитора

Първите ключови думи, обобщаващи *културата на длъжника,* несъмнено са крилатите искания за *леснодостъпен* и *евтин* кредит. Това е универсален „идеал", но у нас словосъчетанието се е превърнало в езиково клише, в мисловен панел и в непреходен девиз. То обобщава икономическа философия, според която получателят на кредит (а не кредиторът) определя условията, рискът се поема (ако е възможно изцяло) от кредитора, за длъжниците практически отсъства осезаема заплаха от фалит...

Исканията за леснодостъпен и евтин кредит са тясно свързани с централното място на държавата във финансовата система. Те присъстват така устойчиво и продължително само там, където фискът – пряко или косвено – е основен източник на кредитни ресурси. А след Освобождението единствено държавата (чрез БНБ и в по-различен смисъл чрез Земеделските каси) е в състояние да оспори господството на лихварите, което веднага я поставя в обсада от търсещите преференциален кредит. Ето защо следващите ключови думи са *благодеятелност* (така се схваща функцията на държавата) и *безвъзмездност* (така се приема задължението ѝ). Домогванията и претенциите за достъпен и евтин кредит са постоянни. Оттук и отличителните черти – *без гаранции, ненаситно, хищнически* – които най-често характеризират стила на консумиране на кредита. В години на висока конюнктура той се ползва без задръжки, без сметка и мисъл за връщане. Тази неистовост обяснява настървението, с което при неизбежните последващи сривове се установява *диктатурата на длъжниците*♦.

Тези констатации са вдъхновени от прозренията на Ст. Бочев. Така или иначе, всеки опит да се обобщава отношението на българина към кредита трудно може да добави нещо към антологичния му текст от 1927 година[4]. Това са класически страници за националното стопанско поведение, сравними по дълбочината с народопсихоложките наблюдения на Алеко или на Иван Хаджийски.

„Леснодостъпен, пише Бочев, кредитът не може да бъде при държавна банка. Формалностите се знаят. Но на това се намери изход. Ще се образуват кооперации и кооперативни съюзи, които ще бъдат кредитирани от държавната индустриална, търговска, занаятчийска, земеделска и т.н. банка, а те от своя страна ще кредитират членовете си, т.е. ще бъдат разпределителни бюра. И ето, заоснователи се индустриални, кооперативни банки, занаятчийски кооперативни банки, търговски кооперативни банки и пр., готови да поемат тая разпределителна функция. А евтин? – Да, кредитът ще бъде евтин, защото ще го даде държавата. *Всичко, каквото държавата дава, е или трябва да бъде евтино... Трябва да бъде евтино, защото е от*

♦ Вж. по-нататък: *Политическа икономия на лошите кредити.*

държавата. Но докато за другите блага и услуги трябва да се работи, за да се произведат или уредят, и следователно има разходи, които определят цената, доколкото тия разходи не могат да се прехвърлят чрез държавния бюджет върху гърба на данъкоплатеца, за кредита не е тъй."[5]

Девизът естествено и спонтанно се изражда в *корпоративизъм.* Успехът на една група е предизвикателство за подражателство и от останалите. Множат се затворени кредитни структури, които под една или друга форма изнудват – и в крайна сметка получават – преференции от държавата. Този порочен кръг се самогенерира до момента, в който с поредния крах идва отрезвяване.

Междусъсловната борба за „евтин и леснодостъпен" кредит поглъща енергията на много институции. Във всеки случай тя е сред основните мотиви за самото съществуване на съсловните и „предприемачески" организации. Документите на ТИК например гъмжат от оплаквания и „доноси" на едни групи срещу други. Търговците били облагодетелствани с достъпен кредит от БНБ, а индустриалците били дискриминирани. Занаятчиите се жалват (в същото издание), че държавата покровителствала търговците и индустриалците, а те оставали без субсидиран кредит. Частните банки отделят занаятчиите като по-рискова група, което се приема за достатъчно основание последните да лобират в полза на занаятчийски кредитни сдружения, ползващи се от привилегирован кредит от БНБ, т.е. на държавата[6]♦.

„По отношение на органи за раздаване кредити, обобщава Ст. Бочев, ние сме твърде добре организирани..."[7] Който досега е черпел с пълни шепи от държавния кредит е „спечелил", но празникът приключва въпреки щенията на останалите „ненахранени" около трапезата. „И земеделието, и занаятчийството, и дребната търговия, и градските потребителни, и производителни слоеве са били щедро подкрепяни с държавен кредит... Това дава повод и основание на търговията и индустрията да искат и спрямо тях да се приложи същият метод. Те обаче са закъснели: източникът е пресушен. От друга страна те имат частните банки, те са имали и значителни средства от БНБ. Но тям се иска, та и на занаятчийството, и за тях да се създаде специален кредитен център – Занаятчийска кооперативна банка, Търговска кооперативна банка, Индустриална кооперативна банка (последната вече съществува, за втората има готов проект, а първата гръмливо се желае), които да черпят средства по известния начин: банкнотна емисия – държавата, т.е. даньци. Всъщност настроението у нас е да се продължи нашата кредитна инфлация... Но могат ли [едрата търговия и индустрията] да бъдат оставени без свой кредитен център, покровителстван от държавата? Ние считаме, че след това, което нашата държава е вече направила за другите стопански области, тя не може да остави търговията (едрата) и индустрията сами на себе си. Тя обаче не може да им се притече на помощ по досегашния начин: нито чрез специални даньци да образува капитал за техния кредитен институт, както е било с БЗБ; нито с вноски от бюджета, как-

---

♦ Вж. *Духът на икономическите институции / „Идеалната" банка.*

то не можа да изпълни закона за БКБ, като не внесе обещаната част от основния ѝ капитал 88 млн.лв.; нито чрез участие на БЗБ и БНБ да създаде капитала му, както е било с БКБ и Българска интернационална банка; нито най-сетне да го кредитира чрез банкнотна емисия или данъчни източници."[8] Капиталът на новите институти само отчасти, като начално покровителство, ще се обезпечи от държавата. „По-нататък капитал и източници трябва да се търсят в истинския източник – спестовността, наша и чуждестранна."[9]

Лидерството в изкопчване на специално третиране, разбира се, е на земеделското съсловие. Въпреки че далече не е хомогенно и че е прорязано от политически и институционални разделителни линии, то все пак успява да отвоюва завидно развит периметър на субсидиран кредит*. В борбата със съперниците селянинът е неизменно поставян в по-добри позиции. Дълговите конфликти са решавани по правило пристрастно, в негова полза, популистките решения са вземани *за сметка* на други съсловия, грубо и безскрупулно избутвани от селската напоритост. Скрити и явни субсидии покриват огромен сегмент от кредитния ресурс в страната. А доколкото каскадата от трансфери в крайна сметка достига държавата, то институционалната структура на този тип кредитиране се превръща в готова платформа за неговото одържавяване.

Макроикономическите последици са общоизвестни. „Опазарената" част от кредита се стеснява, тя е подложена на натиск, създават се дефицити, дестабилизира се паричната система, поддържат се високи лихви. Въпреки изгодите за отделни групи, силно подкрепяната финансова система е като цяло по-скъпа: това е добре познатата, обичайна игра с нулева сума. „Достъпният и евтин" кредит поражда своето отрицание, особено в страна, изпитваща хроничен недостиг от дългосрочни капитали.

Своето благотворителство държавата е в състояние да упражнява само от два източника – данъчната преса или злоупотребата с банкнотна емисия. Те, „...отричат, пише Бочев, всяка истинска кредитна политика. Кредит чрез банкнотна емисия, което е равнозначещо чрез банкнотна инфлация, означава разстройство на паричното обращение... Кредит от данъчни източници лишава едни данъкоплатци безвъзмездно от блага, които предава за използване от други. А по-важно дори от това е създаването на дълбоко вкоренено вече убеждение, че кредитът е благодеяние, което държавата *дължи всекиму*, който го поиска, който има нужда или дори си въобразява, че има нужда"[10]. Държавният кредит развращава, насаждайки у длъжника психиката на готованство. „Тъй изходящият и тъй раздаваният кредит чрез държавни органи, податливи на всеки вид влияния, вече не държи сметка за целесъобразност, доходност и сигурност, каквито на пръв поглед, тъкмо държавните кредитни институти са в положение да обезпечат. Кредитът почва да става при-

---

* При цялата условност на твърдението се изкушавам да я сравня с днешната разточително щедра и несъразмерно тежаща европейска обща селскостопанска политика.

цел на политически борби и програми и емисионните и данъчните източници – понеже са безвъзмездни – се превръщат в стремеж на класи, съсловия и партии. Започнаха се надпреварвания в създаване примамливи програми, организации, съюзи, синдикати и пр., очите на които са обърнати към станалия вече единствен източник на кредит – държавата... На кредита се гледа не като една стопанска функция, обусловена от турени вече средства в стопанско обращение, а като на първоначално средство за стопанска дейност и още по-лошо, като на безвъзмездно средство."[11]

Из основи са подкопани принципите на икономическа рационалност. „Когато кредитът изхожда от спестовността, той се дава на тоя, който го заслужава, за работа, която ще го оплодотвори, ще го съхрани и възнагради, иначе казано, той ще бъде даден за действителна и сигурна стопанска функция. В тоя случай кредитът, като преценява солидността и доходността на пласмента, оставя риска от самата стопанска функция да се понася от прекия заинтересован, който е вложил свои собствени средства. Тази е истинската здрава база на кредита. Но когато кредитът изхожда от инфлация и данъци и когато се раздава от държавни органи, които често са органи на една власт с преходни настроения, той често пъти под предлог, че трябва да изпълни някакви социални, държавни или големи народностопански задачи, отива в стопански области, по начини и по пътища, които не му дават нито доходност, нито сигурност, нито дори смисъл от гледището на народното стопанство."[12]

В общество, мотивирано от бесовете на първоначалното натрупване и от визията за теглено от държавата национално развитие, *диктатът на длъжниците* е трудно заобиколим. Той се оказва достатъчно силен, за да създава институции, да насажда идеологеми, да оформя стандарти на поведение. Мощта на длъжниците обръща изцяло в тяхна полза йерархията в отношенията им с кредиторите. „...Раздаването на кредит чрез държавни органи, пише Ст. Бочев, създаде пагубен манталитет у стопански деятели. *Стана вече като нормално нещо не кредиторът да определя кой заслужава и кой не заслужава кредит, коя стопанска функция е с бъдеще и коя не, а заемоискателите, те сами да си определят нуждите и размера на кредита* и искат, настояват и вече считат, че могат да се налагат на държавата и чрез нея на тия източници, които ще дават средства за кредитиране."[13]

Силно изкривено е и обичайното разпределение на риска. В нормален пазар длъжниците поемат своята част, свързана с правдоподобна заплаха да фалират. Когато кредитът се опира основно на държавата (т.е. на данъци), тази заплаха обаче е притъпена. „Чрез досегашната кредитна система рискът от *кредитираната стопанска функция се понася и от кредитора, често дори само от кредитора*, а това парализира спестовността, омаловажава частната енергия и обезличава частната инициатива. Вместо да се търсят средства за системно възпитание на спестовността и вместо да се дадат на спестовността всички желани гаранции и безпечност, чрез нашата кредитна система ние вземаме от безвъзмездни източници, раздаваме без достатъчно гаранции и *създаваме убеждение, че кредитът, взет от или*

под гаранция от държавата, е едно благодеяние, а не една обусловена заслуга, едно достойнство, преценено, констатирано и признато от най-заинтересования: спестовника, чиито капитал е носител на създаденото, а не консумирано от него блага."[14]

Така говори Стоян Бочев през 1927 година... Но ключовите характеристики в отношението към кредита остават впоследствие слабо променени. Описаното достига своя апогей в комунистическия „кредит", повтаря се спонтанно в началото на прехода под други форми и като че ли дошло от небитието. Към изречените истини могат да се прибавят само щрихи, нюанси и илюстративен материал. През първия капитализъм и в раждането на втория, България остава страна, в която властва длъжникът.

Огледално свойство на тази стопанска култура е изначалната презумпция за вина на кредиторите, битуваща в масовото съзнание. Нейните корени със сигурност са свързани с облика на лихваря, който за дълго е важна фигура в стопанския ни живот. Но демонизирането и подхранването на агресивна неприязън към кредитора, дори когато вече е налице относително развита финансова система, следва да се търси и другаде. Най-вече в дълбинното отношение към частния капитал.

Мощното навлизане на държавни и кооперативни банки раздвоява масовото отношение към финансовите институции. „Добрите" обществено-държавни учреждения колкото спонтанно, толкова и манипулативно са противопоставяни на „лошите" частни. Доколкото именно последните олицетворяват пазарната рационалност, отношението към тях наслагва нихилистично отношение към самите принципи и лица на капитала. Публиката развива пиетет към „своите" банки, които са благосклонни към нея, отпускайки й така желаните пари при преференциални условия. Обратно, таи се неприязън към онези, които налагат безличната, сурова и студена логика на пазара. В тази материя, традиционният манталитет не е чужд на официалното ислямско, юдейско и християнско средновековно отношение към кредита. А както е добре известно, доктриналното осъждане съвсем не пречи стопанският живот да ражда скрити форми за събиране на лихви*.

Стопанските архиви пазят много следи от тази страна в културата на длъжниците. В публичния език например кредиторите (разбирай – частните) са безсърдечни експлоататори на „трудолюбивия и родолюбив наш земеделец"[15]. Тази квалификация е свързана с друга стабилна идеологема, развита до крайност от комунистическия режим – че *производството* е над всичко, че частникът (кредиторът) го разрушава и че самият кредит е разновидност на паразитизъм. Лихвата – особено когато се повиша-

---

* За начините, по които се прокарва олихвяването в мюсюлманския свят, официално отричащ лихвата, вж. Pamuk, Sevket. The Evolution of Financial Institutions in the Ottoman Empire 1600–1914. –Financial History Review, 2004, 1.

ва – е ако не „престъпна", то в най-добрия случай „ненормално висока".

Персонализираният антикредиторски хъс се пренася към институциите и съсловията. Екстремизмът на длъжниците лесно прераства в обвинителски синдром срещу банките и капитала. Във вече споменавания документ от 1920 г. на ТИК се налага да обяснява азбучни истини за функцията на кредита в икономиката. „Без използване на икономическата енергия, която се крие в нашето, макар и младо още банково дело, абсолютно невъзможно се явява разрешаването на основната стопанска задача – засилване и разширяване на производството. За жалост, сред нашите по-интелигентни кръгове липсва съзнанието за тясната връзка между банките, производството и особено индустрията. Банките са същински крепости на капитала, които най-добре виждат важността на разните нужди на търговията и индустрията. Банките по никой начин не могат да бъдат заместени от кооперациите... чието поле за работа е много ограничено."[16] „Интелигентните кръгове" в България така и не научават докрай този урок. През комунистическия режим преподаването му беше невъзможно, тъй като мишената (частните банки) просто беше премахната. Но и през годините на прехода урокът е трудно усвояван. Докъм 1995–1996 г. спокойно можеше да се проповядва с евтино говорене срещу банките, при това не по повод конкретното поведение, а като израз на по-дълбоко убеждение, че тези институции са *поначало* „безполезни" и излишни. Завършена форма на въпросното виждане бе призивът на български министър към държавните предприятия длъжници да престанат да плащат дълговете си*. А в продължение на няколко години след въвеждането на Паричния съвет оплакванията смениха знака си, като банките бяха обвинявани, че не отпускат кредити.

Ако ставаше дума само за масова психология, нещата щяха да са по-прости. Проблемът е, че антикредиторската позиция води до схеми и решения, които наказват колективно финансовия сектор. Изкушението при затруднения да се посегне първо на банкера е вродено. Осезаемият, съвсем прагматичен начин, по който всичко това се случва в големи мащаби, е проследен върху историята с лошите дългове от депресията♦, като тук привеждам единствено няколко „предварителни" щрихи. Но той се проявява и в по-дребни инциденти.

Да вземем 1926 г., когато конюнктурата е по-скоро благоприятна и пловдивският „стопански актив" предлага намаление на лихвите. Искането (по повод законопроекта за учредяване на Българска промишлена банка) идва от местните съсловни организации, каквито са Търговското дружество, Съюзът на българските индустриалци, занаятчийски и професионални сдружения. Рамка на петицията е клишето за повече кредит, който изглежда възможен за сметка на ограничаване

---

* Министърът на промишлеността в правителството на социалистическата партия Кл. Вучев през 1995 година. (За неговата версия вж.: Историята населена с хора. С., 2005.) И извън този специфичен контекст всяка българска криза е раждала своя Кл. Вучев.

♦ Вж. *Политическата икономия на лошите кредити.*

„безразборното кредитиране под разни привидно-действителни стопански цели и необходимости“[17]. Нужен е – разбира се – „евтин и леснодостъпен кредит... като... се даде възможност за интензивна стопанска дейност, която ще засили родното производство, ще даде работа и хляб на българския работник, ще заздрави националната ни монета и ще намали скъпотията“[18]. На фона на казионния текст е по-интересна аргументацията защо трябва да бъдат намалени лихвите. „Да се застъпи колективно и във възможно най-настоятелна форма пред Централното управление [на БНБ] в София, продължава резолюцията, щото частните банки, щото последните да възприемат временно система на отсрочвания на вземанията си с малки погашения и заплащането на лихвите, като им се изтъкне, че те с това ще облекчат в голяма степен положението на Пловдивския търговец, индустриалец и занаятчия и по този начин най-добре и най-полезно ще изпълнят един свой *безспорен дълг* в тежките дни, които преживява страната ни и частно гр. Пловдив.“[19] Както му е редът, сладникаво-трогателният апел смесва жанровете, преповтаряйки широко възприетото виждане за „морален дълг“, вменен на частните банки. За стопанските дейци те не са самостоятелни финансови институции със свои си цели, а елементарен „инструмент на производството“.

През 1934 г. – при по-тежки условия и пред по-просветена аудитория – обичайните опити да се прехвърлят загуби към банките се проявяват по повод уреждането на Голямата тютюнева компенсационна сделка. В случая това става в по-мека и умерена форма. „Чужди сме на враждата към банкерството и ценим високо ролята на кредита, се казва в доклада на комитета [за продажба], но в настоящия случай считаме, че в загубите, които носят старите реколти на собствениците им, трябва да вземат участие, макар с малък дял и кредиторите, третият фактор на модерната тютюнева търговия. Този дял няма да бъде загуби в капитал, а загуба от лихви, т.е. фактическо намаление на печалбата.“[20] За авторите на сделката (по-близки до търговците) лихвите по неизплатими задължения изглеждат само счетоводна формалност.

В двата случая, както и в много по-мащабни като депресията, отново и отново се поставят идентични въпроси: върху кого да легнат възникналите загуби? Кой от икономическите субекти да заплати (дори „с живота си“) натрупването им? Най-честият отговор е те да бъдат инкасирани от кредиторите. При това не от всички, а предимно от частните – сметката на държавните и без това се поема от бюджета. Толерирането на длъжника е постоянно повтаряща се история*.

Системно проявяващият се уклон, разбира се, има последици. Всеки финансов крах, прехвърлен само върху едната страна рано или късно води до (често краткотрайно) отрезвяване и до осъзнаване, че другата също споделя „вината“. След популистките ухаквания неизбежно става ясно, че е прекрачена граница. Тогава в дебата се чува и другият глас. Обикновено по-слабо и приглушено, кредиторите успя-

---

* Тук не обсъждам проблема с отговорността на банките. Управителите им далече не са ангели, като безспорно носят своя дял от вина за ситуацията.

ват да кажат своята дума и да вкарат в дневния ред точката за отговорността на длъжниците, или с други думи – за проспаните от тях рискове. Връщайки се към вечния лайтмотив, през 1939 г. К. Колев констатира очевидното – за длъжника „е направено повече, отколкото се е очаквало и повече, отколкото е можело. Време е да се премине към [неговото] *възпитание* в изпълнение на задълженията [му] за запазване на кредита си и в чувство на обществена отговорност, като знае, че дадените му чужди средства са средства на хора, обществено много по-слаби от него“[21].

Тази истина бе дословно преоткрита след банковата криза от 1996 г., когато, както през 30-те, именно кредиторите изчезваха от сцената, преди длъжниците да бъдат осезаемо (или изобщо) заплашени с фалит. Просветлението доведе до пълно пренаписване на закона за банките и до поставяне под въпрос принципи от установилата се при първия български капитализъм, твърдо възцарилата се при комунизма и продължена в началото на 90-те години „икономика на длъжниците“. Осъзна се до каква степен цялата законодателна философия и конкретна обществена практика са ориентирани към фаворизиране на длъжниците, че банките са преди всичко финансови посредници, че истинският кредитор от последна инстанция са спестяванията на населението и капиталът. Обстоятелството, че в повечето от рухналите банки кредитор и длъжник се сливаха в едно чрез извечния механизъм на вътрешните кредити, както и атрактивният медиен сюжет за „кредитните милионери“, спомогнаха за първи път в масовото съзнание да се прояви склонност към обвиняване на *длъжника*. Колкото и мимолетно да е неговото действие*, подобно прозрение е винаги оздравяващо, защото помага да се разбере, че стопанският живот не търпи дебалансирани решения.

---

* Действителността след въвеждането на Паричен съвет показа доколко изобретателни, неизкореними и гъвкави са принципите на икономиката на длъжника. Поизместени (макар и не напълно) от банковата сфера, те продължиха безпрепятствено да се проявяват в отношенията към най-различни други задължения – от битовите режийни разноски, до тези за общественото осигуряване.

Политическа икономия на лошите кредити

Една кредитна еуфория (1927–1929)

„Болшинството от хората... са, тъй да се каже, хипнотизирани от мисълта за свръхкредит" пише през 1927 г. Ст. Бочев[22]. За да продължи мисълта си: „Без да си дават сметка за неудобствата, които той носи със себе си, когато не е еднакъв за всички... Изкуствено създаденият кредит пречи на спестовността, т.е. подрязва дървото, на което единствено би могло да се опре народното стопанство... Всяко форсиране на кредита разколебава монетната устойчивост. Заздравяването на народното стопанство може да се постигне само чрез една кредитна система, която ще се облегне на наши и чужди спестявания, т.е. на реални капитали..."[23]

Цикълът между хипнозата и нейните последици определя ритъма на икономиката. А от всичко казано дотук за особеностите на българския кредит е ясно, че той е силно податлив на тези естествени колебания. Банковата култура и доминантата на длъжниците се допълват, за да ги задълбочат. В отношението към кредита през кратките периоди на „лесни пари" липсват задръжки, хоризонтът е близък, действията са ирационални, въображението и стратегическото мислене са бедни. Тъкмо този модел изгражда адекватните на себе си държавни и кооперативни институции. Наличието на малък брой по-консервативни банки не променя общата картина, още повече че за много от тях въпросните принципи съвсем не са чужди, а само практикувани с известни задръжки♦.

Както вече стана дума, истинско изпитание за „разумността" на икономическото поведение настъпва в периоди на „имане", а не при недоимък. Тестът е в моментите, когато те разполагат с ресурси, като се очаква да проявят творчество и мяра в използването им. Тогава се разбира дали една икономика е в състояние да преглътне изобилието, дали вътрешните финансови структури са достатъчно солидни, предпазливи и зрели. Банкерският фолклор отдавна е изковал максими за опасността от многотията. „Повечето предприятия пропадат не от това, че не са имали кредит, пише Ив. Буров, а защото са намирали лесно кредит."[24] Перифраза на същото е споменатият вече изстрадан опит, че „прекомерното кредитиране е по-опасно от недостатъчното кредитиране"[25].

В българската история подобни моменти не са многобройни, а резултатите са впечатляващо сходни. Би могло да се започне още с „руските пари", залели страната след Освобождението и дълго подхранвали бизнеса. Носталгично и метафорично за тях се говори години наред. На границата между двете столетия Б. Бо-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки / Консервативни анклави?*

ев припомня, че „милиардите, които Русия харчи за освободителната война, в значителна част минаха и през ръцете на българите. Макар че в ръцете на западноевропейските производители падна лакомото късче от тия изхарчени пари, все пак нашата страна и нашите търговци бяха в голяма степен посредниците в този обмен; от друга пък страна, земеделците и скотовъдците взеха значително участие в пласирането на руското злато... Условията обаче на нашето производство бяха тъй несгодни за оползотворяването на тия тъй евтино дошли парични капитали, че вместо да им дадем производително назначение, ний си послужихме с тях за наша вреда[26]. Едната пробойна е през платежния баланс. „Присъствието на евтините пари и отсъствието на местна индустрия, липсата на индустриална инициатива, недостатъкът от производителни ръце, стремежът към обществени служби и разюздаността на вкуса в нашето общество, което едва-що се беше запознало със западноевропейската материална култура – всичко това разви консумацията в несъответствени с производството на страната размери... Вносът на чужди стоки се почти удвои... Разликата между вноса и износа през тия години е твърде голяма." Втора врата е в земеделието. „Селата... не останаха надире в прахосването на като от изненада падналите спестявания. По *икономическа инерция* – да гледа на земята като на единствен доходен източник – селянинът начена да влага парите си в земята, като купуваше имотите на изселените турци, и тъй се увлече в тоя процес, че като изхарчи готовите „руски" пари, впусна се да прави и дългове."

Същото непроизводително поглъщане на внезапно появили се ресурси описва Н. Димчев по повод големия външен заем от 1892 година. „Като видяхме да нахлуват толкова пари в държавата ни, ний се впуснахме бързо в разноски, които не бяха по силите ни: превъоръжихме в един миг войската си, увеличихме числото на държавните служащи, увеличихме и заплатите им... организирахме изложение в Пловдив, пенсионирахме мало и голямо, създадохме за „благонадеждните" големи инвалидни пенсии и въобще във всички държавни среди въведохме такъв разкош, щото искахме да турим основа на една държавна аристокрация. Блажени бяха тогава времената... В това опиянение ние не искахме и да знаем, че за това моментално блаженство ний скъпо ще плащаме в продължение на много години."[27]

Следва еуфорията от 90-те години на XIX в., допринесла за кризата от 1899–1902 г. и завършила с нея. В основата ѝ са парите от външните заеми през 1892 и 1896 г. (за ЗК), рециклирани най-вече от БНБ. Това е период на масирано учредяване на кредитни учреждения, впуснали се бързо в непредпазливи съучастия и в заеми за акционерите им. Случващото е статистически илюстрирано на серията от графики на с. 598, 599. Емблематична за практиката през тези години е първата фаза от историята на БТБ*. По-нататък, през първото десетилетие на XX в., трите големи „френски" заема дават тласък на следваща вълна. В нея водещ пос-

---

* За банката и за общата атмосфера вж. Българска търговска банка. Вж. също: *Откъм частните банки / Културата на частното банкиране.*

Кредит на БНБ, 1891–1903 (млн.лв.)

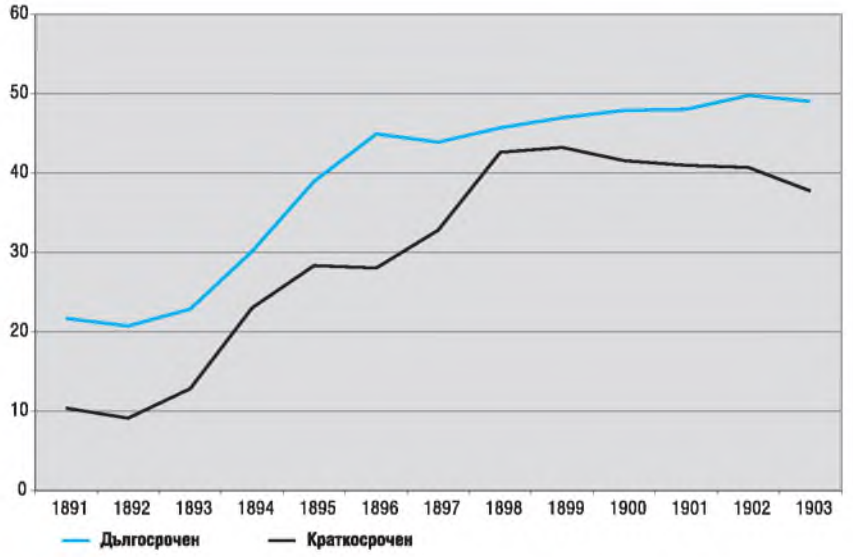

Йорданов, Димитър. Българска народна банка. с. 70, 88

Протестирани полици в портфейла на БНБ, 1896–1903 (млн. лв.)

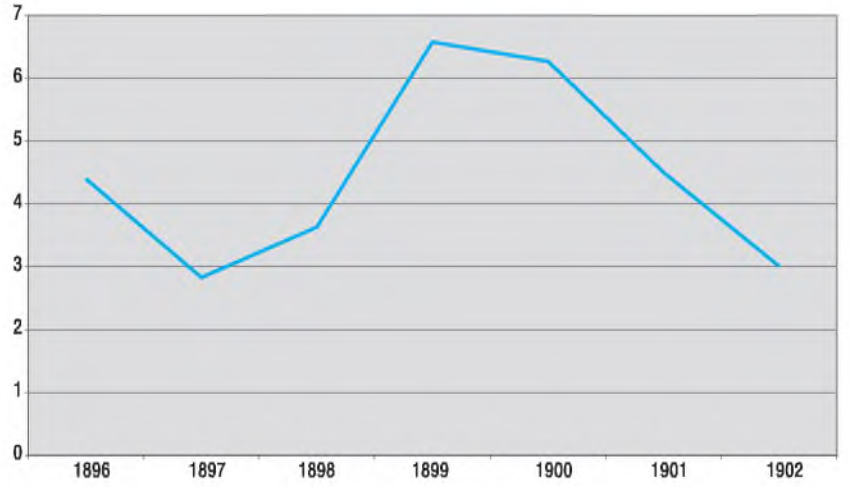

Йорданов, Димитър. Българска народна банка. с. 72

Нередовен портфейл на БНБ, 1891–1905 (%)

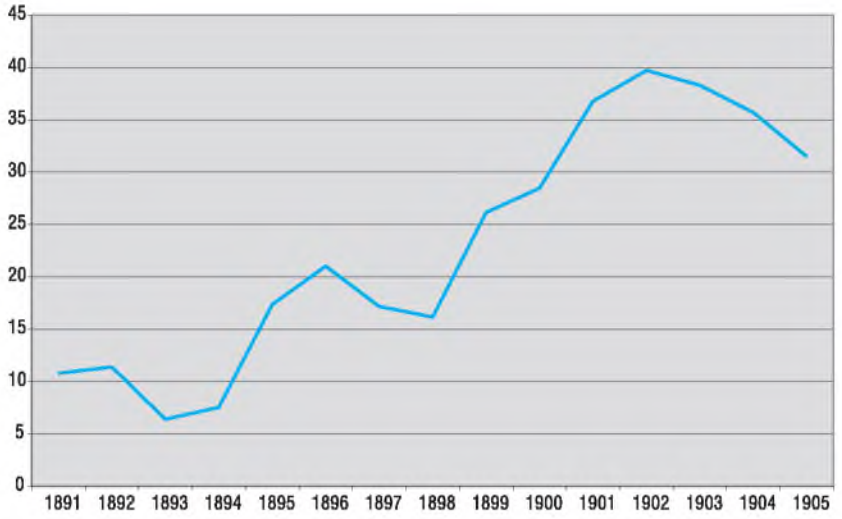

Йорданов, Димитър. Българска народна банка. с. 73

редник продължава да е БНБ, но ролята на частните (особено чужди) банки нараства. Този път капиталите са възприети до голяма степен като „инвестиция в решаването на националния въпрос" и немалка част от тях е вложена от българската държава във военни поръчки. Подхранва се илюзията, че проблемът може да бъде решен със сила, от която следват добре известните политико-стопански катастрофи...

Зад няколкото епизода стои разбирането, че експанзията на кредита е средство за пришпорване на икономиката при всякакви обстоятелства и във всяка конюнктура. Тази представа се проявява настъпателно в конфликта между правителството и МСК през 1922 година, когато Българското комисарство по репарациите твърди, че задачата на емисионната банка е да увеличава (в рамките на възможното) кредита по време на криза, а след преминаването ѝ да изтегли „излишните" банкноти[28]. В сходен дух са и идеите за „чисто продуктивна" емисия, защитавани чрез ТИК от „производителното съсловие" по същото време, както и по-късно, при навлизането в по-стабилна полоса на развитие. Виждането, че емисионната банка е гарант за паричната стабилност, на който в определени обстоятелства се налага да ограничава кредита, изглежда напълно чуждо за българските официални и предприемачески среди. Как иначе да се обясни, че правителството говори за „стимулиращ" кредит тогава, когато е общоизвестно, че цялата емисия през 1920–1922 г. отива за държавата и не остава каквото и да било за продуктивни инвестиции. В този случай (както и в други) само бруталната външна намеса успява да противостои на традиционното местно мислене.

Години по-късно, комунизмът създаде фиктивно изобилие на капитал посредством два прости силови лоста – превръщайки го в ресурс без реална цена и изграждайки механизми на принудителни спестявания. Натрупаното по този начин се изля в стопанските авантюри на един изкривен и безперспективен модел на развитие. А с началото на прехода, опиянението от появата на „свободни" („свои") банки и от позабравената тръпка на тяхното източване, създаде финансовите пирамиди, предизвикали краха от 90-те години. Още по-близо до днешния ден, кредитното стесняване, последвало въвеждането на Паричен съвет през 1997, отстъпи място от 2001 г. насетне на нова експанзия. Растежът на финансовото посредничество набра скорост, която напомня най-бурна кредитна инфлация. Въпреки че започва от много ниска база и че банковата система бе структурно оздравена, този тип процеси не могат напълно да избегнат логиката на познатите исторически прецеденти.

Последното е допълнителен мотив в следващите страници да се фокусирам върху един от най-ярките примери: кредитната еуфория от края на 20-те години, катастрофата от депресията и разчистването на нейните последици. С всяка от тези фази се сблъскваме нееднократно в текста*♦. Целта тук е да се даде по-прецизна картина за зараждането на процеса и за водещите принципи при преодоляване на последиците му**.

Рамките на събитията са добре очертани. С Бежанския заем от 1926 г. и особено със Стабилизационния от 1928 г., българската икономика намира отново достъп до световните капиталови пазари след продължителна финансова карантина. Притокът на спонтанни чужди капитали също е осезаем, което значително разхлабва бюджетните ограничения на всички стопански агенти, в т.ч. и на държавата. Постигната е монетарна стабилизация, а заветната цел за връщане към конвертируемост на лева е (почти) докосната. След „златното десетилетие" от началото на XX в. конюнктурата никога не е била по-благоприятна.

Аналогия между войните от 1912–1918 г. и депресията като външни сили, които сриват началото на стопанския разцвет, е привлекателна, но неуместна. Войните са политически събития, замъгляващи естественото развитие на процесите. Обратно, депресията е подготвена от самото предшестващо развитие в света и от политиката във водещите държави. Паралел няма и с кратката треска от края на Първата световна война. Тя се опира върху книжно-паричната инфлация, като носи

---

* За системно изложение и непосредствен коментар на събитията вж.: Отчет на БНБ за 1929 г. –В: Архиви БНБ III, с. 219 и сл.

** Кредитните експанзии са един от най-добре изучените феномени в стопанската история. На тях е посветена изобилна литература, която проверява множество хипотези за поведението на кредитори и длъжници. Задачата по-долу не е тестиране на нови предположения, а да се даде по-пълен образ на това, как протича явлението в България.

♦ Вж. *Прагът на кризите; Кредитори и длъжник; Българска народна банка / Тактическите дилеми...; Откъм частните банки /Културата на частното банкиране / Консервативни анклави?*

признаците на нетленния мираж, характерни за подобни периоди. Спазмите идват и изчезват бързо, макар че в икономиката подобен взрив – колкото и изкуствен да изглежда – оставя следи. В края на 20-те години ситуацията е различна: експанзията не идва на празно място, а съживяването на националните спестявания и постигнатата стабилизация са неоспорим факт, придаващ значително по-здрави основи поне на първоначалния тласък.

Трите години на кредитен бум (1927–1929 г.) са особено чист „лабораторен експеримент" за това, как българинът консумира изобилието*.

През 1926–1929 г. общият обем на кредита нараства със 72.3 процента. За БЗБ растежът е от 86.1%, за БЦКБ – 113.8%, а за частните банки – 70.8 процента[29]. Заемите нарастват с 30% през 1928 и с общо 50% през 1928 и първите девет месеца на 1929 година (до фалита на братя Бъклови)[30]. През 1928–1929 г. абсолютните прирасти са от 0.5 и 1 млрд.лв. годишно, при средно 0.2–0.3 млрд.лв. през предшестващите години[31]. Междувременно депозитите в банките през 1926–1928 г. се увеличават с 60.8 процента[32].

Отпускането започва още през 1926 година. Илюстрация на завоя в паричната политика е решението на УС на БНБ да отмени 30-процентното ограничение в използването на разрешения кредит, въведено по-рано за охлаждане растежа на вноса. „Тази цел може да се каже, че е постигната, отбелязва протоколът на съвета... Едно по-голямо ограничение на вноса би спънало нормалното развитие на производството и на размяната... Знаем, че известна част от използваните кредити ще се употреби за чужда валута, но като се вземе предвид, че за използването на кредита ще се мине известно време... чуждата валута ще се потърси след 1–2 месеца, когато можем да се надяваме на по-големи постъпления от [нея]."[33] Месецът е май и перспективата за скорошно емитиране на Бежанския заем вдъхва оптимизъм.

Следват множество решения на БНБ в същата посока. Показателен е случаят с това от 10 май 1928 г., с което на банките се дава право да увеличат общия си кредит с 30 процента[34]. Поводът е безспорно специфичен: мярката е свързана с преодоляване щетите от голямото земетресение през април. Но тя не визира само банките в пострадалите райони, а е обща за страната. При това 30-те процента идват след друго увеличение от 20%, прието само половин месец по-рано. Ясно е, че покрай локалното природно бедствие се отпуска ликвидността в цялата икономика. Показателно е, че през следващите месеци УС двукратно удължава сроковете за ползване на „временно" увеличения общ кредит на банките. Веднъж това става през август (до края на декември)[35] и втори път през декември, когато продължението е с още шест месеца. Стабилизационният заем е вече емитиран и аргументите в протокола открито правят връзка с постъпващите средства. Позоваването на земетресението е забравено, като е посочено, че разширението на личния кредит

---

* Външната движеща сила е експанзията в износа на капитал в световен мащаб, най-вече от САЩ. (Вж. *Кредитори и длъжник / Отговорността на кредиторите и на длъжника.*)

през годината е целяло „да удовлетвори нуждите от кредит на търговията и индустрията"[36]. Проблеми не се виждат, тъй като „измененията, които се прокараха в Закона за банката, както и *по-големите резерви от чужд валута, дават възможност Банката да развие сконтовите си пласменти.* Това ще стане преди всичко чрез частните банки. Общите кредити на последните ще се ревизират през предстоящите шест месеца. *Не се съмнявам, че ще бъдат увеличени* и че това увеличение в повечето случаи може да включи даденото временно увеличение. Докато стане това ревизиране, налага ни се да продължим срока за използване временното увеличение общите кредити на частните банки."[37] Механизмът на рециклиране е очевиден, оптимизмът е безметежен, шлюзовете са отворени...

Още след Бежанския заем обаче се появяват тревоги за начина, по който БНБ транслира постъпващите в страната ресурси. Както най-често се случва, опасенията идват отвън. В писмо на френското финансово представителство в Лондон* до Ке д'Орсе е сигнализирано за проблеми на българската емисионна банка. Френските представители са сондирали британското Съкровище за позицията му при евентуална финансова криза в страната. То „даде да се разбере, че трудното положение, в което в момента се намира БНБ е следствие на достойна за съжаление финансова политика и че използването на предоставените ѝ частни кредити не е било предпазливо". Отговорът е невъзмутимо британски: „Съкровището предполага, че банките, които са ги отпуснали на БНБ, ще се съгласят да ги подновят, но ако това не стане, то няма намерение да се намесва."[38]**

В подобни моменти (както и при външния дълг) търсенето и предлагането взаимно се усилват, а поведението е стандартно. Посредниците (банките) трескаво пласират придошлите средства, за да не търпят загуби. В среда, където „лесно-достъпният и евтин кредит" е мечта, платежоспособността на клиентите все повече губи значение. Вече всички са потенциални длъжници... В хода на наддаването цялата банкова система се „измества" нагоре, като долните етажи остават по-стабилни, а на повърхността излиза пяната на спекулата и ажиотажа. Настъпва познатото от неотдавнашните банки пирамиди, когато най-слабите предлагат най-много.

Вербуването на длъжници[39] се превръща в масова практика. Насреща на вечно незадоволените кредитоискатели се устремяват самите банки. Атмосферата е чудесно щрихирана от Н. Христов. „Особено по-слабите банки се надпреварваха да събират влогове и да вербуват клиенти длъжници... В стремлението си да привлекат за клиенти по-добрите длъжници, банките се надпреварваха да кредитират нашироко такива, без да държат сметка за отпуснатите на същите лица кредити от техните конкуренти и по този начин добри стопански деятели бяха претоварени с кредити,

---

* Едно от най-важните звена на Министерството на финансите (*Agence financi□re de Londres*).

** Тук става дума за краткосрочни заеми, договорени от БНБ в очакване на Бежанския. Посочено е, че най-големият кредитор на БНБ (далече преди останалите) е *Swiss Bank Corporation.* (За сведенията, предоставени по този повод от управителя на БНБ А. Иванов, вж.: *Българска народна банка / Хранителят на информация.)*

които ги доведоха до неликвидност, увличайки ги да имобилизират чужди средства и да увеличат обема на предприятията си не по силите им: всички тези условия създадоха т.нар. „замръзнали вземания" на банките и доведоха кредитния оборот, при един голям кредитен обем, до един невъзможен минимум... За по-пълно представяне на картината трябва да се отбележи, че земеделците стопани получаваха кредит от всички източници: БЗБ, земеделските кооперации, популярни банки, акционерните банки и разни лихвари, и зеленичари. Освен покупката на земеделски имот и инвентар те употребяваха щедро дадения кредит, без да се интересуват за размера на лихвата и за консумативни нужди, и за други – неземеделски инвестиции."[40] В друг текст Б. Янчулев привежда много сходна картина, отнасяща се по-конкретно до ситуацията в земеделието. „След провеждане легалната стабилизация на лева при благоприятна стопанска конюнктура и при цени, задоволяващи земеделския производител, пише той, всички кооперации получиха силен тласък... Стремежите за рационализация... в очакване на големи добиви доведоха до сключване на заеми, както при своите кредитни кооперации, така и при всички кредитни институти, където можаха да ги получат. Със средствата на тези заеми се купуваха полски имоти, добитък, земеделски машини, строяха се модерни обори и др. Не може да подлежи на съмнение, че далече не всички стопанства бяха подготвени за продуктивното оползотворяване на кредитите, а някъде те биваха използвани и консумативно. По този път се дойде до едно презадължаване на българското село, което се очерта ясно към края на 1929 г. след голямото събаряне на цените на земеделските продукти."[41] А един от най-скрупульозните чужди наблюдатели, какъвто е Лео Пасволски, еднозначно определя нерационалното използване на парите от заемите и предизвиканата от тях кредитна инфлация като главна причина за последвалата криза[42]. Малко след началото на събитията това се оказва общоприетото ѝ обяснение.

През 1927–1929 г. проблемите за България са недостатъчната поглъщателна способност* , неадекватната институционална структура, ограничеността на финансовите инструменти, забавянето на отдавна належащи реформи, познатото ненаситно отношение към кредита. Поради всичко това, неочакваният приток капитали води директно към трудно удържима задлъжнялост, която депресията мигновено превръща в лоши кредити. Всяка кредитна вълна, надхвърляща реалния капацитет на икономиката, се надига върху основи, които рано или късно поддават. Непосредствени причини за краха ще са или външен шок, или вътрешни макроикономически неравновесия. Слабите звена в системата ще са банковата система, платежният баланс, изчерпването на валутните резерви...

---

* Естествено, капацитетът на една икономика е условно и относително понятие. Строго погледнато, в края на 20-те години страната се нуждае от много по-големи ресурси, отколкото получените през последните години на световна стопанска еуфория. Кредитният бум от 1928–1929 г. е всъщност крайно недостатъчен. Но за краткосрочното стопанско равновесие няма други критерии освен възможностите на конкретно съществуващите пазари, а проблемът за дългосрочния потенциал на икономиката излиза извън тази координатна система.

Отделните трезви гласове по време на самите събития остават нечути. Едва по-късно идва по-масовото прозрение. „Земеделието, както и всеки стопански отрасъл, не понася големи скокове", отбелязва И. Екимов[43]. Идват и прозорливи анализи. „Безспорно е, че у нас трябва да настъпи известно ограничение на стоковия и банковия кредит, пише през 1930 г. Ас. Чакалов. У нас често се говори че кредитът е недостатъчен. Има липса на капитали, но не трябва да се забравя, че кредитът трябва да се използва за увеличаване благосъстоянието на страната... Ако има недостатък на средства, той най-силно се чувства в земеделието. В областта на индустрията ние мъчно можем да се развиваме, защото пазарът е ограничен. С изключение на някои монополни артикули (розово масло, преработен тютюн) мъчно може да има разширение на пазара и навън. При това положение всяко разширение на кредита ще води до свръхпроизводство."[44]

Своевременно отново се реагира отвън. През ноември 1929 г. ФК на ОН изразява опасения за състоянието на БНБ. Притеснението е свързано с капацитета на България да плаща репарациите, но повод е именно начинът, по който Народна банка е управлявала почти непознатото й състояние на свръхликвидност. Присъдата е безапелационна и се съдържа в писмо на Дьо Шалендар до Шарл Рист*. Източник на информацията е Рене Шарон, който най-добре познава вътрешните механизми на БНБ. Той „изпрати на Солтър, пише Шалендар, две писма, свидетелстващи за неговите тревоги... *[БНБ] води посредствена политика от началото на годината* (увеличаване на кредитите, дефицит на търговския баланс), така че девизните [й] резерви непрекъснато намаляват. На Банката ще й бъде много трудно да посрещне последиците от една паника, която може да се разрази във всеки момент"[45]. Следва обобщение, което надхвърля конкретния повод и се чете като фундаментален извод. „Проблемът изглежда е свързан не толкова със сконтовата лихва, колкото с условията за приемане на полиците, като *политиката и личните отношения играят по-голяма роля при улесненията за сконтиране, отколкото чисто финансовият интерес на Банката...*"[46] Срещу тази практика Шарон е безсилен, доколкото става дума за вкоренена традиция на фаворизиране при рефинансирането. Той „направи всичко по силите му, за да оправи положението, но ние имаме чувството, че [Шарон] се нуждае от предан и компетентен помощник, който да му сътрудничи при реализиране на наложителното прочистване на ситуацията и да обучи хората на една по-добра преценка за качеството на търговските ефекти. Други мерки за икономическо и финансово преустройство ще се наложат в бъдеще, но още отсега е необходим един попряк контрол над Банката"[47].

---

* Рист е един от най-големите френски авторитети в паричната политика. Той е подуправител на Банк дьо Франс от 1926 година. През 1928–1929 г. съветва Румънската национална банка по стабилизацията на лея. (Вж. Mour , Kenneth. French Money Doctors, Central banks, and Politics in the 1920s. –In: Marc Flandreau (Editor). Money Doctors. The Experience of International Financial Advising 1850–2000. Routledge, 2003)

Оценките са направени в тесен кръг, включващ каймака на ФК – Ото Нимайер, Дьо Шалендар, Солтър, Стракош. Тъкмо тази среда е най-представителна и важна за външния образ на БНБ. Положението е особено деликатно поради провеждащата се в същия момент Хагска конференция, където проблемът за репарациите е в центъра на дебатите. Опасенията на ФК и на французите са, че изпращането на допълнителен експерт за стабилизиране на БНБ може да предизвика кампания в пресата срещу ФК, а оттук и възможна финансова паника. Но въпросът е приоритетен. В друго писмо Дьо Шалендар (този път до заместник-директора на френското Съкровище) съвсем ясно заявява, че „единствената мярка, която предвиждаме, е материална помощ за представителя на ОН в София, за да осигурим по-ефикасен контрол върху кредитната политика на управляващите Народна банка... Това само би успокоило частните кредитори на БНБ. А именно от [тяхното] доверие сега зависи стабилността на Банката, и възможностите на България за изплащане на репарациите са тясно свързани със стабилността на нейната валута... В интерес на кредиторите по репарациите ще е те да имат работа с една по-стабилна валута и следователно с една по-добре контролирана банка“[48].

Сигнал в сходна посока идва и от Марсел Шарло – другия привилегирован наблюдател и тънък познавач на българската действителност. Негово ръкописно писмо до директорите на Париба очертава какво се получава, когато пари отвън се наливат в една фрагментирана и клиентелистка банкова структура без солиден надзор.

Шарло прави коментара си върху оптимистичен политически фон. България, смята той, разполага с възможно най-доброто към момента правителство, включващо „честни и действително стойностни хора“ („не съм казал *само* такива“, държи да уточни Шарло)[49]. Въпреки това обобщенията му са за проблеми в банковата система и за спешна нужда от реформиране и контрол на трите нейни стълба – БНБ, БЗБ и БЦКБ. Оставям настрана кооперативните банки, за да приведа оценките за БНБ, която е пряко посочена като една от причинителите за финансовата криза. Макар и контролирана от ОН, „чрез слабостта на своя управител [тя] допринесе за кризата, само една от чиито прояви бе фалитът на Бъклови... [Народна банка] умножи безогледното раздаване на кредити за търговците-спекуланти и за приятелските политици на правителството, а двете банки – Кооперативната и Земеделската, последваха този пример...„ Лидерството на БНБ в налагането на поведенчески стандарти за банковата система е съвсем точно доловено.

Впрочем, същите причини за последвалата криза са посочени и в редовните доклади на британските дипломати. През 1930 г. те отбелязват, че освен на всичко друго тя се дължи на „кредитната инфлация [и] свръхтърговията...“ подхранени от „относителния излишък на средства в страната и доста щедрите условия на чуждите търговци“[50].

Кредитната еуфория е състояние на епидемично разпространяващо се рисково поведение, което неминуемо намира израз в ликвидността на банките. През 1928–1929 г. съотношението на техните най-ликвидни активи към депозитите (оценено от Л. Пасволски) се влошава, за да падне до средно 11.9% (1928 г.), 13.4% за

големите софийски банки, 10.5% за малките столични банки и едва 6.4% за провинциалните[51]. „Имайки предвид, че българските търговски банки, пише Пасволски, са инвестирали в книжа с относително дълъг матуритет или в сравнително дългосрочни кредити и че дори тези дълги матуритети са често удължавани чрез подновяване или чрез просрочия, то отношение [ликвидни активи/влогове]... от 13% следва да се разглежда като неадекватно. Но когато за някои банки то пада до 10, дори до 6%, е ясно, че тяхната ситуация трябва да бъде определена като крайно нестабилна."[52] Това, което се е случило през трите години, е, че „в гонитбата за клиенти прекалено многобройните търговски банки са смъкнали ликвидността си под равнището на безопасност. Продължаващата кредитна експанзия въпреки високите лихви показва, че търсенето на кредит е надвишавало предлагането. Но тази експанзия и съответното изтъняване на ликвидността оказват все по-голям натиск върху банките и той трябваше рано или късно да достигне точка на пречупване"[53]. Тя е достигната с фалита на братя Бъклови през октомври 1929 година. Вярно е, че паниката е избегната, но бързо растат протестираните полици, несъстоятелностите и мораториумите. Първите се увеличават от 200 хил. през 1928, на 250 хил. през 1929 и на 350 хил. през 1931-ва. (В стойностно изражение от 1.4 млн.лв. през 1928 г. на над 3 млн.лв. през 1931.) Броят на несъстоятелностите е 93 през 1928 г., 107 през 1929 г. и 224 през 1930 г., а този на мораториумите съответно 153 (1928 г.) и 619 (1930 г.)[54].

Рискът се увеличава в по-голяма степен при по-неустойчивите сегменти на системата – малките, държавните и кооперативните банки. „Трябваше ли, пита И. Екимов, тъй бързо да се пласират [от БЗБ] нови над 1.5 млрд.лв. Искало се е навярно да се избегне загубата от лихви на непласирани чужди капитали... Българското земеделско стопанство преживя две години на кредитна инфлация, която може скъпо да му коства, особено след непосредственото силно спадане на цените на земеделските продукти. Признаци за това вече има – нарастване съдебния портфейл на БЗБ."[55] А междувременно се е оформил и втори контур – от Стабилизационния заем към държавата при посредничеството на Земеделска банка♦. Идентифицирайки го, Екимов отива и по-далече, като поставя истинския проблем за потискането на частното начало от експанзията на държавна банка, обслужваща ненаситния кооперативен свят. „Не трябва да се убива, а да се насърчава частната инициатива. Едва ли би могло например, прибавя той иронично, да се отбележи като заслуга на банката, гдето през 1929, както се казва в отчета ѝ, тя успяла да „упражни благотворно влияние върху цените на пашкулите в местния пазар", за да бъдат те „с няколко лева по-високи от тия на международния пазар"[56].

Системният риск нараства и от множенето на кредитните институции. През 1929 г. в България оперират около 600 банки! Съществена част от тях са изначално болни и слаби учреждения, чиято единствена цел е да бъдат изсмукани от акционерите си. „При един лихвен процент от 14–16% разширението на банковия кре-

---

♦ Вж. *Банките на кооперативния свят.*

дит винаги при най-малко затруднение е опасно, пише Ас. Чакалов... Много са случаите, когато едно предприятие използва стоков и банков кредит повече от 5 пъти основния си капитал... Това прекомерно кредитиране е последица и на нашата банкова система. Липсата на точна информация, множеството банки в индустриалните и търговските центрове и конкуренцията между кредитните институти е една основна причина за разширението на кредита."[57]

През есента на 1929 г. е популярно обяснението, че зараждащата се банкова криза се дължи на фрагментираните кредитни институции, на това, че „всяка от големите банки живее отделно за себе си... гледа на другите като на конкуренти и противници... че помежду им няма общи интереси и че пропадането на една или повече от тях едва ли не би било нещо желано и полезно за незасегнатите"[58]. Страхът от паника, която да доведе до финансов крах, се свързва не само (и не толкова) с възможни масови тегления на влогове, колкото с неподготвеност на банките.

Косвена връзка с разпространението на по-рисково поведение има и превръщането на БНБ в чисто емисионна институция. Новият ѝ статут изисква повисока ликвидност на дълговите инструменти в икономиката, фаворизирайки сконтовия кредит с търговски банки, големи търговци и индустриалци за сметка на текущите сметки. Причината е в необходимостта БНБ да разполага с високо ликвидни активи, за да поддържа конвертируемостта на лева* и за да рефинансира краткосрочно частните търговски банки. Промените биха преминали безпрепятствено, ако финансовата и търговската система на страната бяха достатъчно подготвени да ги посрещнат. В действителност стопанският оборот продължава да е бавен поради големия относителен дял на селското стопанство, дребния мащаб на търговията и широко разпространените просрочия в кредитните отношения. Типични краткосрочни инструменти като менителницата и полицата са слабо разпространени. Само едрата търговия (финансирана предимно от анклава на чуждите банки) и донякъде (слаборазвитата) промишленост поглъщат по-съществен обем краткосрочен кредит. За пореден път възникват несъответствия между местни реалии и изискванията на наложена отвън „преждевременна модернизация". Резултатът е, че в надпреварата за кредит и рефинансиране се появяват *кухи* инструменти. Сконтовият кредит започва да се разпространява масово сред българските кредитни къщи, които не могат да се лишат (за разлика от чуждестранните) от подкрепата на БНБ. Делът на сконтовия портфейл в частните банки нараства от 35% през 1927 г. на 46% през 1929 година. Но „за да се получат кредити създаде се системата на кръстосаните полици, които лесно се сконтираха и дойдоха не само да заменят една част от текущите сметки, но и да помогнат за разширението на кредита. Ние познаваме редица случаи на такива прийоми. Трябва да се признае, че *през 1929 г. една доста значителна част от портфейла на частните банки не е реален*"[59]. Истинска ликвидност е постигната само при едрия бизнес, докато масата дребни съществования, образуваща

---

* Това се налага и при въвеждането на Паричен съвет.

сърцевината на българския стопански живот, остава подвластна на просрочията и на масовото превръщане на краткосрочните вземания в дългосрочни*.

Механиката на макропроцесите от този период се проявява осезаемо в „пониски" точки на стопанския бит. Вече видяхме как „лесните пари" се превъплъщават в чувствително нарастване на общия кредит на Черноморската банка (Анхиало). Същото се възпроизвежда и на други нива. Монотонната информация в контролните рапорти и в кредитните досиета от последните години на десетилетието е запечатала бързото надуване на кредитния балон с помощта на БНБ.

Познатата история е разказана и в произволно взето кредитно досие на едноличен търговец. Случайният избор ме отведе към фирмата на Юрдан Кочев от Айтос[60]. Дори в това никому неизвестно предприятие през 1928 г. е уловен приливът на оптимизъм. И тук клишетата за „добро материално състояние" на фирмата и за „високите морални качества", честност и добро име на длъжника се редят една след друга. На такова основание общият му кредит при местния клон на БНБ е увеличен от 800 хил.лв. през 1927 г. на 1 млн. през 1928 г. и на 1.5 млн. през 1929 година. Апетитът го подтиква за 1929 г. да поиска дори 2 млн., но тук се сблъсква с пробудената предпазливост на клона, който замразява сумата на 1.5 милиона. И така обаче, общият кредит се удвоява за две години.

Заслепението е особено впечатляващо през преломната 1929-а. Въпреки че БНБ не одобрява исканата от Ю. Ковачев сума, оценките за него продължават да са положителни. В самото навечерие на краха, задълженията му се намират за напълно събираеми и единствено слаба нотка на съмнение кара агентурата на БНБ да определи – за всеки случай – 5% от вземанията за евентуално несъбираеми. През 1927 г. търговецът продава стоките си с относително ниска печалба от 4%, но в оптимистичното виждане на банката от следващата година се очаква те да бъдат пласирани при 8 процента. Фирмата едва успява да реализира печалба от 2% в 1928 г., но дежурните фрази за доброто материално положение и моралните качества не отпадат и през 1929 година, а БНБ продължава да се осланя на високото (даже подобрено) съотношение между собствен и чужд капитал. С настъпването на кризата всички тези числа се оказват фикция.

Регистрираните от БНБ симптоми на смущения са по-скоро хаотични, често несвързани. Ниската рентабилност през 1928 г. е маркирана, но без да дава повод

---

* Подобна подмяна се случва неведнъж в българската икономика. Лесният кредит от началото на 90-те години на практика повтори същата схема. Появата на нови инструменти и (най-вече) на нови институции, изпревари узряването на финансовото посредничество и промените в структурата на икономиката. Това разминаване доведе тъкмо до познатото създаване на кухи форми. Лошите кредити от началото на прехода не бяха друго освен фиктивни активи, създадени, за да бъдат източени парите на банките. Куха бе и налятата в тях ликвидност от централната банка. (Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми: в търсене на паричен стандарт.)*

за тревожни заключения. Отбелязан е битовият факт, че домашните разноски на Ю. Кочев през 1928 г. са се увеличили двойно, от 57 на 143.5 хил. лева*. Този признак за потребителско разточителство обаче не е интерпретиран в някакъв контекст. В малкия провинциален свят причината е обяснена веднага – „разпускането" се дължало на обстоятелството, че един от синовете на Кочев следва в странство. Накрая, до самата 1930 г., неуредиците около сметката на най-големия дебитор на Кочев не дава повод за промяна в общия тон на оценките. Едва след като в течение на две години дългът остава непогасен, той е прехвърлен към дългосрочно реализируемите. В рапорта от началото на 1930 г. общата преценка за финансовото състояние остава розова. Но събитията вече са необратими, а конюнктурата в страната видимо се е влошила. Самото искане на Кочев за кредит от БНБ се е свило до 1 млн.лв., която сума е отпусната без възражение. Така или иначе, през 1928–1929 г. местното представителство не е намерило поводи за тревога.

Продължението е очаквано. За представителната незначителна стопанска единица, каквато е фирмата на Ю. Кочев, депресията свива общия кредит от 1.5 млн. лв. (апогеят през 1929 г.) до нищожните 400 хил.лв. през 1934 година. През 1929–1933 г. тя е декапитализирана от 5.2 на 3.8 млн. лева. За същия период краткосрочно реализируемите активи спадат от 5.5 на 2.6 млн.лв., а дългосрочните набъбват от 380 на 554 хиляди. Дори през тази година обаче, за агентурата на БНБ Ю. Кочев остава „честен търговец с много добро име", който „много умело" води търговията си и посреща редовно задълженията си. Финансовото му положение продължава да се описва като много добро...

Тази историйка може да се мултиплицира, защото същите признаци и същите проглеждания стават из цялата страна. Разбирайки опасността от рисковото поведение, разпространяващо се нашироко в ежедневната практика, БНБ излиза през април 1929 г. със специално окръжно, в което дава нови тълкувания и разяснения на правилника за личния кредит[61]♦. Периодично преиздаваният и преработван документ най-подробно регулира текущите отношения на банката с длъжниците ѝ.

Интересът към версията на правилника от 1929 г. е в това, че тя обобщава практиката на кредитната експанзия. Прокарва се политически коректна идеология, банката като че ли се е поучила от собствената си история... Формулирани са канонични принципи на една „банка на банките" в условията на висока конюнктура. И тъкмо в контрапункта между проповядваната предпазливост и известните ни резултати най-плътно прозира битуващата през трите еуфорични години кредитна култура. В разписаните и дебело подчертани в окръжното „правилни" стандарти се проявява особено релефно практика, която банката – в порив на обновление, наложено отвън – се мъчи да превъзмогне. Документът се чете като катехизис на

---

* Те са единственото нараснало перо в разходите. Любопитен щрих е, че домашните разходи се осчетоводяват във фирмата. Става дума за същото смесване на потребителски, текущи и инвестиционни разходи в дребния бизнес, което се практикува масово и днес.

♦ Вж. *Откъм частните банки / Консолидация и надзор.*

(несъществуващия) финансов консерватизъм и поради това като антитеза на случващото се в предходните две-три години.

За основа на основите в професията е провъзгласено доброто познаване на клиента. „Всичко... изхожда от положението, че сконтантът и заемодателят са добре познати фирми и лица". Но като отглас на случващото се в действителност е напомнено, че „познаване не означава само проверка на баланса един път в годината. То означава непрестанен интерес като при по-важни случаи – изменения на капитала, протести, мораториум, ангажименти в нови предприятия и пр. – се прибягва пак до проверка на търговските й книги, за да сме напълно осведомени и да насочваме правилно кредита й". Общите кредити на фирмата могат да се увеличават само след внимателна преценка на нейната ликвидност, „на здравата й финансова и търговска организация, на нейната способност да плаща".

Особено е наблегнато върху индивидуалното отношение към длъжника. „Кредитът не може да се сведе до една суха формула... [Но] трябва веднага да добавим опасенията си, че много от директорите и агентите ще се уловят в това [окръжно] и ще почнат да го прилагат еднакво за всички предприятия. Това само би подчертало *констатираната много пъти склонност към механично определяне кредита.*" Забележката отразява едно от лицата на традицията: щампата, която заличава особеностите. Другото е точно обратното – повсеместното кредитиране „по мярка", чрез безбройни вратички за фаворизиране.

Освен за отношенията на БНБ с търговски предприятия, правилникът дава указания и за рефинансирането чрез сконтови операции, които са най-тясната връзка на БНБ с търговските банки. „Като черпят кредит от БНБ, останалите банки ще го разпределят и занесат до ония стопанства, които не могат направо от нас да почерпят тоя кредит, до който стои близо местната банка." Съвсем конкретно са посочени познати язви като невежество, небрежност (слаб контрол), дори престъпно поведение. Специално е визирано щедрото раздаване на дивиденти. „На банките, които работят с малък капитал, имат големи имобилизации, общите разноски на които са големи, които се занимават не само с банкерство, ще се повтарят препоръките за увеличаване на капитала, за по-евтина организация, за невлизане в сделки, чужди на банковото занятие. УС на тези банки като че ли още не са схванали до каква нищожност са сведени капиталите им от обезценката на монетата след войната. И след стабилизацията на лева те не виждат колко са малки собствените им средства. Освен това те се стремят да дават дивиденти и да поддържат високо тия дивиденти, без да се вижда една грижа за покриване съмнителните и несъбираеми вземания или грижа за увеличаване на резервите...Тая дивидентна политика трябва решително да се изостави и се усвои политиката на възстановяване средствата на банките в мирновременните им размери, както и непрекъснатото увеличение на тия средства, отговарящо на техните нараснали задачи след войната."

След доброто познаване на сконтанта и залогодателя, „интересът към положението на длъжника по търговския ефект иде на второ място. Неговият кредит може и да бъде определен по баланс или декларация, проверена с търговските му

книги... Може да бъде определен и въз основа на сведения, събрани чрез трети лица и учреждения. Стремежът е всички кредити – и пряко и косвено използвани – да бъдат определяни след проверка на търговските книги"[62].

Много внимателно следва да се оценява произходът на полиците. В закона за БНБ няма ограничения за занятието на длъжника, но управлението на риска изисква банката ясно да диференцира книжата според произхода им. Различните слоеве са подредени по кредитоспособност – социалният произход слага икономическа дамга. „От произхода на полицата, продължава окръжното, ще се съди за ликвидността ѝ". Най-слаб риск има при „лица и фирми заети в активния стопански живот – гаранция за ликвидността на търговския ефект". Това са търговците, индустриалците, занаятчиите. На второ място идват длъжниците със свободни професии. Те са приемлива клиентела, която обаче видимо не се ползва с пълно доверие. Лихварски полици не се приемат по принцип, но банката трябва да проявява интерес към причините за устойчивостта на лихварството в определени райони.

При положение че основен критерии за определяне риска на търговския ефект е ликвидността му и след като населението на страната е в огромната си част земеделско, проблемът със земеделските полици е специфичен. В порив на откровеност, отразяваща ширещата се практика, окръжното отбелязва, че „не се съмняваме, че ще се направят опити да ви се предложи портфейл на земеделци, като се прикрие произходът му. Ще бъдете много внимателни и ще се стараете да го избягвате". Афиширайки новите си функции на чисто емисионна банка, БНБ отбелязва, че „нашият обект е краткосрочният кредит, изплащанията по който стават най-много в девет месеца. Ако стойността на полицата е малка и е в кръга на платежоспособността от доходите на една реколта, може да се приеме полицата, макар и да произхожда от имобилизации". По правило, земеделският портфейл на всеки клон или агентура не може без разрешение на УС да надхвърля 1/3 от общия портфейл.

„Правилното" и чистичко подредено напътствие на документа напомня консервативните проповеди на Ив. Буров или М. Рясков♦. Би могло да се помисли, че след написаното в топъл, разговорен, поучителен и наставнически тон окръжно, стилът на банкиране ще се промени. Но както и проповедите на тежките частни банкери се разминават с действителността, така и инструкцията на БНБ е далече от случващото се. Събитията показват, че революциите (и) в тази област са илюзия. 1929 г. носи не обрат към нова кредитна култура, а точно обратното. Появяват се първите симптоми на кризата, а през октомври гръмва фалитът на „Братя Бъклови".

Крахът на известната фирма е от най-впечатляващите стопански афери на времето си. Тя е несравнима по мащаб, но не е принципно различна от сполетялото стотици малки структури като например фирмата на незнайния Ю. Кочев. Наред с другото, фалитът на Бъклови доказва доколко принципите от окръжното на БНБ се разминават с онова, което е вършела самата тя. Народна банка е

♦ Вж. *Откъм частните банки / Консервативни анклави?*

обвинена в престъпване на същите правила, които следи да бъдат спазвани от другите.

В несъстоятелността на голямата фирма се пресичат и взаимно усилват всички механизми, довели до кредитната експанзия. Налице е прикриване на реалната експозиция зад привидно безупречни баланси и отчети – заслепяването на „контролните" инстанции пред задълбочаващия се риск е безспорна. Налице са познатите схеми на вътрешно кредитиране, които в случая са използвани в особено големи размери. Налице е накрая използването на посреднически структури, като важни звена от тях в случая се оказват пряко подчинени на БНБ. Резултатът е раздуване на кредита отвъд възможностите на фирмата и неизбежната ѝ несъстоятелност. По сходни начини е консумирана значителна част от външните заеми, което в крайна сметка води до макроикономическия фалит на държавата.

През юни 1929 г. ситуацията при братя Бъклови все още е представена като отлична. На друго място посочих превъзходната оценка за тяхното материално и делово състояние, включена в контролния рапорт на БНБ за Българска търговска банка♦. Вътрешните кредити, отпускани от БТБ (П. Бъклов е акционер и член на УС) на фирмата, са отбелязани, без да предизвикат какъвто и да е тревожен коментар. А обществената репутация на семейството е изключително висока, като управителят на БНБ е цитиран в пресата да твърди, че „подписът на братя Бъклови е златен подпис". Впрочем, П. Бъклов е член на УС на БНБ в качеството си на представител на търговското съсловие.

Потвърждение на тази розова картина дава и контролният рапорт за самата фирма, изготвен на 13 юли 1929 г. в Русе (където е централата ѝ) от контрольора при клона на БНБ в града Ал. Родбертович[63]. В него са загатва, че напълно точна представа за състоянието не може да се получи поради разклонената и непрозрачна клонова мрежа. Но оттук не се правят някакви изводи. Макар предприятието да е „доста крупно и неговото ръководство е доста сложно", рапортът констатира, че „добре избраната клиентела и редовният търговски портфейл са пълна гаранция за посрещане [на неговите] задължения... Краткосрочно реализируемите ценности са достатъчни да покрият краткосрочно изискуемите: собствените средства на предприятията не са имобилизирани освен една малка част"[64]. Ръководството е засипано от суперлативи. Йонко Бъклов „е израсъл в търговията, добър познавач на бранша и ръководи добре работата", Петър Бъклов „е известен като стълб на предприятието, стар търговец, председател на търговския съюз, чл. на УС на БНБ и напътства цялата работа", Манол Караначев „е млад, енергичен и се явява като добър помощник на П. Бъклов". Пловдивският клон се управлява от Константин Христов, „сродник на стопаните, при които е добил нужната практика в търговията", а Варненският – от Панайот Бъклов, „който е стар и опитен търговец"[65].

♦ Вж. *Откъм частните банки / Вътрешните кредити.*

Смущаващи нотки се промъкват единствено в оценката на счетоводната организация. Тя е поверена на „опитни счетоводители", които изглежда използват съвсем творчески уменията си. „По всичко се вижда, отбелязва рапортът, че *самите стопани в желанието си да укрият голяма част от печалбите си, както и от капитала, прибягват до особени операции, които замъгляват баланса.* Техните лични сметки, влоговете на отделни членове, както и влоговете от разни роднини и близки на съдружниците това са крупни суми, които са отнесени към кредитори и представляват собствени на предприятието средства."[66] Контрольорът е принуден да извади тези остатъци от пасива, за да увеличи нетната стойност (капитала) до реалната величина. Общата му констатация е, че „счетоводството се нуждае от една реорганизация, за да бъде по-прегледно и по-достъпно. *По начина, по който съставяме общия баланс за нашия контролен рапорт, невъзможно е да се направи правилно разпределение на перата по съответните групи*"[67].

Неясно остава как при тези находки Родбертович заключава, че „приключването в края на годината е правилно, реализираните печалби са изчислени вярно, а сметката Загуби и печалби е правилно извлечена"[68]. Трудно е да се каже дали това е следа от корупция, натиск на силните русенски банкери или нещо друго. Във всеки случай на чиновника от БНБ след фалита е търсена материална отговорност за рапорта, „в който по погрешка е посочил капитал с 10 млн.лв. по-голям"[69]*. Не е ясно също така доколко в централата на Народна банка са обърнали внимание на други сигнали, като например контролния рапорт на Пловдивския клон на БНБ за клона на фирмата в града. Неговото заключение е, че „при наличната голяма конкуренция, клонът [на „Братя Бъклови"] *кредитира нашироко, без да държи на солидна подсигуровка.* Резултатът от това е понасянето на значителни загуби, които признава с отделянето още в края на втората година на фонд за погасяването им от 400 хил.лв., който всъщност е недостатъчен"[70].

Въпреки всичко на 19 юли общият кредит на фирмата при БНБ е увеличен от 6 на 8 млн. лева[71]. Инжектирана е нова ликвидност в структура, за която броени месеци по-късно ще се окаже, че вече е била напълно проядена. А когато през октомври братя Бъклови фалират, Народна банка е принудена едновременно сама да погледне в собствената си къща и да задоволи публичния интерес към събитието.

Разследването на УС установява (независимо от замазванията и оправданията) доколко фиктивна е системата на надзор върху търговските банки и на контрол върху растежа на кредита им. Чрез своя рееконт БНБ на практика захранва кредитна пирамида, върху която тя няма нито точен поглед, нито лостове за ефективно въздействие. Последните промени в закона не предвиждат (освен в редки слу-

---

* Три години след контролния рапорт УС на БНБ приема, че провинението може да бъде опростено, „защото общият кредит на „Братя Бъклови" въз основа на тоя рапорт е определен в размер под действителния капитал и следователно допуснатата грешка не е породила щета за Банката"[72]. Но митарствата на Родбертович продължават, тъй като само месец по-късно решението на УС е отменено.

чаи) банката да проверява търговските книги на клиентите си. УС твърди, че тя е запазила практиката да съпоставя годишните баланси с книгите, но само за отпусканите от нея *преки* заеми. За *косвените* (чрез рееконт) „кредитът се определя по един много по-лек начин... направиха се с новия Правилник за личния кредит [от 1929 г.] значителни улеснения... За облекчението на косвения кредит се изхождаше от съображението, че сконтантите от своя страна следят за кредитоспособността на своите клиенти, познават отблизо предприятието им и сами те да се предпазват от слабите клиенти"[73].

Идеята рискът да се преразпределя, като БНБ се разтоварва от голяма част от него за сметка на банките в контакт с непосредствения длъжник, е основателна. Но принципът работи само в среда, където има реален надзор, когато конюнктурата е умерена, а самите търговски банки умеят (и желаят) да контролират рисковете си. Когато надзорът практически отсъства (както се вижда от подвеждащите рапорти), трескавата атмосфера на ажиотаж е завладяла наводнения от външните заеми кредитен пазар и банките са слепи за риска, бариерите падат. Простата аритметика показва, че при съществуващите правила „фирмата „Братя Бъклови" е могла по косвен начин да има задължения по сконтирани полици за кръгло 26 млн.лв., при кредит [в БНБ] 8 млн.лв., когато при същия кредит, използван по пряк начин, те не биха могли да използват повече от 10–11 млн. лв. в сконто или до 16 млн. в рееконт. Известно е, че фирмата... е използвала кредита си при Банката главно по косвен път, преките й задължения са малки"[74]. Току-що придобитият от БНБ статут на „банка на банките" – който предполага зрялост на финансовата система – в конкретната реалност от края на 20-те години се превръща в мултипликатор на потенциални лоши кредити.

В случая цялата формална процедура е спазена, без тя да повдигне въпросителни. Върху изпратения от Русе рапорт в централното управление на БНБ е поставена резолюция „ликвидно", с което се удостоверява, „че са налице онния съотношения между перата на актива и пасива, които едно добре организирано предприятие трябва да има. В контролния рапорт не са констатирани никакви нередности"[75]. УС е утвърдил предложения от Русенския клон общ кредит от 8 млн.лв., макар директорът на Сконтовия отдел да проявява известна предпазливост, нареждайки да бъдат фактически използвани не повече от 6 милиона. И така, вътрешното разследване установява, че решенията са взимани по правилата, преценките са въз основа на „търговските книги, без да се прави материална проверка на имуществата от актива... [който актив] е представен в една цифра много по-голяма от определения кредит" и изобщо, че наредбите на правилника за личния кредит са следвани съвсем стриктно[76]. Единственият лек негативен нюанс е направената забележка на фирмата да намали задълженията си.

Фиктивността на тези (и всякакви други) правила и ограничения излиза наяве в ключово събитие, което УС е принуден да признае. Няколко дни след решението за ограничено използване на общия кредит (до 6 млн.лв.) „г-н Петър Бъклов е помолил управлението на банката, в лицето на подуправителя, в службата на ко-

гото е Сконтовият отдел [Живко Бурилков], предвид по-големите сезонни нужди на фирмата и на фабриката „А. Момерин" [Габрово]* да не се прави ограничение... като е уверил, че в най-близките есенни месеци ще разпродаде значителните си стокови запаси, ще привлече нови капитали във фабриката и ще намали значително задълженията си. Молбата е уважена и е било наредено да се отмени ограничението в използването на кредита"[77]. Ситуацията е гротескна: член на УС на БНБ (макар и външен) се обръща приятелски към свой равнопоставен колега с искане да бъде отменено решение на самия УС на Народна банка, касаещо кредита й за негова (на Бъклов) фирма, при това въз основа на мъгляви обещания за очаквани „нови капитали"...

Едва след фалита и след „самопризнанията" на УС, БНБ пристъпва към счетоводни гимнастики, които да разкрият действителното финансово състояние на фирмата. Наново Ал. Родбертович е натоварен да коригира рапорта и баланса от юли. Манипулациите първоначално редуцират капитала (нетната стойност или по тогавашната терминология – „чистия актив") от 23 756 000 на 8 924 100 лв.[78], а впоследствие окончателният резултат е доведен до 12 814 600 лева[79]. Поради въпиещите различия, директорът на Русенския клон е намерил за нужно да вмъкне самооправдателно изречение. Като взема предвид *„миналото на фирмата, моралните качества на членовете й, широките им връзки в нашия стопански живот и обществеността им положение"* чиновникът продължава да смята, че „както при показания погрешно чист актив (23 756 000 лв.), така и при установения наново чист актив (8 924 100 лв.) е дал *един умерен кредит* на същата фирма"[80]. Тук в счетоводството неоснователно се намесват репутационни активи, за които след фалита на фирмата се оказва, че са изцяло имагинерни... Що се отнася до загубите за БНБ, то те са съвсем реални и предявени в проточилите се с години процедури. През януари 1930 г. УС на БНБ решава да мине в загуба 1.2 млн.лв. по вземането на Габровския й клон от сконтирани и депозирани полици, по които длъжници са братя Бъклови[81]. А през юли 1931 г. Народна банка приема да сключи конкордат с фирмата, тъй като е установено, че „не може да се очаква повече от 40% [от актива] да се плати на кредиторите"[82].

Общественият отзвук от събитието е изключително силен. В своите поучителни писма Ив. Буров отбелязва, че „голямата криза, която започна през октомври 1929 г. и се изрази в едно небивало в България изтегляне на влоговете, трябва всякога да ни бъде урок. Имаше три вида банки или по-право казано, кризата се отрази в три различни посоки... Имаше банки, които бяха чувствително засегнати (от фалита на Бъклови) и за които, ако и солидни, се пръснаха преувеличени слухове и дори се разпространяваха клевети. От тях започнаха най-напред тегленията. Българският печат, около който се навъртат незрели и комунизирани мла-

---

* Става дума за закъсала креация на „Братя Бъклови", която носи загуби. Въпреки това габровската фирма също е видяла общия си кредит при БНБ увеличен (от 3 на 5 млн.лв.). Нарастването отново е решено при пълно съблюдаване на формалните правила и на официалните отчети.

НБКМ–БИА

Винаги убеден и неуморно воюващ човек: мраморен бюст на Петър Чолаков-Зарин от Андрей Николов

дежи, хвърли масло в огъня. Недоверието се разпростре срещу *всички* български банки"[83]. В предните редици на кампанията отново е колоритният П. Чолаков-Зарин, който с опита си на някогашен администратор и председател на ПС на БНБ познава подробно нещата отвътре.

Чолаков-Зарин е от онези фигури, които са вечно нащрек, недоволни и сърдити, винаги с аргументирано и пространно изложено особено мнение в решенията на управителните тела, в които участват, намиращи нарушения, простъпки и корупция в (почти) всяко начинание. Неуморимо активен и с постоянно будна гражданска съвест, той следи под лупа случващото се в банката, с която, впрочем, има да урежда висящи спорове около собствената си пенсия[84]. Освен автор на памфлети срещу БНБ♦ , П. Чолаков-Зарин е пропагандатор на кооперативизма и на материалистическото разбиране на историята... Хора с подобна характерология или се подминават с насмешка в обществото или обратно – предизвикват напълно сериозна реакция♦♦. Те обаче често потвърждават Вазовото наблюдение, че истината у нас се изрича само от лудите*. И действително, на случая с фалита на Бъклови Чолаков-За-

---

* Бих добавил – от набедените за такива.

♦ Вж. *Българска народна банка / Невъзможният баланс.*

♦♦ За опровержения на Н. Момчилов по повод твърденията на Чолаков-Зарин вж. *Плащът на корупцията / Държавната банка – БНБ и културата на корупцията.*

рин посвещава раздел от свой опус*, където са поставени съществени въпроси.

Първо обвинение е, че БНБ е рефинансирала срещу кухи активи. Банката е допускала за сконтиране *икономически полици***, което ѝ е забранено колкото по закон, толкова и от здравия разум. „Техният размер е чудовищен, пише с цветистия си език Чолаков-Зарин, и е с цел сойгунджилък. А известно е, че тия полици са чума за тържището и негови най-големи смутители... Един централен кредитен институт, който допуща, търпи и насърчава тоя бич на тържището... не само не регулира туй тържище, а съзнателно го руши."[85] На БНБ е забранено да подновява просрочени ефекти, като „икономическите полици са тъкмо такива... Те мъчно и рядко се погасяват, а стереотипно се подновяват"[86]. Слуховете са, че банката държи 25 млн.лв. от тези икономически полици, което „твърде много наумявало прочутия портфейл на „Гирдап" и Македонската банка с подписите Ковачев-Боев"[87]♦. Препратката е показателна за качеството на „активите", като мълвата предадена от Чолаков-Зарин проследява и произхода им. Те идват от „кръстосаните подписи на фирмата [„Бъклови"] и нейната креация „Момерин и Сие"[88], но половината от тях са минали през Интернационалната банка на България.

Намесването на тази институция прибавя важен щрих към ускоряващата се кредитната еуфория. *„Главната причина за фалимента на тия братя,* обобщава съвършено основателно Чолаков, *се крие именно в тяхното широко и безогледно кредитиране не по кредитоспособност, а по каяфет от страна на всички банки, в туй число и Народната."*[89] А сред многото звена, които усилват импулса, Интернационална банка е особено показателна. Думата е за държавно учреждение, замислено и създадено, за да привлича чужди капитали и да финансира външната търговия. На практика нищо от проекта не е осъществено, като Интернационалната банка се превръща в напълно замряло ведомство, без внесен изцяло капитал, което не е привлякло никакви външни средства, и чиито акционери-учредители остават само БНБ и БЗБ.

Чолаков-Зарин подробно се рови в пикантния сюжет за възнагражденията и за другите значителни облаги на управляващите банката, по-специално в тези на представителите на БНБ Д. Божилов и Ж. Бурилков. При незначителната активност на институцията, тяхното присъствие е определено като обикновена синекура. Но по-съществено е, че Интернационална плътно се приближава до облика на „идеалната банка"♦♦: тя е от типичните структури, превъртащи държавни пари и напомпващи изкуствено кредита. Творението е „всъщност нещо като клон на двете държавни банки [БНБ и БЗБ]... Управителният съвет на това quasi акционерно дружество... се състои от пет души... българи, чиновници и

---

* Спомени и факти из вътрешния живот на БНБ. Принос към историята на банката. С., 1930.

** Съмнителни дългови книжа, които не са резултат от търговски сделки.

♦ Вж. *Откъм частните банки / Фалитът на „Гирдап".*

♦♦ Вж. *Духът на икономическите институции / „Идеалната" банка.*

представители на „акционерните" държавни учреждения*. Проверителният съвет се състои от 5 души... [също] чиновници на министерството и двете банки... *подчинени на хората от УС. Идеален УС, даже по-идеален Проверителен съвет...* Така са уредени управлението и контролът на тая „акционерна" банка. По своята идиличност те си съперничат и взаимно се допълват. Нещо като халваджията за бозаджията"[90].

Интернационална банка е поредното държавно учреждение, което по структурата и практиката си на управление, по отсъствието на какъвто и да било контрол върху конфликтите на интереси, впечатляващо напомня държавните и общински фирми от годините на прехода. Резултати са също сходни. В портфейла на банката от 89 млн.лв. се оказват икономически полици на „Братя Бъклови" на стойност от 12.3 млн. лева[91]. По сметките на Чолаков-Зарин, след фалита на фирмата, това носи загуба от 6–10 млн.лв., която би могла да се покрие от мизерния резервен фонд на Интернационална и неизбежно ще я декапитализира.

Както може да се очаква, Чолаков-Зарин е подложен на съдебно преследване „за съзнателно разгласяване на обстоятелства и клевети, с които се цели да се подрони престижът и търговският кредит на банката."[92] Но най-съществените точки от неговите обвинения (и от мълвата, която ги захранва) са пряко или косвено потвърдени. В споменатото заседание на УС от 2 ноември 1929 г. Бурилков е принуден да дава „допълнителни осветления" по „лансирания вън от банката неверен слух, че някои били знаели за положението на „Братя Бъклови" и правили устни и писмени предупреждения пред управлението на Банката"[93]. Във формулировката на Чолаков-Зарин слухът се свежда до твърдението, че затрудненията на фирмата и на нейните съучастия, както икономическият характер на полиците ѝ, са били установени „от един банков инспектор още преди седем месеца; при все това те продължавали да бъдат щедро и безпрепятствено кредитирани пряко и косвено"[94].

Очевидно става дума за рапорта на Родбертович и ръководството на БНБ изпада в унизително положение. Защото дори беглите намеци в този документ, насложени към други сигнали, като например рапорта на Пловдивския клон, би следвало да са достатъчни, за да алармират управата на една отговорна централна банка. Бурилков и колегите му се придържат към елементарната линия, че не са знаели, което всъщност с нищо не ги оправдава, а тъкмо обратното. „Смятах, заявява подуправителят, че това е една добра фирма, която се ползва с голям кредит у нас и в чужбина... Ний не сме знаяли и не сме могли да знаем повече от констатираното от нашите контрольори."[95] А по повод интервенцията на Бъклов Бурилков признава, че „се съгласих главно защото нищо не подозирах и защото за

---

* Освен Божилов и Бурилков в съвета влизат председателят на ТИК Ст. Караджов (управител на БНБ през 1899–1905), управителят на БЗБ и представител на Министерството на финансите. По силата на закона от 1928 г. БНБ следва да се оттегли от всички съучастия. В този смисъл продължаващото ѝ присъствие в Интернационална банка през 1930 г. е безспорно нарушение.

косвеното използване на кредита не съществуваха никакви ограничения".

Другите двама членове на УС на БНБ с пряка отговорност по случая плединат в същата посока, но и прехвърлят част от вината върху търговските банки. К. Колев, който ръководи Сконтовия отдел, прибавя, че „той е знаел, че братя Бъклови използват кредита в напрегнато състояние и че ний сме връщали на частни банки представени за рееконт полици, издадени от „Братя Бъклови", но самите частни банки са настоявали да се приемат полиците"[96]. Що се отнася до подуправителя Д. Божилов, то той бодро признава, че полиците на „А. Момерин" са икономически. При проверка на книгите на това дружество, контрольорът е констатирал, че „като кредитор и едновременно като длъжник фигурира едно и също лице – фирмата „Братя Бъклови", но не е подозирал, че липсва актив и поради това не е разчепкал въпроса. Ако беше направено това, твърди Божилов, и ако [контрольорът] се беше отнесъл с подозрение, щеше да схване, че има икономически полици"[97].

Неподправеното признание за безсилие от ръководството на БНБ резюмира основни движещи сили на кредитната експанзия. След като самата централна банка е действала толкова непредпазливо (или да допуснем – заинтересовано), няма съмнение, че същото отношение са проявявали всички звена във финансовата система. Реалната декапитализация на клиентите (умишлено или не) е проспана, вътрешните кредити се приемат за нормални и дори в големи размери не са сигнал за тревога. Нещо още по-важно – онова, което се приема за добра репутация не подлежи на проверка и на съмнение. А репутацията в общества като българското е нетраен актив. Тя идва повече от капризите на достъпа до кръга на властта, отколкото от каквито и да било обективни критерии. Хипотезата за корупция в конкретния случай е елементарна и като такава не особено интересна. По-разяждащо е алтернативното предположение – че чиновници и ръководство на Народна банка действително са се доверили на онова, което са виждали. Защото, от една страна, то означава, че заслепението е дълбоко. А от друга, че едва ли не всеки може да си създава фактическа неприкосновеност просто защото причислява себе си към някакъв (по-често въображаем, отколкото реален) елит. В случая става дума за фигури от национално значение, които по „морален статут" се смятат за имунизирани срещу неудобствата на подозрението и (евентуално) преследването. Но подобни властови кръгове и кръгчета съществуват на всички нива, като именно те концентрично разпространяват кредитен (и всякакъв друг) конформизъм по градове и села. Така се оказва, че каквито и „извънредни" пари да влязат в икономиката, безпроблемно потъват във финансовия ни бит.

Управителят на БНБ А. Иванов не пропуска да обвини търговските банки, които „трябваше да изучат положението на кредитоспособността на „Братя Бъклови", а не да хвърлят вина върху Народна банка." Но завършекът на принудителната й самокритика е безславен. Гуверньорът не намира какво повече да каже, освен да „констатира, че ний сме пред свършен факт". Назначава се неизбежната комисия, която „ще констатира на какво се дължи създаденото положение и след нейната проверка ще се произнесем... Ще чакаме нашата анкета и становището на съ-

да по несъстоятелността на двете фирми. Тогава ние ще имаме представа за отговорностите по двата фалита"[98]. Делото тръгва по обичайния път на бюрократичното размиване на отговорности.

Безславен е и неизбежният макроикономически финал на кредитна инфлация, който наподобява смърт от преяждане. Икономиката се раздува, но при ограничените си възможности много бързо достига своя предел. Както винаги в подобни случаи, тясното място се оказва външният сектор*. „Отделителната система" работи нормално само докато протича съпътстващ експортен бум. През 1928–1929 г. обаче се случва обратното. Растежът на кредит поражда огромно увеличение (с над 2 млрд.лв.) на вноса, който е в голяма степен потребителски, а износът през 1929 г. спада под равнището си от предходната година[99]. Вносът е допълнително напомпан от пресните насърчителни закони, които стимулират импорта на „митнически облекчените" суровини, полуфабрикати и необработени стоки. Задълбочава се дупката в платежния баланс, което на макроикономически език означава, че инвестициите надвишават местните спестявания и стопанството живее за сметка на външни натрупвания, т.е. *на кредит*.

Ето как по този повод Ас. Чакалов излага (почти в разгара на събитията) действието на класическата „кредитна теория на цикъла" в специфичните условия на българската аграрна икономика. „Резултатът от това разширение беше натрупване на стоки, без да се държи сметка за възможностите за пласмента. Подобрението на пазара през 1927 и 1928 г., нахълтването на нови кредити и засиленото доверие на чужбина към България след стабилизационния заем създаде една надежда за по-добър пласмент на стоките. Увеличението надмина всякакви граници. Забрави се основният фактор, че консумативната способност на населението зависи от земеделското производство... Замръзването на зимните посеви в началото на 1929 не беше още сигнал за въздържание, покупките продължаваха, а вносът се увеличаваше."[100] Добрата реколта зърнени храни в чужбина смъква световните цени, а изобилните добиви на тютюн у нас предизвикват спадане на вътрешните цени и по-слабо изкупуване. „Натрупаните стоки от внос и увеличеното вътрешно производство не можаха да се продадат. Настъпи една обща стопанска криза... Важното е да се констатира фактът, че кризата дойде не от намалението на кредита след фалита на братя Бъклови и след увеличаването на сконтото. Напротив, по наше мнение първи емисионният институт правилно даде знак за въздържание. Причината лежеше в лошата реколта и в изгледите на пазара, които вече се очертаха през месец юли. Тези два факта само дойдоха да покажат големите и дълбоки

---

* Така е при кризата от края на XIX в., която идва също след експанзия на кредита. Така е с поредицата кризи на платежния баланс през комунистическите години. Така е накрая с настоящия бурен кредитен растеж, който е свързан със значителен дефицит в баланса по текущата сметка. Ако днес не се стига до криза, то е, защото (за разлика от споменатите други прецеденти) притокът на капитали все още успява да компенсира дефицита.

причини на кризата и дори да я изострят, без обаче да са пряка причина за злото. Дори без да бяха настъпили, размерите на кризата щеше да бъде още по-голям, защото разширението на кредита, ако продължаваше, щеше да увеличи натрупването на стоките, без да могат да се поемат от пазара."[101]

Финансирането на бързо нарастващия платежен дефицит може да става по два начина – от резервите на БНБ или от краткосрочни кредити. През 1926–1929 г. втората възможност е използвана в широки мащаби. Към значителните средства влезли със Стабилизационния заем се прибавят краткосрочните заеми, които само за големите софийски частни банки възлизат на 2.8 млрд.лв. през 1928 и на 1.9 млрд. през 1929 година[102]. Този приток позволява за кратко да се отложи окончателното стопяване на девизните резерви.

Поддържането на подобен режим е невъзможно в контекста на влошаващи се условия на търговия, назряващата банкова криза и на либерализирания валутен режим. Крайната бариера са девизните наличности на БНБ, като границата е достигната толкова по-бързо, колкото банката по-активно подкрепя кредитната инфлация. Външните капитали през 1927–1929 г. не биха довели до такова увеличаване на кредита, ако Народна ги стерилизираше (т.е. ги задържаше, а не ги впръскваше в банковата система). Но от края на 1928 до средата на 1929 г. сконтовият й портфейл се удвоява[103] главно чрез рееконтиране портфейла на други частни и държавни банки. Едва през лятото на 1929 и през 1930 г. тя започва да затяга рефинансирането, а оттук и кредита.

Както през 1926 (след Бежанския заем), така и през 1928 г. резервите й достигат критично ниски стойности. Така например, през май 1928 г. картината, описана във вече споменавания разговор на управителя на БНБ А. Иванов с представител на МСК, е драматична[104]♦. Банката е връзвала двата края с краткосрочни аванси, като към 15 май 1928 г. са й предоставени осем кредита на обща сума от 367.360 млн. лева. От тях са използвани 111.471 милиона. Повечето са отпуснати с матуритет до края на юни или до декември 1928 година. Освен това в БНБ са депозирани краткосрочно 304 млн.лв. с падежи на влоговете през юни–август. Това са девизни депозити предимно на местни банки с чуждестранно участие. Емисията на заема през ноември 1928 г. успокоява положението, но съвсем не задълго. След още година и половина ситуацията се повтаря. Когато 1929 г. изтича, недостигът на девизи е отново на дневен ред. И пак се заговаря за спасителен външен заем като за последна възможност емисионната банка да увеличи резервите си и да разшири паричното обращение в опит за активизиране на икономиката.

Вече е късно. Рекапитулирайки случилото се, Н. Стоянов припомня, че благодарение на двата заема авоарите на БНБ в девизи се увеличават от 378 млн. (1926) на 3 735 млн.лв. (30.11.1928), но „дефицитите на търговския ни баланс през 1928 и 1929 и на платежния баланс през 1929 консумираха тези запаси. Наложиха

♦ Вж. *Българска народна банка / Хранителят на информация.*

се значително външни разходи (дългове, бежанци) (около 1 млрд.лв. годишно). Разшири се кредитът вследствие високата конюнктура. Тези кредити увеличиха възможностите за консумация на камбио. След това дойде и изтеглянето на краткосрочните чуждестранни кредити"[105]. От 1929 до 1931 г. от страната сумарно са излезли 2.5 млрд.лв. такива кредити[106]. Отливът е започнал още през втората половина на 1929 година. По доклада на британския консул в София „след изтеглянето на депозитите от малките провинциални банки големите също бяха принудени да повишат ликвидността си. Това обаче не помогна на всички от тях... Новините за влошеното положение се разпространиха бързо в чужбина и това секна [външния] търговски кредит. При пресичането на всички финансови източници за страната последва вълна от фалити и мораториуми"[107]. Тези процеси се прибавят към смущенията в световните пазари, които действат в същата посока.

Епилогът е известен: изтеглянето на краткосрочните външни капитали през 1930–1931 г. стопява резервите на БНБ, които спадат от 1 069 млн.лв. през 1929 г. на 424 млн. в края на 1930 и на 211 млн. в края на септември 1931 г., непосредствено преди въвеждането на тотален валутен монопол в централната банка[108]. При това част от тези резерви се оказва блокирана в чужди банки след финансовия крах в Германия от лятото на 1931 година. В края на 1931 г. министърът на финансите Ст. Стефанов резюмира драматичната ситуация в самия ход на събитията. Девизните постъпления от износа „по стойност силно намаляват поради ниските цени на експортните стоки и при пресъхнали други източници, заеми и чуждестранни банкови кредити, да плащаме анюитети и лихви, репарации, текущи и минали външни задължения на народното стопанство и държавата *ще бъде трудно изпълнимо*... Текущите външни задължения за стокови кредити, които сега се декларират при БНБ и се привеждат в ред, са над 2.5 млрд.лв., които, макар и да не са бързо изискуеми, са голяма тежест. Чуждестранните банкови кредити, които преди 2–3 г. бяха към 3 млрд., са се изтеглили напоследък бързо и днес са останали под 1 млрд., изтеглянето на които не ще се позволи... Цялото задължение в девизи на стопанството *днес е над 5 млрд.!* За всичко това не се е държало сметка и се е вървяло слепешката до последния момент, без да се е съобразило даже положението, което настъпи след 1929 г. със световното падане на цените на земеделските произведения и намаляването на постъпленията на девизите от износа"[109]*. При 2 500 млн. изискуеми годишни плащания в девизи девизните наличности са напълно стопени. „Остава само ефективната златна наличност на БНБ, възлизаща на около 1 600 млн.лв."[110], която обаче е обявена за напълно неприкосновена.

От есента на 1929 г. кредитната експанзия колабира, завършвайки с дефлационен шок. От еуфорията остава наследството от лошите дългове, при крайно обезценени обезпечения по тях. Когато идва „кредитното стеснение" и се надигат обичайните вопли за неговото преодоляване с помощта на държавата, трезви наблюдатели

---

* Курсивът в оригинала е с главни букви.

задават коректния въпрос – „има ли в банките налице пари за раздаване". Те дават и правилния отговор. „Председателите на Търговските камари, които свикват събрания за протести против кредитното стеснение, пише анонимен автор в „Икономическа борба"... щяха да видят, че и капитали, и резерви, и влогове, и текущи кредитни сметки са били напълно раздадени и към края на 1928 г. частните банки са сконтирали и част от портфейла си в Народна банка, за да могат да посрещнат службата на влоговете и на кредиторните текущи сметки! Първите хора на Търговските камари... и този път не можаха да се издигнат над равнището и над стопанското невежество, което изпълва вестниците и което залива българската стопанска мисъл."[111] Централната банка няма резерви, търговските банки са посегнали дори на капитала си и не могат да раздават печалби на своите акционери, тъй като – в частност – „са построили банки-дворци... погълнали у някои почти целия им акционерен капитал"[112].

Няколко години по-късно на министъра на финансите в Народния блок Ст. Стефанов ще се наложи да прави инвентаризацията на случилото се. В познатите ни негови доклади той се сблъсква преди всичко с „държавния" канал, по който са изтичали парите. „Чрезмерните разходи в тия им неестествени размери, пише Стефанов, *не можеха да бъдат понесени* от държавното съкровище и народното стопанство въпреки заемите. Само една година след втория 4.5 млрд. заем, към края на 1929 г. настъпи известно стопанско и финансово раздрусване – наречено „криза" – което разклати силно доверието и кредита и повърна назад народното стопанство с един бърз темп. Нека се помни, че тогава не съществуваха причини за кризата. Държавата с тази си безразсъдна политика увлече и стопанския живот в свръхангажименти..."[113]* Министърът смята (неоснователно), че от постъпилите с двата заема около 6.5 млрд.лв. „трябваше и можеше свободно поне 1–1.5 млрд. да останат като резерви в чужда валута на БНБ, за да устоява във времена на стеснение... Такива резерви тя имаше винаги преди заемите, особено в 1923 г.** Това беше назначението и оправданието поне на стабилизационния заем. Не трябваше така безогледно да се изхарчат, без да се установи един действителен стабилитет в държавните финанси и националната монета и само така те биха били оправдани"[114]. Според ефектно преувеличеното му сравнение, обслужването на всички предвоенни държавни заеми поглъща 15% от бюджета, докато годишните плащания само по двата кредита от края на 20-те години представляват 18 процента[115]. „Ако тия заеми, продължава филипиката си министърът, бяха използвани за създаване на нови стопански блага и удовлетворяваше действително неотложни нужди, беше оправдано... Това безумие... с нищо не може да бъде оправдано, колкото и авторите му, напротив, да го считат за заслуга... Днес е повече от очевидно, че нуждата от тия заеми за специалните им нужди, далече не е била голяма, освен другата скрита нужда да се покрият големите открити извънбюджетни разходи през тоя кратък период, в каквито се бе увлякло миналото управление. С нищо не мо-

---

* Тук и надолу подчертаването е на автора.

** В края на декември 1923 г. тя ги има само защото току-що е въведен пълен девизен монопол на БНБ.

гат да се оправдаят прекомерните и излишни имобилизации по села и градове, без всякакъв смисъл и оправдание за повечето от тях в тези им [„американски" по любимия израз на Стефанов] размери!"[116] Към разхищенията са причислени и разходите за възстановяване от Чирпанското земетресение, и типовите съдебни сгради, и голяма част от бежанските строежи. Позовавайки се на анонимни анализи, министърът твърди, че девизните постъпления през 1926–1929 г. са над 10 млрд. лева. „Само текущите постъпления от износа са били към 500 млн. средномесечно, а остатъкът до тия размери са *извънредните постъпления* от заемите и чуждестранните банкови кредити през същия период. Изобщо един колосален временен приток на девизни средства, които са се обърнали в глупави имобилизации. Увлеченията на народното стопанство... се дължат на безразсъдно даваните кредити и улеснения, особено на кооперациите... Държавата, увлечена от тия временни размери на девизните постъпления, без да е разбрала, че голяма част са чужди, *е развила чрезмерно нуждите си* и разходите в девизи, като от 6 млрд. дотогава са се покачили последователно на 7–8–9 млрд. годишно! Така неусетно е било изчерпано всичко и държавата е останала с големи чуждестранни задължения, което е една от причините за девизното затруднение."[117] А БНБ е обвинена и в това, че е „консумирала на зелено девизите по варантираните тогава експортни стоки за сметка на бъдещ износ, които стоят днес открити и затрудняват износа им..."[118], както и че много девизи са изтекли за внос на луксозни стоки.

Тонът на съвсем наскоро назначения министър е все още опозиционен, перото е водено от винаги удобното патетично оправдание на новите властници със „завареното положение". В текста има немалко политиканство и той със сигурност би допаднал на опонентите на Стабилизационния заем от 1928 година. Нека припомня, че – наред с другото – опасенията на най-изявените му противници из средата на тогавашното управляващо мнозинство (Г. Данаилов и Д. Мишайков) са именно за бързо потъване на парите в пясъка. Вероятно с известна злорадо-самодоволна ирония те са следели сбъдването на собствените си прогнози.

Но развитието на събитията по никакъв начин не подкрепя етатистки-охранителните основи на тяхната критика. Констатациите в доклада на Стефанов доказват, че тъкмо държавата осигурява основните канали, по които изтичат заемите. Другата е частният сектор, оказал се пред непознати дотогава за него възможности. В хищническото отношение към влезлите в страната ресурси едните и другите (държава и частен капитал) проявяват всички демони на българския стопански живот. „Имането" не е променило основни начала в икономическото поведение. Няма съмнение, че Голямата депресия се оказва външната бариера, пречупила очерталия се възход. Но от начина, по който е изживян звездният миг на подема, става ясно, че той щеше да отмре бързо от само себе си, дори световният стопански катаклизъм да не се беше случил.

Трескавите три години поглъщат мигновено и до дъно външните заеми. Масата е вдигната, изворът на изобилието е пресушен, всичко е изядено. Остава да се изчистят огризките.

Лекуване на последиците (1930–1934)

30-те и 90-те години

Проявяването на дълговата картина в българската икономика бе един от запомнящите се моменти на прехода. Шокът от освободените лихви бе сред първите и най-видими симптоми на промяната, като той бързо изведе на преден план скритата през годините на комунистическата икономика задлъжнялост. На дневен ред остро бе поставен въпросът за уреждане на „наследените" дългове.

След обичайното политизиране на дебата и серия от компромиси, в началото на 1994 г. влезе в сила Законът за уреждане на необслужваемите задължения отпреди 1991 година. Държавата пое задължения на реалния сектор, но и отключи нов цикъл на бюджетни дефицити, на нарастване на държавния дълг и на структурни фискални проблеми. Емитираните инструменти, от своя страна, предопределиха за няколко години напред облика на финансовите „пазари" и практически обрекоха редица банкови институции. При това – което е особено важно – към старите се насложи нова вълна лоши заеми, окуражена от лековатото опрощаване на дълг, свързана с новопоявилите се действащи лица на прехода (банки без задръжки, паралелни фирми...) и обезпечена от рефинансирането на БНБ. Усилващият се ефект от двата процеса доведе до финансовата криза от 1996–1997 г., която разплете възела с терминални решения. Кратката хиперинфлация и последвалото въвеждане на Паричен съвет атакуваха проблема с вътрешните дългове от две страни. Инфлацията обезцени част от натрупаните несъбираеми левови кредити в реалния сектор. А институционалната промяна в БНБ просто я лиши от възможността да продължава да действа като кредитор от последна инстанция за двата основни генератора на съмнителни дългове в „новата" икономика: правителството и банките със сателитните им частни и държавни предприятия[119].

Ако оставим настрана Паричния съвет като самобитна институционална конструкция, приложената схема не е уникална. Социализирането на лоши дългове е операция, повтаряна изненадващо често във времето и пространството. Внимателни хроникьори са установили баналността на подобни акции в миналото и в днешните реалии както на прехода, така и на развитите икономики*.

В стопанското минало на България също е налице епизод, който – въпреки различията – възпроизвежда впечатляващо сходна ситуация. Лошите дългове от Голямата депресия и решенията по тях са огледален исторически образ на днешните схеми. Еталон, който позволява да се доловят дълбоки „първични" стопански рефлекси.

---

* Банковите кризи, тяхната цена и схеми на решение са предмет на богат клас икономическа литература. Уреждането на лошите кредити е един от най-значимите трансфери в икономиката. (Вж. *Сизиф I / Икономика на трансферите.)*

♦ Вж. *Сизиф I / Макроикономическият грабеж.*

Като увеличава покупателната способност на парите, дефлацията от 30-те години драстично увеличава и дълговото бреме♦. Успоредно с това, настъпва и всеобща обезценка на колатерала, оказал се вече недостатъчен за обезпечаване на отпуснатите срещу него кредити. Ето защо първите смущения са свързани не толкова с намаление на производството, колкото с трудности в обслужването на дълга, с масово прекъсване на плащанията и на дълговите вериги. От друга страна, въпреки че кризата през 90-те години беше инфлационна, появилите се проблеми бяха аналогични: натрупване на просрочия, спиране на погашенията, поява на квазикредитни инструменти и на междуфирмени дългове.

Идентични са и пораженията на външните шокове. Спадът на експортните цени през 30-те години е сравним с разпадането на традиционните пазари от началото на 90-те. И в двата случая на страната се налагаше да направи експортно усилие, за да компенсира загубите. През 1930 г. България успя за кратко да изнесе *количества*, които да компенсират драстичния спад на *цените*. През 90-те обаче това не се оказа възможно.

Драматичните обстоятелства около банковите кризи формират и изтласкват на преден план образа на пасивната жертва на обстоятелствата. Но кризата има предистория, в която *днешните* пасивни субекти са *вчерашните* хиперактивни творци.

Предисторията на депресията е току-що описаната експанзия и в тази перспектива длъжникът престава да бъде само беззащитна жертва. Основата на пирамидата от лоши кредити, с които трябваше да се бори специалното законодателство за облекчение на длъжниците от началото на 30-те години, бе заложена в тяхното поведение през 1927–1929 година.

Шест десетилетия по-късно разплатата за потребителските и инвестиционните разточителства от 80-те не бе избегната, а застигна България в годините на прехода. Раздуването на номиналния дълг след освобождаването на цените и лихвите през февруари 1991 г. отново породи „синдрома на жертвата". За разлика от 30-те години обаче това бяха напълно неавтономни в решенията си предприятия. А и при социализма кредитор и длъжник се сливаха в единния субект на държавата. Ето защо за миналите грехове безадресно заплащаше целокупната нация, справедливо изправена пред дълг, натрупан и френетично изконсумиран в близкото минало от *всички*. Разплащахме се с икономическата ирационалност на комунистическия режим.

Всяка дългова криза е капиталова загуба, чието разсейване не е тривиален, нито автоматично решаван проблем, а борба, където конфликтите между различни интереси са особено остри.

Когато длъжниците са масово засегнати от промени в общата, независеща от тях конюнктура, загубите неизбежно се пренасят върху банковата система. Степента, в която това обаче става, зависи от съотношението между обществената тежест на двете страни. През 30-те години неплатежоспособните длъжници са физически лица, дребни земеделски производители без ясно *институционално*,

но с мощно *политическо* представителство. А както във всяка „демократична" страна, значението на *бройката* е съществено – става дума за потенциален електорат, който се ухажва и манипулира лесно чрез елементарните лостове на популизма и на политическата демагогия.

През 90-те години съотношението на силите беше по-различно. На пръв поглед преразпределението засягаше пряко най-вече държавните предприятия. Но тяхната институционална мощ и поддръжка бяха значителни. Мрежата от неформални връзки с властта им даваше реална сила, използвана в дълговата криза. Освен това държавните предприятия бяха нещо повече от „икономически клетки": те изпълняваха множество битови и/или социални функции, поради което изразяваха интересите и на заетите в тях, силно заинтересовани от изкуственото продължаване живота на тези структури. Така възможностите на длъжниците през 90-те години (както и през депресията) се оказаха умножени от натиска на популизма. Кредиторите отново бяха с по-слаби изходни позиции, което предопределяше характера на приетите в очевидна полза за длъжниците решения. Впрочем, „кредитор" тук следва да се употребява съвършено условно. Банките, наследени от последните „реформи" на социализма, бяха учредени като собственост на предприятията, а впоследствие трансформирани в държавна собственост*. Те бяха притежание на самите длъжници и съответно както облагите на лесните пари, така и възмездието за тяхното пропиляване, бяха аморфно споделени от двете страни.

На практика, през 30-те конфликтът около разпределението на пасивите е още по-заплетен. Българското общество е отчетливо разкроено на съсловия с ясна самоидентификация, като борбата за прехвърляне на загубите между тях е ожесточена. Пейзажът допълнително се усложнява от специалните лобистки интереси, например кооперативния. Днес някогашната съсловност е изчезнала, но тя е заместена от не по-малко обсебващите полюси на власт около отделни групи и/или лица.

И накрая, през всеки един от противостоящите центрове преминават разделителни линии и пукнатини. Ако на банковата система като цяло така и така се налага да поеме по-голямата тежест, остава въпросът кой сектор в нея да понесе повече загуби – държавните или частните банки? Или – една стъпка по-далече – коя от конкретните банки да бъде по-фаворизирана?

Всеки мащабен дългов проблем неизбежно се политизира, като се превръща в най-благодатна почва за агитация и демагогия. Неговото решение се изплъзва от плоскостта на икономическата рационалност, за да се подчини на политическата целесъобразност. Кризата от 30-те години е релефна илюстрация на този принцип.

---

* Техният капитал се държеше формално от Националната консолидационна компания.

Първите стъпки

Преди да дойде законодателят, се намесват паричните власти. Ранните кризисни симптоми на кредитния пазар се усещат още през пролетта на 1929 г., когато световните лихви започват да нарастват. Това смущение се наслагва към неблагоприятните климатични условия, към хронично дефицитния платежен баланс и загубата на резерви, за да предизвикат БНБ да действа. „Нямаше никакво съмнение, отбелязва годишният ѝ отчет за 1929 г., че насоката на търговската дейност не отговаря на крайно намалената покупателна способност на по-голямата част от населението [„общо е оплакването, че земеделското население не купува почти нищо"] Управлението на банката трябваше да премине от съветите чрез своите органи към по-осезателни предупреждения и мерки."[120] Мерките се свеждат до онова, което прави всяка емисионна банка в подобен случай : вдигане на сконтовата лихва. На 2 юни 1929 г.* процентът е увеличен от 9 на 10 процента. Отбелязан е краят в благодатния период на падащи лихви и висока ликвидност, когато пазарните проценти се движат с 1 до 3 пункта над сконтовия.

Важно от гледна точка на интересуващия ни тук проблем е не толкова чисто монетарната реакция на БНБ, колкото мерките по отношение на изпадащите в затруднение търговски банки. Стъпвайки на току-що придобития статут на пълноценен кредитор от последна инстанция, тя вижда мисията си в осигуряване на ликвидност за посрещане на евентуални масирани тегления на влогове. Съществено в случая обаче е, че тази си задачи БНБ решава да провежда *селективно*. „При *явната невъзможност да се спасят някои слаби кредитни институции*, пише в отчета, [банката]... положи всички усилия, за да се запазят интересите на вложителите при ликвидиране останалия им актив."[121] Тъкмо избирателността е най-смислената страна на възприетата политика, която влиза в разрез с обичайното поголовно толериране на съмнителни финансови посредници. БНБ основателно приема, че настъпващата криза проявява проблемите, натрупани през предходните безметежни години, като същевременно улавя момента, за да остави банковата система относително спонтанно да се (само)преструктурира. Виждането е, че осигурените средства следва да бъдат дозирани според състоянието на отделните институции. „Тия необикновени затруднения и изпитания за нашите кредитни организации показаха и всичките им недостатъци. Тук изникваше нова и най-важна обществена задача – *преустройство и заздравяване на частните кредитни институти*. Покрай вътрешните недостатъци на [някои от тях] общата кредитна организация страдаше от едно излишно множество банки, намиращи се в опасна конкуренция помежду си."[122]** През ноември УС на БНБ отново обсъжда конкретни мерки в този дух. Съветът предлага „отлагане рефинансирането на нови банки, основани сега, а също и на съществуващите вече... но неизползвали до-

---

* Ден след влизането в сила на конвертируемостта на лева, т.е. на пълноценния златнодевизен еталон.

** Подчертано в текста.

сега кредитните услуги на БНБ... За слабите банки предприетите ограничения да продължат до пълното отнемане кредита им при БНБ"[123].

Този необявен консолидационен проект шокира вече попривикналия към лесните пари финансов свят и активизира публичната съпротива. Воят на всевъзможни съсловни и професионални организации срещу „кредитното стеснение" е внушителен. И много скоро съпротивата, която е в крайна сметка съпротива на длъжника, преминава от чисто стопанската към политическата и законодателната плоскост.

Дебатът и първите законодателни решения по дълговия въпрос от началото на 30-те години се случват на фона на наближаващите избори. Допитването от 21 юни 1931 г. е известно като един от крайно редките случаи в българската предвоенна история, когато управляваща партия губи властта през урните. Дали това е нежелан резултат, или премислен ход пред перспективата на предстоящите трудности (както намеква Ат. Буров) решават историците*. Важното е, че атмосферата е напълно доминирана от първата фаза на депресията. Банковата криза от есента на 1929 г. е зад гърба, а атаката срещу Кредитна банка♦ е съвсем прясно събитие. Цените на българския износ са се сринали. Дълговото бреме върху производителите е нараснало драстично. Но все още не се знае, че най-опустошителните прояви на кризата предстоят – въвеждане на валутен монопол през октомври 1931 г., мораториумът по външния дълг през април 1932 г., дъното на депресията през 1933–1934 година. Така, между страха от настоящето и неведението за бъдещето, българският избирател (като всеки друг) дава гласа си на онзи, който обещава да реши *непосредственото (видимото)* му затруднение *веднага*.

„Кризисната" политика приема три характерни черти: решенията се вземат *след наддаване*; те се вземат *на тъмно*; моментът им е *закъснял* и *несполучливо подбран*.

Наддаването става под натиска на засегнатите интереси, усилен от желаещите да се възползват от конюнктурата, като уредят собствени проблеми (или просто се възползват) покрай общата психоза. Вегетирането, политиканството и популизмът (където БЗНС е водещ изпълнител) за сметка на натрупаните дългове бързо прехвърлят споровете на територия, където разумни решения стават все по-трудни или дори невъзможни. Затъмнението идва от немарливостта на администрацията, от неподготвените институции и публика, оказали се изненадани и принудени да работят по спешност. Моментът най-често е неподходящ поради дълго проточващите се кавги, компромиси и интриги. Както през 1932, така и през 1994 г. изходът се появява, *след* като е оставен да назрее.

За да се почувства атмосферата, оставям думата на Илия Палазов – един от непосредствените участници в събитията, който при това бързо успява да обобщи обществената дискусия. В статия от априлския брой на СпБИД за 1932 той описва, почти в реално време, първите стъпки. С живия разказ, с почти журналистическата

---

* За икономическата политика на правителството на Народния блок вж. по-подробно в: Иванов, Мартин. Политическите игри с външния дълг. С., 2001.

♦ Вж. *Българска народна банка / Тактическите дилеми...*

НБКМ–БИА

НБКМ–БИА

Обществената стихия срещу икономиката на депресията: Д. Гичев подстрекава на митинг, 1933

стилистика и чистосърдечните признания, текстът се откроява сред другите публикации в списанието. „Още миналата година, разказва Палазов, при произвеждане на изборите за днешното Народно събрание от партиите, които съставляват днешното правителство, бе лансирано обещанието, че ако те вземат властта, то те ще създадат закон за облекчение на длъжниците. Записан така в платформата на тези партии, този въпрос бе подет от партизаните агитатори, които в своите агитации пред избирателите в това направление даваха фантастични обещания. Достигаше се до обещанието, че ще има даже опрощаване на *всички* дългове на *всички* длъжници... Партиите, които обещаваха не закон за *облекчение*, а за *опрощаване* на дълговете на длъжниците, получиха народното доверие и следователно те трябва да изпълнят обещанието си. Ето как се дойде до въпроса за нуждите от закон за облекчение на длъжниците... Истината налага да кажем, че днешното правителство във всичките му нюанси, изправено пред тежката проблема за длъжниците, ако не беше вече демагогията на партизаните, щеше много да си помисли дали да излезе с днешните законопроекти [за облекчение]... Въпросът обаче в политическите агитации се толкова много подчерта, че даже никак... да не съществуваше, правителството трябваше да излезе със специален закон за него."[124]

Операцията започва в мрак, без никаква ясна представа за действителния мащаб на явлението. „Когато г-н министър Гичев поиска да му се изработи от една комисия, в която участвах и аз, законопроект за облекчение на длъжниците, продължава И. Палазов, още в първото заседание поисках, и комисията се съгласи с мен, да се замоли г-н министъра да натовари БЗБ да направи една анкета за задълженията на земеделците, защото иначе проблемата ще се разрешава в тъмно

НБКМ–БИА

Манифестират делегати от Конгрес на недоволните земеделци, 1933

и не е изпусната възможността да се направят големи грешки. Защо въпросът се забави или въобще изостави, аз не зная. Всеки случай, оттогава изтекоха повече от 4–5 месеца, а по въпроса не е направено нищо, освен че е заседавала един път комисия, в която е участвувал и представител на Дирекцията на статистиката."[125]

През 1932 г. нещата вече са стигнали до точката на необратимост, безвъзвратно са изпуснати възможни решения. „Правителственото гледище отговори на народните настроения, които благодарение на политическите агитации и демагогии, се така развиха, че днес вече е невъзможно без един специален закон за защита на длъжниците и то един закон, с който да се създаде час по-скоро онова облекчение, което би могло да се направи днес, а най-важното да турне край на *баснословните надежди*, наслоени при длъжниците, които правят невъзможен един нормален стопански живот."[126] Най-удачният момент от икономическа гледна точка, разбира се, е отминат. „Аз смятам, продължава Палазов, че поради злоупотребление с въпроса за длъжниците се изпуснаха много моменти и се пръсна много време, в което, по пътя на една координирана политика на държавните институти, би могло да се помогне решително на затруднените длъжници... Така например, първата и най-главна помощ... днес трябваше да бъде дадена чрез намаляването на лихвения процент... За [това] е необходимо БНБ да намали сконтовия процент. Защо бави тя намаляването на сконтовия процент? Смятат ли ръководителите на БНБ че с високия сконтов процент ще привлекат чужди капитали у нас? Всеки случай страните с класическата политика на емисионните банки отдавна се отказаха да вярват на магическата сила на големия сконтов процент. Помощ можеше да дойде и от БЗБ. Достатъчно беше тя да нарече своите пласменти с истинското им име, а не да нарича краткосрочни онези, които с години стоят без движение... По пътя на индивидуализиране на кредита на длъжниците БЗБ можеше да влезе между тях и частните им кредитори, да помогне за уреждане на отношенията им. [Вместо това] възприеха политиката да ликвидира задълженията на затруднените длъжници, като тя да ги поеме, или пък да поеме гаранцията за тях пред частните кредитори."[127]

В комисията, назначена от министър Гичев, се оформят лагери, отразяващи крайностите в обществените настроения. Разказът за нейната дейност е любопитен и с вметнатите чисто битово-чиновнически наблюдения. „В тази комисия, свидетелства Палазов, се констатираха две гледища: едното, което се поддържаше от членовете на комисията, *повече чиновници и приятели на министъра и чрез която се целеше задължително пълно очистване на задълженията* на земеделските стопани. Те искаха едно генерално уреждане на задълженията на земеделците, като се предвиждаше... общо намаляване на дълговете до 40%, а БЗБ поемаше задълженията към частните лица, като се предвиждаше да им се издадат бонове с падежи за 10–15–20 години. Второто гледище, поддържано от мене и от Ст. Кямилев, администратор на БЗБ, бе, че едно толкова генерално очистване на задълженията е нецелесъобразно и невъзможно. Ние предлагахме на министъра едно подпомагане на затруднените длъжници чрез политика на държавните кредитни институти и... ликвидиране на задълженията на *тежко* затруднените длъжници, но това да не ста-

ва генерално за всички длъжници, а като се третира *индивидуално*..."[128] Съвсем не е учудващо, че в комисията мнозинството се оказва за първото гледище.

Непоследователността е особено характерна. Ето краткото описание на И. Палазов за перипетиите на законите от 1932 година. „След дълго време Министърът внесе в Камарата един проект за защита на земеделските стопани, който се доближаваше до второто гледище, но не мина много, той го изтегли и внесе след това друг проект, който сега се разглежда в Народното събрание. Г-н Министъра [на правосъдието] Върбенов , защо именно той – не знам, и той започна да се занимава с проблема на длъжниците, но вече не само длъжниците земеделци, но за *всички* длъжници. В първия проект на Министъра се предвиждаше 30% опрощаване на задължението, което [той] обяви и с едно интервю в печата, което интервю още на другия ден... опроверга, защото се убеди, че в обществото едно подпомагане на длъжниците чрез... задължително генерално опрощаване на задълженията в този или онзи процент не се посреща добре. По-късно министър Върбенов коригира значително своя проект и го внесе в Народното събрание. Всеки случай ще подчертаеме, че законопроектите на двамата министри така бяха илюстрирани от самите техни органи пред обществото, че то ги посрещна много скептично и с много тежки уговорки."[129]

Под натиск на стопанската логика, в последната фаза от приемането на законите самият подстрекател на политическото наддаване е принуден да отстъпи и да прояви известна въздържаност. Правителството плахо се опитва да върне духа в бутилката, но това е вече невъзможно. Щафетата от предизборното наддаване е поета от депутатите. При цялата си ретушираност, законите от март–април 1932 г. остават най-екстремисткият вариант. „В правителствените среди [проектите] предизвикаха много сериозни разногласия, отбелязва И. Палазов... В Народното събрание и в разните комисии разглеждането [им] даде възможност на демагогията да се прояви много на широко... След [първото четене] те отидоха в комисиите, където станаха промени, които, ако не беше благоразумието на правителството, което отново ги повърна в Министерския съвет и отново коригира и подобри, ние щяхме да имаме два закона, приложението на които върху стопанския живот щяха да бъдат катастрофални. В комисията демагозите се надпреварваха да правят предложения в полза на длъжниците. Всеки случай първоначалните проекти излязоха от Камарата в някои отношения подобрени, а в други влошени."[130]

Събитията около „първия облекчителен цикъл" образуват най-високата популистка вълна. Проектите за „социално справедливо" преразпределение на загубите от депресията се множат, като предлаганите решения, естествено, са напълно изкривени в полза на длъжниците. Както е обичайно, в подобни моменти се появяват и съпътстващи идеи за облагане на капитала, въвеждане на „справедливи" данъци, оземляване за сметка на едрите земевладелци и пр. Без задръжки се излива цялата натрупана антикапиталистическа злост.

1933 година е преходна в политиката по дълговия проблем. От една страна е напълно ясно, че наложеният екстремизъм е икономически неудържим. Приба-

вя се обаче и нов елемент, какъвто е външният натиск за тяхната промяна. Н. Мушанов е сериозно притиснат от ФК и от други кредитори за отмяна или ревизиране на откровено несъстоятелното законодателство. На редовната Женевска сесия на ОН през май 1933 г. на министър-председателя се налага да поеме дори формални ангажименти пред ФК за ревизиране на законите до края на юни. Но вътрешната съпротива е толкова силна, а нежеланието на кабинета така явно, че промените са отложени неколкократно.

В подобни периоди на безвремие вакуумът се запълва с още по-ирационални мерки. Цялата 1933 г. е изпъстрена от нови инициативи, които допълнително разширяват облекченията. Политиката по натрупаните дългове достига пароксизъм на изненади, незавършеност, кръстосан натиск и неустановеност.

Първи признаци на отрезвяване се появяват едва в самото начало на 1934 г., когато „законът Мушанов" премахва някои от облекченията. След две години популизъм общественото мнение обаче трудно преглъща подобна промяна. Едва през август 1934 г. новото правителство на Кимон Георгиев кодифицира цялостно материята. Изкушението да се ухажва длъжника така и не напуска властта, като от време на време тя го активизира за получаване на дребни политически дивиденти.

Отделни интерпретации придават на облекчителното законодателство подълбок макроикономически замисъл. Асен Христофоров например го представя като специфично български модел за противодействие на депресията, който донякъде се отличава от приетите в държавите на „стерлинговата група", на „златния блок" и в нацистка Германия. Първите прибягват до девалвация на парите и евтин кредит, вторите поддържат надценения курс и задълбочават дефлацията, а Германия въвежда валутно-импортни ограничения и раздува държавните (граждански и военни) разходи[131]. Прилагайки хибрид от тези линии (с превес на елементите от германския модел), България „бе възприела, пише Христофоров, политика на засилване на покупателната мощ на селското население чрез повишаване на цените на зърнените храни, от една страна, и чрез намаление на чрезмерните задължения на земеделските стопани, от друга"[132]. Макар характеристиката да е точна, наличието на „умисъл" е съмнително. Структурирането на българската икономическа политика през този период става под влияние на малък брой твърди принципи и на много конюнктурни обстоятелства. В нея обаче със сигурност отсъства обща и логически обвързана визия. Отказът от официална девалвация на лева се поддържа по съображения, свързани с външния дълг♦. Валутните регулации и квотирането на вноса са вдъхновени от почти повсеместно действащ (неизбежен) модел. Но облекченията на длъжниците и субсидираните селскостопански цени без съмнение са израз на обществен натиск от страна на безбрежната маса земеделци длъжници в една близо 80% аграрна икономика.

♦ Вж. *Българска народна банка / Стратегическите дилеми – в търсене на паричен стандарт.*

Разпределение на тежестите

Депресията предизвика дълбоки разместванията в националното богатство. Капиталовите позиции на това, което днес наричаме институционални сектори*, претърпяват коренна промяна. Съотношението между тях е драстично пренаредено.

В това прекрояване не всички са губещи. Още по време на кризата е отбелязано, че „покупателната сила, преляна в чужбина без пряко възмездие поради прекомерното спадане на цените за нашите главни произведения, се свежда върху един малък размер от националното производство. Тази загуба не е фатална... далече по-голяма част от своята изгубена покупателна сила нашето селско стопанство е отстъпило не към чужбина, а към българската търговия и индустрия“[133]. Известна изгода за сметка на земеделието получават слоеве, чиято покупателна способност нараства**. Това са най-вече монетаризираното градско население, което усеща засилената покупателна способност на „натежалия“ от дефлираните цени лев. За него проблемите са други – намаляване и забавяне изплащането заплатите на държавните чиновници, ниски пенсии, безработица (не толкова сред сравнително малобройното фабрично работничество, колкото при по-гласовитите образовани групи, наричани без нюанси „интелигенция“)...

Но в обществените настроения от първата фаза на кризата доминира катастрофичното, като именно то е фонът при вземане на радикални решения. Асен Цанков е прозорлив в друго свое тънко наблюдение. „Ако всички признаци посочват една криза, която е обхванала целия наш икономически живот, пише той, това разстройство не се дължи пряко на загубите, претърпени от спадането на цените, а на онова разместване и разбъркване в стопанските отношения, за което влошеното състояние на нашето земеделие е дало първия тласък, но което е неимоверно усложнено от изникналите психологически фактори.“[134]

През 30-те (както и по редица други поводи) политически печелившата класа са земеделците (длъжниците). Техният превес в публичното пространство е капитализиран с предимства при прехвърляне на загуби към банковата система (кредиторите).

Диктатурата на длъжниците. В началото на кризата наяве излизат всички предразсъдъци, рефлекси, агресии и първични представи на длъжника за нормите на стопанския живот. Отбелязаното *демонизиране на кредиторите* се превръща в масова психоза. В народното съзнание кредиторът – повече от всякога – олицетворява злото, априорно заслужава морално осъждане и трябва да поеме загубите като заслужено финансово възмездие. Избуяват идеологемите за „греховността“ на банките.

---

* В системата на националното счетоводство това са домакинствата, нефинансовите предприятия, финансовият сектор, правителството и външният сектор.

** Картината е огледална на тази по време на инфлация.

Показателен в това отношение е един от най-ранните законопроекти („За защита на земеделеца-стопанин"), представен от Н. Пъдарев в края на 1930 година. Наред със стандартното искане държавата да се намеси, за да осигури евтин дългосрочен кредит, неговият патос е насочен към запазване недвижимите имоти на длъжниците от „безсърдечната експлоатация на заемодателите. Създалите се в страната, *повечето със съдействието и подкрепата на държавата чрез БНБ, частни банки*, пише в мотивите, вместо да се явяват като инструмент на производството, обърнаха се в негов разрушител"[135].

Подобно умонастроение ражда образа на *самогероизиращия се длъжник*. Из неизброимите документи на протеста той е неизменно човек трудолюбив и родолюбив, „съществена част от стопанската общност", „дал най-големите жертви в борбата с икономическата криза и затова наложително да бъде третиран по-благоприятно"[136]. На места длъжниците са представени като несправедливо ощетени от обстоятелствата „капитани на индустрията". Ако имат големи задължения, то непременно е, защото те са „хората на големите инициативи, смелите стопански строители и реформатори. Тия хора чрез своята стопанска дейност са дали всичкото си състояние на обществото, те са жертва на времето, което преживяваме, те заслужават най-голямо снизхождение, а тях законът третира най-неблагоприятно"[137]. Този панегирик идва след току-що завършилата кредитна инфлация...

Презумпцията за невинност и ореолът на *мъченичество* са нужни на длъжниците за ескалиране на техните искания и за оправдаване на предходните им действия. Какво е правено през 1927–1929 г. вече няма никакво значение, то е покрито със забрава. В месомелачката на безличния пазар (или на кризата) длъжникът се (само)възприема като публика (в най-добрия случай като миманс). Опрощението се получава от само себе си, при това за *всички*.

В господстващата атмосфера се приема за легитимно да бъде компенсирана не само масовата икономическа слепота от предходния подем, но и стореното в началото на кризата. Така например, през 1931 г. (до влизане в сила на първите облекчителни закони от април 1932 г.) много длъжници търсят да избегнат загуба на имотите си, като се опитват да теглят заеми за рефинансиране на старите си задължения. Това поведение се опира на преценката, че кризата ще е кратка, и на затвърденото от опита убеждение, че държавата ще е насреща. Действително, през 1934 г. новите дългове са включени в процедурите за опрощаване[138].

Исканията, лансирани в публичния дебат вече нямат предел и автоцензура. Позволено е *всичко*, длъжникът *винаги* има право*. В екзалтирания проектозакон на Н. Пъдарев се предлага да бъде наложен запор върху храната и фуража, необходими за изхранване семейството и добитъка на селското домакинство до нова реколта. Спира се публичната продан на недвижимите имоти на селските домакин-

---

* Този идеал бе реализиран при социализма. (Вж. *Българска народна банка / В търсене на паричен стандарт.*)

ства и се забранява те да бъдат използвани за обезпечение. Предлага се БЗБ принудително да изкупува продадените на публичен търг след 1 януари 1929 г. имоти на селските домакинства, в случай че са купени от неземеделци. В един от вариантите тези имоти се изплащат 30% в брой и 70% в 15-годишни облигации на БЗБ. Впоследствие стопанинът може да си ги върне веднага, изплащайки с лихвите кредита на БЗБ. Какво става с банката при невъзможност да бъде погасен дългът, не е ясно. Идеята е дотолкова неуместна, че И. Палазов предвижда масови и жестоки саморазправи, както и пълен отлив от публичните продажби – нещо, което върви срещу интереса на самия длъжник[139].

Успоредно с акциите около дълга на земеделците са подети и кампании за облекчаване и отсрочка на всевъзможни задължения към бюджета – опрощаване на поземления данък, намаляване на всички мита, преизчисляване данъчната основа съобразно дефлираните доходи и цени, опрощаване лихвите от бежанските заеми и пр. Многобройни са станалите отпреди тривиални инициативи за учредяване на нови кредитни институции, раздаващи евтин кредит. Времето е златно и за насърчителното законотворчество в полза на земеделието: неговото лоби наваксва пропуснатото в конкуренцията с други съсловия и отрасли.

Петициите за облекчения бързо ескалират до настояване за *поголовно* опрощаване на дългове. Партийно-просветната и контролна група (!) при Демократическия сговор в Пазарджик например предлага БЗБ да поеме задълженията на земеделците към частните кредитори[140]. От другаде се надава вопъл за мораториум по задълженията към банки и частни лица. През 1934 г. (след вече двугодишно действие на първите закони) Съюзът за закрила на длъжниците предлага лихвата за всички задължения да се намали до 3%, като платеното в повече се приспадне. Същият съюз иска пълен, безусловен и безлихвен мораториум от три години, процентно намаление на *всички* задължения (към *всички* кредитори) съобразно индекса на обезценяване на имотите... Съюзът не забравя да предложи облекчения и за онези, които пожелаят да възобновят икономическата си дейност – те „*следва* да бъдат кредитирани от всички държавни банки в размера на *заслуженото* и с оглед на производството им..."[141]

Намаляването на проблемните дългове „на калпак", по типови норми, изглежда просто и достъпно решение. В обсъжданията на първите закони позицията на правителството (Д. Гичев) е за обща 40%-на редукция на дълговете на земеделците стопани, докато (както видяхме) друг министър (Върбенов) предлага 30%, но не само на земеделците, а и на останалите длъжници.

Настроенията са такива, че блуждаещите и привлекателни екстремистки идеи успяват под една или друга форма да се наложат при началния кръг решения. След дълги спорове трите закона, приети през пролетта на 1932 г., са за предпазния конкордат (19 март), облекчение на длъжниците (16 април) и закрила на земеделеца стопанин (19 април). Тези дати носят тежка символика, тъй като съвпадат ден по ден с обявяването на мораториума по българския външен дълг (20 април 1932 г.). Чрез единия акт правителството прави публично достояние фактическата

си неплатежоспособност, а със серията „облекчителни" закони признава статуквото при вътрешния дълг. Спрямо външния свят държавата е в напълно сходно положение с това на декапитализираните местни дебитори, намерили се изведнъж с удвоена и утроена дългова тежест. Не е изненадващо, че към своите кредитори България преповтаря най-радикалните искания на местните частни длъжници: опрощаване, разсрочване, възможности за оздравителна финансова програма.

Законите от 1932 г. включват няколко от най-опасните призиви. Те фиксират принципа за намаление на дълга (макар и частично) при еднакво третиране на длъжниците, независимо дали са добросъвестни или недобросъвестни, затруднени или платежоспособни. Главната тежест е стоварена върху кредиторите. Накрая, различните видове банки са поставени в неравноправно положение, като държавните са открито фаворизирани.

Законите са пропити от обичайния страх пред фалита и дават възможност този изход да бъде избегнат. Целта им е „да спре обявяването в несъстоятелност на пострадалите от кризата търговци и да им се даде възможност да се съвземат, като за целта на кредиторите се *налага* една принудителна спогодба, извършвана под контрола на съда"[142]. Единствената по-важна отстъпка е приетият принцип на доброволността, според който опрощаването на дълг става факултативно, при заявка от страна на длъжника.

Впрочем, дори при добро желание, българското и редица чужди законодателства – по преценка на Константин Кацаров – се оказват неподготвени за такива „необикновени вълни от искания за обявяване на фалит"[143]. Търговският закон съдържа „пукнатина, която дотогава бе останала незабелязана"[144]. Той позволява на всеки длъжник, от когото е поискано обявяване на несъстоятелност, да се обърне към съда за мораториум, без каквито и да е ограничения относно продължителността, условията и гаранциите по него. Под първите удари на кризата „съдилищата, отбелязва Кацаров, започнаха да дават доста безразборно такива отсрочвания, които пък – давани без гаранции за по-късното плащане и при постоянно продължавани срокове – всъщност *освобождаваха от грижи длъжниците и поставяха кредиторите в тежко положение*. А тъй като почти всеки кредитор беше и длъжник, то тази слабост на закона се превърна в *една не винаги уместна и желана защита на кредиторите*"[145].

Опрощаванията обхващат текущите лихви и част от главниците. При длъжници с отрицателна нетна стойност* (под таван от 20 хил.лв.) се предвижда до 30% намаление на дълга. Годишната лихва се намалява за всички до 7% от влизането в сила на закона. Текстът за закрила на земеделеца стопанин дава правото за сключване на земеделски конкордат, което може да доведе намалението на дълга до 50%, разсрочване от 3–10 години под гаранция на БЗБ и фиксиране таван на лихвата от 7 процента[146].

---

* Разлика между активите и пасивите.

И трите нормативни акта предвиждат спиране на изпълнителните действия срещу длъжниците. (При земеделците то е безусловно, а при останалите – след внасяне 10% от задължението по изпълнителното производство в края на първата година и на всяко следващо шестмесечие.) Предвижда се и „неприкосновена" част от имуществото на длъжника, което да осигури неговото оцеляване. Тези мерки очевидно ограничават възможностите на кредиторите да събират вземанията си.

Решенията са по-благоприятни за БНБ, БЗБ и кредитираните от нея кооперации, за БЦКБ и Българската ипотекарна банка. Техните вземания не подлежат на облекчение. При популярните банки не се допуска намалението от 30 процента. За всички частни банки обаче опрощаването на дълга се поема изцяло от кредитора. Така фактическият обхват на редукцията силно се стеснява, доколкото БЗБ е основният кредитор на затруднените длъжници, а частните банки са поставени в най-неизгодно положение.

Срещу изключването на БЗБ от периметъра на законите тя поема определени тежести. Какъв е балансът от противоречивите мерки не е съвсем ясно. Земеделска банка е третирана като яма, поглъщаща поредната порция загуби и лоши кредити, прехвърлени към държавата. За стопанствата до 50 дка БЗБ изкупува продадените срещу погасен дълг земи, като ги връща на бившия собственик на изплащане в течение на 15 години. Банката поема и ипотеката пред кредиторите, ако прецени, че имуществото на длъжника е подходящо. При несъстоятелност на длъжник в конкордат, тя се субституира (поставя се на мястото) на предишния кредитор. Така държавата косвено (чрез БЗБ) се намесва в прехвърлянето на дългове. Тук вече се заличават контурите на окончателното решение от 1934 г., но част от функциите на бъдещата Погасителна каса все още се изпълнява от БЗБ.

Решенията от 1932 г. слагат край на първия кръг в обществената дискусия, но и начало на следваща неопределеност. Очакването за промени, ревизиране или разширяване на небалансираното законотворчество е всеобщо и то допълнително парализира стопанската активност. През 1933 г. несигурността е подхранвана от идеите за нов, глобален закон, който да замести съществуващите. Правителството на Н. Мушанов обаче шикалкави, притиснато между собствения си популизъм и категоричното отхвърляне на законите от страна на ФК на ОН. В редовните доклади на комитета за българската икономика, един от лайтмотивите от години е именно съвършено недипломатичното отричане (с открито отвращение) на облекчителното законодателство.

Главна последица от популисткия първи цикъл е пълната парализа на кредита и деморализация на длъжниците. Опитът да се излезе от положението чрез тенденциозно прехвърляне на тежестите върху кредитора в крайна сметка се оказва не само невъзможно, но и вредно за самите длъжници и за цялата финансова система. Кредитът замира напълно, заражда се всеобща подозрителност към заемополучателите, а латентната банкова криза става явна, макар и до тотална атака от вложителите да не се стига. В правния мир настъпва малка революция, защото всяко опрощаване на дългове (още повече от подобен мащаб) в края на краищата отрича правото на собственост.

Деморализиране на длъжниците. По-трезвите наблюдатели на събитията, а и текстовете, писани с известно отдалечаване във времето, изглеждат шокирани не толкова от непосредствените последици на взетите мерки, колкото от техния „морален" ефект. Депресията се възприема като втори водораздел в морала на длъжника: за колективната памет твърдото доверие е започнало необратимо да се изхабява още преди (и особено в хода на) войните; облекчителните закони нанасят окончателния удар, като след тях повече нищо не може да е същото.

Паралелът с недалечното минало се налага отново. Вярно е, че при комунизма не можеше да се говори за каквато и да е етика в тази област. След като кредитът не съществуваше в нормалните си измерения, той не беше следствие на „суверенни" решения, риск и отговорност, а опрощаването на дългове се бе превърнало в текуща практика. Но за икономиката на прехода Законът за лошите кредити от края на 1993 г. изигра (с подготовката си, дебата около него и последиците) сходна деморализираща роля. Тази повратна точка развращаваше не *остатъците*, а слабите *наченки* на нормални кредитни отношения в българското стопанство. Повтаряше се вече позната схема, в която закони за опрощаване на дълг допускат и дори насърчават поведение при „меки бюджетни ограничения". Пристрастяването към него вдига високо летвата на неизбежната последваща корекция, когато необходимото затягане трябва да е още по-драстично, за да постигне целта си. През 30-те и през 90-те години разбираемата реакция на кредиторите бе да опитат да затегнат обезпеченията. Това придаде неповторимия облик на прехода, когато закърнелият морал на длъжниците беше „превъзпитаван" с брутални методи за силово събиране на вземанията.

Познатият в днешния академичен жаргон проблем за „моралната вреда"* има класически прояви по време на депресията. Славчо Загоров описва явлението като за учебник. „Фактът, че действующият закон за закрила на земеделеца стопанин не прави разлика между длъжници с добро и лошо положение, а закриля длъжника изобщо... [даде] кураж на платежоспособните, но недобросъвестни длъжници да се присъединят към затруднените и днес покрай онези, които искат, но не могат да плащат, вдигат ръце и тези, които могат, но не искат да плащат. На много места платежният морал е съвсем изчезнал."[147] Българският нюанс се дава от битовото допълнение, че има села, където не смее да влезе нито кредитор, нито адвокат, нито даже съдия изпълнител от страх да не бъде убит или смазан от бой.

Последиците се оказват точно обратните на замисъла. Възприетите схеми не подпомагат добрите, а напротив, осъществяват негативна селекция между добри и лоши длъжници. Още в началото на прилагането им се изказват опасения, че те мо-

---

* *Moral hazard*. Терминът се употребява, когато се създават условия за измама и мошеничество, които не са икономически санкционирани. Това оскъпява и прави по-неефективно функционирането на съответните пазари.

гат да се превърнат в „закони за нечестните платци“[148]. Дори при баналната (и неоправдана) презумпция за „чувството на българина да бъде честен платец“, редица наблюдатели очакват от правата да се възползват само най-корумпираните и партизанщината. Многобройни безскрупулни длъжници, спомня си К. Кацаров, се възползват от променената ситуация, „за да оправят материалното си състояние за сметка на кредиторите, чиито хал всъщност не беше добър, тъй като заемайки положението на кредитори в едно производство за несъстоятелност, те бяха в много случаи дебитори в друго производство за овладяване на тяхната собствена несъстоятелност. *Изпадналите в паника кредитори започнаха да приемат частични плащания срещу пълно освобождаване.* Така се стигна до положението, даден длъжник, след като получи съдебен мораториум, да предложи чрез свои близки 70, 60, 50% от вземането в брой или с гаранти и да смъкне по този начин съответно задълженията си... *Докато Министерството [на правосъдието] раздвижи своя апарат... процентът, който се предлагаше на кредиторите, спадна на 40, 30, 10 и 5*“[149]. Очаква се провал и в другата основна цел – да се удари по лихварите и спекулантите. Както често се случва, онези, които законопроектът цели да засегне, са намерили начин да се отърват. Този път те са се „освободили навреме от задълженията на съмнителни длъжници“[150].

„Ние сме убедени, пише И. Палазов, че... почтените длъжници, онези, на които трябва да се помогне, няма да се възползват поради моралния гнет, който ще изпитват... и още поради това, че на свободния кредитен пазар ще бъдат третирани като прокажени и чрез това ще загубят напълно своята кредитоспособност.“[151] Опасенията се оправдават. По закона за закрила на земеделеца стопанин са подадени само около 34 хил. молби[152]. В редовния си доклад от 1933 г. ФК констатира, че „за хатъра“ на 5% от земеделците 95% от населението се оказва лишено от кредит, а банките и частните кредитори са поставени в нетърпима ситуация[153]. В наблюдението е резюмирана цялата ирационалност на облекчителното законодателство, а в общ план – на популизма изобщо. Атакувайки *видимия* проблем, те създават нов и блокират целия кредит. Приемайки че решават един *масов* проблем, на практика уреждат несъществено малцинство. Като се самопрокламират за *социално справедливи*, всъщност създават нови източници на неравноправие, социални напрежения и междусъсловни търкания. Говорейки за *морал*, те на практика деморализират и корумпират, в случая – длъжниците. Макар да се представят за панацея на *длъжниците*, законите само утежняват тяхното положение: малкото кредит, който продължава да се раздава, е получаван само при драконовски условия. „Реалните ценности на дебиторите, пише Б. Янчулев, ще заместят личните отношения и моралното доверие, което сега се дава само при честна дума, съседски подпис, гаранция и пр., и ние ще се върнем към варварския ломбард.“[154]

Всяка неопределеност около кредитната система води след себе си спад на доверието и частични или масови брожения сред вложителите. Умуванията и лобирането за това, кои (банки или сектори) да бъдат засегнати по-слабо от прехвърлянето на загубите, има своята цена. Споровете около режима за популярните банки

например предизвиква теглене на депозити за около 150 млн. лева[155]*. Не е ясно дали „междинният" статут, който те получават по закона (известно преимущество пред частните банки, без пълните привилегии на държавните), успява да компенсира това обезкървяване. А малки акционерни дружества, които и без това са немощни структури, спират плащанията си още при обсъждането на законите.

Онези вложители, които успяват да изтеглят своите пари от смятани за уязвими банки и все пак решават да ги вложат отново, ги пренасочват към държавни учреждения, особено ПСК. През 1931–1933 г. привлечените средства в Пощенската каса нарастват от 874 на 1 706 млн. лева. Значителна част от вложителите обаче е привлечена от спекулативни инвестиции в пирамидоподобни образувания, като например Спестовно-строителните дружества, погълнали около 280 млн.лв. за 1934–1935 година[156]♦.

Стопанският живот се крепи на конвенции, чиято устойчивост зависи от баланса във взаимния контрол. При спокойни години или слаби сътресения, отклоненията от равновесието не са застрашителни, а пазарните механизми го възстановяват относително бързо. Продължителното съблюдаване на условностите, от своя страна, постепенно инфилтрира в стопанското поведение стереотипи, които укрепват елементите на онова, което обозначаваме като стопанска култура.

Събития от мащаба на депресията точно затова са „големи", защото рушат познатите модели. Действащите лица изведнъж се чувстват „отвързани", свободни да прекрачат традиционните правила. Обратно, практика, която преди е била широко разпространена, но не и официално легитимирана, се превръща в толерирана от обществото. Задръжките падат, поведението става подвластно на първични импулси.

Именно това се случва с кредитните отношения през 30-те години. Не че по-рано натрупването на просрочия е било рядкост. Напротив, то е прекрасно познато, например за огромния кооперативен сегмент на кредитния пазар. Но никога до този момент отказът от плащане на дългове не е бил така предизвикателно открит и публичен. Промяната се резюмира от повсеместното оплакване за „разложение" сред длъжниците. Облекчителните закони създават атмосфера, в която дори да си платежоспособен, можеш да не плащаш или да редуцираш дълга си. Дали ще се възползваш, е въпрос единствено на лично решение и на „устойчивост" към изкушението да се облагодетелстваш от „слободията", която самата държава организира. Тъкмо тази ситуация оформя „особена психика у длъжниците, че задълженията не ще се плащат"[157]**.

Настроението е точно доловено от окото на професионалния юрист. К. Кацаров отбелязва как „деморализираните длъжници, които, виждайки, поради сла-

---

* Това представлява около 6% от депозитите на популярните банки през 1933 година.

** Описаният феномен в никакъв случай не е уникално български. В една или друга степен той се наблюдава навсякъде, където депресията покосява длъжниците.

♦ Вж. *Капитализъм без капитал / Институциите на спестовността. Дългосрочен и акционерен капитал.*

бостта на закона, безпомощността на кредиторите започнаха да не се боят от заплахите им". Напротив, „безскрупулните използваха... обстановката, за да заплашват кредиторите със собствената си несъстоятелност"[158]. Кацаров припомня приповдигнатия дух на длъжниците[159]* и тъжно констатира, че когато идва окончателното законодателно уреждане на въпроса „повечето [от тях] бяха вече напълно загубили желание и намерение да плащат каквото и да било от задължението си, а кредиторите – надежда да получат въобще някога вземанията си... Длъжниците вече бяха свикнали с мисълта, че старите задължения няма да се плащат..."[160]**

Важно е отново да се подчертае, че тази асиметрия между възможностите на длъжник и кредитор не е плод единствено на обстоятелствата. Тя е дълбоко вкоренена и материализирана в хроничния проблем с просрочията. В едно от писмата си Ив. Буров отбелязва, че особено разпространеният кредитен инструмент на текущата сметка има „най-голямото неудобство, че... банкерът не може да си събере парите на време и че при [нея] *той е в ръцете на клиента си, вместо да бъде обратното*, както е... при поличното задължение"[161]. А по повод надвисналата опасност от мораториум по българския външен дълг британският пълномощен министър в София, с характерния за англичанин уклон в полза на кредиторите, ги съветва да направят временни компромиси, за да могат да получат поне нещо и плащанията да продължат. Обявяването на мораториум би задействало „*вродения навик на българина*, пише дипломатът, *да не плаща дълговете си*". При известни отстъпки „този полуориенталски народ може да се извади от азиатското блато и след известно време... да придобие добри навици отново [да плаща]"[162].

Губещата страна – кредиторите. В началото на 1932 г. И. Палазов предвижда, че в скоро време на правителството ще се наложи да прокара „обратни закони", за да спасява банките и вложителите[163].

Прогнозата се сбъдва, ако не в буквален, поне в косвен вид. Продължителната консолидационна акция от средата на 30-те години е закъсняло и недодялано решение на проблеми, натрупани от кризата, но и от самите облекчителни закони. По логиката на първите им варианти, основната тежест от загубите пада върху банките и по-точно върху частните. Според една твърде мека формулировка, законите са „проникнати от дух на незачитане на кредитора"[164]***.

Би било неточно да се твърди, че гласът на банките и на кредиторите не е

---

* Из Европа шества крилатата фраза „Нямам грижи, аз съм длъжник...", а през 1931 г. във Виена е свикан симптоматичен Конгрес за защита на кредиторите.

** В спомените си той „разказва" карикатурата на Александър Божинов, в която Пижо чете Закона за облекчение на длъжниците и се пита: „А бе оно е ясно оти половината се опрощава. Ама не е ясно, кой ще плаща другата половина."

*** По същата логика през първите години на прехода се „щадяха" предприятията, за да бъдат избегнати политически нежелани ефекти, докато банките бяха оставени да покриват поетите от длъжника рискове. Това, разбира се, не ги оневинява, още повече че в преобладаващата тогава практика на вътрешни заеми кредитор и длъжник бяха до голяма степен слети.

чут още в най-ранните стадии на дебата. Но това е глас на *политически слабата* страна, на която (притисната до стената) се налага да обяснява очевидни неща и да *моли* за права, които ѝ се полагат. Любопитна е например реакцията на група акционерни дружества по повод споменатите вече инициативи на Н. Пъдарев*. Фирмите изпращат официално писмо до А. Ляпчев (който разбира се е напълно наясно), обяснявайки, че предложението на ревностния депутат за спиране продажбите на недвижими имоти на земеделци означава едностранен мораториум, валиден за длъжниците, но не и за кредиторите. Пред вероятността Народното събрание да приеме тези идеи, кредиторите нагледно припомнят механизмите на верижната задлъжнялост. „Ние не бихме имали нищо против мораториума... но това считаме, че не трябва да стане за сметка и в ущърб на търговците, които са кредитирали българския земеделец. Ние не разполагаме със свои собствени средства, а прибягваме от своя страна към кредит от тукашни и чуждестранни банки. Ние при кредитирането на българския земеделец сме имали предвид, че ще получим вземанията в срок и с оглед на това сме сключвали кредити с български и чужди банки. С мораториума ние ще бъдем лишени от възможността да получим необходимите средства, за да посрещнем нашите задължения. А щом нямаме тези средства и щом законодателят не е предвидил възможността и ние да получим мораториум за нашите задължения, то явно е, че ние ще бъдем изправени пред една фактическа несъстоятелност."[165] Движещата сила зад трансферите на загуби е борбата между заинтересованите групи. „Смятаме, продължава изложението, че нито ще бъде рационално, нито може да бъде за цел на народното представителство да помага на българския земеделец, като унищожава една друга част от българското стопанство, а именно търговските съсловия." Обстоятелството, че дружествата са кредитирани отвън, прибавя допълнителни ограничения: те няма накъде да предават загуби по веригата. „Ние сме вложили стотици милиони левове при кредитиране на българския земеделец и това сме направили с оглед на досега съществуващото законодателство. Изненади като тези, които представлява законопроектът на г. Пъдарев не сме имали никога предвид."

В представата на кредиторите естественото разпределение на загубите минава през *договорно* заздравяване на гаранциите от длъжниците и отсрочка на задълженията. Без подобни стъпки хаосът е неизбежен и – в условия на неопределеност – длъжниците могат да предприемат панически, неконтролируеми и безсмислени отчуждавания, прехвърляния или продажби, за да посрещнат непосредствени падежи.

Основният недъг на първата вълна облекчителни закони е, че те лишават кредиторите от възможности да събират вземанията си, без да създават нови дъл-

---

* Дружествата са главно с чуждо участие, което внася известна специфика. Но същината на проблема не се променя от това, дали кредиторът се рефинансира отвън или на местния пазар.

гови инструменти, които да заместят старите вземания, да носят известен (дисконтиран) доход и да създадат ликвиден пазар на преоформените задължения. Трудно е категорично да се каже дали това е недомислие или латентно предубеждение. Склонен съм да мисля, че е по-скоро второто, макар че двете хипотези практически се покриват: заслепението ражда недомислия.

Ситуацията е променена в по-късните варианти на законодателството от 1934 година. Но през двете междинни години кредиторите са с вързани ръце. Единствената възможност за прехвърляне на част от загубите е в евентуалното им споделяне с вложителите. Споразуменията по преструктуриране или орязване на влоговете, за които стана дума, са именно такъв тип реакция. Поради бедстващото положение на самите вложители обаче, подобен трансфер не може да донесе особено облекчение на кредиторите. Други опции пред банките (особено частните) практически не остават, като те са принудени да свият драстично всякаква кредитна дейност и да ликвидират вземанията си, провеждайки една принудително-благопристойна, „консервативна" политика♦.

Държавно/частно/чуждо. Кредиторите далече не са хомогенна маса. Най-видимата разделителна линия в тяхната общност минава между държавни и частни банки, поставени в изначално различни условия. Няма съпоставимост също така между масата частни търговци кредитори и банките или между действащите лица в банковия свят (дребни акционерни институции, големи чужди банки и пр.)

Особено е положението и на чуждите банки. Негативните последици от облекчителните закони надминават тяхното разбиране за допустима държавна намеса и за нарушаване изконните права на кредиторите. Въпреки че рисковите им експозиции са значително по-малко, общата ситуация в банковия сектор силно ги смущава. Още по-големи са опасенията им за българските банки, в които има съществено външно участие. Общото заключение на чуждия капитал е, че поредицата законодателни инициативи правят невъзможно нормалното кредитиране поради таваните върху лихвите и забраната за тяхното капитализиране, съществените опрощавания на дълг и прекратяването на съдебното преследване на длъжниците[166].

Именно тази преценка (наред с редица конкретни обстоятелства) е в основата на решението на Париба постепенно да се оттегля от България – процес, който на практика отнема десетилетие. Още в края на 1932 г. френската финансова къща сигнализира за опасностите от евентуални масови тегления на вложителите в момент, когато активите на частните банки са напълно парализирани. През май 1933 г. един от ръководителите на Париба и неин представител в УС на Българска търговска банка (Ж. Ме) обръща внимание, че българските „соци-

---

♦ Вж. *Откъм частните банки / Консервативни анклави?*

ални" закони са замразили 2/3 от портфейла на БТБ. Той изрично предупреждава, че ако настъпи криза Парижката централа няма да се притече на помощ[167]. В случая се намесват и висящите спорни политически въпроси около „аферата Деклозиер", които тровят междудържавните отношения на България и Франция. Но самото решение за отказ от подкрепа в случай на паника е продиктувано от виждането за цялостната ситуация на финансовата система. Държава, където кредиторите се третират по подобен начин, не предоставя никаква сигурност. Предимството на французите в случая е, че те разполагат с инструменти за натиск, които не са достъпни за други: Париба задейства цялата верига от държавни механизми, за да окаже влияние върху българското правителство. Тя алармира своето Министерство на финансите и го призовава да направи същото с ФК на ОН. Очаква се комитетът, на свой ред, да натисне властите в София чрез съветника си в БНБ. Доколкото редица срокове по облекчителните закони изтичат в края на 1932 г., главната цел на инициативата пред премиера Н. Мушанов е законите да не бъдат продължени, а да се заместят от нови, по-умерени варианти. На съветника в БНБ са дадени специални инструкции за контрол върху подготовката на следващите текстове в тази област.

Различното третиране на частните и държавните банки дава осезаем тласък в преструктурирането на финансовата система. Допълнително са укрепени позициите на публичните учреждения, които и без това са третирани от обществеността като по-сигурни, отколкото лишените от редица възможности частни институции. В този преходен момент одържавяването е спонтанно предпочитание на населението. То се подсилва от гаранциите на БЗБ по задължения към частни кредитори, което представлява косвено поемане на пасиви за сметка на бюджета. Процесът е генерализиран в следващите версии на законите и в създаването на Погасителната каса.

Що се отнася до пряко предизвиканите от мерките загуби на частните банки, то техният мащаб е в зависимост от поведението им преди и по време на кризата. Основните жертви са малките акционерни дружества♦. Големите частни кредитни къщи (най-вече с чуждо участие) влизат в депресията с по-малко рискови активи, а през годините на кризата следват възможно най-консервативното поведение, което ги предпазва от допълнителни загуби. Основната им дейност се свежда до опити (по-успешни, отколкото при дребните банки) за събиране на стари вземания. Следващия подем те започват от чувствително по-здрави позиции.

Окончателно разпределение на бремето – корективните стъпки и законите от 1934. Подчертано несиметричният подход при разпределение на финансовите тежести прави първата вълна облекчителни закони несъстоятелни. Краткият

♦ Вж. *Откъм частните банки / Микрокосмосът на българския капитализъм.*

епизод от 1932–1933 г. показва, че дълговата криза няма изход в полза само на едната страна (длъжниците)*. Опитите в тази посока водят до неблагоприятни решения за самите „облагодетелствани", а макроикономическата цена на загубите така и така се плаща от цялото общество, в това число и от длъжниците**.

От осъзнаването до конкретните стъпки пътят не е тривиален. Новата идеология, вградена в наредбата закон от август 1934 г. е напълно избистрена още в края на 1932 година. В програмната си статия от януари 1933 г. Сл. Загоров отчетливо формулира принципите (и трудностите) на бъдещата уредба[168]. Неговият текст за лошите дългове е колкото проницателен, толкова и универсално актуален. За да се стигне до предлаганото ясно решение обаче, се оказват нужни редица условия: обичайният външен натиск (на ФК); най-първите (едва доловими) признаци за излизане от кризата; смяна на политическата власт и особено напускането ѝ от земеделците; налагането на една по-авторитарна политическа и стопанска идеология...

В края на 1933 г. е гласуван (а на 2 януари 1934 г. влиза в сила) Закон за облекчение на длъжниците и заздравяване на кредита, останал известен като „закон Мушанов". Той е призван да коригира ексцесиите на предишните, като същевременно обедини несистемно приеманите поправки през изтеклите две години. Текстът за първи път прокарва малко по-балансирано разпределение на загубите между кредитори и длъжници, макар че общият му дух остава с ясен уклон към последните. Дотук се стига след като, по думите на С. Бобчев, „създадените през пролетта на 1932 г. закони... не само не разрешиха проблема, но откриха една нова проблема – тая за заздравяване въобще кредита в страната. *Безогледните и нецелесъобразни облекчения, дадени с тези закони* (допущане намаление не само на лихвата, но и на главницата, еднакво третиране на добросъвестни и недобросъвестни, на затруднени и незатруднени длъжници, стоварване тежестта на облекченията всецяло върху кредиторите) *предизвикаха едно общо деморализиране на длъжниците*, едно неплащане на дълговете и от страна на тия, които бяха в състояние да плащат; едно

---

* При външния дълг процесът на узряване протича в обратен ред. Налага се смекчаване екстремизма на кредиторите и отчитане реалностите за длъжниците. (Вж. *Кредитори и длъжник.*) И в двата случая обаче става дума за изоставяне на първоначалните полярни позиции.

** Класическият цикъл на отрезвяване бе преповторен през 1993–1997 година. Закъснелият закон за лошите кредити от 1994 г. бе дотолкова небалансиран, че наложи серия от компенсаторни мерки, които да коригират собствените му последици. Първоначално това бяха конкретно адресирани стъпки, целящи закърпване на парче положението на най-засегнатите банки. Мина се през схеми, опитващи се да решат въпроса на Минералбанк и Стопанска банка, където концентрацията на книжа по лошите кредити беше прекомерна[169]. Експериментите се оказаха не само безуспешни, но и носещи значителни макроикономически загуби, претоварени през БНБ – впоследствие се стигна до ликвидирането на въпросните търговски банки. Техният фалит легитимира поемането на загубите от бюджета и населението, като същевременно се превърна в един от ключовите епизоди на финансовата криза от 1996–1997 година. Случаят приключи с „тиха ревизия" на закона и с терминалното решение на дъговия проблем през чистилището на хиперинфлацията.

смущение сред вложителите, изразено в едно непрекъснато, макар и не паническо изтегляне на техните влогове; една несигурност на банките и едно ограничаване на кредитораздаването... Правителството, макар и късно, разбра че *при разрешението на проблемата за задълженията не може да не се държи сметка и за кредиторите* – кредитни институти и спестители"[170]. Нещата отново не стават по вътрешно разбиране, а под натиск – премиерът Мушанов е принуден да се ангажира пред ФК на ОН (на сесията от май 1933) да пререши въпроса до края на юни.

Най-съществената иновация в новия закон е учредяването на автономна Погасителна каса (ПК), която издава 5%-ни 20-годишни държавногарантирани облигации, заместващи необслужваните задължения. Книжата са с двегодишен гратисен период за погашенията, които през останалите години се правят чрез тиражи по или над номинала[171]. Облекченията засягат дълговете, натрупани до 1 януари 1931 година. От тях не се ползват поръчителите, както и „състоятелни длъжници" или такива, „чието затруднено положение" е резултат от „извършено престъпно деяние или разточителство". За дълговете над 1 млн.лв. облекчението е частично. Плащанията на длъжниците са разсрочени за 2 до 10 години при намалена лихва от 6 процента[172]. Съществен момент е, че длъжниците на БЗБ и на популярните банки не са включени в схемата.

Но текстът не е последната дума. Разглезени от осигуреното им привилегировано положение, длъжниците реагират негативно. Неуточнени остават редица технически подробности. (Почти) окончателното и цялостно решение идва с наредбата закон от 7 август 1934 г., приета от правителството на К. Георгиев, която в общи линии регулира материята до Втората световна война. Промените спрямо „закона Мушанов" са няколко. Една част от тях са количествени – таванът за облекчението е сведен до 300 хил.лв.; за земеделците достига 40% (при разсрочка до 15 години), за занаятчиите – до 30%, а за търговците – 20%; лихвата, която ще плащат длъжниците е допълнително редуцирана от 6 на 5 процента. „Принципът, че кредиторите ще бъдат удовлетворени в размер на 100% при 3% лихва чрез облигации от ПК, остава в сила с тази разлика, че лихвата беше 5% по първия закон."[173] Съществена промяна е, че ПК обхваща задълженията към *всички* кредитори, а не само към частните банки. Така в схемата са привлечени длъжниците на БЗБ, БЦКБ и кооперациите, които по уредбата от януари 1934 г. са третирани по специален режим. Институционалната промяна е създаването на ликвидационни комисии – пред тях се очаква да се натрупат над 300 хил. дела.

През следващите години са правени още 14 (макар и не фундаментални) промени, като при всяка една от тях банкерската общност настръхва, опасявайки се, че отново се надига екстремизмът на длъжниците.

Опорните точки в новата идеология са няколко.

Пряко включване на държавата в поемането на загубите. Конвертирайки старите задължения, тя се намесва непосредствено в отношенията между длъжници и кредитори. Ако в предходните варианти на законите държавата присъства само косвено и частично (чрез гаранциите, които БЗБ дава на отделни кредитори), то от

януари 1934 г. ПК поема пряко задължения на затруднените длъжници. Срещу този дълг тя издава дългосрочни лихвоносни облигации и така се поставя на мястото на банките кредитори. Касата „става кредитор спрямо облекчените длъжници [освен към тези от БЗБ и БЦКБ и числящите се при тях кооперативни сдружения] и длъжник към кредиторите, издавайки им облигации в размер на техните вземания"[174]. ПК притежава правата на пълноценен кредитор и приема нормалните обезпечения от длъжниците. Така държавата прозрачно осчетоводява облекченията на длъжниците, доколкото техните редуцирани задължения и загубите им вече са отразени по сметките на новата институция. ПК намира естественото си институционално място към Дирекцията на държавните дългове.

Схемата с ПК не може да не предизвика паралел с тази от средата на 90-те. Погледнато макроикономически, двете са еквивалентни и се свеждат до социализиране загубите на строго дефинирани субекти. Негласно се приема, че загубите са последица от стихийно обществено бедствие, макар – разбира се – да е спорно дали резултатите на неконтролируем външен шок и непредпазливо поведение (депресията) са приравними към онези, породени от ирационалната стопанска политика на комунистическия режим. Но от функционална гледна точка двата проблема са идентични.

Различията са по-скоро институционални. През 30-те години е създадено учреждението на ПК, докато през 90-те лошите дългове бяха изцяло и пряко поети (през ЗУНК – Законите за уреждане на несъбираемите кредити) от държавния бюджет. Касата не е друго освен многократно дискутираната в началото на прехода (но нереализирана в България) „банка болница", а предимството ѝ е, че генерира добре идентифицируеми загуби.

Второ различие е, че ПК е замислена в качеството на истински кредитор, продължаващ да събира погашения от длъжниците, които учредяват залози в нейна полза чрез законна ипотека върху своите имоти. От тях се очакват редовни вноски според договорените условия (разсрочки и намалени лихви), като бюджетът покрива само загубите на касата. След началния период, когато фискът превежда *фиксирани* суми в нея, участието му е сведено до запълване на *фактически* образуваните дефицити на ПК. При благоприятни промени в конюнктурата тя може да икономиса известни средства поради намаляване загубата на буфера (ПК). Обратно, със закона от 1993 г. длъжниците бяха на практика помилвани. Формалните изисквания те да изплащат задължения на държавата постепенно отпадаха или бяха размити с приватизацията. Обслужването на ЗУНК от бюджета обаче продължаваше безусловно и автоматично. Държавата бе лишена от възможността да действа гъвкаво и беше принудена при всякакви обстоятелства да плаща предвидените суми.

В крайна сметка, конверсната маса през 30-те години се формира „отдолу" и спонтанно (след като мине филтъра на ликвидационните комисии), докато през 90-те години тя бе „спусната" отгоре.

Като цяло – на хартия – ПК е по-прецизно и скрупульозно решение. При това то щади изконни принципи в дълговите отношения, като например запазване

натиска върху длъжника. Както често става, тези предимства се оказват и недостатъци, доколкото чувствително забавят процедурите.

Важен нов момент е именно *индивидуалното третиране на длъжниците*. Както отбелязва списанието на Сдружението на финансовите служители в България, „съществената функция на ПК е тая, да събере и гарантира в полза на държавата вземанията от длъжниците според изчислените задължения и определените анюитетни шестмесечни вноски и пр., да издаде *на всеки кредитор отделно и по всяко вземане* точно изчислените и конвертирани суми в облигации"[175]. След серия от процедури касата трябва да установи „правоспособността на кредитора, в момента на изплащаните на дадена креанса и дали върху нея, освен законният претендент, не тежат и други отегчаващи плащането причини"[176]. Основната идея е формулирана още през 1932 г. от Сл. Загоров, за когото „отделните случаи на подпомагане трябва да се разглеждат индивидуално: както правото на облекчение, тъй и начинът на облекчението ще се определят според особените условия, в които се намира дадено стопанство"[177]. Оценката на длъжниците става според многобройни критерии: в това отношение разликата със закона от 1993 г., който не предвиждаше никаква диференциация, е осезаема.

В духа на епохата, разломът е съсловен. Земеделците и останалите длъжници са различни категории – първите получават възможност за разсрочки от 2–10 години, докато за вторите е приет единен шестгодишен срок. Според характера на длъжника, опрощаването може да бъде от 20 до 40% (за земеделците). Диференциране е прокарано по линия на имотното състояние на длъжниците, както и според величината на дълга им – ако той е над 1 млн.лв., условията за облекчение са по-строги. Длъжници и кредитори имат правото да избегнат уреждане на отношенията си през касата, в случай че се договорят директно, но при по-неблагоприятни облекчителни условия. Според Сл. Загоров през ПК не следва да минават две групи длъжници. Едните са неплатежоспособните (около 20% от общата сума), „чиито пасив толкова надминава актива им, щото никакво оздравяване не може да ги съживи... Загуби, които няма как да изчезнат и които трябва да се понесат напълно от кредиторите". Втората група (също около 20%) са „задълженията на платежоспособни длъжници, т.е. на онези които могат да посрещнат задълженията си при облекченията... – тук спадат повечето селяни, които понастоящем [ги] уреждат"[178].

Всички тези различия оставят съществен периметър за игра с отделни параметри. Фактическите облекчения зависят от съсловната принадлежност, от избраните лихви, срокове за преструктуриране и намаление на капитала. Продължителността на разсрочката например може да бъде компенсирана от по-високата лихва. Конкретните споразумения минават през продължителна и мъчителна процедура. Установяването на окончателната конверсна маса налага разглеждането на стотици хиляди индивидуални дела. Опасността от субективизъм, пристрастност и тенденциозност на решенията е неизбежна. В статията си Сл. Загоров вижда потенциалния проблем. Както винаги когато в България става дума за *индивидуално* третиране на имуществени въпроси, от най-голямо значение е *кой* ще ги решава. Успехът на „пре-

разпределителните" икономически проекти зависи от социума, от политическата и обществената (микро)среда. Ето защо на вродения скептицизъм спрямо всяко ново начинание обикновено няма какво друго да се противопостави освен кухи (например патриотични) заклинания в *личната* честност на изпълнителите. „Как ще се определят недобросъвестните длъжници? Кой ще прецени единичните случаи? – се пита Загоров. – Наистина тук се крият най-големите мъчнотии на реформата, но те не са непреодолими. Аз си представям, че конверсната маса ще се определи от околийски комисии в състав един съдия, вещо лице от страна на БЗБ и вещо лице измежду хората на кооперативните или частни банки... Дейността на тези комисии ще реши съдбата на реформата. *Реформата ще успее, ако се направи обективен подбор на хората, които ще я провеждат.* Тя ще се провали или изроди, ако в управлението на ПК влязат отявлени партизани, от която и да било партия. Но аз не се съмнявам нито за миг, че българското чиновничество, българската интелигенция може да изльчат от себе си шепа честни и умни хора, които да преценят поне в повечето случаи безпристрастно и правилно неща от тяхната компетентност."[179]

Показната приповдигнатост тук не звучи като увереност, а по-скоро фалшиво, като заклинание срещу неминуема опасност. Десетилетие преди установяването на комунизма в България този текст всъщност формулира (като негатив) една от основните му митологеми: обяснението за провала на всяка реформа със „субективния фактор". Според традиционната комунистическа схоластика решаваща за успехите е *системата*, за неуспехите са виновни *личностите*. А след като човек е или грешен, или несъвършен, или (в най-добрия случай) „с изостанало обществено съзнание", пропадналите проекти на социалното инженерство намират своето готово оправдание.

За финансовия свят най-съществената нововъведение от 1934 г. е обличането на старите дългове в свежо емитирани инструменти*. Както обикновено в подобни случаи, очаква се те да заживеят свой живот и да задълбочат дълговия пазар**. С облигациите на ПК банките оформят окончателно несъбираемите си вземания, наследени от кризата, освобождават се от тежките разходи по принудително изпълнение и по събиране на „трудни" кредити, могат да показват книжата в балансите си по номинал и да осигуряват балансова ликвидност, инкасират известна лихва, която в някаква степен подобрява ликвидността, получават възможност да ги използват като залог[180]. Именно емисията на тези специфични инструменти и създаването на съответния пазар е липсващото звено в първата вълна от облекчителни закони.

---

* Следва да се отбележи също, че наредбата закон от август 1934 г. се опитва да ретушира неравнопоставеността между държавни и частни банки. Но въпреки включването в ПК на задълженията към БЗБ и БЦКБ (основната маса лоши кредити), положението на тези банки, на кооперациите и популярните банки и не е напълно приравнено към това на частните. В редица отношения държавните остават фаворизирани.

** В този аспект между ЗУНК и облигациите на ПК няма принципна разлика.

Уреждането на дълговата криза през 1934 г. позволява в общи линии да се вдигне неяснотата около мащаба на загубите и около начина на тяхното разпределение. Към 1939 г. вече може да се установи, че „чрез облигациите държавата фактически [е поела] загубата на кредиторите според процентното намаление до 40% от общите задължения. Тая загуба възлиза на 2 482 737 000 лв., а кредиторите трябваше да получават в пълен размер вземанията си, т.е. както те са признати от особените и околийските ликвидационни комисии"[181].

Въпреки направените законодателни корекции обаче, банките продължават да са в по-неблагоприятно положение, главно заради фискалните аспекти на операцията. Те са натоварени с „програмирана загуба", генерирана от разликата между лихвата по облигациите на ПК (3%) и тази по привлечените им средства (5%). При това още през 1935 г. отново е въведен привилегирован режим, като за държавната БЗКБ периодът, подлежащ на облекчение, е продължен до 15 август 1934 г., а – особено важно – лихвата по държаните от тях облигации на ПК е вдигната на 5 процента. И така, на отсечката на следкризисното оживление, различните банки застават в неравностойна позиция.

Бюджетът също поема загуби, но предварително е направен опит те да бъдат подредени и минимизирани. През 1932 г. Сл. Загоров очаква сумарният дефицит на ПК да не надхвърли 100 млн. лева. (При бюджет от около 5 млрд.лв. и при общ паричен доход на земеделските стопанства, оценен на над 2 млрд. лева.) Това са „вноски незначителни или поне поносими. Пари за тях могат и трябва да се намерят, като даже се спре за известно време, ако е необходимо, всяка строителна дейност на държавата"[182]. А до момента, в който (по „закона Мушанов") БЗБ и БЦКБ са оставени извън схемата, техните загуби от облекченията на длъжниците са покрити непосредствено от бюджета. За целта са предвидени скромните суми от около 50 млн.лв. в полза на БЗБ и кредитираните от нея кооперации и 15 млн.лв. в полза на популярните банки[183]. През 1936–1937 г. фактическите дефицити на касата са доста близки до прогнозата на Сл. Загоров, като се движат около 115 млн. лева[184]. Но с времето финансовото положение на ПК се дебалансира и в началото на 1941 г. тя е принудена да договори с БНБ държавногарантиран заем за 100 млн. лева. Той е десетгодишен, с 5% лихва и предназначен за посрещане задълженията по издадените от касата облигации, които се държат от кооперативните и популярните банки[185].

Това, че „законът Мушанов" не променя из основи разпределението на тежестите, се чувствува особено ясно в чуждите отзиви. Френските официални доклади наблягат на несъстоятелността в подхода за решаване на проблема. В писмо на пълномощния министър в София Камбон от 25 януари 1934 г. са резюмирани трите основни критики към закона.

Първата е срещу пренасянето върху частните банки (чрез компрометиране на ликвидността им) на тежестите по облекченията на длъжниците, които „би трябвало да бъдат поети от обществото."[186] Интересна тук е колкото самата констатация, толкова и естествеността, с която се приема социализирането на загубите – за

френската (силно етатистка) икономическа традиция това е нещо познато и не предизвиква особени смущения.

Не е така, когато става дума за конкретната схема на трансфера. Втората критика е именно по повод нееднаквото третиране на частните и държавните банки. Изводът в писмото е, че новите текстове декапитализират частните и Камбон е учуден от предвидената пряка помощ от бюджета за покриване загубите на БЗБ и БЦКБ. Накрая, третото неразбиране е по повод нарушаването на договорите, съдържащо се във фиксирания таван за лихвите (*де факто* – намаляване на договорните), в двугодишния мораториум върху тях и в удължените падежи. И трите критики са многократно отправяни към първите облекчителни закони, но по-важно в случая е, че текстът на Мушанов съвсем не се разглежда като стъпка в друга посока.

Очакванията на френския пълномощен министър са обременени с неопределеност, но те са логични. „Не сме в състояние да измерим, дори приблизително, пише той, загубите за банките от намаляването на лихвите, разрешено на длъжниците, тъй като не знаем колко от тях ще се възползват от разпоредбите на закона. Не можем да си дадем сметка и за загубите на капитал, които ще произлязат от облигациите на ПК. [Те] ще зависят от курса, до който ще спаднат облигациите, [а] самият той [е] в зависимост от начина на организация на техния пазар, от отношението на БНБ към тях, и по-специално от това, дали тя ще приеме да ги сконтира, в какви граници и на каква цена... Като цяло, може да се приеме, че силата на сътресенията... ще зависи от броя на длъжниците, които ще се възползват от него. Те ще са доста ограничени, ако се вярва на управата на Народна банка: правоимащите не обичат да показват сметките си, да предоставят всички поискани доказателства и да ипотекират имотите си, както това е предвидено в закона."[187] По всичко изглежда, особеностите на народопсихологията са взети предвид от властите и на тях се гледа като на буфер, който отчасти да неутрализира негативните последици.

Но опасенията на външния наблюдател отиват отвъд чисто макроикономическите последици. Задават се въпроси, които опират до самата философия на икономическата политика. „Можем да се запитаме, продължава Камбон, ...дали сегашният закон е окончателен *или той по-скоро бележи само етап по пътя на одържавяването, в което земеделците въвличат демократите.* Изглежда, [представителите на] *БЗНС, които са привърженици на общото намаляване на земеделските дългове,* са гласували закона заради мораториума, който позволява да се спечели време. При всички случаи *считаме, че в сегашния си вид законът подкопава кредита и самото понятие за падеж, като въвлича българската икономика още по-напред по пътя на одържавяването и допълнително парализира частната инициатива.*"[188] Крайният френски етатизъм не пречи той да се зловижда, когато е практикуван от периферна държава без значение.

На редица места в чуждите доклади прозира страх за стабилността на цялата банкова система. В оценка на представителя на Франция във ФК, Дайрас, се изтъква, че „доверието в държавните институции се запазва, докато никой не мис-

ли за това, как са използвани депозитите. Но дали в деня, в който приложението на облекчителния закон нанесе съкрушителен удар на някои частни банки, инстинктивното доверие, гласувано досега от публиката на държавните институции, ще се запази?"[189] Ситуацията е деликатна и дори слабо теглене на депозити би могло да наложи интервенция на БНБ, за да се избегне по-мащабна атака. Последици върху паричната политика може да има и задължението на Народна банка да сконтира големи обеми облигации на ПК.

Последните опасения не се реализират. А и загрижеността не е толкова за икономическото равновесие в България, колкото за възможното отражение върху френските банки и преди всичко върху Париба.

„Законът Мушанов" предизвиква остра реакция. Още преди приемането му е задействана цялата мрежа от солидни връзки, обсъжда се целесъобразността от дипломатически протестен демарш. Както обикновено, подобна стъпка се мисли като паралелна инициатива на френските представители в София и на ФК в Женева. При това началото на 1934 г. е момент на крайна обтегнатост в отношенията между България и Финансовия комитет. Облекчителните закони нагнетяват допълнително напрежението, давайки на кредиторите нови лостове за натиск. Икономически ирационалното решение на дълговия проблем се превръща в поредна разменна монета.

Опитът да бъде организирана координирана международна интервенция обаче не се оказва особено успешен, тъй като повечето чужди банки и правителства са по-скоро предпазливи, без желание да провокират българската страна. Ето защо Франция се насочва към специфични лостове. Именно „законът Мушанов" предизвиква споменатия окончателен разрив между Париба и БТБ, като всички френски членове напускат УС на последната, мотивирайки действието си с протест срещу приетия текст. Облекчителните мерки се преплитат със (и катализират) тлеещия конфликт между двете банки. Докладна записка за разговор с Ж. Ме (който е един от френските представители в Търговска банка) нагледно показва до каква степен преплетени са интересите, задвижени от спорния закон. Ме специално пътува до Женева, за да информира Мушанов, който, „както може да се очаква", изразява силно безпокойство от възможна атака не само към БТБ, но и към „останалите частни банки в страната"[190]. Париба ултимативно заявява, че ако законът не бъде оттеглен, решението ѝ за излизане ще е окончателно. Същевременно тя отваря вратичка за многоходова комбинация, която би решила серия висящи проблеми. Напускането на БТБ, заявява Ме, все пак би могло да стане, без да се компрометира банковата система, при условие че бъде допуснато сливане на БТБ с линеещата БГБ, в която Париба има важно съучастие. Второ условие за „меко" решение е окончателното уреждане на „аферата Деклозиер". Ке д'Орсе е особено заинтересовано от разплитането на този дипломатически проблем и френски дипломати обясняват на Ж. Ме, че българските индикации за компромис по аферата трябва да бъдат използвани максимално. Нещата обаче не са еднозначни и появата на банков конфликт „в момент, когато

[Франция] се опитва да се доближи до България", изглежда неуместен. Би било неудачно френското влияние в българската банкова система да отслабне, тъй като „това само ще отвори място за влияния на други държави". От българските лоши дългове се е стигнало до европейската политика...

Възможностите на Франция не са без граница. Тя се задоволява със съвместна дипломатическа маневра с Италия и Англия, която приема беззъбата форма на „обръщане на внимание" върху ползата от „предпазливо прилагане на облекчителното законодателство"[191]. Главният център за натиск върху стопанската политика на правителството остава ФК, където тежестта на всяка отделна велика сила е неутрализирана (поне частично) от тази на останалите.

Външната оценка на законодателството от началото на 1934 г. добре илюстрира ограниченията пред възможностите за въздействие върху българските власти поне когато не става дума за жизнени интерес на външните кредитори. Една икономически напълно издържана експертна „присъда" по приетите мерки, добавена към силно представени чужди държавни и частни финансови интереси, не се оказва достатъчна за промяна в популисткия дух на закона. В крайна сметка, решението си е българско, като разпределението на тежестите нито става по-балансирано, нито отразява желанията на чуждите банки. Ключово остава съотношението на местните обществени сили.

Нека обобщя още веднъж. Изходният цикъл решения по дълговия проблем (от 1932–1933 г.) е в полза на длъжниците (главно земеделците) и донякъде на държавните банки. До размера на загубата на ПК непосредствено засегната е и държавата. Най-голяма тежест понасят частните кредитори, които получават нисколихвени облигации. С всичко това мерките отиват срещу масовите очаквания. Показателно за създадените нагласи е, че опитът на „закона Мушанов" да премахне първоначално предвиденото опрощаване от 30 и 50% за главницата на дълга предизвиква толкова бурна реакция, че в наредбата закон от 7 август то е върнато, макар и само за длъжниците земеделци с дълг под 300 хил. лева[192].

Отрезвяване идва от незаобиколимите изисквания на стопанската логика. Държавата се включва, след като през 1932–1933 г. частните кредитори са инкасирали значителни *преки* загуби. С уредбата от 1934 г. настъпва нов етап, при който обществото започва да преглъща *косвените* загуби от дълговата криза. Временният баланс на тяхното разпределение е предвиден още през най-тежката 1932 г. от Сл. Загоров. „От стопанска гледна точка, пише той, разрешението на проблемата се състои в това, че *се спира автоматическото нарастване на една замръзнала и непосилна дългова тежест и с помощта на времето се разбива и преодолява на части.* Загубата, която представлява реално нарастване на дълговете поради спадането на цените на земеделските произведения е едно *обществено бедствие подобно на земетресение... Материалните жертви ще отидат обаче напразно, ако не се създаде морална база за заздравяване на кредита в страната*, като се разграничи възможността от невъзможността да се плащат краткосрочно съществуващите земеделски

дългове и като се предвиди различна съдба на добросъвестните и недобросъвестни длъжници. Реформата трябва да се мисли и прокара като неделимо цяло."[193] Този манифест е само частично изпълнен през 1934 година. За сметка на това, докрай е консумиран съществения страничен ефект от операцията. Тя се превръща във важна стъпка към необратимото одържавяване на българската финансова система – събитие, добре осъзнато още от съвременниците и то най-вече от онези извън страната. Облекчението на длъжниците според избраната схема представлява на практика *„национализиране на частните вземания*, отбелязва в редовния си доклад в края на 1934 г. ОН, което ще роди особен вид държавна банка [ПК], почти толкова голяма, колкото е БЗБ"[194].

Лекуване на лечението (1934–1938)

Законодателството оставя отпечатъка си върху цялата финансова система. Последиците са колкото осчетоводими, толкова и неосезателно вградени в бавното и неуверено връщане на доверието към кредита.

Облигациите на Погасителната каса

Издаването на облигации и прехвърлянето им към банките се оказва продължителен процес, който доминира финансовото развитие до Втората световна война. Индивидуализираната процедура и доброволността налагат силно бюрократизиран формализъм[195], така че по-голяма яснота за размера на „конверсната маса" се очертава едва през 1937–1938 година. ПК е приела исканията на 208 471 длъжници за дългове на обща стойност 5 113 млн.лв. и е издала облигации за 4 820 млн. лева[196]*.

Средната редукция на първоначалния дълг е около 30 процента[197]. За сравнение – изходната конверсна маса (почти изцяло на земеделци) възлиза на около 8 млрд.лв.[198], към която се прибавят около 2.2 млрд.лв. лихварски дълг. Тези задължения са при общ обем на вземанията на банковата система през 1931 г. от 15 380 млн.лв.[199], и национален доход за 1934 г., оценен от Ас. Чакалов на 25 819 млн. лева. И така, над половината от земеделските задължения към банките са преоформени от ПК.

Последиците от емисията на облигациите са противоречиви. Положителната е, че банките придобиват актив, който им носи гарантиран от държавата доход, на мястото на практически несъбираеми кредити. Отрицателната е, че този доход е нисък (под лихвите по влоговете) и че облигациите на ПК са неликвиден инструмент с ниска пазарна стойност, който може да бъде реализиран само при значителни загуби.

Книжа от рода на облигациите на ПК или на ЗУНК разхвърлят риска на пазарна основа между повече субекти. Но за да се реализира тази възможност е необходим активен пазар, който да повиши котировките им (съответно да свие потенциалните загуби от тях) и да разсее първоначалната им концентрация в отделни банки, наследили значителен портфейл лоши кредити (т.е. декапитализирани посилно от останалите).

Примамката за раздвижване на пазара е в приемането на книжата за гаранция (залог) срещу заеми**. Развитието на един дългов инструмент обаче чес-

---

* По първия закон за облекчение на молбите са за 3 132 млн. лева. (Вж. Чакалов, Асен. Новите задачи на нашата кредитна политика. –СпБИД, 1934, кн. 10, с. 631.)

** Подобна привлекателност в началото имаха и ЗУНК, които бяха залагани от търговските банки срещу ломбардни кредити от БНБ.

то следва своя логика, като интересът към него започва да се влияе от други обстоятелства*.

През втората половина на 30-те години банките са задръстени от облигациите на касата: в терминологията на епохата, това е проблемът за „имобилизацията на банковите активи". Всъщност грамадата от непривлекателни книжа е другото лице на загубите от безконтролната кредитна експанзия в края на предходното десетилетие, излезли наяве с Голямата депресия. Окончателното ликвидиране на еуфорията от 1928–1929 г. става едва с „утаяването" на облигациите на ПК в различни сектори на банковата система. Капиталовата дупка, образувана в икономиката се проявява като счетоводна реалност.

За да се почувства нагледно как и доколко облигациите на ПК попълват активите на българските банки, вземам случайния пример с едно „вливане" в „Български кредит". Казусът е с акционерна банка „Земеделец" в Стара Загора, за която (както е редът) се изготвя коригиран баланс, отчитащ действителната стойност на активите и пасивите[200]. При перото „заемни полици" преоценката води до обезценяване на актива с 42% – от 2 204 620 на 1 279 369 лева. Част от тази загуба е „възмездена" от облигации на ПК, които се приемат за реализируеми. Тяхната номинална стойност е 505 712 лв. и именно това е компенсацията в капитала, осигурена от облекчителните закони. Книжата заменят само част от обезценения актив и дори след тяхното включване в преоценените перо „заемни полици" се губят 19% от първоначалната балансова стойност. От друга страна, отчитането на облигациите по номинал е до голяма степен фиктивно, тъй като пазарната им стойност е по-ниска. Фактическата декапитализация би могла да стане ясна едва след реализация на книжата, когато се установи колко е техният действителен дисконт и се прояви окончателната „фира". При това тук става дума само за едно перо. Преоценката на активите по други позиции във въпросната банка разкрива загуби от 49 до 99%, като облигациите на ПК ги свиват до 2–20 процента. Общата капиталова загуба след преоценката и „компенсирането ѝ" възлиза на 10.5 процента. Тя се оказва толкова ниска само благодарение на благоприятната преоценка (от 0.7 на 3 млн.лв.) на банковото здание. Без нея загубата би възлизала на 69% от активите, а ако се прибави и ефектът от курса на облигациите под номинала, реалната дупка би била още по-внушителна.

Този пример има чисто илюстративен характер, но той ясно показва механизма на процеса. Подобни сметки се правят за стотици хиляди случаи, като засягат не само банки, но и други кредитори. Затова истинският мащаб и структурата на декапитализацията на кредиторите по време на депресията могат да се оценят в окончателното разпределение на облигациите по видове кредитори.

В навечерието на Втората световна война най-големият държател на тези книжа – както може да се очаква – е БЗКБ. Тя поема 36% от общата сума, 30% от

---

* Такъв пример са възможностите на ЗУНК за участие в приватизацията и съответната добавка на интерес към тях.

облигациите са у „частните лица кредитори", земеделските кредитни кооперации и популярните банки държат съответно 15 и 12 процента. Накрая, в активите на частните банки се появяват едва 7% от емитираните инструменти[201]. Уедреното разпределение прикрива хетерогенната картина сред банките. В края на 30-те почти цялата експозиция на земеделските кредитни кооперации се оказва заменена от облигации на ПК. Същото се отнася и за личните заеми, отпускани от БЗКБ. През 1936 г. тя държи облигации за около 1.3 млрд.лв.[202] при пласменти на банката на обща стойност от около 7.9 млрд. лв. (1937 г.)*. Сходно е положението с популярните банки, при които 21% от портфейла е заменен с облигации. При частните банки делът на облигациите е едва 7% от пласментите, като този процент отразява най-вече относителната стабилност в големите. Средно за банковата система този дял е 24 процента[203].

Крайно несиметричното разпределение отразява характера на дълговата криза. Съсредоточаването на лошите кредити в „обществените" учреждения е израз както на бедствието, сполетяло клиентелата им, така и на непредпазливото им поведение след 1929 г., когато те продължават да разширяват експозицията си, движени от „социални" мотиви. Обратно, ниският дял на едрите частни институции е индикатор за разумно поведение, вкл. в началото на кризата. То е отчасти принудително (под натиска на бързо изтеглящите се външни капитали), но при всички случаи контрастът между двете стратегии е отчетлив: фабриката за лоши кредити на публичните противостои на санираните, добре гледани и ликвидни големи частни банки**. Краят на десетилетието нагледно потвърждава, че *консерватизмът в банкирането рано или късно се отплаща.*

Облигациите на ПК са основният дългов инструмент на българския паричен пазар през втората половина на 30-те години. От 1935 г. нататък (успоредно с приключването на индивидуалните дела от ликвидационните комисии) той е постепенно запълнен от тези книжа. В балансите на банките към средата на 1937 г. сметката „собствени ценни книжа" (въпросните облигации) възлиза на 2 593 лв. срещу 247 млн.лв. в края на 1935[204]. Като се има предвид, че те са дългосрочни, че 70% от останалите пласменти на БЗКБ са неликвидни[205], а влоговете ѝ са предимно краткосрочни, става ясно какво финансово напрежение създават за най-голямата българска банка облекчителните закони. През 1936 г. БЗКБ дори е освободена от задължението да протестира просрочения си с 1 година портфейл поради масовостта на това явление.

Силен стимул за повишаване търсенето на облигации е възможността за предварително погасяване с тях на дълговете към ПК. 3%-ните книжа (извън тези в

---

* Към 1938 г. облигациите на ПК са за 2.5 млрд.лв. и представляват 52% от целия ѝ пласмент. (Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1938. –СпБИД, 1939, кн. 5–6, с. 363.) Да припомня, че предоставените на БЗКБ носят по-висока лихва от (5%), вместо 3% за останалите банки.

** Тук не става дума за малките акционерни къщи, които – както показва случаят с БЧБ – се оказват също силно засегнати от облекчителните закони.

БЗКБ, които носят 5%) се търгуват свободно на пазара и курсът им под номинала дава възможност за изгодно предсрочно изплащане на задълженията. Първоначално тази опция е допускана само ако то покрива над 15% от дължимия капитал. Впоследствие (1937 г.), се приема половината от шестмесечните вноски на длъжниците да могат да бъдат изплатени с облигации на касата. Доколкото пазарният им курс към този момент е около 50%, мярката на практика означава нова редукция на дълга с 25%, което естествено насърчава интереса към тях*.

През 1936 г. доходността на книжата е 6%, срещу средно 11% на останалите държавни облигации[206]. С разширяването на възможностите за предварително погасяване през следващата година курсът им достига 55–56, а доходността пада на 5.4 процента[207]. Според Ас. Кемилев, който е автор на редовните обзори на финансовите пазари в СпБИД, интересът към облигациите на ПК „не почива на реални пазарни условия, т.е. на рентабилността им като инвестиционен обект", а курса им определя за нереален[208]. Въпреки това търсенето се подхранва от опцията за предварително погасяване в условия на подобряваща се конюнктура и ниска инфлация. Стремежът на длъжниците (ведньж облекчени от законите) е да използват и допълнителната възможност за редуциране тежестта на дълга. Това се прави не само от физически лица, но и от кооперативни сдружения, които получават облигации и с тях се издължават предварително на БЗКБ. Резултатът за самата каса е негативен, така че неявното облекчение в крайна сметка увеличава дефицита й, а следователно и трансфера на държавата към нея.

Структурата на пазара също повишава курса. Предлагането е съсредоточено преди всичко в частните държатели. БЗКБ няма особен интерес да се освобождава от тях, тъй като те й носят прилична лихва (5%), която е по-висока от тази за останалите банки (3%)**. Кооперациите, от своя страна, са изкушени да залагат (до 80% от номинала) облигациите срещу „вътрешни ломбардни заеми" от БЗКБ. Предлагането на частните и популярните банки е ограничено поради оздравяването на значителна част от портфейлите им[209]. Що се отнася до частните лица, които са най-заинтересовани, то издаването на техните облигации става с най-голямо закъснение. Този дисбаланс между търсене и предлагане поддържа висок курса, позволяващ на всички държатели да регистрират по-добри резултати в актива си или да се освободят с по-малки загуби.

Поради всички тези обстоятелства активизирането на пазара е забележително. През първото полугодие на 1937 г. оборотът на облигациите на борсата се увеличава със 115 процента[210]. Силно нараства активността и на частните кантори, занимаващи се с подобни сделки. Както обикновено в България, официално институционализираните посредници бързо са изместени от неформални. Търговията на

---

* По странна историческа кабалистика, приблизително на това ниво се стабилизира и курсът на ЗУНК.

** По-високата лихва на облигациите в БЗКБ не успява да я обезщети изцяло за огромната концентрация на замразени активи в баланса й.

СФБ представлява само до 10% от общия оборот на този тип книжа през 1937 година. За сметка на това, няколко посредници, търгуващи с тях, успяват да привлекат борсовите клиенти „като се ползват само от официалните борсови листове, обозначаващи курсовете"[211]. *Ажиотажът спонтанно ражда форми на паралелната (сенчеста) икономика.*

Въпреки превръщането на облигациите в по-атрактивни инструменти, природата им не може да бъде прикрита. От една страна, интересът е засилен само у част от участниците на пазара. От друга, значително количество неизбежно остават в банките, без изгледи да бъдат раздвижени. „Програмираните загуби" на облигациите извън БЗКБ засяга особено земеделските кредитни кооперации, чиито портфейл е в голяма степен просрочен или съдебен. Тази ситуация води до постоянни петиции за промяна в статута на облигациите. Настоява се както за повишаване на тяхната лихва до изплащаната на БЗКБ, така и за разширяване на приложимостта им*.

Част от исканията на кооперациите (погасяване дълга към БЗКБ) са приети без особен проблем. Това обаче се оказва недостатъчно и се преминава към по-радикални решения, като например опцията за обратно изкупуване на обременяващите книжа. С него е натоварена БЗКБ, която по този начин още веднъж потвърждава ролята си на „междинна" централна банка за кредитните кооперативи**. За целта е използван, акумулираният при БЗКБ Фонд за подпомагане затруднени кредитни кооперативни сдружения (ФПЗККС), където вноски правят самите кооперации.

През 1941 г. са изминали седем години от приемането на законите, но техните последици продължават да се чувстват. Не спират и опитите за смекчаване последиците от облекченията. С протокол на УС от 13 август 1941 г. БЗКБ взема предвид желанието на правителството земеделските кредитни кооперации да бъдат подпомогнати чрез откупуване на техните облигации. Става дума за 130 млн.лв., а формулираната цел на операцията е чрез „една сравнително малка сума да се заздравяват затруднените кредитни кооперативни сдружения поне до положение да се спре процесът на самоизяждане на собствените средства, а в някои случаи, дори на чуждите такива"[212].

Поради ограничените ресурси отново се налага селективност, т.е. „списъчни решения". Критерият за попадане в списъка е доколко дадена кооперация е засегната от облекчителните закони, като две групи са изключени от саниране: кре-

---

* Натискът да се разшири полето за реализация на облигациите, започва още с приемането на законите от 1934 година. В дълго изложение Съюзът за закрила на длъжниците например настоява да бъде разрешено използването им за погасяване на всички стари задължения към държавата, общините и частните лица, т.е. те да се превърнат в „универсално платежно средство между кредитори и длъжници". (Вж. ЦДА ф. 285, оп. 8, а.е. 3172, л. 2, Изложение от Централния комитет на Съюза за защита на длъжниците в България до министър-председателя и министрите, 21 октомври 1934.)

** През 90-те години обратното изкупуване на ЗУНК се практикуваше от БНБ.

дитните сдружения, при които 30% от притежаваните облигации надхвърлят сумата на собствените им фондове; онези, които приключват годината с печалби или с минимална загуба. В крайна сметка 130-те млн.лв. (прехвърлената загуба) се разпределят между 288 земеделски кредитни кооперации (40.4 млн.), 52 популярни банки, членуващи в Съюза на популярните банки (83.6 млн.), 3 от които членуват в друг съюз (4.8 млн.) и една кредитирана директно от БЗКБ (1.1 млн.)[213]. Сумите се разхвърлят пропорционално на притежаващите държавни облигации. Схемата се свежда до обратно изкупуване от ПК (чрез БЗКБ) на собствените й облигации. Така касата изплаща в брой 40.4 млн.лв., срещу което получава (чрез БЗКБ) равностойността на книжа за 57.7 млн., като разликата е изплатена в бонове.

Отпуснатите средства обаче се оказват съвсем недостатъчни за оздравяване на 52-те банки, поради което се налагат и „подсписъчни" решения, т.е. процес на повторна селекция. Преценено е, че на неотложно оздравяване подлежат 29 дружества, от които са откупени облигации за 119.4 млн.лв. срещу ефективни 83.6 милиона. (Останалото е в бонове.) В случая ролята на междинна инстанция играе Съюзът на популярните банки, който поема част от загубите, ангажирайки се да намали лихвата на своите нуждаещи се членове до 3% (66.2 млн.). ФПЗККС е натоварен допълнително да отпусне на някои популярни банки и безлихвени заеми за 21.3 млн. лева[214]...

Спасителната програма е обсебена от класическия бюрократичен и формален атрибут на всяка подобна акция: налага се изготвянето на многобройни „индивидуални оздравителни програми", с които се занимава Съюзът на популярните банки. Наличието на документа е поставено от ПК като задължително условие за изкупуване на съответните облигации. Покрай другото, инициативата е използвана и за събиране на просрочените вноски на кооперациите във ФПЗККС. Закъснението с вноските е масова практика, като дори Съюзът на популярните банки се издължава за 1936–1940 г. едва в края на 1941 година. Помощта на фонда стартира само след изплащане на просрочията и попълване на декларация, че дружеството повече няма да допуска закъснения във вноските[215].

В тежката и безнадеждна схема ПК е задължителната „строга" институция, каквато роля в оздравителните акции от 90-те години играеха МВФ и (съвсем *проформа*) БНБ, а предложените програми за оздравяване силно напомнят меморандумите, подписвани с търговските банки през 1996-та. И в двата случая отсъствието на финансова дисциплина ражда кухи и тържествени писмени ангажименти, които впоследствие са пометени от по-мощните стихийни събития.

Общо взето, оздравителните програми от 30-те и от 90-те години са корекция на небалансирани или погрешни макроикономически решения, взети под натиска на моментно съотношение на политическите и обществените сили. Но за да се заличат трайно последиците от една дългова криза, не е достатъчен само цикълът на „проби и грешки" в стопанската политика. Необходими са поне още две условия: промяна в икономическата среда; промяна в поведението под влияние на преживян опит. През 30-те години играта с облекчителните закони и последващите ги поправки е само част от процеса, макар тя да продължава близо десетилетие.

Останалата част е свързана с шока на кризата върху банките и съответното (пре)откриване прелестите на консерватизма (на някои от тях). Дори БЗКБ, притисканa да провежда „антициклична политика", през втората половина на десетилетието проявява признаци на предпазливост. Тя се ориентира към по-въздържано кредитиране, свивайки едноличните кредити (по правило консумативни и по-рискови) за сметка на институционалните. Банката е подпомогната от спонтанното преливане на влогове към нея и от „дарените" ѝ фондовете на ПСК и държавата*. В последна сметка, възстановяването на банковата система не би било възможно без общото подобрение на конюнктурата, теглена от задъхващата се германска военно-стопанска машина. Приблизително същите сили действаха след 1996–1997 година. Финансовият крах донесе със себе си значително по-консервативно поведение, подкрепено от стабилизацията на Паричния съвет и от последвалото стопанско оживление. За да се затвърди резултатът, се оказа нужно цялостно пренаписване правилата на финансовото поведение, на банковата система и на самата БНБ.

Институцията на трансфера

Нека хвърлим поглед върху това, как функционира институцията, натоварена да осъществи трансфера на загуби от длъжниците, през банките, към бюджета. Архивът на ПК и други документи, свързани с нея, предоставят, между другото, материал за „микроисторията" на един макроикономически проблем**.

Мащабът на задачите на ПК са наистина внушителни. Разгледани и оформени са над 200 хиляди индивидуални дела, за което са впрегнати силите на съдебния и държавния апарат. „Пътят, който законодателят фиксира за обработване на материала по облекчаването, легна върху съдебните институти: околийски и областни съдилища, които трябваше да се произнесат по същество върху законността на вземанията, актива и пасива на задължнелите, върху особените комисии при БЗКБ и върху ПК, която трябваше да изчисли задълженията, да фиксира анюитетните плащания и да изплати облигациите."[216]

На практика ПК се превръща в огромна *държавна* банка, „притежаваща" вземания, съизмерими с тези на БЗКБ (6.4 млрд.лв. през 1934 г.). Операцията с лошите кредити не е друго освен одържавяване – при определена редукция – на частен дълг. Загубата е разпределена между банките и ПК, която получава за компенсация субсидия от бюджета.

Както може да се очаква, определянето на субсидията се превръща в постоянен източник на търкания между касата и правителството. Първата сума

---

* Разбира се, тя далече не престава да бъде финансова ръка на правителството с всички произтичащи от това последици.

** Вж. *Откъм частните банки* / *Консолидация и надзор*. Там се съдържат детайли с отношение към настоящия раздел. (За конкретни документи вж.: Архиви БНБ IV.)

(включена в бюджета на ДДД), предвиждаща 50 млн.лв. за БЗБ и 15 млн. за БЦКБ, веднага е определена от ръководството на ПК като стриктния минимум, който едва покрива загубите на двете банки[217]. Впоследствие (1935 г.) субсидията е определена на 200 млн.лв.*, а след няколко години тя е сведена до размера на фактическия дефицит на касата. През отношенията ѝ с бюджета тече значителен трансфер от длъжниците към държавата♦. В преписката по ревизията на ПК от 1938 г. осчетоводената по сметки на касата редукция на дълг възлиза на 1.495 млрд.лв. и преносът на загуби е много точно дефиниран. „Понеже тази сума представлява чиста загуба, отбелязва ревизионният доклад, налага се при всяко приключване да се погасява известна част по предварително изготвен погасителен план. Отпуснатата по бюджета на държавата субсидия... има назначение да погаси главно тия, поети от ПК по отношение на кредиторите по облигации, намаления в задълженията на длъжниците на ПК."[218]

Официалните регулации обаче скриват действителните отношения между ПК и държавата. Повече яснота дава студията на Борис Недков, описваща конкретната история на трансфера за 1936 година.

Първоначалното намерение е на касата (за обслужване на облигациите) да бъдат отстъпени приходите от данък занятие и допълнителния върху общия доход. Впоследствие този проект отпада, като е възприета схемата за постоянна субсидия. Тя е предвидена в бюджета за 1935 г. и преведена на ПК. В края на бюджетната година 200-те млн.лв. обаче са взети обратно от правителството под формата на заем за покриване на бюджетния дефицит. По-късно, със специална наредба закон (20 март 1936 г.) Държавното съкровище се самоосвобождава от задължението да върне сумата на ПК[219]... Субсидия в същия размер (200 млн.лв.) е отново включена в бюджета за 1936 г., но средствата този път изобщо не са преведени. Налага се оперативните разходи на ПК да бъдат покривани от наличностите по лихвения ѝ марж[220].

Откровеното източване от държавата на собствената ѝ институция е само епизод сред рекета, импровизациите и непрозрачните сметки на фиска. А иначе, потоците от/към ПК са достатъчно ясни. За 1936 г. например тя изплаща 224 млн.лв. лихви по облигациите си и получава 137 млн.лв. лихви от длъжници. Като се прибавят около 30 млн. разходи за издръжка, се получава дефицит за субсидиране от близо 120 млн. лева[221]. Общата капиталова дупка, която предстои да се запълни, е, разбира се, значително по-голяма. По предварителни данни (декември 1936 г.) се очаква да бъдат издадени облигации за общо 5.8 млрд.лв., към които се прибавят 1.95 млрд. лихви (3%) по купоните. Срещу това от длъжниците следва да постъпят главници за 4.1 млрд. и лихви за 1.4 млрд. лева. По този начин сумарната програмирана загуба на ПК (ешелонирана във времето) е 2.2 млрд. лева[222].

---

* След прехвърляне вземанията на БЗБ и БЦКБ към ПК.

♦ Вж. *Сизиф I / Икономика на трансферите / Държавата изсмуква ресурси.*

През 1934–1938 г. облекчението на длъжниците, поето от държавния бюджет чрез ПК, възлиза на 1.6 млрд.лв., а допълнителни 1.249 млрд.лв. са вземания по решени дела извън конверсната маса, т.е. без участие на държавата. Според Н. Христов „по този начин се удовлетворяват, макар и не напълно, кредиторите спестители или кредитните институти и с това се допринася за възстановяването на доверието"[223].

В активите на ПК са включени задълженията на правоимащите длъжници, редуцирани със съответните коефициенти. По баланса към края на април 1938 г. например намалението е около 35 процента. В пасива на ПК за същата година основните пера са облигациите (2.5 млрд.лв.), лихвите по тях (около 1 млрд.)* и временните свидетелства на БЗКБ (1.8 млрд.лв.)[224].

Текущата работа на ПК е да обработва постъпващите молби, да образува облекчителни дела, да осчетоводява решенията на ликвидационните комисии. По всяко дело се правят съответните заверки за кредиторите и задължения за длъжниците. Ако отново посоча (произволно подбрания) баланс от 30 април 1938 г., към тази дата са заверени 525 166 кредитори и задължени 203 468 длъжници. Средно взето, всеки кредитор е заверен с 9 523 лв., а всеки длъжник е задължен с 23 285 лева[225]. Очевидно длъжниците са трупали дълг към множество кредитори, което задълбочава проблема с несъбираемите вземания. Най-много на брой са сметките на частни лица и търговски дружества (212 000 от 214 447). На тях се падат облигации за 1.4 млрд.лв., докато на БЗКБ те са за 1.9 млрд. лева. При частните лица се установява отбелязаното по-горе забавяне в издаването на облигации, което изкривява пазара и повдига курса им.

ПК е тежко учреждение със сложна структура, чиито основни поделения са „счетоводство с решения, изчисления и корекции; длъжници със залози и гаранции; титри; съдебна служба и административно ръководна дирекция"**. Касата води изключително скрупульозна статистика (в съответната служба работят 16 души), произвеждаща серия от сведения, които дават най-подробна информация за длъжници и кредитори в многобройни разрези. По нейните архиви би могло да се установи разпределението на длъжниците по занятие, процентно намаление, разсрочки, размер на първоначалния дълг, според величината на вноските, съотношението между актива и пасива им, според вида кредитори... Обработката на информацията би очертала много показателна картина за финансовите потоци и структурата на дълга в българската икономика. Оставяйки тази тежка и благодатна задача на други, тук посочвам само две важни поведенчески характеристики, които се открояват при първо четене на произволно подбрани архивни данни на ПК.

Ревизията на учреждението, проведена през май–юли 1938 г. много ясно отразява отбелязания нарастващ интерес към предсрочно погасяване на дълг с обли-

---

* Все още не е завършила работата по издаването на всички облигации.

** Цацев. Н. Процедурата по издаване на облигации в Погасителната каса. –Финансов подем, 1939, кн. 7, с. 27. В статията са разгледани подробно дейностите на тези служби.

гации. Така към края на април 1938 г. са постъпили 15 178 молби за предсрочно плащане на *цялото* задължение, от които 55% са удовлетворени. Броят изглежда малък, но става дума за 103 млн.лв. или за 16% от всички постъпления от вноски[226]. От тази сума 47 млн. са погасени за четирите месеца на 1938 година[227]... Ако през 1935 всички постъпления от длъжници са в брой, то през 1936 г. те са 87%, през 1937 г. – 33%, а в началото на 1938 г. – едва 17 процента. До 30 април 1938 г. 53% от погасения дълг е с облигации на ПК.[228]

В редовните доклади тази тенденция е интерпретирана като индикатор за постепенно връщане на кредитния морал след опустошителната депресия. Процесът върви успоредно с по-акуратно плащане по *новите* задължения, вкл. тези към БЗКБ. Издължаването към последната става „в същия размер, както и през 1929 г.“[229] Промяната се потвърждава и от външни наблюдатели: ФК отбелязва с нескрито учудване, че през 1936 г. 67% от падежите са посрещнати редовно, което е „по-добър резултат от очакваното“[230]. Но ОН така и не преодолява дълбоката си подозрителност към българските длъжници. В доклада от октомври 1937 г. организацията твърди, че загубите, поемани от ПК, могат да се окажат значителни, ако дебиторите „не покажат по-голяма акуратност в погашенията. За съжаление, вместо да накара длъжниците да се издължават, системата на постоянни отстъпки ги кара да чакат все нови и нови“[231].

Така или иначе числата носят духа на времето. От архивите на ПК се установява, че към април 1938 г. фактическите постъпления по лихви и главници представляват 61% от начислените. С благосклонно учудване, дори с нотки на възхищение, се приема, че редовно се посрещат 60 до 65% от падежите... В края на 30-те години и при висока конюнктура, просрочия на 1/3 от задълженията се смятат за нормални... Нещо повече, в ревизията от 1938 г. без ирония е вметнато, че ПК е конструирана така, *„като че ли* длъжниците ще могат *и ще искат* точно на падежа да внесат следващия си анюитет“[232]. Тези издайнически знаци и настроения са възможни само в стопанство, където кредитният морал тръгва да се възстановява от нулата. Подобни нагласи са отглас от екстремизма на длъжниците и не е учудващо, че същата ниска норма се върна – открито толерирана от държавата и банките – в началото на 90-те години.

Как живее една нестандартна структура каквато е ПК? Въпросът може да се чете като (пореден) тест за това, дали в България е възможна институция, работеща по различни от традиционните местни правила. Зрънцата от архивите, както би могло да се очаква, запазват съмненията.

В първия си състав* ръководството на ПК се конституира с управител Н. Стоянов и с членове представителите на: БНБ (Д. Божилов), БЗБ (управителят ѝ Никола Сакаров), БЦКБ (също управителят), председателят на Кодификационната коми-

---

* По „закона Мушанов“ от януари 1934.

сия в Министерството на правосъдието и Г. Губиделников като посочен от БС представител на носителите на облигации[233]. Управлението очевидно почива на институционално представителство, където голямата тежест на носителите на облигации (кредиторите) е балансирана от присъствието (в качеството на управител на ПК) на директора на ДДД, т.е. на крайното звено във веригата за прехвърляне на загуби. Практически никакво присъствие не е отредено на длъжниците, което говори за преодоляване на първите радикални решения изцяло в тяхна полза.

В управлението на ПК много бързо настъпват известни разместванията. След приемането на наредбата закон от август 1934 г. Н. Стоянов е отстранен с мотива, че в нея не е записано директорът на ДДД да съвместява по право и поста управител на ПК. Има достатъчно основания да се приеме, че корекцията в „закона Мушанов" е направена – по стародавна традиция – с чисто персонални цели, именно за отстраняване на Н. Стоянов. Това са месеците на неговата „немилост" при правителството на К. Георгиев, а още през 1936 г. (след завръщането му начело на ДДД) Стоянов се появява отново като управител на касата. Междувременно той е бил заместван последователно от управителите на БНБ и БЗКБ, като през този период представителството на кредиторите доминира безапелационно.

Одържавяването на частни дългове в ПК буквално се материализира в първоначалната ѝ дислокация. Учредителният ѝ адрес е в самото Министерство на финансите, където са ѝ отпуснати 2–3 стаи, „опразнени чрез сгъстяване на персонала на отделението за бежанците"[234]. Постепенно обаче тя надхвърля пренебрежително тесните физически рамки, започвайки да развива типични черти, сякаш за да демонстрира отново как дори институция, изникваща „на чисто" спонтанно, генерира познати стереотипи.

Преди всичко ПК проявява изконните бюрократични черти да работи на празни обороти и неефективно. Общият извод на ревизията от 1938 г. е, „че са употребени много усилия... макар не винаги резултатите да са били най-полезни. Извършена е огромна работа, особено по изчисленията на задълженията и тяхното осчетоводяване... но имало е и колебания и... не е налучкан най-подходящият в случая начин, поради което извършеното не отговаря на изразходвания труд"[235].

Дали при обема на задачите ѝ е можело да бъде иначе?

ПК е спешно създадено учреждение, което – наглед парадоксално – забавя старта на дейността му. Пълноценна работа тя започва едва към средата на първото полугодие на 1936 година. Ревизията от 1938 г. констатира, че „бързината, с която трябваше да се проведе цялото производство по облекчителните дела... като се има предвид огромната и сложна работа по тях, даде резултат доста много фактически и правни грешки, които затрудняваха и забавяха работата ... [а оттук и фактическото облекчаване на длъжниците]"[236]. В ПК е учредено специално бюро „Корекции", което започва с 3 души през 1936 г., за да достигне състав от 26 души в края на април 1938 година. През второто полугодие на 1936 г. в бюрото са постъпвали средно по 130 рекламации на ден от страните по облекчителните дела, през 1937 г. – по 150, а през първите четири месеца на 1938 г. обемът на „кореторска-

та“ работа е нараснал с още 40 процента[237]... Изготвени са 177 списъка за спиране издаването на облигации по 12 200 дела, от които 3 289 поради постъпили жалби за ревизия и 3 700 поради блокиране (до окончателно решаване) на делата. По 5 211 дела (едва половината от спрените) е разрешено издаването на облигации[238]. Естествено, ПК е засипана от жалби и искания за съдебни преразглеждания на делата, като през 1937 г. общият им брой е 23 761[239].

От друга гледна точка, представа за обема на работата дават данните за изплатените сметки. Те нарастват „в едно крешендно развитие“ от 579.2 млн.лв. през 1936, на 4 085.9 млн. през 1937 и 733 млн. през 1938 година. Среднодневно са изплащани 257 сметки, като през пиковата 1937 г. се стига до 800–1500[240]. Ритъмът е живописно предаден в неколкократно цитираната статия на сп. „Финансов подем“. „Става ясно, пише в нея, че в *кръжеца* по изпълнение процедурата по изплащане облигации е кипяла неотложна и извънредно спешна работа, с която може да се характеризира въобще тая процедура през тригодишния период на изплащане облигации, още повече като се има предвид и *ненаситният, вълчи апетит на кредиторите*, които чрез облигациите събраха несъбираемите си вземания и които *искаха с астрономическа бързина да си приберат облигациите*.“[241] Пропуснато е да се отбележи, че апетитът е не за полагащото се на кредитора, а за остатъците на масата.

При подобен обем и темп на работа типизацията е неизбежна. Време и ресурси да се бърка прекалено дълбоко в състоянието на конкретния длъжник, естествено, не остава. Процедурите бързо се стандартизират. Едно „средно“ лично досие* е запълнено от установяване на дълга, приспадане на съответното намаление, препис от решението на ликвидационната комисия (издадено в името на Негово Величество). Самото решение представлява признание, че длъжникът може да ползва облекченията по закона и фиксира параметрите на облекчението – размер на одобреното намаление, определяне лихвата, която той ще плаща на ПК (5%), срока на разсрочване, преценка за това, дали активът превишава пасива му. Но от целия документ лъха формализъм. Във формуляра например е предвидена оценка за доходността на стопанството на длъжника, за страничните му доходи и за условията, при които работи, за инвентара и семейното му положение, дори за здравословното му състояние. Всички тези индивидуални данни обаче са оставени непопълнени, условията на разсрочка са дотолкова еднотипни, че са отпечатани предварително. В крайна сметка, единствената диференциация, по която се е произнасяла комисията е процентното намаление.

ПК е белязана и от друг недъг на българския институционален градеж. Постоянната промяна в законодателното уреждане на материята силно затруднява дейността ѝ, като налага непрестанни преначертавания в структурата на касата.

---

* При произволен подбор, такъв усреднен случай е например личното досие на Тони Станчев Стоянов в Погасителната каса, община Калоян, Провадийско, за 1935. (ЦДА, ф. 729, оп. 1, а.е. 79.)

Оплаквания от огромно забавяне в делата и от преписки, предизвикани от честите промени в законите, започват още с отчета на ПК за 1936 година.

Не е изненадващо, че създадена и работеща в подобни условия, тя налага така характерните ниски критерии при подбор на персонала. Касата набъбва от надуващия се обем дейност (типичен е примерът с бюро „Корекции"), но и от собствената си инерция. След три години се оказва, че „има служители, които *дават* сравнително малко работа, има и такива, на които е *възложено* малка работа"[242]. Както винаги, когато възниква голяма държавна структура, тя започва безсистемно да назначава. Качеството на служителите е „сравнително понижено и то главно защото ПК си служи с голям брой „временни служители". Последните гледат на работата си недостатъчно сериозно и ако са по-работоспособни, успяват да си намерят постоянна работа другаде и напускат ПК. Ония, които още са на служба, не се стремят към особено проявление, повечето им грижи са заети дали няма да ги засегне предстоящо намаление на персонала и по какъв начин да се запазят по-дълго"[243]. Текстът е универсален. Класическо е и предлаганото решение – не да се съкращава персонал, а да се премине на постоянни договори... Вечният социализъм!

Завършвам с две думи за „духовната" среда в ПК – учреждение, възникнало от нищото и даващо следователно някаква надежда за начална „стерилност". Такава, разбира се, не се оказва възможна, защото атмосферата идва с хората, които – непроменими – строят и населяват новосъздадените структури. Вместо специален коментар, привеждам един донос (образец 1938 г.), прикрепен като отделен лист към ревизионните документи[244]. Той говори сам за себе си.

Документът е тривиално оплакване на претендент за длъжност, дадена другиму. „Фаворизираният" е К. Чолаков, описан от автора на доноса (впрочем подписал се под текста) като „отстранен от зав. служба „Титри и купони" поради проявена некадърност и престъпна небрежност"[245]. В продължение на 10 месеца след отстраняването си той, „без да пипне каквато и да е работа" в ПК, се е подготвял за изпитите си за Свободния университет. Ето и пороците на набедения през погледа на неуспелия кандидат. Описанието им е предшествувано от уговорката, че фактите се привеждат „за да не се смята изнесеното като проява на низка злоба и желание за злепоставяне".

Първото прегрешение е чисто служебно – Чолаков е използвал положението си на *insider** . След като е получавал списъците с имената на кредитори, чиито сметки подлежат на ревизия и за които не се издават облигации преди окончателно решение, той все пак е раздавал облигации. Така са емитирани книжа за 3 млн.лв., от които ПК не е успяла да събере обратно 2.8 милиона. Загубата е за сметка на касата. Прибавя се подробността, че съставеният доклад по случая „по един мистериозен начин" е изчезнал. „Много такива доклади и протоколи в ПК са изчезвали, за да се прикрият своеволия и престъпления, които скоро ще бъдат направе-

---

* Служител от институцията, имаща достъп до вътрешна информация.

ни публично достояние", заплашва засегнатият. Той добавя, че „при устройване на служба „Титри" К. Чолаков е напечатал разни формуляри за десетки хиляди лева, които сега са захвърлени в мазето като негодни за използване".

Както е обичайно за този тип книжнина, в писмото се промъкват внушения за „морално-битово разложение". Оказва се, че цялата дейност на Чолаков „се е състояла в това, да вика чиновнички по служба в стаята си под предлог, че ги викат по телефона, а той им се обяснява в любов и определя срещи". Накрая, решителният удар е политически. „Той не може да бъде чиновник и поради това, че е комунист, за което може да се уверите от досието му в Дирекция на полицията."

Доносникът завършва с шантаж за публично изнасяне на фактите. Той допуска, че адресатът (министърът на финансите) може да се усъмни във фактите и да се осведоми в ПК. Но „поддиректорът Чакалов ще направи всичко възможно да ги прикрие, защото престъпленията, вършени в ПК (които повтарям, ще се изнесат публично) са дело на Чакалов, Чолаков и др. Ако се допусне това престъпление, да бъде назначен за контрольор Чолаков, който, както изнесох, се е проявил като негодник и престъпник и трябва да бъде уволнен веднага, още на другия ден ще направя публично достояние и до знанието на Министерския съвет да се видят и чуят беззаконията, вършени във Вашето министерство".

Възможно е пасквилът да е излязъл изпод ръката на поредния неуравновесен чиновник. Но този род документи при всички случаи говорят повече за истинската атмосфера, отколкото фризираните официални писания. Сместа от битови, политически и служебни атаки и инсинуации е материалът, с който са работили доносниците в държавни (и частни институции) при всички режими. „Непрофесионализъм" (никога не е ясно кой оценява професионализма на доносниците или на уволняващите), колегиална злоба, далавери, политика, жени са основните ингредиенти на този жанр, останали непокътнати от времето. Комунизмът тук не е донесъл нищо ново просто защото масата от хората, обитаващи българските учреждения (може би и учрежденията навсякъде по света), са движени от сходни мотиви, страсти, мироглед и етика. Блудкавият, казионен етически императив е прост: истината трябва да бъде разкривана само ако не е постигната някаква лична цел на „разобличителя" – ако ли той се е домогнал до тази цел, нека пороците спокойно продължат да битуват...

А чисто фактологически, тук се открехва пролука към възможните злоупотреби в ПК. Доколко те са се случвали е трудно да се каже. По обясними причини становището на гилдията е, че всичко е протичало чисто, с гаранцията на многостепенния служебен контрол. „Несъмнено е, твърди списанието ѝ, че при минаването на визираните подслужби, контролирането... е напълно осигурено и всякакви опити за фалшифициране, т.е. за изнудване на касата е изключено"[246]... За да признае с гордост още на следващия ред, че „наистина, при огромната работа, която легна върху органите на ПК през 1936–1938 г. се направиха няколко опити за заблуди и фалшификации, обаче всички излязоха безрезултатни, а изнудвачите бяха открити и углавно преследвани". Това, което с положителност може да се твърди,

е, че изкушенията и практиката на злоупотребите са присъщи на всяко решаване на макроикономически проблеми по „списъчни", а не чрез пазарни методи. Интимното битие на макроикономиката – архивите го показват – е нелицеприятно.

Институцията на трансфера угасва месеци преди национализацията от 24 декември 1947 година. През март е издаден указ за закриване на Погасителната каса, с който нейните функции се прехвърлят на БЗКБ[247]. Новият статут е съвсем временен, тъй като самата Земеделска и кооперативна банка е обречена – през декември се създава класическата комунистическа монобанка, като БНБ поема активите и пасивите на всички кредитни учреждения*. Закриването на ПК не минава без поредното облекчение за длъжниците. Указът предвижда всеки, който в близките шест месеца погаси „в пари" закъснелите си вноски, да бъде освободен от лихвите за периода на просрочието, а предплатените в същия срок вноски са възнаградени с 10% намаление и с пълно опрощаване на лихвите след 1 октомври. С този посмъртен акт Погасителната каса окончателно защитава призванието си на архетипна за „културата на длъжника" институция.

---

* За да бъда съвсем прецизен – окончателното и тотално вливане в БНБ се извършва през 1951 г., когато тя погълща и останалите за кратко формално самостоятелни популярни банки.

СЪКРАЩЕНИЯ
БЕЛЕЖКИ

Използвани съкращения в текста

АГИТПРОП Агитация и пропаганда
АД Акционерно дружество
АИПР Агенция за икономическо програмиране и развитие

БАН Българска академия на науките
БВП Брутен вътрешен продукт
БГБ Българска генерална банка
БДЖ Български държавни железници
БЗБ Българска земеделска банка
БЗКБ Българска земеделска и кооперативна банка
БЗНС Български земеделски народен съюз
БИА Бюро за икономически анализи (Москва)
БИБ Българска ипотекарна банка
БИД Българско икономическо дружество
БКП Българска комунистическа партия
БМБ Българска македонска банка
БНБ Българска народна банка
БПБ Българска промишлена банка
БС Банкерски съвет
БТБ Българска търговска банка
БТПП Българска търговско-промишлена палата
БЦКБ Българска централна кооперативна банка
БЧБ Българска черноморска банка

ВИИ Висш икономически институт „Карл Маркс"
ВСС Висш стопански съвет

ГДДД Главна дирекция за държавните и гарантираните от държавата дългове
ДДД Дирекция на държавните дългове
ГДС Главна дирекция на статистиката
ГКС Голямата компесационна сделка
ГСМ Горивно-смазочни материали

ДСГ Дирекция за стопански грижи
ДСГОП Дирекция за стопански грижи и обществена предвидливост
ДСК Държавна спестовна каса
ДЦК Държавни ценни книжа

ЕК Европейска комисия
ЕС Европейски съюз
ЕЦБ Европейска централна банка

ЗД Застрахователно дружество
ЗЗН Закон за защита на нацията
ЗК Земеделски каси
ЗСНВНК Закон за съдене и наказване виновниците за националната катастрофа
ЗУНК Закон за уреждане на несъбираемите кредити (1993)

ИБ Икономически бюлетин
ИКБ Индустриална кооперативна банка

КЕВ Комисарство за еврейските въпроси

МВнР Министерство на външните работи
МВР Министерство на вътрешните работи
МВФ Международен валутен фонд
МЗДИ Министерство на земеделието и държавните имоти
МС Министерски съвет
МСК Междусъюзническа комисия
МТЗ Министерство на търговията и земеделието
МФИ Международни финансови институции

НАРМАГ Народен магазин (Кооперативно дружество „Народен магазин“)
НБИИ Национално бюро за икономически изследвания (в САЩ)
НБКМ–БИА Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив.

ОИСР Организация за икономическо сътрудничество и развитие
ОН Общество на народите
ООН Организация на обединените нации
ОС Общ съюз (на българските земеделски кооперации)
ОСБЗК Общ съюз на българските земеделски кооперации
ОСЗК Общ съюз на (българските) земеделски кооперации
ОФ Отечествен фронт

Париба Парижка и Нидерландска банка (Париж)
ПБ Популярна банка
ПК Погасителна каса
ПМС Постановление на Министерския съвет

ПС Проверителен съвет
ПСК Пощенска спестовна каса
ПТТ Пощи, телеграфи, телефони
ПЧБ Първа частна банка.

РМД Работническо-мениджърски дружества

САД Съюз на акционерните дружества
СИСП Статистически институт за стопански проучвания
СК Сконтов комитет
СПБ Съюз на популярните банки
СпБИД Списание на Българското икономическо дружество
СпСПБ Списание на Съюза на популярните банки
ССД Спестовно-строителни дружества
ССПБ Софийска селска популярна банка
СФБ Софийска фондова борса

ТИК Търговско-индустриални камари

УК Управителен комитет
УС Управителен съвет

ФБИБ Френско-българска ипотекарна банка
ФБНК Фондация „Българска наука и култура"
ФК на ОН Финансов комитет на Обществото на народите
ФК Финансов комитет (на ОН)
ФПЗККС Фонд за подпомагане затруднени кредитни кооперативни съдружия

ЦК Ценни книжа
ЦЛС Център за либерални стратегии

ANPFVM Association nationale des porteurs fran ais de valeurs mobili res (Национална асоциация на френските носители на облигации)
CI Comission Interali e (Междусъюзническа комисия, София)
FBPC Foreign Bondholders Protective Council (Съвет на носителите на чужди облигации, САЩ)
LN (англ.) League of Nations (Общество на народите)
PARIBAS Banque de Paris et des Pays-Bas (Paris)
SN (фр.) Soci t des Nations (Общество на народите)

Използвани съкращения на източниците

БЪЛГАРСКИ АРХИВНИ ФОНДОВЕ

ЦДА – Централен държавен архив

1Б	Централен комитет на Българската комунистическа партия
117	Народно събрание (след 1944)
121	Георги Маджаров
132	Българска народна банка (след 1944)
132(п)	Българска народна банка (след 1944, бивш поверителен)
134	Александър Людсканов
135	Григор Василев
136	Министерски съвет (след 1944)
159	Министерство на финансите
165	Общ съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК)
173	Народно събрание (до 1944)
213	„България". Първо българско застрахователно дружество
233	Държавно обвинителство (1919–1923)
242	Министерство на правосъдието
252	Андрей Ляпчев
254	Трайко Стоянов
258	Главна дирекция на държавните дългове (ГДДД)
285	Българска народна банка (до 1944)
288	Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ)
362	Стефан Стефанов
369	Христо Калфов
602	Банкерски съвет при Министерството на финансите
729	Погасителна каса
782	Асен Христофоров
845	Стефан Байданов
1067	Никола Стоянов

Архив Бочеви
Архив на Стоян и Стефан Бочеви. Фондация „Българска наука и култура"

АМВР Архив на Министерството на вътрешните работи

Научен архив на БАН
Научен архив на Българската академия на науките

НБКМ–БИА
Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий", Български исторически архив

ЧУЖДЕСТРАННИ АРХИВНИ ФОНДОВЕ

Национален архив на Франция (Archives nationales)

AJ7 Comission Interalli e (CI) des R parations de Bulgarie (1921–1931)
AJ 7/1 Article 4; Obligations de gage; Loi sur la Bourse; Budget Bulgare (1921–1922)
AJ7/2 Circulation fiduciaire; Budget de la Commission; Consortium pour les c r ales (1921)
AJ7/3 Credits suppl mentaires; Imp t sur la fortune; Lev e du moratoire (1921)
AJ7/4 P titions diverses; Ravitaillement (1921)
AJ7/5 Fonctionnaires; Tarifs d'importation (1921)
AJ7/8 Banque nationale de Bulgarie (1922)
AJ7/9 Circulation fiduciaire (1922)
AJ7/10 Consortium pour les c r ales; Budget de la Comission; Expropriations (1922)
AJ7/11 Sanctions (1922)
AJ7/15 Circulation fiduciaire (1923)
AJ7/16 M moire Bulgare du 12 f vrier 1923
AJ7/19 Balance des payments; Budget Bulgare, (1924)
AJ7/20 Banque nationale de Bulgarie; Circulation fiduciare; Questions de presse (1924)
AJ7/37 Proc s-verbaux (1922–1931)

Архивни фондове на ПАРИБА (Banque de Paris et des Pays-Bas)

PARIBAS 72 4/CABET/–1/72 Emprunt bulgare de 1902 (1900–1902)
PARIBAS 75 4/CABET/–1/75 Emprunt bulgare de 1902 (1901–1902)
PARIBAS 76 4/CABET/–1/76 Emprunt bulgare de 1902 (1901–1902)
PARIBAS 77 4/CABET/–1/77 Emprunt bulgare de 1902 (1899–1903)
PARIBAS 78 4/CABET/–1/78 Emprunt bulgare de 1902 (1901–1909)
PARIBAS 79 4/CABET/–1/79 Emprunt bulgare de 1902 (1900–1902)
PARIBAS 80 4/CABET/–1/80 Emprunt bulgare de 1902 (1902)
PARIBAS 81 4/CABET/–1/81 Emprunt bulgare de 1902 (1900–1902)
PARIBAS 82 4/CABET/–1/82 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1902–1938)
PARIBAS 83 4/CABET/–1/83 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1902–1925)
PARIBAS 84 4/CABET/–1/84 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1920–1934)
PARIBAS 85 4/CABET/–1/85 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1921–1926)
PARIBAS 89 4/CABET/–1/89 Emprunts bulgares de 1902, 1904, 1907 (1924–1927)
PARIBAS 105 4/CABET/–1/105 Bulgarie. Emprunts divers. (1892–1913)
PARIBAS 107 4/CABET/–1/107 Bulgarie. Emprunts. G n ralt s. Int r ts de Paribas dans les affaires Bulgares. (1900–1959)

Архивни фондове на Министерството на икономиката и финансите на Франция (SAEF – Service des archives conomiques et financi res)

SAEF 31578 Direction du Tr sor. Direction des Finances exterieures. B 31.578 – F[30] 653. Renseignements conomiques et financiers (1908–1940)

SAEF 31581 Direction du Tr sor. Direction des Finances exterieures. B 31.581 – F[30] 657. Application, dette bulgare (1914–1931)

SAEF 31582 Direction du Tr sor. Direction des Finances exterieures. B 31.582 – F[30] 658. Application, dette bulgare (1914–1931)

SAEF 31584 Direction du Tr sor. Direction des Finances exterieures. B 31.584 – F[30] 660. Accords avec la Bulgarie, r clamations (1923–1933)

SAEF 31585 Direction du Tr sor. Direction des Finances exterieures. B 31.585 – F[30] 661. Accords avec la Bulgarie, r clamations (1923–1933)

SAEF 31589 Direction du Tr sor. Direction des Finances exterieures. B 31.584 – F[30] 665. Emprunt de stabilisation (1928–1937)

SAEF 32800 Direction du Tr sor. B 32.800 – F[30] 1902. Situation financi re, (1931– 1939)

SAEF 32801 Direction du Tr sor. B 32.801 – F[30] 1903. Affaires conomiques. Renseignements (1926–-1936). Sucreries et raffineries bulgares (1931-1932). Prot stations d'industriels fran ais adjudicataires de fournitures publiques (1933–1934)

SAEF 32802 Direction du Tr sor. B 32.802 – F[30] 1904. Questions diverses (1926–1936).

SAEF 32804 Direction du Tr sor. B 32.804 – F[30] 1906. Dette exterieure bulgare: documents g n raux (1915–1937). N gociations concernant les emprunts bulgares de 1892 a 1909 (1921– 1926)

SAEF 33289 Direction du Tr sor. B 33.289 – F[30] 2515. Bulgarie – dettes de la Bulgarie envers la France (1921–1926)

SAEF 33651 Direction du Tr sor. Ex Direction des Finances exterieures. B 33.651 – F[30] 3066. Dette exterieure (difficult s financi res). Emprunt de stabilisation bulgare. Moratoire (suspension de transferts). (1927–1941) N gociations avec les porteurs de l'emprunt 1928 (1932–1934) N gociations pour un nouvel alignement de la dette bulgare depuis 1934 (11. 04. 1935). Nouvel accord relatif au service de la dette bulgare (25. 04. 1936). Dernier accord sign Londres (25.11.1938).

SAEF 44236 Direction du Tr sor. B 44.236. Contr le de fonctionement sur ANPFVM.

SAEF 12659 Direction du Tr sor. Agence Financi re de Londres. B 12.659. Bulgarie. Affaires financi res. (1934–1940). R parations bulgares (1927–1930)

Архив на Обществото на народите (Soci t des Nations – SN; League of Nations – LN)

ИЗСЛЕДВАНИЯ, ПУБЛИКАЦИИ

Българска търговска банка
Иванов, Мартин. Хроники за българския капитализъм. Българска търговска банка и нейните сродни дружества (1890–1944). Част I (1890–1912). Ръкопис. (При цитиране към съкратеното заглавие е добавен номерът на съответните свитъци, на които е разделен ръкописът.)

История на дълга
Иванов, Мартин, Даниел Вачков и Цветана Тодорова. История на българския външен дълг 1878–1989. Ръкопис, подготвян за печат. (При цитиране към съкратеното заглавие е добавен номерът на съответните свитъци, на които е разделен ръкописът.)

Архиви БНБ I Българска народна банка. Сборник документи, т. I (1879–1900). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ, Поредица „Архивите говорят" (3), 1998.

Архиви БНБ II Българска народна банка. Сборник документи, т. II (1901–1914). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ, Поредица „Архивите говорят" (7), 1999.

Архиви БНБ III Българска народна банка. Сборник документи, т. III (1915–1929). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ, Поредица „Архивите говорят" (19), 2001.

Архиви БНБ IV Българска народна банка. Сборник документи, т. IV (1930–1947). Под редакцията на Румен Аврамов. С., Главно управление на архивите и БНБ. Поредица „Архивите говорят" (29), 2004.

Архиви БНБ V Българска народна банка. Сборник документи, т. V (1948–1990). Под редакцията на Румен Аврамов. Главно управление на архивите и БНБ. (В процес на подготовка за печат.)

БЕЛЕЖКИ

ДВИЖЕНИЕТО НА ПАРИТЕ

ДУХЪТ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ

1 Вж. Агенция за икономическо програмиране и развитие. Бюлетин, 21 февруари 1994; Агенция за икономическо програмиране и развитие. Годишен доклад за 1994; Аврамов, Румен и Камен Генов. Повторното раждане на капитализма в България. –Банков преглед, 1995, кн. 2; Антонов, Венцислав. Българската държава се разпада – финансово-кредитната система трябва да остане. –Банкеръ, 11 юни 1995, с. 1, 11.

2 ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 114, Документи по учредяване на фондовата борса.

3 Ляпчев, Андрей. Дружествата от правно и икономическо гледище. –СпБИД, 1898, кн. 3–4.

4 История на България. т. 7. С., БАН, 1991, с. 79–86.

5 Пак там, с. 83, 85.

6 Бочев, Стоян. Ипотечният кредит. (Вътрешен преглед). –СпБИД, 1927, кн. 7, с. 390.

7 Йорданов, Димитър. Българска народна банка, 1879–1908. С., 1910, с. 15.

8 Цит. по: Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 15. Същата дописка е публикувана по-рано във в. „Витоша", бр.1, 30 май 1879. –В: Архиви БНБ I, с. 74.

9 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, Писмо на Ж. Буске до управляващия френската легация в София Шеризе, 12 декември 1910. –В: Архиви БНБ II, с. 527.

10 SAEF 32801, Писмо на френския пълномощен министър в София Камбон до Министерството на външните работи в Париж, 8 декември 1930.

11 SAEF 31578, Писмо на френския пълномощен министър в София Пико до Министерството на външните работи в Париж, 26 февруари 1922.

12 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, Писмо на Ж. Буске до управляващия френската легация в София Шеризе, 12 декември 1910. –В: Архиви БНБ II, с. 528.

13 Цонев, Иван. Как се прави ревизия и проверяват отчети (Продължение). –СпБИД, 1896, кн. 8–9, с. 628.

14 Контрольт над нашите акционерни и спестовни дружества. –СпБИД, 1899, кн. 5, с. 187.

15 Пак там, с. 201.

16 Пак там.

17 ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 114, л. 217, Становище на Русенската ТИК, 27 януари 1912.

18 Салабашев, Иван. Спомени. С., Българската академия на науките и изкуствата, 1943, с. 161.

19 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2968, л. 4, Мотиви към законопроекта за създаване на Българска кооперативна банка, 1 ноември 1910.

20 Вж. Пешев, Димитър. Спомени. С., Гутенберг, 2004, с. 66 и др.

21 Пряпорец, 18 април 1912.

22 Оплакванията на търговията. –Вечерна поща, 11 ноември 1912.

23 Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници земеделци и заздравяване на кредита в България. –СпБИД, 1933, кн. 1, с. 8.

24 Съкратени протоколи на Софийската ТИК през 1908. (Серия XVI). С., 1908.

25 ТИК. Мемоар върху стопанското положение на страната в свръзка със следваната стопанска политика от примирието досега. С., 1920, с. 26.
26 Пак там, с. 28–31.
27 Пак там, с. 27.
28 Пак там, с. 36.
29 Пак там, с. 37.
30 Пак там, с. 41.
31 Пак там, с. 46.
32 Пак там, с. 50.
33 Пак там
34 Пак там.
35 CI AJ7/1, Писмо на Управителния съвет на Софийската фондова борса до министъра на финансите, 2 декември 1921.
36 ТИК Бургас. XI редовно годишно събрание (26–29 май 1921). Съкратени протоколи. Бургас, 1921, с. 101–104.
37 Пак там, с. 23–25.
38 ТИК Русе. Отчет за дейността на Русенската ТИК през 1921 г. Русе, 1922, с. 6.
39 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 71, л. 6, Доклади за отпускане кредит от доходите на Търговските камари за изплащане дълговете на ТИК.
40 Закона вж. в: Алманах 110 години Българска търговско-промишлена палата (БТПП). С. 2004.
41 Съкратени протоколи на Софийската ТИК през 1908. (Серия XVI.) С., 1908, с. 78.
42 Пак там, с. 78–84.
43 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 3422, л. 2, Проектозакон за създаване на Земеделски камари. 1912.
44 ЦДА, ф. 258, оп.1, а.е. 1076, Преписка по молбата на Софийската ТИК да й се отпусне заем под гаранция на държавата.
45 Пак там, л. 4, Писмо на Министерството на търговията, промишлеността и труда до Министерството на финансите, 15 септември 1914.
46 Пак там, л. 5, Писмо на Дирекцията на държавните дългове до Министерството на търговията, промишлеността и труда, 21 октомври 1914.
47 Пак там, л. 7, Писмо на Софийската ТИК до Министерството на търговията, промишлеността и труда, 28 октомври 1914.
48 Пак там.
49 ТИК. Мемоар върху стопанското положение..., с. 52.
50 ТИК Бургас. XI общо редовно годишно събрание (26–29 май 1921)..., с. 22.
51 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 666, л. 2–11, Резолюция на XXXV обща редовна годишна сесия на Русенската ТИК върху финансовото и стопанско положение на България в днешно време, март 1930.
52 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 611, л. 1, Писмо на Варненската ТИК до министъра на вътрешните работи, 1 февруари 1930.
53 ЦДА, ф. 845, оп. 1, а.е. 43, л. 1, Доклад на Стефан Байданов за идеологията на Съюза на българските индустриалци. 1941.
54 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 174, л. 2, Доклад от анкетната комисия на ел. централа „Въча" по промяната на техническия директор на същата г. инженер Романов (14 октомври 1924). Пловдив. 1925. Докладът е адресиран до Синдикалния съвет на ел. централа „Въча".
55 Пак там, л. 39.
56 Пак там, л. 40.
57 Пак там.
58 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 174, л. 78–79, Кратко изложение за мероприятията на ел. централа

„Вьча".

59 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 174, л. 18, Отчет на ел. централа „Вьча" за 1924 г. Кричим, 1925.

60 Пак там, л. 13–14.

61 Пак там, л. 15.

62 Пак там, л. 14.

63 Пак там, л. 16.

64 Пак там, л. 15.

65 ЦДА, ф. 285, а.е. 64, Протокол на УС на БНБ, 12 юни 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 806.

66 Пак там.

67 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 174, л. 75, Бележки по членуването на държавата във „Вьча".

68 ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3596, л. 70, Препис извлечение от протокол на второ извънредно общо събрание на Синдикалния съвет на ел. централа „Вьча", 25 януари 1925.

69 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 174, л. 14, Отчет на ел. централа „Вьча" за 1924 г.

70 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 174, л. 80, Кратко изложение за мероприятията на ел. централа „Вьча".

71 Пак там, л. 81.

72 Пак там, л. 79.

73 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 174, л. 42, Писмо от УС на „Вьча" до министър-председателя, 5 август 1925.

74 Пак там, л. 43.

75 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 82, Протокол на УС на БНБ, 15 юни 1925. –В: Архиви БНБ III, с. 817.

76 Пак там, с. 816.

77 Пак там.

78 Пак там, с. 817.

79 Пак там.

80 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 174, л. 44, Писмо от УС на „Вьча" до министър председателя. 5 август 1985.

81 Пак там, л. 48.

82 Пак там, л. 49.

83 Пак там, л. 51.

84 Пак там, л. 52.

85 Пак там, л. 50.

86 Пак там, л. 53.

87 Пак там.

88 Пак там, л. 54.

89 Пак там, л. 55.

90 Пак там.

91 Пак там, л. 57.

92 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 111, Протокол на УС на БНБ, 21 ноември 1927. –В: Архиви БНБ III, с. 819.

93 Отчет на БНБ за 1938 г. –В: Архиви БНБ IV, с. 275.

94 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 215, Протокол на Управителния комитет на БНБ, 12 април 1939. –В: Архиви БНБ IV, с. 619.

95 SAEF 32801, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 9 декември 1929; Lettre de la Soci t d' tude et de construction des centrales l ctriques au Minist re des Finances, 3 януари 1930.

96 Хинков, Христо. Дейността на БЗКБ. –СпБИД, 1936, кн. 6, с. 363.

97 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1935. –СпБИД, 1936, кн. 7, с. 421.

98 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1936. – СпБИД, 1937, кн. 5–6, с. 321.

99 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 138, Благодарствено писмо от Водния синдикат „Троян" за съдействието, оказано от Н. Стоянов при отпускането на заем от БНБ за синдиката, 21 март 1929.

100 ЦДА, ф. 362, оп.1, а.е. 93, Доклад от министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 206.

101 ЦДА, Ф. 362, оп. 1, а.е. 93, Доклад от министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 1 септември 1933.

102 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3061, Тютюневата компенсационна сделка. Доклад на Комитета за продажба на старите тютюни по изпълнение и приключване тютюневата част от държавната компенсационна сделка. С., 1935, с. 5.

103 Пак там.

104 Пак там, с. 9.

105 Пак там, с. 7.

106 Пак там, с. 10.

107 Пак там, с. 38.

108 Пак там, с. 35.

109 Пак там, с. 10.

110 Пак там, с. 13.

111 Пак там, с. 15.

112 Пак там.

113 Пак там, с. 37.

114 Пак там.

115 Пак там, с. 18.

116 Пак там, с. 40.

117 Пак там.

118 Пак там, с. 26–34.

119 Пак там, с. 41.

120 Пак там, с. 42.

121 Пак там.

122 Пак там.

123 Пак там.

124 Пак там.

125 Пак там, с. 43.

126 Пак там, с. 45.

127 Пак там.

128 Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система в България. –СпБИД, 1927, кн. 1–2. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „ Българска наука и култура", 1998, с. 121.

129 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2968, л. 4, Мотиви към законопроекта за създаване на БЦКБ, 1 ноември 1910.

130 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 414, л. 3, Мотиви към законопроекта за учредяване на Българска промишлена банка, 10 май 1926.

131 Бочев, Стоян. Българска промишлена банка. Проблеми, които повдига нейното създаване. –СпБИД, 1926, кн. 4. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 205.

132 Пак там.

133 Пак там, с. 206.

134 Пак там, с. 208.

135 Вж. Отчет на БНБ за 1929 г. –В: Архиви БНБ III, с. 259 и сл.

136 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3133, л. 8, Изложение от Съюза на българските индустриалци до

управителя на БНБ, 14 октомври 1929.

137 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3133, л. 10, Изложение от Съюза на българските индустриалци (Русенски клон) до БНБ, 20 септември 1929.

138 Пак там.

139 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3133, л. 3, Изложение от Съюза на габровските индустриалци до БНБ, 6 юли 1939.

140 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3133, л. 7, Изложение от Общо търговско сдружение, гара Стралджа, до БНБ, 2 юни 1939.

141 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 2, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ, 20 юни 1925.

142 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 213, л. 2, Реч, 10 юни 1912.

143 Доклад на управителя на БНБ А. Иванов на тържеството за честване петдесетата годишнина от създаването на БНБ, 19 юни 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 143.

144 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 228, л. 7, Писмо от БНБ до БЦКБ, 18 декември 1922.

145 Пак там, л. 19, Писмо от БЦКБ до БНБ, 12 февруари 1924.

146 Пак там.

147 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 666, л. 7, Резолюция на XXXV обща редовна годишна сесия на Русенската ТИК...

148 Пак там, л. 4.

149 Тенев, Михаил. Върху законопроекта за БНБ. –СпБИД, 1924, кн. 4–5–6, с. 156.

150 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1343.

151 Danaillow, Georges. Les effets de la Guerre en Bulgarie. Histoire conomique et sociale de la Guerre mondiale (S rie Bulgarie). Dotation Carnegie pour la Paix Internationale. 1932, p. 50.

152 Пак там, с. 53–54.

153 Колев, К. Леснодостъпен и евтин кредит. –СпБИД, 1939, кн. 10, с. 604.

154 Пак там.

155 Иванов, Мартин. Хроники за българския капитализъм. Българска търговска банка и нейните сродни дружества, 1890–1944. (Част I, 1890–1912.) Ръкопис; Кьосева, Нинел. Геула. История на една еврейска банка в България. С., 2001.

156 За общ обзор вж. Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I – Историческо развитие. С., 1946. По-специално: с. 154, 179, 193, 207–211.

БЪЛГАРСКА НАРОДНА БАНКА

1 Pommier, Louis. La Banque de France et l' tat. Paris, 1904, p. 439.

2 Пак там, с. 142.

3 Lebon – Rapport la chambre des d put s de 1897. Цит. по: Pommier, Louis. La Banque de France..., p. 439.

4 Пак там.

5 Пак там, с. 443.

6 Pommier, Louis. La Banque de France..., с. 428.

6а Пак там, с. 425

7 Цит. по: Plessis, Alain. Histoires de la Banque de France. Paris, Albin Michel, 1998, p. 163.

8 Записка на Финансовия отдел, 16 декември 1878. –В: Архиви БНБ I, с. 23.

9 Пак там, с. 24.

10 Писмо от Тодор Кесяков до княз Дондуков-Корсаков, 4 януари 1897. –В: Архиви БНБ I, с. 28.

11 Писмо от Илия Иванов до Константин Бух, 17 януари 1879. –В: Архиви БНБ I, с. 32.

12 Писмо от Илия Цанов до Константин Бух, 20 януари 1879. –В: Архиви БНБ I, с. 37.
13 Пак там
14 Пак там.
15 Бележки на Марин Дринов върху устава на БНБ, 13 януари 1879. –В: Архиви БНБ I, с. 31.
16 Пак там.
17 Писмо на Григор Начович до княз Дондуков-Корсаков, 19 януари 1897. –В: Архиви БНБ I, с. 33.
18 Пак там.
19 Пак там.
20 Пак там, с. 33–34.
21 Писмо от Тодор Икономов до Константин Бух, 20 януари 1879. –В: Архиви БНБ I, с. 35.
22 Пак там.
23 Пак там.
24 Обява от императорския руски комисар в България за откриване на БНБ, 25 януари 1879. –В: Архиви БНБ I, с. 46.
25 Йорданов, Димитър. Българска народна банка, 1879–1908. С., 1910, с. 18–19.
26 Обсъждане доклада на БНБ до Бюджетната комисия на II Обикновено народно събрание, 17 декември 1880. –В: Архиви БНБ I, с. 100.
27 Пояснителна записка към проект за устав на национална банка, предложен от Г. Гинзбург и С. Поляков, ноември 1879. –В: Архиви БНБ I, с. 78–82.
28 Пак там, с. 80.
29 Пак там, с. 82.
30 Тенев, Михаил. Живот и дейност. С., 1942, с. 32.
31 Писмо на министъра на финансите Г. Желязкович до Председателя на Държавния съвет с предложение за преустройство на БНБ, 4 март 1882. –В: Архиви БНБ I, с. 101.
32 Доклад на Г. Желязкович до княз Александър Батенберг, 7 юни 1882. –В: Архиви БНБ I, с. 108.
33 Доклад на Комисията за проучване проекта за преустройство на БНБ, 1 юли 1882. –В: Архиви БНБ I, с. 111.
34 Писмо от Министерството на финансите до Държавния съвет, 21 май 1882. –В: Архиви БНБ I, с. 107.
35 Доклад от министъра на финансите до Министерския съвет, 21 октомври 1883. –В: Архиви БНБ I, с. 148.
36 Пак там.
37 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 22.
38 Писмо от Министерството на финансите до окръжните управители, 16 януари 1884. –В: Архиви БНБ I, с. 168.
39 Пак там.
40 Radovanovic, Bojan. 110 Years of the National Bank, 1884–1994. Belgrade, 1994, p. 38–41. Вж. и Sojic, Milan and Ljiljana Djurdjevic. National Bank of Serbia, 1884–2006. Establishment and Beginning of Operations. –In: Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.
41 За историята на драхмата и гръцката емисионна банка вж. Lazaretou, Sophia. The Drachma, Foreign Creditors and the International Monetary System: Tales of a Currency during the 19th and the Early 20th Centuries. –In: Exploration in Economic History 42 (2005) 202–236; Lazaretou, Sophia. Greek Monetary Economics in Retrospect: History and Data. –In: Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe. Historical and Comparative Perspective. Sofia, Bulgarian National Bank, 2006.
42 Писмо на Г. Начович до К. Стоилов, 13 ноември 1884. –В: Архиви БНБ I, с. 170.

43 Пак там.
44 Писмо на Г. Начович до К. Стоилов, 15 ноември 1884. –В: Архиви БНБ I, с. 172.
45 Писмо от К. Стоилов до Г. Начович, 11 януари 1885. –В: Архиви БНБ I, с. 212.
46 Писмо от великия везир Саид Паша до главния управител на Източна Румелия, 17 април 1885. –В: Архиви БНБ I, с. 220.
47 Текста на закона вж. в: Архиви БНБ I, с. 222 и сл.
48 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1322.
49 Пак там. Пълният цитат може да се намери в: Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 27.
50 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1374.
51 Цит. по: Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 23.
52 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1374. Цит. и в книгата на Д. Йорданов, с. 23.
53 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 27.
54 Пак там, с. 107.
55 Пак там.
56 Пак там.
57 Пак там, с. 54.
58 Караджов, Стефан. Отчет за 25-годишната деятелност на БН Банка. С, 1904, с. 27. Цит. по изследването на Д. Йорданов, с. 71.
59 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1322.
60 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 72 заседание (10 април 1928), с. 1296.
61 Пак там.
62 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1370.
63 Пак там.
64 Protocole (avec Annexes) aprouv par le Conseil de la SN et sign au nom du Gouvernement Bulgare le 10 mars 1928. Gen ve, le 25 septembre 1928. Annexe II. Reorganisation de la BNB. p. 31.
65 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1424.
66 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1370.
67 Пак там, с. 1373.
68 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1425.
69 Пак там с. 1435–1436.
70 Пак там, с. 1437.
71 Пак там, с. 1440.
72 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3881, л. 8, 12, 17, 18, Мотиви към Закона за изменение закона за БНБ; Становище по закона на Разградско занаятчийско сдружение „Стомана", 1924
73 Реч, 10 юни 1912.
74 CI AJ7/9, Писмо на Българското комисарство по репарациите до МСК, 28 февруари 1922.
75 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 666, л. 3–4, Резолюция на XXXV обща редовна годишна сесия на Русенската ТИК върху финансовото и стопанско положение на България в днешно време, март 1930.
76 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 73 заседание (11 април 1928), с. 1328.
77 Пак там.
78 Пак там.
79 Пак там, с. 1329.
80 Пак там, с. 1331.
81 Пак там, с. 1330.

82 Пак там.
83 Пак там, с. 1329.
84 Дружествена среща на БИД за обсъждане реферата на Ж. Бурилков „Теория и техника на централната банка". –СпБИД, 1935, кн. 2, с. 123.
85 Вж. Бочев, Стоян. БНБ като емисионен, камбиален и кредитен институт. С., 1924. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България, С., Фондация „Българска наука и култура", 1998.
86 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I – Историческо развитие. С., 1946, с. 211–212.
87 За конкретиката на формите вж. Pommier, Louis. La Banque de France...; Capart, Eug ne. La banque d' mission au service de l' tat. Paris, 1923.
88 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен, камбиален и кредитен институт. –СпБИД, 1924, кн. 8, 9. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998. с. 168.
89 Пак там, с. 154; Вж. в същия дух: Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 74–76.
90 Цит. по: Plessis, Alain. Histoires de la Banque de France..., p. 180.
91 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1425. Цитат от книгата „Централните банки".
92 Тодоров, Димо. БНБ девизната ли или стопанска политика ръководи у нас. –Стопанска мисъл, 1933, кн. 2, с. 23.
93 Вж. Capart, Eug ne. La banque d' mission..., p. 80–89.
94 Вж. Архиви БНБ I, с. 120, 214, 224, 228, 229; Йорданов, Димитър. Българска народна банка... Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело...
95 Закон за БНБ, 27 януари 1906. –В:Архиви БНБ II, с. 36.
96 Закон за изменение и допълнение на закона за БНБ, 23 февруари 1911. –В: Архиви БНБ II, с. 61.
97 Протокол от заседание на УС на БНБ за разглеждане законопроекта за промяна в закона за БНБ, 30 януари 1912. –В: Архиви БНБ II, с. 69.
98 Боев, Бончо. Политиката на БНБ в осветлението на теоретичната критика. –СпБИД, 1907, кн. 10, с. 628.
99 Пак там.
100 Закон за БНБ, 2 ноември 1926. –В: Архиви БНБ III, с. 89.
101 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998. с. 168.
102 Чл. 23 от устава на БНБ, 25 януари 1879. –В: Архиви БНБ I, с. 41.
103 Пак там, с. 39.
104 Вж. 120 години българска народна банка, 1879–1999. С., БНБ, 1999, с. 15.
105 Пак там.
106 Изменение на чл. 9 от устава на БНБ, 26 юли 1879. –В: Архиви БНБ I, с. 77.
107 120 години българска народна банка..., с. 16.
108 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 16.
109 Писмо на Гр. Начович до Е. Георгиев, 7 юли 1879 –В: Архиви БНБ I, с. 75.
110 120 години Българска народна банка..., с.16.
111 Вж. Устав на БНБ, 11 февруари 1883. –В: Архиви БНБ I, с. 125 и сл.
112 Закон за уреждането на БНБ, 19 януари 1885. –В: Архиви БНБ I, с. 213 и сл.
113 Протокол на УС на БНБ с решение за приемане правилник за дейността на сконтовите комитети –В: Архиви БНБ I, с. 248.
114 Закон за БНБ, 27 януари 1906. –В: Архиви БНБ II, с. 36.
115 Закон за изменение и допълнение на закона за БНБ, 23 февруари 1911 –В: Архиви БНБ II, с. 60.
116 Документи на Проверителния съвет са поместени в Архиви БНБ II и III.

117 Вж. Чолаков-Зарин, Петър. Спомени и факти из вътрешния живот на БНБ. Принос към историята на банката. С., 1930, с. 89.

118 Вж. Протокол на УС на БНБ с решение по молбата на Петър Чолаков за преизчисляване на пенсията му, 25 октомври 1927. –В: Архиви БНБ III, с. 394.

119 Ето и другите заглавия: Скандалният бюджетен грабеж в БНБ и неговите високи покровители. 1929; Във вихъра на грабежите. 1929; Спекулата с лихвения процент от страна на БНБ. 1929. Всички тези публикации са „за продан у автора и в книжарниците Чипев и Факел".

120 Закон за БНБ, 8 март 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 72.

121 Писмо на Софийската ТИК до Министерството на финансите, 29 януари 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 66.

122 Пак там.

123 Мотиви към проекта за закон за БНБ, 2 ноември 1926. –В: Архиви БНБ III, с. 79.

124 Пак там, с. 80.

125 Закон за БНБ, 2 ноември 1926. –В: Архиви БНБ II, с. 85.

126 Пак там, с. 87.

127 Пак там, с. 94.

128 Закон за изменение закона за БНБ, 27 септември 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 113 и сл.

129 Български търговски вестник, 9 февруари 1912.

130 Архивни свидетелства по проблема вж. в: Архиви БНБ III, с. 325–359.

131 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 226, л. 38, Писмо на българското Комисарство по репарациите до германското Министерство на финансите, 30 май 1924.

132 SAEF 31584, Писмо на Дестайор до френското Министерство на външните работи, 14 септември 1926.

133 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 202, л. 12, Дневник от командировката в Париж и Лондон за договаряне условията по предвоенните заеми (запис от 25 март 1924).

134 ЦДА, ф. 1067, оп. 1, а.е. 217, л. 16, 1927. –В: Архиви БНБ III, с. 353.

135 ЦДА, ф. 238, оп.1, а.е. 34, Записка на управителя на БНБ М. Рясков за преговорите по уреждане на външните държавни дългове, 19 април 1935. –В: Архиви БНБ IV, с. 800.

136 Пак там, с. 801.

137 SAEF 32800, Допълнителни бележки към доклада на ФК за финансовото състояние на България, 18 август 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 318.

138 Пак там.

139 Пак там.

140 Пак там.

141 История на дълга 8, с. 11.

142 SAEF 32800, Писмо на френския пълномощен министър в София Лабури до Министерството на външните работи в Париж, 26 февруари 1935.

143 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 71.

144 Вж. АМВР – Народен съд, X-ти състав, а.е. 240, Протокол от заседание на Народния съд, X състав с разпит на подсъдимия К. Гунев, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 953–979.

145 За неговото обяснение вж. интервюто му в: Историята, населена с хора. С., 2005.

146 Тенев, Михаил. Върху законопроекта за БНБ. –СпБИД, 1924, кн. 4–5–6, с. 158.

147 Протокол на УС на БНБ, 6 октомври 1912. –В: Архиви БНБ II, с. 467.

148 Мотиви към проекта за закон за заемите на Държавното съкровище от БНБ, 19 октомври 1918. –В: Архиви БНБ III, с. 53.

149 Пак там.

150 Протокол на УС на БНБ, 20 май 1935. –В: Архиви БНБ IV, с. 87.

151 Протокол на УС на БНБ, 28 януари 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 779.

152 Справка на Главната дирекция на държавните дългове. –В: Архиви БНБ IV, с. 766.
153 Протокол на УС на БНБ, 28 януари 1936. –В: Архиви БНБ IV, с. 775.
154 Протокол на УС на БНБ, 28 януари 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 778.
155 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 17 октомври 1939. –В: Архиви БНБ, IV, с. 815.
156 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 20 януари 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 821.
157 Вж. Архиви БНБ IV, с. 817, 963, 1050.
158 АМВР – Народен съд, Х-ти състав, а.е. 240, Протокол от заседание на Народния съд, Х състав, с разпит на подсъдимия К. Гунев, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 963.
159 Вж. Архиви БНБ IV.
160 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 21 август 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 825.
161 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 17 юни 1942. –В: Архиви БНБ IV, с. 827.
162 Протокол от разпита на К. Гунев пред Народния съд. –В: Архиви БНБ IV, с. 971.
163 Пак там, с. 972.
164 Пак там.
165 Пак там.
166 Вж. 120 години Българска народна банка..., с. 268.
167 Вж. Архиви БНБ IV, с. 1018–1031.
168 Мотиви към проекта за наредба закон за допълнение на закона за БНБ, 22 август 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 103.
169 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., Предговор и с. 43.
170 Пак там, с. 25.
171 Пак там, с. 44.
172 АМВР – Народен съд, Х-ти състав, а.е. 240, Протокол от заседание на Народния съд, Х състав, с разпит на подсъдимия К. Гунев, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 969.
173 PARIBAS 72, Писмо на К. Вакаро до Париба, 6 май 1902.
174 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 54.
175 Wynne, William. State Insolvency and Foreign Bondholders. Volume II. Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments. New Naven, Yale University Press, 1951, p. 536.
176 Протокол на УС на БНБ с решение за продажба на депозираното от банката злато срещу доставеното от САЩ на България брашно, 7 октомври 1919. –В: Архиви БНБ III, с. 304.
177 Вж. Архиви БНБ V.
178 Предложение от министъра на финансите до председателя на Народното събрание за уволнение на управителя и администраторите на БНБ. –В: Архиви БНБ II, с. 274.
179 Закон за изменение и допълнение на закона за БНБ, 5 февруари 1943. –В: Архиви БНБ IV, с. 98.
180 АМВР – Народен съд, Х-ти състав, а.е. 240, Протокол от заседание на Народния съд, Х състав, с разпит на подсъдимия К. Гунев, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 975.
181 Пак там, с. 970.
182 Пак там, с. 972.
183 Пак там, с. 978.
184 Пак там, с. 977.
185 Пак там.
186 Пак там, с. 979.
187 ЦДА, ф. 285, оп.1, а.е. 63, Доклад на администратора на Касовия отдел на БНБ П. Лишков до министъра на финансите, 22 март 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 574.
188 АМВР – Народен съд, Х-ти състав, а.е. 240, Протокол от заседание на Народния съд, Х състав, с разпит на подсъдимия К. Гунев, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 958.

189 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3070, Протокол на Парламентарната анкетна комисия за разследване дейността на БНБ през 1914–1920 г. –В: Архиви БНБ III, с. 580, 618.

190 Вж. 120 години Българска народна банка..., с. 98.

191 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 2795. Писмо на председателя на Народното събрание до министъра на финансите, 10 март 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 640.

192 ЦДА, ф. 285, оп.1, а.е. 63, Доклад на администратора на Касовия отдел на БНБ П. Лишков... –В: Архиви БНБ III, с. 565.

193 Пак там, с. 566.

194 ЦДА, ф. 173, оп.3, а.е. 3070, Протокол на Парламентарната анкетна комисия..., 13 декември 1920; Протокол на Парламентарната анкетна комисия..., 20 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 581, 618.

195 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3061, Протокол на Парламентарната анкетна комисия..., 13 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 581, 582.

196 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Писмо от БНБ до Парламентарната анкетна комисия с дадени разпореждания до администратора на Сконтовия отдел, 15 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 581.

197 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 2795, Доклад от Парламентарната анкета комисия за разследване дейността на БНБ през 1914–1920 г. до XIX Обикновено народно събрание, 1 февруари 1922. –В: Архиви БНБ III, с.635–639.

198 Пак там, с. 636.

199 Пак там.

200 Пак там, с. 639.

201 Пак там, с. 638.

202 Пак там, с. 637.

203 ЦДА, ф. 285, оп.1, а.е. 63, Доклад на администратора на Касовия отдел на БНБ П. Лишков... –В: Архиви БНБ III, с. 573.

204 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 2795, Доклад от Парламентарната анкетна комисия... –В: Архиви БНБ III, с. 639.

205 ЦДА, ф. 173, оп.3, а.е. 3061, Докладна записка от администратора на Касовия отдел на БНБ Ал. Панайотов до управителя на БНБ за извършеното проучване по някои въпроси, интересуващи Парламентарната анкетна комисия, 10 февруари 1921. –В: Архиви БНБ III, с. 621.

206 Пак там, с. 623.

207 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 586.

208 ЦДА, ф. 173, оп.3, а.е. 3061, Докладна записка от администратора на Касовия отдел на БНБ Ал. Панайотов... –В: Архиви БНБ III, с. 628.

209 Пак там.

210 Пак там, с. 625.

211 Пак там, с. 624.

212 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 22 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 597.

213 Пак там, 25 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 608.

214 Пак там.

215 Пак там, с. 609.

216 Пак там, 22 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 596.

217 Пак там, с. 598.

218 Пак там, с. 603.

219 Пак там, с. 607.

220 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998. с. 177.

221 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 586

222 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 63, Доклад на администратора на Касовия отдел на БНБ П. Лишков... –В: Архиви БНБ III, с. 567.

223 Пак там, с. 574.

224 Пак там, с. 577.

225 Пак там, с. 579.

226 Пак там.

227 Пак там.

228 ЦДА, ф. 159, оп. 2, а.е. 769, Рапорт, приложен в писмо от БНБ до министъра на финансите, 10 май 1935. –В: Архиви БНБ IV, с. 354.

229 Пак там, с. 356.

230 Пак там, с. 358.

231 Вж. и ЦДА, ф. 159, оп. 2, а.е. 769, Извлечение от обвинителните актове срещу бившите членове на УС на БНБ въз основа на доклада на Парламентарната анкетна комисия, 12 декември 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 641.

232 ЦДА, ф. 159, оп. 2, а.е. 769, Рапорт, приложен в писмо от БНБ... –В: Архиви БНБ IV, с. 358.

233 За пълния списък вж. ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 2795, Доклад от Парламентарната анкетна комисия... –В: Архиви БНБ III, с. 635.

234 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3061, Докладна записка от администратора на Касовия отдел на БНБ Ал. Панайотов... –В: Архиви БНБ III, с. 625.

235 Пак там.

236 Пак там, с. 626.

237 Пак там.

238 Пак там.

239 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, л. 199, Разпит на А. Панайотов пред Парламентарната анкетна комисия.

240 Пак там, л. 200.

241 Пак там.

242 Пак там.

243 Дружествена среща на 1 март 1928 г. „Заемът и бюджетът". Изказване на Ат. Яранов. –СпБИД, 1928, кн. 10, с. 611.

244 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 22 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 599.

245 Пак там, с. 598.

246 Пак там, с. 607.

247 Пак там.

248 Пак там, с. 608.

249 Пак там.

250 Пак там 25 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 608.

251 Пак там, с. 609.

252 Пак там.

253 Пак там, с. 610.

254 Пак там.

255 Пак там.

256 Пак там.
257 Пак там.
258 Пак там.
259 Пак там.
260 Пак там, с. 612.
261 Пак там.
262 Пак там, с. 613.
263 Пак там, 22 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 603.
264 Пак там.
265 Пак там.
266 Пак там, с 604.
267 Пак там, с. 606.
268 Пак там,18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 592.
269 Пак там, 22 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 597.
270 Пак там.
271 Пак там, с. 598.
272 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 97, Разисквания по поставените на дневен ред въпроси в конференцията на българските банкери, 23 октомври 1917.
273 Пак там, л. 6.
274 Пак там, л. 7.
275 Пак там, л. 7–8.
276 Пак там, л. 8.
277 Пак там, л. 7.
278 Пак там, л. 8.
279 Пак там, л. 8–9.
280 Пак там, л. 9.
281 Пак там, л. 10.
282 Пак там.
283 Пак там, л. 14–15.
284 Пак там, л. 17.
285 Пак там, л. 18.
286 Пак там, л. 19.
287 Пак там.
288 ЦДА, ф. 173, оп.3, а.е. 3061, Докладна записка от администратора на Касовия отдел на БНБ Ал. Панайотов... –В: Архиви БНБ III, с. 625.
289 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 593.
290 Пак там, с. 594.
291 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, л. 203, Разпит на Ал. Панайотов пред Парламентарната анкетна комисия.
292 Пак там, л. 204.
293 Пак там, л. 205.
294 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 593.
295 Пак там, 22 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 606.
296 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3061, Докладна записка от администратора на Касовия отдел на БНБ Ал. Панайотов... –В: Архиви БНБ III, с. 624.
297 Архиви БНБ III, с. 470.

298 Пак там, с. 623.
299 Пак там.
300 Пак там, с. 625.
301 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 179.
302 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 590.
303 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 179.
304 Пак там, с. 180.
305 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 590.
306 Пак там, с. 590–591.
307 Пак там, с. 591.
308 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 2795, Доклад от Парламентарната анкетна комисия... –В: Архиви БНБ III, с.635 и сл.
309 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 592.
310 Пак там 22 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 601.
311 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 182.
312 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 597.
313 Пак там, с. 601.
314 Пак там, с. 602.
315 Пак там, с. 601.
316 Пак там.
317 Пак там, с. 602.
318 Пак там.
319 Пак там, с. 601.
320 Документи на централата вж. в: Архиви БНБ III, с. 731–741. За нейната оценка вж. Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 180–183.
321 Вж. Архиви БНБ III, с. 635 и 574.
322 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 2795, Доклад от Парламентарната анкетна комисия... –В: Архиви БНБ III, с. 638.
323 Пак там.
324 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 181–182.
325 Пак там, с. 182.
326 Пак там, с. 180.
327 Пак там, с. 177–178.
328 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 1243, Телеграма от Министерството на финансите до пълномощния министър на България в Берлин Д. Ризов, 2 септември 1915. –В: Архиви БНБ III, с. 465.
329 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 1243, Шифрована телеграма от пълномощния министър на България в Берлин Д. Ризов до Министерството на външните работи, 5 септември 1915. –В: Архиви БНБ III, с. 466.
330 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 1243, Телеграма от министъра на финансите Д. Тончев до началника на тайния кабинет на Двореца Добрович, 6 ноември 1915. –В: Архиви БНБ III, с. 467.

331 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 1243, Телеграма от министъра на финансите Д. Тончев до председателя на Министерския съвет В. Радославов, 6 ноември 1915. –В: Архиви БНБ III, с. 467.

332 Вж. Архиви БНБ III, с. 474 и сл.

333 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 25 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 614.

334 Пак там.

335 Пак там, с. 618.

336 Пак там, с. 615.

337 Пак там, с. 614.

338 Пак там, с. 618.

339 Пак там.

340 Пак там, с. 614.

341 Пак там.

342 Пак там, с. 616.

343 Пак там, с. 617.

344 Пак там, с. 616.

345 Пак там, с. 617.

346 Пак там, с. 618.

347 Пак там.

348 Вж. Архиви БНБ IV, с. 939 и сл.

349 Обвинителния акт вж. в: Архиви БНБ IV, с. 945–952. Мотивите към присъдата са поместени на с. 979–988, а самите присъди на с. 989–990. Протоколът от разпита на К. Гунев може да се намери на с. 953–979. Документите се съхраняват в архива на МВР.

350 АМВР – Народен съд, Х-ти състав, а.е. 240, Протокол от заседание на Народния съд, Х състав, с разпит на подсъдимия К. Гунев, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 963.

351 Пак там, с. 960.

352 Пак там, с. 961.

353 Пак там, с. 962.

354 Пак там, с. 975–976.

355 Пак там, с. 958.

356 Пак там.

357 Пак там, с. 969.

358 Пак там, с. 958.

359 Пак там, с. 978.

360 Пак там, с. 973.

361 За по-широк поглед върху Народния съд вж. Мешкова, Поля и Диню Шарланов. Българската гилотина. С., Агенция „Демокрация", 1994; Семерджиев, Петър. Народният съд в България, 1944–1945. Кому и защо е бил необходим. С., Македония прес, 1998.

362 ЦДА, ф. 568, оп.2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ до министъра на финансите върху монетния въпрос в България, 3 февруари 1895. –В: Архиви БНБ I, с. 357, 359.

363 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 45.

364 ЦДА, ф. 568, оп.2, а.е 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 358.

365 Пак там, с. 357.

366 Цит. по: Кьосева, Нинел. История на паричните кризи в България, 1879–1912. С., Университетско изд. Стопанство, 2000, с. 63.

367 Вж. 120 години Българска народна банка...; Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело...

368 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 47.

369 Пак там, с. 48.
369а Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., С. 52.
370 Кьосева, Нинел. История на паричните кризи..., с. 55.
371 Цит. по: Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 49.
372 Кьосева, Нинел. История на паричните кризи..., с. 56.
373 Закон за намаляване курса на сребърните рубли и демонетизирането им, 22 януари 1885. –В: Архиви БНБ I, с. 218.
374 ЦДА, ф. 568, оп. 2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 358.
375 Кьосева, Нинел. История на паричните кризи..., с. 67.
376 ЦДА, ф. 158, оп. 1 , а.е. 118, Доклад от управляващия министерството на финансите до регентите на България, 12 март 1887. –В: Архиви БНБ I, с. 287–288.
377 ЦДА, ф. 568, оп. 2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 358.
378 ЦДА, ф. 158, оп. 1, а.е. 118, Доклад от управляващия министерството на финансите... –В: Архиви БНБ I, с. 288.
379 ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 117, Указ на регентите на България за изваждане на сребърната рубла от обращение в страната, 13 март 1887. –В: Архиви БНБ I, с. 290.
380 ЦДА, ф. 568, оп.2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 359.
381 Пак там.
382 Пак там, с. 360.
383 Пак там.
384 Пак там.
385 ЦДА, ф. 159, оп.1, а.е. 118, Писмо от БНБ до Министерството на финансите. –В: Архиви БНБ I, с. 286.
386 Кьосева, Нинел. История на паричните кризи..., с. 74.
387 ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 118, Писмо от БНБ до Министерството на финансите. –В: Архиви БНБ I, с. 296.
388 Кьосева, Нинел. История на паричните кризи..., с. 76.
389 Пак там, с. 73.
390 Пак там, с. 77.
391 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 51.
392 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 172.
393 Цитирано неколкократно по-напред. Вж. Архиви БНБ I, с. 356–373.
394 ЦДА, ф. 568, оп. 2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 357.
395 Пак там.
396 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 62.
397 ЦДА, ф. 568, оп.2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 360.
398 Пак там, с. 363.
399 Пак там, с. 361.
400 Пак там, с. 362.
401 Пак там.
402 Пак там, с. 363.
403 ЦДА, ф. 285, оп., а.е. 3, Доклад на администратора на Касовия отдел до УС на БНБ, 27 април 1891. –В: Архиви БНБ I, с. 340.
404 ЦДА, ф. 568, оп. 2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 358; цит. по: Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 53.
405 Вж. Кьосева, Нинел. История на паричните кризи..., с. 73 и Архиви БНБ I, с. 364.
406 ЦДА, ф. 568, оп.2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 364.

407 Пак там.
408 Пак там.
409 Пак там.
410 Вж. Писмо на Ив. Евстр. Гешов до Евстрати Гешов, 28 февруари 1906. –В: Иван Евстратиев Гешов. Лична кореспонденция. (Съставители: Радослав Попов и Василка Танкова.) С., Марин Дринов, 1994, с. 191.
411 ЦДА, ф. 568, оп. 2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 367.
412 Пак там, с. 369.
413 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен, камбиален..., –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 172.
414 ЦДА, ф. 568, оп.2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 368.
415 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 52.
416 ЦДА, ф. 568, оп.2, а.е. 199, Изложение от УС на БНБ... –В: Архиви БНБ I, с. 368.
417 Пак там.
418 Пак там.
419 Пак там, с. 370.
420 Пак там, с. 372.
421 Пак там, с. 370.
422 Пак там, с. 372.
423 Вж. 120 години Българска народна банка...; Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 67.
424 Вж. Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 66.
425 Отчетът на БНБ за 1897 г. –СпБИД, 1898, кн. 9–10, с. 429.
426 ЦДА, ф. 285, оп.1, а.е. 9, Протокол на УС, 24 март 1989. –В: Архиви БНБ I, с. 433.
427 Пак там, с. 432.
428 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 54.
429 Пак там. Вж. и статистическите приложения към книгата.
430 Отчет на БНБ за 1906 г. Цит. по: Христофоров, Асен. Курс по българско банково..., с. 96.
431 Данаилов, Георги. БНБ през 1906 г. –СпБИД, 1907, кн. 2, (Ступански преглед), с. 167.
432 Отчет на БНБ за 1906 г. Цит. по: Христофоров, Асен. Курс по българско банково..., с. 96.
433 Протокол на УС на БНБ за разглеждане на законопроекта за промяна на закона за БНБ, 30 януари 1912. –В: Архиви БНБ II, с. 69.
434 Bordo, Michael. Monetary Standards. The Oxford Encyclopedia of Economic History, Oxford Economic Press, 2003.
435 Христофоров, Асен. Курс по българско банково..., с. 100.
436 Документи за дейността на Камбиалния синдикат вж. в: Архиви БНБ II.
437 ЦДА, ф. 173, оп.3, а.е. 3061, Докладна записка от администратора на Касовия отдел на БНБ Ал. Панайотов... –В: Архиви БНБ III, с. 627
438 Киров, Ю. Реформата на БНБ. –СпБИД, 1924, кн. 10, с. 542.
439 Пак там, с. 541.
440 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3061, Докладна записка от администратора на Касовия отдел на БНБ Ал. Панайотов... –В: Архиви БНБ III, с. 627.
441 Пак там.
442 Пак там, с. 628.
443 Киров, Ю. Реформата на БНБ. –СпБИД, 1924, кн. 10, с. 543
444 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 592.
445 Пак там, с. 593

446 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3061, Докладна записка от администратора на Касовия отдел на БНБ Ал. Панайотов... –В: Архиви БНБ III, с. 625.

447 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 593.

448 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 178.

449 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3062, Протокол на Парламентарната анкетна комисия от разпита на бившия управител на БНБ Хр. Чакалов, 18 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 592.

450 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 165.

451 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 1063, Мотиви към проекта за закон за заемите на Държавното съкровище и текст на закона, 19 октомври 1918. –В: Архиви БНБ III, с. 53–55.

452 Пак там, с. 55.

453 Пак там.

454 Пак там, с. 53.

455 Пак там, с. 54.

456 Вж. Христофоров, Асен. Развитие на конюнктурния цикъл в България, 1934–1939. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвание при Софийския държавен университет, 1939.

457 Протокол на УС на БНБ, 21 септември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 399.

458 Протокол на УС на БНБ, 7 октомври 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 406.

459 Протокол на УС на БНБ с решение за изменение закона за БНБ, 30 септември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 83.

460 Протокол на УС на БНБ, 11 март 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 419.

461 Вж. Протокол на УС на БНБ, 9 януари 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 563.

462 Протокол на УС на БНБ с решение за одобряване проект за допълнение на закона за БНБ, 30 октомври 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 85.

463 Протокол на УС на БНБ, 30 септември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 509.

464 UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Finacial Situation in Bulgaria. October 1934. p. 1, 5. Вж. също: Иванов, Мартин. Можехме ли да девалвираме лева? Какво се крие зад ортодоксалния български отговор на Голямата депресия. –Исторически преглед, 2005, кн. 3–4.

465 Протокол на УС на БНБ, 7 юни 1935. –В: Архиви БНБ IV, с. 88.

466 Протокол на УС на БНБ, 10 октомври 1935. –В: Архиви БНБ IV, с. 89.

467 Пак там.

468 Наредба закон за изменение и допълнение на закона за БНБ, 28 декември 1935. –В: Архиви БНБ IV, с. 90.

469 Стоянов, Никола. Септемврийската сесия 1935 на Финансовия комитет при ОН. –СпБИД, 1935, кн. 10, с. 651.

470 Протокол на УС на БНБ, 9 януари 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 92.

471 Протокол на УС на БНБ, 11 февруари 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 93.

472 Вж. Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 198 и сл.; Христофоров, Асен. Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939. Трудове на Статистическия институт за стопански прочвания при Софийския държавен университет, 1939, с. 8–11, 17–22.

473 Lampe, John. The Bulgarian Economy in the Twentieth Century. New-York, 1986, p. 89, 91.

474 Христофоров, Асен. Развитие на конюнктурния цикъл..., с. 46, 48.

475 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 201.

476 Протокол на УС на БНБ, 30 октомври 1940. –В: Архиви БНБ IV, с. 93.

477 Протокол на УС на БНБ, 25 август 1939. –В: Архиви БНБ IV, с. 576.

478 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 2 октомври 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 96.

479 Пак там.

480 Blejan. Elisabeta. International Reserves of the National Bank of Romania, 1920–1944. Paper presented at the First Meeting of the Data Collection Task Force, South-East Europe Monetary History Network. Bulgarian National Bank, Sofia, 20 October 2006.

481 Протокол на Управителния комитет на БНБ с решение за прилагането на Закона за изменение и допълнение на закона за БНБ, 31 май 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 94–95.

482 АМВР – Народен съд, X-ти състав, т. IX, а.е. 247.

483 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 203.

484 ЦДА, ф. 136, оп. 1, а.е. 17, Доклад от министъра на финансите до председателя на Министерския съвет К. Георгиев, 19 септември 1944. –В: Архиви БНБ IV, с. 100.

485 АМВР – Народен съд, X състав, а.е. 255, Решение на Комисията по стопанска администрация... –В: Архиви БНБ IV, с. 939.

486 Пак там, с. 940.

487 Пак там.

488 АМВР – Народен съд, X състав, а.е. 239, Обвинителен акт срещу К. Гунев и другите членове на бившия УС на БНБ. –В: Архиви БНБ IV, с. 946.

489 АМВР – Народен съд, X състав, а.е. 255, Решение на Комисията по стопанска администрация към Държавна сигурност за задържане под стража на членовете на бившия УС на БНБ, председателстван от К. Гунев, 13 ноември 1944. –В: Архиви БНБ IV, с. 941.

490 АМВР – Народен съд, X-ти състав, а.е. 240, Протокол от заседание на Народния съд, X състав с разпит на подсъдимия К. Гунев, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 961.

491 Пак там, с. 976.

492 Пак там, с. 969.

493 Пак там, с. 961.

494 Пак там.

495 Пак там, с. 962.

496 Пак там, с. 969.

497 Пак там, с. 970.

498 Вж. Българска народна банка. Годишен отчет за 1997 г. С., 1998; Аврамов, Румен. Паричен съвет и финансови кризи – опитът на България. БНБ, Дискусионни материали, DP/6/1999; Avramov, Roumen. Currency Boards et stabilit macro conomique: le cas de la Bulgarie. –Revue de l'OFCE, Janvier 2000; Avramov, Roumen. Exit Strategies from Currency Board Arrangements. –In: Currency Boards – Experience and Prospects, Seminar organised by Eesty Pank, 5–6 May 2000, Tallin. (www.eestipank.info/pub/en/majandus/rahasysteem/raamistik/seminar_2000_05_05-06/pan3-bul.html); Desquilbet, Jean-Baptiste and Nikolai Nenovski. Credibility and Adjustment: Gold Standard versus Currency Boards. BNB Discussion Papers, DP/39/2004.

499 Вж. например ЦДА, ф. 285, оп.1, а.е. 30, Правилник за дейността на Сконтовите комитети, 16 май 1886. –В: Архиви БНБ I, с. 247.

500 Протокол на УС на БНБ, 24 април 1896. –В: Архиви БНБ I, с. 394.

501 Окръжно писмо до централата, клоновете и агентурите на БНБ, 23 февруари 1907. –В: Архиви БНБ II, с. 273.

502 Протокол на УС на БНБ с решение за начина на избиране и отстраняване членовете на Сконтовите комитети, 8 май 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 375.

503 Вж. например Протокол на УС на БНБ със сведения за допуснати нарушения при избора на членове на Сконтовите комитети в София и Русе, 11 януари 1888. –В: Архиви БНБ I, с. 304.

504 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 68.

505 Определяне кредитите на БНБ. –СпБИД, 1896, кн. 8–9, с. 696.
506 Пак там.
507 Караджов, Стефан. Спестовните дружества в България. –СпБИД, 1896, кн. 3, с. 165.
508 Пак там, с. 166.
509 Отчетът на БНБ за 1897 г. –СпБИД, 1898, кн. 9–10, с. 424, 427.
510 Пак там, с. 430.
511 Данаилов, Георги. БНБ през 1906 г. –СпБИД, 1907, кн. 2, (Ступански преглед), с. 172–173.
512 Протокол на УС на БНБ, 29 септември 1886. –В: Архиви БНБ I, с. 261.
513 Протокол на УС на БНБ, 8 декември 1886. –В: Архиви БНБ I, с. 265.
514 Пак там.
515 Особено мнение на Ст. Караджов, 25 ноември 1887. –В: Архиви БНБ I, с. 298.
516 Пак там, с. 299.
517 Архиви БНБ I, с. 409
518 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 5561, Запитване на Ю. Тодоров, 26 юни 1902. –В: Архиви БНБ II, с. 356.
519 Налагане дициплинарни наказания на служители на БНБ, 10 август 1911. –В: Архиви БНБ II, с. 304.
520 Протокол на УС на БНБ за наказание директора на банковия клон в Пазарджик, 28 октомври 1915. –В: Архиви БНБ III, с. 361.
521 Протокол на УС на БНБ от разглеждане промяна в закона за ипотечния кредит, 14 октомври 1908. –В: Архиви БНБ II, с. 39.
522 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 518, Доклад на Комисията за проверяване на годишните отчети на БНБ за 1906, 1907 и 1908 година, 15 октомври 1910. –В: Архиви БНБ II, с. 175.
523 Пак там, с. 176.
524 Пак там.
525 Пак там.
526 Пак там, с. 177.
527 Тенев, Михаил. Върху законопроекта за БНБ. –СпБИД, 1924, кн. 4–5–6 с. 156.
528 PARIBAS 72, Резюме на статия от в. „Мир" (16 март 1901), препратено от К. Вакаро в Париба.
529 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3061, л. 11–13, Списък на частните банки и дружества в България, основани през 1913–1918 г., предоставен на Парламентарната анкетна комисия за БНБ, 11 февруари 1921.
530 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3062, л. 2, Указания за проучване някои въпроси, интересуващи Парламентарната анкетна комисия, 15 декември 1920. –В: Архиви БНБ III, с. 582.
531 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3061, л. 89–90, Извлечение от рапорт на инспектори в БНБ до Парламентарната анкетна комисия. –В: Архиви БНБ III, с. 629.
532 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3061, л. 88, Запис на Г. Марков.
533 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3061, л. 90, Извлечение от рапорт на инспектори... –В: Архиви БНБ III, с. 629.
534 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3070, л. 14, Протокол на Партламентарната анкетна комисия..., 23 февруари 1921. –В: Архиви БНБ III с. 630.
535 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 2795, Доклад от Парламентарната анкетна комисия... –В: Архиви БНБ III, с.636.
536 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3062, л. 205, Разпит на Ал. Панайотов пред Парламентарната анкетна комисия.
537 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3062, л. 208, Показания на Б. Дамянов пред Парламентарната анкетна комисия.
538 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3062, л. 209, Показания на П. Лишков пред Парламентарната анкетна

комисия.

539 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 3062, л. 210–211, Показания на Б. Дамянов пред Парламентарната анкетна комисия.

540 ЦДА 285, оп.1, а.е. 63, Доклад на администратора на Касовия отдел на БНБ П. Лишков... –В: Архиви БНБ III, с. 565–579.

541 Пак там, с. 567.

542 ЦДА, ф.173, оп. 3, а.е. 2795, Доклад от Парламентарната анкетна комисия... –В: Архиви БНБ III, с. 637.

543 Пак там.

544 Пак там.

545 Пак там, с. 638.

546 Протокол на УС на БНБ, 20 март 1890. –В: Архиви БНБ I, с. 320.

547 Пак там.

548 Пак там.

549 Пак там.

550 Пак там, с. 321.

551 Протокол на УС на БНБ, 2 ноември 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 808.

552 Протокол на УС на БНБ от заседание за разглеждане законопроекта за кооперативния кредит. –В: Архиви БНБ II, с. 45.

553 Пак там, с. 43.

554 Пак там. Първият курсив е от оригиналния текст.

555 Протокол на УС на БНБ от заседание за отпускане заем на Пловдивската община, 10 март 1906. –В: Архиви БНБ II, с. 436.

556 Протокол на УС на БНБ, 13 март 1903. –В: Архиви БНБ II, с. 357.

557 Протокол на УС на БНБ, 23 юни 1923. –В: Архиви БНБ III, с. 429.

558 Протокол на УС на БНБ, 17 август 1923. –В: Архиви БНБ III, с. 430.

559 Писмо от БНБ до министъра на финансите, 11 май 1925. –В: Архиви БНБ III, с. 435.

560 Пак там, с. 436.

561 Указ за утвърждаване постановлението на Министерския съвет, 12 май 1925. –В: Архиви БНБ III, с. 436.

562 Мотиви към законопроекта за изменение Закона за отпускане заем от БНБ на пострадалите от разбойническите ядра през 1922 г. –В: Архиви БНБ III, с. 437.

563 Мотиви по законопроекта за опрощаване дълга на пострадалите жители от г. Котел, 26 януари 1911. –В: Архиви БНБ II, с. 454.

564 Пак там.

565 Пак там, с. 455.

566 Пак там, с. 456.

567 Протокол на УС на БНБ, 9 октомври 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 453.

568 Пак там, с. 454.

569 Пак там.

570 Протокол на УС на БНБ, 25 октомври 1928. –В: Архиви БНБ III с. 461.

571 Протокол на УС на БНБ, 21 април 1928. –В: Архиви БНБ III с. 457.

572 Протокол на УС на БНБ, 9 юли 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 458.

573 Протокол на УС на БНБ, 16 март 1921. –В: Архиви БНБ III, с. 804.

574 Протокол на УС на БНБ, 22 март 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 805.

575 Протокол на УС на БНБ, 13 февруари 1925. –В: Архиви БНБ III, с. 784.

576 Протокол на УС на БНБ, 14 април 1925. –В: Архиви БНБ III, с. 785.

577 Протокол на УС на БНБ, 13 февруари 1926. –В: Архиви БНБ III, с. 786. и пр.

578 Протокол на УС на БНБ, 26 май 1907. –В: Архиви БНБ II, с. 442.

579 Пак там.
580 Протокол на УС на БНБ от заседание за разглеждане лихвите по заемите, отпускани от БНБ на държавата, 3 март 1914. –В: Архиви БНБ II, с. 474.
581 Пак там, с. 475.
582 Пак там. Курсивът е в оригинала.
583 Протокол на УС на БНБ с решение за отказ по искането на Министерството на финансите за намаляване лихвата, изплащана от държавата на банката, 28 януари 1921. –В: Архиви БНБ III, с. 990.
584 Пак там, с. 992.
585 Протокол на УС на БНБ със становище по законопроекта за изменение и допълнение на закона за бюджета, отчетността и предприятията, 2 април 1925. –В: Архиви БНБ III, с. 1000.
586 Пак там.
587 Пак там, с. 1001.
588 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1371.
589 Пак там.
590 Пак там.
591 Пак там, с. 1372.
592 Протокол на УС на БНБ с изложение от подуправителя Ж. Бурилков за кредитната дейност на банката, 4 ноември 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 796.
593 Вж. Закон за БНБ, 27 септември 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 113 и сл.
594 Протокол на УС на БНБ с изложение от подуправителя Ж. Бурилков..., –В: Архиви БНБ III, с. 796.
595 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 501.
596 Определяне кредитите на БНБ. –СпБИД, 1896, кн. 8–9, с. 696.
597 PARIBAS 72, Превод на статия, публикувана във в. „България", изпратен от К. Вакаро до Париба, 28 април 1901.
598 Протокол на УС на БНБ, 24 март 1898. –В: Архиви БНБ I, с. 433.
599 Пак там.
600 Протокол на УС на БНБ, 1 март 1901. –В: Архиви БНБ II, с.350.
601 Пак там.
602 Протокол на УС на БНБ, 15 септември 1907. –В: Архиви БНБ II, с. 359.
603 Окръжно до клоновете и агентурите на БНБ за ограничаване кредита за вносна търговия, 29 октомври 1907. –В: Архиви БНБ II, с. 360.
604 Пак там. Курсивът е в оригинала.
605 Съкратени протоколи на Софийската ТИК през 1908. Серия XVI. С., 1908, с. 121.
606 Пак там, с. 124.
607 Пак там, с. 125.
608 Пак там.
609 Рапорт на Хр. Чакалов. –В: Архиви БНБ II, с. 167
610 Пак там, с. 168.
611 Пак там, с. 170.
612 Пак там.
613 Пак там, с. 171.
614 Пак там.
615 Пак там.
616 Пак там.
617 Пак там.
618 Дневник, 6 септември 1912.

619 Дневник, 7 септември 1912.
620 Протокол на УС на БНБ, 8 февруари 1911. –В: Архиви БНБ II, с. 428.
621 Протокол на УС на БНБ, 7 август 1914. –В: Архиви БНБ II, с. 578.
622 Протокол на УС на БНБ от разглеждане законопроекта за промяна закона за БНБ, 30 януари 1912. –В: Архиви БНБ II, с. 69.
623 Протокол на УС на БНБ, 3 ноември 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 809.
624 Протокол на УС на БНБ с мнение по поректозакона за подпомагане пострадалите от природни бедствия през 1926 г., 9 септември 1926. –В: Архиви БНБ III, с. 455.
625 Пак там.
625а Вж. Архиви БНБ III, с. 896-899
626 Протокол на УС на БНБ, 28 юли 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 811.
627 Протокол на УС на БНБ, 14 юли 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 852.
628 Вж. Архиви БНБ IV.
629 Протокол на УС на БНБ, 22 януари 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 637.
630 Протокол на УС на БНБ, 23 януари 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 638.
631 Протокол на УС на БНБ, 4 март 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 640.
632 Протокол на УС на БНБ, 20 февруари 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 643.
633 Протокол на УС на БНБ, 15 януари 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 622.
634 Протокол на УС на БНБ, 3 април 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 625.
635 Рясков, Марко. Спомени из моя живот. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1995, с. 61.
636 Пак там, с. 62.
637 Пак там.
638 Пак там.
639 Пак там, с. 63.
640 Пак там.
641 Пак там.
642 Пак там, с. 64.
642а Пак там.
643 Пак там
644 Пак там, с. 65.
645 Протокол на УС на БНБ, 15 юли 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 650.
646 Протокол на УС на БНБ, 21 и 22 юли 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 651.
647 Рясков, Марко. Спомени из моя живот..., с. 64.
648 Пак там.
649 Пак там.
650 Пак там.
651 Пак там.
652 Пак там.
653 Пак там., с. 66.
654 Пак там.
655 SAEF 32800, Допълнителни бележки към доклада на ФК за финансовото състояние на България, 18 август 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 318.
656 Рясков, Марко. Спомени из моя живот..., с. 43.
657 Вж. подробности в: Архиви БНБ IV, с. 875 и сл.
658 Протокол на УС на БНБ, 7 септември 1939. –В: Архиви БНБ IV, с. 875.
659 Протокол на УС на БНБ, 21 май 1940. –В: Архиви БНБ IV, с. 879.
660 Протокол на УС на БНБ, 26 август 1940. –В: Архиви БНБ IV, с. 880
661 Протокол на УС на БНБ, 10 декември 1940. –В: Архиви БНБ IV, с. 884.

662 Пак там.

663 Писма на БЗКБ до министъра на финансите, 7 февруари и 5 март 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 886 и 893.

664 Резолюция на Д. Божилов върху писмото на БЗКБ от 7 февруари 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 890.

665 Писмо на БНБ до БЗКБ, 27 февруари 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 891.

666 ЦДА, ф. 173, оп.1, а.е. 93, Доклад от Анкетната комисия до IV Обикновено народно събрание по преглеждане сметките на БНБ, 7 януари 1885. –В: Архиви БНБ I, с. 188.

667 Пак там.

668 Пак там.

669 Пак там.

670 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 48.

671 Пак там.

672 Пак там, с. 90.

673 Вж. пак там, с. 48–49.

674 Пак там, с. 97–98.

675 ЦДА, ф. 173, оп 1, а.е. 93, Доклад от Анкетната комисия... –В: Архиви БНБ I, с. 187.

676 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., Приложение I, с. 2–3.

677 Пак там.

678 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 193.

679 Пак там, с. 194.

680 PARIBAS 78, Banque Nationale (откъс от непубликувана книга на Ж. Буске), октомври 1909. –В: Архиви БНБ II, с. 50.

681 Пак там.

682 Пак там, с. 52.

683 Пак там, с. 53.

684 Бочев, Стоян. БНБ като емисионен... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 184.

685 Пак там, с. 187–188.

686 Пак там, с. 188.

687 Пак там, с. 190.

688 Пак там.

689 Пак там.

690 Пак там.

691 Вж. Архиви БНБ III.

692 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 129.

693 Бурилков, Живко. Теория и техника на централната банка. –СпБИД, 1935, кн. 2, с. 78.

694 Пак там, с. 81–82.

695 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 74 заседание (12 април 1928), с. 1374.

696 Пак там, с. 1375.

697 Пак там.

698 Вж. АМВР – Народен съд, X-ти състав, а.е. 240, Протокол от заседание на Народния съд, X състав с разпит на подсъдимия К. Гунев, 21–24 март 1945. –В: Архиви БНБ IV, с. 972.

699 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 90, л. 1, Рапорт от инспекторите П. Комарицки и Ст. Цветков за извършена проверка на кожарско А.Д. „Братя Калпазанови" в Габрово, 30 юни 1932.

700 Отчет на БНБ за 1934 г. –В: Архиви БНБ IV, с. 222.

701 ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до министър-

председателя, 31 март 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 212.

702 Вж. Архиви БНБ II.

703 Вж. ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3136, Тайни нареждания до банковите директори по правилника за личния кредит, декември 1929–януари 1930. Вж. Архиви БНБ II, III.

704 ЦДА, ф. 285, оп. 4, а.е. 594, л. 3, Конфиденциално окръжно до директорите и агентите на БНБ, 22 март 1910.

705 PARIBAS 72, Писмо на К. Вакаро до Париба, 4 февруари 1901.

706 Пак там, Писмо на К. Вакаро до Париба, 26 февруари 1901. –В: Архиви БНБ II, с. 433.

707 Пак там, Писмо на К. Вакаро до Париба, 6 февруари 1901. –В: Архиви БНБ II, с. 431.

708 Пак там.

709 Пак там.

710 Пак там, Писмо на К. Вакаро до Париба, 17 февруари 1901. –В: Архиви БНБ II, с. 432.

711 Пак там.

712 Пак там, Писмо на К. Вакаро до Париба, 26 февруари 1901. –В: Архиви БНБ II, с. 433.

713 Пак там, Писмо на Вакаро до Париба, 16 март 1901.

714 Пак там, Писмо на Вакаро до Париба, 17 септември 1901.

715 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 63.

716 Бочев, Стоян. Лични спомени, 1881–1917. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998.

717 ЦДА, ф. 285, оп. 1 а.е. 518, Доклад на Комисията за проверяване... –В: Архиви БНБ II, с. 176.

718 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 730, л. 2, Писмо на министъра на финансите до председателя на Народното събрание във връзка с Комисията по ревизиране сметките на БНБ, 13 март 1903.

719 Пак там, л. 3.

720 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 556, л. 19, Питане на Ю. Тодоров, 26 юни 1902.

721 Bussi re, Eric. Horace Finaly, banquier, Paris, Fayard, 1996, p. 237. За този случай вж. също: Неновски, Николай. Валутният курс и инфлацията: Франция и България между двете световни войни. Приносът на Албер Афталион (1874-1956). С., БНБ, 2006, с. 28–29.

722 PARIBAS 79, Писмо на Р. Фанта до Адлер, 10 февруари 1902. –В: Архиви БНБ II, с. 315.

723 Пак там.

724 Пак там.

725 Пак там, с. 315–316.

726 SAEF 31584, Писмо на Дьо ла Тай, 4 февруари 1927. –В: Архиви БНБ III, с. 296.

727 Пак там.

728 Пак там.

729 SAEF 31585, Доклад от ръководителя на Финансовата служба на МСК до представителите на страните членки, 28 май 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 300.

730 Пак там.

731 Пак там, с. 301.

732 Пак там.

733 Пак там, с. 301– 302.

734 Пак там, с. 302.

735 Пак там.

736 Koszul, J. Les efforts de restauration financi re de la Bulgarie (1922–1931), Paris, 1932, p. 134

737 Пак там, с. 134–137.

738 Пак там, с. 136.

739 Пак там, с. 137.

740 Пак там.

741 CI AJ7/15, Note pour la Comission, 4 декември 1923.

742 CI AJ7/37, Протокол № 73 на МСК, 19 юни 1922.

743 Закон за БНБ, 27 септември 1928. Приложение. –В: Архиви БНБ III, с. 122–123.
744 ЦДА, ф. 173, оп. 1, а.е. 93, Доклад от Анкетната комисия... –В: Архиви БНБ I, с. 182.
745 Пак там, с. 183.
746 Пак там.
747 Пак там, с. 185.

БАНКИТЕ НА КООПЕРАТИВНИЯ СВЯТ

1 Вж. Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I – Историческо развитие. С., 1946, с. 38–41.
2 Bousquet, Georges. La Bulgarie. Communication faite a la Soci t de Sociologie de Paris le 14 mars 1917. Sofia, 1918, p. 13
3 Йорданов, Димитър. Българска народна банка, 1879–1908. С., 1910, с. 97.
4 Бочев, Стоян. Българска промишлена банка. –СпБИД, 1926, кн.4. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1998, с. 203.
5 Йорданов, Димитър. Българска народна банка..., с. 96.
6 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 504.
7 Пак там, с. 505.
8 Колев, К. Структура на кредита и структура на народното стопанство. –СпБИД, 1938, кн. 9, с. 520.
9 Стоянов, З. Земледелческият кредит и Земледелческите каси (втора статия). –СпБИД, 1899, кн. 10, с. 435.
10 Мициев, Иван. Една икономическа екскурзия. –СпБИД, 1897, кн. 10.
11 Пак там, с. 753, 754.
12 Стоянов, З. Земледелческият кредит и Земледелческите каси (трета статия). –СпБИД, 1900, кн. 8–9, с. 590.
13 Пак там, с. 594.
14 Стоянов, З. Земледелческият кредит и Земледелческите каси. –СпБИД, 1899, кн. 7, с. 301.
15 Стоянов, З. Земледелческият кредит и Земледелческите каси (трета статия). –СпБИД, 1900, кн. 8–9, с. 594, 595.
16 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 81.
17 Стоянов, З. Земледелческият кредит и Земледелческите каси (трета статия). –СпБИД, 1900, кн. 8–9, с. 593.
18 История на България. т. 7. С., БАН, 1991, с. 209.
19 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 82.
20 Пак там, с. 40.
21 Стоянов, З. Земледелческият кредит и Земледелческите каси (трета статия). –СпБИД, 1900, кн. 8–9, с. 597.
22 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 85.
23 Пак там, с. 81.
24 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 505.
25 Попов, Кирил. Стопанска България. С., БАН, 1916, с. 404.
26 Общ годишник за България, 1926–1929. С., 1930, с. 765.
27 Рясков, Марко. Спомени из моя живот. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1995, с. 26.
28 Пак там, с. 27.
29 Пак там, с. 28.

30 Пак там.
31 Хинков, Хр. Дейността на БЗКБ. –СпБИД, 1936, кн. 6, с. 367.
32 Янчулев Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност на земеделската кооперация в България. –СпБИД, 1935, 8–9, с. 540.
33 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 147.
34 SAEF 33289, Доклад на френския представител в МСК Шеризе до Министерството на външните работи в Париж, 19 май 1922.
35 Рясков, Марко. Спомени из моя живот..., с. 32.
36 Пак там.
37 Чакалов, Асен. Проблемите на земеделския кредит в България. –СпБИД, 1931, кн. 3, с. 161.
38 Общ годишник за България, 1926–1929..., с. 767.
39 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 144.
40 Пак там, с. 192.
41 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 1, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ, 20 юни 1925.
42 Пак там.
43 Пак там, л. 3.
44 Пак там.
45 Пак там, л. 2.
46 Пак там, л. 3.
47 Пак там.
48 Пак там.
49 Пак там, л. 4.
50 Пак там.
51 Пак там.
52 Пак там, л. 3–4.
53 SN. 39e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie, Gen ve, le 31 juillet 1934, p. 6.
54 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 4, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ, 20 юни 1925.
55 Пак там.
56 Пак там, л. 5.
57 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 233.
58 Чакалов, Асен. Проблемите на земеделския кредит в България. –СпБИД, 1931, кн. 3, с. 153.
59 Общ годишник за България, 1926–1929..., с. 765–766.
60 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 22, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ, 20 юни 1925.
61 Пак там, л. 6.
62 Пак там.
63 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 493.
64 Чакалов, Асен. Проблемите на земеделския кредит в България. –СпБИД, 1931, кн. 3, с. 153.
65 Общ годишник за България, 1926–1929..., с. 766–767.
66 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 497.
67 Стенографски дневници на XXII ОНС, I РС, 75 заседание (13 април 1928), с. 1419.
68 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 637, л. 14. Писмо на министъра на финансите Вл. Моллов до председателя на Министерския съвет А. Ляпчев, 9 септември 1927. –В: Архиви БНБ III, с. 1053.
69 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 493–496.
70 Пак там, с. 491.

71 SN. 39e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie, Gen ve, le 31 juillet 1934, p. 6.
72 Вж. Илюстрована книга. Труд и промишленост. (Отдел I – Банковото дело в България 1879–1928/1930.) Съставил: Г. Николов. с. 6.
73 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 19, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ, 20 юни 1925.
74 Пак там, л. 5.
75 Пак там.
76 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 84.
77 ЦДА, ф. 254, оп. 1, а.е. 99, л. 105, Поверително писмо на Ж. Буске до Париба, 15 февруари 1912.
78 Чакалов, Асен. Проблемите на земеделския кредит в България. –СпБИД, 1931, кн. 3, с. 151.
79 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 502.
80 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 193.
81 Хинков, Хр. Дейността на БЗКБ. –СпБИД, 1936, кн. 6, с. 361.
82 ЦДА, ф. 159, оп. 2, а.е. 611, Писмо от БЗКБ до министъра на финансите, 7 февруари 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 887.
83 Пак там, с. 888–889.
84 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1938. –СпБИД, 1939, кн. 5–6, с. 356.
85 Пак там, с. 365.
86 ЦДА, ф. 288, оп. 3, а.е. 1417. За повече конкретика от техните финансови отношения вж.: Архиви БНБ IV.
87 Пак там, л. 5, Писмо на БЗКБ до Министерството на финансите, 8 юни 1937.
88 Пак там.
89 Пак там, л. 20, Писмо на БЗКБ до Министерството на финансите, 25 юли 1939.
90 Пак там, л. 13, Писмо на БЗКБ до дирекцията на държавните дългове, 17 ноември 1937.
91 Пак там, л. 27, Протокол на комисията, назначена на 2 февруари 1938.
92 Пак там, л. 40, Списък на безспорните дебиторни сметки, съставен от Комисията по вземанията на БЗКБ, 18 октомври 1940.
93 Пак там, л. 42–46, Изложение по движението на сметка „Заеми на държавата, общини и пр." за 1926–1938.
94 Пак там, л. 22, Писмо на БЗКБ до министъра на финансите, 16 октомври 1939.
95 Пак там, л. 23.
96 Пак там, л. 56, Писмо на БЗКБ до министъра на финансите, 19 ноември 1941.
97 Пак там, л. 61.
98 Пак там, л. 62, Писмо на БЗКБ до министъра на финансите, 2 декември 1941.
99 Пак там, л. 79, 16 ноември 1942.
100 Пак там, л. 81. Писмо на БЗКБ до министъра на финансите, 2 декември 1942.
101 Пак там, л. 131, Писмо от БЗКБ до Министерството на финансите, 26 юни 1944.
102 Пак там, л. 134–135, Доклад на БЗКБ до министър-председателя, 7 ноември 1944.
103 SN. 39e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie, Gen ve, le 31 juillet 1934, p. 6.
104 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 8, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ, 20 юни 1925.
105 Пак там, л. 9.
106 Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система в България. –СпБИД, 1927, кн. 1–2. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 129.
107 Хинков, Хр. Дейността на БЗКБ. –СпБИД, 1936, кн. 6, с. 361.
108 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 13, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ, 20 юни 1925.

109 Пак там, л. 15–16.
110 Пак там, л. 17.
111 Чакалов, Асен. Проблемите на земеделския кредит в България. –СпБИД, 1931, кн. 3, с. 159.
112 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 501.
113 Обсъждане реферата на Асен Чакалов „Проблемите на земеделския кредит в България". (Изказване на Ат. Яранов.) –СпБИД, кн. 3, с. 193.
114 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 7, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ, 20 юни 1925.
115 Обсъждане реферата на Асен Чакалов..., (Изказване на Ат. Яранов.) –СпБИД, кн. 3, с. 193.
116 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 484, л. 18, Доклад на Парламентарната комисия по анкетиране делата на БЗБ, 20 юни 1925.
117 Пак там, л. 21–22.
118 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 501.
119 Чакалов, Асен. Проблемите на земеделския кредит в България. –СпБИД, 1931, кн. 3, с. 157.
120 Пак там, с. 165.
121 SAEF 32801, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 12 юни 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 624.
122 Пак там.
123 Пак там.
124 Пак там.
125 PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 2 юни 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 306
126 Пак там.
127 Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност на земеделската кооперация в България. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 549.
128 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1936. –СпБИД, 1937, кн. 5–6, с. 330.
129 ЦДА, ф. 288, оп. 3, а.е. 1025, л. 4, л. 9, Ведомост на БЗБ за просрочения портфейл, просрочените ефекти, движението на изпълнителните листове и изпълнителни дела, март 1934.
130 ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 203.
131 Пак там, с. 206.
132 ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, л. 28, Доклад на министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 1 септември 1933.
133 Пак там, л. 32.
134 SN. 29e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie (15 ao t 1933–15 novembre 1933). Gen ve, le 30 decembre 1934, p. 2.
135 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6871, Сведение от Тодор Дюлгеров, главен инспектор при БЗКБ, за положението на просрочените временни специални кредити, 20 август 1941.
136 Пак там, л. 15.
137 Пак там, л. 19.
138 Пак там, л. 18.
139 Пак там, л. 19.
140 Янчулев, Б. Нови насоки на земеделския кредит. –СпБИД, 1939, кн. 5–6, с. 334.
141 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1933 и 1934 г. –СпБИД, 1935, кн. 6, с. 369.
142 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 87.
143 Пак там, с. 93.
144 Пак там.
145 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2968, л. 4, Мотиви към законопроекта за създаване на БЦКБ, 1 ноември 1910.

146 Пак там, л. 3.
147 Пак там, л. 4.
148 Пак там.
149 ЦДА, ф. 173, оп. 2, а.е. 2968, л. 46, Протест от с. Тръстеник.
150 Пак там, л. 47, Протест от кооператорите от с. Ветрен.
151 Пак там, л. 53, Протест от с. Хотница.
152 Пак там, л. 54.
153 Пак там, л. 115, Протест от дружество „Съгласие".
154 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 146.
155 Съкратени протоколи на Софийската ТИК през 1908. (Серия XVI). С, 1908, с. 198.
156 Пак там, с. 199.
157 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 140.
158 Пак там, с. 142.
159 Образци на научна работа, дадени от членове на „научни комитети". –Икономическа борба, 1929, кн. 5–6, с. 28.
160 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 142.
161 ЦДА, ф. 252, оп. 2, а.е. 645, Изложение на ФК при ОН относно организацията, кредитната политика и финансовите възможности на БЦКБ, 23 ноември 1927.
162 Пак там, л. 1.
163 Пак там, л. 4.
164 Пак там.
165 Пак там, л. 6.
166 Пак там, л. 7.
167 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 233, 242.
168 ЦДА, ф. 252, оп. 2, а.е. 645, л. 7, Изложение на ФК при ОН относно организацията...
169 Янчулев, Б. Върху сливането на БЗБ с БЦКБ и организацията на кооперативния кредит. –СпБИД, 1936, кн. 10, с. 605.
170 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic position..., p. 238.
171 PARIBAS 84, Писмо на М. Шарло до Париба, 2 юни 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 306.
172 Протоколи на УС на БЦКБ от 3 и 15 януари 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 621, 622.
173 Протокол на УС на БНБ, 30 април 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 623.
174 Протокол на УС на БНБ, 15 януари 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 622.
175 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 3 април 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 625.
176 Янчулев, Б. Върху сливането на БЗБ с БЦКБ... –СпБИД, 1936, кн. 10, с. 606.
177 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 148.
178 ЦДА, ф. 288, оп. 3, а.е. 3280, л. 53–54, Ревизионен акт за ревизия на ССПБ, извършена на 3 февруари–11 март 1945 за периода 1 ноември 1943–3 февруари 1945.
179 Пак там, л. 55.
180 Пак там, л. 103.
181 Пак там, л. 43.
182 Пак там, л. 104.
183 Пак там, л. 103.
184 Пак там, л. 56.
185 Пак там, л. 104.
186 Пак там, л. 43.
187 Пак там, л. 56.
188 Пак там, л. 31.
189 Пак там, л. 32–34.

ОТКЪМ ЧАСТНИТЕ БАНКИ

1 Бочев, Стоян. Капитализмът в България. –СпБИД, 1931, кн.2. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1998, с. 100.
2 Попов, Кирил. Стопанска България. С., БАН, 1916, с. 400.
3 Пак там.
4 Бочев, Стоян. Акционерното дело в България. С., 1925. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 322.
5 Пак там, с. 326.
6 Вж. Бочев, Стоян. Акционерното дело у нас по време на войната. –СпБИД, 1919, кн.1–2, с. 42–44.
7 Бочев, Стоян. Акционерното дело... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 322, 334, 338, 339, 341, 366.
8 SAEF 31578, Доклад на лейтенанта от разузнаването А. Тевене за френските интереси в България, 31 декември 1918.
9 Бочев, Стоян. Акционерното дело ... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 340.
10 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I – Историческо развитие. С., 1946, с. 152.
11 Бочев, Стоян. Акционерното дело ... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998. с. 351–352.
12 Пак там.
13 Аладжов, Петър. Върховен комисар. Един живот в служба на стопанството. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2000, с. 62.
14 Пак там, с. 62, 65.
15 Бочев, Стоян. Акционерното дело... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 357.
16 Пак там, с. 134–135.
17 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 153.
18 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 244.
19 Чакалов, Асен. Стоковият и банковият кредит в България. –СпБИД, 1930, кн. 1, с. 30.
20 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 179.
21 Христов, Н. Условия за здрав и творчески кредит. –СпБИД, 1939, кн. 4, с. 216.
22 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1936. –СпБИД, 1937, 5–6, с. 333.
23 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 211.
24 Пак там, с. 197.
25 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1938. –СпБИД, 1939, кн. 5–6, с. 360.
26 Йорданов, Димитър. Надзорът върху частните банки в България и неговото влияние върху дейността им. –СпБИД, 1943, кн. 1–2, с. 37.
27 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 211, 207.
28 Вж. Луджев, Димитър. Град на две епохи. История на обществените групи в българските градове в средата на XX в. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 2005, с. 177, 179.
29 Бочев, Стефан. Белене. Сказание за концлагерна България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1999, с. 196.
30 Пак там.
31 Пак там, с. 194.

32 Пак там.
33 Пак там, с. 196
34 Архив Бочеви, Фондация „Българска наука и култура", а.е. 9.
35 Вж. Аврамов, Румен. Неосъщественият консервативен манифест в България. –В: Бочев, Стоян, Капитализмът в България..., с. 87–90; Аврамов, Румен. Десет години в дългото време. –Капитал, 30 октомври 2004.
36 Вж. Аврамов, Румен. Неосъщественият консервативен манифест...; Иванов, Мартин. Българска търговска банка, Заключение.
37 Българска търговска банка 1, с. 14.
38 Пак там, с. 4, 9, 35.
39 Българска търговска банка. Увод, с. 14.
40 Вж. Илюстрована книга. Труд и промишленост. (Отдел I – Банковото дело в България 1879–1928/1930.) Съставил: Г. Николов. с. 15.
41 Българска търговска банка 1, с. 35.
42 Пак там, с. 55.
43 Българска търговска банка 2, с. 16.
44 Българска търговска банка 1, с. 60.
45 Българска търговска банка 2, с. 14, 15, 37.
46 Българска търговска банка. Заключение. с. 222.
47 Българска търговска банка 2, с. 37.
48 Пак там, с. 18.
49 Пак там, с. 24.
50 Българска търговска банка 3, с. 24.
51 Пак там.
52 Пак там, с. 26, 27.
53 PARIBAS 107, Banque nationale de commerce.
54 Вж. Българска търговска банка.
55 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1173, Контролен рапорт на Софийския клон на БНБ за баланса, задълженията и дейността на БТБ, 3 юни 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 913–958.
56 Пак там, с. 950.
57 Иванов, Мартин. Писма на банкера Иван Буров. –В: Известия на държавните архиви 75, с. 97–119.
58 Писма на И. Буров до членовете на УС на „Д. А. Буров & Сие", 18 септември 1930. –В: Известия на държавните архиви 75, с. 116.
59 Пак там, с. 106.
60 Пак там, с. 108.
61 Пак там, с. 105.
62 Пак там, с. 111.
63 Пак там, с. 106.
64 Пак там, с. 107.
65 Пак там, с. 116.
66 Пак там, с. 115.
67 Пак там, с. 112.
68 Пак там, с. 107.
69 Пак там, с. 109.
70 Пак там.
71 Пак там, с. 110.
72 Пак там, с. 114.

73 Пак там, с. 115.
74 Пак там, с. 114.
75 Пак там, с. 115.
76 Пак там.
77 Пак там, с. 107.
78 Пак там, с. 107–108.
79 Пак там, с. 113.
80 Пак там, с. 108.
81 Пак там.
82 Пак там, с. 109.
83 Архив Бочеви.
84 Вж. Българска търговска банка.
85 Писмо на И. Буров до членовете на УС... –В: Известия на държавните архиви 75, с. 115.
86 Аладжов, Петър. Върховен комисар..., с. 65.
87 Пак там.
88 Пак там, с. 62.
89 Koszul, J. Les efforts de restauration financi re de la Bulgarie (1922-1931). Paris, 1932, p. 155.
90 Колев, К. Структура на кредита и структура на народното стопанство. –СпБИД, 1938, кн. 9, с. 531.
91 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1933 и 1934 г. –СпБИД, 1935, кн. 6, с. 367.
92 Пак там, с. 373.
93 Пак там, с. 368.
94 Пак там.
95 Пак там, с. 370.
96 Пак там, с. 371.
97 Пак там, с. 372.
98 Христофоров, Асен. Акционерните банки през периода на кризата, 1929–1935. –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1, с. 39.
99 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1935. –СпБИД, 1936, кн. 7, с. 426.
100 Христофоров, Асен. Акционерните банки... –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1, с. 35.
101 Пак там, с. 37.
102 Пак там, с. 33.
103 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1933 и 1934 г. –СпБИД, 1935, кн. 6, с. 373–374.
104 Христофоров, Асен. Акционерните банки... –Списание на Съюза на популярните банки, 1937, кн. 1, с. 39.
105 UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria, 1934, October, p. 9.
106 Пак там.
107 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1933 и 1934 г. –СпБИД, 1935, кн. 6, с. 369.
108 Пак там, с. 368.
109 Българска търговска банка 1, с. 16, 58.
110 Пак там, с. 58.
111 Аладжов, Петър. Върховен комисар..., с. 66, 70, 71.
112 Ряcков, Марко. Спомени из моя живот. С., Университетско изд. Св. Климент Охридски, 1995, с. 44, 45, 46, 47, 52, 53.
113 Пак там, с. 47.

114 Пак там, с. 52.
115 Аладжов, Петър. Върховен комисар..., с. 67.
116 Вж. PARIBAS. Archives historiques. Les inter ts de Paribas en Bulgarie (1896–1948). Juin 1993.
117 Йорданов, Димитър. Пет години на чуждите банки в България. –Банков преглед, 1911, кн. 13–14, с. 208. Цит. по: Българска търговска банка 3, с. 12.
118 Българска търговска банка 2, с. 26.
119 SAEF 31581, Писмо на френския представител в МСК Дьо ла Тай, 14 декември 1927.
120 SAEF 31582, Писмо на френските Балканска банка и Българска генерална банка в София до министър-председателя на Франция, 30 август 1921.
121 Пак там.
122 PARIBAS 107, Писмо на Париба до М. Шарло, 5 ноември 1920.
123 Пак там.
124 Реч, 10 юни 1912.
125 Дневник, 8 септември 1912.
126 Бочев, Стоян. Акционерното дело... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 356.
127 Българска търговска банка 1, с. 21.
128 Пак там, с. 39.
129 Българска търговска банка 2, с. 9.
130 Пак там, с. 10.
131 Вечерна поща, 15 декември 1912.
132 Българска търговска банка 2, с. 17.
133 Бочев, Стоян. Акционерното дело... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 367.
134 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е.1173, Контролен рапорт за БТБ, 3 юни 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 952.
135 Българска търговска банка 2, с. 33–34.
136 Бочев, Стефан. Белене..., с. 199.
137 В кои банки парите на спестовниците са по-сигурни. –Икономическа борба, 1929, кн. 7, с. 9.
138 Пак там, с. 6.
139 Пак там.
140 Пак там.
141 Пак там.
142 Пак там, с. 7.
143 Пак там, с. 6.
144 Пак там, с. 9.
145 Пак там, с. 10.
146 Пак там.
147 Христов, Н. Условия за здрав и творчески кредит. –СпБИД, кн. 1939, кн. 4, с. 214.
148 ЦДА, ф. 602, оп. 1, а.е. 159, л. 66, Заявление от частни лица до Банкерския съвет при Министерството на финансите, 21 декември 1935.
149 ЦДА, ф. 602, оп. 1, а.е. 159, л. 76, Писмо на Банкерския съвет до централното управление на БНБ, 4 май 1936.
150 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3172, л. 5, Изложение от Съюза на вложителите до Министерския съвет и Народното събрание, разгледано на 11 януари 1939.
151 Лични разговори от 10 май 1995 и 2 юни 1997.
152 Бочев, Стефан. Белене..., с. 199.

153 Вж. Jeanneney, Jean-Noel. L'argent cach . Milieux d'affaires et pouvoirs politiques dans la France du XXe si cle. Paris, Fayard, 1981; Ferguson, Niall. The Cash Nexus: Banking and Politics in History. –The Rotschild Archive, Review of the Year, April 2000–March 2001; Ferguson, Niall. The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700–2000. London, Penguin Books, 2001.

154 Hilbert, Christopher. The House of Medici. Its Raise and Fall. New York, Harper Collins, 1974.

155 Ferguson, Niall The World's Banker: A History of the House of Rothschild. London, 1998.

156 Bussi re, Eric. Horace Finally, banquier. Paris, Fayard, 1996.

157 Cassis, Youssef. City Bankers, 1890–1914. Cambridge University Press, 1994.

158 James, Harold. The Reichsbank and Public Finance in Germany 1924–1933: A Study of the Politics and Economics During the Great Depression. Frankfurt, 1985.

159 Вж. Натан, Жак и Любен Беров. Монополистическият капитал в България. С., Наука и изкуство, 1958.

160 Българска търговска банка 1, с. 3.

161 Пак там, с. 5.

162 ЦДА, ф. 159, оп. 1, а.е. 262, Писмо от председателя на VIII Обикновено народно събрание до министъра на финансите, 6 февруари 1896. –В: Архиви БНБ I, с. 389.

163 Пак там.

164 Вж. Българска търговска банка 3, с. 2 и сл.

165 Разговор със Стефан Бочев, 2 юни 1997.

166 Българска търговска банка 1, с. 16.

167 Българска търговска банка 2, с. 33.

168 Българска търговска банка 1, с. 5, 6.

169 Пак там, с. 10, 11.

170 Цит. по: Българска търговска банка 1, с. 49.

171 Българска търговска банка 1, с. 50.

172 Пак там, с. 61.

173 Протокол от заседание на УС на БНБ, 21 юни 1903. –В: Архиви БНБ II, с. 424.

174 Пак там, с. 425; Вж. също: Българска търговска банка 2, с. 5.

175 Българска търговска банка 2, с. 22, 23.

176 SAEF 31578, Entreprises financi res, industrielles ou commerciales cr es ou transform es en Bulgarie au cours de la guerre. Rapport de M. Th venet. Dossier N. 6.

177 SAEF 31578, Service de renseignements. N. 1266. Rapport sur les inter ts fran ais en Bulgarie. L'avenir des inter ts fran ais. 31 декември 1918, с. 10.

178 Пак там, с. 3.

179 Пак там, Les inter ts financiers francais en Bulgarie. 19 ноември 1919, с. 2–3.

180 Пак там, с. 3.

181 Пак там, Entreprises financi res, industrielles ou commerciales cr es ou transform es en Bulgarie au cours de la guerre. Rapport de M. Thevenet. Dossier N. 6.

182 Луджев, Димитър. Град на две епохи..., с. 167, 208.

183 Вж. Ferguson, Niall. The Cash Nexus: Banking and Politics in History. –The Rotschild Archive, Review of the Year, April 2000–March 2001.

184 Българска търговска банка. Увод, с. 15.

185 Цит. по: Българска търговска банка. Увод, с. 15.

186 Българска търговска банка. Увод, с. 15.

187 Пак там, с. 16.

188 Пак там.

189 Пак там, с. 15.

190 Българска търговска банка. Заключение, с. 223. В монографията са приведени редица примери за уязвимостта на БТБ, произтичаща именно от тесните й връзки с политиката.

191 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 38, 39.

192 Пак там, с. 152.

193 Йорданов, Димитър. Надзорът върху частните банки в България и неговото влияние върху дейността им. –СпБИД, 1943, кн. 1–2, с. 36.

194 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 189.

195 Йорданов, Димитър. Надзорът върху частните банки... –СпБИД, 1943, кн. 1–2, с. 36.

196 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 2904, л. 2, Окръжно циркуляр на централното управление на БНБ, 16 ноември 1933.

197 Йорданов, Димитър. Надзорът върху частните банки... –СпБИД, 1943, кн. 1–2, с. 43.

198 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 2904, л. 2–4, Докладна записка на БНБ – Анхиалска агентура до централното управление на БНБ, 18 декември 1933.

199 ЦДА, ф. 288, оп. 3, а.е. 3280, л. 104, Ревизионен акт на Софийска селска популярна банка. Ревизия от 1 септември до 16 октомври 1943 за периода 16 октомври 1942–1 септември 1943.

200 Йорданов, Димитър. Надзорът върху частните банки... –СпБИД, 1943, кн. 1–2, с. 37.

201 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1935. –СпБИД, 1936, кн. 7, с. 415.

202 Христофоров, Асен. Курс по банково дело..., с. 189.

203 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1025, л. 4–29, Коригирани баланси на банките, вливащи се в банка „Български кредит", октомври 1934.

204 ЦДА, ф. 285, оп. 2, а.е. 181, л. 7, Протокол на Комисията по преценка активите на банките, вливащи се в банка „Български кредит", 18 март 1935.

205 ЦДА, ф. 285, оп. 2, а.е.181, л. 8, Баланс на Търговско акционерно дружество „Земеделец", Стара Загора и протокол на Комисията за преоценка на активите на банките, вливащи се в „Български кредит". –В: Архиви БНБ IV, с. 629–632.

206 Пак там, л. 6.

207 Пак там, л. 8.

208 SN 32e Rapport du Comisssaire de la SN en Bulgarie. Gen ve, le 17 novembre 1934, p. 5.

209 Пак там.

210 SAEF 32800, Допълнителни бележки към доклада на ФК за финансовото състояние на България, 18 август 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 317.

211 SN. 39e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie. 28 juillet 1936, p. 6.

212 Чакалов, Асен. Народностопанско насочване на кредитната политика у нас. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 574.

213 Вж. Цонев, Иван. Как се прави ревизия и проверяват отчети. –СпБИД, 1896, кн.8–9; Контрола над акционерните дружества. –СпБИД, 1899, кн. 1; Ляпчев, Андрей. Дружествата от правно и икономическо гледище. –СпБИД, 1898, кн. 3–4.

214 Караджов, Стефан. Спестовните дружества в България. –СпБИД, 1896, 3, с. 166–167.

215 Германските кредитни дружества (Из The Board of Trade Journal). –СпБИД, 1897, кн. 6–7, с. 303.

216 Бочев, Стоян. Акционерното... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 389.

217 Пак там, с. 390, 391.

218 Пак там, с. 393, 394.

219 Вж. ЦДА, ф. 258, оп. 1 а.е. 3744, Окръжно № 10320/80 на централното управление на БНБ от 15 април 1929. Осветление върху по-съществените положения на правилника за личния кредит. –В: Архиви БНБ III, с. 863–873.

220 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 632, л. 1, Резолюция на банките – членове на Съюза на акционерни-

те дружества в България, 12 декември 1929.

221 Пак там.

222 Пак там.

223 Пак там, л. 2.

224 Пак там.

225 Пак там, л. 3.

226 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 164.

227 ЦДА, ф. 602, оп. 1, а.е. 123, Доклад от секретаря на Банкерския съвет за положението на частните банки във връзка със Закона за защита на спестовните влогове за периода от 30 септември 1930 до 30 септември 1935 година. –В: Архиви БНБ IV, с. 704.

228 Вж. Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело...; Йорданов, Димитър. Надзорът върху частните банки... –СпБИД, 1943, кн. 1–2.

229 ЦДА, ф. 258, оп. 1 а.е. 3744, л. 118, Окръжно № 10320/80 на централното управление на БНБ от 15 април 1929... –В: Архиви БНБ III, с. 868.

230 ЦДА, ф. 602, оп. 1, а.е. 159, л. 85, Писмо на Плевенския клон на БНБ до централното управление на БНБ по повод обявяването на акционерна банка „Напредък" в обществена ликвидация, 20 април 1936.

231 ЦДА, ф. 602, оп. 1, а.е. 159, л. 95, Заключение на вещи лица по въпроси на Апелативния съд, Русе, относно обявяването в обществена ликвидация на Търговска банка „Провадия", 1 февруари 1936.

232 ЦДА, ф. 602, оп. 1, а.е. 159, л. 220–221, Доклад от секретаря на Банкерския съвет с мнение по предложението на обявената в ликвидация Търговско-житарска банка, София, до нейните вложители, 26 ноември 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 701–703.

233 Пак там, с. 702.

234 Пак там.

235 Пак там.

236 Пак там.

237 Пак там, с. 703.

238 Пак там.

239 Пак там.

240 Протокол на УС на БНБ, 14 октомври 1947. –В: Архиви БНБ IV, с. 1082.

241 Пак там.

242 Йорданов, Димитър. Надзорът върху частните банки... –СпБИД, 1943, кн. 1–2, с. 43.

243 Пак там, с. 36.

244 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3172, л. 5, Изложение от Съюза на вложителите до Министерския съвет и Народното събрание, разгледано на 11 януари 1939.

245 Пак там.

246 Вж. Агенция за икономическо програмиране и развитие. – Бюлетин, 21 февруари 1994; Аврамов, Румен и Камен Генов. Повторното раждане на капитализма в България. –Банков преглед, 1995/2; Агенция за икономическо програмиране и развитие. Годишен доклад. С., 1993; Агенция за икономическо програмиране и развитие. Годишен доклад за 1994; Антонов, Венцислав. Българската държава се разпада – финансово-кредитната система трябва да остане. Изказване пред годишната среща на Асоциацията на търговските банки (Шумен, 30 май 1995). –Банкерь, 11 юни 1995, с. 1, 11; Avramov, Roumen and Jer me Sgard. From Enterprise Indiscipline to Financial Crisis. –Most-Мост, vol. 6, 1996/4.

247 Бочев, Стоян. Български акции и облигации. С., 1911, с. 84.

248 Боев, Бончо. Тридесетгодишният юбилей на Българска кредитна банка „Гирдап". –Банков преглед, 1912, кн. 9, с. 165.

249 Пак там.
250 Пак там.
251 Българска търговска банка 1, с. 3.
252 Пак там, с. 45.
253 Българска търговска банка 2, с. 2, 4.
254 Пак там, с. 4.
255 Боев, Бончо. Тридесетгодишният юбилей... –Банков преглед, 1912, кн. 9, с. 165.
256 Българска търговска банка 4, с. 3, 5.
257 ЦДА, ф. 285, оп. 5, а.е. 1055, Писма, разменени между БНБ и Гирдап, 24 октомври 1911–8 май 1912.
258 ЦДА, ф. 285, оп. 5, а.е. 1055, л. 5, Писмо на Софийския клон на Гирдап до БНБ, 15 ноември 1911.
259 SAEF 31578, Entreprises financi res, industrielles ou commerciales cr es ou transform es en Bulgarie au cours de la guerre. Rapport de M. Thevenet. Dossier N. 6.
260 Помен за Бончо Боев. –СпБИД, 1934, кн. 9.
261 Пешев, Петър. Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. (С бележки за живота ми). Фототипно издание. С., БАН, 1993, с. 683
262 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1035, л. 8, Писмо на Б. Боев до управителя на БНБ, 3 юни 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 976.
263 Пак там, Молба на банка „Гирдап" до Министерския съвет, 20 май 1923. –В: Архиви БНБ III, с. 972.
264 ЦДА, ф. 285, оп. 5, а.е. 1055, л. 72, Писмо от „Гирдап" до БНБ, 29 декември 1921. –В: Архиви БН III, с. 961.
265 Вж. ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 63, Доклад на администратора на Касовия отдел на БНБ П. Лишков до министъра на финансите, 22 март 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 567.
266 ЦДА, ф. 285, оп. 5, а.е. 1055, л. 106, Писмо от БНБ до Министерството на финансите, 16 март 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 968.
267 ЦДА, ф. 285, оп. 5, а.е. 1055, Писмо от БНБ до „Гирдап", 5 януари 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 962.
268 ЦДА, ф. 285, оп. 5, а.е. 1055, л. 106, Писмо от БНБ до Министерството на финансите, 16 март 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 968.
269 ЦДА, ф. 285, оп. 5, а.е. 1055, л. 111, Писмо от Министерството на финансите до БНБ, 16 юни 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 969.
270 Пак там.
271 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1034, л. 26, 27, Молба от „Гирдап" до Министерския съвет, 20 януари 1923. –В: Архиви БНБ III, с. 970–974.
272 Пак там.
273 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1035, л. 8, Писмо от Б. Боев до управителя на БНБ, 3 юни 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 976.
274 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1033, л. 350, Изложение от членовете на УС на „Гирдап" до управителя на БНБ, 27 януари 1926. –В: Архиви БНБ III, с. 980.
275 Пак там.
276 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1033, л. 385, Заявление от „Гирдап" до БНБ, 13 февруари 1925. –В: Архиви БНБ III, с. 978.
277 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1033, л. 350, Изложение от членовете на УС на „Гирдап" до управителя на БНБ, 27 януари 1926. –В: Архиви БНБ III, с. 980.
278 Пак там, с. 980, 981.
279 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1033, л. 349, Писмо от Сконтовия отдел на БНБ до банковия клон в

Русе, 2 февруари 1926. –В: Архиви БНБ III, с. 982.

280 Протокол на Управителния съвет на БНБ, 18 януари 1937. –В: Архиви БНБ IV, с. 688, 689.

281 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1035, л. 8, Писмо от Б. Боев до УС на БНБ, 3 юни 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 976.

282 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 22, л. 10, Рапорт от инспекторите Хр. Василев и В. Шишманов за кредитното и финансовото положение на банка „Гирдап", 18 ноември 1924.

283 SAEF 31578, Entreprises financi res, industrielles ou commerciales cr es ou transform es en Bulgarie au cours de la guerre. Rapport de M. Thevenet. Dossier N. 6.

284 Иванов, Мартин. Баланс и сметка „печалби-загуби" на „Гирдап", 1897–1923. Ръкопис.

285 ЦДА, ф.285, оп. 3, а.е. 22, л. 10, Рапорт от инспекторите Хр. Василев и В. Шишманов...

286 Пак там.

287 Пак там.

288 Пак там, л. 11.

289 Пак там, л. 14.

290 Пак там.

291 Пак там.

292 Пак там, л. 26.

293 Пак там, л. 32.

294 Пак там, л. 31.

295 Пак там, л. 33.

296 Пак там, л. 30.

297 Пак там, л. 33.

298 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1034, л. 26, Молба от УС на „Гирдап" до Министерския съвет, 20 май 1923. –В: Архиви БНБ III, с. 972.

299 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 22, л. 24, Рапорт от инспекторите Хр. Василев и В. Шишманов...

300 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1035, л. 50, Рапорт от инспектора А. Минев до УС на БНБ за извършената проверка на книгите на банка „Гирдап" относно задълженията на Марин Ковачев, 9 май 1922.

301 Пак там, л. 81, Писмо на Софийския клон на БНБ до централното управление на БНБ, 6 февруари 1922.

302 Пак там, л. 76, Писмо на БНБ до „Гирдап", 5 януари 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 962–963.

303 Пак там, л. 98, Писмо от Сконтовия отдел на БНБ до Софийския клон на БНБ, 6 март 1922. –В: Архиви БНБ III, с. 967.

304 Пак там, л. 99, Заявление от Иван Ковачев, 7 март 1922.

305 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1035, л. 14–15, Списък на недвижимите имоти на И. Ковачев и на Б. Боев, върху които е наложена забрана.

306 Пак там, л. 8, Писмо от Б. Боев до УС на БНБ, 3 юни 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 976.

307 Пак там, с.977.

308 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1034, л. 26, Молба от УС на „Гирдап" до Министерския съвет, 20 май 1923. –В: Архиви БНБ III, с. 971.

309 ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 3062, л. 200, Разпит на Ал. Панайотов от Парламентарната анкетна комисия по проверка делата на БНБ през 1914–1920.

310 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 33, л. 10, Рапорт от инспекторите Хр. Василев и В. Шишманов...

311 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1035, л. 7, Обяснителна записка на служител от БНБ, 2 април 1942.

312 Пак там.

313 Пак там, Анонимно писмо, 20 април 1927.

314 Пак там, л. 8, Писмо от Б. Боев до УС на БНБ, 3 юни 1924. –В: Архиви БНБ III, с. 977.

315 Протокол на УС на БНБ, 28 декември 1933. –В: Архиви БНБ IV, с. 611.

316 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 869, л. 417–418, Общ кредит на Българска черноморска банка АД (Анхиало/Поморие), Писмо на председателя на УС на БЧБ до централното управление на БНБ, 16 октомври 1921*.

317 Ведомост за положението на сметките в главната книга, 31 октомври 1921, л. 405.

318 Контролен рапорт за БЧБ, 16 февруари 1921, л. 412.

319 Пак там.

320 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, л. 402.

321 Контролен рапорт за БЧБ, 16 февруари 1921, л. 413.

322 ЦДА, ф. 258, оп. 8, а.е. 2691, Ревизия на Българска черноморска банка (Анхиало), 6–8 юли 1927.

323 Контролен рапорт за БЧБ, 28 март 1928, л. 386.

324 ЦДА, ф. 258, оп. 8, а.е. 2691, л. 9, Ревизия на Българска черноморска банка...

325 Контролен рапорт за БЧБ, 28 март 1928, л. 386.

326 ЦДА, ф. 258, оп. 8, а.е. 2691, л. 9, Ревизия на Българска черноморска банка...

327 Контролен рапорт за БЧБ, 28 март 1928, л. 389.

328 Пак там, л. 386.

329 Пак там, л. 389.

330 Пак там, л. 386.

331 Контролен рапорт за БЧБ, 28 февруари 1930, л. 360.

332 Агентура на БНБ (Анхиало), Кредит на БЧБ, 14 март 1930, л. 352.

333 Протокол на 12-то годишно общо събрание на БЧБ, 30 март 1931, л. 328.

334 Контролен рапорт за БЧБ, 22 февруари 1932, л. 316.

335 Писмо от БЧБ (чрез агентурата на БНБ в Анхиало) до централното управление на БНБ, 23 май 1933, л. 282.

336 Пак там.

337 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 1 юни 1933, л. 278.

338 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 157, Протокол на УС на БНБ, 23 юни 1933, с. 221 от протоколната книга.

339 Писмо от централното управление на БНБ до агентурата на БНБ (Анхиало), 3 юни 1933, л. 280.

340 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 29 юни 1933, л. 273.

341 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 7 март 1934, л. 269.

342 Писмо от БЧБ до агентурата на БНБ (Анхиало), 30 юни 1934, л. 241.

343 Писмо от агентурата на БНБ в Анхиало до централното управление на БНБ, 6 ноември 1924, л. 233.

344 Писмо от БЧБ (чрез агентурата на БНБ в Поморие) до централното управление на БНБ, 22 май 1935, л. 208.

345 Писмо от централното управление на БНБ до агентурата на БНБ (Поморие), 28 май 1935, л. 205.

---

* Оттук до края на този раздел, посветен на Българска черноморка банка, всички позоваванията (освен при изрично указание за друго) са от: ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 869, Общ кредит на Българска черноморска банка АД (Анхиало/Поморие). Указани са само номерата на листовете от тази архивна единица.

346 Рапорт от агента на БНБ в Поморие за резултатите от извършената ревизия на БЧБ към 30 ноември 1935, 26 декември 1935, л. 198.

347 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 27 декември 1935, л. 194.

348 Рапорт от счетоводителя на агентурата на БНБ в Поморие, 10 май 1937, л. 142.

349 ЦДА, ф. 602, оп. 1, а.е. 123, Доклад от секретаря на Банкерския съвет за положението на частните банки. –В: Архиви БНБ IV, с. 710–711.

350 Пак там, с. 712.

351 Пак там, с. 715.

352 Агентура на БНБ (Поморие): Кредит на БЧБ, 3 април 1936, л. 172.

353 Донесение на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ по окръжно № 68/22 февруари 1934, 3 ноември 1936, л. 162.

354 Пак там.

355 Рапорт от агента на БНБ (Поморие) за резултатите от извършената обща ревизия на БЧБ към 14 ноември 1936, 20 ноември 1936, л. 160.

356 Рапорт от агента на БНБ (Поморие) за резултатите от извършената обща ревизия на БЧБ към 1 март 1938, 9 март 1938, л. 112.

357 Пак там, л. 113.

358 Писмо от БЧБ до агентурата на БНБ (Поморие), 28 май 1938, л. 103.

359 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 20 юни 1938, л. 102.

360 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 210, Протокол на УС на БНБ, 26 февруари 1938, с. 297 от протоколната книга.

361 Писмо от БЧБ (чрез агентурата на БНБ в Поморие) до централното управление на БНБ, 5 май 1939, л. 89.

362 Писмо на централното управление на БНБ до БЧБ, 14 ноември 1939, л. 79.

363 Донесение на агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ по Окръжно 68, 1 април 1940, л. 74.

364 Писмо от БЧБ до централното управление на БНБ, 10 април 1940, л. 68.

365 Пак там, л. 69.

366 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 1 май 1940, л. 65.

367 Писмо от централното управление на БНБ до агентурата на БНБ в Поморие (препратено на БЧБ, 8 май 1940, л. 62.)

368 Писмо от БЧБ до централното управление на БНБ, 12 декември 1940, л. 54.

369 Писмо от централното управление на БНБ до Софийския клон на БНБ, 17 декември 1943, л. 53.

370 Преоценка на активите на БЧБ по баланса към 31 март 1941, л. 46.

371 Пак там.

372 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 24 март 1941, л. 45.

373 Контролен рапорт за БЧБ, 25 юни 1941, л. 24.

374 Пак там.

375 Писмо от централното управление на БНБ до агентурата на БНБ (Поморие), 15 август 1941, л. 20.

376 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 231, Протокол на УС на БНБ, 23 ноември 1942, с. 683 от протоколната книга.

377 Писмо от централното управление на БНБ до агентурата (Поморие), 12 септември 1942, л. 3.

378 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 2 октомври 1942, л. 2.
379 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 234, Протокол на УС на БНБ, 29 септември 1943, с. 1823 от протоколната книга.
380 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 235, Протокол на УС на БНБ, 8 октомври 1943, с. 1867 от протоколната книга.
381 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 238, Протокол на УС на БНБ, 15 септември 1944, с. 1108 от протоколната книга.
382 Контролен рапорт за БЧБ, 28 март 1927, л. 383.
383 ЦДА, ф. 258, оп. 8, а.е. 2691, л. 11, Ревизия на Българска черноморска банка...
384 Контролен рапорт за БЧБ, 7 март 1929, л. 368.
385 Контролен рапорт за БЧБ, 23 февруари 1931, л. 336.
386 Контролен рапорт за БЧБ, 28 февруари 1930, л. 359.
387 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 11 март 1932, л. 319.
388 Пак там.
389 Контролен рапорт за БЧБ, 26 февруари 1934, л. 254.
390 Пак там.
391 Контролен рапорт за БЧБ, 25 юни 1941, л. 24.
392 ЦДА, ф. 258, оп. 8, а.е. 2691, л. 3, Ревизия на Българска черноморска банка...
393 Пак там, л. 6.
394 Контролен рапорт за БЧБ, 22 февруари 1932, л. 316.
395 Контролен рапорт за БЧБ, 23 февруари 1931, л. 336.
396 Пак там.
397 Писмо от БЧБ (чрез агентурата на БНБ в Анхиало) до централното управление на БНБ, 19 февруари 1932, л. 323.
398 Контролен рапорт за БЧБ, 22 февруари 1932, л. 316.
399 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 25 април 1932, л. 304.
400 Контролен рапорт за БЧБ, 21 февруари 1933, л. 289.
401 Пак там, л. 292.
402 Контролен рапорт за БЧБ, 26 февруари 1934, л. 254.
403 Донесение от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ по тайното окръжно 68/23 февруари 1934, 12 май 1935, л. 200.
404 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 6 юли 1934, л. 239.
405 Контролен рапорт за БЧБ, 18 март 1935, л. 212.
406 Рапорт от агента на БНБ в Поморие за резултатите от извършената ревизия на БЧБ към 14 ноември 1936, 20 ноември 1936, л. 158.
407 Пак там, л. 159.
408 Пак там.
409 Рапорт от счетоводителя на агентурата на БНБ (Поморие), 10 май 1937, л. 142.
410 Писмо от БЧБ до централното управление на БНБ (чрез агентурата на БНБ в Поморие), 30 октомври 1937, л. 124.
411 Рапорт от агента на БНБ в Поморие за резултатите от извършената ревизия на БЧБ към 1 март 1938, 9 март 1938, л. 112.
412 Писмо от агентурата на БНБ в Анхиало до централното управление на БНБ, 18 март 1933, л. 287.
413 Контролен рапорт за БЧБ, 21 февруари 1933, л. 292.

414 Писмо от БЧБ (чрез агентурата на БНБ в Анхиало) до централното управление на БНБ, 23 май 1933, л. 281.
415 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 11 януари 1935, л. 229.
416 Рапорт от агента на БНБ в Поморие за резултатите от извършената ревизия на БЧБ към 30 ноември 1935, 26 декември 1935, л. 196.
417 Пак там.
418 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 20 юни 1938, л. 102.
419 Контролен рапорт за БЧБ, 25 юни 1941, л. 24.
420 Пак там.
421 Контролен рапорт за БЧБ, 28 март 1928, л. 387.
422 Контролен рапорт за БЧБ, 28 февруари 1930, л. 362.
423 Контролен рапорт за БЧБ, 23 февруари 1931, л. 336.
424 Писмо от БЧБ (чрез агентурата на БНБ в Анхиало) до централното управление на БНБ, 19 февруари 1932, л. 323.
425 Писмо от БЧБ до агентурата на БНБ (Поморие), 30 май 1933, л. 279.
426 Контролен рапорт за БЧБ, 26 февруари 1934, л. 254.
427 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 11 април 1934, л. 248.
428 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 11 януари 1935, л. 229.
429 Писмо от централното управление на БНБ до агентурата на БНБ (Поморие), л. 171.
430 Донесение от БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ по окръжно 68/22 февруари 1934, 3 ноември 1936, л. 162.
431 Рапорт от счетоводителя на агентурата на БНБ (Поморие), 10 май 1937, л. 143.
432 Контролен рапорт за БЧБ, 25 юни 1841, л. 24.
433 Контролен рапорт за БЧБ, 28 март 1928, л. 389.
434 Контролен рапорт за БЧБ, 23 февруари 1931, л. 336.
435 Контролен рапорт за БЧБ, 21 февруари 1933, л. 292.
436 Писмо от централното управление на БНБ до агентурата на БНБ (Анхиало), 31 март 1932, л. 306.
437 Контролен рапорт за БЧБ, 26 февруари 1934, л. 254.
438 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 6 юли 1934, л. 239.
439 Контролен рапорт за БЧБ, 18 март 1935, л. 212.
440 Контролен рапорт за БЧБ, 28 март 1928, л. 386.
441 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 23 ноември 1921, л. 402.
442 Пак там.
443 Контролен рапорт за БЧБ, 16 февруари 1921, л. 413.
444 Контролен рапорт за БЧБ, 28 март 1928, л. 389.
445 Шишманов, Иван. Дневник 1879–1927. С., Синева, 2003, с. 116–117.
446 Пак там, с. 117.
447 Пак там.
448 Попов, Кирил. Поглед върху икономическото развитие на България. –СпБИД, 1907, кн. 4–5, с. 233.
449 Българска търговска банка 3, с. 19.
450 Българска търговска банка 1, с. 12.

451 Вж. Аврамов, Румен. Реформа по време на депресия. Дебатът за образователната реформа през 1930–1934. –В: Държавата срещу реформите. С., Изток–Запад, 2004.
452 Стенографски дневници на XXIII ОНС, II РС, 116 заседание (14 юни 1933), с. 2622, 2623.
453 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 7 март 1934, л. 268.
454 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, л. 245.
455 Рапорт от агента на БНБ в Поморие за резултатите от извършената ревизия на БЧБ към 30 ноември 1935, 26 декември 1935, л. 195.
456 Пак там.
457 Контролен рапорт за БЧБ, 4 март 1936, л. 174.
458 Пак там.
459 Контролен рапорт за БЧБ, 4 март 1936, л. 185.
460 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 20 ноември 1936, л. 155.
461 Контролен рапорт за БЧБ, 25 юни 1941, л. 24.
462 Пак там.
463 ЦДА, ф. 258, оп. 8, а.е. 2691, Ревизия на Българска черноморска банка...
464 Пак там, л. 7.
465 Пак там, л. 8.
466 Пак там, л. 5.
467 Контролен рапорт за БЧБ, 23 февруари 1931, л. 336.
468 Писмо от БЧБ (чрез агентурата на БНБ в Анхиало) до централното управление на БНБ, 19 февруари 1932, л. 323.
469 Контролен рапорт за БЧБ, 22 февруари 1922, л. 316.
470 Пак там.
471 Пак там.
472 Писмо от централното управление на БНБ до агентурата на БНБ (Анхиало), 31 март 1932, л. 306.
473 Контролен рапорт за БЧБ, 21 февруари 1933, л. 292.
474 Пак там.
475 Писмо от централното управление на БНБ до агентурата на БНБ (Анхиало), 3 юни 1933, л. 280.
476 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 29 юни 1933, л. 271.
477 Контролен рапорт за БЧБ, 26 февруари 1934, л. 254.
478 Пак там.
479 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 7 март 1934, л. 268.
480 Пак там, л. 269.
481 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управлени на БНБ, 12 април 1934, л. 246.
482 Пак там, л. 245.
483 Пак там.
484 Писмо от БЧБ до агентурата на БНБ (Анхиало), 30 юни 1934, л. 241.
485 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 6 юли 1934, л. 239.
486 Пак там.
487 Писмо от БЧБ до централното управление на БНБ, 10 юли 1942, л. 242.
488 Пак там.

489 Писмо от агентурата на БНБ (Анхиало) до централното управление на БНБ, 13 декември 1934, л. 230.

490 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 27 декември 1935, л. 194.

491 Контролен рапорт за БЧБ, 4 март 1935, л. 185.

492 Пак там.

493 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 27 декември 1935, л. 194.

494 Рапорт от агента на БНБ в Поморие за резултатите от извършената обща ревизия на БЧБ към 14 ноември 1936, 20 ноември 1936, л. 159.

495 Писмо от агентурата на БНБ (Поморие) до централното управление на БНБ, 20 ноември 1936, л. 155.

496 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 195, Протокол на Управителния съвет на БНБ, 20 ноември 1936, с. 2005, 2006 от протоколната книга.

497 Пак там, Протокол на Управителния съвет на БНБ от 4 декември 1936, с. 2093 от протоколната книга.

498 Пак там, Протокол 240 на Управителния съвет на БНБ от 30 декември 1936.

499 Писмо от БЧБ до централното управление на БНБ, 10 април 1940, л. 69.

500 Контролен рапорт за БЧБ, 25 юни 1941, л. 24.

501 ЦДА, ф. 285, оп. 1, а.е. 221а, Протокол на Управителния съвет на БНБ от 2 април 1940, с. 680, 681 от протоколната книга.

502 Контролен рапорт за БЧБ, 25 юни 1941, л. 24.

503 Пак там.

504 Писмо от БЧБ до централното управление на БНБ, 10 април 1940, л. 69.

505 Пак там, с. 198.

506 Пак там, с. 215.

507 Пак там, с. 195.

508 Пак там, с. 211.

509 Вж. Аврамов, Румен. Неосъщественият консервативен манифест в България. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998.

510 Бочев, Стефан. Белене..., с. 197.

511 Пак там, с. 214.

512 Пак там, с. 215.

513 Личен разговор, 2 юни 1997.

514 Бочев, Стефан. Автопортретът ми като журналист и дипломат (ръкопис). Архив Бочеви, Фондация „Българска наука и култура", с. 70.

515 Бочев, Стефан. Белене..., с. 208.

ИКОНОМИКА НА ДЛЪЖНИЦИТЕ

1 Вж. Sgard, J r me. The Invention of Modern Bankruptcy Laws in Europe, 1808–1914. Paper Presented to the First Economic History Panel of Past, Present, and Policy: „International Financial Integration. The Role of Intermediaties", 30 september–1 October 2005, Vienna, Austrian National Bank.

2 Cecco, M. de. Foreign Indebetdness and Financial Crises. Paper presented at the 2001 Summer School „Credibility and Crisis in Financial History", Universit di Venezia „Ca' Foscari" and International University, Venice, 3–8 September 2001.

3 Пак там.
4 Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система в България. –СпБИД, 1927, кн. 1–2. –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България. С., Фондация „Българска наука и култура", 1998.
5 Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 121–122.
6 Съкратени протоколи на Софийската ТИК през 1908. (Серия XVI). С, 1908, с.198–199.
7 Бочев, Стоян. Нови насоки на кредитната система... –В: Бочев, Стоян. Капитализмът в България..., 1998, с. 136.
8 Пак там, с. 136–138.
9 Пак там, с. 138.
10 Пак там, с. 122.
11 Пак там, с. 122–123.
12 Пак там, с. 123.
13 Пак там, с. 136.
14 Пак там.
15 ЦДА, ф. 173, оп. 5, а.е. 128, л. 1, Мотиви към законодателно предложение на Н. Пъдарев, 28 октомври 1930.
16 ТИК Мемоар върху стопанското положение на страната в свръзка със следвоенната стопанска политика от примирието досега. С., 1920, с. 50.
17 ЦДА, ф. 173, оп. 4, а.е. 414, л. 9, Резолюция по стопанското и финансовото положение на страната. От събрание на пловдивското Търговско дружество, Съюза на Българските индустриалци (Пловдив), занаятчийски и професионални сдружения, 5 април 1926.
18 Пак там.
19 Пак там.
20 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3061, Тютюневата компенсационна сделка. Доклад на Комитета за продажба на старите тютюни по изпълнение и приключване тютюневата част от държавната компенсационна сделка. С., 1935, с. 42.
21 Колев, К. Леснодостъпен и евтин кредит. –СпБИД, 1939, кн. 10, с. 619.
22 Дискусия по реферата на Ст. Бочев „Нови насоки на кредитната система в България". (Изказване на Ст. Бочев.) –СпБИД, 1927, кн. 6, с. 345.
23 Пак там.
24 Писма от Иван Буров до членовете на УС на банка „Д. А. Буров & Сие" в Русе, 18 септември 1930. –В: Известия на държавните архиви 75, с. 115.
25 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 501.
26 Боев, Бончо. Икономически преглед (вътрешен преглед). –СпБИД, 1900, кн. 10, с. 708.
27 Димчев, Н. По нашата криза. –СпБИД, 1900, кн. 4, с. 229.
28 CI, AJ7/9, Писмо на Българското комисарство по репарациите до МСК, 28 февруари 1922.
29 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic position. (With Special Reference to the Reparation Problem and the Work of the League of Nations). Washington D.C., The Brookings Institution, 1930, p. 233.
30 Чакалов, Асен. Стоковият и банковият кредит в България. –СпБИД, 1930, кн. 1, с. 33.
31 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 501.
32 Pasvolski, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 242.
33 Протокол на УС на БНБ, 31 май 1926 г. –В: Архиви БНБ III, с. 855.
34 Протокол на УС на БНБ, 10 май 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 856.
35 Протокол на УС на БНБ, 2 август 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 857.
36 Протокол на УС на БНБ, 14 декември 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 858.
37 Пак там.
38 SAEF 12659, Отговор на британското Съкровище на нота от френското Министерство на

външните работи, 14 януари 1927.

39 Христов, Н. Условия за здрав и творчески кредит. –СпБИД, 1939, кн. 4, с. 213.

40 Пак там, с. 213–215.

41 Янчулев, Б. Развитие на кредитната и стопанската дейност на земеделската кооперация в България. –СпБИД, 1935, кн. 8–9, с. 546–547.

42 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 249.

43 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 501.

44 Чакалов, Асен. Стоковият и банковия кредит в България. –СпБИД, 1930, кн. 1, с. 35.

45 SAEF 31585, Писмо на Дьо Шалендар до Банк дьо Франс, 13 ноември 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 1123.

46 Пак там.

47 Пак там.

48 SAEF 31585, Писмо от завеждащия финансовото представителство във френското посолство в Лондон Дьо Шалендар до заместник-директора на френското Държавно съкровище, 14 ноември 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 1126.

49 PARIBAS 84, Писмо от М. Шарло до Париба, 2 юни 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 306.

50 UK Department of Overseas Trade. Economic Conditions in Bulgaria. Report by S. Harrison, O.B.E., Acting British Consul at Sofia. July 1930, p. 8, 14.

51 Pasvolsky, Leo. Bulgaria's Economic Position..., p. 249–250.

52 Пак там, с. 250.

53 Пак там, с. 251.

54 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. Част I – Историческо развитие. С., 1946, с.163.

55 Екимов, Иван. Българската земеделска банка. –СпБИД, 1931, кн. 8, с. 501.

56 Пак там, с. 502.

57 Чакалов, Асен. Стоковият и банковият кредит в България. –СпБИД, 1930, кн. 1, с. 35.

58 В кои банки парите на спестовниците са по-сигурни? –Икономическа борба, 1929, кн. 7, с. 7.

59 Чакалов, Асен. Стоковият и банковият кредит в България. –СпБИД, 1930, кн. 1, с. 32.

60 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 1224, л. 3–49, Кредитно досие: дело по утвърждаване общия кредит на Юрдан Кочев, 1930–1934.

61 ЦДА, ф. 258, оп. 1, а.е. 3744, л. 116–119, Окръжно № 10320/80 на централното управление на БНБ от 15 април 1929. Осветление върху по-съществените положения на правилника за личния кредит. –В: Архиви БНБ III, с. 863–873.

62 Пак там.

63 Контролен рапорт на клона на БНБ (Русе) за баланса, задълженията и дейността на фирмата „Братя Бъклови", 13 юли 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 822.

64 Пак там, с. 829.

65 Пак там.

66 Пак там, с. 830.

67 Пак там.

68 Пак там.

69 Протокол на УС на БНБ, 20 октомври 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 350.

70 Контролен рапорт на клона на БНБ (Русе) за баланса... –В: Архиви БНБ III, с. 822.

71 Кредитен бюлетин на клона на БНБ (Русе) за увеличаване общия кредит на фирма „Братя Бъклови", 19 юли 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 833.

72 Протокол на УС на БНБ, 20 октомври 1932. –В: Архиви БНБ IV, с. 350.

73 Протокол на УС, 2 ноември 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 834.

74 Пак там, с. 835.
75 Архиви БНБ III, с. 836
76 Пак там.
77 Пак там.
78 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3106, Писмо от Русенския клон на БНБ до централното управление на БНБ, 11 ноември 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 840.
79 Доклад от помощник-контрольора в Русенския клон на БНБ до директора на Сконтовия отдел в централното управление на БНБ, 23 ноември 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 843.
80 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3106, Писмо от Русенския клон на БНБ... –В: Архиви БНБ III, с. 840.
81 Протокол на УС на БНБ, 3 януари 1930. –В: Архиви БНБ IV, с. 594.
82 Протокол на УС на БНБ, 24 юли 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 604.
83 Писма от Иван Буров до членовете на УС на банка „А.Д. Буров & Сие" (Русе), 18 септември 1930. –В: Известия на държавните архиви 75, с. 106.
84 Вж. Протокол на УС на БНБ с решение по молбата на Петър Чолаков за преизчисляване на пенсията му, 25 октомври 1927. –В: Архиви БНБ III, с. 394.
85 Чолаков-Зарин, Петър. Спомени и факти из вътрешния живот на БНБ. Принос към историята на банката. С., 1930, с. 39.
86 Пак там, с. 40.
87 Пак там, с. 41.
88 Пак там, с. 40.
89 Пак там, с. 42.
90 Пак там, с. 45–46.
91 Пак там, с. 47.
92 Пак там, с. 48.
93 Протокол на УС на БНБ, 2 ноември 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 838.
94 Чолаков-Зарин, Петър. Спомени и факти из вътрешния живот на БНБ..., с. 41.
95 Протокол на УС на БНБ, 2 ноември 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 839.
96 Пак там, с. 839.
97 Пак там.
98 Пак там.
99 Чакалов, Асен. Стоковият и банковият кредит в България. –СпБИД, кн. 1, 1930, с. 34.
100 Пак там.
101 Пак там.
102 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 160.
103 Пак там, с. 161.
104 SAEF 31585, Доклад от ръководителя на Финансовата служба на МСК до представителите на страните членки, 28 май 1928. –В: Архиви БНБ III, с. 300.
105 Дружествена среща на БИД (Изказване на Н. Стоянов.) – СпБИД, 1935, кн. 2, с. 125.
106 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 168.
107 UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria. 1930, July, p. 14–15.
108 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 168.
109 ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, Доклад от министъра на финансите Ст. Стефанов до председателя на Министерския съвет, 14 декември 1931. –В: Архиви БНБ IV, с. 203, 204.
110 Пак там, с. 204.
111 Искания и обещания за смекчаване паричното и кредитното дело. –Икономическа борба, 1930, кн. 9, с. 7, 8.
112 Пак там, с. 10.

113 ЦДА, ф. 362, оп. 1, а.е. 93, Доклад от министъра на финансите Ст. Стефанов... –В: Архиви БНБ IV, с. 200–201.
114 Пак там, с. 202.
115 Пак там.
116 Пак там.
117 Пак там, с. 202–203.
118 Пак там, с. 203.
119 Вж. Аврамов, Румен и Камен Генов. Повторното раждане на капитализма в България. –Банков преглед, 1995/2; Антонов, Венцислав. Българската държава се разпада – финансово-кредитната система трябва да остане. –Банкеръ, 11 юни 1995, с. 1, 11.
120 Отчет за дейността на БНБ през 1929, 30 април 1930. –В: Архив БНБ III, с. 264.
121 Пак там.
122 Пак там.
123 Протокол на УС на БНБ с изложение от подуправителя Ж. Бурилков за кредитната дейност на банката, 4 ноември 1929. –В: Архиви БНБ III, с. 795.
124 Палазов, Илия. Проблемата за облекчаването на длъжниците. –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 205.
125 Пак там, с. 207.
126 Пак там, с. 210.
127 Пак там, с. 211.
128 Пак там, с. 212.
129 Пак там, с. 213.
130 Пак там, с. 219.
131 Христофоров, Асен. Развитието на конюнктурния цикъл в България, 1934–1939. –В: Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания при Софийския държавен университет, 1939, с. 4, 10, 11.
132 Пак там, с. 11.
133 Цанков, Асен. Падането на цените и българското селско стопанство. –СпБИД , 1932, кн. 2, с. 85.
134 Пак там.
135 ЦДА, ф. 173, оп. 5, а.е. 128, л. 1, Мотиви към законодателно предложение на Н. Пъдарев, 28 октомври 1930.
136 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3172, л. 3, Изложение от Централния комитет на Съюза за защита на длъжниците в България до министър-председателя и министрите, 21 октомври 1934.
137 Пак там, л. 2.
138 Пак там.
139 Палазов, Илия. Проблемата за облекчаването на длъжниците. –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 215.
140 ЦДА, ф. 173, оп. 5, а.е. 128, л. 7, Партийно-просветна и контролна група при Демократическата партия, 14 ноември 1930.
141 ЦДА, ф. 285, оп. 8, а.е. 3172, л. 4, Изложение от Централния комитет на Съюза за защита на длъжниците...
142 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 174.
143 Кацаров, Константин. 60 години живяна история. С., Прозорец, 1994, с. 390.
144 Пак там.
145 Пак там.
146 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 174–175.
147 Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници земеделци и заздравяване на кредита в България. –СпБИД, 1933, кн. 1, с. 2.
148 Палазов, Илия. Проблемата за облекчаването на длъжниците. –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 220.

149 Кацаров, Константин. 60 години живяна история..., с. 391.
150 Палазов, Илия. Проблемата за облекчаването на длъжниците. –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 218.
151 Пак там, с. 214.
152 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 176.
153 LN. 28th Report of the Commissioner of the LN in Bulgaria (15 May–15 August 1933). Geneva, 18 September 1933, p. 12.
154 Дискусия по реферата на И. Палазов – „Проблемата за облекчаването на длъжниците" (Изказване на Х. Пеев). –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 244.
155 Палазов, Илия. Проблемата за облекчаването на длъжниците. –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 219.
156 Христов, Н. Условия за здрав и творчески кредит. –СпБИД, 1939, кн. 4, с. 217.
157 ЦДА, ф. 602, оп. 1, а.е. 159, л. 94, Заключение на вещи лица по въпроси на Апелативния съд, Русе, относно обявяване в обществена ликвидация на Търговска банка „Провадия", 1 февруари 1936.
158 Кацаров, Константин. 60 години живяна история..., с. 391.
159 Пак там.
160 Пак там, с. 392.
161 Писма на Иван Буров до членовете на УС на банка „Д. Л. Буров & Сие" в Русе, 18 септември 1930. –В: Известия на държавните архиви 75, с. 113.
162 История на дълга 7, с. 47.
163 Палазов, Илия. Проблемата за облекчаването на длъжниците. –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 218.
164 Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници... –СпБИД, 1933, кн. 1.
165 ЦДА, ф. 252, оп. 1, а.е. 750, л. 2, Изложение от страна на акционерни дружества относно законопроекта за даване мораториум на българските земеделци, 6 декември 1930.
166 Вж. PARIBAS. Archives historiques. Les inter ts de Paribas en Bulgarie (1896–1948). Juin 1993, p. 2, Cr dit Foncier Franco-Bulgare.
167 SAEF 32800, Доклад за разговор с Жак Ме, 4 май 1933.
168 Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници... –СпБИД, 1933, кн. 1.
169 Вж. Бальозов, Здравко. „Болните" банки и мерките за тяхното оздравяване. –Банков преглед, 1995, кн. 3.
170 Бобчев, К. Стопанската политика на България през 1933. –СпБИД, 1934, кн. 1, с. 54–57.
171 Пак там, с. 56–57.
172 Пак там, с. 56.
173 Чакалов, Асен. Стопанската политика в България през 1934. –СпБИД, 1935, кн. 1, с. 38.
174 Бобчев, К. Стопанската политика на България през 1933. –СпБИД, 1934, кн. 1, с. 56.
175 Цацев. Н. Процедурата по издаване на облигации в Погасителната каса. –Финансов подем, 1939, кн. 7, с. 28.
176 Пак там.
177 Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници... –СпБИД, 1933, кн. 1, с. 7.
178 Пак там.
179 Пак там, с. 8.
180 Христов, Н. Условия за здрав и творчески кредит. –СпБИД, 1939, кн. 4, с. 218.
181 Цацев. Н. Процедурата по издаване на облигации... –Финансов подем, 1939, кн. 7, с. 27.
182 Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници... –СпБИД, 1933, кн. 1, с. 8.
183 Бобчев, К. Стопанската политика на България през 1933. –СпБИД, 1934, кн. 1, с. 57.
184 SN. 41e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie (Septembre-Octobre 1936). p. 9.
185 Протокол на Управителния комитет на БНБ, 10 януари 1941. –В: Архиви БНБ IV, с. 818; Мотиви към проектозакона за разрешаване предсрочни изплащане на сключения от Погасителната каса заем при БНБ, 19 септември 1947. –В: Архиви БНБ IV, с. 1059.

186 SAEF 32800, Доклад на пълномощния министър на Франция в София А. Камбон до Министерството на външните работи в Париж, 25 януари 1934. –В: Архиви БНБ IV, с. 314.
187 Пак там.
188 Пак там.
189 SAEF 31582, Бележки на Дайрас по финансовото положение на България, препратени от френското Министерство на външните работи на Министерството на финансите в Париж, 16 януари 1934.
190 SAEF 32800, Доклад за разговор с Ж. Ме, проведен при Боазанже, 1 февруари 1934.
191 SAEF 32800, Писмо на френското Министерство на външните работи до Министерството на финансите в Париж, 28 март 1934.
192 Вж. Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 182; UK Department of Overseas Trade. Report on the Commercial and Financial Situation in Bulgaria. 1934, October, p. 26.
193 Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници... –СпБИД, 1933, кн. 1, с. 9.
194 SN. 32e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie. Gen ve, le 17 novembre 1934, p.5.
195 Вж. Цацев. Н. Процедурата по издаване на облигации... –Финансов подем, 1939, кн. 7.
196 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело..., с. 184.
197 Пак там.
198 Загоров, Славчо. Подпомагане на затруднените длъжници... –СпБИД, 1933, кн. 1, с. 7.
199 Палазов, Илия. Проблемата за облекчаването на длъжниците. –СпБИД, 1932, кн. 4, с. 206.
200 ЦДА, ф. 285, оп. 2, а.е. 181, л. 6, Документи във връзка с вливане на Търговско АД „Земеделец", Стара Загора, в банка „Български кредит", 31 декември 1934.
201 Христофоров, Асен. Курс по българско банково дело. с. 184.
202 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1936. –СпБИД, 1937, кн. 5–6, с. 322.
203 Пак там, с. 185–186.
204 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през първото полугодие на 1937. –СпБИД, 1937, кн. 9, с. 539.
205 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1935. –СпБИД, 1936, кн. 7, с. 421.
206 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1936. –СпБИД, 1937, кн. 5–6, с. 322.
207 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през първото полугодие на 1937. –СпБИД, 1937, кн. 9, с. 532.
208 Пак там.
209 Пак там, с. 534.
210 Пак там, с. 528.
211 Пак там, с. 534.
212 ЦДА, ф. 288, оп. 4, а.е. 6871, л. 24, Протокол на УС на БЗКБ, 13 август 1941.
213 Пак там.
214 Пак там, Списък 1а, л. 22.
215 Пак там, л. 25.
216 Цацев. Н. Процедурата по издаване на облигации... –Финансов подем, 1939, кн. 7, с. 27.
217 ЦДА, ф. 729, оп. 1, а.е. 1, л. 16, Протокол № 6 на УС на Погасителната каса, 1 юни 1934.
218 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 8, Изложение до министъра на финансите от финансовия инспектор д-р Н. Даскалов и н-к отдела при БЗКБ Т. Томов на намереното при проверката на банковата дейност на Погасителната каса, извършена от 25 май до 26 юли 1938, 30 юли 1938.
219 Недков, Борис. Развитие на българската финансова система през последното десетилетие. –Трудове на Статистическия институт за стопански проучвания..., 1937/3–4, с. 48–49.
220 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 8, Изложение до Министъра на финансите от финансовия инспектор д-р Н. Даскалов и н-к отдела при БЗКБ Т. Томов..., 30 юли 1938.

221 SN. 41e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie (Septembre–Octobre 1936). p. 9.

222 ЦДА, ф. 729, оп. 1, а.е. 25, л. 6, Статистически бюлетин на Погасителната каса за декември 1936. Изчисление на загубата, която ПК (респективно държавата) ще понесе от облекченията на длъжниците.

223 Христов, Н. Условия за здрав и творчески кредит. –СпБИД, 1939, кн. 4, с. 218.

224 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 22, Извлечение от баланса на Погасителната каса, салдо на 30 април 1938.

225 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 75, Статистически сведения за положението към 1 май 1938. (Служба „Информация и статистика" на Погасителната каса.)

226 Пак там, л.76.

227 Пак там, л. 78.

228 Пак там, л. 76.

229 Кемилев, Асен. Банковото дело в България през 1937. –СпБИД, 1938, кн. 4, с. 239.

230 SN. 41e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie (Septembre–Octobre 1936). p. 9.

231 SN. 43e Rapport du Commissaire de la SN en Bulgarie 6 ao t 1937, p. 6.

232 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 11, Изложение до министъра на финансите от финансовия инспектор д-р Н. Даскалов и н-к отдела при БЗКБ Т. Томов..., 30 юли 1938.

233 ЦДА, ф. 729, оп. 1, а.е. 1, л. 1, Протокол 1 на УС на Погасителната каса. Конституиране на ПК. 5 януари 1934.

234 ЦДА, ф. 729, оп. 1, а.е. 1, л. 18, Протокол № 7 на УС на ПК, 30 юли 1934.

235 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 10, Изложение до министъра на финансите от финансовия инспектор д-р Н. Даскалов и н-к отдела при БЗКБ Т. Томов..., 30 юли 1938.

236 Пак там, л. 11.

237 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 81, Сведения за извършената работа от бюро „Корекции" при Счетоводството на Погасителната каса.

238 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 100, Доклад от директора на Съдебното деловодство на Погасителната каса за периода 1 януари–4 юни 1938.

239 Пак там, л. 99.

240 Цацев. Н. Процедурата по издаване на облигации... –Финансов подем, 1939, кн. 7, с. 29.

241 Пак там.

242 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 11, Изложение до министъра на финансите от финансовия инспектор д-р Н. Даскалов и н-к отдела при БЗКБ Т. Томов..., 30 юли 1938.

243 Пак там.

244 ЦДА, ф. 285, оп. 3, а.е. 121, л. 23, Изложение от служител на ПК до министъра на финансите с копие до членовете на УС на Погасителната каса, 1938.

245 Пак там.

246 Цацев, Н. Процедурата по издаване на облигации...– Финансов подем, 1939, кн. 7, с. 28.

247 Държавен вестник, бр. 53, 13 март 1947.

Румен Аврамов

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ
Из българското стопанско минало
Том 2

Първо издание, 2007

Редактор: Георги Мичев
Художник: Кирил Прашков
Коректор: Кети Иванова

Предпечат: „ПолиТех" ЕООД
Печат: ПК „Д.Благоев" ООД
Формат: 70/100/16, 46 коли

Фондация „Българска наука и култура" – София, бул. „Патриарх Евтимий" 22
тел.: 9815666, fbnk@abv.bg
Център за либерални стратегии – София, ул. „Г.С.Раковски" № 135 А
тел.: 9818926, cls@cls-sofia.org

КОМУНАЛНИЯТ КАПИТАЛИЗЪМ

I Размерност и едри щрихи
Капитализъм без капитал
Допирът с външния свят

II Движението на парите

III Ценности и интелектуална среда
Дългата перспектива

Книгата е пътуване из икономическата култура на първия български капитализъм, оформяла се от Освобождението до началото на 40-те години на XX век. Белязана от комунизма и от последвалото отваряне към света, тази култура продължава да се преражда в днешните стопански форми. Проявените в текста, понякога причудливи връзки между *вчера* и *днес* водят към отколешни, жилави корени на комуналното (държавно, кланово или колективистично) начало, което не е преставало да руши пълнокръвната конкуренция в икономиката и да твори „панелно" битие.

Погледът към миналото дава незаменима възможност да бъдат откроени причините за натрапчивото разминаване с пазарния еталон. *Комуналният капитализъм* е размисъл върху този проблем, есе, навлизащо в разнообразни гънки и пластове на „документалната икономика", съхранена в архивното наследство и в свидетелствата на съвременниците.

Румен Аврамов (1953) е икономист и историк на стопанския живот, автор на множество изследвания, между които *Стопанският XX век на България*. Работи в Центъра за либерални стратегии. Бил е в Икономическия институт на БАН, заместник председател на Агенцията за икономическо програмиране и развитие, член на Управителния съвет на Българска народна банка.